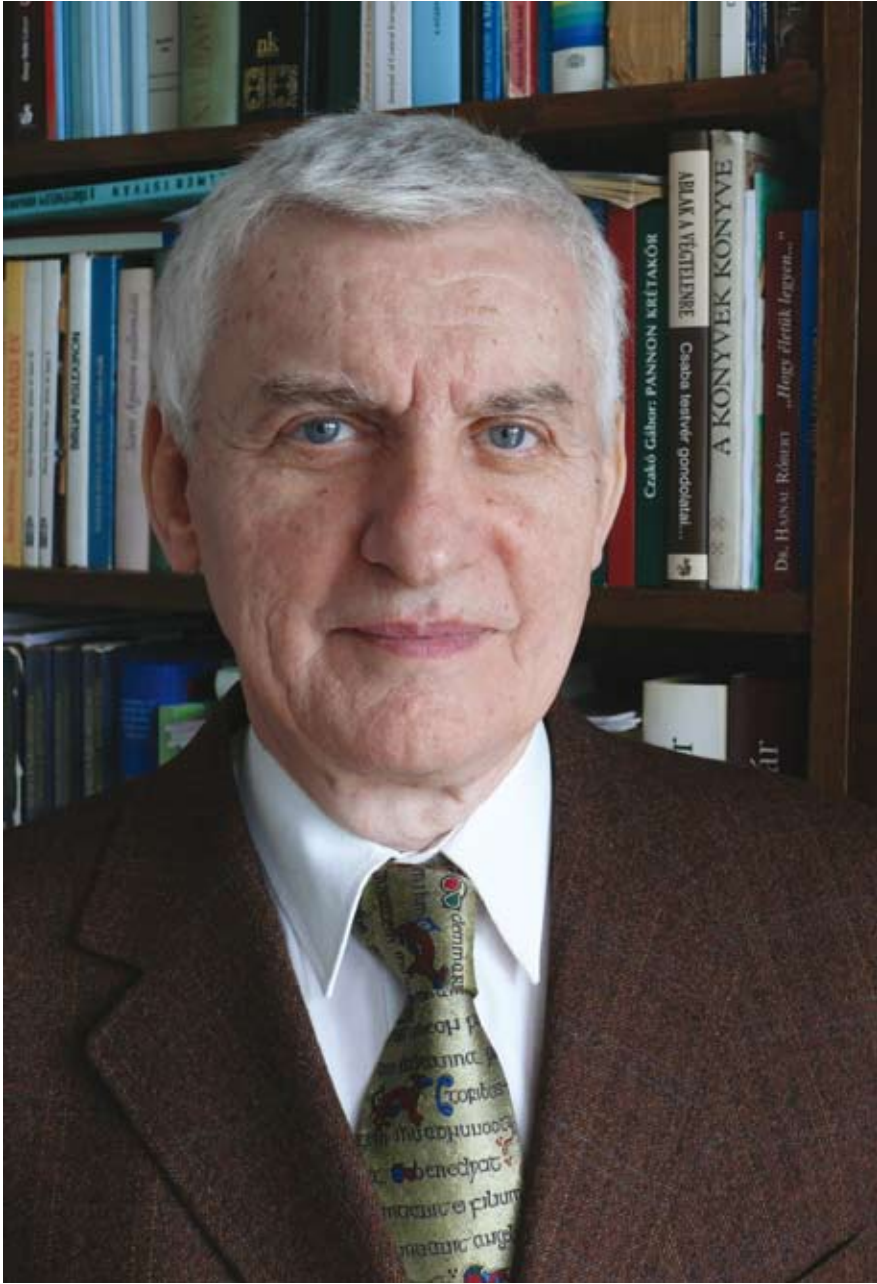

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Dr. Hunai Róbert

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötéstervezés és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-746-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Tabula gratulatoria	9
Lecturis salutem!	11
A kötetek szerkesztéséről és szerkezetéről	15
Rövidítések jegyzéke	17

DIPLOMATICA – OKLEVELEK, LEVÉLTÁRAK

BLÁHOVÁ, MARIE	
<i>Vera ac falsa discernere</i> in the Přemyslid Czech Lands (until 1306)	21
BOGDÁNDI ZSOLT	
A két váradi hiteleshely a 16. század első felében	31
DRESKA GÁBOR	
Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium	43
ÉRSZEGI GÉZA	
<i>Bulla ipsa falsa esse videtur</i>	53
GUYOTJEANNIN, OLIVIER	
Gouverner par procurations: Une coupe de la pratique diplomatique dans la France de 1317	69
HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSFALVI TAMÁS –	
C. TÓTH NORBERT	
Németi Pál budai kanonok, majd bozóki prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban	85
KÖRMENDI TAMÁS	
Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán	117
LŐVEI PÁL – TAKÁCS IMRE	
Egy 1358. évi dubrovniki sokpecsétetes oklevél pecsétjei	131
NICOLAJ, GIOVANNA	
Note di terminologia diplomatica: <i>originale, autentico</i>	147

SIMON ZSOLT	
Adatok szent Szaniszló, Kriszpin, Otilia, Praxedis és Rókus középkori magyarországi tiszteletéhez	157
STIELDORF, ANDREA	
Arenen und Narrationes in den Gründungsurkunden für die mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts	175
SÜTTŐ SZILÁRD	
„Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar <i>narratiók</i> problémáihoz	187
ECCLESIASTICA – AZ EGYHÁZ ÉS INTÉZMÉNYEI	
BUBNÓ HEDVIG	
Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között	201
GÁLFI EMŐKE	
Az erdélyi káptalan oltárosai és hiteleshelyi munka a középkor végén ...	211
JACZKÓ SÁNDOR	
A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái	223
KERTÉSZ BALÁZS	
A Gyulaiak és a ferencesek	235
KISS GERGELY	
Az esztergomi érsek néhány késő középkori kiváltságlevelének háttéréről	249
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania	263
SÁGHY MARIANNE	
Szentírás és szent-írás Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában	279
SZOVÁK KORNÉL	
A kamonci oltárosok egyezsége	291
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.	
A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem a <i>Decretum Burchardi</i> <i>Wormatiensis</i> ben	307
THOROCZKAY GÁBOR	
A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig)	321
TÖRÖK JÓZSEF	
Harangszó a középkori Magyar Királyságban	337

VALTER ILONA

- Újabb adatok a pásztói Szent Lőrinc-plébániatemplom
építéstörténetéhez 349

SOCIALIA – BIRTOKOK, FALVAK, POLGÁROK

FELD ISTVÁN

- Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon 369

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

- Civitas* vagy *oppidum*? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi
terminológiájának vizsgálatához 391

MÉSZÁROS ORSOLYA

- A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után.
Esettanulmány a Dunakanyar két városából, Vácról és Visegrádról 405

NÓGRÁDY ÁRPÁD

- Sáros megye egyházas települései a 14. század elején 415

PETROVICS ISTVÁN

- Gurman Kristóf Pék-utcai háza 429

SZENDE KATALIN

- A magyar városi írásbeliség kezdetei 435

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

- Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka 459

Tabula gratulatoria

Almási Tibor
ifj. Barta János
Csóka Gáspár
Czövek Zoltán
Erdélyi Gabriella
Erdő Péter
Farkas Zoltán
Fedeles Tamás
Fodor Pál
Font Márta
Hegedűs András
Hegyi Géza
Ivan Hlaváček
Homonnai Sarolta
Horváth Emőke
Horváth László
Irásné Melis Katalin
Tomasz Jurek
Antonín Kalous
Karlinszky Balázs
Klaniczay Gábor
Kollmann Örs
Kosztá László
Kóta Péter
Kozma Béla
Theo Kölzer
Körmendy Adrienne

Körmendy Kinga
Kőfalvi Tamás
Lakatos Bálint
Lauf Judit
Madas Edit
Majorossy Judit
Makk Ferenc
Marosi Ernő
Mayer Gyula
Orosz István
Papp Imre
Papp Klára
Papp Szilárd
Piti Ferenc
Rozsondai Marianne
Sebők Ferenc
Spekner Enikő
Sz. Jónás Ilona
Szabados György
Székely György
Takács László
Takács Miklós
Tusor Péter
Vekov Károly
Vizkelety András
W. Kovács András
Wehli Tünde

Lecturis salutem!

Tanulmánykötetének élén nagyon megragadtak Solymosi László következő szavai: „a múlt mindig több, mint a hagyatéka”. Megállapítása a 70. életév ünnepi alkalmára különösen érvényes. Némi módosítással. A kollegák elismerése fáradhatatlan munkásságban és maradandó eredményekben gazdag életpályát mutat. Nagy elődök, remek mesterek és felejthetetlen pályatársak örökségét, tanításait, bizalmát, segítségét, eredményeket és vitákat. És valami többletet is. Méltó, hogy a tudományos pálya nevezetes állomásán erről a többletről ragadjunk meg néhány gondolatot.

Nagyon jól emlékszem arra a napra, amikor Bolla Ilona, az ELTE középkori tanszékének docense feljött a Történettudományi Intézetbe, hogy elmondja: van itt egy tanítványa, veszprémi fiú, az Eötvös Collegium tagjaként végezte az egyetemet és nagy ígérete a középkorkutatásnak.

Ez igényes és merész lépés volt. A tanár vette a fáradságot, s gondoskodott tehetségesnek felismert tanítványa jövőjéről. Kezdeményezte, hogy a legkiemelkedőbb tudományos műhelyben, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében bontakoztassa ki képességeit. A középkorról, a Magyar Királyság történetének fél évezredéről, amikor a magyarság és a kereszténység, a magyarság és a nyugati európaiság ölekezéséből a közép-európai térség stabilizációt teremtő állama létrejött. De akkoriban, az 1960–70-es években a magyar középkort a pártállam ideológiája inkább mellőzte és marxista interpretációját szorgalmazta. Emellett a kezdő kutatónak nagy elődök, súlyos viták és nagynevű, kiváló teljesítményeket felmutató tudósok közösségében kellett helytállnia. Mert a tanári kezdeményezés találkozott a Magyar Tudományos Akadémia törekvésével, hogy kibővítse a kutatói hálózatot. Bolla Ilona tanárnő pedig biztos volt benne, mint általában a tudományt magas fokon művelő egyetemi tanárok, hogy tanítványa megállja a helyét, ha vállalta a kevés dicsőséget, hivatalos elismerést ígérő, annál több munkát, rendkívüli módszerbeli és elméleti felkészültséget kívánó diszciplínát, a terhet és kincset egyszerre jelentő hagyatékot és a kihívást.

Pályáját jogos kritikai megjegyzésekkel kezdte. Megfigyelő készsége és alapos forrásismerete azonnal ismertté tették a nevét, de írása bírálatokat is kiváltott. Kiderült az is, hogy jól viseli a tudományos pálya gyűródéseit. Amint minden eredeti kutatói személyiség, aki meg van győződve a maga igazáról. Albert Camus és utána mások is többször leszögezték: valamely műre nézve a legna-

gyobb szerencsétlenség, ha azzal mindenki egyetért. Mert, ha mást nem, legalább továbbviendő gondolatokat kell tartalmaznia. Solymosi László magas színvonalú középkorkutatók közegeben kezdte tudományos pályáját. Valamennyien meghatározóan járultak hozzá, a mostoha idők ellenére, a magyar középkorkutatás korszerű kiszélesítéséhez és elmélyítéséhez. Összességében Solymosinak páratlan elvárásoknak kellett megfelelnie. Azóta az egykori ifjú nagy ívű pályát futott be.

Munkássága bővelkedik fontos tudományos eredményekben. A királyi adózás módjának bemutatásával, a jobbágyporta és a jobbágytelek közti különbség feltárásával új alapra helyezte a demográfiai számításokat, jelentősen befolyásolva a középkortudomány tisztázandó feladatait. A földesúri adózásnak a késő középkori viszonyokat megalapozó 13. századi kialakulását bemutató, hézagpótló monográfiáját ma már a magyar középkorkutatás kézikönyvként használja. Az Árpád-kori írásbeliséget rekonstruáló kötete a 11–13. századi jogi íráskultúra intézményi megalapozottságát világítja meg. Azon középkorkutató kollégáinak, akiknek ezeket a tisztelgő kötetet ajánló sorokat kellett volna megírniuk, idejükből csak annyira futotta, hogy mielőtt tragikusan korán távoztak az égi archívumokba, még letették elismerésük dokumentumait a magyar tudomány asztalára.

Kubinyi András többször is hangsúlyozta az ünnepeelt munkásságának tudománytörténeti jelentőségét, s elhangzott a legnagyobb elismerés, amivel idősebb kutató az ifjabb pályatársat illetheti: „több műve számomra nem egy esetben szinte revelációként hat, s megvilágít több, a saját korszakomba eső problémát”. Kortársa, Engel Pál írta: „hézagpótló monográfiája a földesurat illető adóknak a 13. században kialakult, a jobbágytság létviszonyait hosszú időre meghatározó új rendszerét komplex módon bemutató tanulmánya alapmű lett”. Ennek a „kiemelkedő és kiérlelt” alkotásnak „számos megállapítása ezentúl mellőzhetetlen lesz a magyar történelem kézikönyveiben”.

S a seregszemlét hazai és külföldi medievisták s a rokontudományok művelői véleményével folytathatnánk. Bizonyosságul annak, hogy méltán nyerte el a tudományos pálya legnagyobb elismerését: 2010-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

Munkásságának eredményeit a kora újkor kutatói is használják. Miként a középkori források jelentős része, a veszprémi számadáskönyv is nélkülözhetetlen a kora újkor birtokpereinek vizsgálatában. A kora újkor kutatója azonban mégsem bocsátkozhat a középkor világába, annál jobban érdeklí azonban – ez minden történetíró közös jellemzője – Solymosi László módszere és történet-szemlélete.

Solymosi történetírói személyiségére jellemző a vizsgált kérdéskörök fejleményeit egységben megragadó igénye. Nagy biztonsággal tekinti át, majd választja szét az egyháztörténeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti és kulturális vonatkozásokat, hogy azután ismét egységbe foglalva mozgásában, működésében ábrázolja a múltat. Integráló módszerét jól kiegészíti, hogy mestere az ana-

lízisnek, egy-egy összetett probléma gondos, körültekintő kibontásának. Egyforma biztonsággal elemez okleveleket és pecséteket, tárja fel az egyházi ünnepek, a káptalanok világát és az adóztatás, a járulékok dokumentumait. Otthonos a jobbágyok és a különféle alávetett szolgák, különösen a szakrális rendeltetésű szolgálónépek viszonyaiban és az intézménytörténet területein. Helynevekkel foglalkozó tanulmányai a nyelvtudománnyal közös határterületre vezetnek. Ez a sokoldalúság olyannyira jellemző helytörténeti, régiótörténeti, településtörténeti tanulmányaira, falutörténetére, hogy hajlamosak lennénk a műfaj korszerű megújítójának is nevezni. Hiszen nagy haszonnal forgatható a helytörténet forrásainak kutatásához és hasznosításához segítséget adó módszertani tanulmánya. Eljárását, szemléletét korai lenne a nagy egyetemes történetírói áramlatok bármelyikével is azonosítani. Szuverén történetíró, aki magáévá teszi a 20. század legjobb hazai és külföldi irányzataiból a valóság jobb megközelítését szolgáló eljárásokat. S hogy mit is hozott ifjú századunk, azzal majd a jövő historiográfusainak kell elszámolnia.

Az egytémájú kutató soha nem ismeri meg a történelem semmivel össze nem hasonlítható változatosságát, összetett szépségeit. Solymosi László művei megkerülhetetlenek a művészettörténészek, nyelvészek, régészek, egyháztörténészek, zenetörténészek, néprajzkutatók, művelődéstörténészek körében. Írásaiiban az egyetemes látásmód arányosan érvényesül a magyar sajátosságokat kiemelő figyelemmel. Műveiből összeállítható lenne például az itt dolgozó külföldiek seregszemléje, s elismerést kelthet az alaposság, ahogy a királyi adománylevelek narrációiból kiszűrte a magyarországi viszonyokra jellemző elemeket.

Sokat tett a középkori Magyarország nemzetközi megismertetése érdekében. Műveiről megjelent külföldi recenziók és elemzések bizonyítják, hogy határainkon túl nemcsak érdeklődést keltettek, hanem elgondolkoztatták a történészeket a középkori magyar állam értékeiről. Az pedig már a jövő ígérete, hogy idegen nyelven elérhető műveit külföldi egyetemi oktatásban is hasznosítják. Elismerésére jellemző, hogy a Nemzetközi Diplomatikai Bizottság (*Commission Internationale de Diplomatie du Comité International des Sciences Historiques*) huszonöt évvel ezelőtt, 1989-ben tagjává választotta. Részt vett a nemzetközi diplomatikai kézikönyv (*Vocabulaire International de la Diplomatie, 1994, 1997*) magyar anyagának kidolgozásában. Eredményes munkásságának elismeréseként beválasztották a bizottság elnökségébe is.

Jelentőségét ennek akkor mérhetjük fel, ha tudjuk, hogy ma legfőbb gondunk a magyar tudomány nemzetközi jelenlétének megeremtése és hazánk történelme egyetemes, egész Európát gyarapító beágyazottságának tudatosítása. Solymosi a nemzetközi konferenciák rendszeres résztvevője, eleven nemzetközi kapcsolatokat ápol.

Több jelentős középkori forrást – számadáskönyvet, jegyzőkönyvet, urbáriumot, zsinati határozatot – publikált részletes elemző tanulmányok kíséretében. Forráskritikai felkészültsége első forrásközlésétől kezdve mindvégig érvényesült.

A kánonjogász Szuromi Szabolcs Anzelm a veszprémi egyház zsinati határozatait kiadó kötetről a következőket állapította meg: „A Solymosi által most közreadott szövegkiadást alpműnek kell tekintenünk a késői magyar középkor zsinattörténetében, egyúttal a szöveg ismerete az akkori magyar egyháztörténelem, kánonjogtörténet hasznos forrását is jelenti, ami jóval árnyaltabbá teheti a késő középkori egyházi viszonyokra vonatkozó ismereteinket”. Végigjárta Európa jelentősebb levéltárait és gyűjteményeit Béctől a Vatikánig, Párizstól Zágrábig, s több jelentős középkori forrást hozott haza és értelmezett elemző tanulmányai-ban. Kiadta az egyetlen brünni példányból a veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatait és a bolognai kéziratból az esztergomi székeskáptalan 1500–1527. évi jegyzőkönyvét.

Lektorai szigorát sokat emlegetik. Kubinyi András így fogalmazott: „biztos szemmel veszi észre a bírált munka hibáit, s ezeket kíméletlenül tárja az olvasó elé”. Ezekben az alapos jelentésekben engem inkább a rövid, tanulmányoknak is beillő eszme-futtatások, pontosítások érdekelnek. Talán lesz majd egyszer valaki, aki kiemeli a lektori véleményekben eltemetett tudást, tapasztalatot, a tudomány érdekében a jobbító szándékot. Solymosi leginkább önmagával szemben igényes. „Amit megírt, arról el lehet mondani, hogy be van fejezve. Arról pedig, hogy mi számít késznek, neki majdnem egyedülállóan szigorú kritériumai vannak.”

Solymosi László professzor tanított a Debreceni Egyetemen és az ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékén. Alapvetően járult hozzá a Pázmány Péter Katolikus Egyetem medievisztikai intézetének megszervezéséhez. Generációkat nevelt fel. Iskolateremtő egyéniségére jellemző, hogy tanítványai közül többen kutatóintézetekben, levéltárakban vagy egyetemi tanszékeken dolgoznak – figyelmességére jellemző, hogy pályájukat a továbbiakban is figyelemmel követi.

Végigfutva ezen az eredményekben gazdag pályán a bevezetésben ismertetett gondolat valahogy így módosul: „a múlt hagyatékát gyarapítók rakják le a jövő alapjait”. Kívánom, hogy Solymosi László kedves kollegánk sokáig folytassa sokrétű munkásságát a magyar középkorkutatás érdekében és gyarapítsa a jövő alapjait.

R. Várkonyi Ágnes

A kötetek szerkesztéséről és szerkezetéről

Régi és tiszteletreméltó szokása a tudományos életnek nagy hatású tudósokat és iskolateremtő tanáregyéniségeket meghatározó életfordulójukon tisztelgő kötetel köszönteni. A *Festschrift* mára a tudományos eredményközlés önálló műfajává vált, a publikációs tevékenység közhasználatú fogalmává lett. A szaporodó kötetek mutatják, hogy a magyar tudományos élet gazdag nagy tekintélyű tudóseyéniségekben, az évfordulók tartalmas tudósi-tanári pályát és életművet igazolnak sajátos eszközökkel, egyszersmind a fiatalabb nemzedékek identitáskereséséről is hűen vallanak. Amikor a Solymosi professzor tudósi és tanári munkássága előtt tisztelgő kötet szervezésébe belevágtunk, az a meggyőződés vezérelt bennünket, hogy a magyar középkorkutatás utóbbi fél évszázadának egyik legkiemelkedőbb egyénisége előtt rójuk le – a régi szokás jegyében – őszinte tiszteletünket. Ez hatással volt szerkesztési szempontjainkra is. Elsősorban is arra, hogy a kötet kiformálásában az a három intézmény fogjon össze, melyeknek az ünnepelt pályája során hosszabb-rövidebb ideig oktatója volt, azaz az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, de a tanulmányírók között nagy számban vannak ott a professzor úr intézeti múltjának (MTA BTK TTI) mai folytatói is. Arra is továbbá, hogy a *Festschriften* általános szokásrendjétől eltérőleg – ezekben ugyanis rendszerint a tágabb szakterület, a történettudomány területén alkotó pályatársak és tanítványok köszöntik a *donatariust* – szigorúan kellett megszabnunk a kötetbe felveendő tanulmányok időhatárát, mely alapján egybeesik az ünnepelt kutatói munkásságának felső terminusával, a magyar középkor végével. Nem kevesen voltak Solymosi László tisztelői között olyanok, akik emiatt a tisztelgő *tabulára* szorultak, a munkásság előtti tisztelgésük azonban hitünk szerint ebben a formában is teljes értékű és őszinte – megértésüket ezúton is megköszönjük. Egy esetben mégis kivételt kellett tennünk: R. Várkonyi professzorasszonynál aligha találhattunk volna alkalmasabb köszöntőt. Az összegyűlt tanulmányok arról is vallanak, hogy a kronológiai határ szigorú szem előtt tartása sem szabta szűkre a tartalmat. Pályatársak, régi és mai tanítványok küldték munkáikat a határokon innenről és túlról, tudományos intézetekből, egyetemi tanszékekről, levéltárakból, egyáltalán mindazon tudományos műhelyekből és helyszínekről, melyeket hagyományosan a középkorkutató „természetes élőhelyeként” tarthatna számon a zoológia. Az írások nagy száma további szigorra is kényszerített bennünket a terjedelem és a tarta-

lom tekintetében. Nem közölhattünk ugyanis sem a megszabottnál terjedelmesebbre sikeredett tanulmányokat, sem pedig – bármennyire is *novum*okban gazdag – archontológiai és más jellegű adattárakat. Végezetül új kutatási eredményeket közlő, a meglévő tudást nagyban gyarapító, tematikájában gazdag színvilágot felmutató, de a középkortörténetre összpontosító tanulmánygyűjtemény állt össze, hitünk szerint méltó tisztelgésné az ünnepelt tudományos teljesítménye előtt. Törekedtünk ugyan a beérkezett írások tartalom szerinti ésszerű elrendezésére, homogén és arányos fejezetek kialakítására, ám a szerzők szerteágazó érdeklődése és egymástól különböző kutatási területe, szemléleti és módszertani sokszínűsége nem könnyítette meg a tervezés munkáját. A szerzőket arra kértük, hogy a kutatási terület vezető magyar nyelvű folyóiratának a közlési szabványát tekintsék mérvadónak, végül a tipográfiai tervezés – e tekintetben meg kellett hajoljunk Lengyel János munkássága nyomán szerzett szakmai tapasztalata előtt – szempontjai apró eltéréseket eredményeztek ugyan, az összkép azonban a *Századokat* idézi. Célunk ezzel az volt, hogy a forma is a pályaképhez kötődjék. Az általános rövidítésjegyzékbe csak a leggyakrabban idézett munkákat vettük fel, a munkásságot összegző bibliográfiába ugyanakkor – függetlenül azok szigorúbban tudományos vagy éppen tudományos ismeretterjesztő jellegétől – feltüntettük mindazon munkákat, melyeket az ünnepelt professzor hosszú pályája során alkotott. A fejezetcímek hol szorosabban, hol tágabban tükrözik az ott olvasható munkák tartalmát, egyben azokat a nagyobb kutatási témákat reprezentálják, melyek kutatói pályája során az ünnepelt kutatói érdeklődését is magukra vonták – a szerkezeti egységek reményeink szerint mindenesetre segítik a kötetekben való tájékozódást, és az ünnepelt olvasási hajlandóságát is növelik ebben a formában. A professzortól ugyan azt tanultuk, hogy egy könyv tudományosságának fontos fokmérője a mutató megléte avagy hiánya, végül a tematikus sokszínűség okán eltekintettünk a történeti személy- és helyneveket tartalmazó index összeállításától. Döntésünket nem annyira a dologtalanság indokolta, mint inkább az, hogy nem láttuk valószínűnek, hogy tematikai, földrajzi és kronológiai szempontból egymástól nagy távolságban lévő jelenségeket valaki egy egységes mutatóban keresne. A modern kor – *régi bor új tömlőben ...* – eszközei ezt a problémát amúgy is könnyedén áthidalják.

Végezetül köszönetünket kell kifejezzük a kötet létrejöttét anyagilag támogató intézményeknek s a támogatásról döntő személyeknek – Pálinkás József elnök, Szuromi Szabolcs Anzelm rektor és Dezső Tamás dékán uraknak, valamint Papp Klára intézetigazgató asszonynak –, megértésükért mindazoknak, akik elfogadták korlátozó döntéseinket, a szerzőknek az együttműködésért, a technikai kivitelezést segítő kollégáknak pedig a türelemért és a szorgalomért. Az eredményen amúgy is az ünnepeltnek kell „fogást találnia”, s ahogy éles szemét és kritikai alkatát ismerjük, ebben nem is lesz hiba.

Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél

Rövidítések jegyzéke

- AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VI. (1301–1357) Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1891.; VII. (1358–1359) Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920. (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: Okmánytárak.)
- AOklt. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXIX. (1335–1344), XXXI. (1347), XXXIV. (1350), XXXVIII. (1354) Szerk. Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2013.
- ÁUO = Árpádkori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.
- CDH = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844.
- DF = MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL = MNL OL, Diplomatikai Levéltár
- Gombos, Cat. = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Collegit ... Albinus Franciscus Gombos. I–III. Bp. 1937–1938.
- Györffy, Földr. = *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987.

- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (Reprint: 1999. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László.)*
- Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XI. Szerk. Döry Ferenc, Kammerer Ernő, Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest–Bp. 1871–1915.; XII. Szerk. Lukcsics Pál. Bp. 1931.*
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár. I–II. (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422). Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423). C. Tóth Norbert. Bp. 2007.; XI. (1424). C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2009.; XII. (1425). C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. Bp. 2013. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.)*

Diplomatica
Oklevelek, levéltárak

MARIE BLÁHOVÁ

Vera ac falsa discernere
in the Přemyslid Czech Lands
(until 1306)

In the Czech Lands charters were known no later than the second half of the 10th century,¹ yet the local authorities took their first timid steps in diplomatic document issue during the reign of the Duke and later King Vratislav II (1061–1092). The practice established itself gradually, at least in the ecclesiastical environment, from the second quarter of the 12th century when charters and letters were produced during the tenure of the Bishop of Olomouc Henry Zdík.² From the reign of Vladislav II (1140–1172) onwards, all Czech rulers issued charters and so did the Bishops of Prague and Olomouc.³ Diplomatic documents issued by Czech and Moravian issuers significantly increased in the course of the 13th century, when charters definitely established themselves in the legal environment of the Czech Lands.⁴

¹ All charters were published in: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Ed. Gustav Friedrich. I. inde ab a. DCCCXV, usque ad a. MCXCVII. Pragae 1904–1907. On the beginnings of charters and other documents in Bohemia cf. especially Václav Hrubý. *Tři studie k české diplomacie*. Ed. Jindřich Šebánek. Brno 1936.; *Zdeněk Fiala: K počátkům listin v Čechách*. Sborník historický 1. (1953) 27–45.; *Idem: K otázce funkce našich listin do konce 12. století*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity C 7. (1960) 5–34.; *Jindřich Šebánek – Sáša Dušková: Česká listina v době přemyslovské (Nástin vývoje)*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity C 11. (1964) 51–72.; *Jan Bistrický: Zakládací listiny kláštera Hradiska u Olomouce a počátky české panovnické listiny*. *Vlastivědný věstník moravský* 45. (1993) 131–136.; *Ivan Hlaváček: The Use of Charters and Other Documents in Přemyslide Bohemia*. In: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Ed. K. Heidecker. Turnhout 2000. 133–144.; *Anna Adamská: The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia)*. In: *New Approaches to Medieval Communication*. Ed. M. Mostert. Turnhout 1999. 169., 174–177.; This study was written within the Programme for the Development of Fields of Study at Charles University, No P12 History in the Interdisciplinary Perspective, sub-programme Fontes. Sources on Czech History.

² Cf. *Fiala, Z.: K počátkům listin op. cit.* 40–43.; *Šebánek – Dušková: Česká listina op. cit.* 55–57. On Jindřich Zdík's diplomatic documents publishing activity cf. *Jan Bistrický: Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*. *Archiv für Diplomatik* 26. (1980) 135–182.

³ Cf. *Jan Bistrický: Pisemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*. Sborník archivních prací 33. (1983) 32–74.; *Rostislav Nový: Listiny pražských biskupů XI.–XIV. století*. Praha 1960.

⁴ Cf. primarily *Josef Emler: Die Kanzlei der böhmischen Könige Přemysl Ottokars II. und Wenzels II.* Praha 1878. passim; *Šebánek, J. – Dušková S.: Česká listina op. cit.* 61–63.; *Idem: Česká listina doby přemyslovské*. Sborník archivních prací 6. (1956) 136–211.; *Idem: Panovnická a biskupská*

Similar to the western and southern parts of Europe where charters had found a place in the legal environment earlier, their development in the Czech Lands was accompanied by „the development” of falsified documents which could serve various purposes, even sacred purposes at times.⁵ An increased interest in charters led the high medieval ecclesiastical institutions which had until then documented their existence and property ownership merely through memorial records,⁶ to convert these records into „charters”,⁷ at other times they had them confirmed in royal charters,⁸ or they produced charter falsifications⁹ based on those records. The majority of falsified foundation and endowment charters relating to the Benedictine monasteries of the Czech Lands were produced towards the end of the 12th century or in the first half of the 13th century.¹⁰ The origins of the falsified foundation charters of the Vyšehrad Chapter House¹¹ can also be placed to the second half of the 12th century. However,

listina v českém státě doby Václava I. (Rozpravy ČSAV 1961, sešit 4, ročník 71). Praha 1961.; *Idem*: Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen. Erster Teil 1247–1263. Archiv für Diplomatik 14. (1968) 302–422.; Zweiter Teil 1264–1278. Ibidem 15. (1968) 251–427.; *Miloslav Pojsl – Ivan Řeholka – Ludmila Sulitková*: Panovníká kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III. Sborník archivních prací 24. (1974) 261–364.

⁵ Cf. *Harry Bresslaw*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I. 2. Auflage. Leipzig 1912. 11. On the importance and usefulness of the study of medieval falsifications cf. *Józef Dobosz*: Falsyfikaty jako przedmiot badań polskiej dyplomatyki średniowiecznej. In: *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*. Red. Waldemar Chorążyczewski, Janusz Tandecki. Toruń 2011. 11–22.

⁶ Cf. primarily *Jiří Pražák*: Rozšíření aktů v přemyslovských Čechách. K počátkům české listiny. In: *Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata – Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*. Ed. Karel Malý. Praha 1975. 29–40.

⁷ *Pražák, J.*: Rozšíření aktů op. cit. 31–32.

⁸ *Pražák, J.*: Rozšíření aktů op. cit. 33–34. On the confirmation of the memorial records in the confirmation charters, concretely in the charters of the public notaries in Istria cf. *Reinhard Härtel*: Fälschungen im Mittelalter: geglaubt, verworfen, vertuscht. In: *Fälschungen im Mittelalter. III. Diplomatische Fälschungen (I)*. (MGH Schriften 33/III.) Hannover 1988. 33.

⁹ This principally involves the „foundation charters” of the Břevnov, Rajhrad and Kladruby monasteries. Cf. *Fiala, Z.*: K počátkům listin op. cit. 36. On the document falsifications of Czech ecclesiastical institutions cf. especially *Jan Bistrický*: Über Fälsficate böhmischer Gründungsurkunden bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Archivmitteilungen 4. (1991) 186–189.; *Josef Šrámek*: „Aby události neunikly paměti.” Středověká listinná falza a kláštery. *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 2. (2009) Ideje, iluze a realita v dějinách. 13–37.

¹⁰ Cf. primarily *Gustav Friedrich*: O privilegiu papeže Jana XV. daném r. 993 klášteru Břevnovskému. *Český časopis historický* 11. (1905) 12–13.; *Václav Novotný*: Začátky kláštera kladrubského a jeho nejstarší listiny. Praha 1932.; *Jindřich Šebánek – Sáša Dušková*: Studie k českému diplomatáři. II. Listiny kladrubské. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity II. 2–4. (1953) 285–307.; *Bistrický, J.*: Über Fälsficate op. cit. 188.; *Zdeněk Fiala*: K otázce funkce našich listin do konce 12. století. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 9. (1960) 21. n. 41.; *Šrámek, J.*: „Aby události...” op. cit. 33.

¹¹ Cf. *Zdeňka Hledíková*: Ke kulturním poměrům vyšehradské kapituly počátkem 13. století. *Folia historica Bohemica* 2. (1980) 133–134.; *Jiřina Psíková*: Příspěvky k diplomatice vyšehradských

most of the documents thus produced reflected the very fact that ecclesiastical institutions had been founded or endowed; and in terms of their material content they could, indeed, rely on written memorial records. Thus, they were in their majority formal not content falsifications.¹² At that time these written documents were probably not even realized as falsifications.¹³

The definitive recognition of charters in the legal environment and their expansion amongst the wider strata of society throughout the 13th century brought about a further dissemination of falsifications. The falsified charters did not merely replace earlier, non-existent foundation or endowment charters but they also contained „new” rights, at times not even reflecting the existing legal circumstances.¹⁴ Some ecclesiastical institutions deployed charter falsifications in order to gain property or at least as a proof in legal disputes.¹⁵ Falsifications were also used in political or personal conflicts.¹⁶

Primary sources have merely captured a few such occasions. One of them is an allegation of a charter falsification, namely their seals, in the dispute between the Bishop of Olomouc Robert and the Olomouc Canon Master Sifrid from the Olomouc branch of the Přemyslid Dynasty, a relative of the Bohemian King Přemysl Ottokar I, regarding the election of the Dean of the Olomouc Chapter around the year 1226.¹⁷ The Jihlava Mining Law from 1249¹⁸ took into account the possibility of the existence of charter falsifications. In 1260 the Bishop of Prague, John III did intercept forged documents certifying that indulgences had

listin 12. století. Archivum Trebonense (1973) 1–43.; *Demko Čumlivski: Archiv vyšehradské kapituly*. In: Královský Vyšehrad. Sborník příspěvků k 900. výročí úmrtí prvního českého krále Vratislava II. (1061–1092). Praha 1992. 152–153.

¹² Cf. *Bresslau, H.*: Handbuch op. cit. I. 8–9.

¹³ On this topic cf. *Šrámek, J.*: „Aby události...” op. cit. passim. Harry Bresslau arrived at similar conclusions for Western Europe. Cf. *Bresslau, H.*: Handbuch op. cit. I. 8. As noted by *Härtel, R.*, Fälschungen op. cit. 54., documents falsifications did not have to be always understood as a means of evidence but as a mere requirement.

¹⁴ For example as shown by *Sáša Dušková*: Listinný poklad břevnovského kláštera z doby vlády Přemysla Otakara II. In: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Ed. I. Hlaváček, M. Bláhová. Praha 1993. 141. in terms of the Mandate of Přemysl Ottokar II. from 1256 for the Břevnov Monastery it is not possible to answer positively the question whether it was issued with the knowledge and will of his issuer.

¹⁵ Examples are again given by *Dušková S.*: Listinný poklad op. cit. 141–143.

¹⁶ Cf. down here.

¹⁷ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomus II. Inde ab a. MCXCVIII usque ad a. MCCXXX. Ed. Gustav Friedrich. Praha 1912. (hereinafter: CDB II.) 293–294. Nr. 294. On this topic *Václav Novotný*: České dějiny I. 3. Čechy královské za Přemysla II. a Václava II. (1197–1253). Praha 1928. 631., 634.

¹⁸ „si alicui privilegium aliquod fuerit datum super quidcumque hoc est, si privilegium rectum fuerit, utatur, si autem falsum fuerit, nichil plus perditur nisi illud, super quo privilegium illud est donatum.” – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi IV fasc. primus. Inde ab a. 1241 usque ad a. 1253. Condidit Gustav Friedrich. Ed. Jindřich Šebánek, Šáša Dušková. Praha 1962. 308. Nr. 117.

been granted in the name of Pope Alexander I and bearing a seal similar to the Papal seal, which were produced by Grand Master Martin and other members of the Order of St. Cyriac (*fratres de penitentia beatorum martirum ordinis sancti Augustini*). According to them they were entitled to preach to believers and hear confession, admit members of other orders to their own one and issue decrees of excommunication. John III sent these charters to the Pope who was outraged and ordered the Bishop to take action on his behalf against Martin and his associates. If they intended to continue in their activities, they were to be put in prison as falsifiers and tricksters defrauding human souls, where partaken of bread and water, they were to repent of the sins they had committed.¹⁹

Literary sources document that charter falsification was not unknown in the Czech environment and that charter falsifications led, at least in some cases, to punishment. However, it is not evident in any of the above examples how the falsifications were discovered and proved. In the Czech environment there are no documents to prove that the charter contents were compared with information in chronicles as done by Henry V's Imperial Court of Law with the alleged charter of Konrad II in 1125 or by the canons of the Cathedral of San Vincenzo in Bergamo with Henry II's charter for the local Chapter House of San Alessandro in 1181, or in 1175 the Bishop of Constance's court of law in the case of an earlier Imperial charter.²⁰ There is no documentary evidence that Czech courts of law would examine lists of dignitaries in order to reveal potential discrepancies in charters as happened at the Council of Autun in 1094, which rejected one charter as a falsification as its recipient and issuer, both being bishops, were not contemporaries as given evidence in a catalogue of the bishops and other literary documents.²¹ Until the 1280s there is neither evidence in primary sources that scribes would compare charter seals in order to discover potential discrepancies as did Pope Alexander III in 1171 when he examined the veracity of the Privilegium of Pope Leo (IX),²² nor is even less that experts would be commis-

¹⁹ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi V fasc. primus. Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI. Ed. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praha 1974. 348–349. Nr. 325., 506–507. Nr. 339.; Cf. *Bohumil Ryba*: Nález cenné korespondence z roku 1262. Strahovská knihovna 1. (1966) 31–37.

²⁰ These examples are given in *Breslau, H.*: Handbuch op. cit. I. 16–17.

²¹ „carta ... sine dubio falsum testimonium dabat, quoniam Barnuinus, Viennensis archiepiscopus, et Isarnus, Gratianopolitanus pontifex, non contemporanei fuerunt, sicut ex cathalogo Lugdunensi et ex aliis multis scriptis collegimus.” – Hugonis Gratianopolitani Libellus de iniuriis quas fecit Guido Viennensis archiepiscopus ecclesiae Gratianopolitanae ... de pago Salmoriacensi. Ed. Jules Marion. Cartulaires de l'église cathédrale de Grenoble. dits cartulaires de Saint-Hugues. (Collection de documents inédits, ser. 1.) Paris 1869. 52. Also cf. *Jörg W. Busch*: Certi et veri cupidus. Geschichtliche Zweifelsfälle und ihre Behandlung um 1100, um 1300 und um 1475. Drei Fallstudien. (Münstersche Mittelalter-Schriften, Bd. 80.) München 2001. 95–96. a n. 212. (s. 96.)

²² Cf. *Breslau, H.*: Handbuch op. cit. I. 17.

sioned or a specialist commission set up to adjudicate on the truth of charters. The latter was ordered in 1161 by the Doge of Venice Vitalis Michael in respect of a charter allegedly from 1067; in 1177 by the Archbishop of Salzburg Konrad III in respect of a privilegium allegedly from the 11th century; or in 1289 by the well-known criminologist Albertus Gandinus, Podesta of Bologna's judge in respect of a suspicious charter, allegedly dated from 1235.²³ Unlike those examples above Master Sifrid merely publicly denied any falsification and accused the Bishop of defamation. The Charter itself was not examined.²⁴ It is also not evident from the preserved sources how John III discovered that the Cyriacs' documents were falsifications.

The first actual report on the investigations of charter falsification in Bohemia only dates from the 1280s. It relates to the Royal Notary of Italian origin, Henry, the Italian (*Henricus Italicus*).²⁵ Henry came to Bohemia during the reign of Wenceslas I (1230–1253) and worked in the Royal Chancery. At first he provided his services to King Wenceslas I, then to his successor Ottokar II Přemysl.²⁶ After his death 1278, in 1279 he swore the oath of allegiance to the infant Wenceslas II (1278/1283–1305), and he probably worked in the Chancery of Wenceslas's cousin and guardian Otto, Margrave of Brandenburg, who acted as regent between 1278–1283 in place of the minor Wenceslas. He died no later than 1287.²⁷

Henry, the Italian, compiled a chancery formulary of charters and official letters as a tool for the training of the officials in the Royal Office, or possibly as

²³ Examples are again given in *Bresslau, H.*: Handbuch op. cit. I. 18n.

²⁴ „Dictus vero magister ... in communi audientia contradicens proposuit ex adverso, quod episcopus hoc falso confingens, infamis famam ei nititur sigillare” – CDB II. 293. Nr. 294.

²⁵ Biographical data on Henry, the Italian, was summarised by *Hermenegild Jireček*: Dva Vlachové v Čechách. Příspěvek k dějepisu českému za Přemysla II. a Václava II. Časopis Českého muzea 44. (1870) 131–133., 150–153.; on his origins *idem*: 132.; *Johannes Voigt*: Urkundliche Beiträge des königl. Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen. In: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 29. Wien 1863. 6–11.; *Jan Bedřich Novák*: Henricus Italicus und Henricus de Isernia. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 20. (1899) 256–260. A hypothesis on the two notary publics Henry the Italian and Henry of Isernia being one and the same person (which was proposed by Josef Emler, and in compliance with him by A. Petrov, then *Sáša Dušková*: Kdo byl notář Jindřich. Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university C7 (1960) 59–74.; *Jana Nechutová*: Die lateinische Literatur. Köln–Weimar–Wien 2007. 129–134. and some other researchers, has not been reliably substantiated. Cf. in addition to literature stated above (Jireček, Voigt, Novák); *Karl Hampe*: Beiträge zur Geschichte der letzten Staufer. Leipzig 1910. 7–8.; *Karel Doskočil*: Protonotář Jindřich Vlach a notář Jindřich Vlach z Isernie. Časopis Archivní školy 15–16. (1940) 89–98.; then especially *Hans Martin Schaller*: Enrico da Isernia. In: Dizionario Biografico degli Italiani 42. Roma 1993. 743–744. (also <http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-iserinia>)

²⁶ Cf. *Voigt, J.*: Urkundliche Beiträge op. cit. 8.; *Jireček, H.*: Dva Vlachové op. cit. 131–132.

²⁷ Cf. *Jireček, H.*: Dva Vlachové op. cit. 153.; *Novák, J. B.*: Henricus Italicus op. cit. 259–260.

a „sampler” for drafting official documentation.²⁸ The formulary mostly comprised written documents issued by the Royal Office.²⁹

One of the charters of King Wenceslas II from about the 1280s included in this formulary³⁰ shows that a charter from Otto, the Margrave of Brandenburg was submitted to Wenceslas II which at first sight looked authentic. However, it upset the King so much that he foamed at the mouth and he would have vented his anger on Henry had he not been prudently advised against it by his loyal retainers. – It was probably a charter from Otto, the Margrave of Brandenburg’s Chancery in the production of which Henry the Italian was said to have participated and which was to the King’s detriment.³¹ – In the meantime Henry, who did not have a bad conscience and thus no fear of consequences, did not even attempt to cover up the entire event but rather took measures to have it published. As a trustworthy spokesperson he advised clergymen and lay persons, also, that a charter had been submitted to the King and the following Saturday he entreated and summoned the King’s loyal retainers, Master W. and others, and together with them he appealed to the King to grant them graciously an audience. Although the King refused it at first, following a request from his mother, Queen Kunigunde, he consented. Henry cited a number of reasons why the relevant charter seemed dubious and he made it clear that he was prepared to exonerate himself – *expuracionem subire* – in any manner that the King’s advisers might deem appropriate.³² The King bid Master „W.” and others to find an appropriate means of verification and either exonerate Henry of any suspicion or punish him in the name of the King – *dictum H. auctoritate nostra vel absolvent vel dampnent*.³³

The members of the appointed consortium from whom the preserved wording of Wenceslas’s charter merely names Master „W.”, who was most likely Velislav, the Canon of Vyšehrad, who also held the office of Protonotary of the

²⁸ Cf. *Sáša Dušková*: Formelsammlungen in der böhmischen königlichen přemyslidischen Kanzlei. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C 23/24. (1976/77) 123.

²⁹ Some originals have been preserved. Cf. *Marie Bláhová*: Die Formelbücher im přemyslidischen Böhmen. n. 83. – in print.

³⁰ *A. Petrov*: Henrici Italici Libri formarum e tabulario Otacari II Bohemorum regis quatenus rerum fontibus aperiendis possint inservire. Vol. posterius – Apparatus. S. Peterburg 1906. 152–155. Nr. 299. Cf. *Novák, J. B.*: Henricus Italicus op. cit. 273–275. The meaning and background to Wenceslas’ charter are best captured by *Doskočil, K.*: Protonotář op. cit. 95n. In here I follow his interpretation. The charter was is contained only in the Königsberg manuscript of Henry the Italian’s Formulary (now missed). Cf. *Petrov, A.*: Henrici Italici Libri op. cit. II. 25. (Formae privilegiorum, Codex R., Nr. 299)

³¹ Text of these charters is absent from the Formulary. Cf. *Petrov, A.*: Henrici Italici Libri op. cit. II. 153.

³² *Petrov, A.*: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.; *Doskočil, K.*: Protonotář op. cit. 95–96.

³³ *Petrov, A.*: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.

Land and „lords and provosts”, or „lords and prelates”,³⁴ to confer on the given day in the Ambit of St. Francis Monastery in the Old Town of Prague. They examined the seal, rhetorical figures, style and contents (*sigillum, quam figuras, stilum atque sententiam*) and compared the seal with „many other seals on many other charters”, which the Margrave of Brandenburg had issued with his genuine one to many Prague burghers. When they carefully compared the legend and images on the seals, they discovered that all the seals used on the charters for Prague burghers were the same, whereas the seal of the charter which contained the infamy of the said Henry (*que dicti H. continebant infamiam*), was completely different in legend, images and also its dimensions.³⁵ Thereafter, the prelates precisely examined the figures, dictation and the meaning of charters and also discovered that the relevant charter lacked a dating clause with which all the Margrave’s charters characteristically ended.³⁶ Based on these and other features they came to the credible conclusion that the assessed charter did not emerge from the Margrave’s Chancery (*eas de dicti marchionis non emanasse curia*).³⁷ The discovery that the seal and the charter itself were falsifications was unanimously communicated to the King by the lords and provosts and they proclaimed it to Henry that it was exonerated from what had been written in that falsified charter against his good reputation.³⁸

In his charter the King further proclaimed that Henry’s reputation had already been attested to by his father and many others among his loyal retainers and that it had passed a „test of fire” (*quasi per ignem examinacionis transiens*), that Henry excelled through his diligence and fraudsters should be subject to excommunication unless they had given Henry satisfaction. The King had a relevant charter issued to protect Henry and had his own Great Seal affixed to it and the ones of the named lords.³⁹

The outcome of these discussions was thus favourable for Henry. In connection with the study of medieval falsifications it is, however, more important to describe the process prescribed for the examination of the truth or untruth of a relevant charter. Actual reports on the determination of falsifications in 13th century Central Europe are not very common. In the Polish environment there are known several instances where the truth of charters was examined, yet not

³⁴ „prefati barones atque prepositi”; „dicti barones et prelati” – Ibidem 154–155.

³⁵ „illarum vero litterarum, que dicti H. continebant infamiam, sigillum tantummodo invenerunt penitus discrepare: nam in circumferencia et longius aliis erat et lacius, et ymago stature atque quantitatis erat notabiliter amplioris.” – Cf. *Petrov, A.: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.*

³⁶ „prospicientes eciam, quod data, qua omnes dicti marchionis littere terminabantur et consuevere terminari, carebant” – *Petrov, A.: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.*

³⁷ Cf. *Petrov, A.: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.*

³⁸ „dictum H. ... asseruerunt esse de hiis, que in dictis falsis litteris contra ipsius famam scripta fuerant, legitime atque racionabiliter expurgatum” – Cf. *Petrov, A.: Henrici Italici Libri op. cit. II. 154.*

³⁹ *Petrov, A.: Henrici Italici Libri op. cit. II. 155.*

the manner in which it was established.⁴⁰ Only the transumpt drawn up in 1250 by the Archbishop of Gniezno and the Bishops of Cracow, Wroclaw and Lubusz on the Bull of the Pope Innocent IV from 1249 shows that to confirm the truth of a charter both external and internal characteristics of the document were crucial, or the possible discrepancies relating to the parts of a charter, namely its seal, parchment, tag and style: in this the Prelates testified to the authenticity of the document by noting that „the Papal Rescript was neither cancelled nor destroyed, or damaged on some of its parts, on the seal, parchment, and cords or style” (*rescriptum apostolicum non cancellatum, non abolitum, non aliqua parte sui in bulla, carta, filo vel stilo viciatum*).⁴¹

The Polish prelates' approach was in line with the direction provided in Canon Law which is expressed in the letter of Pope Innocent III to the Milan Chapter from 1198, in which the Pope gave his response regarding a suspicious charter which had been sent to him for assessment by the Chapter.⁴² This letter came to be known as the Decretal *Licet ad regimen* in the collection of Canon Law. The Pope stated not merely that the charter was falsified and explained why (the seal bore the correct image, yet the tag was interfered with), but he also gave advice to future canons on what kinds of falsifications there were and how they were to be recognised. He named a falsified seal attached to a falsified charter as the first type; the second type involved a real seal attached by new cords to a falsified charter; the third type involved a real seal on the original tag, which was cut under the plica and transferred together with the seal to a falsified charter and connected with the same cords under the plica. The fourth method consisted in one part of the tag in the upper part of the seal being cut below the lead; the seal was transferred onto another charter and the end of the tag again inserted below the lead so that it was possible to draw it outside by pulling it lightly. Other types of falsifications involved the manipulation of parchment. Innocent III noted as a fifth type when a partial change of text was on a scratched out area of the parchment; the sixth consisted in the parchment being completely washed out by water with wine, which dissolved the ink, it was then smoothed out and whitewashed, finally, the material thus prepared was inscribed with a new text. The seventh type was a complete washing out and scrubbing off of the parchment and gluing a newly inscribed thin parchment of the same

⁴⁰ Cf. *Sylwjuusz Mikucki*: Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich. Kraków 1934. 5–8.; *Karol Maleczyński*: Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich. 1. Wrocław 1951. 33–35.

⁴¹ Cf. *Mikucki*, S.: Badanie op. cit. 7. n. 1.; *Maleczyński*, K.: Zarys dyplomatyki op. cit. 34.

⁴² The charter which the Milan Canons sent to the Pope was falsified in this way. Cf. *Thomas Frenz*: Innozenz III. als Kriminalist–Urkundenfälschung und Kanzleiorganisation um 1200. In: Papst Innozenz III. – Weichensteller der Geschichte Europas. Stuttgart 2000. 133.

size onto the original one. The last two types were said to be difficult to discover unless the falsification was betrayed by its diction or the shape of lettering.⁴³

Thus, Canon Law focused primarily upon the seal and its attachment to the charter; on the manipulation with parchment and the style and lettering of the charter.⁴⁴ From a modern point of view, it concentrated on the external features (seal, cord, parchment and lettering) and upon internal features (style), i.e. the features researched by modern historians also. The above mentioned Polish prelates also assessed the Papal charter using the same criteria when they paid attention to a potential violation of the charter, image and hanging of the seal and the style).

The prelates conferring in the Ambit of St Francis Monastery in Prague were most likely acquainted with the regulations of Canon Law as to the assessment of papal charters. However, the commission did not examine papal charters, whose form, seal and style were generally well known amongst the experts, but a charter of the Margrave of Brandenburg. Like Pope Alexander III, when he assessed a charter more than one hundred years old and was not familiar with the contemporary customs of the Papal Chancery, the „lords and prelates” in St. Francis Monastery had „many” unquestionably authentic charters brought to them, namely the forementioned Otto’s Charters for the burghers of Prague. And when they at first compared them among themselves and then they compared the disputed charter with the former. As with the papal charters, they focused upon the seal where by exact measuring they discovered differences in the size, image and also in legend, which in themselves were enough to prove it to be a falsification. Under these circumstances it was superfluous to examine the cords on which the seal was hanging. The members of the commission, merely the prelates this time, evidently because the present lay members could not read, nevertheless also assessed the internal features of the disputed charter, charter formulae, diction and charter contents by which they proved reliably that it was a falsification. According to Canon Law typology, namely that of Innocent III, this involved the first type of falsification where a falsified seal was attached to a falsified charter.

The proceedings in the Ambit of St. Francis Monastery were unparalleled in the contemporary Czech Lands and the same would be true of Poland, for example. Even though the ecclesiastical administrators and many lay persons, too, reckoned with the existence of falsifications, which is after all shown even in

⁴³ Corpus iuris canonici, col. 819.; *Frenz, T.*: Innozenz III. 136–137.

⁴⁴ In a special letter from the end of February 1201 Innocent III. advised ecclesiastical dignitaries that if they were to receive a suspicious papal charter, „*cas in bulla, filo, charta, stylo dictaminis, scriptura, forma et aliis, in quibus notari vel deprehendi falsitas potest, circumspiciant diligenter...*” – Cf. *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Ed. Augustus Potthast. Vol. I. Berlin 1874. 117. Nr. 1283.

the response of the Bishop of Prague to falsified indulgence charters of the Cyriacs or in the regulations of the Jihlava Mining Law, it is not possible to ascertain definitely whether an assessment of the suspicious charter by specialists was a common practice in the Czech Lands or whether it was enforced by the Italian, whom the falsification involved and who might have known such a procedure from his homeland with its more advanced legal background – and most likely with even „more sophisticated” falsification practices.

Translated by Alena Linhartová

A két váradi hiteleshely a 16. század első felében

Ismeretes, hogy Várad a középkori Magyarország egyik jelentős művelődési központjának számított és fontosságát nagy részben az itteni nagy tekintélyű és gazdagságú egyházi intézményeknek (püspökségnek, székes- és társaskáptalanoknak, rendházaknak) köszönhette. Ezek az intézmények a lelkek gondozása, hívők oktatása és művelése mellett hiteleshelyekként az oklevéladásban is jelentős szerepet játszottak.¹ Egy korábbi tanulmányunkban már vizsgáltuk a szekularizált váradi hiteleshely működését, összeállítva az itt tevékenykedő levélkeresők jegyzékét.² E tanulmány bevezetőjében arra is kitértünk, hogy a váradi hiteleshelyek Mohács előtti működésével kapcsolatban még számos megválaszolatlan kérdés maradt annak ellenére, hogy a székeskáptalan történetét az egyházmegye tudós püspöke páratlan alaposággal dolgozta fel, és az oklevéladó tevékenységről is megjelent egy tanulmány Varga Árpád tollából.³ Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a váradi hiteleshelyek 16. század eleji működésével kapcsolatban felmerülő kérdések közül néhányra választ adjunk.

Váradon a nagy múltú székeskáptalan mellett a premontrei kanonokrend váradelőhegyi prépostsága, majd az ennek „jogutódjaként” létrehozott társaskáptalan is folytatott hiteleshelyi tevékenységet. Székesfehérvár mellett tehát

¹ Ezúttal eltekintünk a hiteleshelyekre vonatkozó gazdag irodalom felsorolásától, csupán néhány újabban megjelent összefoglaló munkát említünk meg, kiemelve ezek közül is Eckhart Ferenc alapvető művét, amely immár magyar nyelven is elérhető, l. *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs és Dreska Gábor. (Studia notarialia Hungarica 11.) Bp. 2012.; l. még *László Solymosi*: Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14.–15. Jahrhundert. Archiv für Diplomatik 55. (2009) 175–190. Ennek magyar nyelvű változata:

A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 545–559. A témával kapcsolatban konferenciakötet is megjelent: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerk. Fedeles Tamás, Bilkei Irén. Pécs 2009.

² *Bogdándi Zsolt*: A váradi hiteleshely a szekularizációt követően. Erdélyi Múzeum 73. (2011: 3–4. sz.) 104–116.

³ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története II. Nagyvárad 1883. (a továbbiakban: Bunyitay II.) 3–188.; *Varga Árpád*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest 1980. 20–35.

egyedül ez volt az a város, melyben egy időben két hiteleshely is működött.⁴ A székeskáptalanban folyó közhitelű tevékenység a Szent László király sírjánál végzett istenítéletekkel kapcsolatban fejlődött ki a 12. század végén, vagy a 13. század legelején.⁵ A magyar középkor korai századaiban a bizonyítás egyik módjának számított az istenítélet, a váradi székeskáptalannál a tüzesvaspróba útján való bizonyítást alkalmazták nagy mértékben.⁶ Az istenítéletekről vezetett jegyzőkönyvben⁷ már 1215-től kezdődően vannak oklevélszerűen megfogalmazott szövegek, de a szakirodalom a hiteleshely első kiadványának egy 1250-ben kelt pecsétetes oklevelet tekint.⁸ A székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége a váradi egyházi intézmények szekularizációjáig lényegében megszakítások nélkül folyt.⁹

A váradelőhegyi társaskáptalani hiteleshely 15. század végi alapításával összefüggésben szükséges megemlítenünk, hogy Bihar vármegyében a szentjobbi bencés apátság is csaknem két évtizedig (1468–1486) folytatott hiteleshelyi tevékenységet, mellyel sértette a váradi székeskáptalan érdekeit.¹⁰ Vélhetően ez is közrejátszott abban, hogy Kálmáncsehi Domonkos váradi püspök az egykori premontrei prépostság vagyonából létrehozta a város közvetlen közelében a váradelőhegyi társaskáptalant hiteleshelyi tevékenység folytatására.¹¹ Ezzel a váradi püspökség lényegében megakadályozta egy tőle függetlenül tevékenykedő konkurrens hiteleshely létrejöttét, és ugyanakkor bizonyos mértékben tehermentesítette a székeskáptalan kanonokjait.

A társaskáptalan 1497 körül kelt szabályzatát Thurzó Zsigmond 1506-ban erősítette meg. A váradi káptalan személyi összetételéről érkező Kristóf Ilona szerint „talán azt akarta ezzel elérni, hogy a társaskáptalan vegye át a hiteleshelyi munkát, könnyítve ezzel a nagykáptalanon és így biztosítottá vált a lehetőség az

⁴ *Solymosi L.*: A hiteleshelyek i. m. 551.

⁵ *Jakó Zsigmond*: Váradi siralmas krónika. Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 16. (2004: 1–2. sz.) 93.

⁶ *Varga Á.*: A váradi káptalan i. m. 25.

⁷ Váradi Jegyzőkönyv – Regestrum Varadinense – The Varad Register (1208–1235). Szerk. Solymosi László, Szovák Kornél. A szövegkiadás Szovák Kornél munkája. Arcanum CD-ROM 2009. Nyomtatott kiadása: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan. Bp. 1903.

⁸ *Jakó Zs.*: Váradi siralmas krónika i. m. 93.

⁹ Eddig Bunyitay alapján magunk is úgy véltük, hogy a székeskáptalani hiteleshely tevékenysége a Habsburg-párti kanonokok távozását követően 1557-től kezdődően megszűnt, illetve csak a Szapolyai-párti váradelőhegyi káptalan folytatta az oklevéladó tevékenységet. Figyelmünket elkerülte Karácsonyi Jánosnak 1922-ben megjelent cikke, melyben több székeskáptalani kiadványt is említ az 1557 utáni időszakból, l. *Karácsonyi János*: A váradi káptalan megrontása. Századok 56. (1922) 440–451.

¹⁰ *Solymosi L.*: A hiteleshelyek i. m. 549–550.

¹¹ Az egykori premontrei monostor épülete a Sebes-Körös jobb partján, a Görög-oldalnak nevezett szőlőhegy Kálvária-hegy felőli részén feküdt, l. *Kiss Lajos*: A középkori Promontorium Varadiense magyarul. Magyar Nyelv 87. (1991) 327.

irodalom és a tudományok kötetlen és elmélyült művelésére”.¹² Kétségesnek tartjuk, hogy a statútum átírása és megerősítése ennyire elvont érvekkel magyarázható, inkább gyakorlatiasabb indokokat sejtünk a társaskáptalani szabályzat jóváhagyása mögött. További kutatás talán arra is választ ad, hogy miért jelenik meg a statútum szövegében a kettős elnevezés (*prepositus et canonici novi collegii sive sepulchri beatissimi regis Ladislai ac capituli ecclesie b. Stephani prothomartyris de promonthorio Waradiensi*)¹³, jöllehet a szabályzat megerősítésekor a váradelőhegyi oklevelek *intitulatiójából* vagy a pecsét köriratából a Szent László királyra való utalás egyaránt elmaradt.¹⁴ Az is elgondolkodtató, hogy az 1497-ben a székesegyházban újonnan alapítottanak nevezett Szt. László-testület kanonokjai a székeskáptalani kiadványokban csak 1497–1499 között fordulnak elő.¹⁵ Megkockázathatjuk azt a feltevést, hogy 1500-tól e személyek a váradelőhegyi kanonokok sorában kereshetőek.

A püspök által jóváhagyott statútum szövege részletesen kitér a társaskáptalan által folytatandó hiteleshelyi tevékenységre is.¹⁶ Már az első cikkely az oklevéladó tevékenység jelentős mozzanatát, a *füssiók* felvételét szabályozza, kikötve: kéthavonta cserélendő négy kanonok állandóan a váradelőhegyi egyházban tartózkodják, hogy a nemes országlakók bevallásait, jelentéseit és tiltakozásait meghallgassa és a jegyzővel ezeket írásba foglaltassák. Az oklevéladás végső és legünnepélyesebb mozzanata, az iratok megpecsételése viszont már a székesegyházban, az egész testület jelenlétében ment végbe.¹⁷ Egy későbbi, 1557-ben kelt adatból arra is következtethetünk, hogy a társaskáptalani hiteleshelyi levéltárat is a szé-

¹² *Kristóf Ilona*: A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban (1502–1526). In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. Bp.–Pécs 2009. 57.

¹³ Bunyitay II. 209.

¹⁴ Bunyitay ezt így fogalmazza meg: „... uj, Szent-László czíme nem tudja feledtetni a régít, végre is amaz borul feledésbe, s egy évtized mulva még hivatalos iratok is csak Szent-István káptalanának czímezik” – Bunyitay II. 209. Szent László neve az első ránk maradt váradelőhegyi kiadványból is hiányzik – 1500. júl. 28., DL 65 185.

¹⁵ L. a függelék adatait.

¹⁶ Bunyitay II. 210–211.

¹⁷ „quod quandocunque littere aliq̄ue causales vel quecunque alie sigillande erunt, ex insinuacione notarii nostri sive scriptoris custos et conservator clavis sigilli nostri capitularis tenebitur convocare universos fratres nostros in sacris constitutos tempore, quo missa beate Marie virginis in aurora in ecclesia cathedrali Waradiensi cantabitur, ad sigillandum, vel saltem aliquo ex fratribus nostris absente, suo substituto vel supportanti significare, ut si volet ad sigillandum ascendat hora ad hoc deputata; alioquin alio tempore, si aliq̄ue littere sigillande venerint, idem conservator clavis sigilli tenebitur fratribus nostris insinuare et ex domibus eos convocare ad sigillandum. Item de voluntate domini prepositi nostri et nostra communi eligatur aliquis ex fratribus nostris in sacris constitutus, qui tamen sit idoneus et fidelis, pro conservatore clavis sigilli nostri capitularis” – Bunyitay II. 211. A káptalani jegyző tevékenységét a 11. cikkely szabályozta: „quod notarius noster pro tempore constitutus iuramentum prestare teneatur, quod litteras necessarias sub sigillo nostro capitulari emanandas fideliter et sine fraude conscribet et conficiet; et litteras ac litteraria instrumenta et copias litterarum nobis sine diminucione presentabit” – Bunyitay II. 212.

kesegyházban őrizték, annak ellenére, hogy a levélkeresésekről kelt sablonos jelentésekben erre nem történik utalás.¹⁸ Ezekből az adatokból már egyértelműen látszik, hogy milyen szoros volt a kapcsolat e két hiteleshely között, az összefüggések részletezéséhez, a hiteleshelyek hatókörének elkülönítéséhez azonban nélkülözhetetlen volt az évszázados hagyományokkal rendelkező régi székeskáptalani és az újonnan létrehozott társaskáptalani hiteleshely 1500–1526 között kelt kiadványainak vizsgálata.¹⁹

Már a vizsgálódásaink elején nyilvánvalóvá vált, hogy nehézségekbe fog ütközni a két váradi hiteleshely kiadványainak elkülönítése a DL–DF adatbázisa alapján. A váradhegyfoki kiadványok jelentős része ugyanis tévesen a váradi székeskáptalani kiadványok közé került besorolásra.²⁰ Az oklevelek szétválasztása után az 1500. július 28. – 1526. június 11. közötti időszakból²¹ mintegy 209 váradelőhegyi oklevelet sikerült azonosítani. Ezzel szemben nagyjából ugyanebben az időszakban csupán 146 székeskáptalani kiadványt találtunk. E számok természetesen nem abszolút értékűek, de egyértelműen utalnak arra, hogy az újonnan létrehozott hiteleshely jelentős részt vállalt az oklevéladó tevékenységben.

Előbb mindkét hiteleshely esetében az ún. külső hiteleshelyi tevékenység során keletkezett kiadványokat vettük vizsgálat alá, minthogy ezekből remélhetünk adatokat a hiteleshelyi személyzetre és a területi hatáskörre vonatkozóan. A váradi székeskáptalani és az előhegyi társaskáptalani levéltár Várad török uralom alá kerülését követően egyaránt elpusztult, mindkettő kiadványaiból csupán töredékek maradtak ránk, szétszóródva többnyire családi levéltárakban.

A korai időszakban a káptalanok általában kanonokot küldtek ki tanúbizonyosággként külső hiteleshelyi munkára, a konventek pedig egyik szerzetestársukat, vagy jegyzőjüket.²² Utóbb, amint ez a több ízbeni törvényi tiltásokból egy-

¹⁸ *Mikó Árpád – Molnár Antal*: A váradi középkori székesegyház kincstárának inventárium (1557). Művészettörténeti Értesítő 52. (2003) 316. (307. sz. tétel): „Ibidem vestes sacrae et privilegia nobilium in tribus ladulis ad capitulum Sancti Stephani pertinentes”. Példa levélkeresetési parancs teljesítésére: DL 26 684.

¹⁹ A vizsgálatot a <http://www.mol.arcanum.hu/dldf> adatbázisban tanulmányozható digitális felvételek alapján végeztem el. L. még *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital Archives of Medieval Hungary. DVD-ROM. Szerk. Rácz György. Bp. 2008.*

²⁰ Tévesen váradi káptalani oklevélnek tekintett váradhegyfoki kiadványok: DL 10 008., DL 21 309., DL 21 358., DL 21 593., DL 21 850., DL 21 865., DL 22 433., DL 22 999., DL 23 520., DL 23 531., DL 23 686., DL 23 840., DL 23 855., DL 23 907., DL 23 909., DL 23 978., DL 24 014., DL 24 147., DL 24 877., DL 26 126., DL 26 160., DL 26 253., DL 26 337., DL 26 663., DL 26 668., DL 26 670., DL 26 694., DL 26 699., DL 29 030., DL 29 358., DL 29 387., DL 30 078., DL 30 963., DL 32 597., DL 36 640., DL 56 337., DL 69 886., DL 69 888., DL 69 915., DL 71 583., DL 71 585., DL 74 345., DL 97 669., DL 99 224., DL 99 330., DF 251 062., DF 253 776., DF 273 688., DF 275 922., DF 278 495., DF 288 331.

²¹ Az első kiadvány: DL 65 185., az utolsó kiadvány: DL 26 699.

²² *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 51–55.

értelműen kiderül, ettől a gyakorlattól eltértek; 1435-ben például dekrétumban tiltották egyszerű személyek kiküldését, a káptalanoknak javadalommal vagy tisztséggel rendelkező tagokat, a konventeknek pedig szerzeteseket kellett delegálniuk.²³ Ezt a rendelkezést erősíti meg Mátyás király 1486 januárjában kelt dekrétuma, melyben elítélendő gyakorlatként említik azt, hogy a káptalanok tanúbizonyoságként nem kanonokokat, hanem oltárigazgatókat, káplánokat és másokat küldenek, akiket könnyen lehet befolyásolni a végrehajtások során.²⁴

Annak ellenére, hogy a váradelőhegyi káptalan statútuma máig fennmaradt, a kanonoki testület összetételéről elég bizonytalan adatokkal rendelkezünk. Az egyértelmű, hogy a társaskáptalan a kisebbek közé tartozott, Bunyitay feltételezése szerint a préposton kívül legalább nyolc kanonokja volt.²⁵ Minthogy azonban a privilégiális alakban kiállított okleveleken Mohács előtt sem a *datum per manus* formula, sem a méltóságsor nem jelenik meg, ebből az időszakból csupán két prépost nevét ismerjük, a Bunyitay által összeállított jegyzékből.²⁶ A váradelőhegyi kiadványok vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy a gazdagabb káptalanokkal ellentétben, de például az aradihoz hasonlóan²⁷ a kanonoki testület egyik tagját küldték külső hiteleshelyi munkára (l. a függelék adatait).

Ezzel szemben jóval változatosabb képet kaptunk a váradi székeskáptalani hiteleshely *relatiós* tevékenységének vizsgálata során. Annak ellenére, hogy – a két intézmény közötti kapcsolat nyomon követése érdekében – valamivel hosszabb, az 1497. augusztus 21. – 1526. június 11.²⁸ közötti időszakot vizsgáltuk, csupán 146 kiadványt azonosítottunk, melyek közül mintegy 69 volt valamilyen hatósági megbízásra teljesített jelentés. Akárcsak a gyulafehérvári székhelyű erdélyi káp-

²³ Uo. 52.

²⁴ „Item quia per homines capitulorum et conventuum, qui pro testimoniis transmittuntur, pro favore, pretio, dono, odio, timore et complacentia plurime et incredibiles enormitates tam in fassionibus, quam etiam litterarum emanationibus committi solent, hoc vero ex eo potissimum fieri consuevit, quia non canonici, sed rectores altarium vel capellani et frequenter etiam scolares et mendicantes et quidem tales ad executiones mittuntur, qui facillime corrumpi possunt, idcirco – ut huic malo debita provisione occurratur – statutum est, quod in omni loco capitulari et conventuali teneantur canonici et fratres in manibus prelati vel vicarii sui iuramentum de servanda in executionibus iustitia deponere, quodque deinceps nemo alius de capitulo, nisi canonicus, de conventu vero, nisi frater in sacerdotio constitutus ad executiones mittantur” – Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.) Bp. 1989. 272.

²⁵ Bunyitay II. 209. A 15. század végére az aradi káptalannál is csökkent a kanonokok létszáma, valószínűleg 12-re, vö. Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518). Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Gálfi Emőke. Kolozsvár 2011. 23.

²⁶ Bunyitay II. 217., 219.

²⁷ Gálfi E.: Az aradi káptalan i. m. 21–22.

²⁸ DL 97 541. – DL 26 699.

tan esetében,²⁹ Váradon is nagyon ritkán, csak hét esetben küldte ki a székeskáptalan saját kanonokját külső hiteleshelyi munka végzésére. Ezek mindegyike vélhetően különlegesebb, fontosabb ügy lehetett: az aradi káptalanon esett hatalmaszkodás kivizsgálására küldték például Arad vármegyébe a közeli Illyéről származó és kellő helyismerettel is rendelkező Dienessi Tamás olvasókanonokot,³⁰ a nagy műveltségű Magyi Sebestyén pedig még egyszerű kanonokként valószínűleg kanonoktársa, anarcsi Thegzes Péter érintettsége okán szállt ki Ugocsa és Szatmár megyébe.³¹ Biztosan alapos jogi felkészültsége miatt küldték a megbetegedett Magyi Sebestyén felváltására Szuhafoói Jakab *iuris utriusque doctort*, akit nagy valószínűséggel azonosíthatunk azzal a „Jakab jogtudor, kanonok”-kal, aki a káptalant képviselte a püspökkel folytatott perben, és emiatt a püspök támogatói „halálra kereszték”,³² és szintén a gyakorlati jogban való jártasságának köszönhető Pókaházi Péter dékánkanonok menesztését a Csákiak közötti osztály végrehajtására.³³

A fentiektől jól elkülöníthető csoportot alkotnak a többi társaskáptalanban egyszerű kanonoki stallumot viselő *testimoniumok*. Ők meglehetősen jelentős arányban, 18 alkalommal (12,4%) szerepeltek hiteleshelyi kiküldöttként, ezzel szemben Pécssett például egy jóval hosszabb időszakban csupán 8 alkalommal (az esetek 3,2%-a) kerültek ki tanúbizonyosságok a társaskáptalan tagjaiból.³⁴ A társaskáptalani kiküldöttek időbeni eloszlása is érdekes, az utolsó adat 1511-ből való, ezután már nem találtunk társaskáptalani kanonokot a *testimoniumok* között. Ami a társaskáptalanok közötti „munkamegosztást” illeti, Keresztelő Szent János kanonokjai kerülnek a rangsor elejére, ők 10 alkalommal szerepeltek *testimonium*ként, míg Szent László király sírjának társaskáptalani személyzete hétszer, a Szűz Mária-társaskáptalan kanonokja pedig csupán egyszer végzett külső hiteleshelyi munkát a székeskáptalani hiteleshely megbízásából.

A fenti adatsorból arra gondolhatnánk, hogy a váradelőhegyi társaskáptalan kanonokjai hiteleshelyi küldöttként jelentős szerepet játszottak a székeskáptalani hiteleshelyi tevékenységében,³⁵ de a kiszállások alaposabb vizsgálata arra utal, hogy szerepük csak időleges volt és a státútumuk megerősítése előtti időszakra korlátozódott. Mint korábban említettük, a székeskáptalanban újonnan alapított Szent László-testület kanonokjai, Oszvald³⁶ és György presbiter csak az 1497–1499

²⁹ L. Gálfi Emőke: Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején. Fons 18. (2011: 1. sz.) 3–24.

³⁰ 1499. ápr. 17., DL 29 891. Dienessiről l. Bunyitay II. 162.; vö. Kristóf Ilona: A váradai káptalan méltóságviselői 1440–1526 között. Turul 72. (2004) 13.

³¹ 1500. szept. 25., DL 24 590. Magyi Sebestyénről l. Kristóf I.: A váradai káptalan i. m. 13–14.

³² Bunyitay II. 168–169. L. 1504. szept. 29., DL 71 590.

³³ 1510. jan. 15., DL 71 527.

³⁴ Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs 2005. 141–143.

³⁵ Kristóf I.: Szatmári–Thurzó–Perényi i. m. 53.

³⁶ Bizonyára nem azonos azzal az Oszvald nevű személlyel, akit 1497-ben „canonicum novi collegii beatae Marie virginis in castro Waradiensis fundatae”-ként említene. – DL 65 171.,

közötti rövid időszakban jelentek meg *testimonium*ként, 1498-ban György a székesegyházi Szentlélek-oltár igazgatói tisztségét is viselte.³⁷ További kutatások talán majd arra is választ adhatnak, hogy miért tűntek el nyomtalanul a forrásokból a Szent László káptalan tagjai illetve, hogy miért nem szerepel a váradelőhegyi kiadványokban a kettős elnevezés.

A tanulmányozott időszakban a székeskáptalan esetében a hiteleshelyi kiszállások zömét (30,3%) az alsópapság tagjai, az oltárigazgatók végezték.³⁸ Ezzel a gyakorlattal a váradi hiteleshely lényegében megszegte a törvényi rendelkezést, Mátyás király idézett dekrétumában ugyanis elítélendő gyakorlatnak nevezték az oltárigazgatók hiteleshelyi munkára való kiküldését. Adataink alapján megállapítható, hogy 1511 után szinte kizárólag az alsópapság e rétegére hárult a hiteleshelyi kiszállások teljesítése, néhány oltárigazgató kifejezetten sokszor teljesített ilyen jellegű szolgálatot (például a Szent Mihály-, Szent Vince-, Szent Zsófia-oltárok igazgatói). Az 15. századi arányokhoz³⁹ képest a helyzet annyiban módosult, hogy a karbeli papság – vélhetően az ismételt tiltások következtében – teljesen kiszorult a külső hiteleshelyi tevékenységből, és a székeskáptalani kanonokok aránya is látványosan csökkent.

A szabályozások mellett a hiteleshelyek területi illetékességét az ésszerű gyakorlat alakította ki.⁴⁰ Mindegyik intézmény hatásköre bizonyos vármegyék területét fedte le, melyek pontos meghatározása csupán a hiteleshelyek oklevéladó tevékenységének feldolgozása által lehetséges. A váradi székeskáptalani és a váradelőhegyi társaskáptalani hiteleshely 16. század eleji, hatósági parancsra végzett tevékenységének vizsgálata alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy mindkét hiteleshely működésének törzsterülete ugyanazokra a vármegyékre, Biharra, Szatmárra és Szabolcsra terjedt ki. A korábbi időszakhoz képest⁴¹ a székeskáptalan illetékességi köre annyiban változott, hogy Szabolcs került a harmadik helyre a 69 jelentés 5,5%-val, míg az első két vármegye aránya 22,7 illetve 11,04%. A váradelőhegyi kiadványok között 85 jelentést találtunk, az első három vármegye arányai a székeskáptalanihoz hasonlóak: 39,1 – 17 – 10,2%. A törzsterület mellett jóval ritkábban távolabbi vármegyék (Közép-Szolnok, Kraszna,

DL 99 173., DL 65 173. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a 15. század végén új társaskáptalant alapítottak a váradi várban, vagy pedig a régi Szűz Mária-káptalant újjászervezték. Ugyanebben az évben szerepel azonban egy Miklós nevű presbiter is, akit „canonicum minoris ecclesiae Beatae Marie Virginis in castro Varadiensis fundate”-ként említenek – DL 99 176.

³⁷ DL 56 301.

³⁸ Azonos eredményekre jutott a kutatás a pécsi és az erdélyi káptalan esetében is. Vö. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 141–143.; *Gálfi E.*: Az erdélyi káptalan i. m. 13–23.

³⁹ *Varga Á.*: A váradi káptalan i. m. 29.

⁴⁰ *Solymosi L.*: A hiteleshelyek i. m. 551–552. Vö. *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526). In: Középkortörténeti tanulmányok. A III. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003. 9–10.

⁴¹ *Varga Árpád* végzett számításokat a székeskáptalani hiteleshely vonzáskörzetéről, l. *Varga Á.*: A váradi káptalan i. m. 29–30.

Zaránd, ritkán Békés) is szerepeltek a kiszállásokban. Ezek a számok és hangsúlyosan az, hogy az újonnan létrehozott váradelőhegyi hiteleshelynek több jelentése maradt fent, arra utalnak, hogy a székeskáptalani mellett e sűrűn lakott, nagy kiterjedésű területen szükséges volt egy új, közhitelű tevékenységet folytató intézmény létrehozása. A váradelőhegyi statútumból is nyilvánvaló e két intézmény közötti szoros kapcsolat. Alkalomadtán a hiteleshelyek személyzete is közös lehetett, erre vall e két intézmény nevében kiállított, teljesen azonos szövegű és ugyanazon kéz (talán Eperjesi Péter váradelőhegyi kanonok és székeskáptalani jegyző) által lejegyzett oklevél két példánya 1524-ből.⁴² E példából is kiviláglik, hogy a hiteleshelyi tevékenységben nem voltak egymás konkurensei, hanem inkább kiegészítették egymást.

Függelék⁴³

A váradelőhegyi székeskáptalan testimoniumai (1497–1526)

1497. aug. 21. – 1499. szept. 30.	Oswaldum presbiterum, canonicum novi collegii Beati Ladislai regis in dicta ecclesia nostra fundati / canonicum novi collegii sepulture sancti regis Ladislai ⁴⁴
1497. okt. 2.	Nicolaum presbiterum, canonicum minoris ecclesie Beate Marie Virginis in castro Varadiensi predicto fundate ⁴⁵
1498. márc. 1.	<i>Barnabam presbiterum, rectorem altaris Beate Marie Virginis de Nive in dicta ecclesia nostra fundati⁴⁶</i>
1498. máj. 4.	<i>Andream presbiterum, rectorem [...] Laurencii [?] ⁴⁷</i>
1498. júl. 7.	<i>Nicolaum presbiterum, rectorem altaris Beate Sophie in dicta ecclesia nostra fundati⁴⁸</i>
1498. júl. 18.	<i>Gallum presbiterum, rectorem altaris Sancte Anne matris Marie in dicta ecclesia nostra fundati⁴⁹</i>
1498. júl. 19. – 1499. aug. 10.	Georgium presbiterum, rectorem altaris Sancti Spiritus ac canonicum novi collegii sanctissimi regis Ladislai in dicta ecclesia nostra fundatorum / canonicum novi collegii beati regis Ladislai ⁵⁰
1498. dec. 20.	<i>Nicolaum presbiterum, rectorem altaris Beati Emerici ducis⁵¹</i>

⁴² DL 23 869.

⁴³ A kurzívval szedett nevek nem szerepelnek Bunyitay monográfiájában.

⁴⁴ DL 97 541., DL 46 410., DL 20 817., DL 47 301. L. még Bunyitay II. 217. Vélhetően azonos Kanizsai Oszvald későbbi váradelőhegyi kanonokkal.

⁴⁵ DL 99 176. Bunyitaynál tévesen váradelőhegyi kiküldöttként szerepel, I. Bunyitay II. 202.

⁴⁶ DF 278 874.

⁴⁷ DF 246 270.

⁴⁸ DL 22 526.

⁴⁹ DL 20 695.

⁵⁰ DL 56 301., DL 82 155., DL 62 955. L. még Bunyitay II. 162–163., 217.

⁵¹ DL 65 181.

1499. márc. 12.	magistrum Petrum Thegzés de Anarch socium et canonicum nostrum ⁵²
1499. ápr. 17.	Thomam Dyenessy lectorem ecclesie nostre prefate ac socium et concanonicum nostrum ⁵³
1499. júl. 20.	Sebastianum presbiterum, rectorem altaris Sancti Andree apostoli in capella, in castro Waradiensi constructa fundati ⁵⁴
1500. aug. 15. – 1501. márc. 13.	Sebastianum presbiterum, canonicum ecclesie Beati Johannis baptiste in castro Waradiensi fundate ⁵⁵
1500. szept. 25. – 1504. szept. 29.	magistrum Sebastianum de Magh socium et concanonicum nostrum ⁵⁶
1500. okt. 12. – 1509. júl. 4.	Thomam presbiterum, rectorem altaris Beati Bartholomei apostoli in dicta ecclesia nostra fundati ⁵⁷
1501. szept. 29. – 1508. jan. 21.	Michaelem presbiterum, canonicum ecclesie Beati Johannis baptiste in castro Waradiensi / Michaelem presbiterum de Zekelhyda, canonicum ecclesie collegiate Beate Johannis baptiste in castro Waradiensi fundati ⁵⁸
1502. aug. 9. – 1503. jan. 9.	Gaspar presbiterum, rectorem altaris Sacratissimi Corporis Christi in dicta ecclesia nostra fundati ⁵⁹
1503. dec. 16.	Sebastianum presbiterum, rectorem altaris Sancti Andree apostoli de <...> in dicta ecclesia nostra fundati ⁶⁰
1504. szept. 29.	Jacobum de Zwhaffew iuris utriusque doctorem consimiliter socium et concanonicum nostrum ⁶¹
1505. febr. 21. – 1507. okt. 1.	<i>Martinum presbiterum, rectorem altaris Beati Johannis evangeliste in dicta ecclesia nostra fundati⁶²</i>
1508. febr. 14.	<i>Sebastianum presbiterum, rectorem altaris Sancti Johannis baptiste in dicta ecclesia nostra Waradiensi fundati⁶³</i>
1509. júl. 28.	Michaelem presbiterum, rectorem altaris Beate Margarethe virginis in dicta ecclesia nostra fundati ⁶⁴
1509. dec. 17. – 1511. márc. 24.	Anthonium presbiterum de Debreczen, canonicum ecclesie collegiate Beati Johannis baptiste in castro Waradiensi fundate ⁶⁵
1510. jan. 15.	<i>magistrum Petrum de Pokahaza decanum et concanonicum nostrum⁶⁶</i>

⁵² DL 66 743. L. még Bunyitay II. 153–155.

⁵³ DL 29 891. L. még Bunyitay II. 162.

⁵⁴ DL 99 199. L. még Bunyitay II. 163.

⁵⁵ DL 99 206., DL 62 375. L. még Bunyitay II. 207.

⁵⁶ DL 82 605., DL 71 590. L. még Bunyitay II. 172–173.

⁵⁷ DL 105 152., DL 37 853. L. még Bunyitay II. 160.

⁵⁸ DL 56 327., DL 46 682., DL 97 592., DL 21 775., DL 99 222. L. még Bunyitay II. 207.
Székelyhídi György váradelőhegyi kanonok rokona lehetett.

⁵⁹ DL 21 125., DL 56 338. L. még Bunyitay II. 166.

⁶⁰ DL 97 570. L. még Bunyitay II. 163.

⁶¹ DL 71 590. L. még Bunyitay II. 168–169.

⁶² DL 21 385., DL 105 154., DL 21 653., DL 46 814.

⁶³ DL 94 693.

⁶⁴ DF 225 097. L. még Bunyitay II. 169.

⁶⁵ DL 97 616., DL 73 349., DL 99 254. L. még Bunyitay II. 207.

1511. júl. 17. – 1511. júl. 27.	<i>Matheum presbiterum de Nestha, rectorem capelle Beati Martini episcopi et confessoris in civitate nostra Waradiensi constructe</i> ⁶⁷
1512. jan. 17.	<i>Stephanum presbiterum, rectorem altaris sanctorum trium regum in dicta ecclesia nostra Varadiensi fundati</i> ⁶⁸
1513. ápr. 16.	<i>magistrum Barnabam de Kistothy, socium scilicet et concanonicum nostrum</i> ⁶⁹
1513. nov. 4. – 1520. febr. 27.	Anthonium presbiterum, rectorem altaris Beate Sophie vidue in dicta ecclesia nostra Waradiensi fundati ⁷⁰
1516. júl. 3.	<i>Clementem presbiterum, rectorem altaris Beate Agathe virginis et martiris in dicta ecclesia nostra Waradiensi fundati</i> ⁷¹
1516. dec. 13. – 1519. nov. 12.	<i>Matheum presbiterum, rectorem altaris Sacratissimi Corporis Christi in dicta ecclesia nostra Waradiensi fundati</i> ⁷²
1516. dec. 14.	Johannem presbiterum, magistrum hospitalis Beate Elizabeth vidue ante castrum Waradiensem fundati ⁷³
1520. ápr. 20. – 1525. máj. 17.	Emericum presbiterum, rectorem altaris Beati Vincentii martiris in dicta ecclesia nostra fundati / Emericum presbiterum de Barakon, rectorem altaris Beati Vincentii martiris in dicta ecclesia nostra fundati ⁷⁴
1520. szept. 10.	magistrum Emericum de Bihor socium et concanonicum nostrum ⁷⁵
1521. ápr. 12.	<i>Mathiam presbiterum, rectorem altaris Beati Ludovici regis in dicta ecclesia nostra fundati</i> ⁷⁶
1523. júl. 6. – 1524. dec. 4.	Emericum presbiterum de Zathmar, rectorem altaris Beati Michaelis archangeli in ecclesia nostra constructi ⁷⁷
1524. okt. 26.	Ladislau presbiterum de Waradino, rectorem altaris Beate Sophie vidue in dicta ecclesia nostra fundati ⁷⁸
1524. nov. 25.	Bartholomeum presbiterum, rectorem altaris Beati Pauli apostoli in dicta ecclesia nostra fundati ⁷⁹
1524. dec. 5. – 1525. febr. 7.	<i>Gregorium presbiterum de Papa, rectorem altaris Beati Emerici ducis in dicta ecclesia nostra fundati</i> ⁸⁰

⁶⁶ DL 71 527.

⁶⁷ DL 62 393., DL 97 634.

⁶⁸ DL 32 579.

⁶⁹ DL 74 633.

⁷⁰ DL 22 452., DL 99 271., DL 29 392., DL 56 420. L. még Bunyitay II. 172.

⁷¹ DL 25 575.

⁷² DL 58 277., DL 74 397.

⁷³ DL 97 655. L. még Bunyitay II. 172.

⁷⁴ DL 29 639., DL 69 905., DL 23 954., DL 99 820., DF 278 486. L. még Bunyitay II. 173.

⁷⁵ DF 254 532. Korábban valószínűleg előhegyi kanonok volt, l. Bunyitay II. 220. és alábbi mellékletünket.

⁷⁶ DL 71 190.

⁷⁷ DL 99 815., DL 10 008., DL 26 687., DL 74 637. L. még Bunyitay II. 177.

⁷⁸ DL 26 692. L. még Bunyitay II. 176.

⁷⁹ DL 47 590. L. még Bunyitay II. 178.

⁸⁰ DL 63 587., DL 47 590., DL 66 056.

A váradelőbgyi káptalan kanonok testimoniukai (1500–1526)

1500. aug. 13. – 1507. szept. 30. után	Temesvári Bálint ⁸¹
1501. ápr. 20.	Újfalvi András ⁸²
1501. júl. 22. – 1512. ápr. 12.	Kanizsai Oszvald ⁸³
1502. aug. 13.	Hatvani Pál ⁸⁴
1503. jan. 8.	Kálmáncsehi Mihály ⁸⁵
1503. jún. 22.	<i>Tasnádi Máté</i> ⁸⁶
1503. szept. 3. – 1504. júl. 6.	Székelyhídi György ⁸⁷
1504. jan. 2. – 1509	Berceli Elek ⁸⁸
1506. szept. 23. – 1509. aug. 9.	Szigeti István ⁸⁹
1507. júl. 6.	Gencsi Benedek ⁹⁰
1507. júl. 6.	Debreceni Pál ⁹¹
1507. dec. 15. – 1511. jan. 28.	Körmendi István ⁹²
1508	<i>Kanizsai Máté (?)</i> ⁹³
1512. jan. 6. – 1519. júl. 9.	Bihari Imre ⁹⁴
1512. jan. 25.	Tercsi Péter ⁹⁵
1512. jún. 12.	Meghi Márton ⁹⁶
1517. ápr. 27. – 1525. szept. 15.	Nagynyúli / Nyúli Simon ⁹⁷
1517. júl. 26. – 1524. aug. 25.	<i>Keresztúri Lőrinc</i> ⁹⁸
1517. aug. 29.	<i>Szegedi Ferenc</i> ⁹⁹
1518. márc. 4.	<i>Berendi Ferenc</i> ¹⁰⁰

⁸¹ DL 99 205., DL 99 210., DL 82 266. L. még Bunyitay II. 217.

⁸² DL 99 209. L. még Bunyitay II. 217.

⁸³ DL 88 866., DL 62 379., DL 105 544., DL 69 888., DL 38 446., DF 257 908., DL 56 384., DL 57 893., DL 99 774. L. még Bunyitay II. 218.

⁸⁴ DL 99 216. L. még Bunyitay II. 217.

⁸⁵ DL 56 337. L. még Bunyitay II. 218.

⁸⁶ DL 66 028.

⁸⁷ DL 26 663., DL 99 224., DL 65 193., DL 99 225. L. még Bunyitay II. 218.

⁸⁸ DL 71 583., DF 273 688., DL 21 309., DL 21 358., DL 82 873. L. még Bunyitay II. 217.

⁸⁹ DL 74 316., DL 38 447., DF 278 544. Bunyitaynál a székeskáptalani kanonokok között jelenik meg 1509-ben, l. Bunyitay II. 169.

⁹⁰ DL 56 375. L. még Bunyitay II. 218.

⁹¹ DL 88 967. Korábban talán székeskáptalani jegyző, l. Bunyitay II. 161.

⁹² DL 88 976., DL 56 380., DL 89 004. L. még Bunyitay II. 218.

⁹³ DL 73 348.

⁹⁴ DF 260 944., DL 99 805. L. még Bunyitay II. 220.

⁹⁵ DL 62 399. L. még Bunyitay II. 218.

⁹⁶ DL 99 775. L. még Bunyitay II. 218. Vélhetően torzult névalak, Márton a székeskáptalani kanonok Maghy Sebestyén rokona lehetett. Róla l. Bunyitay II. 172–173.

⁹⁷ DL 99 279., DL 47 218., DL 29 972., DL 89 167., DF 282 939., DL 32 597., DL 47 511., DL 83 117., DL 26 337., DL 72 215., DL 24 147., DF 254 561. L. még Bunyitay II. 218–220.

⁹⁸ DF 253 404., DL 63 557., DL 36 863., DF 278 519.

⁹⁹ DL 73 206.

¹⁰⁰ DL 30 078.

1519. ápr. 12. – 1523. febr. 18.	Eperjesi Péter ¹⁰¹
1520. máj. 7.	<i>Dési (?) Imre</i> ¹⁰²
1520. jún. 15. – 1524. aug. 12.	Váradai Móré Ferenc ¹⁰³
1520. aug. 14. – 1525. febr. 11.	<i>Ungvári Sebestyén</i> ¹⁰⁴
1521. jan. 12. – 1524. jún. 15.	<i>Pécsi János</i> ¹⁰⁵
1521. ápr. 17. – 1522. szept. 29.	<i>Aszalói András</i> ¹⁰⁶
1523. febr. 5.	Szerémi János ¹⁰⁷
1523. márc. 7. – 1525. szept. 15.	Borsodi Ferenc ¹⁰⁸
1524. márc. 4. – 1525. jan. 10.	Szerémújlaki János ¹⁰⁹
1525. febr. 12.	<i>Pakosi Gergely</i> ¹¹⁰

¹⁰¹ DL 99 295., DL 71 219., DL 74 399., DL 31 022., DL 63 577., DL 72 441., DL 47 596. L. még Bunyitay II. 220. Korábban valószínűleg a székeskáptalan jegyzője lehetett, l. Bunyitay II. 169.

¹⁰² DL 74 403.

¹⁰³ DL 74 635., DL 47 441., DL 23 520., DL 56 432., DL 99 816., DL 29 030., DL 23 840., DF 254 538., DL 23 978. L. még Bunyitay II. 220–221.

¹⁰⁴ DF 277 769., DL 73 368., DF 244 299., DL 23 978., DL 26 694.

¹⁰⁵ DL 63 575., DL 74 409., DL 72 445.

¹⁰⁶ DL 23 531., DL 89 167.

¹⁰⁷ DL 71 172. Valószínűleg Szerémújlaki Jánossal azonosítható.

¹⁰⁸ DL 71 539., DL 99 824., DF 254 561. L. még Bunyitay II. 220.

¹⁰⁹ DL 23 855., DF 278 485. L. még Bunyitay II. 221.

¹¹⁰ DL 24 877. Vö. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. II. Bp. 1928. 535.

Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv

A Magyi-formulárium

A középkori magyar jogélet dokumentumait és Magyarország történetének írott emlékeit őrző levéltárak a 16–17. századi török hódítás nyomán az ország területének jelentős részén elpusztultak, az általuk őrzött iratanyag nagyrészt megsemmisült. Különösen érzékeny veszteség, hogy ez a sors érte a főváros, Buda intézményeit is. A központi bíróságok, valamint a királyi kancellária irattárának pusztulása okán ezek működésére, ügyvitelük napi rutinjára csupán az oklevél-nyerők levéltáraiban fennmaradt kiadványaik alapján következtethetünk.¹ Ritka kivételektől eltekintve hasonló a helyzet a közhitelűség feladatát ellátó sajátosan magyar intézmények, a jelentősebb székes- és társaskáptalanok, illetve egyes szerzetesrendek által működtetett ún. hiteleshelyek (*loca credibilia*) esetében is. A 15. században a legtöbb helyen bizonyára már vezetett protokollumok mellett az iratkiadási gyakorlatot is érintő szabályzatok (*statuta*), valamint az oklevél-szövegek megfogalmazását könnyítő formuláskönyvek is egyaránt ritka és értékes emlékei a levéltáraknak, kéziratgyűjteményeknek.²

Közhitelű dokumentumokat említve persze Magyarország vonatkozásában sem feledkezhettünk meg az Európa-szerte ismert közjegyzők (*notarii publici*) működéséről. A hiteleshelyek 12. század végi megjelenése, majd a tanúskodásukat övező közbizalom okán bekövetkező gyors elterjedése miatt azonban a közjegyzőség Magyarországon csak a 14. század második felében tudott szélesebb körben elterjedni. Általánossá pedig csak ott vált, ahol a hiteleshelyi dokumentu-

¹ A magyar középkor okleveles anyagáról, fennmaradásáról és értékeléséről l. *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. *Történelmi Szemle* 10. (1967) 416–429. – Jelen dolgozat a *Commisson Internationale de Diplomatie* „Les formulaires. Compilation des modèles d’actes dans L’Europe médiévale et moderne” című 13. kongresszusán (Párizs, 2012. szeptember 3–4.) elhangzott német nyelvű előadás szerkesztett változata. A Bizottság munkájába való bekapcsolódás lehetőségéért köszönettel tartozom Solymosi Lászlónak. A szerző az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport munkatársa. A kézirat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00210/13/2) támogatta.

² A hiteleshelyi működés lassan évszázados, de máig legteljesebb összefoglalását l. *Franz Eckhart*: Die glaubwürdige Orte Ungarns im Mittelalter. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck 1914. 395–558. Magyar nyelvű fordításával, valamint hiteleshelyi szakbibliográfiával bővített hasonmás kiadása: *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Szerk. Rokolya Gábor. (Studia notarialia Hungarica 11.) Bp. 2012.

mok alkalmatlanok voltak a bizonyításra: az egyházi bíróságokon. A hazai jogszokás számára idegen közjegyzőség működése az európai gyakorlat tükrében ismertnek tekinthető, az esetleges magyar sajátosságokat illetően azonban ismét csak a kiadványokra támaszkodhatunk.³ Ritka kivételt jelent e téren Magyi János formuláskönyve, ami az egyetlen, magyarországi közjegyző által összeállított és ránk maradt formulárium.⁴

A 15. század utolsó negyedében szerkesztett latin nyelvű gyűjtemény a 18. század vége óta ismert a szakirodalom számára. Az ekkor már a pécsi püspökség könyvtárában őrzött kötetet Kovachich Márton György ismertette, sőt annak szövegét is közölte több más formuláskönyvvel együtt.⁵ A kézirat aztán egy évszázad múlva eltűnt, majd mintegy másfél évtizedes lappangás után egy hagyatékból került elő. A tulajdonjogért folytatott per ismét a figyelem középpontjába állította a kódexet, és az ekkor megindult kutatásoknak köszönhető a szerzőség kérdésének tisztázása mellett a mű szerkezetének és keletkezési körülményeinek feltárása is.⁶

Az elhamarkodott szövegkiadói megállapítás nyomán hosszú ideig Nyírkálói-kódexként emlegetett kötet szerzősége, éppen a benne található közjegyzői sajátosságok: egy rubrummal díszített közjegyzői jegy és záradék, valamint az ugyanezen oldalra utólag bejegyzett 1476. évi császári, illetve 1490. évi pápai közjegyzői kinevezés alapján vitathatatlanul Magyi Kelemen fia, Jánoshoz köthető.⁷ A 28 ívfüzetből, összesen 277 lapból álló és láthatóan egy kéz által írt mű szerkezetileg (a kiadásban is) rendezetlennek tűnik. Ez a lapok és ívek rossz sorrendben történő bekötésén túl a mindennapi gyakorlatban való használatlaltal, egyes oklevélszövegeknek utólagos, és az eredeti koncepciót helyhiány miatt fi-

³ A közjegyzőség legutóbbi alapvető áttekintése: Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática. I–II. Valencia 1986. A középkori magyar közjegyzőség történetének rövid összefoglalását l. *Csukovits Enikő*: Közjegyzők a középkori Magyarországon. In: 700 éves a közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. Szerk. Rokolya Gábor. Bp. 2008. 54–73.

⁴ Püspöki Könyvtár, Pécs DD III. 18. (DF 283 678.) A formuláskönyv eddigi legteljesebb feldolgozását és szakirodalmának összefoglalását l. *Bónis György*: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből I. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs 1967. 225–260.

⁵ Az oklevélszövegek közlését l. *Martinus Georgius Kovachich*: Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitati. Pesthini 1799. VIII–XXVIII., 155–458. A kódex elbeszélő jellegű részeinek kiadása: *Uő*: Scriptorum rerum Hungaricarum minores II. Budae 1798. 1–12.

⁶ A kódex legalaposabb ismertetése: *Fitz József*: A Nyírkálói-kódex genetikai leírása. In: Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából 6–7. (1931–1932) 12–28.; *Uő*: Pótlás a Nyírkálói-kódex leírásához. In: Uo. Pótlás a 7. számhoz.

⁷ Magyi-kódex 419. p. (Fényképe: *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 226–227., lapközi 5. ábra.)

gyelmen kívül hagyó beszúráásával magyarázható. A részletes kutatás azonban a kézirati sorrendtől függetlenül rekonstruálni tudta a mű szerkezetét.

Formai és tartalmi jegyek alapján a kötet négy jelentősebb, és egymástól jól elkülöníthető részből áll. Az első, amelynek címe a kiadás címének alapjául is szolgált, Mátyás király kancelláriájának okleveleiből tartalmaz 58 darabot. Ezeket a kiadói fórum, a királyi személyes jelenlét bírósága (*personalis presentia regia*) mellett keltezésük időpontja is összeköti. Túlnyomó többségüket 1476-ban adták ki, de tartalmi ismérvek alapján a keltezetlen szövegek is ehhez az évszámhoz köthetők. A formula szempontjából jelentőséggel nem bíró adatok: a személy- és helynevek, sőt a dátumok igen nagy számban való megőrzéséből arra lehet következtetni, hogy a szövegeket a kancelláriában közvetlenül az eredetiekről másolták.⁸

A második rész, helyileg ugyan kétfelé szakítva, az országos hatáskörrel bíró budai káptalan hiteleshelyének kb. 180 darab oklevelét tartalmazza. Néhány korábban keletkezett, valószínűleg egyedisége miatt a gyűjteménybe került szövegen kívül datálásuk 1476–1478–(1480) közé tehető. Az oklevelek kiadója, valamint a kiadványok között található becsü-, elévülés- és életkorjegyzék hiteleshelyi használatra engednek következtetni. A gyűjtemény összeállítóját a budai káptalan egyik alkalmazottjának, talán a testület jegyzőjének (*notarius*) személyében kereshetjük.⁹

A harmadik tartalmi egység a gyűjtés metódusát illetően szemlélatomást eltér az előbbiektől. Első fele 25 darab arengát tartalmaz, amelyek a jogi tények írásba foglalásának jelentőségét és a királyi jutalmazás szükségességét hangsúlyozzák, tehát legalább a 13. századra vezethetők vissza.¹⁰ Az *ars dictaminis* anyagához tartozó, így minden bizonnyal iskolai hagyományozódású arengák után kilenc, kondoleációt megfogalmazó levél olvasható, majd egy végrendelet arengája zárja a részt.¹¹ Az ezt követő, utólag beszúrt 1478. évi oklevél arra enged következtetni, hogy az arengák másolása ezen dátum előtt történt. Ugyancsak a harmadik részben, de elkülöníthető egységként találjuk János püspök rövid, mindösszesen 15 oklevelét tartalmazó formuláskönyvét.¹² A budai káptalan ehhez csatlakozó oklevelei alapján úgy tűnik, a gyűjteményt 1478 táján másolták Óbudán. A korábban a királyi politikában is jelentős szerepet játszó Janus Pannonius (1434–

⁸ Kovachich, M. G.: *Formulae solennes* i. m. 155–188. (1–58. sz.); Bónis Gy.: Magyi János formuláskönyve i. m. 229–230.

⁹ Kovachich, M. G.: *Formulae solennes* i. m. 218–286. (109–227. sz.), 322–348. (302–359. sz.); Bónis Gy.: Magyi János formuláskönyve i. m. 230–231. A hiteleshelyi formuláskönyvekről összefoglalóan l. uo. 248–250.

¹⁰ Kovachich, M. G.: *Formulae solennes* i. m. 308–311. (256–279. sz.). A korszak arengáiról részletesen l. Agnes Kurcz: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70. (1962) 323–354.

¹¹ Kovachich, M. G.: *Formulae solennes* i. m. XIII–XVI.

¹² Kovachich, M. G.: *Formulae solennes* i. m. 312–321. (281–294., 299. sz.). Az egyházi tematikájú formuláskönyveket illetően l. Erdő Péter: A középkori oficiális bíraskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 117–129., különösen 122. skk.

1472) pécsi püspök nevéhez kötött, okleveleinek *intitulatiójától* megfosztott rész tartalmi jegyek alapján az egykori pécsi prépost, majd egri püspök, végül pedig esztergomi érsek Beckensloer János személyével hozható kapcsolatba, keletkezése pedig az 1468–1476 közötti időszakra tehető. A kiadó személyére utaló adatok módszeres elhagyása Beckensloer 1476. évi, III. Frigyes császárhoz való átpártolásával, és így Magyarországon kegyvesztetté válásával magyarázható.¹³

A negyedik és egyben legnagyobb terjedelmű, mintegy 200 formulát kitevő rész helyileg három részre szakadt.¹⁴ Ennek oka nemcsak a könyvkötő munkájában keresendő, hanem a gyűjtemény folyamatos használatában is, minek során a rendelkezésre álló üres helyekre újabb és újabb szövegek kerültek, mégpedig nem annyira a kötet struktúráját, mint inkább a helykihasználást tartva szem előtt. Ez a rész a szorosabb értelemben vett Magyi-formuláskönyv, ami integrálja az előbbi, eltérő tematikájú egységeket. Oklevelei meglehetősen változatosságot mutatnak. Találunk itt királyi kiadványokat, amelyek zöme az 1480-as években keletkezett, gyűjtésük azonban nem a kancelláriában történt, hanem a címzeteknél másolhatták őket, tehát a formuláskönyv első részének szintén királyi okleveleivel ellentétben inkább a *provenientia* jelenti kapcsolódásuk alapját. Az óbudai klarissza apácákat érintő mentességek mellett többségük Óbuda és Pest városa, továbbá ezek polgárai számára kiadott parancslevél (*mandatum*), illetve privilégium és adománylevél. A királyi kancellária kiadványain túl szintén a városi jelleget erősítik a Budai Jogot (*Ofner Stadtrecht*) alkalmazó városok fellebbviteli fórumán, az eredetileg a királyi pénzügyeket intéző tárnokmester által vezetett felsőbb bíróságon 1479-ben megfogalmazott cikkek, a festők, éremvésők és aranyművesek ismeretlen város által kibocsátott céhszabályzata, egyes fellebbviteli bíróságok városi ügyekben hozott ítéletei, valamint Pest város céhszabályzatainak 1444 és 1482 közötti, különösen értékes gyűjteménye. Mindez azon környezet joggyakorlatának emlékeit mutatja, ahol a formuláskönyv összeállítója, Magyi János élt és tevékenykedett: a Duna bal partján elterülő Pest városa állt érdeklődésének középpontjában, még ha időnként a szomszédos Buda város, illetve a korábban őt szintén foglalkoztató budai káptalan kiadványait, illetve az óbudai klarissza apácákat érintő okleveleket is felvette gyűjteményébe.¹⁵

A városi tematikájú oklevelek mellett a negyedik rész jelentős hányadát szent-széki bíraskodáshoz kapcsolódó szövegeket alkotják. A hiteleshelyek 13. századi elterjedése okán Magyarországon a közjegyzők működésének színtere elsősorban az egyházi bíróságokra korlátozódott: ők képviselték a feleket, írták be-

¹³ Bónis Gy.: Magyi János formuláskönyve i. m. 231–233.

¹⁴ Kovachich, M. G.: Formulae solennes i. m. 188–218. (59–108. sz.), 286–308. (228–255. sz.), 348–458. (360–485. sz.).

¹⁵ Bónis Gy.: Magyi János formuláskönyve i. m. 233–235. Az óbudai apácák az 1480-as években Magyi János állandó ügyfelei közé tartoztak, aláírásának tanúsága szerint több oklevelüket is ő fogalmazta: uo. 241–242.

adványait.¹⁶ Ezek között is különös szerepet töltöttek be a legátusi fórumok, amelyek a római kúria eljárását és formuláit követték. Egy-egy pápai legátus magyarországi bíraskodásában való közreműködés jelentős anyagi hasznot jelenthetett, így Magyi gyűjteményében is elsősorban ennek emlékei kaptak helyet. Ezen dokumentumok zöme, a királyi kiadványokhoz hasonlóan, az 1480-as évekből származik.

Ugyancsak a negyedik részhez tartozik mintegy két tucat önálló közjegyzői kiadvány. Az ügyvédi megbízás, egyházi javadalomról való rendelkezés vagy tiltakozás, szentszéki kereset megfogalmazása, fellebbezés, vagy éppen végrendelet átírása ugyan szintén mind egyházi bíraskodást érintő ügyek voltak, de ez is csak azt mutatja, hogy a közjegyzők munkája Magyarországon nem választható el a szentszéki joghatóság kérdésétől. Ezen oklevelek többségének datálása ugyan csak az 1480-as évekre tehető, bár némelyikük már átcúsúzik a 90-es évek elejére: úgy tűnik, a kötet legkésőbbi darabjait ezek között kell keresnünk.¹⁷

A tematikáját tekintve vegyes, de bizonyos jegyek alapján mégis egységes egésznek mondható negyedik rész tehát egy Pesten dolgozó közjegyzőnek a városi hatósággal, a pest-budai polgársággal, a testvérvárosokkal, és az egyházi bíróságokkal is kapcsolatba hozható oklevélgyűjteménye. Ezen rész egyes elemei, de az egész gyűjtemény négy része közötti összefüggésre is a szerző életútja szolgál magyarázattal.

Magyi János nagy valószínűség szerint a kelet-magyarországi Szabolcs megyében kisbirtokos Magyi család tagja, amelynek felemelkedését egyes országos méltóságokat betöltő nagybirtokosokhoz fűződő familiáris viszonya alapozta meg. A 15–16. század fordulóján néhányuk egy-egy kuriális bíró helyetteseként tűnik fel, a családot érintő adománylevelek által megőrzött leszármazási rendben azonban Jánossal nem találkozunk. Apján, Kelemenen kívül az egyetlen rokon, akinek nevét éppen a formuláskönyv egyik oklevele tartotta fenn számunkra, Napkori Pál eszlári plébános és szabolcsi esperes.¹⁸

A kor gyakorlatának megfelelően János az egyházmegye központjában, Egerben sajátíthatta el a latin nyelv, valamint az írás-olvasás alapjait, sőt a helyi káptalani iskolában az *artes* elemein túl bizonyára a magyar nemesi szokásjoggal is megismerkedett. Tudásán kívül azonban pártfogóra is szüksége volt ahhoz, hogy Budára kerüljön, ahol 1476. március 8-án már a korábbi királyi székhelyen, a közeli Óbudán működő budai káptalan egyik oklevelét szerkesztette jegyzőként,

¹⁶ *Érdűjhelyi Menyhért*: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Bp. 1899. 146. skk.; *Bónis, György*: Les autorités de »foi publique« et les archives des »loci credibiles« en Hongrie. Archivum (Revue Internationale des Archives) 12. (1962) Paris 1965. 87–104., különösen 90–92.

¹⁷ *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 235–237.

¹⁸ Uo. 238–239.

mégpedig talán a káptalan hiteleshelyének szolgálatában álló jegyzőként.¹⁹ Magyi támogatóját a kézirat harmadik szerkezeti egységének eredeztetése kapcsán említett, és 1468–1474 között az egri püspökség élén álló Beckensloer János, vagy még inkább az 1474-től ugyancsak egri püspök Rangoni Gábor személyében kereshetjük. Ez utóbbi 1476-ban éppen Óbuda főterén vásárolt házat, Magyi pedig a továbbiakban talán az ő érdekét volt hivatott ott képviselni. Gábor püspök főpapi működését illetően egyébként a formuláskönyv több dokumentumot is megőrzött, kettejük kapcsolatát pedig az a tény is valószínűsíti, hogy Rangoni 1480. évi, Rómába történő távozását követően Magyinak az óbudai hiteleshelyhez fűződő viszonya lazábbá vált: ezen időtől kezdve gyűjteményében egyre ritkábban tűnnek fel káptalani kiadványok.²⁰

A formuláskönyv második, hiteleshelyi részében található datált oklevelek sora 1476 augusztusával majd októberével folytatódik. Ugyanakkor viszont az első, kancelláriai kiadványokat tartalmazó részének szintén pontos keltezéssel ellátott dokumentumai 1476. június 8. és szeptember 17. közé esnek. Ha feltételezzük, hogy Magyi ezeket a szövegeket maga másolta a kancelláriában, akkor a két tevékenységet egymással párhuzamosan kellett ellátnia: a káptalannal való kapcsolata a kancelláriai gyakorlat alatt sem szakadt meg. A királyi udvar központi írásszervéhez, ami nyilvánvalóan a gyakorlati jogászképzés legfőbb színtere volt, talán szintén Rangoni Gábor támogatásával juthatott be, aki éppen 1476-tól viselte a fő- és titkos kancellári méltóságot, bár Karai László budai prépost szerepe sem kizárható: alkancellárként az intézmény tényleges vezetését ekkor ő látta el. Magyi rövid kancelláriai feltűnése nyilvánvalóan a szakmai tapasztalatszerzés és a tanulás igényével magyarázható.²¹

A néhány hónapos kancelláriai gyakorlatnak nem voltak hosszútávú következményei. Magyi János néhány kor- és pályatársával ellentétben nem ragadt meg a kúriai jegyzők között, bár a formulárium oklevelei alapján hiteleshelyi jegyzősködése is csak időleges volt. Érdeklődése inkább a kevesebb kötöttséggel járó közjegyzői hivatás irányába indította: 1476. november 25-én Budán császári közjegyzői kinevezést kapott, és gyűjteményének keltezett oklevelei alapján 1477-től már folyamatosan praktizált is ilyen minőségében, mégpedig Pesten, Budán, sőt 1485 után, Hunyadi Mátyás hódítását követően Bécsben is.²² A közjegyzői feladat ellátása – ha ez nem egy szentszéki bíróság állandó szolgálatában történt – kevés kötöttséggel járt: Magyi is igyekezett kihasználni a kormányzati

¹⁹ A magyar közhitelőség feladatát ellátó egyházi testületeknél a 14. század közepétől egyre általánosabbá vált a világi jegyzők alkalmazása, amelyekből a 15. század végére esetenként már hiány is mutatkozott. *Eckhart, F.*: Die glaubwürdigen Orte i. m. 465. Éppen a budai prépost panaszkodott 1485-ben, hogy nehéz jegyzőt szerezni, és az ő egyházában sincs külön jegyző, hanem a lektor és a káptalan többi tagja állítja ki az okleveleket. *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Codices manuscripti capituli Posoniensis. Strigonii 1870. 65.

²⁰ *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 239.

²¹ Uo. 239–240.

²² Az első datált közjegyzői záradéka 1477 februárjából: Magyi-kódex 438. p.

székhely, az annak környezetében megforduló egyházi javadalmasok, valamint a környező városok gazdasági életének kínálkozó lehetőségeit. Ekkortájt költözhetett Óbudáról Pestre, bár a formuláskönyv egyik keltezetlen oklevelében a magánföldesúri fennhatóság alatt álló Ráckeve esküdtjei között is feltűnik. Az 1480-as évek gyűjtésének leghangsúlyosabb része Pest városához köthető. A pesti formulák tömege azt mutatja, hogy olyan személy másolta őket, aki a városi tanács irodájában dolgozott. Magyi keze ebben az időszakban a városi kiadványokon ugyan nem azonosítható, de hogy itt élt és működött, azt erősíti a tény, hogy 1490. február 25-én Pesten kapta meg pápai közjegyzői kinevezését. A város két évvel később, 1492. március 7-én kelt oklevelén viszont már Magyi János aláírásával találkozunk, tehát ha korábban nem is, de élete végén biztosan Pest város jegyzője lett. Az utolsó hozzá köthető dokumentum az 1493. március 10-én kiállított közjegyzői oklevele.²³

Magyi János életét, annak legfontosabb állomásait a formuláskönyvében ránk maradt szövegek, valamint a mű szerkezete alapján tudjuk rekonstruálni. A kötet hű lenyomata összeállítója írástudói (*litteratus*) pályájának és tanulmányainak, a káptalani iskolához köthető arengáktól egészen a közjegyzői működése helyszínét jelentő Pest város gazdasági- és jogéletét átfogó dokumentumgyűjteményig. A formulárium a középszintű igazgatás kivételével kora jogi írásbeliségének valamennyi területét érinti: segítséget nyújt hiteleshelyi kiadványok megszerkesztéséhez, példákat hoz a kúriai gyakorlatot illetően, szentszéki bíróságokon alkalmazott dokumentumokat tartalmaz, és több szállal kötődik a városi írásbeliséghez. Úgy tűnik, hogy választott közjegyzői hivatásának minél jobban meg tudjon felelni, és megbízói kérését minél jobban el tudja látni, Magyi több fórum írásbeli gyakorlatában is igyekezett tapasztalatot szerezni, kiadványaik sajátosságait megismerni.

Magyi János közjegyző formuláskönyve tehát nem kizárólag Magyi János közjegyzői formuláskönyveként értelmezendő. A több évtizeden keresztül gyűjtött anyag, amelyben a saját közhitelű tevékenység emlékei mellett jól megférnek más jellegű oklevélkiadók szövegei, sőt készen átvett gyűjtemény, vagy iskolai tananyag is, a magyarországi formuláskönyvek hagyományozódásának szinte valamennyi típusára példa lehet.²⁴ Nyilvánvalóan elsődleges szerepén túl azonban más okból is fontos számunkra a kézirat. A Magyiéhoz hasonló iratmintatárak egyik célja összeállítójuk munkájának megkönnyítése. A gyűjtemények megőrzik a jogi szövegek ismétlődő részeit, sztereotip formuláit és jogbiztosító záradékait, így megspórolható az újrafogalmazás energiája, de garantált a precizitás is. Más-

²³ Pest városának a II. Ulászló magyar király és III. Frigyes német-római császár, illetve Miksa német király között 1491-ben kötött pozsonyi békét elfogadó oklevelét Magyi János írta alá jegyzőjeként: DF 287 339. *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 240–243.

²⁴ A formuláskönyvek típusairól és azok hagyományozódásáról összefoglalóan l. *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 244–251.

részt viszont fontos segítséget jelentenek az utánpótlás képzésében: a gyűjtemények az iratszerkesztés tankönyvei, a gyakorlati jogászképzés eszközei is voltak.²⁵ Magyi János formuláskönyve ennek is kiváló példája.

A jogi írásbeliség nyelve Magyarországon 1844-ig a latin volt. Tehát nemcsak az egyházi bíróságok, hanem az állami törvénykezés, az igazságszolgáltatás, sőt a közhitelű iratkiadás dokumentumai is az ország lakosságának anyanyelvétől eltérő, de éppen ezért valamennyi etnikum számára azonos feltételeket biztosító nyelven születtek. A (jogi mű)nyelv elsajátításához azonban – különösen ha az országgyűlésen, a bíróságokon vagy a végrehajtás alkalmával a szóbeli gyakorlatban az anyanyelv (*sermo vulgaris*) játszott a főszerepet – a fogalmak tökéletes megértése elengedhetetlen volt: Magyi kötetében számos latin műszónak a margón glosszaként lejegyzett magyar fordításával találkozhatunk, de ugyancsak oktatási célt szolgálhatott az a négy soros, jogi szabályt rögzítő vers, amely egyúttal a magyar nyelvű irodalom egyik legrégebb verses emléke is.²⁶ A néhány közjegyzői oklevél egyedi adatainak helyére írt, a szöveg olvasóját közvetlenül megszólító, vagy a teendőket részletező utasítás címzettjét szintén a formulagyűjteményt tankönyvként használók között kell keresnünk. A kézirat tehát nemcsak a jog-, hanem az irodalom-, sőt a művelődéstörténet számára is jelentős értékkel bír.

A késő középkor levéltári, de nem közvetlenül jogbiztosító értékű magyar forrásai között ritka kivételként fennmaradt kódex egy gyakorlati jogász (*litteratus*) tanulmányainak és szakmai fejlődésének dokumentuma, mindennapi munkájának segédeszköze, majd megszerzett tudásának közvetítője volt. A kötet végigkísérte életét, gazdagon illusztrálva annak szakaszait, állomásait. Szerepét tekintve tehát jegyzetkönyv, amelybe Magyi János folyamatosan gyűjtötte a kezébe kerülő érdekesebb szövegeket, sőt saját munkásságának fontosabb dokumentumait, mintakönyv, amely a hivatását gyakorló jegyzőnek segítséget nyújtott az oklevélszövegek megfogalmazásában, és tankönyv, amelyből fiatalabb munkatársai elsajátíthatták a gyakorlati jogászkodás legfontosabb ismereteit. Magyi János szakmai munkássága során folyamatosan gyarapította tudását, tanult, és ezzel párhuzamosan, ugyancsak munkássága velejárójaként tovább is adta a megszerzett ismereteket. Tette mégpedig mindezt a középkori európai jogi

²⁵ A formuláriumok és a gyakorlati jogászképzés viszonyáról l. *Bónis György*: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánoni jog, szokásjog. Bp. 1972. 143. skk.

²⁶ Az anyanyelv és a jogi írásbeliség kérdéséről legújabbban l. *Solymosi László*: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011) 479–501. Magyi formuláskönyvéről, és a magyar nyelv szerepéről uo. 499–500., valamint *Bónis Gy.*: Magyi János formuláskönyve i. m. 257. A magyar nyelvű verses jogi szabályról l. *Kertész Balázs*: Magyi János formuláskönyve. In: „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2009. október 29. – 2010. február 28. Szerk. Madas Edit. Bp. 2009. 249.

értelmiség többi tagjához hasonlóan,²⁷ így biztosítva a jogalkalmazásban a szokásjog (*consuetudo*) gyakorlati továbbélését.

A kézirat jelentőségét mutatja, hogy bár nem intézmény vagy testület mintakönyve volt, hanem szinte teljes egészében egyetlen személyhez köthető, szerepe mégsem ért véget Magyi János 1493 táján bekövetkezett halálával. A kódex utolsó három, vegyes tartalmú ívfüzete, ahol egyébként a kötet magyar nyelvű glosszáinak többsége is olvasható, szemmel láthatóan más kéz/kezek nyomát mutatja. A kézirat formulákkal be nem írt részeire, sőt még a kötéstáblák belső lapjára is ugyancsak utólag verseket, szállóigéket jegyeztek fel, azaz nyilvánvaló, hogy későbbi tulajdonosai is eredeti rendeltetésének megfelelően használták a kötetet egészen addig, amíg annak tartalma jogi és formai szempontból egyaránt korszerűnek volt tekinthető.²⁸

Magyi János közjegyző 15. századi formuláskönyve nyilvánvalóan több, mint amire elnevezése alapján gondolhatnánk. Több, mivel nemcsak a szorosán vett közjegyzői gyakorlathoz tartozó dokumentumok kaptak benne helyet, hanem a késő középkori Magyarország hivatali írásbeliségének szinte teljes egészét megmutatja. De több azért is, mert nemcsak iratmintákat tartalmaz, hanem struktúráján és glosszáin keresztül egy középkori írástudó mindennapjaiba enged bepillantást. Egyedisége és érdekessége méltán keltette fel már a 18. században szövegkiadóink figyelmét, bár modern kritikai kiadásával mindmáig adósak vagyunk.

²⁷ Az oklevélfogalmazás gyakorlati elsajátításának európai mikéntjéről l. *István Hajnal*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. 2. éd. par László Mezey. Bp. 1959. 154. skk.

²⁸ A magyar nyelvű bejegyzésekről l. *Klemm Antal*: A pécsi Nyírkállai-kódex magyar glosszái. Pannónia 3. (1937) 264–275.

Bulla ipsa falsa esse videtur

A veszprémi püspökség római oklevéltára¹ második kötetében 1298. május 1-jei keltezéssel közzétette VIII. Bonifác pápa egyik bulláját, amelynek az eredetije jelenleg a Veszprémi Érseki Levéltárban található.² Az oklevél külső leírásában több érdekes szempontra hívja fel a figyelmet az oklevél közlője.³

Ezek közül a legfontosabb, hogy az oklevélről hiányzik a pecsét, márpedig a pápai oklevelek datálásához a leglényegesebb szempont az ólompecsét. A pápai oklevelet rendszeresen fémpecséttel (*bulla*), mégpedig ólompecséttel erősítették meg. Általában nyílt alakú okleveleken függőpecsétként találjuk az oklevelekre függesztve. II. Paschalis pápa (1099–1118) vezette be a máig jól ismert formát, vagyis az előlap Szent Pétert és Szent Pált ábrázolja a *S(anctus)PE(trus) S(anctus)PA(ulus)* felirattal. A pecsét hátlapján találjuk a pápa nevét és sorszámát *nominativus*ban. IV. Honorius óta (1285), míg a pápát meg nem koronázzák s nem készül el a pecsétje, csak az előlapot nyomják a bullára, a hátlapja üres marad (*bulla dimidia*), s erre X. Gergely (1272) óta az oklevél szövege is utal a *nec mireris*-formulával.⁴

Noha az oklevélről elveszett a pápai ólompecsét, mégis megállapítható, hogy az eredeti közlés datálásával ellentétben nem VIII. Bonifác pápa (1295–

¹ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. ... Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. I–IV. Bp. 1896. II. 18–19. (23. sz.). Digitális változata Érszegi Géza előszavával és oklevélfelvételekkel, Arcanum 2007. (a továbbiakban: MRV)

² DF 201 096.

³ A pápai bullával kapcsolatban a következő megjegyzése van: „Eredeti példánya a veszprémi káptalan levéltárában. Decimae Saladienses num. 7. Az oklevél pecséttel nincs ellátva. Forma és írás tekintetében szembetűnően különbözik a többi bulláktól. Ez a bulla a XV. század második felében bírói ítélettel hamisítványnak nyilvánított. A veszprémi káptalan levéltárában: »Litterae Miscellaneae num. 46.« jelzettel ellátott iratban a bulla a következő észrevétellel van átírva: »Copia bullarum Bonifacii pape, que per condam Mathiam regem Hungarie et viros ecclesiasticos, assessores suos, iudicialiter invente sunt esse false et tales pronunciate, et ut dicitur non de camera apostolica emanate, prout in litteris adiudicatoriis et sententionalibus eiusdem Mathie regis, et per modernum regem Uladislaum confirmatis, clare continetur.«” – MRV II. 19.

⁴ *Érszegi Géza*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. Bp. 1986. 12–28., 18–20.; *Érszegi Géza*: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199–1417). Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Bp. 1989. Bevezetés.; *Thomas Frenz*: I documenti pontifici nel medioevo e nell’età moderna. Seconda edizione italiana a cura di Sergio Pagano. Città del Vaticano 1998. 60–64.

1303) idejére keltezték a nevezetes pápai oklevelet, hanem IX. Bonifácnak tulajdonítva 1393. május 1-jére datálták.⁵ Sőt ugyanezen keltezés alatt található meg a magyarországi szentszéki bíraskodás hatalmas *corpus*ában is.⁶ A Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött regisztrumok szövegének kiadása napjainkban sem szűnő folyamat,⁷ mégis a pápai kancellária munkájának mélyreható megismerése érdekében továbbra is szükség van arra, hogy az akár ismert, akár ismeretlen szövegű eredeti okleveleket is gyűjteményesen kiadják immár a lehető legszélesebb szempontrendszerre kiterjedő diplomatikai leírásokkal együtt.

Franco Bartoloni volt az, aki már 1953-ban javaslatot tett arra, hogy az 1198 és 1417 közötti pápai oklevelekről készüljön diplomatikai leírással ellátott számbavétel, kritikai jegyzék. Nézete szerint két alapvető célja van ennek a vállalkozásnak: részben hírt adni ismeretlen, eddig ki nem adott pápai oklevelekről, részben azonban összevetve az eredetieket a pápai regisztrumokkal, ennek segítségével megoldani a regisztrumok rejtélyét, vagyis remélte, hogy fogódzót adnak ezek az eredeti oklevelek annak megállapításához, vajon a regisztrumokba való bevezetés a fogalmazvány, vagy a tisztázat alapján történt, továbbá mi okozza az eredeti és a regisztrum közötti eltéréseket, valamint mi az oka annak, hogy az oklevél díját jelölő kancelláriai jegyzet mellett olykor az oklevél keltezésével azonos, olykor azonban attól eltérő hónap található.⁸ Franco Bartoloni halála után a *Commission Internationale de Diplomatique* védnökségével a Vatikáni Titkos Levéltár mellett alakult bizottság vette át tervének támogatását.⁹ Bernard Barbiche

⁵ L. DF 201 096. (1298. máj. 1-jei keltezését 1393. máj. 1-jére javította Komjáthy Miklós, a Fényképgyűjtemény referense). Az oklevél másolatain is ugyanezen keltezést találtam helyesen (DF 200 550. stb.).

⁶ *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. (Jogtörténeti tár 1/1.) Bp. 1997. 3446. sz.

⁷ Új lendületet vett a pápai oklevéladás kutatása, amikor XIII. Leó pápa 1881-ben Európa tudós történészeinek kitaró kérésére a „Saepenumero considerantes” kezdetű levelével kutathatóvá tette a Vatikáni Titkos Levéltárat. Ennek hatására gomba módra szaporodtak az egyes országok kutatóintézetei Rómában, amelyeknek egyik fő tevékenysége a Vatikáni Titkos Levéltár anyagának kutatása. Tevékenységükről az „Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell’Arte in Roma” gondozásában megjelenő „Annuario” tájékoztat 1959-től.

A 20. század vállalkozó tudósai a Vatikáni Titkos Levéltár elérhetővé vált regisztrumainak búvárlásába fogtak, s megindult azok kiadása. L. *Érszegi G.*: Eredeti pápai oklevelek i. m. Bevezetés.

⁸ *Franco Bartoloni*: Per un censimento dei documenti pontifici da Innocenzo III a Martino V (escluso). Atti del Convegno di studi delle fonti del medioevo europeo in occasione del 70° della fondazione dell’Istituto Storico Italiano (Roma 14–18 aprile 1953). Comunicazioni. Roma 1957. 3–24.

⁹ *Giulio Battelli*: Il censimento dei documenti pontifici dal 1198 al 1417. Rivista di storia della Chiesa in Italia 14. (1960) 138–140., újranyomása: *Uő*: Scritti scelti. Roma 1975. 262–264.; *Alessandro Pratesi*: Problemi e prospettive del censimento dei documenti pontifici. (Atti del III Congresso Internazionale di Diplomatica. Relazioni e Comunicazioni). Annali della Scuola speciale per archivisti e bibliotecari dell’Università di Roma 12. (1972) 108–116. Vö. *Borsa Iván*: Két nagy nemzetközi okleveles adatgyűjtés. Levéltári Szemle 16. (1966) 778–781. A vállalkozás magyar recepciójának jele a MNL OL Diplomatai levéltárában őrzött 1198 és 1417 közötti pápai oklevelek jegyzéke, amely néhai Bónis György és Mezey László ösztönzésére készült el (Surányi Bálint szíves szóbeli közlése).

a párizsi Archives Nationales eredeti pápai okleveleit vette számba.¹⁰ Első kötetének megjelenése után, a második megjelenésének évében, 1978 szeptemberében látott napvilágot a *Commission Internationale de Diplomatie* védnöksége alatt az *Index actorum Romanorum pontificum ab Innocentio III usque ad Martinum V electum, quae praeter registra Romanae Curiae adservantur* című sorozat kiadási szabályzata, amely Barbiche első kötetének figyelembe vételével összefoglalja azokat a fontos szempontokat, amelyek Barbiche publikációit jellemzik, s amelyek irányadóak a további publikációk számára, egyúttal ismerteti a vállalkozás célját is. Ennek értelmében az *Index* két célt kíván betölteni: diplomatikait és történetit. Ez utóbbi célt főleg a regeszta szolgálja, az előbbit inkább a kancelláriai jegyzetekről szóló rész.

A vállalkozás megvalósulásának jele, hogy további kötetek is felsorakoznak az előzőekhez.¹¹ A magyarországi oklevelek számbavételére vállalkozva¹² akadtam IX. Bonifác pápa említett oklevelére, amelynek kézbevételekor azonnal felűnt, ami a szöveg első kiadójának is különös volt, hiszen külsőségeiben egyáltalán nem hasonlított a megszokott pápai oklevelekre. Ami az oklevél íróanyagát illeti, ismert, hogy az arab hódítás következtében megszűnt az Európába irányuló egyiptomi papiruszexport, kénytelenek voltak áttérni másik íróanyagra, a hártýára (pergamen). II. Eumenész (Kr. e. 195–158), Pergamon – innen a hártýa pergamen neve – uralkodója használt először állatbőrt írásra. A hártýa juh-, kecske- vagy borjúbőrből készült. Európában a 10. század derekától használják. Kétféle

¹⁰ *Bernard Barbiche*: Les actes pontificaux originaux des Archives Nationales de Paris. (Index actorum Romanorum pontificum ab Innocentio III ad Martinum V electum. I–III.). I–III. Città del Vaticano 1975–1982. A kiadási szabályzat: Index actorum Romanorum pontificum ab Innocentio III usque ad Martinum V electum quae praeter registra Romanae Curiae adservantur. II Comitato per l'edizione dell'Index G. Battelli, H. Diener, G. Gualdo, A. Pratesi. Roma 1978.

¹¹ I–III.: *Barbiche, B.*: Les actes pontificaux i. m.; IV.: *Brigide Schwarz*: Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen. Città del Vaticano 1988.; V.: *P. N. R. Zutshi*: Original Papal letters in England 1305–1415. Città del Vaticano 1990.; VI/1–2.: *Tilmann Schmidt*: Die Originale der Papsturkunden in Baden–Württemberg 1198–1417. 1. Teil: 1198–1341., 2. Teil: 1343–1417. Città del Vaticano 1993.; VII.: *Tilmann Schmidt*: Die Originale der Papsturkunden in Norddeutschland (Bremen, Hamburg, Mecklenburg–Vorpommern, Schleswig–Holstein). Città del Vaticano 2003.

¹² Az oklevelek számbavétele megtörtént: *Érszegi G.*: Eredeti pápai oklevelek i. m. Bevezetés.; *Érszegi Géza*: A 13. és 14. századi eredeti pápai oklevelek számbavétele. Levéltári Közlemények 61. (1990) 197–201.; *Érszegi Géza*: Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1. (1994) 47–56.; Franko Bartoloni eredeti célkitűzésének megvalósítása azonban késik. Nem került még sor a következőkre: „... hírt adni ismeretlen, eddig ki nem adott pápai oklevelekről, részben azonban konfrontálva az eredetieket a pápai regisztrumokkal, ennek segítségével megoldani a regisztrumok rejtélyét, vagyis remélte, hogy fogódzót adnak ezek az eredeti oklevelek annak megállapításához, vajon a regisztrumokba való bevezetés a fogalmazvány vagy a tisztázat alapján történt, továbbá mi okozza az eredeti és a regisztrum közötti eltéréseket, valamint mi az oka annak, hogy az oklevél díját jelölő kancelláriai jegyzet mellett olykor az oklevél keltezésével azonos, olykor azonban attól eltérő hónap található”. Vö. Index actorum Romanorum (kiadási szabályzat) i. m.

minőségű hártát készítettek. Az ún. déli hártának csak az egyik oldala (húsol-dal) volt gondosan kidolgozva, krétázva, a másik (szórol-dal) azonban sárgás maradt. Az ún. északi hártát az jellemzi, hogy mindkét oldalán egyforma finomsá-gúra készítették ki. Míg a déli hártát merevsége miatt a papirusz mintájára tekercsben tartották, az északi hártát vékonysága révén hajtogathatták. A déli hártya inkább Dél-Európában, ahol korábban papiruszt használtak, terjedt el, az északi hártya pedig Észak-Európában. Előfordult azonban, hogy Itáliában is fi-noman kikészített hártát használtak, például a pápai udvarban a brévék írására.¹³ Oklevelünk azonban nem a várható déli hártára íródott, hanem az ún. északi hártára. Ráadásul nem is finoman kikészített hártára, hanem meglehetősen durván előkészített anyagra. Ez azután megbosszulta magát, mert kevésbé tu-dott ellenállni a nedvességnek, ami meglátszik a hártán képződött foltokon, s megindult rajta az ún. szarusodás. Ennek köszönhetően a szöveg részben olvas-hatatlan, amivel az első kiadója sem tudott mit kezdeni, kipontozta az ilyen he-lyeket. Ráadásul a szöveg írásába itt-ott belejavítottak. Ami a pápai oklevelek írá-sát illeti, a 12. század elejéig a sajátosan kuriális írásról ismerhetjük fel ezeket az okleveleket, amelyben a *minuscule cursiva* és a *minuscule erecta* csak az aláírá-sokban, illetve a keltezésben szerepelnek. A *minuscule diplomatica* a 11. század-tól a 14. századig nyomon követhető, majd a *cursiva gothica* használata lesz álta-lános olyannyira, hogy ebből fejlődik ki egy sajátos gótikus írás a *bullatica*.¹⁴ A pápai oklevelek stílusára a legjellemzőbb a *cursus* használata. A kezdet kezde-tén I. Leó pápa idején (440–461) használt megfogalmazást neveztek *cursus Leo-ninusnak*. Ez I. Gergely pápáig (590–604) több-kevesebb állandósággal haszná-latban volt.¹⁵ Az ezután beköszöntött századokban nem használják a Kúriában sem a *cursus*-t, a 11. század elején azonban ismét megjelenik. Iohannes Gaetanus, II. Orbán pápa (1088–1099) kancellárja vezeti ismét be,¹⁶ a szabályainak össze-foglalása pedig annak az Albertus de Morra kancellárnak köszönhető, aki utóbb VIII. Gergely néven lesz Szent Péter utódja (1187), s így róla *stylus Gregorianus*, vagy *stylus Curiae Romanae* a neve.¹⁷ A 12. és 13. században rendszeresen hasz-nálják olyannyira, hogy hiánya az oklevél hitelességére vet árnyékot. A 14. szá-zadban kevésbé veszik szigorúan a használatát, majd a 15. századdal beköszöntő humanizmus teljesen elhagyja ezt a Marcus Tullius Cicero által *numerus ora-toriumnak* nevezett szónoki eszközt.¹⁸

¹³ Érszegi Géza: Oklevéltan. In: Levéltári kézikönyv. Szerk. Körmeny Lajos. Bp. 2009. 26–41., 30.

¹⁴ Érszegi G.: Eredeti pápai oklevelek i. m. Bevezetés.

¹⁵ *Francesco Di Capua*: Il ritmo prosaico nelle lettere dei papi e nei documenti della cancelleria romana dal IV al XIV secolo. I–III. Roma 1937–1946.

¹⁶ *Dietrich Lohrmann*: Die Jugendwerke des Johannes von Gaeta. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 47. (1967) 355–445.

¹⁷ *Marian Plezia*: L'origine de la théorie du 'cursus' rythmique au XIIe siècle. Archivum Latinitatis Medii Aevi 39. (1972) 5–22.

¹⁸ *Gudrun Lindholm*: Studien zum mittellateinischen Prosarythmus. Seine Entwicklung und sein Abklingen in der Briefliteratur Italiens. Stockholm 1963.

Az első ránézésre is észrevehetően gyanús oklevél nem a kiadójának tűnt fel először. Már a középkorban is úgy ítélték meg I. Mátyás király bíróságán 1482-ben, hogy az oklevél hamisítvány.¹⁹ Ennek ellenére kérték VIII. Bonifác oklevelének megújítását VI. Sándor pápától.²⁰ VI. Sándor pápa 1502. évi megerősítő oklevelét azonban nem az eredeti oklevél szövegének felhasználásával állították ki, hanem a pápai regisztrum alapján.²¹ Miként az ókori Róma császári hivatalaiban, úgy a pápai Kúriában is iktatták a kimenő okleveleket.²² A pápák iktatókönyveinek szakadatlan sorozata III. Ince pápa (1198–1216) korában kezdődik. A 13. században az egyik írnok, a 15. századra már tucatnyi végzi az iktatást. A *magister registri* a másolás végén egybeveti a két szöveget és az oklevél hátlapján egy „R” betűvel jelzi az iktatás megtörténtét, hozzátéve gyakran az iktatókönyv sor- és oldalszámát, ahol az oklevél szövege helyet kapott. 1420 óta az *abbreviator* nevét a jobb margóra írják, a négy *magister registri* közül a másolást ellenőrzőnek az aláírása is bekerül a kötetbe, sőt a kereszt- és vezetékneve közé az illeték összegének megjelölése is. XXII. János pápától (1316–1334) kezdve két iktatókönyvi sorozat van. A papírból készült (*Registra Avenionensia*) feltehetően minden expedált írás szövegét tartalmazta, a másik sorozat hártýából készült kötetekben, amelyeket utóbb a 13. század óta folyamatosan meglévőkhoz soroltak (*Registra Vaticana*), csak a fontosabb szövegek kerültek megőrzésre. XXII. János pápa ideje óta az ügyeket típusok szerint csoportosítva iktatták. Az Avignonból visszaköltözött Kúriában a papírból készült iktatókönyvek sorozata a 14. század végétől a *Registra Lateranensia* nevet viseli.²³

Az a pápai oklevél, amelynek formailag kifogásolható példánya ránkmaradt, szövegében nem található meg a Bonifác pápák okleveleit tartalmazó regisztrumokban. Megtalálható azonban a szöveg töredéke VI. Sándor pápa bullájában, amely megerősíti elődje, Bonifác pápa rendelkezését. Ez a szöveg azonban bővebb és eltérő a Bonifác pápa neve alatt fennmaradt bulla szövegétől.

Az alábbi összehasonlításból szembevetűő a VI. Sándor pápa által kiadott pápai oklevél és Bonifác pápa oklevele közötti szövegkülönbség:

¹⁹ „Litterae Miscellaneae num. 46.” jellel ellátott iratban a bulla a következő észrevétellel van átírva: „Copia bullarum Bonifacii pape, que per condam Mathiam regem Hungarie et viros ecclesiasticos, assessores suos, iudicialiter invente sunt esse false et tales pronunciate, et ut dicitur, non de camera (?) apostolica emanate, prout in litteris adiudicatoriis et sententionalibus eiusdem Mathie regis, et per modernum regem Uladislauum confirmatis, clare continetur” – MRV II. 19. (23. sz.) I. Mátyás király 1482. évi oklevelét II. Lajos király bíróságán mutatták be, amit a király 1516. szept. 8-i oklevelében foglalt írásba. Az oklevél hártýára írva, pecsétje leszakadt: DF 201 594. Kiadása: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum. II. Ed. Martinus Georgius Kovachich Sequiciensis ... Budae 1800. 363–394.

²⁰ MRV II. 19. (23. sz.).

²¹ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. II. Romae 1860. 553–554.

²² Frenz, Th.: I documenti pontifici i. m. 52–60.

²³ L. Érszegi G.: Eredeti pápai oklevelek i. m. Bevezetés.

Bonifác	VI. Sándor
<p>Integre pro parte dilectorum filiorum subditorum universarum ecclesiarum rectorum parrochialium seu plebanorum totius dyocesis ecclesiarum Wesprimiensis nobis supplicatio exhibita continebat, quod cum nonnulli episcopi, prelati capitulumque ecclesie Wesprimiensis aliique dicte dyocesis tyrannici etiam manu laicali se aliquando intromittentes in divini cultus diminutionem et orthodoxe fidei catholice confusionem – sicut accepimus – omnes et singulas decimas super universam plebem in provinciis, civitatibus dyocesis et iurisdictionibus eorundem aliquamdiu hactenus recipere non formidaverunt non curantes de dilectis filiis rectoribus parrochialium ecclesiarum dicte dyocesis Wesprimiensis aut alicui ex eis dare quartam partem decimalium in eorum parrochiis iuxta canonicas sanctiones nosque attendentes zelum, quem nobis dicti rectores ecclesiarum parrochialium gesserunt et gerunt pro tranquillitate totius cleri ecclesiasticarumque personarum ad ecclesiam sanctam Dei statumque et honorem nostrum et ipsius ecclesie ac cupientes et etiam intendentes ex debito servitutis officio pastoralis, quia vere nostrum interest super hys de opportuno remedio, cum ex officii nostri debito teneamur liberare pauperes a potentibus et oppressis existere adiutores, auctoritate apostolica salubriter circa infrascripta omnia providere provisorum intuitu et ex certis aliis rationabilibus causis animum nostrum ad hoc moventibus ac huiusmodi supplicationibus inclinati auctoritate apostolica ex certa scientia ac presenti constitutione perpetuo duratura</p>	<p>Sane pro parte dilectorum filiorum universorum rectorum plebanorum nuncupatorum parrochialium ecclesiarum in diocesi Vesprimiensi consistentium nobis nuper exhibita petitio continebat, quod olim pro eorum parte felicitis recordationis Bonifacio pape VIII predecessori nostro exposito, quod nonnulli episcopi Vesprimienses, prelati et capitulum ecclesiarum Vesprimiensium et alii eiusdem diocesis etiam manu laicali in hoc se aliquando intromittentes in divini cultus diminutionem et orthodoxe fidei confusionem omnes et singulas decimas super universam plebem in dicta diocesi aliquando recipere non formidaverunt non curantes rectoribus parrochialium ecclesiarum huiusmodi aut alteri ex eis quartam partem fructuum decimalium in eorum parrochiis iuxta canonicas sanctiones</p>
<p>decernimus, statuimus et etiam ordinamus omnia et singula infrascripta videlicet quod cum nonnulli episcopi, prelati capitulumque et alii dicte dyocesis Wesprimiensis, qui in contrarium nominis Crucifixi pauperes opprimentes suos subditos spoliando canonicas sanctiones distrahendo</p>	<p>dare atque persolvere,</p> <p>idem Bonifacius predecessor dictorum rectorum in ea parte supplicationibus inclinatus apostolica auctoritate statuit, decrevit et ordinavit, quod ex tunc deinceps nullus episcopus sive nulli prelati aut capitulum prefati vel alii in dicta diocesi existentes</p>

Bonifác	VI. Sándor
<p>a dilectis filiis ecclesiarum parrochialium rectoribus quovis colore quesito quartam partem decimarum abstrahentes deinceps et in futurum recipere non presumant.</p> <p>Nos volentes, ut solutio huiusmodi quarte partis decimarum huiusmodi ipsis rectoribus parrochialium ecclesiarum quomodolibet dicte dyocesis per episcopos et prelatos ac per alios non solventes pro divini cultus ampliacione de cetero efficaciter persolvatur quacunque consuetudine in contrarium non obstante decernimus et mandamus, quod huiusmodi quarta pars decime per ipsos episcopos, prelatos et capitulum vel per alios in ipsa dyocesi nunc et pro tempore existentes perpetuis futuris temporibus rectoribus parrochialium ecclesiarum huiusmodi sine diminutione qualibet iuxta exigentiam canonicarum sanctionum huiusmodi integraliter persolvatur et persolvi debeat cum effectu scientia et auctoritate predictis tenore presentium indulgemus volentes nichilominus et etiam decernentes et expresse mandamus supradicta omnia et singula in presentibus contenta litteris posse et debere per omnes et ab omnibus iuxta et secundum tenorem et formam contentorum in ipsis litteris in omnibus et quo ad omnia fieri, exequi, observari constitutionibus apostolicis et consuetudinibus necnon statutis et ordinationibus ecclesiarum necnon prescriptionibus temporum privilegiis ac indultis seu aliis, etiam si de eis et eorum totis tenoribus ac temporibus in nostris litteris fiendum esset necnon specialiter, per que presentibus non expresse totaliter non inserta effectus presentium litterarum seu contentorum in eis possit in aliquo retardari vel quomodolibet impediri et aliis non obstantibus in quibuscunque.</p>	<p>a rectoribus parrochialium ecclesiarum predictarum quovis quesito colore quartam partem decimarum recipere aut ab eis auferre presumerent</p> <p>quodque perpetuis futuris temporibus quarta pars decimarum huiusmodi per episcopum, prelatos, capitulum et alios in dicta diocesi tunc et pro tempore existentes eisdem rectoribus parrochialium ecclesiarum huiusmodi sine aliqua diminutione iuxta canonicas sanctiones huiusmodi integraliter dimitteretur et persolveretur cum effectu, voluit et mandavit, prout in eiusdem Bonifacii litteris desuper confectis dicitur plenius contineri.²⁴</p>

²⁴ Vetera monumenta historica i. m. II. 552–553.

Feltűnő azonban, hogy az „eredeti” pápai oklevélről az oklevélátírások és -másolatok²⁵ azt állítják, hogy IX. Bonifác pápa okleveléről van szó, VI. Sándor pápa viszont – legalábbis a szöveg közlőjének tanúsága szerint – VIII. Bonifác pápának tulajdonítja az általa megerősített oklevelet.²⁶

Ebben az esetben az is feltételezhető, hogy a pápai regisztrum téves olvasatáról és hibás kiadásáról van szó. Ez azért képzelhető el, mivel a pápák sorszámát római számokkal adják meg minden esetben,²⁷ azonban nem a ma használatos, hanem az eredeti alakban, azaz nem levonásos formában jelöli a 10 alatti számokat (4 = IIII, 9 = VIIII). Ez akkor érthető, ha tudjuk, hogy a római számok lényegében az ujjakon való számolás nyomát őrzik, miként mind a mai napig a latinos kultúrát őrző nyelvekben a számokat a latin *digitus*, azaz *ujj* szóval jelölik. Ennek megfelelően az 1-től 4ig terjedő számokat az egyes ujjakkal jelölték (I, II, III, IIII), míg az 5-öst a kiterjesztett tenyérrel, „V” formában mutatták, az 5 utáni számokat pedig a hozzátett egyes ujjakkal jelezték.²⁸ Tehát ebből az írásbeli megjelenítésből fakadóan akár a regisztrum írója, akár a regisztrumkötet publikálója eltéveszthette az egyeseket, azaz a VIIII-ből könnyen lehetett VIII.

Az olombulla eltűnése miatt aligha tudjuk megmondani, hogy az eredeti, tehát nem megváltoztatott szövegű oklevelet melyik pápa adta ki. Erre vonatkozóan azonban oklevelünk kiváló tanúságtétellel szolgál. Az oklevél szövegének megmásítói annyira törekedtek az eredeti oklevél utánzására, hogy átvették az eredeti oklevélre írt kancelláriai jegyzeteket. Ezek közül a következőket olvashatjuk az oklevélen: előlapján a felhajtás alatt balra van a *taxa*: XII (oszloposan); alatta: M. de Stilagcha; mellette: 9; a bal szélén: Non. A felhajtás alatt balra: A. de Portugraio; a felhajtás felett jobbra: G. de Pala.

A kancelláriai tisztviselők közül az eredeti pápai oklevélen ezek a tisztviselők voltak feljegyezve:²⁹

²⁵ A nevezetes oklevél szövege az „eredeti” oklevelet leszámítva egyrészt II. Lajos király 1516. évi hiteles átírásában maradt ránk, másrészt számtalan különböző korú egyszerű másolatban is fellelhető (DL 92 490., DF 200 550., DF 201 096., DF 201 594., DF 256 401., DF 283 242., DF 286 017.). A szöveg rekonstrukciójához azonban csak a hiteles átírás szövege került felhasználásra.

²⁶ *Vetera monumenta historica* i. m. II. 552–553.

²⁷ *Frenz, Th.*: I documenti pontifici i. m. Tav. 22–24.

²⁸ *Érszegi Géza*: Paleográfia. In: A történelem segédtudományai i. m. 29–42., 37.

²⁹ „Litteras, quae primo aspectu differri videntur a litteris per cancellariam pontificiam expeditis, ex litteris pontificum genuinis adulteratas esse putamus pro eo, quod tenor istarum confusus est ac bulla, quae applicanda erat cisdem, deest, scripturaque omnino discrepat pontificiis in litteris usitata, at demonstrant tamen litteras in cancellaria pontificia compositas esse notae, quarum una: G. de Pala scriptoris officio functus (cf. IARP, III, p. 441 et IV, p. 214) anno dumtaxat 1394, altera autem: A. de Portugraio anno 1389 legitur (cf. nr. 266) et fortassis in nomine M. de Stilagcha licet agnoscere M. de S(an)c(t)a Agatha (cf. IARP, IV, p. 233).” – *Érszegi G.*: Eredeti pápai oklevelek i. m. 271. sz. 1. jegyz.

Kancelláriai aláírás	Teljes név	Hivatali idő
A. de Portugraio ³⁰	Antonius Pancierini de Portogruario abbreviator, scriptor, secretarius	1389–1401
G. de Pala ³¹	Georgius de Pala abbreviator, scriptor	1399–1409
M. de Stilagha ³²	Marinus de Sancta Agatha abbreviator, scriptor	1402–1403

A sorba szedett tisztviselők hivatali idejét áttekintve a 14–15. század fordulóján keletkezett pápai oklevél hihetőleg semmiképpen nem keletkezhetett a megadott keltezés szerint, azaz 1393. május 1-jén, amit megerősíteni látszik az oklevél szélén megadott dátumtöredék: *Non(is)*, az eredetiben azonban *Kal(endis)* háttárnap volt megadva.³³

Az oklevél kitüntetett szerepet kapott abban a perben, amely a veszprémi káptalan és a veszprémi egyházmegye területén fekvő három vármegye: Fejér, Somogy és Vas papjai indítottak annak reményében, hogy sikerül az egyházi felügyelet (püspök, káptalan stb.) jövedelmét gyarapító tizedek negyedének minél nagyobb részét megtartaniuk.

A tizedjövedelem megosztása körüli vita 13. századi fejlemény. Az egyházi tized eredete az Ószövetség törvényére vezethető vissza, s a 4. századtól kezdve az Egyházban is jelen van, nem ugyan mint kötelezettség, hanem mint önkéntes ajándék. A 8. századtól az uralkodók is jövedelmeik tizedét felajánlották, s így általánosan kötelező adóvá lett. A tizedet mindenki minden termény után, sőt helyenként személyek után is fizette, kivéve azokat, akik kiváltsággal rendelkeztek, mint számtalan szerzetesrend, amelyek tagjai a saját kezük munkájával megtermeltek után nem fizettek.³⁴ A tizedet eredetileg mindenki a saját plébániájának, templomának fizette,³⁵ ebből kapott a püspök,³⁶ a plébános³⁷ és jutott a klerikusoknak, illetve a szegényeknek, valamint a kegyúrnak, s egyik részét az egyházi

³⁰ Schedario Baumgarten. *Descrizione diplomatica di bolle e brevi originali da Innocenzo III a Pio IX. Riproduzione anastatica con introduzione, indici e indici generali dell'opera a cura di Giulio Battelli, Sergio Pagano. I. Innocenzo III Innocenzo IV; II.: Alessandro IV – Benedetto XI; III.: Clemente V Martino V; IV.: Eugenio IV – Pio IX. Città del Vaticano 1965–1986. IV. 510. (266. sz.); Érszegi G.: Eredeti pápai oklevelek i. m. 266. sz.*

³¹ Schedario Baumgarten i. m. IV. 555. Index actorum Romanorum pontificum i. m. III. 441. és IV. 214.

³² Schedario Baumgarten i. m. IV. 607.

³³ Persze előfordul ez olyankor is, amikor hibátlan az oklevél. L. fentebb.

³⁴ Szent István király pécsváradi alapítólevele. Az oklevél latin szövegét magyarra fordította Boronkainé Bellus Ibolya. Az eredeti latin szövegét gondozta és a bevezetőt írta Érszegi Géza. Bp. 2000. ix–x.

³⁵ Szeredy József: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. III. Pécs 1879.² 1446.

³⁶ 1419. jún. 3. előtt: „ratione iurisdictionis et cure” – Bónis Gy.: Szentszéki regeszták i. m. 2119. sz.

³⁷ „quarta ecclesie parochialis” – uo.

épületek karbantartására (*fabrica ecclesiae*)³⁸ fordították. Természetesen – miként más egyházi jövedelem – a tizedjövedelem is gyakran került világi kézre, ezért a III. Lateráni Zsinat (1179) eltiltotta a tizedek világi kézre adását.³⁹ Magyarországon Szent István (1000–1038) elrendelte, hogy a legyőzött Koppány tartománya (Somogy megye) a tizedet a pannonhalmi bencés monostornak adja, s ne az illetékes veszprémi egyháznak, amelyet egy birtokkal kárpótol az elmaradt tizedjövedelemért (1001).⁴⁰ Első királyunk rendelkezése szerint ugyanis a püspöknek fizetett tizedet mindenki.⁴¹ A tized fizetése alól azonban később kiváltságot élveztek személyükben a szerzetesek, s a helyenként és időnként kiváltságolt világiak.⁴² Hazánkban csak a mezőgazdasági termékek voltak tizedkötelesek, valamint a Pannonhalmának járó tizedek esetében van említés a gyermektizedről.⁴³ Jelentős szerepet játszott a tized beszédésében a tized bérbeadása, illetve annak pénzbeli megváltása. Már az Aranybulla (1222) is tiltotta a tized pénzben történő fizetését, de a megújításakor (1231) már nem szerepel a tiltás a szövegben annak jeleként, hogy elterjedt szokás lehetett.⁴⁴

A különböző szerzetesrendek által megszerzett tizedfizetési kiváltság végül is rendkívül relatívá tette ezt a jövedelmet, ezért a ciszterciok káptalana,⁴⁵ s ennek nyomán a IV. Lateráni Zsinat (1215) elrendelte, hogy a szerzetesrendek az ezután szerzett birtokokról is fizessenek tizedet,⁴⁶ valamint a kegyurak, akik visz-

³⁸ 1388. jan. 1.: „pro quarta fabrice” – *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 1508. sz.

³⁹ *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1419., 1445–1448.

⁴⁰ *Érszegi Géza*: Szent István pannonhalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Társszerk. Szovák Kornél, Monostori Martina. I. Pannonhalma 1996. 46–89., 54.

⁴¹ „De decimatione. Si cui Deus decem dederit in anno, decimam Deo det et si quis decimam suam abscondit nonam solvat et si quis decimationem episcopo separatam furatus fuerit, diiudicetur ut fur ac huiusmodi compositio tota pertineat ad episcopum.” – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. (Hasonmás kiadás, előszó: *Érszegi Géza*. Pápa 2002.) 156.

⁴² *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. 1449.

⁴³ Szent István legendája Hartvik püspöktől. In: Árpád-kori legendák és intelmek. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás *Érszegi Géza* munkája. Fordította Csóka J. Gáspár, *Érszegi Géza*, Kurcz Ágnes, Szabó Flóris. Bp. 1983. 34–53., 38. Vö. *Érszegi G.*: Szent István pannonhalmi oklevele i. m. 52.

⁴⁴ De bulla aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII. Szerk./Curatori/Editors: Lajos Besenyi, Géza *Érszegi*, Maurizio Pedrazza Gorlero. Szöveggondozás/Testo latino a cura di/Latin text edited by Géza *Érszegi*. Fordítás/ Traduzioni di/Translated by Géza *Érszegi*, Márk Aurél *Érszegi*, Cecília Pedrazza Gorlero, Enéh Gizella Szabó. Verona 1999. 20.

⁴⁵ „Nuper abbatas Cisterciensis ordinis in generali capitulo congregati ad commonitionem nostram provide statuerunt ne de caetero fratres ipsius ordinis emant possessiones, de quibus decimae debentur ecclesiis, nisi forte pro monasteriis noviter fundandis.” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 55., <http://www.internetsv.info> (2013. okt. 29.)

⁴⁶ „Decernimus ergo, ut de alienis terris et amodo acquirendis etiam si eas propriis manibus aut sumptibus deinceps excoluerint, decimas persolvant ecclesiis, quibus ratione praediorum antea solvebantur, nisi cum ipsis ecclesiis aliter duxerint componendum.” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 55., <http://www.internetsv.info> (2013. okt. 29.)

száélték helyzetükkel, az egyházuk jövedelmének olykor felét is elvonták,⁴⁷ ezért előírták, hogy a kegyurak kötelesek a templom papjának fenntartására illő részről gondoskodni,⁴⁸ sőt sem a püspök, sem a kegyúr nem teheti meg, hogy a szolgálatot végző papoknak járó részt nem adja oda, a „nyomtató ökörnek ne kösd be a száját”⁴⁹ s „aki az oltárnak szolgál, annak abból is kell megélnie”⁵⁰ bibliai alapelvekből fakadóan.⁵¹

Korábban már említettük, a tizedjövedelmek részei különbözőképpen illeték meg a különböző intézményeket. A tizedjövedelmet kapó egyházi intézmény a fölérendelt intézményekkel osztott e jövedelmen. A jövedelem törzsnegyedei⁵² világos felosztásban illették meg az arra jogosultakat. Egyfelől a templomban szolgáló pap(ság) eltartására az egyik rész, másfelől a hely karbantartására (*quarta fabricae*) szánt másik rész helyben maradt. Ezeken kívül negyedrészt illette a kegyurat (*quarta patronatus*), s egy negyedrészt pedig a lelkészi felügyeletet ellátó egyházi felsőbbiséget (*quarta magistralis*).⁵³

⁴⁷ „Exstirpandae consuetudinis vitium in quibusdam partibus inolevit, quod scilicet patroni ecclesiarum parochialium et aliae quaedam personae proventus ipsarum sibi penitus vendicantes presbyteris earundem servitiis deputatis relinquunt adeo exiguam portionem, ut ex ea congrue nequeant sustentari. Nam, ut pro certo didicimus, in quibusdam regionibus parochiales presbyteri pro sua sustentatione non obtinent nisi quartam quartae id est sextamdecimam decimarum.” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 32., www.internetsv.info, 2013. okt. 29.

⁴⁸ „statuimus, ut consuetudine qualibet episcopi vel patroni seu cuiuscumque alterius non obstante portio presbyteris ipsis sufficiens assignetur” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 32., <http://www.internetsv.info> (2013. okt. 29.)

⁴⁹ Vö. „non ligabis os bovis terentis in area fruges tuas” – Deut. 25.4.; „Scriptum est enim in Lege Moysis: 'Non alligabis os bovi trituranti.' Numquid de bobus cura est Deo?” – 1Co. 9.9.; „Dicit enim Scriptura: 'Non infrenabis os bovi trituranti' et 'Dignus operarius mercede sua'” – 1Tim. 5.18.

⁵⁰ Vö. „Nescitis quoniam, qui sacra operantur, quae de sacrario sunt, edunt; qui altari deserviunt, cum altari participantur?” – 1Co 9.13.

⁵¹ „Cum igitur os bovis alligari non debeat triturantis, sed, qui altari servit, vivere debeat de altari ...” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 32., <http://www.internetsv.info> (2013. okt. 29.)

⁵² A törzsnegyed voltaképpen az eredeti jövedelem tényleges negyed részét jelentette, azonban gyakori volt, hogy az egyes (törzs)negyedeket tovább negyedelték, s így alakult ki az a szokás, hogy nyolcad vagy tizenhatod rész jutott egy-egy jogosultnak.

⁵³ Az egyik törzsrész („quarta magistralis”) az egyházi feljebbvalót („magister” = „valami felett rendelkező személy”) illető rész. Vö. *Érszegi Géza: A veszprémvölgyi monostor tizedjövedelméről*. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2010. 95–106. A lelkészi felügyelet mind az egyházfegyelem, mind a jövedelem szempontjából fontos volt, ezért követelték az egyes egyházi intézmények maguknak a helyileg illetékes püspökkel szemben a felügyeleti jogot. A veszprémi püspökkel szemben nemcsak a péterváradai ciszterciaknek, hanem a pécsváradai bencéseknek, de a veszprémvölgyi apácáknak is perrel kellett védekezniük. Szent István király pécsváradai alapítólevele i. m. ix–x.

Mivel a ciszterci nagykaptalan döntésének kiterjesztése más szerzetes rendekre megtörtént a IV. Lateráni Zsinaton,⁵⁴ érthető, hogy a hierarchikus viszonyoknak megfelelően más rendek is hasonlóképpen jártak el a hozzájuk tartozó kápolnákkal.⁵⁵ Természetesen nem csak szerzetesi vonalon törekedtek a zsinat szellemében az egyházi jövedelmek méltányos elosztására, hanem az egyházmegyékben is hasonlóképpen kísérleteztek a felek (kápolna, plébánia, kegyúr, kanonokok, püspök stb.) jogos igényeinek kielégítésével. Még akár a változó értékű részről is lemondtak, s évente állandó összegre (*census*) váltották, ha nagyon széreny volt a tizedjövedelem, ahogy Henrik veszprémi prépost és káptalana, valamint Zelandus veszprémi püspök tették 1247-ben több, kisebb jövedelmű zalai kápolna kapcsán. A kisebb jövedelműek közül például a rajki Szent Erzsébet kápolnát is felmentették szegénysége miatt a törzsrész fizetése alól.⁵⁶

Nem csoda tehát, hogy a veszprémvölgyi apácák az erről mit sem szóló 1109-i királyi megerősítés kiegészítése gyanánt a 13. század végén az oklevél mondandójának modernizálása kapcsán bevették a kápolnák után nekik járó lelkészi felügyelet jövedelmét (*quarta magistralis*) is, ahogy ezt Hóman Bálint világosan leírta. De más helyeken is gondot okozott a tizedjövedelem megosztása. Egy rész illette a lelkészi felügyeletet ellátó egyházi felsőbbiséget (*magistratus*). Ennek alapján kapott például a kispesti Szent Gellért kápolna az alá tartozó sasadi és őrsi kápolnák tizedjövedelméből részt (*quarta magistralis*).⁵⁷ Hasonlóképpen járt tehát a budai (kispesti) Szent Gellért kápolna tizedbevételeivel az ottani papság.⁵⁸

Nem csoda, hogy a veszprémi egyházmegye egyházainak jövedelmeiért a megyék papsága és nemessége is megharcolta a királyi ítélőszék előtt a maga harcát. Ennek során érezték úgy, hogy egy pápai oklevelet is felvonultathatnak a maguk igazának bizonyítására. Persze olyan pápai oklevél nem akadt, amelyben a

⁵⁴ „Nos ergo statutum huiusmodi gratum et ratum habentes hoc ipsum ad alios regulares, qui gaudent similibus privilegiis, extendi volumus et mandamus, ut ecclesiarum praelati prouiores et efficaciores existant ad exhibendum eis de suis malefactoribus iustitiae complementum eorumque privilegia diligentius et perfectius studeant observare.” – Concilium Lateranense IV a. 1215, C. 55., <http://www.internetsv.info> (2013. okt. 29.)

⁵⁵ Amennyire a csonkán ránkmaradt oklevélből kibogozható, ez történt a jáki monostor, valamint a hozzátartozó jákfai Szent Mihály egyház között, amely megegyezést, amiben a kegyurak is érdekelve voltak, a megyéspüspök, a győri püspök (hihetőleg a káptalana tanácsára) hagyta jóvá. Vö. *Széchenyi Miklós*: A Szent György vértanúról nevezett jáki apátság története. Érszegi Géza bevezetőjével, tanulmányával és fordításával kibővített hasonmás kiadás. Pápa 2006. 20.

⁵⁶ „Item ecclesiam Sancte Elysabeth de Roik ... propter suam nimiam paupertatem a iure penitus absolvimus magistrali.” – DF 262 491. A rajki a legkorábbi Szent Erzsébet-patrociniumok egyike Magyarországon.

⁵⁷ „Ita tamen quod dictas possessiones tam in decimis, quam in magistratibus capelle dictarum villarum episcopus Vesprimiensis in nullo debeat molestare vel in aliquo perturbare.” – *Érszegi G.*: A veszprémvölgyi monostor i. m. 95–106.

⁵⁸ *Érszegi Géza*: Budaörs első oklevelés említése. In: *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából*. I. Szerk. Vass Jenő Sándor. Budaörs 2003. 15–42.; *Érszegi Géza*: Budaörs első említése királyi oklevélben. In: *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából*. III. Szerk. Vass Jenő Sándor. Budaörs 2007. 11–43.

tized lelkészi felügyelet alapján járó részét (*quarta magistralis*) is megtarthatták volna a plébániák. A rendelkezésükre álló, ma már nem található pápai oklevél legfontosabb tartozékát, az ólombullát felhasználva készítettek egy pápai oklevelet IX. Bonifác pápa nevében. I. Mátyás király bírósága azonban rájött a megtévesztő eljárásra és a *bulla ipsa falsa esse videtur* kimondásával elutasította a követelést 1482-ben.⁵⁹ A megyei papság még megpróbálta VI. Sándor pápát rávenni egy nekik kedvező pápai döntést tartalmazó pápai bulla kibocsátására, azonban a pápa csak a korábbi, a nyomtatott szövegben VIII. Bonifácnak tulajdonított,⁶⁰ de – mint ahogy már volt róla szó – minden valószínűség szerint IX. Bonifác által kibocsátott döntést volt hajlandó megerősíteni.

A hamis és az eredeti bulla szövegének összevetéséből egyértelműen kiderül, hogy a nevezetes pápai bulla IX. Bonifác neve alatt látott napvilágot, és II. Lajos király 1516. évi ítéletlevele nem hozta meg a várva várt döntést a tizedek ügyében a megyei papságnak.⁶¹

Az aktuális igényeknek megfelelően megváltoztatott szövegű pápai bulla azonban megőrizte az eredeti IX. Bonifác-féle pápai oklevél szövegének töredékét, ami párhuzamba állítható az 1502. évi, VI. Sándor pápa által a regisztrumból kiadott megerősítés szövegével és azon pápai tisztviselők nevével, akik az eredeti pápai oklevél elkészítésében részt vettek.⁶² Így az eredeti, IX. Bonifác-féle oklevél fontos adatait sikerült megmenteni a gyakran hangoztatott diplomatikus vélemény igazolásául, miszerint a hamis oklevelek is őriznek értékes adatokat a maguk korára nézve.⁶³

⁵⁹ „et primo quia dicte bulle sub nomine Bonifacii pape noni fabricate episcopus tyrannos et oppressores pauperum plebanorum appellat et alias contra ... stylum curie Romane contra prelatos invehitur verbis obprobriosis ... et in multis locis suis tam in orthographia, quam alias in grammatica peccat in scriptura ... ac aliis locis a regulis cancellarie apostolice ac stylo curie Romane predicto deviant, notabilius et manifeste bulla eciam seu sigillum plumbeum adulteratam compressumque et viciatum dignoscitur videturque ex priori filo de aliis litteris educta et filo sericeo harum non nunc productarum apposita et annexa atque ex pluribus quoque aliis rationibus bulla ipsa falsa esse videtur ... eisdemque plebanis silencium imposuimus” – II. Lajos király 1516. szept. 8-i átírásából: DF 201 594. Kiadása: Supplementum ad vestigia i. m. II. 363–365. Vö. *Érszegi Géza: A székesfehérvári egyház kiváltságai Mátyás király korában. In: Mátyás király és a fehérvári reneszánsz. King Matthias and the Renaissance Fehérvár. Magyar királyok és Székesfehérvár I. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 4.) Székesfehérvár 2010. 38–39.*

⁶⁰ *Vetera monumenta historica* i. m. II. 552–553.

⁶¹ „eisdem universitatibus nobilium, sed et plebanis seu ecclesiarum parochialium rectorum sepefatorum comitatum ... super ampliori acquisitione prescripte medietatis dictarum quartarum decimalium ... silencium perpetuum duximus imponendum” – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Veszprémi Székeskáptalan Magánlevéltára, Oklevelek, Simigienensi Comitatus Decimalia 39. Fényképe: DF 201 594. Kiadása: Supplementum ad vestigia i. m. II. 393.

⁶² L. Függlék.

⁶³ Az oklevélhamisításnál szinte általános szabály volt, hogy a hamisított oklevelet a hamisítók igyekeztek lehetőleg minél hamarabb hiteles átiratba foglaltatni, hogy ezáltal elkerüljék az eredeti vizsgálatát, amelynek kétségtelenül a leleplezés lett volna az eredménye. A hamis oklevelekről még tudnunk kell, hogy rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát. *Érszegi G.: Oklevéltan. In: Levéltári kézikönyv* i. m. 28.

Függelék

1393. május 1., Róma, Szent Péternél – IX. Bonifác pápa elrendeli, hogy a tizednegyed, melyet a veszprémi egyházmegye némely püspökei, előljárói és káptalana az egész néptől be szoktak szedni, a plébániai egyházak igazgatói számára az istentisztelet bővítése érdekében fizessék ki.

EREDETI (E): Északi hártván, lekopott írással, restauráltan. Pecsétje nincs. Előlapján a felhajtás alatt balra *taxa: XII* (oszloposan); alatta: *M. de Stilagcha*; mellette: 9; a bal szélén: *Non*. A felhajtás alatt balra: *A. de Portugraio*; a felhajtás felett jobbra: *G. de Pala*. A hátlapján közepén: *W. JELZETE: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Székeskáptalan Magánlevéltára, Oklevelek, Szaladiensis comitatus decimalia 7. Fényképe: DF 201 096. ÁTÍRTA (T): II. Lajos király 1516. szeptember 8-i oklevelében. Az oklevél hártvára írva, pecsétje leszakadt. JELZETE: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár: Veszprémi Székeskáptalan Magánlevéltára, Oklevelek, Simigiensis Comitatus Decimalia 39. Fényképe: DF 201 594. KIADÁSA: Supplementum ad vestigia i. m. II. 363–394. KIADÁSA (K): MRV II. 18–19. (23. sz.), 1298-ra keltezve és VIII. Bonifác (1294–1303) pápának tulajdonítva. REGESZTÁJA: *Érszegi G.*: Eredeti pápai oklevelek i. m. 271. JELEK, RÖVIDÍTÉSEK: *add* = hozzáad a szöveghez; *om* = elhagy a szövegből; *[]* = az íróanyag hibája miatt olvashatatlan, de kiegészíthető szöveg; *< >* = a szövegből kimaradt, de pótlendő.*

Bonifatius, episcopus servus servorum Dei, ad perpetuam¹ rei memoriam.

In² apostolice sedis specula pastores licet immeriti ab illo, qui creavit omnia ex nichilo celum terramque regit divinitus constituti ad illa ex apostolice servitutis officio libenter intendimus,³ in que basilicarum Dei et ecclesiarum personarum constitutionibus et tranquillitati familiarium⁴ Deo ac incrementum fidei orthodoxe et⁵ emulorum prefate fidei confusioni, quantum cum Deo possumus, salubriter occurramus.

Integre⁶ pro parte dilectorum filiorum subditorum universarum⁷ ecclesiarum rectorum parrochialium⁸ seu plebanorum totius dyocesis⁹ ecclesiarum Wesprimiensis nobis supplicatio exhibita continebat, quod cum nonnulli episcopi, prelati capitulumque ecclesie Wesprimiensis aliique dicte dyocesis¹⁰ tyrranici¹¹ etiam manu laicali se aliquando¹² intromittentes in divini cultus diminutionem et orthodoxe¹³ fidei catholice confusionem – sicut accepimus – omnes et singulas decimas super universam plebem in provinciis, civitatibus dyocesis¹⁴ et iurisdictionibus eorundem aliquamdiu¹⁵ hactenus recipere¹⁶ non formidaverunt¹⁷ non curantes de¹⁸ dilectis filiis rectoribus parrochialium¹⁹ ecclesiarum dicte dyocesis Wesprimiensis²⁰ aut alicui ex eis dare quartam partem decimalium in eorum parrochiis²¹ iuxta canonicas sanctiones, nosque attendentes zelum, quem nobis dicti rectores ecclesiarum parrochialium²² gesserunt et gerunt pro tranquillitate totius cleri²³ ecclesiarumque personarum ad ecclesiam sanctam Dei statumque et honorem nostrum et ipsius ecclesie ac cupientes et etiam intendentes ex debito

servitutis officio pastoralis, quia vere nostrum interest super²⁴ hys de opportuno remedio, cum ex officii nostri debito teneamur liberare pauperes a potentibus et oppressis existere adiutores, auctoritate apostolica salubriter circa infrascripta²⁵ omnia providere provisorum²⁶ intuitu et ex certis aliis rationabilibus causis animum nostrum ad hoc moventibus ac huiusmodi supplicationibus inclinati auctoritate apostolica ex certa scientia ac presenti constitutione perpetuo duratura decernimus, statuimus et etiam ordinamus omnia et singula infrascripta videlicet²⁷ quod cum nonnulli episcopi, prelati capitulumque et alii dicte dyocesis²⁸ Wesprimiensis, qui in contrarium nominis Crucifixi pauperes opprimentes,²⁹ suos subditos spoliando,³⁰ canonicas sanctiones distrahendo,³¹ a dilectis filiis ecclesiarum parrochialium³² rectoribus quovis colore³³ quesito quartam partem decimalium abstrahentes³⁴ deinceps et in futurum recipere³⁵ non presumant.

Nos volentes, ut solutio huiusmodi quarte partis decimarum huiusmodi ipsis rectoribus parrochialium³⁶ ecclesiarum quomodolibet³⁷ dicte dyocesis³⁸ per episcopos³⁹ et prelatos ac per alios non solventes pro divini cultus ampliacione de cetero efficaciter persolvatur,⁴⁰ quacunque consuetudine in contrarium non obstante decernimus et mandamus, quod huiusmodi quarta pars decime per ipsos episcopos, prelatos et capitulum vel per alios in ipsa dyocesi⁴¹ nunc et pro tempore existentes perpetuis futuris temporibus rectoribus parrochialium⁴² ecclesiarum huiusmodi sine diminutione qualibet iuxta exigentiam canonicarum sanctionum huiusmodi integraliter persolvatur et persolvi debeat cum effectu scientia⁴³ et auctoritate predictis tenore presentium indulgemus volentes nichilominus et etiam decernentes et expresse mandamus⁴⁴ supradicta⁴⁵ omnia et singula in presentibus contenta litteris posse et debere per omnes et ab omnibus iuxta et secundum tenorem et formam contentorum in ipsis litteris in omnibus et quoad omnia fieri, exequi, observari constitutionibus⁴⁶ apostolicis et consuetudinibus necnon statutis et ordinationibus ecclesiarum necnon prescriptionibus⁴⁷ temporum privilegiis ac indultis seu aliis, etiam si de eis et eorum totis tenoribus ac temporibus in nostris litteris fiendum esset necnon specialiter,⁴⁸ per que presentibus non expresse totaliter non inserta⁴⁹ effectus presentium litterarum seu contentorum in eis possit⁵⁰ in aliquo retardari⁵¹ vel quomodolibet impediri, et aliis non obstantibus in quibuscunque.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrorum statuti, constitutionis, voluntatis, concessionis et mandati infringere vel ei ausu temerario contraire.

Si quis autem hoc attemptare⁵² presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum apostolorum eius Petri et Pauli se noverit incursum.

Datum Rome apud Sanctum Petrum, Kalendis Maii, pontificatus nostri anno quarto.

¹ perpetui E T

² In apostolice – integre om K

³ incedimus T

⁴ famulancium T familatium E

⁵ ac T

⁶ [I]ntegre T

- 7 universorum **K**
 8 parochialium **T**
 9 diocesis **T**
 10 diocesis **T**
 11 tyrannici **T** tyrannici *om* **K**
 12 aliqui **K**
 13 orthodoxe **T**
 14 diocesibus **T**
 15 aliquando **T** Et *add* **K**
 16 accipere **T**
 17 formidarunt **K** **T**
 18 de *om* **K**
 19 parochialium **K**
 20 de diocesi Wesprimiensi **T**
 21 parochiis **K**
 22 parochialium **K** **T**
 23 ecclesiarum *add* **K**
 24 premissis *add* **T**
 25 intrascripta **T**
 26 provisorum – scientia ac *om* **K**
 27 videlicet *om* **K**
 28 diocesis **T**
 29 opprimere **K**
 30 spoliare **K**
 31 distrahere **K**
 32 parochialium **T** plebanis *add* **K**
 33 quesito colore **K**
 34 abstrahere **K**
 35 recipere *om* **K**
 36 parochialium **T** **K**
 37 quorumlibet **T** quarumlibet **K**
 38 diocesis **T**
 39 ipsos **T**
 40 persolvantur **K**
 41 diocesi **T**
 42 parochialium **K** **T**
 43 scientia et auctoritate predicta *om* **K**
 44 mandantes **K** **T**
 45 supradicta *om* **K**
 46 constitutionibus – incursum *om* **K**
 47 rescriptionibus **T**
 48 specialis **T**
 49 insertum **T**
 50 posset **T**
 51 retractari **T**
 52 attentare **T**

OLIVIER GUYOTJEANNIN

Gouverner par procurations

Une coupe de la pratique diplomatique dans la France de 1317

La présence au Trésor des chartes du roi de France (actuelle série J des Archives nationales à Paris) de « dossiers » exceptionnellement riches des XIIIe et XIVe siècles, est un effet d'aubaine de la création, au tout début du XIVe siècle, d'une institution centrale spécifiquement consacrée à la conservation, au classement et à l'inventariage des archives du roi, qui trouva son nom courant trois décennies plus tard.¹

Officiellement nommé par le souverain, confronté à d'autres instances qui achevaient leur institutionnalisation (parlement, chambre des comptes...), le premier archiviste du roi en titre, Pierre d'Étampes (en fonctions de 1307/1308 à 1324), récupéra, classa et inventoria des ensembles documentaires ultra-contemporains, et d'une rareté insigne, comme les dossiers de travail du chancelier Guillaume de Nogaret² ou les archives des réunions que le roi Philippe IV le Bel avait pris l'habitude de convoquer, moins pour délibérer que pour informer et faire masse devant ses ennemis du moment.³

Faute d'institutions spécialisées, c'est aussi le Trésor des chartes qui, par-delà sa vocation patrimoniale (titres de propriété) et lignagère (contrats de mariage, testaments...), avait champ libre pour recevoir les instruments de la diplomatie (traités en forme, parfois aussi papiers de négociateurs), et encore, à la force du poignet ou par un effet d'inertie, des dossiers que nulle autre institution n'avait compétence à réunir ni conserver : ainsi, à l'extrême fin du XIVe siècle, des votes motivés, et autographes, d'ecclésiastiques que le roi, en plein milieu du Grand schisme, avait réunis pour recueillir leur opinion sur la soustraction d'obédience.⁴ À ces motifs d'ordre institutionnel, s'en joignaient

¹ Présentation générale dans *O. Guyotjeannin*, « Les méthodes de travail des archivistes du roi de France (fin XIIIe – début XVIe siècle) », *Archiv für Diplomatik* 42. (1996) 295–373. – Je remercie vivement pour leurs conseils avisés Olivier Canteaut, Emmanuel Rousseau et Julien Théry.

² Sébastien Nadiras, Guillaume de Nogaret en ses dossiers : méthodes de travail et de gouvernement d'un conseiller royal au début du XIVe siècle, doctorat Paris-I, mars 2012, à paraître.

³ Rien à voir, faut-il le rappeler, avec des « états généraux ». En 1317 encore, les qualificatifs sont variés : les intéressés qualifient la réunion de *parlamentum*, de *concilium*, une fois (à Saint-Bertrand de Comminges) de *curia gallicana*.

⁴ Le vote de la soustraction d'obédience en 1398, t. I, Introduction, édition et fac-similés des bulletins du vote, par Hélène Millet et Emmanuel Poulle. Paris, 1988 (Documents, études et répertoires publiés par l'I.R.H.T.).

sans doute d'autres, plus quotidiens et intéressés, en particulier le souci de certains gardes du Trésor des chartes d'esquiver la tutelle de la chambre des comptes, qui s'était abattue très vite sur eux après la disparition de Pierre d'Étampes, et de renouer un rapport direct avec le roi, comme il advint en particulier aux années 1370 entre Gérard de Montaigu et Charles V – jeux de pouvoir mouvants, qui se déroulaient dans le même cadre sacré : la sacristie de la Sainte-Chapelle du palais de la Cité à Paris.

Je vais m'arrêter à l'un de ces dossiers, constitué en monument d'archives dès sa constitution, en 1317, aux soins de Pierre d'Étampes, et qui me semble répondre sous plusieurs aspects à quelques-unes des grandes orientations scientifiques de László Solymosi, saisies dans leur imbrication, histoire politique et pratiques documentaires, notariats et sigillographie... Les premières réflexions et perspectives de recherche ici présentées lui sont offertes en gage d'estime et d'amitié.

Le roi et les procurations, de 1302 à 1317.

Premières réflexions et premières données, donc, puisque le dossier est en cours d'exploitation, en collaboration avec mon collègue Marc Smith, intéressé de son côté par la possibilité de quantifier la progression, dans le royaume, de la nouvelle écriture forgée au cœur même de la chancellerie royale.⁵ Ce dossier de l'assemblée de 1317, il faut y insister, ne saurait être exploité seul : comme je l'ai déjà rappelé, le roi de 1317, Philippe V le Long, et ses conseillers n'innovaient pas, et l'on conserve déjà pour le règne de son père Philippe IV des dossiers massifs, qui devront être convoqués dans un second temps, même s'ils sont édités ou inventoriés, mais aussi plus morcelés que ceux de 1317.⁶ La demande de procurations en forme apparaît en effet, d'après les documents conservés, en 1302–1303 ; elle suscite pour le règne de Philippe IV (réunions de 1302–1303 et 1308), et à s'en tenir aux actes conservés, la composition, l'envoi et le traitement de 523 documents (dont 410 pour la seule assemblée de Tours en 1308).⁷ Le

⁵ Position globale de la question: *M. Smith*, « L'écriture de la chancellerie de France au XIVe siècle : observations sur ses origines et sa diffusion en Europe », dans *Régionalisme et internationalisme : problèmes de paléographie et de codicologie du Moyen Age*, éd. F. Lackner et O. Kresten, Vienne 2008. 279–298.

⁶ Pour Philippe IV, *Georges Picot*, Documents relatifs aux états généraux et assemblées réunis sous Philippe le Bel, Paris, 1901 (Documents inédits sur l'histoire de France). Le « dossier » de 1317 est conservé dans trois cartons, à Paris, Arch. nat., J 443^A, J 443^B, J 444.

⁷ Les comptages pour Philippe le Bel ne prennent en compte que les réunions retenues par G. Picot, et non les effectifs, assez maigres au reste, des documents suscités par des assemblées à vocation plus fiscale, ce qui n'enlève rien à leur intérêt : voir ainsi la somptueuse étude d'*Elizabeth A.R. Brown*, *Customary aids and royal finance in Capetian France: the marriage aid of Philip the Fair*, Cambridge (Mass.) 1992 (Medieval Academy Books, 100), qui a découvert 30 procurations de 1309 dans le carton J 356 des Arch. nat., et note pour l'assemblée de 1308 l'éparpillement de plusieurs procurations entre divers articles de la série J.

dossier de 1317 nous livre de son côté un total de 208 procurations et excuses, auxquelles s'ajoutent 11 procurations plus générales remises en lieu et place d'une procuration spécifique, et 10 pièces diverses (**tableau n° 1**).

*Tableau n° 1. – « Procurations et excuses » de 1317:
répartition par type de commanditaire*

Types de commanditaire	Nombre de documents	Remarques
Archevêques et évêques	22	Dont un commun évêque-chapitre cathédral.
Chapitres cathédraux	36	Dont un commun chapitre cathédral-évêque.
Chapitres, doyenné, hôpital	15	
Abbayes, prieurés	103	Dont un commun à sept abbayes cisterciennes.
Clercs à titre personnel	3	Dont le cardinal Napoleone Orsini, à raison des fiefs qu'il tient du roi.
Villes et communautés	5	
Seigneurs laïques	24	Plusieurs actes collectifs (jusqu'à un pour douze).
Total actes spéciaux	208	
Procurations plus générales	11	Souvent déposées sous forme de vidimus.
Divers documents annexes	4	Deux convocations, deux certificats médicaux. ⁸
Pièces déclassées	2	
Pièces en déficit	4	

L'archiviste royal et les procurations.

Le terme de « dossier » appelle d'ailleurs précision car, ni pour Philippe IV ni pour Philippe V, ne nous sont conservés les documents illustrant en détail le déroulement et les résultats des réunions;⁹ l'archiviste du roi récupère un matériau autrement modeste, de terrain pourrait-on dire ; plus précisément, inti-

⁸ Les deux « certificats médicaux » sont des actes authentiques consignant le simple avis (impossibilité de voyager) de *magister Guillelmus Praete phisicus* (pour l'abbé de Lagrasse, par un acte en date du 20 avril, au nom et sous le sceau des réformateurs royaux de la sénéchaussée de Carcassonne-Béziers ; Arch. nat. J 443^B, n° 4¹⁰³), et des *magistri Guillelmus de Lauro [et] Pe^r Ferrarii* d'Alès (pour sire Raimond Pelet, par un instrument en date du 18 avril, délivré par un notaire public d'Alès ; J 444, n° 6²). Le deuxième seul (ou un proche parent homonyme) est connu par ailleurs comme barbier à Nîmes en 1327: Ernest Wickersheimer, Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge, éd. revue, Paris-Droz, 1979 (Hautes études médiévales et modernes, 34), p. 251 [rien au supplément].

⁹ Le garde du Trésor des chartes Jean de Cœuvres (1333-1348/1350), dans son inventaire des procurations (voir *infra*, note 12), signalait, sans plus de précisions, la présence de *rotuli* qui, sous un aspect ou l'autre, devaient documenter le déroulé de l'assemblée.

mement mélangés, les deux types de documents qui permettent de compter et de voter : (a) les lettres de procuration remises à leur arrivée par les procureurs désignés par des personnes morales, chapitres, abbayes, municipalités – même si ces dernières sont quasi exclues de la réunion de 1317, et (b) les lettres d’excuses personnelles envoyées par des dignitaires (clercs ou nobles), retenus par d’autres obligations (plusieurs évêques en 1317 sont en Curie, auprès du nouveau pape Jean XXII¹⁰), par la maladie ou l’impossibilité de voyager à cheval.¹¹... L’émission de ces excuses s’assortit naturellement de la constitution d’un ou plusieurs procureurs.

Modeste, ce matériau a manifestement du prix aux yeux de l’administration royale et de l’archiviste, d’abord pour asseoir la légitimité des délibérations et d’éventuels votes, ensuite et à perpétuité comme reconnaissance implicite de l’obligation de répondre à une convocation royale ; assez de prix, donc, pour faire l’objet d’un inventaire pièce à pièce, compilé à chaud, par Pierre d’Étampes lui-même, dans une apparence d’immédiateté et avec une visée plus large, qui transmue l’inventaire en une liste argumentée des présents comme des absents, pesant la portée des procurations, signalant les procureurs non nommés par écrit, le tout, non sans lacunes, classé méthodiquement par circonscriptions royales (**figure n° 1**).¹²

Ce que faisant, l’archiviste et l’administration du roi démontrent une fois de plus leur besoin et leur habileté en matière d’appropriation des trouvailles juridiques, en l’occurrence ici la captation de la procuration comme outil de gouvernement et de pratique « politique », outil progressivement affûté et

¹⁰ Sont à Avignon au lancement de la réunion, l’archevêque de Bourges, les évêques d’Autun, de Béziers, de Couserans, de Limoges ; la procuration de l’évêque élu de Troyes, elle aussi datée d’Avignon, est très légèrement antérieure (7 mars) car de portée générale ; l’une des deux procurations de l’évêque de Langres, spécifique, est datée de Valence, le 9 avril. Se disent aussi en Curie les abbés de Lagny (maître en théologie, occupé par les affaires de l’université de Paris puis à la Curie), de Psalmodi, de Saint-Sernin de Toulouse ; l’abbé de Saint-Antonin-Noble-Val excipe lui de sa charge de légat en Sicile et en Pouille.

¹¹ L’évêque de Paris est « faible et vieux » et se fait représenter par six procureurs (Arch. nat., J 443^A, n° 4¹⁷).

¹² L’inventaire de Pierre d’Étampes est ainsi, et à la fois, un inventaire d’archives et une liste de travail, d’autant que quelques incises personnelles prouvent qu’il a été destinataire des documents avant la réunion. La liste est intégrée à un inventaire plus large de documents des archives royales, dit « *Quaterni de papiro* ». La section qui nous intéresse (Arch. nat., JJ 1⁸, fol. 62–67v) est présentée sous le titre : « *Littere illorum qui comparuerunt Parisius per procuratores ad menssem (sic) Pasche ad mandatum domini regis nunc regnantis, anno Domini M° CCC° XVII°*, et *littere illorum qui se excusaverunt* ». Un second inventaire, un inventaire d’archives au sens strict cette fois (Arch. nat., JJ 1¹¹, ici aux fol. 7v–10v), est sans doute rédigé par son successeur Jean de Cœuvres ; il prend acte d’un reclassement, dont le principe repose sur un ordre hiérarchique (évêques, chapitres cathédraux, chapitres, abbayes, villes, clercs et laïques), perturbé dans le détail, et conservé jusqu’à aujourd’hui.

AB

62

... lute ilorum qui comparuerunt p[ro]curatores ad messen[se]m pasce
 ad arduum d[omi]ni h[ic] n[un]c d[omi]ni Anno d[omi]ni m[ille] c[etero] d[omi]ni ... Et lib[er] illis qui
 > se excusant ... Anno --

De b[er]o c[on]tatu p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Pro villa p[ro]f[ess]ion[is] Jo[se]ph d[omi]ni du p[ro]p[ri]i : J[os]e de d[omi]no d[omi]no p[ro]p[ri]i sui p[ro]p[ri]i curam et fuisse
 p[ro]curator

¶ Abbas de b[er]o p[ro]f[ess]ion[is]

¶ p[ro]curator longe p[ro]p[ri]i excusatus fuit p[ro] mag[ist]ro d[omi]ni p[ro]p[ri]i et s[an]cti d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] a s[an]cti d[omi]ni de abbe de la
 monachos ad s[an]cti longe p[ro]p[ri]i

¶ Abbas s[an]cti mag[ist]ro p[ro]f[ess]ion[is]

¶ ep[iscop]o p[ro]f[ess]ion[is] excusatus fuit p[ro] mag[ist]ro d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] a d[omi]ni p[ro]p[ri]i p[ro]p[ri]i p[ro]p[ri]i ad h[ic] p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] d[omi]ni p[ro]p[ri]i p[ro]p[ri]i d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ s[an]cti d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

De Bailliva d[omi]ni d[omi]ni --

¶ d[omi]ni et cap[itu]l[um] d[omi]ni d[omi]ni s[an]cti d[omi]ni d[omi]ni : mag[ist]ro d[omi]ni d[omi]ni d[omi]ni qui p[ro]p[ri]i p[ro]p[ri]i

¶ Abbas de d[omi]ni d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti Jo[se]ph in d[omi]ni d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ ep[iscop]o d[omi]ni excusatus fuit p[ro] Jo[se]ph d[omi]ni p[ro]p[ri]i d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] : d[omi]ni qui habet a s[an]cti
 exhibuit p[ro]f[ess]ion[is]

¶ cap[itu]l[um] s[an]cti d[omi]ni d[omi]ni p[ro] mag[ist]ro Jo[se]ph d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti d[omi]ni d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] a p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is]

¶ mag[ist]ro d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ d[omi]ni cap[itu]l[um] d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

¶ d[omi]ni et cap[itu]l[um] s[an]cti d[omi]ni d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] a p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is]

¶ Abbas s[an]cti d[omi]ni d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is] p[ro]f[ess]ion[is] d[omi]ni p[ro]f[ess]ion[is]

Figure n° 1. Début de l'inventaire des procurations de 1317, par Pierre d'Étampes. (Paris, Arch. nat., JJ 1⁸, fol. 62)

répandu depuis un siècle¹³ – l'un des enjeux de l'analyse du dossier de 1317 étant de jauger l'expertise à la fois conceptuelle et formelle, juridique et diplomatique, des protagonistes dans la formalisation de leur procuration, une expertise tout uniment pratique et savante, que plusieurs sources étayaient, canoniques et notariales en tête,¹⁴ qu'un nombre croissant de réunions (synodes diocésains et provinciaux, chapitres des grands ordres...) diffusait, et que les convocations royales depuis 1302 au moins contribuaient à leur tour à répandre et aviver auprès des élites du royaume, impliquant maintenant barons et villes. Le même mouvement poussait aussi à l'invention de nouvelles formes de procuration, visant la représentation à des assemblées électorales et délibératives, alors que, à leur source médiévale, les procurations visaient massivement la représentation à une procédure judiciaire.

Des dossiers diplomatiques et sigillographiques.

Et ce sont, bien évidemment, des instruments authentiques qu'exigent les autorités royales – d'où l'intérêt diplomatique et sigillographique des dossiers, sensationnel même pour les réunions convoquées par Philippe IV, qui suscitent non seulement la conservation d'un nombre jamais aussi élevé de sceaux de

¹³ La bibliographie est nourrie, et un bon point de départ récent est donné par *Julien Théry*, « Moyen Âge », dans *Dictionnaire du vote*, éd. Pascal Perrineau et Dominique Reynié. Paris 2001. 667–678. Parmi d'autres titres, *Laurent Mayali*, « Procureurs et représentation en droit canonique médiéval », dans *La représentation dans la tradition occidentale du Jus civile en Occident*, éd. Yan Thomas et Jacques Chiffolleau, publié dans *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge et Temps modernes*. 114. (2002) fasc. 1. 7–159. aux 41–57, et *Elizabeth A.R. Brown*, « Representation and agency law in the later Middle Ages : the theoretical foundations and the evolution of practice in the thirteenth and fourteenth century Midi », dans *Viator*, t. 3. (1972) 329–364. Plus largement, l'approche traditionnelle de la genèse des assemblées délibératives se combine à une attention renouvelée aux outils écrits dont elles se saisissent : voir ainsi Michel Hébert, *Parlementer: assemblées représentatives et échange politique en Europe occidentale à la fin du Moyen Âge*, Paris, 2015 (*Romanité et modernité du droit*), et le colloque *L'écrit d'assemblée* annoncé par Paul Bertrand et Marie Van Eeckenrode (Louvain, automne 2014).

¹⁴ L'enquête est à poursuivre du côté des formulaires. La maîtrise et la variété sont éclatantes, sans surprise, dans une compilation, pourtant limitée et précoce, de Rolandino : *Rolandini Passagerii Contractus*, éd. Roberto Ferrara, Rome, 1983 (*Fonti e strumenti per la storia del notariato italiano*, 5), spéc. formules 24–32, 239–247. Pour les cisterciens, plusieurs recueils traitent aussi bien des procurations que des lettres d'excuse (pour absence au chapitre général) : *Sixta Görtz*, « Formularbücher des 13. und 14. Jahrhunderts als Zeugen organisationsbezogener Schriftlichkeit im Zisterzienserorden », dans « De ordine vitae » : *Zu Normvorstellung, Organisationsformen und Schriftgebrauch im mittelalterlichen Ordenswesen*. éd. Gert Melville. Münster 1996. (*Vita regularis*, 1) 284–314.

villes, mais aussi, dans le sud et parfois le nord du royaume, la gravure du premier sceau dont bien des communautés d'habitants aient eu besoin.¹⁵

Sensationnelle aussi la chance offerte de prendre la mesure de la multiplicité des solutions diplomatiques adoptées pour valider les actes : dans le sud où le notariat public est diffus mais encore bigarré, et où le notariat royal, soutenu et encadré par l'ordonnance de 1304, entame à peine une compétition inégale avec ses rivaux ; dans le nord où la situation a déjà basculé au profit des juridictions gracieuses laïques, dont les lettres côtoient et concurrencent les chartes scellées par les seigneurs et les villes. Encore faut-il se garder de toute illusion : la gamme des outils diplomatiques utilisés par les protagonistes est « courbée », comme l'espace d'Einstein, par les circonstances de la réunion, et donne à voir moins l'état local de l'offre documentaire que les types d'actes et surtout les modes de validation que les personnes et institutions impliquées estimaient avoir le plus de chance d'être reçus à Paris.

Au centre: méthodes de travail et information.

Mais le dossier vaut d'abord pour les méthodes de travail de l'administration royale en 1317 : la pratique est bien rôdée, les agents du roi et les élites du royaume sont réactifs, même si plusieurs prélats ne semblent pas enthousiastes ; mais le sujet des débats est plus neuf. Le roi Philippe V, monté sur le trône depuis moins de quatre mois, veut débattre de tout ce qui touche au « bon état du royaume, paix et tranquillité des sujets », mais avant tout d'une croisade qui

¹⁵ Cette remarque a été déjà faite par *Robert-Henri Bautier*, « Le cheminement du sceau et de la bulle des origines mésopotamiennes au XIIIe siècle occidental », *Revue française d'héraldique et de sigillographie*, fasc. 54–59. (1984–1989) 41–84. à la 73 ; reprod. dans *Id.*, *Chartes, sceaux et chancelleries*, Paris 1990. (*Mémoires et documents de l'École des chartes*, 34) t. I, 123–166, à la 155. À reprendre le *Corpus des sceaux français*, t. I, *Les sceaux des villes*, réd. Brigitte Bedos-Rezak, Paris 1980, on voit les villes suivantes, pas toutes méridionales et pas toutes modestes, disposer d'un sceau pour la première fois à l'occasion de la nomination de procureurs en vue d'une réunion royale (la part des sceaux « nouveaux » est à coup sûr majorée par l'effet de corpus, le Trésor des chartes permettant une collecte aussi aisée que riche en résultats, mais les nombres parlent d'eux-mêmes) : après la réunion de 1303, où une cinquantaine de sceaux « nouveaux » apparaissent pour valider non des procurations mais l'adhésion au procès de Boniface VIII, on en trouve pour les réunions suivantes une bonne quarantaine : 23 en 1308 (Bar-sur-Seine, Caussade, Chaudardes, Crandelain, Eymet, Fismes, Gaillac, Gourdon, Issoire, Joinville, Lautrec, Lavaur, Lézat-sur-Lèze, Maurs, Meaux, Montsalvy, Rieux, Rocamadour, La Rochelle, Saint-Flour, Saint-Léonard-de-Noblat [sceau unitaire bourg-cité], Vierzon, Villefranche-de-Lauragais) ; 17 en 1309 (Belay, Bretenoux, Cardaillac, Figéac, Fons, Lafrançaise, Lalbenque, Martel, Mirabel, Molières, Monclar-de-Quercy, Montalzac, Montauban, Nègrepelisse, Puy-l'Évêque, Sauveterre, Tauriac) ; 3 en 1310 (Castelfranc, Castelnaud-Montrattier, Luzech).

devait lui tenir plus à cœur que Paul Lehugeur ne l'estimait en 1897.¹⁶ La date de la réunion était fixée au « mois de Pâques », ce que quelques réponses permettent très précisément de comprendre comme le dimanche 1er mai.¹⁷ Les convocations étaient lancées le 8 mars auprès des ecclésiastiques (évêques, chapitres et abbayes) et des « barons et nobles » du roi. La chancellerie royale en garda mémoire dans ses registres, en y transcrivant seulement deux modèles, l'un en latin du mandement adressé à l'évêque d'Évreux, l'autre décalqué dans une version française à l'attention du sire de Beaujeu.¹⁸ Elle n'y joignit pas de liste des destinataires, ce qui s'explique sans doute par les limites de sa propre information.

Directement ou indirectement, quelques documents montrent sans surprise que baillis et sénéchaux (parfois relayés par leurs subordonnés, prévôts dans le nord, viguiers ou juges-mages dans les sénéchaussées méridionales¹⁹) avaient une grande responsabilité, mais aussi, sur le terrain, une bonne marge d'intervention, pragmatique, non seulement en remettant les convocations écrites, qu'ils recevaient en bloc, ou en choisissant de faire les sermons « de bouche »,²⁰ mais aussi en complétant, voire en interprétant, les instructions.

¹⁶ Le roi promulgua ainsi le 1er avril 1317 l'interdiction des tournois au motif qu'il comptait partir en croisade avec ses nobles (Ordonnances des rois de France, t. I, p. 643). Même s'il reconnaît qu'il pouvait y avoir chez le roi une part de sincérité dans sa volonté de croisade, et que nombre de textes et d'actes affichent la volonté du roi, souvent liée à un propos de réforme, *P. Lehugeur*, *Histoire de Philippe le Long, 1316–1322, roi de France*. Paris 1897. 194–199, est très critique, alternant l'ironie (« Il en parle toujours ») et l'indignation (« moyen peu scrupuleux de se créer des ressources »). Mise au point détaillée par *C. J. Tyerman*, « Philip V of France, the assemblies of 1319–20 and the Crusade », *Bulletin of the Institute of Historical Research* 57. (1984) 15–34.

¹⁷ Pâques tombait cette année le 3 avril. La procuration du chapitre cathédral de Beauvais convertit la date donnée par la chancellerie en « dimanche après la Saint-Marc évangéliste » (Arch. nat., J 443^A, n° 4³¹) ; le chapitre cathédral de Bourges, dans sa procuration datée du mercredi 27 avril, parle du « prochain dimanche dans le mois de Pâques » (ibid., n° 4³⁴), ce que confirme l'abbaye Notre-Dame de Bray-sur-Seine, en ajoutant que c'est « le dimanche de Cantate » (ibid., n° 4³⁵), Cantate étant le quatrième dimanche après Pâques. Le « mois » était donc entendu comme « espace de quatre semaines ». L'évêque de Périgueux disait cela plus savamment : « ad tercium diem post unum mensem a proximo preterito festo Pasche computandum » (ibid., n° 4¹⁸). Mais rien ne vaut la simplicité cistercienne : « prima die maii » écrivait l'abbé de Lieu-Dieu (dioc. Amiens: ibid., n° 4⁷⁹).

¹⁸ Arch. nat., JJ 54^A, fol. 43. O. Canteaut me signale amicalement une liste interrompue des destinataires de la convocation dans un autre registre consacré aux « commissions » ; limitée à dix-huit princes et barons, elle vaut aussi convocation à l'ost (JJ 55, fol. 6).

¹⁹ Ainsi par exemple le prévôt de Château-Thierry (l'abbé d'Orbais dit avoir été convoqué « par la bouche dudit prevost sans autre lettre veoir » : Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁷⁵), ou celui de Sens (J 443^A, n° 4¹³). Autre procédure avec une lettre de convocation intitulée au nom du bailli de Vermandois, scellée et remise au chapitre cathédral de Laon par le prévôt royal de cette dernière cité (J 443^A, n° 4⁵¹).

²⁰ À Château-Thierry (Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁷⁵).

Premier exemple avec les villes, que les aristocratiques débats sur la croisade excluèrent autant en 1317 qu'elles avaient été sollicitées sous Philippe le Bel – une ouverture au reste aussi large qu'imprécise, puisque les critères de choix étaient vagues, comme celui d'être « réputées » (« *insignes* »), même si Georges Picot a eu l'intuition, séduisante, que le critère ultime de la participation était d'avoir foire et marché (et l'on ajouterait volontiers d'être ville d'assises). Or, en 1317, quelques baillis, sans doute pour se couvrir, ou par inertie, convoquèrent des villes. Participation bien mince, à parcourir les procurations conservées : on y comptait seulement cinq villes ou communautés, certes pas des moindres : Beauvais, Orléans, Provins, Senlis et les bourgeois de l'archevêque de Reims.²¹

Mais l'« inventaire » de Pierre d'Étampes permet d'y ajouter Poissy, Meaux, Laon, Péronne, Saint-Quentin, Soissons, Noyon, Châlons-en-Champagne, Compiègne. Une majorité des procureurs de villes recensés par l'archiviste déclarent qu'une procuration de leur ville a été « jadis retenue à la cour » (« *alias retenta penes curiam* ») – expression également appliquée à un laïque. Je comprends que plusieurs villes comptaient s'appuyer non sur une procuration spécifique, mais sur une nomination de procureur déjà produite pour une réunion antérieure, et laissée à Paris. Ce clair-obscur documentaire est aussi institutionnel : quelques baillis ont convié des villes de poids, et proches de Paris, quasi toutes dans l'« ancien domaine » capétien, en outrepassant, dans leur zèle, les instructions reçues.

Le second exemple, encore plus révélateur, est connu grâce à la conservation de la lettre de convocation adressée par le sénéchal de Poitou et Limousin, le 21 mars 1317, à l'abbaye des Châtelliers.²² Son original insère le texte intégral du mandement royal adressé, lui aussi le 8 mars, au sénéchal, comme sans aucun doute à ses collègues – une pièce que la chancellerie n'avait pas jugé bon d'enregistrer. Le texte entier de la lettre royale copiée à cette occasion mérite d'être reproduit :

« Philippe, par la grace de Dieu roys de France et de Navarre, au senechal de Poytou et de Limoges ou a son lieutenant, saluz. Comme nous ayons a avoyr conseil et avis sus le passage de oultre mer et sur plusors autres besoignes touchans le bon estat de nostre reume de France et la payz de nos sougiez, et

²¹ Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁸⁸ à n° 4¹⁹¹ et n° 4¹⁹⁵.

²² Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁵³. Notre-Dame des Châtelliers, OCist, ancien diocèse de Poitiers (auj. Deux-Sèvres, cant. Ménigoute, comm. Fomperron et Chantecorps). La lettre du sénéchal est toujours conservée comme annexe à la procuration de l'abbé (*ibid.*, n° 4¹⁵²). Elle a son correspondant, au nord, dans un mandement du bailli de Vermandois adressé au prévôt de Laon, qui n'est connu que par son insertion dans la procuration du chapitre cathédral de Laon (*ibid.*, n° 4⁵¹) ; le mandement du bailli insère lui-même le mandement reçu du roi de France, et corrobore les renseignements donnés par le sénéchal de Poitou, à défaut d'offrir un aussi bon texte de la missive royale, datée sûrement par erreur du 18 (et non 8) mars 1317. – Un ancien inventaire de Henri de Curzon (1890) atteste de l'existence d'une troisième copie du mandement royal, sous la cote J 443^A, n° 3, aujourd'hui en déficit (communication O. Canteaut).

por avoyr sus ces choses pleine deliberaciun avec les prelaz, abbez, autres personnes d'igleses, barons et nobles de nostredit reaume, nous leur envoyons noz lettres ou a pluseurs d'eus, par lesqueles nous les prions et avec ceu leur mandons que por ces choses il soyent a nous a Paris au mois de cestes procheines Pasques, nous vous mandons que les lettres que nous envoyonz aus personnes dessus dites et lesqueles nous vous envoyons par le porteur de cestes lettres, vous tantost et sans nul deslay par certains, divers et souffisans messages leur envoyez et avec ceu faites assavoyr aus chapitres des iglises cathedraus de vostre senechaucié et leur mandez de par nous que il envoient audit leu et jour leur procureur ou procuratour ou procuraciun souffisant quant aus choses dessus dites ; aus abbez exemps et aus autres baruns et nobles banerez de vostre senechaucié, ausquels nous n'aurions pas escript par especial, parce que nous ne poveyons pas savoyr touz leur noms, que il y soyent aussit, et nous envoyez les noms d'iceux que vous aurez semons tant par nosdites lettres comme sans lettres. Et ces choses faites si bien, diligemment et tost que par vous n'i puist avoyr deffaute, duquel nous avons recours a vous. Donné a Paris, le VIIIe jour de mars, l'an de grace M III^c et seze. »

Le maillage du territoire (qui épargne un grand Ouest et la Gascogne) donne l'image d'une maîtrise certaine de l'espace du royaume, de Tournai à Auch en passant par l'Aubrac, de Dol à Mâcon et Uzès, mais forme contraste violent avec les limites des dispositifs de connaissance et de compilation, à l'échelon central, des réalités institutionnelles locales – maisons religieuses comme listes de vassaux : les grandes assemblées et leurs modestes procurations contribuent non seulement au contact, à la (re)connaissance des élites et des espaces, aux échanges, mais aussi à la circulation et à la mise à jour de l'information, au bénéfice du pouvoir central.

Sur place : écrire une procuration.

L'écriture des lettres d'excuses et de procuration est à la fois contrainte et souple : contrainte par les précédents (côté royal, elles en sont à leur quinzième année) et par l'injonction ; souple par le fait que, aucun modèle n'étant directement fourni, chacun trahit sa culture juridico-notariale, en cherchant à faire du mieux possible, du formulaire le plus percutant aux signes de validation les plus lourds – livrant du coup un visage beaucoup plus homogène que ne le présupposent les vues classiques sur le fractionnement diplomatique comme irrémédiable du royaume, sans pourtant rien masquer de la variété des solutions offertes.

Première surprise : les juridictions gracieuses sont presque muettes, qu'elles soient ecclésiastiques (quatre actes d'officialité) ou royales (trois actes), ce qui contraste avec leur rôle, partagé ici avec les notaires apostoliques (cinq actes, outre l'intervention d'un unique notaire impérial), dès que les documents

voyagent ou demandent vidimus et authentification une fois le ou les procureurs arrivés à Paris : le Châtelet, mobilisé dans l'urgence, retrouve ici de son lustre, tandis que l'officialité épiscopale authentifie à la hâte l'instrument notarié consignait une sous-procuration.

Évêques et chapitres cathédraux cultivent des formes en accord avec leur poids, politique comme culturel (**figures n°s 2 et 3**).²³ L'usage du sceau propre est désormais ancré, il valide des chartes qui se caractérisent par la qualité graphique et par un formulaire typé, en particulier par l'adresse universelle qui les solennise. Autant ce modèle diplomatique est répandu dans l'espace, autant les deux autres sont plus marqués : l'acte en forme de lettre (au sens épistolaire, même si le cadre demeure diplomatique) présente comme traits particuliers l'adresse personnelle au roi, le style plus vif frappé au coin du meilleur *dictamen*, et connote une certaine proximité avec le souverain, effective ou revendiquée;²⁴ la charte scellée complétée d'une authentification notariale (puisque évêques et chapitres cathédraux ne font jamais appel à une simple intervention notariale) peut voir sa formule inversée, instrument notarial complété d'un sceau et de son annonce circonstanciée, prévue d'avance. Les montages, par empilement d'authentifications, peuvent être lourds : ainsi pour cette procuration générale donnée à Avignon par l'évêque élu de Troyes le 7 mars, un jour donc avant la convocation royale : ne disposant pas de sceau correspondant à sa nouvelle fonction, il use du précédent, qui le montrait chantre d'Auxerre, pour sceller l'instrument qu'il a demandé à un notaire apostolique ; en arrivant à Paris, le 2 mai, son procureur sollicitera un vidimus au Châtelet.

Pour en revenir aux procurations spéciales, comme on le voit sur les cartes (**figures n°s 2-3**), la solution du dédoublement sceau/notaire est presque uniquement réservé à un espace méridional extrême, un peu plus large pour les chapitres cathédraux, mais très en-deçà de l'étendue des terres de notariat. Chacun avait en partie jeu libre : l'évêque de Narbonne envoyait une charte scellée, quand le chapitre de sa cathédrale convoquait un notaire pour co-valider la sienne.

Un cran en dessous, abbayes et plus modestes maisons ont davantage de jeu pour faire appel au notaire (15% des actes, parfois co-scellés), les deux autres formes, charte scellée ou lettre, conservant leur poids (60%). La répartition chez les nobles fait contraste : tous (sauf un) méridionaux, ils font largement appel au notaire (64%), sans négliger les chartes scellées (20%, plus un acte notarié et scellé).

²³ Contrairement aux précédents comptages des commanditaires, je prends ici en compte toutes les procurations, y compris les procurations générales « recyclées » pour la réunion à Paris.

²⁴ Voir, modèle du genre, la lettre au roi du chapitre cathédral d'Angoulême, qui rappelle le décès de l'évêque et multiplie précautions et réserves (Arch. nat., J 443^A, n° 4²⁸).

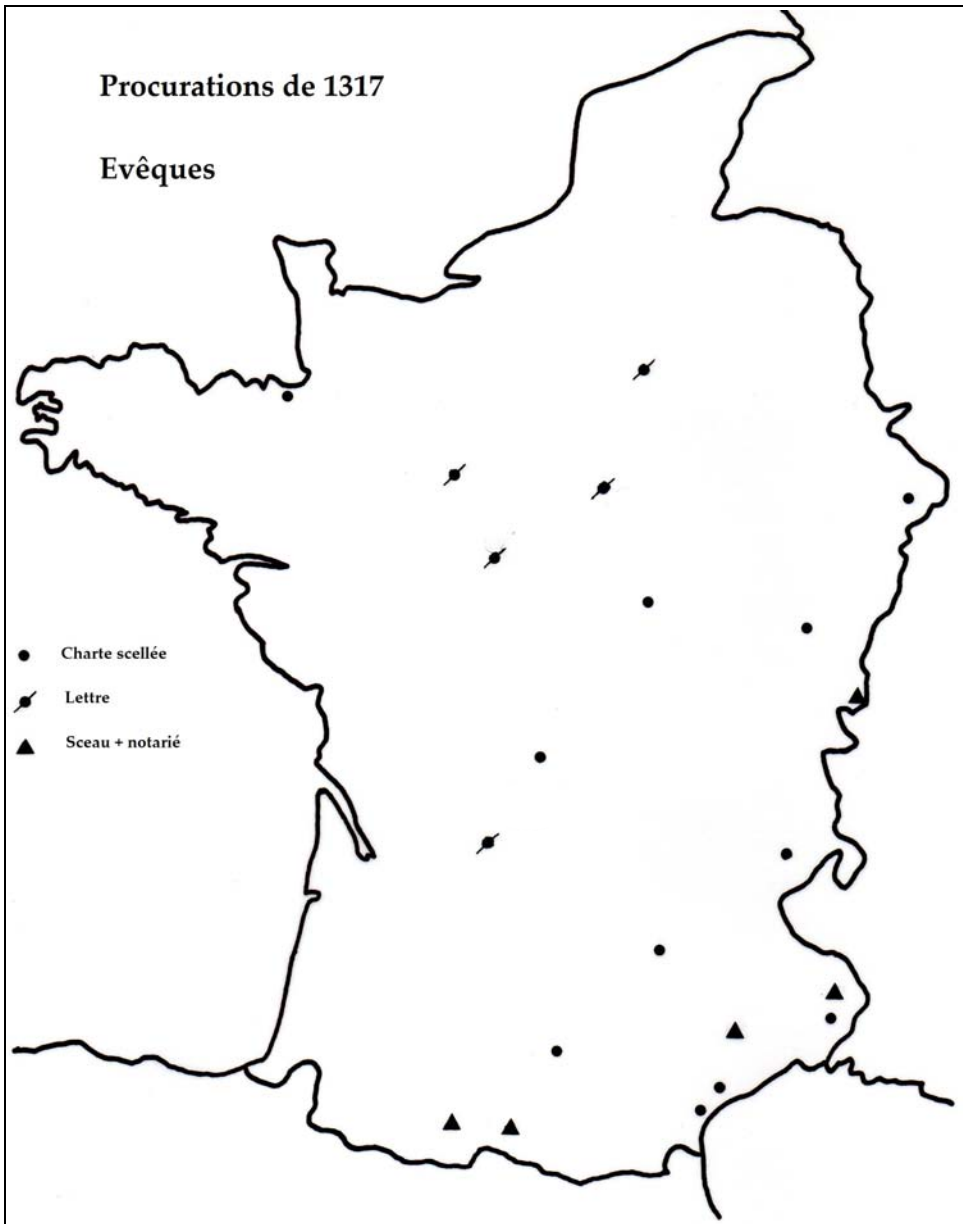

Figure n° 2. Excuses et procurations d'évêques, 1317 : typologie diplomatique.

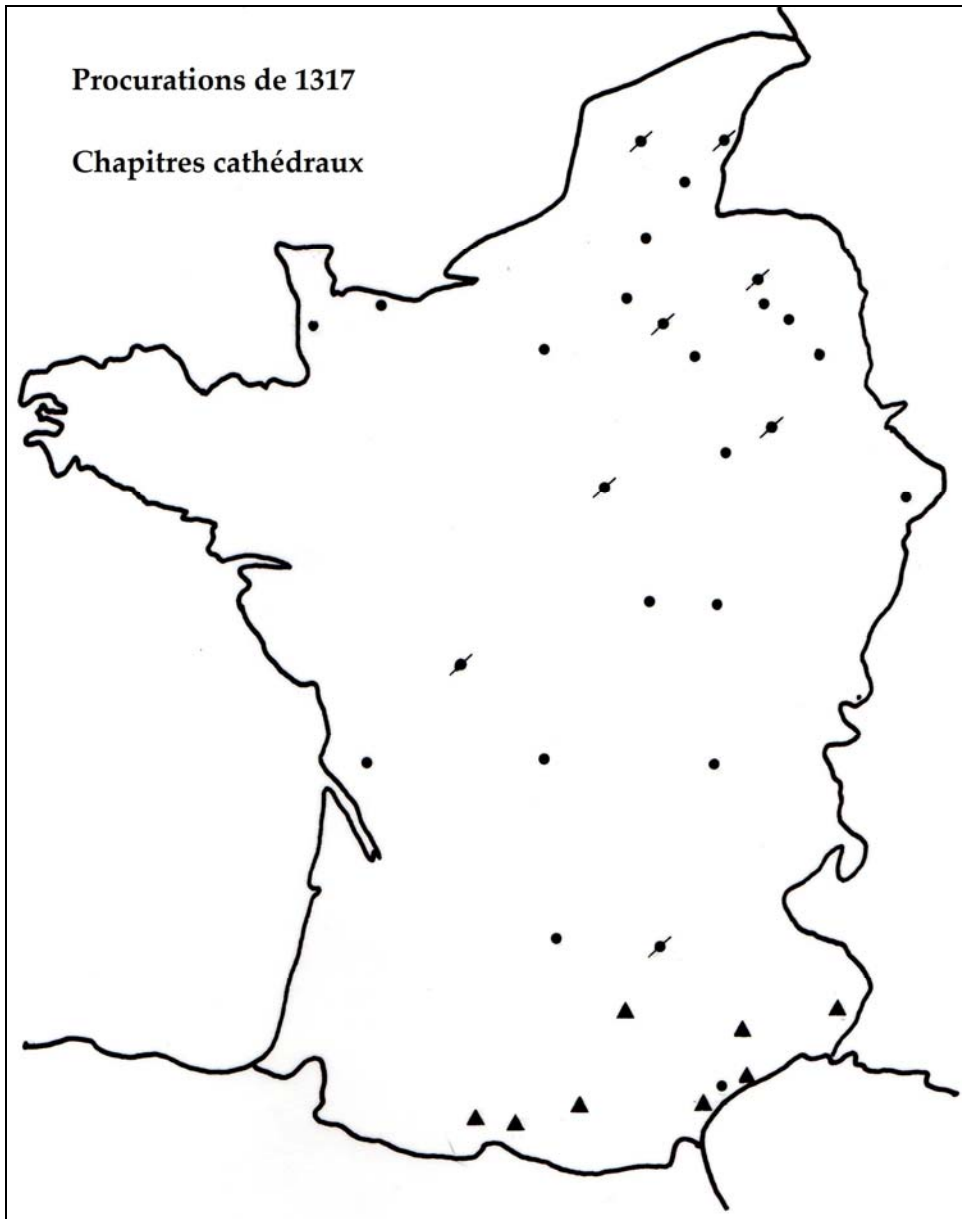

Figure n° 3. Procurations de chapitres cathédraux, 1317 : typologie diplomatique.

Les apports du dossier sur le notariat sont riches, et mériteront une enquête fine. À près d'un siècle et demi de l'apparition, au sud du royaume, de « notaires publics », d'investiture et de ressort variés, la situation a évolué avec la diffusion de ces professionnels (25 peuplent le dossier de 1317), puis avec le rapide et désordonné développement des notaires royaux (20). La complexité du jeu est aggravée par l'hétérogénéité des titulatures: les notaires d'investiture royale déclinent parfois l'aire dans laquelle ils peuvent ou prétendent instrumenter : dans une sénéchaussée (Toulouse, Toulouse-Albi, Périgord-Quercy), dans « tout le royaume de France », mais aussi bien dans une bastide ou dans une « ville » modeste : tel ce « notaire royal de Francheville près de Gimont », abbaye du diocèse d'Auch pour laquelle il instrumente, ou ce « notaire royal de la ville de Valence[-d'Albigeois] »...

Les « notaires publics » continuent à indiquer leur ressort, du diocèse à la ville (comme Agde, Lodève... parfois ressort inclus), du plus modeste *castrum* aux terres d'un puissant (« notaire public de Lagrasse et de la terre du monastère », « notaire public du bourg et du comté de Rodez »), en signalant du coup, plus ou moins explicitement, le seigneur qui les a investis... Jusqu'à leur qualification (essentielle à leur survie) de « public », tout est mouvant, si l'on considère ce « notaire public du roi à Puylaurens et Sorèze » et encore ce « notaire public de Pamiers et royal », qui semblent offrir des exemples de double investiture, où l'on suppose que l'investiture royale est venue se superposer à la primitive.

Qu'ils soient d'investiture royale ou seigneuriale, les notaires forment un groupe passablement hétérogène, aux réalisations très inégales – la ligne de faille passant entre eux beaucoup moins par la qualité de leur autorité de tutelle que par les lieux d'exercice : royaux ou (seulement) publics, ceux des villes contrastent fortement avec ceux des champs.

Au plan rédactionnel, l'étude des formules s'est pour l'heure limitée à quelques mots et expressions jugés typiques de modèles savants, qu'ils soient canoniques ou notariaux, et qui plongent dans le droit romain, à l'époque où la procuration était un instrument du droit privé : les polynômes désignant les procureurs, quand ils incluent les termes « *mandatum* », « *syndicus* », voire « *yconomus* » ; la clause « *ita quod non sit melior conditio occupantis* », qui pose l'égalité des compétences entre procureurs. Comme dans les formulaires notariaux, la procuration est, d'abord, une procuration en justice – un moule bien adapté à la rédaction des procurations générales envoyées à la cour du roi ; mais il faut reconnaître l'habileté (certes pas inédite) dont font preuve la plupart des rédacteurs quand ils plient ce modèle au contexte précis de la réunion royale, où l'on va délibérer, voter : la pratique de « l'écrit d'assemblée » (Paul Bertrand) s'est déjà aiguisée avec plusieurs « cours » royales tenues depuis le tout début du siècle, et avec un recours plus ancien encore aux synodes et conciliabules diocésains et métropolitains, revigorés au rythme des tensions avec le pouvoir royal, comme aux chapitres des grands ordres centralisés.

L'on comprend dès lors que l'administration royale n'ait pas eu besoin de donner grande indication sur la rédaction des actes ni sur les termes et clauses à

mettre en valeur. On le voit déjà avec les convocations de 1302, où toutefois la chancellerie royale avait été un peu plus prescriptive, et de surcroît avait modulé la terminologie selon les correspondants : aux villes, que devaient convoquer baillis et sénéchaux, on demandait de se faire représenter « *per duos aut per tres de majoribus et peritioribus singularum universitatum predictarum, plenam et expressam potestatem habentes, inter cetera, a consulibus et universitatibus audiendi, recipiendi et faciendi omnia et singula ac concenciendi* » ; aux institutions ecclésiastiques on réservait les termes savants, « *procuratorem vel procuratores seu yconomos ydoneos cum pleno et sufficienti mandato ad tractandum et ordinandum de omnibus que pro conservatione honoris, status, libertatis ac defensionis hujus (...) fieri et ordinari contigerit* ». ²⁵

Ces prescriptions comme pédagogiques, associées à ce qu'il fallait de concepts politiques et de dramatisation, entée une fois encore sur le registre judiciaire (« *omni excusatione submota* »), étaient très en-deçà de la fourniture d'un modèle, mais suggéraient le niveau auquel devaient atteindre les actes de procuration, portant les exigences rédactionnelles à des hauteurs variées selon les communautés visées et leur univers documentaire.

Le matériau urbain transmis, on l'a vu, est insignifiant en 1317, mais à elles seules les quatre procurations que l'on puisse mettre sur le même plan ²⁶ montrent à la fois des traits communs (un registre lexicographique traditionnel et assez pauvre, procureurs/procurateurs tantôt spéciaux tantôt généraux, messagers, procureurs généraux et messagers spéciaux... ; des indications efficaces sur le contenu concret de la procuration et sur sa ratification *a posteriori*) et des spécificités : les procurations d'Orléans mais aussi de Provins translatent ainsi en français jusqu'à des expressions savantes comme la *melior conditio occupantis*, et se révèlent soucieuses toutes deux d'en faciliter, par quelque menue glose, la compréhension. ²⁷

L'on peut poser que la connaissance des formules savantes et la maîtrise des concepts étaient encore mieux partagées par les élites traditionnelles et par les rédacteurs qu'elles mobilisaient. L'un des plus intéressants apports du dossier de 1317 est en effet de montrer que la circulation et l'appropriation des formulaires de procuration étaient en œuvre dès avant la réunion de 1317, et que leur large diffusion dans l'espace, bien par-delà la diversité des systèmes diplomatiques, sigillographiques, notariaux, contrastait avec les clivages qui, à l'intérieur de chaque zone et de chaque catégorie de commanditaires et de rédacteurs,

²⁵ G. Picot, Documents..., respect. pièce n° I (d'après le mandement du roi au sénéchal de Beaucaire) 1-2, et pièce n° XI (d'après la lettre adressée par le roi au doyen et aux autres membres du chapitre cathédral de Châlons-en-Champagne) 27.

²⁶ J'exclus la procuration des bourgeois de l'archevêque de Reims: la rédaction en latin et l'usage d'un formulaire très savant sont manifestement le fait du chapitre cathédral, auteur et scelleur de l'acte (Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁹⁵).

²⁷ « ensi que la condition de celui qui premier vendra ne soit pas la meilleur » à Orléans (Arch. nat., J 443^B, n° 4¹⁸⁹) ; « en tele maniere que la condicion de l'un ne soit pas meilleur de l'autre » à Provins (ibid., n° 4¹⁹⁰).

dessinaient autant de sous-groupes. Le calcul grossier de présence/absence de la clause de la *conditio occupantis* semble exemplaire à cet égard : on la retrouve, comme on l'a déjà vu, dans des procurations de villes de la France septentrionale (2/4), mais aussi, et avec des rapports très proches, dans les actes des évêques (12/22) et des chapitres cathédraux (20/36), où la moitié septentrionale du royaume est à nouveau bien représentée. La proportion baisse pour le groupe plus hétérogène des abbayes et autres maisons (25/103), mais reste éloquente.

La circulation évidente de formulaires, de formules et d'hommes ne s'accompagne nullement d'une stéréotypie rédactionnelle. Si l'on considère le fort contingent médian, qui se tient à distance égale de procurations simples et de morceaux de bravoure dans le recours à l'*ars dictaminis* ou au collage des formulaires notariaux de pointe, on voit dominer, sans grande originalité, des montages reposant sur une trame identique, jalonnée de formules clefs (« *nostrum constituimus procuratorem* », « *conferentes potestatem* », « *ratum et gratum habentes* »...), ensuite enrichie, en proportions variables, d'une efflorescence de mots, de polynômes synonymiques, de motifs secondaires. L'investigation doit serrer de plus près ces phénomènes, mais les procurations des abbés cisterciens n'ont pas montré la rigueur et l'uniformité d'abord posées par hypothèse : on ne rencontre au mieux que deux maisons proches recopiant les formules l'une sur l'autre, encore dans un autre cas voit-on le même phénomène associer une maison cistercienne et un monastère bénédictin.²⁸ Dans le cas cistercien, la marge de variation des formules est plus large que ne l'est celle des pratiques sigillographiques, strictement encadrées.²⁹

*

Passible d'interrogations encore nombreuses, systèmes chronologiques, profils des procureurs, circulation de modèles, ajustements pragmatiques des formulaires, indispensable comparaison avec les réunions précédentes..., le dossier de 1317 a l'intérêt de remettre en cause les visions trop ordonnées de la diplomatie des décennies qui entourent l'année 1300, jubilé d'un nouveau départ diplomatique, marqué par une profusion d'expériences rédactionnelles, mû par la tension entre gonflement de l'écrit et artisanat scripturaire, entre conformisme et adaptation.

²⁸ Noirlac et La Préc-sur-Arnon (dioc. Bourges ; Arch. nat., J 443^A, n° 4⁹⁷ et 4⁹⁹) ; La Valence OCist et Moraux OSB (dioc. Poitiers), où la communauté rédactionnelle se double de la délégation au même procureur (J 443^B, n° 4¹⁵⁵ et 4¹⁵⁶).

²⁹ Dès 1200 au moins, le chapitre général édicte des règles en matière de sceaux. L'une des plus importantes, en honneur jusque en 1335, est celle de l'usage d'un sceau unique, détaché de la personne de l'abbé, et de l'absence d'un sceau de convent (communication E. Rousseau). Cette disposition est rappelée dans la corroboration d'une majorité de procurations cisterciennes de 1317 (« *sigillo quo unico utimur* », ou rarement « *sigillo quo pro comuni utimur* ») avec plus de constance et de stéréotype que dans les procurations de quelques chapitres.

HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR –
PÁLOSFALVI TAMÁS – C. TÓTH NORBERT

Németi Pál budai kanonok, majd bozói prépost levelesládája

Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban

Szakmai berkekben közismert, hogy Solymosi Lászlónak elévülhetetlen érdemei vannak az egykoron a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárból kikerült és sokáig lappangó oklevelek 1983/1984-ben előbb Győrbe, majd Veszprémbe való visszakerülésében. A három tucat Mohács előtti forrás így megmenekült a pusztulástól, s az ismeretlenségből az úgynevezett DL–DF gyűjtemény részévé válva ismét a kutatás figyelmébe került.¹ Abban is biztosak lehetünk, hogy a hazai levéltárak és kéziratárak raktárai,² s magánszemélyek, családok fiókjai nem kevés középkori oklevelet vagy azok későbbiekben készült másolatát rejtik.³ Afelelől pedig kétségeink sem lehetnek, hogy határainkon túl e források száma akár a több ezres nagyságrendet is elérheti (legyen itt elég csupán az oly sokak által ismert, Bécsben őrzött Erdődy családi levéltárra utalnunk). Amikor tehát a magyar középkor kutatója alkalmasint otthonában, a világviszonylatban is egyedülálló, páratlanul kényelmes lehetőségeket biztosító, fentebb említett DL–DF adatbázis segítségével az interneten keresztül vizsgálja az általa választott kérdéskör kútfit, csak részben lehet nyugodt. Biztos lehet abban, hogy az 1526 előtti fennmaradt forrásanyag *elsöprő többségét* el tudja érni, de tudnia kell, hogy ez az áhított teljességtől *még messze van*.⁴ Éppen ezért feladata a hazai középkorkutatásnak,

¹ Az oklevelek régi jelzetükben ma is őrzik e „kaland” nyomát, az U 1168-as törzsszám formájában. A Középkori Magyarország Levéltári forrásainak Adatbázisa. Készült a Magyar Országos Levéltárban 1874–2009 között a Mohács előtti gyűjteményekhez készült levéltári segédletek elektronikus feldolgozásával. Szerk. Ráczy György. Internetes kiadás (DL–DF 5.1). Bp. 2010. (<http://mol.arcanum.hu/dldf>) A kutatást és a kézirat elkészítését az OTKA (K 100749.), valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO 00325/11/2.= Neumann Tibor, valamint BO/00445/11/2.= C. Tóth Norbert) támogatta. – A művészettörténeti tárgyú szakirodalmi kiegészítéseket Mikó Árpádnak (MTA BTK MI) köszönjük.

² *Kis András*: Két középkori oklevélszöveg Szatmár vármegye levéltárából. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 42. Főszerk. Németh Péter. Nyíregyháza 2000. 133–137.; *Horváth Richárd*: Újronnan előkerült középkori oklevélszövegek a Győri Egyházmegyei Levéltárban. (Tapasztalatok középkori forrásanyagunk lehetséges kiegészítése terén). Levéltári Szemle 54. (2004: 3. sz.) 3–13.

³ *Kóta Péter*: Egy nemes család levéltára az Órségből. Turul 72. (1999) 90–92.

⁴ Példaként elég csupán a talán legnagyobb és talán még a legtöbb feltárás igénylő ilyen gyűjteményre utalni, a Vatikáni Titkos Levéltárra. *Tusor Péter*: A vatikáni magyar kutatásokról. In: *Artner Edgár*: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája.”

hogy figyelmét folyamatosan a külhoni gyűjteményekre is kiterjessze s a középkori oklevelek virtuális adattárát minél teljesebbé tegye. E megfontolások (és a Magyarország világi archontológiája 1458–1526 című kutatási program) álltak jelen sorok íróinak 2013. június 23–27-e közötti csehországi, pontosabban brnói utazása mögött is. Az útjuk során talált érdekes és a szélesebb kutatói közvélemény számára sem érdektelen, Magyarországon teljességgel ismeretlen források történetének és szövegének közreadásával szeretnék Solymosi professzort köszönteni.

*

Minekutána a szerzők 2012. január 1-jétől a „Magyarország világi archontológiája 1458–1526” címet viselő program munkatársai, így a feltáró munka négy esztendejére célul tűzték ki, hogy néhány érdemleges eredménnyel kecsegtető külföldi levéltárban is tájékozódni fognak.⁵ A kutatás elsőrendű feladata volt a honi kutatásban nem ismert királyi oklevelek feltárása az 1458–1526 közötti időszakból, főleg archontológiai, kancelláriai és itinerárium-adatok összegyűjtése céljából. A „célpont” kiválasztásának két fő szempontja volt: 1. rendelkezünk bizonyos információval arról, hogy az adott gyűjteményben van magyar vonatkozású forrásanyag; 2. a Kárpát-medencét felölelő DF-forrásfeltárási program⁶ által nem vagy csak alig érintett levéltárról legyen szó. Ezek alapján esett első választásunk Brno két levéltárára, a tartományi (Moravský zemský archiv v Brně) és a városi (Archiv města Brna) gyűjteményekre. Lássuk az okokat, hogy miért.

Áttekintve ugyanis a DL–DF gyűjtemény cseh- és morvaországi adatmenyiségét, meglepő eredményeket tapasztalhatunk. A Morva Tartományi Levéltárból kapunk ugyan több száz találatot, ám kizárólag egyetlen levéltárból, a Seilern családból.⁷ Gyanút keltő volt ugyanakkor, hogy más levéltári egységek nem képviseltetik magukat, illetőleg előzetesen is biztosak lehettünk abban, hogy ahol több száz középkori oklevél található, ott az 1526 utáni források is érdeemesek lehetnek a magyar kutatók érdeklődésére. A család teljes levéltárát bemutató leltár ugyanakkor hazánkban nem volt hozzáférhető.⁸ Első feladat volt tehát a Seilern-levéltár szerkezetének megismerése, illetőleg annak felderítése, tartalmazhat-e még magyar vonatkozású középkori okleveleket.

A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak. Közreadja Szovák Kornél, Török József, Tuszor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I., vol. I.) Bp.–Róma 2004. xv–clxxxviii.

⁵ A program támogatója az OTKA (K 100 749. sz.) Előzményeiről, jelen állásáról, majdani szerkezetéről az alábbi írásban tájékozódhat az érdeklődő: *Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert*: Pontot az „i”-re. A Magyarország világi archontológiája című program múltja, jelene és közeli jövője. Turul 86. (2013) 41–52.

⁶ *Borsa Iván*: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1882–1982. Levéltári Közlemények 53. (1982) 3–19.

⁷ DF 249 140–249 430.

⁸ *Pavel Balcárek*: Rodinný archiv Milotické větve Seilernů (1085) 1269–1945. Inventář. Brno 1993.

Második lépésben arra kerestünk választ, hogy a tartományi levéltár családi iratgyűjteményei között található-e további olyan, amely hazai kutató érdeklődésére tarthat számot, lévén erre utaló nyomok már voltak az utóbbi évek hazai irodalmában.⁹ Ráadásul a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára segédletei nyomán is azt gyaníthattuk, hogy ilyesfélék utáni kutatásra korábban sem került sor.¹⁰ Ennek eldöntéséhez az alábbi kéziratos levéltári leltárak áttekintését végeztük el:

Moravský zemský archiv v Brně – Fondy skupiny G.¹¹

G 8 Rukopisy Beckovy Sbirky

G 9 Roggendorfsche Sammlung 1400–1698.

G 74 Rodinný Archiv Forgatschů 1623–1884.

G 76 Rodinný archiv Kálnokyů (1290) 1585–1947.

G 77 Rodinný Archiv Serényiů (1522)–1939.

G 140 Rodinný Archiv Ditrichštejnů I–III.

G 152 Rodinný archiv Milotické větve Seilernů (1085) 1269–1945.

G 198 Rodinný Archiv Widmannů a Scharfensteinů-Pfeilů 1435–1945.

G 315 Rodinný Archiv Stubenbergů (1156) 1436–1945. Brno 1993.

Rövid idő alatt világossá vált, hogy újdonságot kizárólag a Seilern levéltár uradalmi fondjaitól és a Dietrichstein-archívum egyes csomóitól várhatunk. Minekutána a jelen forrásközlés a Seilern anyagból származik, bővebb ismertetését lásd alább. Most elegendő csak arra utalni, hogy a Dietrichstein-levéltár is tartogatott új forrásokat. Itt maradt korunkra ugyanis – 16. századi másolatban – Kőszeg 1483. januári visszafoglalásának több dokumentuma. Jelentőségüket az adja, hogy a kutatás számára eddig még a Mátyás hadai általi (ne feledjük, maga a király is a vár és a város alatti táborban volt ekkor) foglalás pontos napja sem volt ismert, nemhogy annak katonai és jogi körülményei.¹²

A városi levéltárban való kutatásra a munkacsoportnak egy nap állt rendelkezésére. Ennek dacára az eredmények igen jók, minekutána az előzetes információk a tartományi levéltárból származóknál alaposabbak és biztosabbak voltak. Mindez két oknak köszönhető. Egyrészt e sorok írói 2010 folyamán

⁹ *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 55.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História könyvtár. Monográfiák 27.) Bp. 2010. 428.

¹⁰ Csehszlovákiai mikrofilmek az Országos Levéltárban (1992. január 1-én). Repertórium. Összeállították Kollega Tarsoly István, Gorjánác Rádajka, Szaszko István. Bp. 1992. 12–13. A Seilern levéltár Mohács előtti „válogatott” iratanyagán kívül érdemi fényképezés nem történt.

¹¹ Magyarul e fondfőcsoport nevét a „családi levéltárak és gyűjtemények” névvel adhatjuk vissza a leghívebben. Eredeti megnevezése: Fondy rodů, jednotlivců a spolků, šlechtických rodinných archivů, osobních a literárních pozůstalostí, živnostenských společenstev, politických stran, společenských organizací NF, sbírky.

¹² Moravský zemský archiv v Brně. (a továbbiakban: MZA) G 140. (Rodinný Archiv Ditrichštejnů) Karton 140., invent. 304. (2 fólió másolat és egy eredeti, Mátyás király által kibocsátott oklevél).

Antonín Kaloustól, az olomouci egyetem munkatársától önzetlenül megkapták a brnói városi levéltárban található Mátyás-kori királyi oklevelek adatsorait és regesztáit, ottani kutatásának eredményeit.¹³ Ez alapján világossá vált, hogy tucatnál is több Mátyás király által kibocsátott oklevél található a városi iratanyag időrendi sorozatában (melynek léte és cseh nyelvű, kéziratos, darabszintű mutatója rendkívüli módon megkönnyítette a feltárást), amiből következett, hogy utódaitól, II. Ulászlótól és II. Lajostól is számíthattunk legalább ekkora számú dokumentumra. Másfelől nemrégiben látott napvilágot egy Luxemburgi Zsigmond által kibocsátott, 1399. évi oklevél, ami ugyancsak a fentebbi várakozásokat bátorította.¹⁴ Mindezen ismeretek birtokában a kutatást siker koronázta: több tucat Jagelló-kori királyi oklevélre bukkantunk, melyek zöme ugyan közvetlen magyar vonatkozással nem bírt, de kancelláriai, pecsételési és keltezési adataik korántsem mellékesek a készülő archontológia számára.

Dióhéjban így foglalható össze a három napos kutatás eredménye. A Mátyás-kori források közzétételére más alkalommal kerítünk sort, míg az összességében közel száz tételt számláló királyi oklevelek információi az archontológia részét képezik majd. A „legnagyobb fogást” azonban a Seilern-levéltár eddig nem kutatott részeiből előkerült oklevél- és misszilisgyűjtemény jelenti, amely alapját képezi a jelen közleménynek is. Ennek 1535 végéig terjedő részéről az általunk készített fényképek alapján az alábbi táblázatban darabszintű tájékoztatást adunk. A táblázat első oszlopában szerepel a forrás éve, a másodikban regesztája, a harmadikban a Seilern-levéltáron belüli jelzete, míg a negyedik oszlopban a megjegyzéseket tüntettük fel. Azaz ez alatt kaptak helyet az esetleges kiadási adatok, vagy, ha a forrásnak van további példánya, ezek jelzetei. Mindemellett ugyanitt hívjuk fel a figyelmet azon levelekre is, amelyeket a Függelékben teljes szöveggel közlünk.

¹³ Önzetlen segítségét ehelyütt is megköszönjük. Mátyás király cseh nyelvű okleveleinek regesztákban történt közlését lásd: *Frantisek Palacký: Psaní Uherského Krále Matiaše Korvina w létech 1469 de 1487 do Čech českým jazykem*í wydaná. Archiv Český 6. (1872) 45–77.

¹⁴ *Rábai Krisztina: Egy kiadatlan Zsigmond-kori oklevél margójára.* In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőös Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2010. 351–359.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1315. júl. 25. Turóc	Dancs mester határjáró oklevele.	13–47, č. 2	AOKt. IV. 55. (128. sz., az eredeti alapján.) Átírta Zsig- mond király 1430. ápr. 9-én.)
1416. jún. 19. Buda (2. <i>die Corp. Christi</i>)	Zsigmond király a zalai konventhez. Asszonyfalvi János fia Gergely felesége, Ágota és Alsólindvai Zsigmond özvegye Beátka – néhai Salamonwara-i Salomon leányai – elpanaszolták, hogy Perényi Péter országbíró bírói intézkedése értelmében kiküldöttük jelenlétében a királyi kúriából kiküldött királyi ember be akarta őket vezetni Szalatnok birtokba és különböző földek meg a Zala folyón lévő Erdealyamolen-nek nevezett kétkerekű malom birtokába – amelyet ők Kávási Gergely fia Miklóstól mint jótállótól nyertek el vizonzásul –, de a mondott Miklós az iktatást megakadályozta és németfalui és szentiváni jobbágyaival elfoglalta és elszántatta a földeket. Küldjék ki tanúbizonyosságukat, akinek jelenlétében a kijelölt királyi emberek (Gwfalva-i János, Zala-i Mihály, Kisliffa-i Boldizsár, Kisbuda-i Tamás, Zenthpal-i Antal, Zalagh Imre) egyike tudja meg az igazságot.	13–47, č. 1	Átírta a zalai konvent 1516. júl. 8-án.
1416. júl. 8. (6. <i>die f. VI. p. Visit. Marie</i>).	A zalai konvent jelenti a királynak, hogy Kisbudai Tamás királyi ember Bálint <i>frater</i> szerzetes jelenlétében július 3-án elvégezte a vizsgálatot, amely igazolta a panaszt.	13–47, č. 1	
1430. ápr. 9. Nagy- szombat (<i>in Ramis palmarum</i>)	Zsigmond király Péter, turócszentmártoni plébános kérésére átírja Dancs mester 1315. július 25-i oklevelét.	13–47, č. 2	Másolat. Eredeti: DF 259 302.
1431. júl. 31. (30. <i>die 8. diei Nat. Iohannis Bapt.</i>)	A vasvári káptalan oklevele az Alsólindvai Zsigmond leánya, Katalin – Herbortyai Ost fia János felesége – egyfelől, másfelől Gimesi Forgács János felesége Dorottya között létrejött birtokfelosztás ügyében.	13–47, č. 3	Másolat. Eredeti: DL 88 060.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1435. ápr 18. Buda (27. <i>die Medii Xlme</i>)	Pálóci Máté nádor azon eskütételről szóló oklevél-bemutatást, amelyet Palotai néhai László bán fia Miklósnak (<i>proc.</i> Faragó György, a fehérvári keresztetek levelével) Salamonvári Salamon fia János leánya Ágota és Herbotryai Ost fia János felesége Katkó (<i>proc.</i> Jánosi Antal nádori levéllel) ellenében Pálóci György érsek halasztólevele értelmében, Garai Miklós nádor kikiáltó- és a somogyi konvent válaszelevelében leírt ügyben a jelen börtközép nyolcadán, amikor a vízkereszt nyolcadról a pereket halasztották, kellett volna megtennie a leírt bírságok megfizetésével, Jakabnap nyolcadára halasztja az ügyvédek akaratából a bírságok megkettőzésével. Hátlapján: <i>K.</i> (kézjegy); alul: <i>G habet.</i>	13-47, č. 4	
1444. júl. 19. (8. <i>die dom. a. Margarethe</i>)	A budai káptalan jelenti Ulászló magyar és lengyel királynak, hogy Pál bozói prépost és a konvent panaszára, levele értelmében Sárosi Tolvaj Péter mesterrel, a királyi kúriából külön e célra kiküldött királyi emberrel Bereck mester kanonokot küldték ki, akik július 12-én vizsgálatot tartottak és megtudták, hogy Palásti Bertók és Balázs fia László korponai várnagyok július 2-a körül a bozói monostor minden, az alapítás óta emelt épületét az alapokig lerombolták, az egyház összes javát és dolgát (<i>omnes res et bona ..., inibi usque ad minutissimum feramentum in pictibus aut fenestris domorum reperta</i>) elvitték; mindezeket túl jobbágyaikat sanyargatják, kifosztják, birtokaikat kirabolják és elnéptelenítik.	13-47, č. 5	
1506. aug. 31. Buda (f. II. p. <i>Decol. Iohannis Bapt.</i>)	II. Ulászló király Hont megye hatóságához. A megye és a többi országlakos által a németek elleni háborúra felajánlott segélyre (<i>presens subsidium illius eiusdem comitatus nobis ad expeditionem contra Alemanos per vos et ceteros regnicolas nostros nuper benivole oblatum, connumeratum sit</i>) már igen nagy szüksége van, ezért megparancsolja nekik, hogy azt minden késlekedés nélkül fizessék meg neki.	13-47, č. 6	
1515.	Mihály deák által készített elszámolás Derecske birtok és tartozékain beszédett adóról.	13-47, č. 8 (E Nro 48)	Lásd a Függelékben.
1515. máj. 15. Esztergom vára	Désházi Istvánnak, az esztergomi érsekség adminisztrátorának levele (Németi) Pál budai kanonokhoz, a bíboros budai ügyintézőjéhez.	13-47, č. 8 (E Nro 48)	Lásd a Függelékben.

Dátum	Regesza	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1515. júl. 31. Szentjános	Bihar megye hatóságának levele II. Ulászló királyhoz.	13–47, č. 8	Lásd a Függelékben.
1515. szept. 2. Esztergom vár	Bakóc Tamás esztergomi érsek levele várkonyi официálisához, Pál budai kanonokhoz az adók ügyében.	13–47, č. 8	Lásd a Függelékben.
1516. aug. 12. Esztergom	Bakóc Tamás esztergomi érsek levele várkonyi официálisához, Németi Pál budai kanonokhoz.	13–47, jelzet nélkül	Lásd a Függelékben.
1516. aug. 18. Esztergom vár	Désházi István, az esztergomi érseki adminisztrátor levele Németi Pál budai kanonok, várkonyi официálisához.	13–47, jelzet nélkül	Lásd a Függelékben.
1516. szept. 9.	Bakóc Tamás esztergomi érsek levele várkonyi официálisához, Németi Pál budai kanonokhoz.	13–47, jelzet nélkül	Lásd a Függelékben.
1521. máj. 25. Buda	II. Lajos király Révai Istvánnak, Újlak vár bánjának (<i>bano castris Ujlak</i>) és Ferenc nádori titkárnak hűséges, részletesen leírt szolgálataik fejében címert adományoz.	13–47, č. 10 (Fasc. 1, Nro 19)	DF 249 416., másolat. Eredeti: DF 260 573. és 280 500. Másik másolata: DL 23 550.
1523. aug. 16. Buda	Újlaki Lőrinc Bosznia hercege, országbíró parancslevele a székesfehérvári keresztes konventhez.	13–47, č. 11	Doc. Bathoriana ¹⁵ I. 265. sz. (Átírta a konvent csonkán lemásolt másolatában.)
1524. szept. 12. Buda	II. Lajos király iktatóparancsa a budai káptalanhoz.	13–47, č. 12	Doc. Bathoriana I. 270. sz. (Átírta a káptalan csonkán lemásolt másolatában.)

¹⁵ Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praepraverunt / Közzéteszi Horváth Richárd, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 67.) Nyíregyháza 2011.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1525. (23. <i>die dici termini prenotati</i>)	Nagybíró vagy király csonka oklevele, amelyben átírtak egy hiteleshelyi jelentést. Hátlapján: <i>Falkoss Lwdan.</i>	13–47, č. 13	
1525. ápr. 24. Dobronya vár	II. Lajos király parancslevele a sági konventhez Pál bozóki prépost javára, hogy a monostor Hont megyei birtokainak határait járják meg.	12–9, X–386	DF 249 424.
1526. júl. 5. Bozók	János, a veszprémvári Mindenszentek-egyház prépostja, budai főesperes és Nagylucei Dóci Ferenc barsi ispán és királyi kamarás, az egyházi kincsek összegyűjtőinek oklevele Pál bozóki prépost részére.	12–9, X–394	DF 249 430. Lásd a Függelékben.
1527. Szécsény	Szilágyi Katalinnak, a pesti apácák <i>princepsének</i> levele Boconád község hatóságához. A király egyetértésével meghagyja nekik, hogy a Szobi Mihály által a napokban reá hagyott dolgokat azonnal küldjék el neki.	13–47, č. 10 (Fasc. 1, Nro 19)	
1527. júl. 3. Buda (<i>in crast. Visit. Marie</i>)	János király előtt Verbóci István titkoskancellár bevallást tett, amely szerint a Borsod megyei Nyárád birtokát elzalogosította a tárkányi kartauziaknak.	12–9, X–396	Másolat.
[1527. okt. 18. e.] ¹⁶	Keltezetlen fogalmazvány a Ferdinánd magyar király és Perényi Péter abaúji örökös ispán, erdélyi vajda és temesi ispán között a korona átadása ügyében létrejött megegyezésről. Hátlapján magyar és latin nyelvű feljegyzések.	13–47, č. 14	
1527. nov. 12. Tasnád (<i>secundo [die] Martini</i>)	János király (<i>manu propria</i>) néhai Mekksei György felesége: Szegi Dóci Margit és fia János részére adományozza a hűtlen Losonciak és guti Országok Heves megyei Pata és Tarján nevű birtokait.	12–9, X–395	Másolat.

¹⁶ Vö. *Sztárai Mihály*: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Téglásy Imre. (Magyar ritkaságok.) Bp. 1985. 105.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1528. febr. 17. Sárospatak (<i>in oppido nostro Sa- rospathak, in crast. Juliane virg.</i>)	János király (<i>manu propria</i> , gyűrűspecsét) Dóci János budavári udvarbírótól kölcsön vesz 3000 forintot ezüstpénzben, amelyért cserébe leköti az Abaúj megyei Göncöt neki és feleségének, Keree-i Erzsébetnek meg <i>carnalis</i> testvérének, Miklósnak.	12–9, X–399	
1528. márc. 1. Esztergom (<i>in Invocavit</i>)	Bátori István nádor a fehérvári keresztesek konventjéhez, hogy iktassák be Varjasi Nagy Imre alnádort a Tolna megyei Dáró vár és Dalmad <i>oppidum</i> birtokába, amelyek Ártándi Pál és Balázs hűtlensége miatt királyi adomány címén illetik.	12–9, X–400	Átírta a konvent 1528. márc. 27-én.
1528. márc. 4. Nyék (<i>f. IV. p. Invocavit</i>)	Ibrányi István esztergomi örkanonok és kanonok nyugtája Pál bozóki prépost részére az 1527. évi tizedek fizetése ügyében.	12–9, X–403	Lásd a Függelékben.
1528. márc. 7. (<i>sab. a. Re- miniscere</i>)	Ferenc sági prépost és a konvent előtt Balogi Bálint a Hont megyei Hruszó birtokán egy telket Pál bozóki prépostnak elzálogosít.	12–9, X–397	
1528. márc. 27. (<i>8. die diei evoca- tionis</i>)	A fehérvári keresztesek konventje jelenti a nádornak, hogy 1528. márc. 20-án (<i>f. VI., in profesto Benedicti abbatis</i>) kimentek, de Inotai István várnagy az Ártándiak meg Dombói Farkas, valamint néhai Dárói Mayos Mihály hajadon leányai: Katalin és Anna nevében ellentmondott.	12–9, X–400	Átírta Bátori István nádor és királyi helytartó 1528. máj. 15-én.
1528. ápr. 24. Buda (<i>in Georgii</i>)	Ferdinánd király parancslevele a sági konventhez. Vizsgálják ki Dobravicai Dobravicki Mihály meg Dobravicai Horvát egykor Dobravicki Márk özvegye Orsolya panaszát, amely szerint a garamszentbenedeki konvent vezekényi jobbágysai 1526. szept. 21-e körül (<i>circa f. Matthei ap.</i>) Márkot nagyvezekényi birtokrészén megölték és más súlyos tetteket követtek el.	12–9, X–401	Átírta a sági konvent 1528. máj. 8-án.
1528. ápr. 30. (<i>in possessione Zenthe, f. V. p. Mise- ricordia</i>)	Ferdinánd király parancslevele a sági konventhez, hogy vizsgálják ki Pál bozóki prépost panaszát, amely szerint Enyingi Török Imre (magn.) dobronyai alvárnagya, Lőrinc a jobbágysággal rá tört a prépostság birtokaira.	12–9, X–405	Átírta a sági konvent 1528. ápr. 30. után kelt jelentésében.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1528. ápr. 30. után ([...] <i>die f.</i> <i>quanta</i> [!] <i>a. Joh. a.</i> <i>port. Lat.</i>)	Ferenc sági prépost és a konvent jelentése a királynak, amely szerint megidéztek őket a királyi személyes jelenlét elé.	12–9, X–405	Átírta Ferdinánd király 1528. máj. 20-án.
1528. máj. 8. (9. <i>die f. V. a.</i> <i>Phil. et</i> <i>Jac.</i>)	Ferenc sági prépost és a konvent jelentése szerint a király parancsára április 30-án megidéztek a garamszentbenedeki apátot és a konventet a királyi személyes jelenlét elé.	12–9, X–401	
1528. máj. 15. Buda (2. <i>die [f. V. p.</i> <i>Cantate]</i>)	Bátori István nádor és királyi helytartó oklevele, amely szerint Varjasi Nagy Imre alnádor mint felperes egyfelől, másfelől Dombai Farkas mint alperes közötti perben a felperes ügyvédje, Damonyi István bemutatta a fehérvári keresztetek konventjének 1528. március 27-i oklevelét, mire az alperes ügyvédje, Tordai János kérte annak átírását, amelyet a nádor és helytartó teljesített neki.	13–47. č. 10 (Fasc. 1, Nro 19) az oklevél ele- je és 12–9, X–400 (az oklevél vége)	Az oklevél két részre szakadva két különböző fondban található.
1528. máj. 20. Buda (28. <i>die f. IV. a.</i> <i>Asc. Dom.</i>)	Ferdinánd király bírói intézkedése a Pál bozóki prépost és Enyingi Török Miklós közötti perben.	12–9, X–405	
1528. jún. 20. Buda (<i>sab.</i> <i>p. Viti et</i> <i>Mod.</i>)	Ferdinánd király parancslevele a sági konventhez, hogy küldjék ki tanúbizonyságukat, akinek jelenlétében a királyi emberek egyike (Cseri Péter vagy Ferenc vagy Domaniki Miklós) iktassa be Pál bozóki prépostot és a konventet az Ebecki néhai János fia László – aki Palásti Dacsó László leánya, néhai Zsófia és néhai Ebecki János gyermeke – által nekik vallott, a Hont megyei <i>Kezewholch</i> birtokon lévő részekbe.	12–9, X–404	
1528. jún. 20. Bozók	Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokok nyugtája Pál bozóki prépost részére az 1525. és 1527. évi, Bozók tartozékain szedett tizedekről.	12–9, X–389	Lásd a Függelékben.
1528. jún. 20. Bozók	Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokoknak, a honti nagykés tizedszedőinek nyugtája Pál bozóki prépost részére az 1528. évi, Bozók tartozékain – kivéve Cseri birtokon szedett tizedek – bérbeadásáról.	12–9, X–398	Lásd a Függelékben.

Dátum	Regeszta	MZA Seilern, G 152,	Egyéb megjegyzés
1528. jún. 20. Bozók	Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokoknak, a honti nagykés tizedszedőinek nyugtája Pál bozóki prépost részére az 1528. évi, Lissó birtokon szedett tizedek bérbeadásáról.	12–9, X-402	Lásd a Függelékben.
1528. dec. 7. Bécs	Ferdinánd király levele Pál bozóki préposthoz.	13–47, č. 15 (E Nro 49)	Lásd a Függelékben.
1533. dec. 11. Buda	Szapolyai János levele Pál bozóki préposthoz.	13–47, č. 16 (E Nro 50)	Lásd a Függelékben.
1533. szept. 14. (<i>in Exalt. Crucis</i>)	Alsólindvai Bánfi Antal végrendelete.	13–47, č. 16	
1534. jan. 8. Nagy- szombat	Losonci Antal levele Pál bozóki préposthoz.	13–47, č. 17 (E Nro 50)	Lásd a Függelékben.
1534. aug. 30. Sempte (<i>dom. a. Egidii</i>)	Ferdinánd magyar király oklevele arról, hogy Thurzó Elek országbíró és királyi helytartó visszaadta Felsőlindvai Szécsi Istvánnak a felsorolt javakat. Az oklevél szövege alatt jobbról: <i>Coram me Thoma episcopo Agriensi, cancellario regie maiestatis</i> . A hátlapján: <i>Copia litterarum quietantie, quam Stephanus Zeby dedit domino Thwrzoni coram domino cancellario</i> .	13–47, č. 17 (E Nro 50)	
1534. dec. 17. Korpona	Bruckner Zsigmond korponai kapitány levele Pál bozóki préposthoz Csábrág várába.	13–47, č. 17	Lásd a Függelékben.
1535. júl. 22. Tirgovistye (<i>vigesima secunda die Juli</i>)	Radul havasalföldi vajda levele Fogaras urához, Majlád István erdélyi vajdához és székely ispánhoz. A hátlapon: <i>Copia. Nr. 11. Anno 1535. 22. Julii. Confederalionalis inter Radul waiwodam Moldaviae (!) cum Stephano Mailáth waiwoda Transylvaniae</i> .	13–47, č. 18 (Fasc. 12–22.)	Másolat.
1535. aug. 11. Bécs (<i>undecima die Augusti</i>)	Gerendi Miklós erdélyi választott püspök, királyi kincstartó (<i>manu propria</i>) nyugtája Pemflinger Istvánnak, a királyi kamara előljárójának (<i>prefecto camere Hungarice regie maiestatis</i>) arról, hogy átadott 300 magyar forintot.	13–47, č. 18 (E Nro 51; Fasc. 12-22)	

A fentebb beharangozott „fogás” pedig nem más, mint Németi Pálnak, az utolsó bozóki prépostnak a levélgyűjteménye, egészen pontosan a hozzá intézett levelek egy része. A megőrzött levelek sorozata az 1515. évvel indul, az utolsó hozzá intézett levelet 1534 végén írták. De hát ki is volt Németi Pál?

Németi vélhetőleg a Szatmár megyei Németi mezővárosban születhetett valamikor a 1480/1490-es évek fordulóján. Budai kanonokságát 1511 előtt nyerhette el, de nem tudni, kinek a révén, illetve mi módon szerezte meg. Ekkortól bozóki préposti kinevezéséig, 1519. február 15-ig folyamatosan kimutatható a káptalanban, többször járt hiteleshelyi kiküldetésben is.¹⁷ Valamiképpen szorosabb kapcsolatba került Bakóc Tamás esztergomi érsekkel, mivel 1515-ben már mint az érsek budai ügyvivője (*factor*) kerül a szemünk elé.¹⁸ Ha a forráspusztulás nem csal meg bennünket, akkor talán e minőségében végzett munkája jutalmul Bakóc Tamás 1515. január 18-án kinevezte a Külső-Szolnok megyében fekvő¹⁹ Várkony nevű mezővárosa és a hozzátartozó falvakból – Lak (Heves m.),²⁰ Sáp és Alpár (Külső-Szolnok m.),²¹ Tölgy (Békés m.)²² – álló uradalma tisztartójának.²³ A poszton Óbudai Ferenc mestert váltotta, akiről jelenleg semmilyen más információval nem rendelkezünk. Németi Pál várkonyi officialisként és budai ügyvivőként a szokásos birtokigazgatási teendők (például adóbeszedés) mellett többször kapott más megbízást is az utókor számára örvendetes módon, hiszen így írott nyom is maradt azokról. Így 1515 májusában Dészázi István az érseki jövedelmek adminisztrátora azzal bízta meg, hogy a Közép-Szolnok megyében fekvő Menyő birtokán álló templom felújításához szükséges márvány szállításában,²⁴ főleg a Tiszán történő átkelésben segítse.²⁵ 1516. augusztus 12-én pedig arra kapott megbízást ezúttal az érsektől, hogy a Bihar megyei Derecske, illetve Várkony birtokokra összegyűjtött marhákat hajtsa fel,²⁶ továbbá

¹⁷ *Köblös József*: Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri, pozsonyi káptalan adattárával. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 307.

¹⁸ MZA G 152., 13–47., E Nro 48 (č. 8) – A levelet l. a Függelék 2. sz. alatt.

¹⁹ *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Bp. 2001. (pontkód: 1SZO8).

²⁰ *Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m. (pontkód: 2HS80).

²¹ *Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m. (pontkód: 3SZO12 és 1SZO16).

²² *Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m. (pontkód: 1BÉ20).

²³ DF 249 409. – Az oklevél szövegét l. a Függelék 1. sz. alatt.

²⁴ A menyői templomra l. *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance I. 1460–1541. Kolozsvár 1943. 86., 176., 268–270. és 100–105. kép; *Horler Miklós*: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke. Építés – Építészettudomány 15. (1983) 237., 246–259. és 1., 10–11. kép; *Mikó Árpád*: A menyői templom keresztelőkútja. In: Váradai kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradai Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 265–267., és 128. kép.

²⁵ A levél szövegét l. a Függelék 2. sz. alatt.

²⁶ Erre l. Mihály deák 1516. júl. 27-i, Esztergomban kelt levelét a Függelék 9. sz. alatt.

jelezzék, ha kápolnája²⁷ ablakaihoz a rézszálas háló elkészült, a méretéről Paksi János útján tájékoztatja.²⁸ Hat nappal később Désházi István jószágkormányzó írt levelet Pálnak, s ebben meghagyta, hogy mivel az esztergomi várban fogytán a bor, alig 16 (hordóval?) van, ezért küldjön újabbakat. Ugyanakkor meghagyta neki, hogy a két, márvánnyal megrakott hajót juttassa el Szatmári György²⁹ pécsi püspöknek és cserébe legalább az egyiket rakassa meg 12 (hordónyi?) borral, amelyre egyrészt a bíboros úrnak, másrészt a várnépbelieknek van szüksége.³⁰ Németi Pál a reá bízott munkákat nagy gondossággal végezte el, aminek eredményeképpen az érsek közbenjárására II. Lajos király 1519. február 15-én kinevezte a premontrei rendi Bozók (ma: Bzovík, Szlovákia) prépostsága élére. A javadalom Dévai András lemondásával, illetve a leleszi prépostság élére történt áthelyezésével³¹ üresedett meg.³² A prépostság elnyerésével tisztartói jogkörét és talán budai kanonokságát is letehetette. Ettől kezdve egészen 1534 végéig, valószínűleg ekkor bekövetkezett haláláig a prépostság ügyeivel foglalatoskodott. Időközben azonban a Mohács után kialakult zavaros időszak Pál számára is fájó következményekkel járt.

1530-ban a Hont megyei Bozók premontrei monostorát gyarmati Balassa Zsigmond csapatai foglalták el. Az új birtokos a szakirodalom eddigi adatai alapján hamarjában menekülésre kényszerítette a szerzetesközösség lakóit, s az épületet rövid idő alatt, de legkésőbb 1547-ig bezárólag szabályos alaprajzú, saroktornyokkal ellátott várrá alakította át.³³ Formailag a monostori élet megszűnt létezni, azonban a dolog érdekessége, hogy Balassa azt nem megszüntette, hanem kihasználva a polgárháborús helyzetet (az I. Habsburg Ferdinánd és Sza-

²⁷ Az esztergomi főszékesegyház részeként ma is álló Bakóc-kápolnáról van szó, l. *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakóc kápolna. Bp. 1955.; *Feuerné Tóth Rózsa*: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977. 20–22., 53–57. kép; *Horler Miklós*: A Bakóc-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Bp. 1987.; *Tóth Sándor*: Az esztergomi Bakóc-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica* 18. (1990) 207–228.

²⁸ A levél szövegét l. a Függelék 10. sz. alatt.

²⁹ *Fedeles Tamás*: A püspökök és városuk. A 14. század derekától Mohácsig. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 136–140. A püspök pécsi építkezéseire l. *G. Sándor Mária*: Reneszánsz Baranyában. Bp. 1984. 18–33.; *Farbaky Péter*: Szatmári György, a mecénás. (Művészettörténeti füzetek 27.) Bp. 2002. különösen 39., 46., 57–62.

³⁰ A levél szövegét l. a Függelék 11. sz. alatt.

³¹ A leleszi ferjel és a konvent 1518. febr. 8-i levelében tájékoztatta Bakóc Tamás érseket arról, hogy prépostjuk, Kornis Benedek dravasteni püspök 1518. jan. 26-án meghalt és ők febr. 7-én összegyűlve megvitatták az utódlást, másnap András bozói prépostot megválasztották a konvent vezetőjének; ezért kérik az érseket választásuk megerősítésére – DF 234 658. András először egy 1518. aug. 24-i konventi oklevélben szerepel a prépostság élén – DL 23 077. Vö. *Monasticon Praemonstratense*, id est *historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici ordinis Praemonstratensis*. Auctore Norberto Backmund. I. Straubing 1949. 451.

³² Az oklevél szövegét l. a Függelék 13. sz. alatt. Idézi *Köblös J.*: Egyházi középrteg i. m. 307.

³³ *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 15.

polyai János közötti belháborút) annak kegyúri jogát adományoztatta magának, némileg később, de erről még lesz szó.

1530 táján tehát, a harci események közepette aligha lehetett legfontosabb gondja – gondolnánk –, hogy levelesládáját mentse, mihamarabb biztos helyre szállítsa. S valóban, a rendelkezésünkre álló adatok szerint azok nem is hagyták el az egyház épületét, mindenesetre 1533/1534-ig biztosan nem. A fennmaradt – s alább közlendő – levelek tanúsága szerint ugyanis maga Pál prépost sem hagyta el Bozókot, legalábbis az 1530-as évek elején még nem. 1534-ben azonban már Csábrágon lakott.³⁴ Sőt, a levelek címzései mindvégig prépostnak nevezik, ami akár arra is utalhat, hogy a közösség életében sem volt akkora törés az 1530-as foglalás. Balassa Zsigmond alighanem kívárta Pál prépost halálát (amit az 1534-ben megszakadó levélsorozat jelezhet), s csak ekkor kezdett az épület drasztikus átalakításába, az egyházi élet felszámolásába. A feltételezések számát növelve azonban kísérletet tehetünk arra is, hogy a kiépítés pontosabb keltezését, s talán indokát is megadhassuk.

A közeli jelentősebb birtokosok közül 1537-ben meghalt Pemfflinger István, a korszak egyik befolyásos személyisége, de ami számunkra most fontosabb, Diósgyőr várának birtokosa. Halálával Diósgyőr az özvegye, Fáncsi Borbála kezére szállt, aki ezáltal – mégiscsak a mindenkori királynék jegyajándékaról és annak tekintélyes, megyésispánsággal együtt járó uradalmáról volt szó – különös-képp is kívánatos özvegygé lépett elő a környék előkelőinek szemében. A szerencsés, talán mondanunk sem kell, gyarmati Balassa Zsigmond lett, akivel pontosan nem ismert időpontban, de még biztosan 1540 előtt házasságra lépett, s aki így Diósgyőr urának érezhette magát, lévén, a várra Szapolyai János királytól adományt is kaphatott.³⁵ Alighanem ekkor kerített sort arra is, hogy Bozókot új felesége részére jogilag is lekösse, amint erről később értesülünk.

Szapolyai 1540. júliusi halála után azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Balassa már augusztusban tapogatózott I. Ferdinánd híveinél, s hűségnyilvánítását csupán egyetlen feltételhez kötötte: a király hagyja az ő és felesége kezén a diósgyőri uradalmat. Erre sor is került, s Balassa Zsigmond és Fáncsi Borbála I. Ferdinánd hívéül szegődött, aki rögvest augusztusban zálogba adta nekik a várat,³⁶ amit 1540. november 16-án ünnepélyes keretek között megismételt.³⁷ Ennélfogva Balassa helyzete nyugvópontra jutott, s nem kizárt, hogy

³⁴ L. erre a Függelék 23. sz. oklevelét.

³⁵ *Szendrei József*: A diósgyőri vár története. Bp. 1927. 46–46.; *Bessenyei József*: Diósgyőr birtoklástörténete 1526–1702. In: Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Tóth Péter közreműködésével Szakály Ferenc. Miskolc 1998. 558–559.

³⁶ *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században. Források. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2.) Miskolc 1997. 16–17., 151–153.

³⁷ *Kőbégnyi Mihály*: I. Ferdinánd Balassa Zsigmondnak adományozza a diósgyőri várat (1540). In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 28. Szerk. Víga Gyula. Miskolc 1993. 91–93.

csak ezt követően fordult figyelme (és persze anyagi ereje) Bozók átalakítása felé, amely munkálatoknak a jelek szerint legkésőbb 1545-re a végére értek.³⁸

Emlékezzünk, Németi Pál leveleinek sora 1534-ben megszakad, ami halálára utalhat. Bozók ekkor és ezután is folyamatosan Balassa birtok, történetesen pedig Fáncsi Borbála hitbérét képezi. Aligha tévedünk, ha arra gyanakszunk, hogy a prépost iratai nem kerültek el 1534 után sem Bozókról, halála után a Balassa-Fáncsi iratokkal együtt helyben őrizték őket Zsigmond 1561-ben bekövetkezett haláláig, amint Diósgyőr birtokában is háborítatlanul élt a házaspár.³⁹ A birtokok, így Bozók sorsát Zsigmond 1559. évi végrendelete határozta meg, melyben javai felét testvéreinek, míg másik felét özvegyének hagyományozta.⁴⁰ Borbála 1563. február 3-án halt meg, így az iratok addig bizonyosan Bozókon őriztetek.⁴¹

Hogy ezután mi lett a sorsuk, alaposabb kutatások hiányában egyelőre legfeljebb sejtethetjük. Annyi bizonyos, hogy Bozók és uradalma Fáncsi Borbála halála után rokona, Fáncsi György kezére került, akinek fiai, Ferenc és György a 17. század első harmadában is bírták.⁴² A prépostság a 17. század derekán került vissza a premontreiek birtokába. Németi Pál levelei pedig a Fáncsiak levéltári hagyatékával a Révaiak vagy a Serényiek közvetítésével került Morvaországba.

Függelék

1.

1515. január 18. Esztergom vára – Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Várkony mezőváros hatóságához és lakosaihoz, melyben tájékoztatja őket új officiálisuk, Pál budai kanonok kinevezéséről és felszólítja őket a neki való engedelmességre.

Papíron, a szöveg alatt papírfelzetes pecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) IX–362. (DF 249 409.)

Thomas, miseratione divina tituli Sancti Martini in montibus cardinalis Strigoniensis, patriarcha Constantinopolitanus et Apostolice Sedis de latere legatus etc. providis et circumspectis iudicibus ac iuratis ceterisque universis civibus, populis et incolis oppidi nostri Warkon, necnon possessionum nostrarum Laka, Sap, Alpar et Thewlgh presentes visuris salutem et dilectionem! Quia nos magistrum

³⁸ Erre utalnak ugyanis a Zsigmond monogramjával és az 1545-ös évszámmal díszített bozóki épületbéli ajtó-szemöldökök. *Gyulai Éva*: Balassa Zsigmond (†1559), a diósgyőri uradalom birtokosa. In: Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, Jún 2012. Rod Balašovcov c 13. až 19. storočí. Zostavili Helena Ferencová a Erika Antolová. Modrý Kameň 2013. 326.

³⁹ MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) XII–502.

⁴⁰ *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész. Bp. 2008. 260.

⁴¹ *Bessenyei J.*: Diósgyőr vára és uradalma i. m. 31–32.

⁴² Vö. pl. MNL OL A 57. Libri regii 4. köt. 701–705.; Rimay János államiratai és levelezése. Szerk. Ipolyi Arnold. Bp. 1887. 116., 343–344.

Franciscum de Veteri Buda, qui hactenus vester officialis fuit, ab officiolatu amovimus, et in eius locum hunc honorabilem magistrum Paulum, canonicum ecclesie Budensis prefecimus et deputavimus, cui etiam adiunximus usque ad ulteriorem deliberationem nostram nobilem Stephanum Kwn familiarem nostrum, presentium scilicet exhibitores, quos et in vestri medium misimus. Volumus igitur et vobis etiam committimus et mandamus, ut ad prefatos magistrum Paulum et Stephanum Kwn usque ad aliam commissionem nostram audire et attendere, atque ea, que iidem vobis facienda dixerint, credere et etiam facere modis omnibus debeatis et quisque vestrum teneatur. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in arce nostra Strigoniensi, feria quinta proxima ante festum Beatorum Fabiani et Sebastiani martirum, anno Domini millesimo quingentesimo quintodecimo.

2.

1515. május 15. Esztergom vára – *Désházi Istvánnak, az esztergomi érsekség adminisztrátorának¹ levele (Németi) Pál budai kanonokhoz, a bíboros budai ügyvivőjéhez, amellyel kéri, hogy a Közép-Szolnok megyében fekvő Menyő birtokán álló templom felújításához szükséges márvány szállításában, főleg a Tiszán történő átkelésben segédkezzen, illetve uruk és a király érkezésére küldjön az esztergomi konyhára kétszáz ökröt és juhokat.*

Papíron, papírfelzetes záró gyűrűspecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, E Nro 48 (č. 8).

Venerabili et e(gregio) domino magistro Paulo, canonico Budensi et factori domus Budensis r(everendissimi) do(mini) cardinalis Strigoniensis etc., amico nobis honorando.

Venerabilis et egregie domine, amice noster honorande! Pro certa reformatione ecclesie nostre in domo nostra Menyew misimus lapides marmoreos. Ideo rogamus, ut velitis comittere ad partes Tycie, ut in via in ductione per vectores fiant auxilia et sequantur. Preterea provideatis quamprimum et ordinatis ad coquinam domini nostri g(ratiosissimi) pro adventu sue g(ratiosissime) do(minationis) et regie maiestatis ducentos boves mactabiles, quoniam illis plurimum indigemus, ordinatis etiam oves castratos pro coquina, et citissime do(minatio) v(estra) de hiis nos certificet. Nos quoque pecunias illuc demittere curabimus. Ex arce Strigoniensi, feria 3a Rogationum 1515.

Stephanus Deeshazy
administrator Strigoniensis

¹ Désházi 1512. ápr. 1. (DL 89 019.) és 1521. dec. 5. (DL 58 322.) között mutatható ki e tisztségben, 1523. máj. 22-én (DL 25 682.) már választott knini püspök.

3.

1515. július 31. Szentjános – *Ártándi Pál és Endrédi Szepesi János bihari alispánok, a négy szolgabíró és a tizenkét választott esküdt, valamint a megye közönségének levele Ulászló királyhoz. A Lukács-napi országgyűlésen hozott törvény értelmében kiszálltak Diószeg birtokra, ahol a Bajoni János és Bakóc Tamás legátus derecskei officíálisa által állított tanúk eskü alatt vallották, hogy a parasztháború idején Bátor András atyafiaival Derecskére ment és az itteni jobbágyok közül sokat elfogott és Ecsed várában fogságban tartotta őket, majd csak 1100 forint váltásdíj fejében engedte el őket. A parasztok elmondták, hogy ők semmilyen jogtalanságot és kárt nem okoztak Bátor Andrásnak. Kérik ezért a királyt, hogy Szapolyai János erdélyi vajdának parancsolja meg, hogy a törvénycikkely értelmében adasson a jobbágyoknak elégtételt.*

Papíron, öt záró gyűrűspecset darabjaival és nyomával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, č. 8.

Serenissimo principi et domino, domino Vladislao, Dei gratia regi Hungarie, Bohemie etc., domino nostro gratiosissimo.

Post servitiorum nostrorum commendationem. Serenissime princeps et domine, domine nobis gratiose! Vestra noverit serenitas, quod cum nos hiis diebus proxime preteritis iuxta contenta articulorum in dieta festi Beati Luce ewangeliste proxime preterita per vestram maiestatem ac dominos prelatos et barones, necnon regni nobiles¹ super hoc editorum² ad domos quorumlibet nobilium dampnum passorum accessissemus³, et cum ad possessionem Dyozegeh vocatam⁴ pervenissemus, extunc egregius Iohannes de Bayon ac quidam officialis reverendissimi domini Thome legati ac archiepiscopi etc. in oppido Derechke eotunc existens adduxerunt⁵ coram nobis nonnullos testes, qui ad fidem eorum Deo debitam fassi sunt, quod post⁶ hiis disturbiorum temporibus magnificus dominus Andreas de Bathor cum suis fratribus ad predictum oppidum Derechke accessisset⁷ ac nonnullos ex iobagionibus dictorum reverendissimi domini legati ac Iohannis Bayony in eodem oppido Derechke commorantibus, captivans ac captos et vinctos ad castrum eiusdem Echeth vocatum addu[ci]⁸ fecisset, et in sua captivitate donec reservasset⁹, quoadusque predictum oppidum Derechke eidem d(omino) Andree Bathory florenos XI^c persolvisset in preiudicium et dampnum ipsorum exponentium valde magnum. Ex quorum quidem testium fassionibus intelleximus, quod sepedictos rusticos¹⁰ in possessione Derechke habitantes ipsi domino Andree Bathory nichil dampni fecisse reperimus¹¹. Rogamus igitur maiestatem vestram presentibus tanquam dominum nostrum gratiosissimum, quatenus intuitu servitii nostri amplioris maiestas vestra dignetur vestris in litteris preceptoriiis spectabili et magnifico domino Iohanni de Soppolya vayvode Transilvanensi etc. mandare, ut eisdem iobagionibus dictorum exponentium iuxta contenta iamdicti articuli omnimodam impendere deberet satisfactionem, ne rustici supra dicti opprimerentur¹² et duppliciter punirentur etc. Datum in possessione

Zenthyanus, loco sedis nostre iudicarie, in profesto Vincula Sancti Petri, anno Domini millesimo quingentesimo decimo quinto.

Eiusdem vestre serenitatis fideles, Paulus de Arthand et Iohannes | Zepesy de Endred vicecomites | et quatuor iudices nobilium comitatus | Byhoriensis ac duodecim iurati | electi de eadem cum universitate | no[bil]ium etc.

¹ *nobilium*

² Vö. 1514. évi IV. tc. (Decreta Regni Mediaevalis Hungariae Tomus IV. 1490–1526. E copiis manuscriptis Ferenc Döry critice recensuerunt et Anglice reddiderunt Péter Banyó et Martyn Rady, János M. Bak assistente. Bp. 2012. 180.)

³ *accessissemus*

⁴ sor fölötti beszúrás

⁵ *aduxerunt*

⁶ ehelyett értsd: *cum*

⁷ *accessisset*

⁸ *abdu[ci]*

⁹ *reservasse*

¹⁰ *sepediti rustici*

¹¹ sor alatti beszúrás

¹² *oprimerentur*

4.

1515. szeptember 2. Esztergom vára – *Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Pál budai kanonokhoz, várkonyi offiálisához. Bihar megyei jobbágyai és a parasztháborús kárpótlás ügyében tárgyalt a nádor familiárisával, Ártándi Pál alispánnal. Szolnok megyében a király ugyanezen ügyben halasztást rendelt el, ennek ellenére igyekezzen ott is megállapodásokat létrehozni. Tegyen meg mindent, hogy a Bátori András által jobbágyaitól jogtalanul beszedett, 1200 forintnál is nagyobb összeget visszaszerezze tőle. Az adót igyekezzen a király nyugtájának megfelelően felvenni az adószedőtől. Ártándi megígérte, hogy rendezi hátralékos tartozását. A címzett ellen panaszkozó jobbágyokkal ne törődjön, ha felkeresik őt, alkalmas választ fog nekik adni.*

Papíron, papírfelzetes vörös viaszba nyomott záró gyűrűspecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, č. 8.

Honorabili magistro Paulo, canonico Budensi et officiali nostro in Warkon nobis dilecto.

Honorabilis nobis dilecte! In negotio iobagionum nostrorum comitatus Bi-horiensis ratione damnorum tempore disturbii a cruciferis etc. illatorum sciatis, quod hic apud nos fuit d(ominus) Paulus Arthanazy,¹ familiaris domini palatini et vicecomes comitatus eiusdem, cum quo plura sumus locuti, et ad scripta nostra dominus ipse palatinus commisit sibi protectionem bonorum nostrorum in eodem comitatu, obtulit idem Paulus se nobis, libenter videlicet² facturum,

quitquid facere poterit, et ex quo determinatum est in comitatu ipso, quod in primis fiat satisfactio damnificatis in bonis episcopatus et deinde in bonis domini comitis Scepusiensis, quare plura bona, quam² alii domini, in eodem comitatu possident, tandem etiam nobis et consequenter aliis. Nos huic deliberationi stare debemus, et propterea curetis impendi facere satisfactionem per nostros, compositionem, prout melius poteritis, tempestive ineatis cum nobilibus et eorum colonis lesis et damnificatis. Dixit nobis idem Paulus se operam daturum diligentem, ut si ubi essent solvendi a nostris centum florenos, ibi efficiet, ut dimidietas vel tertia aut quarta pars² huius summe recipietur. Curetis, quam primum poteritis, secum constitui, et dicatis vobis esse commissum per nos, quod eius consilio et auxilio procedere debetis in his et in aliis etiam omnibus negotiis nostris.

In comitatu vero Zolnok dilatio quedam obtenta est a regia maiestate in simili negotio, tamen non curata tali dilatione medio tempore curetis istic quoque compositiones facere et minus forte expedietis, si tempestive facietis.

Est etiam in comitatu determinatum, quod domini illi, qui aliquid exegerunt, et quos talis exactio minime concernuit, omnia restituere debeant. Dominus autem Andreas de³ Bathor exegit non parum a nostris, quod facere non debuit, plusquam mille et II^c florenos fertur exegisse. Pro his ab eodem recuperandis omnem adhibeatis operam, tenebitur reddere vigore conclusionis ipsius comitatus. Tractetis, cum quibus tractandum erit in illis partibus. His diebus proximis magister Stephanus Ibrany intendit ire ad patriam suam et precise etiam ad Derechke, tunc per eum latius intimabimus vobis, qui poterit esse auxilio fortasse, et cum his recuperatis pecuniis² faciliter poterimus satisfacere illum.

Quantum ad dicam seu taxam scribitis, quod litteras quittantias regie maiestatis exhibuistis etc., curetis taxam ipsam percipere, si dicatores eam dabunt, et agatis, prout melius scitis in hac re, retineri faciatis per iudices et dicatores, quittantiam solum modo detis.

Inter ceteras curas vestras non obliviscamini ordinare et emere illa pecora ex pecuniis, quas habebitis, occupari faciatis tempestive hincinde aliquam partem solvendo, ut habeamus in alodiis etc.

Item dictus Paulus intulerat etiam certa damna, quorum, ut scitis, partem solvit, residuum promisit nobis² se velle reddere et contentare taliter, quod contra eum nullus clamor amplius fiet. Videatis igitur hoc quoque. Ex arce nostra Strigoniensi, dominico die proximo ante festum Nativitatis Beate Marie Virginis 1515.

Scribitis,⁴ quod coloni nostri de Warkon vellent contra vos nobis conqueri. Hoc non curetis, cum venerint, dabitur eis responsio et relatio oportuna². Provideatis solum modo ad facta nostra, modicum eorum querelas curetis.

Thomas tituli S(ancti) Martini in montibus
cardinalis Strigoniensis etc. legatus

¹ tollhiba az Ártándi név helyett, hiszen Ártándi Pál volt 1512. szept. 28. (DL 73 357.) és 1516. ápr. 1. (DF 278 529.) között a megye egyik alispánja (társa Endrédi Szepesi János, illetve Albisi

Zólyomi Miklós). Bihar megye örökös ispánja a mindenkori váradai püspök volt, aki ekkor nem más, mint a nádor fia, Perényi Ferenc. A jelek szerint helyette ekkor még apja intézte a püspökség világi ügyeit. Mindezt jól kiegészíti, hogy Ferenc püspök először apja halála után szerepel egyúttal bihari örökös ispánként is 1519. jún. 23-án – DL 50 326.

² sor fölötti beszúrás

³ tollban maradt

⁴ innentől a levél a hátlaapon folytatódik

5.

1515. október 3. Esztergom vára – *Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Németi Pál budai kanonokhoz, várkonyi offiálisához: elküldte Budára Bajoni Jánost Derecske és a Bátori András által okozott károk ügyében, egyúttal írt a királynak és a kalocsai érseknek. Mielőtt a megyei nemesek összegyűlnének a parasztháború alatti károkozások elrendezése érdekében, lehetőség szerint állapodjon meg minden megkárosítottal, nehogy megszállják a birtokait. Írt Vázsonyi Kereki Gergelynek az offiálisai által megvert várkonyi jobbágya, Fazekas Miklós ügyében.*

Papíron, papírfelzetes vörös viaszba nyomott gyűrűspecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) IX–365. (DF 277 992.). Kiadása: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Bp. 1979. 365–366. (261. sz.).

6.

1515. október 26. Buda – *Bakóc Tamás esztergomi érsek, bíboros levele Bajoni Jánoshoz, hogy adjon hitelt Németi Pál mester, budai kanonok és várkonyi tisztartója szavainak, akit saját és jobbágjai ügyében küld hozzá.*

Papíron, vörös viaszba nyomott záró gyűrűspecséttel. DL 47 118. A hátoldalán: *Tamas kardynal leuelje.*

Egregio domino Iohanni Bayony etc., amico et fratri carissimo.

Egregie amice et frater carissime! Medio huius magistri Pauli de Nemethy, canonici Budensis et officialis nostri in Warkon intimavimus vobis nonnulla in factis nostris et iobagionum nostrorum. Rogamus igitur vos, ut relativibus suis fidem adhibeatis indubitatum. Et cum his vos bene valere optamus. Ex Buda, feria sexta proxima ante festum Sanctorum Simonis et Iude apostolorum, anno Domini 1515.

Thomas cardinalis
Strigoniensis, legatus etc.

7.

1515. november 17. Esztergom vára – *Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Németi Pál budai kanonokhoz, várkonyi officiálisához: várkonyi jobbággyai panaszára elrendeli, hogy a parasztháborús kártérítést azok fizessék, akik vétkesek voltak a károkozásban. Járjon el várkonyi jobbággya kártérítése ügyében Horvát Miklós özvegyénél, Margitnál. Újra írt Kereki Gergelynek megvert jobbággya kártérítéséről; ha Kereki nem tartja be ígéretét, intézkedjen az ügyben.*

Papíron, papírfelzetes vörös viaszba nyomott gyűrűspecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) IX–363. (DF 277 993.). Kiadása: Monumenta rusticorum in Hungaria i. m. 372. (270. sz.).

8.

1515 – *Mihály deák elszámolása Németi Pál officiális felé Derecske és tartozékai 1515. évi adójáról és jövedelmeiről.*

Csonka, gyűrődött és foltos papíron, amelynek alul a jobb oldali harmada hiányzik. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, E Nro 48 (č. 8). A hátlapján: *Registrum proventuum*.

Registrum taxe et pretii frugum per me Michaellem litter[atun] factum
anno Domini 1515 in possessione Derechke et eius attinentiis

Taxa de Derechke in toto, uti mihi iudices rationem dederunt, fecisset fl. XXIII¹/₂, ex quibus iuxta vestram commissionem Gregorio Zekel et Stephano Radaak, item¹ Iohanni Bwzas pro custodia bovum taxam relaxavimus, quibus demptis facit fl. XXIII. De hiis per iudices mihi ratio est exhibita minus fl. V¹/₂, que omnia ad emptionem bovum computavi, ad dictos autem fl. V¹/₂ me iudices affidaverunt², uti boves appretiari debeam, quos ipsi restituere promiserunt, sed quia postortulanos pariformiter, uti et teatrenses ad taxam computaverant, in comitatu vero postortulanos computare noluerunt, igitur iudices, uti promiserant, fl. V¹/₂ dare recusant ad rationem postortulanos eos reservantes, quamvis duo iurati ad solutionem essent prompti, solo Nicolao Nagh iudice obstante, unde ergo [...] ad rationem fl. V¹/₂ accepimus, solutionem non habemus, igitur vestra decernat d(ominatio), quid sit agendum.

[...] super hiis informationem vestram tamquam sunt abacta solutio autem
 taxa de Kagya fecit fl. VII.
 taxa de Egged similiter fl. VII.
 taxa de Kozmafalwa fl. ½.
 taxa de Rezeghe fl. I¹/₂, demptis liberis, quibus vestra [dominatio], et illis, quos ego [a] domino pa[latino] expostulavi.³

Summa totalis computationis taxe, prout mihi per iudices ratio es[t data].

Triticum in⁴ toto de acervo tritulato vendidi fl. qua[... Gregorio] | Zekel pro pretio equi solvi florenos IIII et cubulos tritici IIII. Item [...] | huc advenerat, protunc de pretio frugum accepistis florenos et [...]. | Item famulo vestro Andree similiter de pretio frugum e[mi ...] | et denariis X. Item telam pro disponendis saccis tempore [...] | Warkon emi floreno I. Hec sunt erogata de pretio frugum d[...] | domini reverendissimi et vestro tam in emptione boum, quam alio[...] | baiolatori pro sallario suo solvi. Alia omnia ad em[ptionem ...]. | Residuitas autem sunt floreni II, quos nunc ad vos m[...] | molendini de Derechke flor. [...] |

Ceterum non vestram [...]at d(ominationem), quod nobiles ex comitatu pro refus[ione ...] | illati litteras continuas mittunt⁵ sic, quod si usque ad fut[urum ...] | depredationem facere [...]imantur, vestra igitur d(ominatio) et de hiis sollicitudi[nem ...] | omnia lator presentium lucidius explicabit.

¹ a szövegben mindenhol *item* alakban

² *affīdīverunt*

³ a *demptis* szóval kezdődő rész mind a négy tételre vonatkozik

⁴ *into*

⁵ utána kihúzza: *nam et Laur*

9.

1516. július 27. Esztergom vára – *Mibály deák levele Németi Pál mester budai kanonokhoz és várkonyi tiszttartóhoz, amelyben kéri, hogy írja meg: mennyi marhát és mikor hajtatott fel az esztergomi konyha részére.*

Papíron, záró gemmapecséttel. DL 47 155.

Venerabili domino magistro Paulo, canonico Budensi ac officiali de Warkon, domino colendissimo.

Venerabilis domine michi colendissime! Rescribere dignetur eadem per hunc latorem presentium, quot boves pro usu coquine huc Strigonium abigi fecerat et quo tempore, si eidem v(estre) v(enerabili) d(ominationi) tempus constat, queso. Reliquum v(estram) v(enerabilem) d(ominationem) felicissime valere opto, cui meme ad quevis servitia paratissimum offero. Ex arce Strigoniensi, die dominica post Beate Anne, anno 1516.

Michael litteratus etc.

10.

1516. augusztus 12. Esztergom – *Bakóc Tamás esztergomi érsek levele várkonyi offiálisához, Németi Pál budai kanonokhoz, amelyben kéri, hogy Derecskéről és Várkonyról hajtassa fel a marhákat, és értesítse, ha elkészült a részszálas háló a kápolna ablakaiboz. A mértéket elküldi neki Paksi János útján.*

Papíron, papírfelzetes záró gyűrűspeccsével. MZA G. 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, Jelzet nélkül.

Honorabili magistro Paulo de Nemethy, canonico Budensi officialique nostro in Waarkon, nobis dilecto.

Honorabilis nobis dilecte! Illa pecora, prout alias intimavimus, faciatis pel-lere ex Derechke et Warkon, que conguessistis, ad has partes, deinde pro fenestris capelle nostre ex filo cupreo rete illud, si factum est, significetis nobis, mensuram¹ enim per d(ominum) Iohannem Paxy misimus vobis. Ex Strigonio², feria 3^a proxima post festum S(ancti) Laurentii 1516.

Thomas tituli Sancti Martini in montibus
cardinalis Strigoniensis etc.

¹ előtte kihúzva: *et*

² előtte kihúzva: *B(uda)*

11.

1516. augusztus 18. Esztergom vára – *Désházi István esztergomi érseki adminisztrátor levele Németi Pál budai kanonok, várkonyi offiálisához, amelyben kéri, hogy azzal a két hajóval, amellyel a pécsi püspöknek márványt szállíttat, küldjön hozzá Esztergomba 12 hordó bort – részben a bíborosnak, részben a vár személyzetének –, mert itt már alig van 16 hordó bor.*

Papíron, papírfelzetes záró gyűrűspeccsével. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, Jelzet nélkül.

Venerabili domino magistro Paulo de Nemethy, canonico Veteribudensi ac officiali de Warkon, amico nobis honorando.

Venerabilis domine, amice nobis honorande! Constat vobis nos et superioribus diebus rescripsisse, quo pro usu castris Strigoniensis aliqua vina mitteret, quoniam hic in tantum vina defecerunt, ut vix ad numerum sedecim sese extendant. Nunc mittimus duas naves lapidibus marmoreis oneratas, qui reverendissimo domino episcopo Quinqueecclesiensi presentandi sunt. Eapropter do(minatio) v(estra) v(enerabilis) ordinet super illas naves vel dumtaxat ad unam vina XII, inter que¹ sint aliqua reverendissimo domino cardinali et pro usu proprio electa, reliqua vero pro usu communis familie castris Strigoniensis. Secus d(ominatio)

v(estra) v(enerabilis) facere non velit et bene rem perpendat, ne negligatur, quia, ut prefertur, summa exigit necessitas. Et eandem valere optamus. Ex arce Strigoniensi, feria secunda ante festum Beati Stephani regis, anno Domini 1516.

Stephanus Deeshazy,
administrator Strigoniensis

¹ *qua*

12.

1516. szeptember 9. Esztergom vára – *Bakóc Tamás esztergomi érsek levele várkonyi officialisához, Németi Pál budai kanonokhoz, mellyel tájékoztatja a Külső-Szolnok megyei nemesek panaszáról, mely szerint nem kaptak még elégtételt az érsek népei által a parasztháború idején okozott károkért, illetve a Horvát Miklós özvegyével folyó ügyéről. Levelet intézett Vas László alispánhoz, akivel a címzett is folytasson tárgyalásokat.*

Papíron, záró papírfelzetes vörös viaszba nyomott gyűrűspecséttel. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, Jelzet nélkül.

Honorabili magistro Paulo de Nemethy, canonico Budensi et officiali nostro in Warkon, nobis dilecto.

Honorabilis nobis dilecte! Sciatís, quod comitatus Zolnok exterioris misit ad nos hominem conquerendo, quomodo in negotio, quod in isto comitatu de dampnis illatis in proximo disturbio, quemadmodum decretum regie maiestatis contineret et etiam conclusum esset, satisfactionem per nostrum officialem non faceremus impendere. Nos respondimus, quod nos parati semper fuimus et sumus, dummodo alii hoc idem facerent, quod etiam expectaremus ab eisdem. Dicunt etiam, quod officialis noster iam excepisset pecuniam, qua satisfactio huiusmodi fieri debet. Vos tamen scitis bene, quomodo stant nostra negotia, et signanter cum domina relicta condam Nicolai Horwath, cum qua, ut scitis, est nobis aliquod negotium, nolumus et nos negligere negotium nostrum, quod secum habemus. Quare scripsimus nunc d(omino) Ladislao Was vicecomiti in certis litteris nostris, quas Michael Weseny ad eum portat, quod per vos latius de negotiis sibi intimassemus. Loquamini igitur secum et tractetis, prout melius scitis, nolumus namque ullo pacto rem nostram negligere. Bene valeté! Ex arce nostra Strigoniensi, feria 3^a proxima post Nativitatis Beatissime Marie Virginis, anno Domini 1516.

Thomas tituli Sancti Martini in montibus
cardinalis Strigoniensis etc.

13.

1519. február 15. Buda – *II. Lajos király Németi Pál mester budai kanonokot kinevezi a bozóki prépostság élére, miután elődjét, Andrást áthelyezte a leleszi prépostság élére, azzal a feltétellel, hogy belép a premontrei rendbe, és kéri Tamás bíborost, esztergomi érseket, hogy mint ordinárius erősítse meg Pált a prépostságban.*

Papíron, a szöveg alatt a titkospecsét nyomával. DL 47 282.

Commissio propria domini regis Nos, Ludovicus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos cum ad humillimam supplicationem et intercessionem nonnullorum fidelium nostrorum nostre pro parte fidelis nostri, honorabilis magistri Pauli de Nemethy, canonici ecclesie Budensis propterea factam maiestati, tum vero inducti meritis et virtutibus eiusdem magistri Pauli, super quibus apud nos fidedigno meruit commendari testimonio, eundem tanquam personam idoneam et benemeritam ad preposituram regularem ecclesie Sancti Stephani regis de Bozook, ordinis Premonstratensis¹, nunc per puram et spontaneam cessionem et resignationem, sed et translationem venerabilis et religiosi fratris Andree, eiusdem prepositure ultimi et immediati possessoris de eadem ad preposituram ecclesie Sancte Crucis de Lelez eiusdem ordinis factam de iure et de facto vacantem auctoritate iuris patronatus nostri regalis, quod generaliter in omnibus regni nostri ecclesiis instar divorum condam regum Hungarie, nostrorum scilicet predecessorum habere dinoscimur, duximus nominandum et eligendum, immo nominamus et eligimus presentium per vigorem, ita tamen, quod habitum ordinis predicti infra tempus a iure statutum suscipiat et deferat, ac que ordinis eiusdem sunt, facere et exequi teneatur. Quocirca vos, reverendissimum in Christo patrem, dominum Thomam tituli Sancti Martini in montibus Sancte Romane Ecclesie presbiterum cardinalem Strigoniensem ac patriarcham Constantinopolitanum et Sedis Apostolice de latere legatum etc., amicum nostrum carissimum rogamus, quatenus annotato magistro Paulo et nemini alteri de prefata prepositura auctoritate vestra ordinaria, qua fungimini, servatis de iure servandis providere ac ipsum vel eius legitimum procuratorem in eadem canonicè instituere et confirmare velitis, committendo conventui et omnibus fratribus in ipsa prepositura commorantibus ceterisque subditis eiusdem prepositure, quibus et nos tenore presentium similiter committimus et mandamus, ut amodo ipsum magistrum Paulum et neminem alium pro eorum vero et legitimo preposito tenere et recognoscere ac sibi in omnibus licitis et honestis parere et obedire, de universis quoque redditibus et proventibus eiusdem prepositure respondere et per hos, quorum interest seu intererit, eidem responderi facere debeant et teneantur, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Bude, feria tertia proxima post festum Beati Valentini martiris, anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono.

¹ *Premostratensis*

14.

1522. május 21. Bozók – [Németi Pál] bozóki prépost levele Zalai István selmecebányai bíróhoz, hogy Gáspár nevű polgártársát vegye rá arra, hogy fizesse ki neki a tőle vásárolt két hordó bort.

Papíron, záró gyűrűspeccsel. Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Štiavnica, Selmecebánya város lt., Selmecebánya város tanácsa: Az Országos Levéltár által visszaadott oklevelek és iratok 2–146. (DF 234 925.).

Prudenti ac circumspecto Stephano Zalay iudici de Schebnyczye, domino et amico nobis dilecto.

Salutem cum honore. Circumspecte domine et amice nobis honorande! Prope festum Nativitatis Domini¹ vendideram² cuidam Caspero, concivi vestro duo vina pro florenis in auro decem et novem ad futuram solutionem, bona fide promittendo se et astringendo solvere velle debere ad festum Pasce proxime³ preteritum. Qui tamen nedum ad⁴ illud festum restituere curavit, ymo usque hodiernum diem solvere recusavit, quamvis iam aliquotiens hominem nostrum certum pro eisdem debitis miserimus, nunc quoque misimus ad eundem Casperum, qui forte et nunc solvere recusabit. Quare presentibus d(ominationem) v(estram) rogamus tamquam vicinum et amicum nobis dilectum, quatenus ex parte illius hominis nostri debitarum⁵ velit eadem satisfacere, et si aliter fieri non poterit, ordine iuris ad satisfactionem compellere, quod certe apud vos promereri studebimus sine dubio. In exequutionem autem istius rei⁶ statuimus hunc Thomam Zaz iobagionem nostrum, cui in omnibus fides adhibeatur tanquam nostre persone. Datum in Bozok, feria quarta proxima post Sophie virginis, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo secundo.

Prepositus de Bozok

¹ 1521. dec. 25.

² *vendideram*

³ 1522. ápr. 20.

⁴ előtte kihúzza ugyanaz

⁵ értsd: *ex parte debitorum illi homini nostro*

⁶ *rey*

15.

1526. július 5. Bozók – János, a veszprémvári Mindenszentek-egyház prépostja, budai főesperes és Nagylucsei Dóci Ferenc barsi ispán és királyi kamarás, a török elleni háború céljaira fordítandó egyházi kincsek felének összegyűjtői bizonyítják, hogy Pál bozóki prépost egyháza szegénységére hivatkozva nem adta át a helyi ezüstműk felét a királyi felség számára, hanem helyette 15 ezüstmárkát fizetett a saját vagyonából.

Papíron, a szöveg alatt két gyűrűspecset darabjaival. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 12–9, X–394. (DF 249 430.).

Nos, Iohannes prepositus ecclesie Omnium Sanctorum in arce Vesprimiensi fundate et archipresbiter Budensis, necnon Franciscus Doczy de Naghlwche, comes comitatus Barsiensis ac cubicularius regie maiestatis etc. recognoscimus et fate-mur per presentes litteras nostras ex mandato serenissimi principis et domini, domini Ludovici Hungarie et Bohemie regis etc. ac spectabilis et magnifici domini, Iohannis Anthonii baronis, nuntii apostolici, necnon reverendissimi in Christo patris et domini Ladislai miseratione divina archiepiscopi ecclesie Strigoniensis, commissariorum sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Clementis pape septimi, de sacristia ecclesie de Bozok omnium rerum argentearum, videlicet calicum, monstrantiarum aliorumque vasorum divino cultui dicatorem pro facienda expeditione contra infideles Thurchas, fidei Christiane hostes perpetuos medietatem excipere voluisse, tamen reverendus dominus Paulus prepositus eiusdem ecclesie noluit ipsam ecclesiam illis paucis argenteris, que habebat, privare, sed misertus super ecclesie sue necessitatibus, illam medietatem argenterii regiam maiestatem concernentem ex suis propriis acquisitis quindecim marcis argenti redemit. Quas quidem marcas argenti nos prefati commissarii iusto pondere levavimus cum effectu sub spe restitutionis future per regiam maiestatem fiende, super quibus rehabendis dictam ecclesiam de Bozok et per consequens dominum Paulum prepositum nomine regio assecuramus literasque maiestatis sue obligatorias super premissis marcis eidem domino preposito procurari fecimus. In cuius rei testimonium presentes litteras nostras duximus concedendas. Datum in Bozok, quinta die mensis Iulii, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo sexto.

16.

1528. március 4. Nyék – *Ibrányi István esztergomi örkanonok nyugtája Pál bozóki prépost részére Bozók és Paloytavölgy 1527. évi tizedbérlete kifizetéséről.*

Ép papíron, a szöveg alatt zöld színű pecset nyomával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 12–9, X–403.

Ego Stephanus Ibrany, custos et canonicus ecclesie Strigoniensis fateor et recognosco per hec scripta manus mee reverendum dominum Paulum prepositum ecclesie de Bozok ex pretio decimarum pertinentiarum Bozok et Paloythawewlgyew anni Domini millesimi quingentesimi vigesimi septimi ducentos florenos in bona moneta persolvisse. Super quorum solutione eundem quittum et expeditum reddidi ac absolutum commisi per presentes. Datum in Nyek, feria quarta proxima post dominicam Invocavit, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo octavo.

17.

1528. június 20. Bozók – *Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokok nyugtája Pál bozói prépost részére a hegyaljai tizedkerület¹ és Bozók tartozékai 1525. és 1527. évi tizedbérlete kifizetéséről.*

Ép papíron, a szöveg alatt két zöld színű pecsét nyomával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 12–9, X–389.

Nos, Franciscus de Waya et Ioannes de Ezeek, canonici ecclesie Strigoniensis fatemur et recognoscimus a reverendo domino Paulo, preposito ecclesie de Bozook ratione decimarum Submontium anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto eidem per dominum Ladislaum de Ezeek, archidiaconum Zolyensem arendatarum² florenos quinquaginta in moneta bona, item florenos triginta similiter in moneta bona de iisdem decimis Submontium anni millesimi quingentesimi vigesimi septimi, item florenos viginti de pertinentiis Bozook anni eiusdem 1527 accepisse et assumpsisse harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in Bozok, sabbato ante festum Sancti Ioannis Baptiste, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo octavo.

¹ Vö. Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi Solymosi László. Bp. 2002. 34.

² előtte feleslegesen ismét: *eidem*

18.

1528. június 20. Bozók – *Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokok, a nagyhonti¹ kés tizedszedői bérbe adják Pál bozói prépostnak az 1528. évi, Bozók tartozékain szedendő tizedet.*

Ép papíron, a szöveg alatt két zöld színű pecsét nyomával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 12–9, X–398.

Nos, Franciscus de Waya et Ioannes de Ezeek, canonici ecclesie Strigoniensis ac decimatores comitatus maioris cultelli Hontthensis recognoscimus per presentes universas decimas frugum, vinorum, bladorum, siliginum ac aliarum quarumcumque rerum decimari solitarum anno presenti, hoc est millesimo quingentesimo vigesimo octavo in et sub pertinentiis Bozook – dempta possessione Chery, demptis etiam² sedecimis plebanorum – reverendo domino Paulo preposito ecclesie de Bozook in omnem eventum ad solutionem festi Purificationis Virginis Marie proxime futuri³ in et pro florenis centum et sexaginta quinque monete bone Hungaricalis arendasse et locasse harum nostrarum vigore et testimonio

litterarum mediante. Datum in Bozook, sabbato proximo ante festum S(ancti) Ioannis Baptiste, anno quo supra.

¹ Vö. Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi Solymosi László. Bp. 2002. 34.

² sor fölél betoldva

³ 1529. febr. 2.

19.

1528. június 20. Bozók – *Vajai Ferenc és Eszéki János esztergomi kanonokoknak, a nagyhonti kés tizedszedőinek nyugtája Pál bozói prépost részére az 1528. évi, Lissó birtokon szedett tizedek bérbeadásáról.*

Ép papíron, a szöveg alatt két zöld színű pecsét nyomával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 12–9, X–402.

Nos, Franciscus de Waya et Ioannes de Ezeek, canonici ecclesie Strigoniensis ac decimatores comitatus maioris cultelli Hontthensis recognoscimus universas decimas frugum, vinorum ac aliarum quarumcumque rerum decimari solitarum anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo octavo in possessione Lyso provenire debentes demptis sedecimis plebanorum reverendo domino Paulo preposito ecclesie de Bozok in omnem eventum ad solutionem festi Purificationis Marie proxime futuri¹ in et pro florenis quadraginta quinque arendasse et locasse harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in Bozok, sabbato ante festum S(ancti) Ioannis Baptiste, anno quo supra.

¹ 1529. febr. 2.

20.

1528. december 7. Bécs – *Ferdinánd király levele Pál bozói préposthoz: a jövő tavaszi török elleni hadjáratához tőle is kölcsönt kíván felvenni, amiért hozzá küldi Cseregi Jánost.*

Ép papíron, zárópecsét kiszakadt helyével, a szöveg alatt Ferdinánd király aláírásával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, E Nr. 49. (č. 15).

Venerabili et religioso Paulo preposito de Bozook, fideli nobis dilecto.

Ferdinandus, Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc.,
infans Hispaniarum, archidux Austrie, dux Burgundie etc.

Venerabilis et religiose fidelis nobis dilecte! Vides, in quem statum hec misera patria, partim per externum et internum hostem, partim vero per factionem Ioannis de Zapolya sit adducta. Scire et hoc potes, quam sit spoliata et exhausta

per totum regnum misera rusticitas usque adeo, ut que antea ad omnes necessitates defendendi regni taxabatur, nunc vix suam sustentet vitam. Quum autem omnes proventus ceterorum regnorum et provinciarum nostrarum ad apparatus expeditionis, quam futuro vere tam terra, quam aqua contra Thurcum auxiliante Deo non solum repellendum, sed etiam debellandum producturi sumus, impendere et convertere debeamus, ne interea temporis hoc ipsum regnum tecum et ceteris regnicolis simul in deteriore etiam statum ac periculum adducatur, coacti sumus inter alios a te quoque aliquam pecunie summam ad defensionem regni mutuo et sub certissima spe restitutionis accipere. Commisimusque fidelibus nostris consiliariis camere nostre Hungarice, ut hoc negotium mutui iuxta modum et informationem, quam eisdem in scriptis dedimus, exequantur. Habent autem iidem consilarii plenam a maiestate nostra non solum informationem, sed etiam auctoritatem per se et per alios, quos iuxta voluntatem nostram ad hoc deputaverint, tecum tractandi, agendi et concludendi atque etiam, si opus fuerit, per omnes modos cogendi. Quare hortamur fidelitatem tuam mandamusque eidem firmissime, ut non graveris illam pecunie summam, quam fidelis noster egregius Ioannes Cherewdy per prefatos consiliarios camere nostre Hungarice de speciali commissione nostra ad te missus nostro nomine a te mutuo est postulaturus, quamprimum mutuare neque ulterius nos vel in persona vel per literas vel per nuntios tuos superinde requiras. De cuius certissima restitutione te per alias literas nostras assecurabimus. Cetera dicit idem Ioannes Cherewdy, cui credere debeas, et aliud in premissis facere non audeas. Datum Wyenne, in vigilia Conceptionis Beatissime Virginis Marie, anno Domini millesimo quingentesimo vicesimo octavo.

Ferdinandus

21.

1533. december 11. Buda – *János király levele Pál bozóki préposthoz: elküldi hozzá udvari familiárisát, Babai Pétert,¹ akinek mindenben higgyen.*

Papíron, záró vörös viaszba nyomott papírfelzetes titkospecséttel, a szöveg alatt János király aláírásával. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, E Nro 50. (č. 16).

Venerabili Paulo preposito de Bosook, fideli nobis dilecto.

Ioannes Dei gratia rex
Hungarie, Dalmatie, Croatie etc.

Venerabilis fidelis nobis dilecte! Per hunc fidelem nostrum, egregium Petrum de Baba aule nostre familiarem nonnulla tibi nuntiavimus, que ab ipso diffusius intelliges. Quare committimus tibi, ut ea, que ipse Petrus Babay nomine nostre maiestatis tibi dixerit, credere et facere debeas, aliud in hoc nulla ratione facere

audeas. Datum Bude, feria quinta proxima post festum Conceptionis Virginis Gloriose, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo tertio.

Ioannes rex
manu propria

¹ Személyére l. *Laczlavik György*: A Somogy megyei Várday család a 16. században. Turul 86. (2013) 17–27., 23–24.

22.

1534. január 8. Nagyszombat – *Losonci Antal levele Pál bozói préposthoz, amely szerint az általa küldött Porkoláb Miklós szavainak mindenben higgyen.*

Papíron, záró vörös viaszba nyomott papírfelzetes – amelyen a *Calcedonius* szó áll – gyűrűspeccsével. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, E Nro 50. (č. 17).

Reverendo domino Paulo preposito de Bozok etc., amico nobis honorando. Reverende domine et amice nobis honorande, post salutem et nostri commendationem. Misimus ad vestram do(minationem) hunc nobilem Nicolaum Porkolab, exhibito¹ videlicet presentium pro certis quibusdam et arduis negotiis nostris vestre do(minationi) referendis. Quare rogamus eandem, quatinus quicquid idem predictus noster familiaris nomine nostro eidem dixerit, eius dictis vestra do(minatío) fidem prestare velit indubiam, et eadem de omnibus negotiis cum eo libere et secure loqui poterit, vestram dominationem valere denique in hoc novo anno quam felicissime optamus. Datum Thyrnawye, feria quinta post Epiphaniarum Domini, anno eiusdem 1534.

Anthonius de Lossoncz etc.
manu propria²

¹ *exhibito^{rem}*

² mintha csak az *etc.* és a *manu propria* szavak lennének más kéztől

23.

1534. december 17. Korpona – *Bruckner Zsigmond korponai kapitány levele a jelenleg Csábrág várában élő Pál bozói préposthoz, amelyben magát – a címzett jóhírére tekintettel – ismeretségébe ajánlja.*

Papíron, papírfelzetes vörös viaszba nyomott záró gyűrűspeccsével. MZA G 152. (Rodinný archiv Milotické větve Seilernů) 13–47, č. 17.

Reverendo domino, domino Paulo preposito in Bozok et in arce Zabrack existenti nunc temporis, domino meo gratio^o.

Reverende domine, domine mihi observande! Quamvis argumentum nullum r(everende) v(estre) d(ominationi) habeo scribere, compulit me fama bona interim et notitia¹ famulorum r(everende) v(estre) d(ominationis), ut scriberem,

usque adeo oretenus amice loqui possumus, non ut dignus, qui cum tam viro famoso reliogosoque dignum me putarem loqui, sed ut antea dictum, bona fama de vobis audita petit scribere. Propterea obnix obsecro ac oro v(estram) r(everendam) d(ominationem), ne velit egre ferre, ut litteris meis mediantibus audeam visitare tam dignum virum. Nam si corde totoque animo v(estre) r(everende) d(ominationi) non faverem, scriptis istis meis simplicibus non inciperem visitare² ac notitiam mei dare, attamen indigne, si vero Deus altissimus summusque dederit, quod corde et anima ac substantia mea postulo ac peto: eadem r(everenda) d(ominatio) ad locum pristinum venire, quod et minime dubito, persona mea indigna v(estram) r(everendam) d(ominationem) eo velotius, <quo> potuero, visitare volo. Nihilominus interim meis orationibus oro, volo, ut statim fiat, cui me tanquam ignotus v(estre) r(everende) d(ominationi) commendatum habere defector [!] et valere eidem desidero Nestoreos ad annos. Cetera omnia v(estre) r(everende) d(ominationi) nobilis³ Franciscus, servitor e(iusdem) r(everende) d(ominationis), quem et amicum suum intime nosco, oretenus narrabit. Datum raptim ex Corpona, 17. die mensis Decembris 1534.

R(everende) v(estre) d(ominationis)
servitor in omnibus
Sigismundus Bruckner
ibidem capitaneus

A levél hátlapján a prépost levelének fogalmazványa:

Chare frater! Scripta tua omni humanitate et charitate resarcita de me copiose satis satisque lucide exarata presentata⁴ fuere, quibus visis cogitanti mihi, unde homo omni honoris officio incognitus mihi per omnia successerit, qui me tanti, quanti solus ipse vix existimare faciat, ea namque, que de me scribis, dictu aliorum daret Deus, ut aliquando tu ipse expertus manifestius clariusque⁵ a puero conversatus bonis et virtuosus hominibus, qui nunc rari sunt in loco isto³ desertissimo, ut quid multa. Utinam opinio te⁶ de me tua non fallat, si quando dabitur temporis oportunitas, Deo sic propitio contempleris me senem et egrotum, ibi omni officiorum genere profuturum.

¹ *notitio*

² *visitare* a margón

³ sor fölötti beszúrás

⁴ *presentate*; előtte kihúzza: *ad*

⁵ sor fölötti beszúrás; utána kihúzott szó, talán *predoceret*

⁶ javítva *tuaból*

Ki volt az országbíró 1293 tavaszán?

Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán

Első ránézésre semmi rendkívüli sincsen abban az oklevélben, amelyet Marcell alországbíró 1293. március 31-én egy nem túlságosan jelentős hatalmaskodási ügyben bocsátott ki. Az irat arról számol be, hogy Bekes fia Rorandus és Pósa fia Márkus bemutatta Marcell előtt Pál egykori alországbíró és az egi káptalan okleveleit, és ezekből kiderült, hogy a besenyői Dénes három fia: Albert, Lampert és Lack erőszakkal elfoglalta tőlük a Borsod megyei Császtát, összesen kétszáz márkányi kárt okoztak nekik, és megölték Rorandus egyik atyjafiát (*fratris*), Petőt is. Dénes fiait korábban már Pál alországbíró is elmarasztalta ebben az ügyben, sőt arról is rendelkezett, hogy birtokaik jóvátétel fejében jussanak Rorandus és Márkus kezére – csakhogy a hatalmaskodó fivérek javai Besenyő falu kivételével már teher alatt álltak, maga Besenyő pedig olyan messze esett Rorandus és Márkus lakhelyétől, hogy ők szegénységük okán nem tudtak eljutni oda (*ad quam causa sue inopie ire non possent*). A két károsult így már azzal is beerte volna, ha visszakapja Császtát. Pál alországbíró intézkedett is, hogy újra vezessék be őket jogos birtokukba, egyszersmind a királyi jelenlet elé idéztette a Dénes-fiakat. Ők azonban ezt az idézést megvetették, így az időközben Pál helyére lépett Marcell alországbíró távollétükben újra ellenük ítélt, Császtát pedig ismételten Rorandusnak és Márkusnak juttatta.¹ Az iratot az alországbíró függőpecsétjével erősítették meg.

Az oklevélben leírt események egyáltalán nem mentek ritkaságomba a 13. század végi Magyarországon. Albert, Lampert és Lack apját a kutatás az 1272-ben barsi, 1274-ben pedig borsodi ispánként feltűnő Dénessel azonosítja,² fiai pedig talán a Borsod megyében éppen ekkoriban tartományt építő Ákos nemzetség familiárisai lehettek.³ A hatalmaskodás mint a birtokgyarapítás sajátos útja

¹ DL 90 763. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Zsoldos Attila akadémikusnak (MTA BTK TTI) a dolgozatom első ötletéhez fűzött értékes megjegyzéseit.

² Györffy, Földr. I. 765.; *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 297.

³ Két körülmény is azt sejteti, hogy a Dénes-fiak háta mögött befolyásos támogatók álltak. Egyrészt erre utal az alországbírók feltűnő tehetetlensége a bűnösökkel szemben. Hogy Császtát vissza kell adni jogos tulajdonosainak, arról egyszer már a méltóságot 1291-ben és 1292-ben betöltő (*Zsoldos A.: Archontológia i. m. 35.*) Pál is rendelkezett, sőt utasítására az alacsikai Tamás királyi emberként az egi káptalan tanúbizonyosága mellett annak rendje s módja szerint iktatta is

és a központi bíróságok erőtlensége az oligarchák által támogatott (vagy éppen felbújtott) hatalmaskodókkal szemben általános jellemzője a korszaknak.⁴ Rövid dolgozatomban nem is ezt a témát akarom újra elővenni – hiszen a királyi hatalom 13. század végi válságáról bőséges szakirodalom áll rendelkezésre⁵ –, hanem az idézett oklevélre függesztett pecsét címertani szempontú vizsgálatára alapozva két kérdés megválaszolására teszek kísérletet: mit tudhatunk a pecsét tulajdonosáról, a fenti hatalmaskodási ügyben ítélező, ám ezzel együtt is összesen csupán három oklevelünkben szereplő Marcell alországbíróról, és ki lehetett a hivatali felettese, vagyis az országbíró az irat kibocsátásakor, 1293 márciusának végén? Mindezzel nem csupán archontológiai ismereteinkhez szeretnék szerény adalékot szolgáltatni, hanem azt is szeretném bemutatni, hogy a címertani kutatás egyes esetekben milyen közvetlen módon járulhat hozzá a jóval szélesebb szakmai érdeklődésre számot tartó politikatörténeti rekonstrukcióhoz.

*

Írásos forrásaink közül a tihanyi konvent *damus pro memoria*-típusú oklevele említi Marcellt a legkorábban: a feljegyzés szerint a veszprémi püspökség és a paloznaki Jakab mester közötti perben ő rendelt el tanúkihallgatást⁶ – megjegyzendő, hogy az irat tévesen országbírónak (*iudicis curie*) nevezi az alországbíró.⁷ Az oklevélen éves kelet nem szerepel, a kihallgatás napi dátuma azonban igen: a tanúkat február 9-én (*in octavis Purificationis*) vezették a hiteleshely emberei elé. 1292. július 21-én még Marcell elődje, Pál volt hivatalban,⁸ 1293. szeptember 20-án viszont már utódja, Márton.⁹ A tihanyi konvent memoriálisának

a birtokot Rorandus és Márkus részére, ám Marcell alországbíró fentebb idézett oklevele szerint Császa ezek után is a Dénes-fiak kezén maradt. Másrészt figyelemre méltó, hogy amikor ugyancsak Pál a Dénes-fiak besenyői javaiból kárpótolta volna Rorandust és Márkust, ők arra hivatkozva utasították vissza ezt a lehetőséget, hogy szegénységük miatt nem tudnak Besenyőre menni. Meglepő kifogás ez olyan személyektől, akik borsodi lakosok létükre ügyükben az egrí káptalant és az alországbíró budai ítélszékét is fel tudták keresni – Rorandus és Márkus eredeti birtoka, Császa és Besenyő (a mai Ládbesenyő) között ugyanis 10 km sincsen a távolság (Györfly, Földr. I. 758. és térképmelléklet: Borsodvármegye a XIV. század végéig). Valószínűbbnek látom, hogy Rorandus és Márkus inkább a Dénes-fiak bosszújától tartva nem merte átvenni azok besenyői földjét.

⁴ *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (Millenniumi magyar történelem.) Bp. 2002. (eredetileg megjelent: 1989.). 448.

⁵ *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 32–83.; *Kristó Gyula*: A tartományúri hatalom. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szerk. Makk Ferenc. II. Bp. 1985. 71–86.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 387–480.; *Zsoldos Attila*: Hűség oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 348–364.

⁶ DF 200 727.

⁷ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 35. (235. jegyz.).

⁸ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 35.

⁹ DL 86 874.

keltezési éveként így csakis 1293 jöhet szóba.¹⁰ Marcell alországbírónak a tanúkihallgatást elrendelő, ám ránk nem maradt oklevele ezek szerint 1293. február 9. előtt keletkezett. Második írásos forrásunk immár Marcell saját kiadványa: Lodomér esztergomi érsek és a pásztoi István ispán fiai perében született ítéletéről 1293. február 25-i dátum alatt bocsátott ki oklevelet.¹¹ Az alországbíró említő kútfőink sorát harmadikként a dolgozatom bevezetőjében már idézett, 1293. március 31-i oklevél zárja. Az írott forrásokból tehát mindössze annyi derül ki Marcellról, hogy alországbírói hivatalát valamikor 1293. február 9. előtt nyerte el, és ugyanezen esztendőben március 31-én még viselte: személyéről vagy felettese kilétéről az oklevelek szövege semmit sem közöl.

Annál érdekesebb eredményre jutunk, ha vallatóra fogjuk Marcell pecsétjét, amely az 1293. március 31-i oklevélre függesztve maradt ránk. A lenyomat kör alakú mezejének nagy részét egy enyhén ívelt oldalú háromszögpajzs tölti ki, amelyben címerábra gyanánt három cölöpöt ábrázoltak. A pajzs fölött kissé elmosódott, de azért egyértelműen azonosítható *Agnus Dei*-figura látható. A pecsét körirata: + S(IGILLUM) • MARCELLI • COMITIS.¹² Az egyetemes heraldikai kutatás régi és máig érvényes megállapítása, hogy a 13–14. században a pajzson kívüli ábrázolások még Nyugat-Európában sem tekinthetők a címerek állandó elemeinek, csupán esetlegesen felbukkanó díszítő motívumoknak, amelyeket a címer tulajdonosa tetszése szerint variálhatott vagy akár elhagyhatott anélkül, hogy ezzel a címerpajzs azonosíthatóságát veszélyeztette volna.¹³ Noha a magyarországi címeres emlékek vizsgálata óvatosságra int ezzel a megállapítással kapcsolatban,¹⁴ esetünkben mégis igen valószínű, hogy az *Agnus Dei* képe csupán helykitöltőként (és nem a heraldikai kompozíció részét alkotó, állandó címerelemnek tekintendő külső ékítményként) került Marcell alországbíró pecsétjére. Sisakdíszként ugyanis sisak hiányában aligha értelmezhetnénk, pajzstartó pedig azért nem lehet, mert mind a négy lábával a pajzs fölött áll, nem pedig mögötte. Annál érdekesebb viszont heraldikai szempontból maga a címerpajzs. Tudott tény, hogy a három cölöp a késő középkori Magyarországon a Héder nemzetségből kiszakadt családok közös (nemzetségi) címere volt,¹⁵ ám a 13. században – Marcell alországbíró pecsétjét leszámítva – csakis a kőszegi ág tagjaihoz köthető emlékeken sze-

¹⁰ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 35.

¹¹ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I–II. Esztergom 1874–1882. II. 342–344.

¹² DL 90 763. Másolatai: MOL V 8 (Pecsétgyűjtemény – Középkori pecsétekről készült műanyagmásolatok) 649.; Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolati gyűjteménye (a továbbiakban: BTM) 65.1598.

¹³ Michel Pastoureaux: Traité d'héraldique. Paris 2004. 4 205.

¹⁴ Körmendi Tamás: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. (2009) 397.

¹⁵ Csoma József: Magyar nemzetségi címerek. In: Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. 1232–1237.

repl.¹⁶ Legkorábban Kőszegi Henrik szlavón báni pecsétjének 1273-ban¹⁷ és 1274-ben¹⁸ kelt lenyomatain bukkan fel, majd Kőszegi Iván ugyancsak szlavón banként használt *typarium*ának 1278-ban¹⁹ és 1285-ben²⁰ készült lenyomatain. Vélhetően ugyanilyen címerpajzs díszítette Kőszegi Miklós nádori pecsétjét is, ám ennek 1295-ből fennmaradt, egyetlen példánya olyan töredékes, hogy csupán egy cölöpöt lehet kivenni rajta.²¹ Nem vitás tehát, hogy a Marcell alországbíró 1293-ból fennmaradt pecsétjén látható címert a kortársak a Héder nembéli Kőszegiek jelvényeként ismerhették.

Valószínűtlennek látszik, hogy Marcell maga is a nyugat-dunántúli nagybirtokos család sarja lett volna. Ezt a lehetőséget elsősorban nem is az a körülmény cáfolja, hogy tudomásunk szerint a Kőszegi-ágnak (sőt az egész Héder nemzetségnek) nem volt ilyen nevű tagja,²² hanem sokkal inkább kutatás azon megfigyelése, hogy az országos főméltóságok hivatali helyettesei (például az alnádor, az alországbíró és a vicebánok) a 13. században rendre a feletteseik familiárisai (és nem családtagjai) közül kerültek ki.²³ A Kőszegiek címerével vésett pecsétet használó Marcell ezek szerint a dunántúli oligarchacsalád valamelyik tagjának a familiárisa lehetett, sőt hivatali minőségében is egy olyan országbíró helyettese, aki a Kőszegi családból származott. Ez a következtetés viszont azért tűnik érdekesnek, mert az okleveles adatok alapján 1293-ban csupán két személy országbírói tevékenysége igazolható: Hontpázmány nembéli Tamásé az év elején, illetve Péc nembéli Aporé az esztendő második felében.²⁴ Hogy a Kőszegi család valamelyik tagja is viselte volna az egyik legfontosabb országos méltóságot ebben az időben, arról nem tudunk – ám az már első látásra is szembeötlik, hogy éppen 1293 tavaszáról nem is maradt ránk az országbíró kilétére utaló okleveles adat. Kérdés mármint, elegendő-e a Marcell pecsétje által kínált halvány címertani nyom ahhoz, hogy egy más forrásokból ismeretlen országbíró hivatalviselésével számoljunk 1293 tavaszán.

¹⁶ *Körmendi T.*: A magyarországi nemzetségi címerek i. m. 405.

¹⁷ DL 846. Másolata: MOL V 2 (Pecsétgyűjtemény – Varjú Elemér gipszmásolatgyűjteménye) 138.

¹⁸ DL 876. Másolatai: MOL V 2 14., V 2 138a., BTM 64.89.

¹⁹ Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár (a továbbiakban: VÉFL), Ius gladii 2. Másolata: BTM 65.1833.

²⁰ DL 1186. Másolatai: MOL V 2 139., BTM 64.110.; közlése: *Nagy Imre*: A Németújvári grófok s a dömösi káptalan pecsétjei. *Archaeologiai Értesítő* 11. (1877) 154–155.

²¹ DL 1416. Másolata: BTM 64.129.

²² *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: *Uő*: Magyar középkori adattár. CD-ROM. Bp. 2001. Héder nem: 1–6. tábla.

²³ *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. *Jogtudományi Közöny*. Új folyam 17. (1962) 653. Ugyanezen tanulmány azon kijelentése, amely szerint deveszeri Eymich fia Márton alországbíró egyszersmind hivatali felettese, Péc nb. Apor atyafiságához tartozott volna (*Gerics J.*: Királyi bírói jelenlét i. m. 652.), a korábbi szakirodalom téves megállapításán alapul, vö. *Engel P.*: Genealógia i. m. Péc nem: 1–6. tábla; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 328.

²⁴ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 35–36.

Ebbéli gyanúkat csaknem kétségtelen bizonyossággá szilárdítja, hogy az Árpád-korból ismert alországbírói pecséteken kivétel nélkül a mindenkori országbíró címere (vagy annak variánsa) szerepel.²⁵ Rátót nembéli Gyula országbíró helyettesének, Miklósnak az 1239-ből fennmaradt pecsétje egy normann típusú pajzsba foglalt hárslevelet ábrázol.²⁶ Ugyanilyen hárslevél volt a Rátótok 1237-ben már adatolható nemzetségi címerének fő motívuma is:²⁷ Miklós tehát bizonyíthatóan a hivatali felettese címerét vésette a pecsétjére. Majd három évtizeddel később, 1264-ben Simon alországbíró olyan *typariumot* használt, amelynek lenyomatán hatágú csillag látható.²⁸ Felettesének, Kemény fia Lőrincnek országbírói pecsétjét nem ismerjük, 1268-ból ránk maradt nádori pecsétjén viszont a címerpajzs három sarkában szintén egy-egy csillagot figyelhetünk meg.²⁹ A két motívum hasonlósága ezúttal is szembetűnő. Ákos nembéli Ernye országbíró *viceiudex*ének, Istvánnak a pecsétje csak erősen sérült formában ismert: amennyire azt az 1269-ből származó töredéken látni lehet, a lenyomaton eredetileg talán egy címerábra nélküli pajzs (heraldikai szakszóval: tarpajzs) szerepelt.³⁰ Ernye országbírótól semmilyen címeres emléket sem ismerünk, Ernye fia István azonban 1298-ban³¹ és 1299-ben³² is egy üres pajzzsal díszített *typariumot* használt – ez pedig éppenséggel nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egykor maga Ernye is tarpajzsot viselt címer gyanánt.³³ Péc nembéli Apor országbíró helyettese, devecesteri Eymich fia Márton 1293-ból,³⁴ illetve 1294-ből³⁵ fennmaradt pecsétjének címerpajzsán két bizonytalan azonosítású ábra (talán madárszárny és madárfej) között egy kettős harántpólya látszik. Az

²⁵ Vö. József Gerics: Das Gericht praesentia regia am Ende des 13. Jahrhundert. Annalen Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 19. (1978) 35.

²⁶ DL 240. Másolatai: MOL V 2 24., V 2 100., V 8 1155., BTM 64.38; fényképe: *Solymosi László*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétteni tanulmányok. Bp. 2006. 322. (32. kép).

²⁷ Csoma J.: Magyar nemzetségi címerek i. m. 1288–1296.; Körmendi T.: A magyarországi nemzetségi címerek i. m. 409–410. A címer azonosságából kiindulva Miklós alországbíróként tévesen a Rátót nemzetség tagjának vélte: Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala. Bp. 1986. 74.; Bodor Imre: Árpád-kori pecsétjeink II. Egyházi és világi pecsétek. Turul 75. (2002) 14.; vö. Engel P.: Genealógia i. m. Rátót nem: 1–11. tábla; Zsoldos A.: Archontológia i. m. 334.

²⁸ DL 560. Másolatai: BTM 64.58.; DL 562.; MOL V 2 99., BTM 64.59.

²⁹ DL 40 070. Másolatai: MOL V 2 67., BTM 65.1121.

³⁰ VÉFL Oklevelek, Nivegy 3. Másolata: BTM 65.1831.; közlése (a tarpajzs azonosításával): Rácz György: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67. (1995) 27. (2.1. sz.), 33.

³¹ DL 1509. Másolatai: MOL V 2 17., V 8 48., BTM 64.140.; közlése: Rácz Gy.: Az Ákos nemzetség i. m. 27. (3.1. sz.), 33.

³² DL 2216. Másolatai: MOL V 2 90., V 8 88., BTM 64.224.; közlése: Rácz Gy.: Az Ákos nemzetség i. m. 27. (3.2. sz.), 33.

³³ Rácz Gy.: Az Ákos nemzetség i. m. 17–18.

³⁴ DL 1359. Másolatai: MOL V 2 51., MOL V 8 42., BTM 64.125.; DL 1374. Másolatai: BTM 64.125., 65.1838.

³⁵ VÉFL Veszprémi Székeskáptalan Magánlevéltára, Nagy et Kis Berén 14. Másolata: BTM 65.1838.

utóbbi mesteralak szoros rokonságot mutat a Péc nemzetség egyszerű harántpólyát ábrázoló címerével,³⁶ vagyis itt is valószínűsíthető a heraldikai párhuzam. Végül Ákos nembéli Ernye fia István országbíró ugyancsak István nevű albírja 1300-ban kiterjesztett szárnyú madarat ábrázoló címerrel vésett pecsétet használt.³⁷ Noha Ernye fia Istvánhoz – ahogy azt fentebb magam is említettem – kizárólag tarpajzsot mutató címert tudunk kötni, az alországbírói pecséten látható madárfigurát ezúttal is kapcsolatba lehet hozni az országbíró személyével. Ernye fia István rokonsága, az Ákos nemzetség tagjai ugyanis a 13–14. században kimutathatóan használtak ragadozómadarat ábrázoló címervariáns is.³⁸

Rövid (ám valamennyi ismert lenyomatot görcső alá vonó) lajstromunk alapján kijelenthetjük, hogy az Árpád-kori alországbíróktól fennmaradt pecsétek heraldikai motívumai minden ismert esetben rokoníthatók az éppen hivatalban lévő országbíró (vagy nemzetsége) címerével. A jelenség legkézenfekvőbb magyarázataként az alországbírókat a felettesükhöz kötő familiaritás kínálkozik. Ilyesfajta *serviensis* kapcsolatról tanúskodik Marcell pecsétjének körirata is, amely – mint fentebb láthattuk – csupán ispánnak (*comitis*) nevezi a *typarium* tulajdonosát, alországbírói méltóságát nem említi. Logikusnak tűnik tehát az a feltételezés, hogy az 1293-ban használt pecsétnyomót Marcell valójában még azelőtt készítette, hogy elnyerte az alországbírói tisztséget. Ha pedig tényleg így volt, akkor a pecsétjén látható címer egyszerűen azt is bizonyítja, hogy Marcell már hivatalba lépte előtt is szoros kapcsolatban állt a Kőszegi családdal. A 13. század második feléből ránk maradt többi alországbírói pecsét köriratai ellenben kivétel nélkül jelzik a pecsét tulajdonosának alországbírói méltóságát.³⁹ Ezekben az esetekben tehát az országbíró címerének használata a helyettes pecsétjén akár a hivatali alárendeltséggel is magyarázható. Párhuzamként felhozható, hogy éppen ugyanebben az időszakban az országnagyok hivatali pecsétjein is rendszeresen szerepelnek a királyi címerből vett motívumok, mégpedig a kutatás álláspontja szerint éppen azt jelképezve, hogy az adott báró (legalább névleg) az uralkodótól eredeztetni hivatali hatalmát.⁴⁰ Ugyanígy elképzelhető, hogy az alországbírók is alkalmazkodni próbáltak címerhasználatukban felettesükhöz, a mindenkori országbíróhoz. Mindez

³⁶ Csoma J.: Magyar nemzetségi címerek i. m. 1281–1284.; Körmendi T.: A magyarországi nemzetségi címerek i. m. 408–409. Márton alországbírót éppen címeres pecsétje alapján korábban a Péc nemzetség tagjának is vélték, l. Wertner Mór: Az Árpád-kori ország- és udvarbírák genealógiája. II. Turul 19. (1901) 71–72.; Csoma J.: Magyar nemzetségi címerek i. m. 1282.; vö. fentebb 23. jegyz.

³⁷ DL 1490. Másolatai: MOL V 2 17a., V 2 29., BTM 64.136.; DL 1559., közlése: Rácz Gy.: Az Ákos nemzetség i. m. 28. (4.1. sz.), 33. Másolata: BTM 64.155.

³⁸ Rácz Gy.: Az Ákos nemzetség i. m. 18–19.

³⁹ Miklós alországbíró 1239-i pecsétje azért nem sorolható közéjük, mert annak pereme részben letört, ezért köriratából csupán a pecséttulajdonos neve olvasható, a tisztsége nem.

⁴⁰ Rácz György: Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecsétteken a XIII–XIV. században. Levéltári Közlemények 63. (1992) 133.

azonban témánk szempontjából most másodlagos, hiszen az alországbírók valószínűleg eleve az országbírók familiárisai közül kerültek ki.

Ha figyelmünket most ismét Marcell esetére összpontosítjuk, pecsétje alapján csaknem bizonyosak lehetünk abban, hogy ő maga valamelyik Kőszegi familiárisa lehetett, és – mivel valószínűtlen, hogy idővel esetleg egy másik nagybirtokos szolgálatába szegődve továbbra is korábbi urának címerével pecsételt volna – alországbíróként is alighanem a Kőszegi család valamelyik tagjának a helyetteseként működött.

Ezek a címertani analógiákon alapuló következtetések természetesen csakis akkor tarthatók, ha összhangba lehet őket hozni a rendelkezésünkre álló okleveles adatokkal, mindenekeztül azokkal, amelyek a korabeli országbírók (és alországbírók) hivatali idejével kapcsolatban ránk maradtak. Mint fentebb már említettem, 1293 tavaszáról egyetlen okleveles adatot sem ismerünk az országbíró személyével kapcsolatban. A méltóságot 1291 óta betöltő Hontpázmány nembéli Tamás utoljára 1293. február 1-jén szerepel ebben a minőségében, első név szerint is ismert utódja, Péc nembéli Apor hivatalviselését viszont csak július 11-től lehet igazolni.⁴¹ Ennek alapján elvileg nem lehetetlen, hogy 1293. február 1. és július 11. között valaki más is szerepelhetett az egyik legfontosabb bárói méltóságban. Mivel azonban a szakirodalom régi és helytállóan ismert megállapítása szerint korszakunkban az országbíró távoztával a familiárisai közül kikerülő helyettese is leköszönt,⁴² célszerűnek látszik azt is megvizsgálunk, hogy az alországbírókra vonatkozó adatok segítenek-e szűkíteniünk Marcell és Kőszegi családbéli hivatali főnöke hivatalviselésének lehetséges idejét.

Hontpázmány nembéli Tamás albírja, a dolgozatom bevezetőjében már emlegetett Pál bizonyosan előbb távozott hivatalából, mint a felettese: 1293. február 1-jén ugyanis már csupán egykori alországbíróként említik.⁴³ Az ő működésére vonatkozó adatok tehát nem kelteznek pontosabban az esetleges országbíróváltást. Látszólag más a helyzet Péc nembéli Apor helyettesével, a devecseri Eymich fia Mártonnal. Fejér György kétes hírnevű okmánytárában ugyanis szerepel egy oklevél, amely szerint Márton alországbíró már 1293. április 15-én (*feria quarta proxima post quindenam Pasce*) felkérést intézett az esztergomi káptalanhoz egy jogtalanul elfoglalt birtok restitúciójának lefolytatására, amelyre az alországbíró oklevelét átíró hiteleshelyi jelentéstétel szerint április 23-án (*in vigilia Sancti Georgii*) kerítették sort.⁴⁴ Ha azonban összevetjük a Fejér által

⁴¹ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 35.

⁴² Gerics J.: A királyi bírói jelenlét i. m. 652. Gericsnek ezt az eredetileg csupán III. András korával kapcsolatban megfogalmazott megállapítását nyugodtan kiterjeszthetjük az alországbírói intézmény egész Árpád-kori történetére, hiszen egyetlen olyan adat sem maradt fenn, amely szerint valamelyik „viceiudex” hivatalban maradt volna felettese távozása után is, l. Zsoldos A.: Archontológia i. m. 26–36.

⁴³ Reg. Arp. 3902. sz.

⁴⁴ CDH VI/1. 260–261.

közölt szöveget az esztergomi káptalan eredeti kiadványával,⁴⁵ rögtön kiderül, hogy sem az alországbírói megkeresésben, sem a hiteleshely válaszában nem szerepel a kibocsátás esztendeje – vagyis Fejér önkényesen szúrta be a szövegbe az 1293-as évszámot. Az irat éves keltének meghatározásához véleményem szerint ezek után két szempont figyelembevételével juthatunk közelebb. Egyfelől adott Márton hivatali működésének lehetséges legkorábbi és legkésőbbi dátuma. 1293. március 31-én ugyanis – ahogy arról fentebb már szó esett – még Marcell volt az alországbíró, 1298. január 21-én pedig már Istvánt említik a poszt betöltőjeként.⁴⁶ Márton oklevele tehát értelemszerűen csakis 1293–1297 között keletkezhetett. Másfelől érdemes alaposabban is megvizsgálnunk az irat szövegét fenntartó hiteleshelyi jelentéstételben szereplő napi dátumokat. Az alországbíró – ahogy azt fentebb már említettem – a húsvét *quindenáját* követő szerdán intézett megkeresést az esztergomi káptalanhoz – az erre válaszul küldött jelentéstétel szerint viszont Szent György ünnepének előnapján már le is folytatták az általa előírt hiteleshelyi eljárást, méghozzá Esztergomtól viszonylag távol, a Zsitva mellett fekvő Bars megyei Valkászon. Mivel a megkeresésnek természetesen meg kellett előznie a jelentéstételt, nyilvánvalóan csakis olyan évek jöhetnek szóba Márton oklevelének lehetséges keletkezési idejeként, amikor a húsvét *quindenáját* követő szerda Szent György *vigiliájánál*, azaz április 23-ánál korábbi időpontra esett. 1293 és 1297 között három ilyen esztendő is volt: a mondott szerdai nap 1293-ban április 15-ét, 1295-ben április 20-át, 1296-ban pedig április 11-ét jelentette volna. A három év közül 1295 kevésbé tűnik valószínűnek: ha ugyanis április 20-án állították volna ki az alországbírói megkeresést, ez legjobb esetben is csak április 21-én érkezhett volna meg Esztergomba, innen viszont a hiteleshelyi ember aligha érhetett másnapra a nagyjából hatvan kilométernyire fekvő Valkászba, hogy ott harmadnap (április 23-án) már a jelenlétében járjon el a királyi ember. A másik két esetben viszont elképzelhető, hogy akár 1293. április 15-éről, akár 1296. április 11-éről keltezett megkeresésre a hiteleshely már április 23-án reagálni tudott. Ez viszont azt jelenti, hogy Márton oklevelének lehetséges kibocsátási éveként 1296 éppen úgy szóba jöhet, mint 1293. Fejér keltezését az sem erősíti, hogy 1293-i dátum esetén azzal kellene számolnunk, hogy a mondott évben március 31. és április 15. között új alországbíró lépett hivatalba. Ez pedig azért hatna zavarólag, mert 1293 áprilisában III. András király mindvégig a Szepességben tartózkodott,⁴⁷ és nem túlságosan valószínű, hogy innen intézkedett volna személycseréről az országbíró (vagy akár csak a királyi jelenlét budai bíróságát vezető alországbíró) posztján. A Fejér

⁴⁵ DL 60 119.

⁴⁶ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 36.

⁴⁷ *Zsoldos Attila*: III. András. In: *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból.) Bp. 2003. 187. 1293. ápr. 2-án és 24-én, majd máj. 3-án és 7-én is innen keltezte az okleveleit (Reg. Arp. 3915., 3918., 3920., 3922. sz.).

által önkényesen megállapított éves kelet tehát nem igazolható egyértelműen (bár nem is zárható ki). Mindennek figyelembevételével devecseri Eymich fia Márton hivatalviselésére a legkorábbi kétségtelen hitelű adatot csupán egy 1293. szeptember 12-én kibocsátott oklevél szolgáltatja.⁴⁸ Az alországbírók archontológiája tehát kevesebb támpontot kínál számunkra, mint az országbíróké: Marcell *viceindex* elődje 1293. február 1. előtt távozott, utódjának működése pedig legkorábban szeptember 12-én bizonyítható.

Az országbírói és alországbírói dátumok vizsgálatának legfontosabb tanulsága az, hogy a rendelkezésünkre álló okleveles adatok egyáltalán nem cáfolják egy ismeretlen személy rövid, néhány hónapos országbírói működésének a lehetőségét 1293 tavaszán. Hivatalviselésének lehető legrégebb időkeretét – a Hontpázmány nembéli Tamás országbíróra vonatkozó utolsó, illetve a Péc nembéli Aporra vonatkozó első adat figyelembevételével – 1293. február 1. és július 11. közé helyezhetjük. Mivel tudjuk, hogy a mindenkori alországbíró a felettese rendre a saját familiárisai közül választotta ki, ésszerűnek tűnik az a következtetés, hogy új országbíró hivatalba lépése esetén szükségképpen új *viceindex* kinevezésére is sor került. Ebből kiindulva igen valószínű, hogy az 1293 tavaszán működő, ismeretlen országbíró február 9. előtt már hivatalba lépett és március 31-én még viselte a méltóságát – hiszen albírāja, Marcell működése ebben az időszakban kétséget kizáróan igazolható. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy Marcell és felettese hivatalba lépését a korszak viszonyaihoz mérten meglepően pontosan keltezhetjük, 1293. február 1. és 9. közé. Ezekben a napokban ráadásul valószínűleg III. András is éppen Budán tartózkodott,⁴⁹ vagyis adott esetben könnyűszerrel intézkedhetett a kormányzat átalakításáról.

Adott tehát egyfelől az okleveles adatok alapján annak az elvi lehetősége, hogy 1293 tavaszán egy ismeretlen országbíró hivatalviselésével számoljunk, másfelől Marcell pecsétje alapján az a következtetés, hogy ez az elenyészett emlékezetű báró alighanem a Kőszegiek közül származhatott. A dunántúli oligarchacsalád mely tagja lehetett tehát országbíró 1293 tavaszán? Az 1274-ben elhunyt idősebb Henriknek három fia is ereje teljében lévő férfi volt ekkoriban: az apjuk első házasságából született Miklós és Iván (János), illetve a valószínűleg egy második frigyből született ifjabb Henrik.⁵⁰ Nézzük először is a rájuk vonatkozó archontológiai adatokat! A két idősebb fivér hivatali pályafutásáról 1293. február 1. és július 11. között egyetlen adat sem maradt fenn: ekkoriban viselt méltóságaikra csakis abból következtethetünk, hogy némely hivatal betöltőjeként a mondott periódust megelőzően és azt követően is ők szerepelnek. Noha korábban mindketten több országbírói poszton is megfordultak, 1293 első felében

⁴⁸ DL 86 874.

⁴⁹ *Zsoldos A.*: III. András i. m. 184. A király nevében 1293. január 4-én és 24-én Budán állítottak ki oklevelet (Reg. Arp. 3898., 3901. sz.), február 18-án viszont már Zólyomban (Reg. Arp. 3904. sz.).

⁵⁰ *Zsoldos Attila*: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. Vasi Szemle 64. (2010) 652–654., 656.

Miklós kénytelen volt beérni a somogyi ispánsággal,⁵¹ Iván pedig a sopronival és a vasival.⁵² Az ifjabb Henrik ezzel szemben szlavóniai bánként szerepel a csázmái káptalan 1293. február 11-i oklevelében, ráadásul ugyanez az irat arról is beszámol, hogy néhány nappal korábban a muzsinai birtokáról rendelkezni kívánó nagyúr gyengélkedése miatt nem bírta felkeresni a hiteleshelyet, hanem magához kérte a káptalan három tagját tanúságtétel végett.⁵³ Az a tény, hogy az ifjabb Henrik február 11-én az egyik legjelentősebb szlavóniai hiteleshely szerint még bán volt, ráadásul a Kőrös megyei Csázma közelében tartózkodott (még hozzá állítólag mozgásképtelenül) szerfölött valószínűtlenné teszi azt a lehetőséget, hogy a vele azonosítsuk a február 9. előtt hivatalba lépő országbíró. Marcell *viceindex* felettese tehát az archontológiai adatok tanúsága szerint vélhetően Kőszegi Miklós vagy Iván lehetett.

Kőszegi Iván mellett leginkább az szólhatna, hogy az ő környezetében valóban ki tudunk mutatni egy Marcell nevű familiárist: éppen így hívták ugyanis 1284 novemberében – vagyis Iván szlavóniai bánsága idején – a kőrösi ispánt.⁵⁴ Kettejük kapcsolatának jellegét már a kutatás azon régi megállapítása alapján is gyanítani lehet, amely szerint a szlavóniai megyék ispánjait (különösen Zágrábét és Kőrösét) a 13. század végén rendszerint a bán nevezte ki, még hozzá többnyire a saját familiárisai közül.⁵⁵ Esetünkben ezt a tételt egyértelmű forrásadatok erősítik meg. A csázmái káptalan 1284. november 17-én, illetve 24-én kibocsátott oklevelei ugyanis egyebek mellett arról is beszámolnak, hogy amikor Kőszegi Iván zálogba vette Rasina birtokot bizonyos Pósa fiaitól, ebben a szintiztán magánjogi jellegű ügyletben Marcell kőrösi ispán képviselte őt a hiteleshely előtt. A két oklevél semmi kétséget nem hagy a kőrösi ispánt a bánhoz fűző familiárisi kapcsolatról, amennyiben Kőszegi Ivánt mint Marcell urát (*domini sui*) nevezik meg bennük.⁵⁶ Ennek ellenére nagy merészség kellene ahhoz, hogy pusztán a névazonosságból kiindulva az 1284-ben felbukkanó kőrösi ispánt az 1293-ban szereplő alországbíróval azonosítsuk. Ráadásul Kőszegi Iván pályaképe sem éppen azt sugallja, hogy ő lett volna 1293 tavaszának országbírója. IV. László idején még igen magas méltóságokat töltött be (többször is volt szlavóniai bán, nádor és tárnokmester), és III. András uralkodása elején is tárnok-

⁵¹ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 336.

⁵² *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 315.

⁵³ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Collegit et digessit / sabrao i uredio T[adija] Smičiklas. II–XII. Zagreb 1904–1914. (a továbbiakban: CDCr) VII. 129.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 48.

⁵⁴ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 165.

⁵⁵ *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás i. m. 1979. 123–124.; *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia I.) [Bp.–Piliscsaba] 2001. 279.

⁵⁶ CDCr VI. 505–506., 506–507. Vö. *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 1983. (eredetileg megjelent: 1975.) 259.

mesterként szerepelt,⁵⁷ ami nem is meglepő, hiszen tudott tény, hogy a velencei születésű herceg egyebek közt éppen a Kőszegiek hathatós támogatásának köszönhetően jutott Magyarország trónjára. Miután azonban Kőszegi Ivánnak 1291 őszen (közelebről október 9. és december 10. között)⁵⁸ távoznia kellett tárnokmesteri hivatalából, nyíltan szembefordult az uralkodóval. 1292 elején János pápai legátus előtt ígéretet tett arra, hogy csakis olyan személyt ismer el az ország királyaként, akit a Szentszék is elfogad: ez a kijelentés már önmagában is lázadással ért fel, hiszen a pápaság Magyarországon a nápolyi Anjouk trónigényét pártolta III. András uralmával szemben.⁵⁹ Kevéssel később, 1292 tavaszán a Kőszegi-fivérek fegyveresen is felkeltek a király ellen, majd miután lázadásuk nyár elejére elbukott, Iván 1292 augusztusában elfogta és novemberig rabságban tartotta a királyt, aki szabadulása fejében vélhetően büntetlenséget ígért foglyul ejtőjének.⁶⁰ Okleveleinkben nincsen nyoma, hogy a dunántúli nagyúr a későbbiekben III. András uralma idején bármilyen országbárai méltóságot elnyert volna.⁶¹ Sopron és Vas megye ispánságát ugyan szilárdan a kezében tartotta (az előbbi tisztséget 1295-ig, az utóbbit 1299-ig viselte),⁶² ám ez elsősorban azzal magyarázható, hogy ez a két megye alkotta a Kőszegiek tartományának a magterületét. Mindennek alapján úgy tűnik, hogy III. András és Kőszegi Iván kapcsolata 1291 második felében – amikor az uralkodó menesztette a kormányzatból egykori tárnokmesterét – végleg megromlott, és a dunántúli oligarcha 1292 végére egyértelműen a király legveszedelmesebb hazai ellenségévé vált. Igen nehéz lenne olyan okot találnunk, amely 1293 februárjának elején (vagyis mindössze három hónappal azután, hogy kiszabadult Kőszegi Iván fogságából) arra indíthatta volna III. Andrást, hogy éppen őt ültesse az egyik legfontosabb méltóságba. Ha pedig az mégis erre kényszerült volna (például a rabsága idején köttetett politikai alku részeként), akkor február közepén valószínűleg nem indul útnak Budáról, hogy két és fél hónapot töltsön a zólyomi erdőispánságban és a Szepességben – inkább az országos központ közelében marad, hogy szükség esetén megakadályozhassa ellensége térnyerését.

Noha a legidősebb fivért, Kőszegi Miklóst is erős túlzás lenne a király hű bárójának nevezni, pályaképe alapján talán valamivel hihetőbb, hogy 1293 elején III. András őt ültette az országbárai méltóságba. IV. László uralkodása alatt álta-

⁵⁷ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 315–316.

⁵⁸ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 64.

⁵⁹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² II. 435.; *Zsoldos A.*: III. Andás i. m. 178.

⁶⁰ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. II. 437–439.; *Zsoldos A.*: III. András i. m. 180., 182.

⁶¹ A támogatásával Magyarországra érkezett I. Károly uralomra jutása után viszont Kőszegi Iván visszatért a kormányzatba, és 1302–1307 között ismét nádori méltóságot viselt (*Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. [História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.] Bp. 1996. II. 135.).

⁶² *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 200., 225. I. Károly idején 1303-ból ismét van adatunk Kőszegi Iván soproni és mosoni ispánságára (*Engel P.*: Archontológia i. m. II. 135.).

lában Kőszegi Miklós is tagja volt a királyi tanácsnak (mind nádori, mind szlavón báni hivatalt több alkalommal viselt), és 1291-ben III. András kormányzatában is helyet kapott nádorként, az év végén azonban a király őt is menesztette, akár csak Ivánt.⁶³ Mint fentebb már említettem, a Kőszegi-fivérek ezt követően 1292 tavaszán lázadást szítottak a király ellen. A felkelés főkolomposa forrásaink szerint éppen Miklós volt.⁶⁴ Miután azonban III. Andrásnak sikerült levernie a lázadást, Miklós többé nem szállt szembe olyan látványosan az uralkodóval, mint Iván. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a későbbiekben 1294/1295-ben, 1296-ban és 1297/1298-ban is újra neki jutott a nádori hivatal III. András kormányzatában.⁶⁵ Okleveles adatok alapján Miklós visszatérése a királyi tanácsba legkorábban 1294. első felében (július 23. előtt) igazolható, a Kőszegiek politikai térnyerését azonban közvetett módon esetleg már 1293 júliusában jelezheti Péc nembéli Apor országbírói kinevezése: az utóbbi előkelő ugyanis 1286-ban tudhatólag a Kőszegiek szövetségese volt, amikor elfoglalta Pozsony várát a királyi csapatoktól.⁶⁶ A három Kőszegi-fivér közül így véleményem szerint Miklósról feltételezhetjük a legkönnyebben, hogy 1293 tavaszán Marcell alországbíró feletteseként ő viselte az országbírói méltóságot.

Rövid dolgozatom legfontosabb célja az volt, hogy a *viceindex* 1293. március 31-én használt pecsétjéből kiindulva igazoljam egy elfeledett országbíró hivatalviselését. Ha ezt az ismeretlen bárót nem is lehet pontosan azonosítani, az mindenesetre a fentiek alapján igen valószínűnek látszik, hogy ekkoriban a Kőszegiek egyike (az idősebb Henrik valamelyik fia) töltötte be a fontos méltóságot. Erre utal Marcell alországbíró pecsétje, amelyen jól kivehető a nyugat-magyarországi oligarchacsalád címere. Marcell személyéről semmit sem tudhatunk azon kívül, hogy valószínűleg a Kőszegiek familiárisa lehetett és ennél fogva talán a Nyugat-Dunántúlon lehettek birtokai.⁶⁷ Felettese talán Henrik fia Miklós volt, ám ezt csak erősen spekulatív alapon lehet valószínűsíteni. A két idősebb Kőszegi-fivér pályafutása mindenesetre a tagadhatatlan párhuzamok mellett feltűnő különbségeket is mutat III. András uralkodásának idején. A tárnokmesteri méltóságból történt kibuktatása után Iván a lehető legeggyértelműbben elkötelezte magát a nápolyi Anjouk magyarországi trónigényének támogatása mellett (és

⁶³ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 23., 336.

⁶⁴ Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. II. 437–438.; Zsoldos A.: III. András i. m. 180.

⁶⁵ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 23–24.

⁶⁶ Reg. Arp. 3420. sz.

⁶⁷ Ha csupán a Kőszegiek tartományának szívet alkotó Vas megyét vizsgáljuk, még innen is rögtön két Marcell ispánról maradtak fenn adatok a 13. század végéről. Egyikük, a káldi Marcell fia Marcell 1282-ben és 1293-ban is birtokrészt vásárolt a Vas megyei Gulácson (Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearbeitet von Hans Wagner, Irma Traut Lindeck-Pozza. I–V. Wien–Köln–Graz 1955–2000. [a továbbiakban: UBB] II. 162., 291–292.). Másikukat, a sári Marcell fia Marcellt pedig 1283-ban fivérének özvegye felmentette a neki járó hitbér megfizetése alól (UBB II. 176.). További adatok híján természetesen egyiküket sem lehet az alországbíróval azonosítani.

ennek megfelelően III. András uralma idején már nem is szerepel a királyi tanács tagjaként a forrásainkban). Miklós viszont lázadása és hatalmaskodásai ellenére minden jel szerint időről időre igyekezett felújítani a kapcsolatát III. Andrással, és ismereteink szerint nem tett olyan engedményeket a trónkövetelők részére, amelyek ezt ellehetlenítették volna. Érdekes lenne tudnunk, hogy a két fivér eltérő magatartásának hátterében vajon rejtett érdekkülönbség állt, vagy esetleg a család hatalmát és pozícióit kívánták azzal is biztosítani, hogy egyikük inkább a tényleges uralkodó környezetében mutatkozott, másikuk pedig teljes mellszélességgel kiállt a trónkövetelők mellett.⁶⁸ Ennek vizsgálata azonban már egy másik dolgozat témája lehetne.

⁶⁸ Kőszegi Miklós és Iván 1279-ben megosztott apjuktól rájuk maradt és addig közösen bírt javaikon, és ettől kezdve birtokaikat következetesen elkülönítve kezelték (*Zsoldos A.*: Henrik-fiak i. m. 654–657.), arra azonban, hogy adott esetben később is tudtak harmonikus egységben cselekedni, elegendő példát szolgáltat a fentebb már többször említett 1292-i lázadásuk.

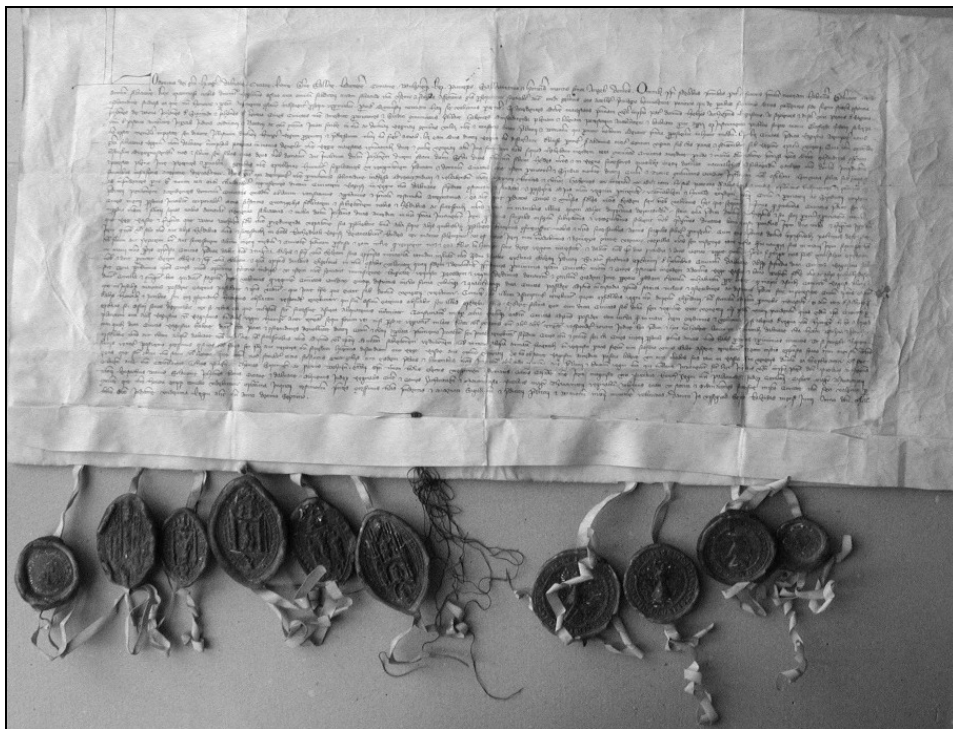
Egy 1358. évi dubrovniki sokpecsétes oklevél pecsétjei

A sokpecsétes oklevelek pecsétjeinek Engel Pál javasolta és irányította összegyűjtése során a bécsi és a varsói levéltárak okleveleire került először sor.¹ Engel tudta, hogy Dubrovnikban (Raguza) is található ebbe a körbe tartozó oklevél, a helyszíni munkára azonban már csak halála után kerülhetett sor.² Jelen tanulmány az I. Lajos által 1358. május 27-én Visegrádon kiadott, az ő pecsétjén kívül az országnagyok tíz pecsétjével megerősített, Dubrovnikban őrzött oklevél (1. kép) pecsétjeinek leírását és értékelését adja.

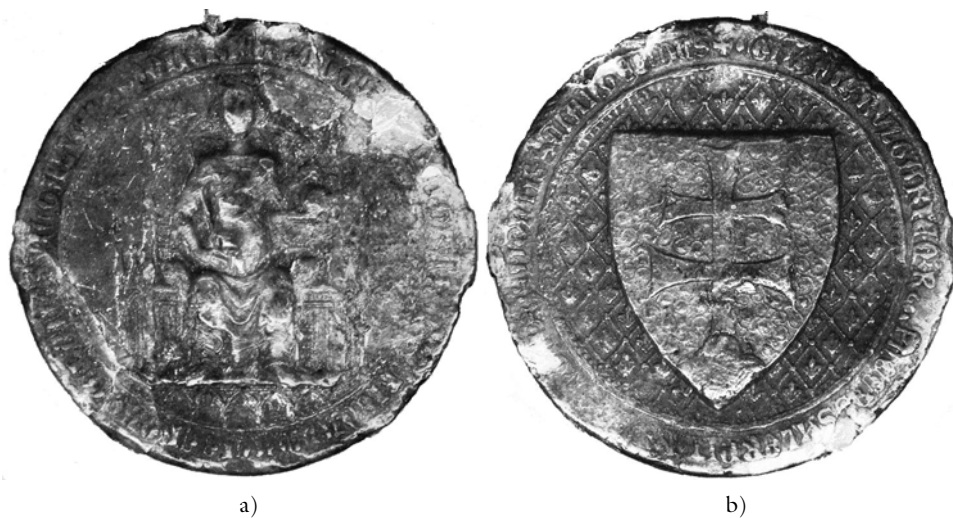
Az oklevéllel kapcsolatban az első érdekesség a pecsétek sorrendje. A sokpecsétes oklevelek megpecsételését mindig a legelőkelőbbek kezdték – az uralkodói család tagjai, a főpapok és az országnagyok esetében a rangsorrend meglehetősen pontos betartásával. A többi ismert, magyar vonatkozású sokpecsétes oklevélnél ez balról jobbra történt. A dubrovniki oklevélnél azonban a király középre került –

¹ A pecsétek közzététele is megkezdődött: *Engel Pál – Lővei Pál: Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból.* In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. (Művészettörténet – Műemlékvédelem X.) Bp. 1998. 133–148.; *Engel Pál – Lővei Pál: A magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétes oklevele* (kiadásra váró kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetében); *Fazekas István – Lővei Pál: Magyar országnagyok királlyá választják III. Frigyes császárt* (2.5 kat. sz.); A magyar rendek képviselői megerősítik a III. Frigyes császárral kötött békét (2.7 kat. sz.); A magyar rendek megerősítik a pozsonyi békét (15.9 kat. sz.). In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. (Kiállítási katalógus.) Szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008. 199–200., 202–203., 535–536.; *Lővei Pál: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek.* In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rác György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. / *Analecta mediaevalia III.*) Bp.–Piliscsaba 2009. 149–182.; *Lővei Pál: „... jelen levélünket ... szokott pecsétjeinkkel meg is erősítettük ...” – Sokpecsétes oklevelek megpecsételési folyamata.* In: „A feledés árja alól új földeket hódítok vissza.” Írások Tímár Árpád tiszteletére. Szerk. Bardoly István, Jurecskó László, Sümegi György. [Bp.] 2009. 109–117.; *Lővei Pál: Sokpecsétes oklevelek a 14–15. századi Magyarországon.* *Ars Hungarica* 39. (2013) 137–144.

² A dubrovniki levéltári kutatásra a középkori magyar királyi emlékek összegyűjtését célzó kutatási program (OTKA 34209) keretében volt lehetőségünk 2003-ban. Munkánkhoz nyújtott segítségükért a dubrovniki városi levéltár igazgatójának, prof. Ivo Oreškovićnak és Ivana Lazarević levéltárosnak, valamint Zsoldos Attilának tartozunk köszönettel.

1. kép. Az 1358. évi dubrovnikai oklevél

2. kép. a–b) I. Lajos első felségi (kettős) pecsétje az 1358. évi oklevélről

azóta leszakadt, de külön megőrzött – pecsétjét (2.a–b. kép) két oldalról veszik közre a prelátusok és az arisztokraták függőpecsétjei. Ehhez némileg hasonló egy 1365. évi, az Esztergomi Főkáptalani Levéltár Magánlevéltárában megőrzött oklevél, amelyen az uralkodó pecsétjét két oldalról három-három bárói pecsét veszi közre.³

Ebben a rendszerben a rangsorrendnek a királyi pecséthez, vagyis a közép-tengelyhez való közelség vonatkozásában kellene megmutatkoznia. A dubrovnikai oklevélen azonban e sorrendnek a betartása – elsősorban a főpapok között – nem játszott központi szerepet: a királyi pecsétől balra ugyan a legelőkelőbb kalocsai érsek pecsétje függ (8. kép), a további négy főpap azonban mintha ezzel éppen ellentétesen, nagyjából az előkelőség balról jobbra csökkenő mértékének megfelelően járt volna el: balról a második a nyitrai (4. kép), a harmadik a veszprémi (5. kép), majd a szerémi (6. kép) és a boszniai (7. kép) következik, utóbbi már a kalocsai szomszédjaként. A sorrend szabálytalanságait tovább növeli, hogy az előkelő származású, Avignonban iskolázott Zsámboki (Gilétfi) László, Gilétfi Miklós nádor fia, János tárnokmester fivére, aki már mint megerősített veszprémi püspök szerepel az oklevél szövegében (választására mintegy fél évvel korábban került sor), az egyébként jóval szerényebb helyzetűnek számító nyitrai püspök után következik.⁴ A jelek szerint az oklevél kibocsátásának idején Zsámboki László szabályos pontifikális pecsétnyomója még nem állt rendelkezésre, az oklevélre egy, a korábbi méltóságának megfelelő császári préposti címet tartalmazó, ugyanakkor egyedülálló módon már a veszprémi püspökség védőszentjét, Szent Mihályt ábrázoló, nyilvánvalóan csak rövid ideig tartó, átmeneti használatra készült pecsét (5. kép) került. Az ábrázoláshoz a minta a veszprémi káptalan pecsétjén kéznél volt.⁵ Az egymással össze nem illő pecsétkörirat és figurális ábrázolás a kápolnaispáni és titkos kancellári hivatalt is viselő Zsámboki László életútjának egy mindössze néhány hónapos szakaszán helyezhető el, ami magyarázhatja a valóban ritka pecsét mostanáig tartó lappangását.

A pecsét sor szfragisztikai különlegességei között említendő Péter boszniai püspök (1356–1376) pecsétjének (7. kép) esete is. Ikonográfiai jellegzetessége – a pecsét tulajdonosnak a személyes védőszent előtt való megjelenítése – mellett a pecsétátvitel nem nagyon sűrűn előforduló középkori gyakorlatát szemlélteti.

³ *Lővei Pál*: Bárói pecsétek. In: *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2000. 82. (kat. 55. sz.), 95. (kat. 68. sz.), 98. (kat. 71. sz.), 111. (kat. 84. sz.), 113. (kat. 86. sz.), egy pecsét felolvasatlan.

⁴ Gilétfi László (†1372) Avignonból hazatérve jelentős egyházi és udvari karriert futott be. 1336-tól szentgyörgyzezei prépost, három év múlva esztergomi kanonok is, 1339-től a császári préposti, 1353-tól a csanádi nagypréposti címet is viseli, 1362-től a zágrábi nagypréposti javadalmat is birtokolja; 1358-tól haláláig királyi alkancellár és királynéi kancellár. Vö. *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 43.; *Pör Antal*: I. László veszprémi püspök származása. Turul 19. (1901) 138.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp. 1996. I. 78., II. 265.

⁵ A veszprémi káptalan pecsétjeihez l. *Takács Imre*: A magyarországi káptalanok és konventek pecsétjei. Bp. 1992. 97–98. (kat. 58. sz.).

A korábban boszniai olvasókanonoki stallumot birtokló, 1356-ban ugyanide püspökké kinevezett Péter 1376-ban rövid időre a győri püspöki széket foglalta el, ahonnan 1377 októberében két évnél szintén nem hosszabb időre Veszprémbe került át.⁶ Győri pecsétjének egy 1377-es oklevélen függő, meglehetősen rossz állapotú lenyomata eddig is ismert volt, amelyen teljes egyértelműséggel felismerhető a most előkerült, húsz évvel korábbi boszniai pecsét figurális kompozíciója.⁷ Változtatásként mindössze egy apró csillag alakú azonosítójel utólagos elhelyezésére, továbbá a felirat újravésésére került a pecsétnyomón sor a győri püspökségre utaló tartalommal. A felfedezés egyúttal magyarázatot ad arra is, hogy a szóban forgó pecsétképnek a 14. század középső évtizedeire jellemző megoldásai miért tűnhetnek annyira szokatlannak a hetvenes évek végéről ismert pecsétek körében.

A bárók pecsétjei között a királyétól való távolodás logikája szerint Kont Miklós nádorét (9. kép) Cikó tárnokmesteré követi (10. kép), az oklevél méltóságsorában utánuk következő Paksi Leusták azonban balról elsőként, a királytól legtávolabb, a főpapok oldalán pecsételt (3. kép). A Cikó-pecsétet jobbról Mikcsfi István udvari lovag pecsétje követi (11. kép), majd Paksi Olivér királynéi udvarbíró, szatmári és máramarosi (valamint ugocsai, de ez az oklevél szövegében nem szerepel) ispán pecsétje zárja a sort (12. kép).

Az oklevél méltóságsorában szereplő főpapok mindegyike meg is pecsételte az okmányt, a bárók közül azonban Csúz János dalmát-horvát bán – aki pedig a legilletékesebb lett volna Raguza tekintetében –, valamint Hahót nembeli Miklós királynéi tárnokmester a pecsételéskor nem volt jelen, Mikcsfi István udvari lovag viszont, bár az oklevél a nevét nem említi, mégis pecsételt.

A pecsétek közül egyedül az Újlakiak ősének, Kont Miklósnak a nádori nagypecsétje mondható közismertnek. Címertani szempontból nem jelent újdonságot a Rátót nembeli Paksi család két tagjának pecsétje sem – hársfaleveles ábrájukkal a nemzetségi címerábra nagyszámú emlékanyagát bővítik, Paksi Olivér indára függesztett két kicsiny hárslevéllel gazdagított nagy hárslevele esetében sajátos összeállításban.⁸ A Smaragdus nemzetségbeli Zsámboki (Gilétfi) László csázmái préposti pecsétjén látható, négyelt háromszögpajzs analógiája testvérének, Zsámboki János tárnokmesternek a pecsétjén⁹ és apjuk, Gilétfi Mikós nádor pecsétjén¹⁰ is megjelenik. Nem rokon velük a hasonló címert használó

⁶ *Conrad Eubel*: Hierarchia catholica medii aevi. I. Regensburg 1898. 146., 193., 555.; *Neumann Tibor*: Péter püspök és rokonsága (az első Szapolyaiak). Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 127. (2007) 59–70.

⁷ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk. Bodor Imre. Bp. 1984. 51. (kat. 54. sz., Takács Imre).

⁸ A nemzetségi címerről l. *Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek. Bp. 1904. 146–154.

⁹ *Lóvei P.*: Bárói pecsétek i. m. 111. (kat. 84. sz.).

¹⁰ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburtius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Esztergom–Bp. 1999. 265.

ló Kórógyi család: lásd Fülöp miháldi ispán pecsétjén a pajzsban elmosódott négyes osztást,¹¹ Kórógyi Fülöp fiának, Kórógyi János macsói bánnak a pecsétjét,¹² valamint Kórógyi Fülöp fia István macsói bán (†1397) eszéki (Osijek, Horvátország) sírkövét¹³ is.

A Midász király „portréját” ábrázoló Cikó-címernek két valamivel későbbi analógiája ismert: Cikó fia István egri püspök pontifikális pecsétjén¹⁴ és pomázi Cikó Miklós 1402. évi pecsétjén.¹⁵ A püspöki pecséten címerpajzsban szerepel a számarfüles mitológiai uralkodó, pomázi Cikó tárnokmester jelen pecsétjén a sisakdíszben, az újonnan megismert pecsét segítségével tehát a család teljes címere rekonstruálható: a sisakdíszben a címerábra ismétlődött. Igencsak valószínűtlen azonban, hogy az ábra a Kartal nem – ebbe tartoztak a Cikók – mindeddig ismeretlen nemzetségi címere lenne.

Az Ákos nembeli Mikcs szlavón bán fiának, Istvánnak a pecsétjén megjelenő harántnégyelt pajzs tűnik fel fiának, Prodavizi Ákosnak 1380-ból ismert pecsétjén is, azonban a felső és alsó mezők körmotívuma nélkül.¹⁶ A pecsét sisakkal és sisakdíszsel bővített teljes címere további adalék az Ákos nemzetség ágainak szerteágazó címerhasználatához.¹⁷ Ugyanakkor a bizonytalanul értelmezhető sisakdísz – talán valamiféle tollbóbitás ernyő – biztosan különbözik az egy budai sírkőtöredéken látható, széttárt szárnyú sast ábrázoló sisakdísztől. Az elhunyt a kőlap köriratában olvasható *nobilis vir mikcz* megnevezés és a faragványnak a 14. század végére mutató stílusjegyei alapján leginkább Prodavizi Ákos Mikcs nevű, utód nélkül 1395-ben elhunyt fiával azonosítható.¹⁸ A sasos sisakdíszhez hasonló feltűnik a nemzetség néhány más tagjának pecsétjén is, és az ábra – a nemzetség nevéből kikövetkeztethetően valójában egy sólyom – volt az Ákosok nemzetségi címere.¹⁹

¹¹ Bécs: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21.: *Lóvei P.*: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek i. m. 154., 164. (30. sz. pecsét).

¹² 1447: *Szentpétery Imre*: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. Turul 20. (1902) 153–165.; A Hédervári-család oklevéltára. Közlik Radvánszky Béla, Závodszy Levente. I. Bp. 1909. 254., kép a 255. oldalon.

¹³ *Mladen Radić*: Az eszéki Szlavón Múzeum középkori kőfaragványai. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Kollár Tibor. Bp. 2010. 536., 541.

¹⁴ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 54–55. (kat. 64. sz., Takács Imre).

¹⁵ *Lóvei P.*: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek i. m. 154., 169. (61. pecsét).

¹⁶ 1380. febr. 12. – Bécs: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienurkunden 238/1–2 (= DF 258 367–258 368.), mindkét oklevelén a 27. sz. pecsét – *Engel P.* – *Lóvei P.*: A magyar királyi és az osztrák hercegi család i. m.; említi: *Rácz György*: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67. (1995) 29. (kat. 8.1. sz.).

¹⁷ *Vö. Rácz Gy.*: Az Ákos nemzetség i. m. 11–34.

¹⁸ *Rácz Gy.*: Az Ákos nemzetség i. m. 19.; *Altmann Júlia* – *Lóvei Pál*: Leletgyűttesek a budavári ferences templomban. Budapest régiségei 38. (2004) 15. (kat. 5. sz.), 19–20. sz. kép.

¹⁹ *Rácz Gy.*: Az Ákos nemzetség i. m. 19–21.

Adattár

1358. május 27. Visegrád (*in Vissegrad, sexto Calendas mensis Iunii*): I. Lajos király az országnagyokkal együtt megerősíti a magyar, dalmát, horvát stb. király fennhatóságát Ragusa (Dubrovnik) fölött, annak a város küldöttjeivel együtt meghatározott kötelességeivel és kiváltságaival együtt.

Državni arhiv Dubrovnik, 7. 3. Diplomata et acta 14. st., pp. 34. – Kiadása: Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti 1. (1869) 141–144.; Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Összeállította Gelcich József. Bp. 1887. 3–8. (1. sz.); Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Collegit et digessit / sabrao i uredio T[adija] Smičiklas. XII. Zagreb 1914. 480–484. (370. sz.)

Hártyára írott oklevél, tíz, pergamen szalagokon függő pecséttel. A szalagokon vagy fölöttük nem tüntették fel a pecsételő nevét. Középen vörös sodrott selyemfonalakból álló sodraton eredetileg az uralkodó pecsétje függött, szálainak vége ma is látható az oklevélen – a leszakadt pecsétet, I. Lajos első felségi (kettős) pecsétjét, a selyemsodrat rajta lévő számaradványaival ugyancsak a dubrovnik levéltár őrzi, elkülönítve, de az oklevélével megegyező jelzeten (2.a–b kép). Az oklevélben szereplő tizenegy személy a királyi pecsét két oldalán attól távolodva kezdte meg a pecsételést, balra a főpapok, jobbra a világiak, végül azonban a főpapok után, tehát balról elsőként, egy további világi pecsét kapott helyet. A királyi pecsétől balra lévő hat bevágás mindegyikére függesztettek pecsétet, jobb felé viszont az ugyancsak hat bevágásból az első üres, majd négyben megvan a pecsét, a hatodik ismét üres. A királyétól jobbra lévő bevágáshoz eredetileg sem tartozhatott pecsét, mert a következőről függő lenyomat tulajdonosa, Kont Miklós nádor első helyen szerepel a világi országnagyok felsorolásában. Az oklevélben szereplő tizenegy országnagy közül csak kilencnek függ az oklevélen a pecsétje, kettőé hiányzik, egy a szövegben fel nem tüntetett személy viszont megpecsételte azt.

Az oklevél pecsétjei

Az alábbiakban a pecséteket az oklevélen elfoglalt helyük sorszáma szerint adjuk meg balról jobbra, zárójelben feltüntetve a pecséttulajdonosoknak az oklevél méltóságsorában elfoglalt helyét. A pecsétleírások címerleírásaiban a jobb és a bal megjelölése mindig címertani értelemben értendő!

3. kép.
Paksi Leusták szlavón bán
pecsétje

4. kép. Frankói („Szigeti”) István frater
nyitrai püspök pecsétje

Nomina autem prelatorum et baronum regni nostri, qui nobiscum iuraverunt, sunt hec:

1.(8) *Leustachius banus Sclavonie* [Paksi Leusták szlavón bán] (3. kép)

Kerek, természetes színű viasz pecsétfészekben (átmérő: 48–52 mm) kerek, természetes színű pecsét (átmérő: 34 mm). Mezejében jobbra néző csöbörsisak, hátul felhajló sisaktakaróval, tetején hársfalevelet – a Rátót nem címermotívumát – ábrázoló sisakdísszel. A keretben jórészt olvashatatlan, gótikus majuszkulás körirat, a vége felé SCLAVON részlet vehető ki.

2.(2) *Stephanus Nitriensis et ... ecclesiarum episcopi* [Frankói („Szigeti”) István frater nyitrai püspök] (4. kép)

Mandorla alakú, természetes színű viasz pecsétfészekben (71×44 mm) mandorla alakú, természetes színű pecsét (65×43 mm). Mezejében háromrészes, gazdag oromzati kiképzésű, lépcsőzetes talpvonalú tabernákulum-csoport. A kompozíciót három nagyobb álló figura uralja. Középpütt a legmagasabb baldachin alatt álló nimbuszos alak azonosítása nem egyértelmű, de leginkább a nyitrai püspökség védőszentjére, Szent Emmerámra gondolhatunk. Az oldalsó fülkékben álló alakok ebben az esetben minden bizonnyal a püspökség társvédőszentjeit, Zoerard és Benedek remetéket ábrázolják, amit alátámaszt az, hogy a

zoborhegyi remeték ikonográfiájának másik példája is ismert a 14. századi nyitrai főpapi pecséthasználatban.²⁰ A pecsét alsó részét íves fülke tölti ki, benne a pecsét tulajdonosának főpapi jelvényeket viselő, térdelő ábrázolásával. A két elmosódott ábrájú címerpajzs valószínűleg egymástól eltérő heraldikai elemeket tartalmazott, a jobb oldaliban esetleg kardot feje fölé emelő kentaur-figura lehetett. A pecsétképen a szoborfülke-csoport nagyobb alakjain kívül további apró figurális részletek is felfedezhetők: az oldalsó konzolos függelékben és a mellékbaldachinok felső szintjén félalakos angyalok láthatók. A központi alak feje fölött hasonlóképpen angyal lebeg, míg a remeték feje fölé oldalról behajló angyalok valamilyen tárgyat, talán koszorút tartanak. A gyöngysorok közé foglalt keretben a gótikus majuszkulás köriratnak csak az eleje olvasható: S FRIS ST... – Sigillum fratris St[ephani] ...

Frankói Szigeti István (*Stephanus de Insula*)²¹ Ágoston-rendi szerzetes 1350. január 11-én nyerte el nyitrai püspöki kinevezését VI. Kelemen pápától.²² A királyi udvarhoz fűződő jó kapcsolataira utal Nagy Lajos király és Erzsébet királyné 1345. szeptember 26-i keltezésű levele, amelyben a pápa figyelmébe ajánlják a Párizsban iskolázott szerzetest, magiszteri címet²³ kérve számára, ami a nyitrai kinevező irat tanúsága szerint sikerrel járt.²⁴ 1367 januárjában V. Orbán Nyitráról Kalocsa érseki székére helyezte át, amely egyházi méltóságot 1382-ig viselte.²⁵ Nyitrai pecsétjének mindeddig csak egy alig értékelhető lenyomatát ismerjük,²⁶ a jobb állapotban előkerült lenyomat alapján a püspöki pecsét azonban továbbra sem sorolható a korszak figyelemre méltó kisművészeti alkotásai közé. Stílusa a kortársak közül Garai János veszprémi püspök (1346–1367) pecsétjéhez²⁷ áll a legközelebb.

²⁰ Mihály nyitrai püspök (1393–1399) pecsétje: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 55. (kat. 66. sz., Takács Imre).

²¹ Életrajzához l. *Wertner Mór*: Szigeti István kalocsai érsek származása. Turul 28. (1910) 33–37.

²² *Eubel, C.*: Hierarchia catholica i. m. I. 385.

²³ A káptalanok mesterkanonokjait megillető címre l. *Engel Pál*: Magister. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 422.; *Rácz György*: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. Századok 134. (2000) 147–210.; mivel azonban a királyi kérvény indoklásában István párizsi tanulmányairól esik szó, esetében inkább az egyetemi tanultságra utaló címre kell gondolnunk.

²⁴ *Pór Antal*: Keszi Miklós. (Magyar történelmi életrajzok.) Bp. 1904. 5–6.

²⁵ *Eubel, C.*: Hierarchia catholica i. m. I. 204.

²⁶ Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia. (Kiállítási katalógus.) Székesfehérvár 1982. 341. (kat. 211. sz., Marosi Ernő); A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 48. (kat. 46. sz., Takács Imre).

²⁷ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 48. (kat. 45. sz., Takács Imre).

5. kép. Zsámboki László választott
veszprémi püspök,
királyi kápolnaispán pecsétje

3.(5) *Ladislaus electus Wesprimiensis confirmatus, comes capelle nostre* [Zsámboki László választott veszprémi püspök, királyi kápolnaispán] (5. kép)

Mandorla alakú, természetes színű viasz pecsétfészkekben (63×38 mm) mandorla alakú, vörös színű viasz pecsét (52×33 mm). Mezejében egyetlen nagyméretű baldachinos fülke, benne Szent Mihály arkangyal alakja kezében lándzsával, lába alatt a legyőzött gonosz sárkány alakú figurájával. Alul a Gilétfiek heraldikai színeket tartalmazó, négyelt címerpajzsa. Keretében gótikus majuszkulás körirat: S . LADISLAY PREP/OSITI CHASMEN' – Sigillum Ladislay prepositi Chasmensis.

Szent Mihály egyébként konvencionális ábrázolásának jelenlétét a körirattal együtt nehéz értelmezni, mivel sem László prépost személyes védőszentjére, sem az 1232-ben a Szentlélek tiszteletére alapított csázmái prépostság titulusára nem utal, hanem a főpap veszprémi püspöki székhelyének – amelyre az 1356. március 27-én nyert pápai megrősítést²⁸ – a reprezentációjával állt összhangban, az előző és az éppen elfoglalt új egyházi cím olyan kombinációját valósítva meg, amelynek nem ismerjük más példáját a középkori magyar pontifikális pecsétek között. A védőszent alakjából és címerpajzsból álló kompozíciós formula azonban nem ritkaság: ezt alkalmazza Himfi Benedek szepesi prépost (1360–1378),²⁹ Szántai Lukács óbudai prépost (1390)³⁰ és Lénárd zágrábi esperes (1391)³¹ pecsétje is.

²⁸ *Eubel, C.*: Hierarchia catholica i. m. I. 555.

²⁹ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 67. (kat. 19. sz., Takács Imre).

³⁰ Uo. 68. (kat. 23. sz., Takács Imre).

6. kép. Tamás (Benedek fia) frater szerémi püspök pecsétje

4.(3) *Thomas Syrimiensis ac ... ecclesiarum episcopi* [Tamás (Benedek fia) frater szerémi püspök] (6. kép)

Mandorla alakú, természetes színű viasz pecsétpecsétfészekben (80×55 mm) mandorla alakú, vörös színű viasz pecsét (69×45 mm). Mezejében kétszintes tabernákulum: alul trónoló Madonna, felül a félalakként ábrázolt Tamás apostol, amint kezét a feltámadt Krisztus oldalsebébe helyezi, legalul térdelő papi figura. Keretében gótikus majuszkulás körirat: + S · FRIS · TOME · DEI · I · APLI · SED G/RA EPI · SYRIMIEN · ORDS DI AUG – AP ligatúra, az *EPI* közepén, az *ORDS* és a *DI* végén a betű fölött vonal alakú rövidítésjel

Sigillum fratris Tome Dei et Apostolice Sedis gratia episcopi Syrimiensis ordinis divi Augustini.

Tamás püspök Ágoston-rendi szerzetesként nyerte el 1349. december 1-jén VI. Kelemen pápa megerősítését a szerémi püspökségre és 1364-ben bekövetkezett haláláig állt annak élén.³² A pecsétkép részeinek egymás fölötti szinteken való elhelyezése kedvelt kompozíciós megoldás a kortárs egyházi pecséteken, ezek közül Tamás püspök pecsétjéhez minden tekintetben legközelebb Gergely csanádi püspöké (1345–1350) áll.³³

³¹ Uo. 68–69. (kat. 24. sz., Takács Imre).

³² Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 74.

³³ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei i. m. 65. 47–48. (kat. 44. sz., Takács Imre).

7. kép. Péter boszniai püspök pecsétje

5.(4) *ac Petrus Boznensis ecclesiarum episcopi* [Péter boszniai püspök] (7. kép)

Mandorla alakú, természetes színű viasz pecsétfészekben (60×45 mm) mandorla alakú, vörös színű viasz pecsét (60×40 mm). Mezejében három szintre tagolt figurális kompozíció: középpütt háromalakos Kálvária-jelenet, felül félalakos Madonna, alul a nimbuszal ábrázolt Szent Péter (?) és a püspök mellképe. Keretén a gótikus majuszkulás köriratnak csak a vége olvasható: ... / ... ECCLESIE BOSNENSIS.

A pecsétkép eddig sem volt teljesen ismeretlen a kutatás előtt. Péter püspök 1376 januárjában, amikor elnyerte a győri püspöki széket, nem készített új főpapi tipáriumot, hanem csak boszniai pecsétnyomójának feliratát módosította az új titulushoz megfelelően kiegészítve a képmezőt egy apró, csillag alakú jellel.³⁴ Arra a jellegzetességre, hogy a pecsét tulajdonosának képe közvetlenül a személyes védőszent társaságában jelenik meg, a legjobb mintaképet a magyar egyházi méltóságok körében Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) pecsétje jelenti.³⁵

³⁴ Uo. 51. (kat. 54. sz., Takács Imre).

³⁵ Uo. 45. (kat. 36. sz., Takács Imre).

8. kép. Apáti („Keszei”) Miklós
kalocsai érsek, kancellár pecsétje

6.(1) *Inprimis venerabiles in Christo patres domini Nicolaus archiepiscopus Colocensis, aule nostre cancellarius ...* [Apáti („Keszei”) Miklós kalocsai érsek, kancellár] (8. kép)

Mandorla alakú, természetes színű viasz pecsétfészekben (76×50 mm) mandorla alakú, vörös viasz pecsét (68×43 mm). Támpilléres, baldachinos tabernáculummal kitöltött mezejében felül háromalakos Kálvária-jelenet, közepén félalakos Szent Pál, jobb kezében karddal, alul térdelő püspökfigura. Keretében gótikus majuszkulás körirat: · S : NICOLAI : DEI : ET : APOSTOLI/CE : SEDIS : GRA : ARCHIEPI COLOCEN · – Sigillum Nicolai Dei et Apostolice Sedis gratia archiepiscopi Colocensis.

Keszei Miklós 1356-ra datálható kalocsai pecsétje az oklevél főpapi pecsétjei között a legjobb minőségű ötvösművet képviseli. Ugyanez az igényesség és stílus jellemzi a két évvel később készült esztergomi érseki pecsétjét, amelynek jó állapotú lenyomatait ismerjük.³⁶

³⁶ *Rados Jenő*: Magyar oltárok. Bp. 1938. 41., II. tábla; *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos kora. Bp. [1941]. 65.; *Bándi Zs.*: A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása i. m. 184. (kat. 62. sz.); *Művészet* I. Lajos király korában i. m. 336–337. (kat. 194. sz., Marosi Ernő); *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei* i. m. 49. (kat. 49. sz., Takács Imre); *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 500. (Marosi Ernő), II. 764/3. kép.

[7] I. Lajos első felségi (kettős) pecsétje (az oklevélről leszakadt, 2.a–b kép)
Természetes színű viasz (átmérő: 115 mm).

Közölve (más okleveleken függő lenyomatok alapján) pl.: Dercsényi D.: Nagy Lajos i. m. 17.; *Bándi Zsuzsanna*: A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása, 1982. szept. 22-től. Levéltári Közlemények 53. (1982) 170. (kat. 9. sz.); Művészet I. Lajos király korában i. m. 145. (kat. 38. sz., Marosi Ernő); Magyarországi művészet i. m. I. 376. (Marosi Ernő), II. 316/1. kép; Megpecsételt történelem i. m. 44. (kat. 22. sz., Hegedűs András)

9. kép. Kont Miklós nádor és székelyispán nádori nagypecsétje

8.(6) ... *item magnifici viri Nicolaus Conth regni nostri palatinus et iudex Comanorum* [Kont Miklós nádor és székelyispán (nádori nagypecsétje)] (9. kép)

Kerek, természetes színű viasz pecsétfészekben (átmérő: 62–67 mm) kerek, természetes színű pecsét (átmérő: 57 mm). Négyzethálós, pontdíszes mustrájú mezőjében jobbra dőlő, vágott háromszögpajzs, a felső mezőben két további vágással (a domborművet is figyelembe véve valójában két feltolt pólya). A pajzs fölött a sisak kitöredezett helye, két oldalán hullámszó sisaktakaró kendővel. A sisakdísz széttárt szárny pár között szembenéző, koronás emberfő. Keretén két koncentrikus, pontsoros körvonal között gótikus majuszkulás körirat: + S NICOLAI KVVT REGNNI HVNGARIE PALATINI ET IVDICI COMANORVM – sigillum Nicolai Kuut regni Hungarie palatini et iudicis Comanorum.

Közölve (más okleveleken függő lenyomatok alapján): *Carolus Wagner*: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interticerunt*. Posonii, Pestini et Lipsiae 1802. Decas I. Fig. 14.; *Csoma József*: Kont Miklós nádor címere. *Turul* 21. (1903) 30–33.; *Nyers Lajos*: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386). (Palaestra Calasanciana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 4. szám.) Kecskemét 1934. 11. kép; *Bándi Zs.*: A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítására i. m. 177. (kat. 36. sz.); *Művészet* I. Lajos király korában i. m. 351. (kat. 249. sz., Marosi Ernő); *Magyarországi művészet* i. m. I. 123., 500. (Marosi Ernő), II. 317/2. kép; *Rácz György*: Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecséteken a XIII–XIV. században. *Levéltári Közlemények* 63. (1992) 129.; *Lóvei P.*: Bárói pecsétek i. m. 82. (kat. 55. sz.)

10. kép. Pomázi Cikó tárnokmester pecsétje

9.(7) *Clyko magister thavarnicorum nostrorum* [pomázi Cikó tárnokmester] (10. kép)

Kerek, természetes színű viasz pecsétfészkekben (átmérő: 53–57 mm) kerek, természetes színű pecsét (átmérő: 50 mm). Négykaréjos kis virágokkal behintett mezejében szembenéző csöbörsisak, kétoldalt felhajló takaróval. A sisakdísz szembenéző, szárnycsücsű királyfej, liliomos koronával: a mitológiai Midász király. A kívül pontsorról, belül vonallal lezárt keretben gótikus majuszkulás körirat: + S CIKO MAGISTERI TAVARNICORVM DOI REGIS – a DOI közepén a betű fölött vonal alakú rövidítésjel – *Sigillum Ciko magisteri tavarnicorum domini regis* (nyelvtanilag a *magistri* alak lenne helyes).

Közölve: *Varju Elemér*: Czimertani és sphragistikai emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon. *Turul* 14. (1896) 149., II/2. kép

11. kép. Mikcs szlavón bán fia István udvari lovag pecsétje

12. kép. Paksi Olivér királynéi udvarbíró, szatmári és máramarosi ispán pecsétje

10.(-) [Mikcs szlavón bán fia István udvari lovag] (11. kép)

Kerek, természetes színű viasz pecsétfészekben (átmérő: 52–53 mm) kerek, természetes színű pecsét (átmérő: 45 mm). Mezejében jobbra dőlő, harántnégyelt háromszögpajzs, a felső és az alsó mezőben egy-egy körlappal. A pajzs bal felső sarkán szembenéző csöbör sisak, kétoldalt felhajló takaróval. A sisakdísz alulról felfelé ívesen szélesedő, felül vízszintes vonallal lezárt motívum, tetején hullámvonal alkotta négy hurokszerű részlettel (tollbóbitás ernyő?). A kívül pontsorról, belül vonallal lezárt keretben gótikus majuszkulás körirat: + S' MAGRI : STPHNI · FILII MISCI · BANI SCLAVONIE – Sigillum Stephani filii Misci bani Sclavonie (az első S után az egész szót rövidítő vessző; CL és AV ligatúrák).

11.(10) *Olyverius iudex reginalis curie et comes Zathmariensis et Maromorosiensis* [Paksi Olivér királynéi udvarbíró, szatmári és máramarosi ispán] (12. kép)

Kerek, természetes színű viasz pecsétfészekben (átmérő: 39–40 mm) kerek, természetes színű pecsét (átmérő: 26 mm). Vonalkerettel határolt mezejében szív alakú hársfalevél – a Rátót nem címermotívuma –, a konkáv sarkából két oldalra kihajló, egy-egy apró hárslevélben végződő indával. Felirata nincs.

A tanulmányban közölt felvételeket Takács Imre készítette.

Note di terminologia diplomatica: *originale, autentico*

Le questioni di terminologia nascono da varie esigenze. Esse possono riguardare interessi e tecniche di classificazione – per esempio, classificazioni di scritture, di libri o documenti manoscritti –, ma ciò qui non interessa. Possono invece essere imposte dalla concezione moderna della scienza, il cui linguaggio deve essere definito, rigoroso e coerente;¹ e, nelle scienze storiche, debbono essere considerate attentamente per il divenire nella storia (asistematica di per sé e spesso contraddittoria) del pensiero e del linguaggio.

Anche i termini di ‘originale’ e di ‘autentico’, dunque, nel quadro della diplomatica o teoria e storia della documentazione, vanno esaminati e trattati secondo coordinate storiche: perché anche recenti interventi in proposito, pur di robustissimi studiosi, non sono a mio parere del tutto convincenti,² per non parlare dei tanti scritti di produzione corrente e di studiosi non proprio maturi che, nella piena di dettagli e di considerazioni vecchie e ‘nuove’, sembrano ingombrare le piste di ricerca.

Resta perciò da insistere,³ da continuare a interpellare le fonti, non perdendo di vista però il filo generale e di lunga durata del problema e ricontrollando in primo luogo me stessa.

Si deve premettere che originalità e autenticità non sono concetti assoluti e perciò, al di là del linguaggio comune e delle accezioni generali, esigono una

¹ *Norberto Bobbio*: Contributi ad un dizionario giuridico. (Analisi e diritto. Serie teorica 15.) Torino 1994. 345–346. (= XVIII. Scienza giuridica).

² Penso al pur bravissimo amico e maestro *Othmar Hageneder*: Original, Kopie, Ausfertigung. Beiträge zur Terminologie und Glaubwürdigkeit mittelalterlicher Urkunden. In: Vielfalt und Aktualität des Mittelalters. Festschrift für Wolfgang Petke zum 65. Geburtstag. Hrsg. Sabine Arend, Daniel Berger. Bielefeld 2006. 259–573., con il quale, per esempio circa il termine di *exemplar*, non concordo affatto, come si vedrà in seguito; d'altronde la convinzione di Hageneder è la stessa di H. Bresslau, mentre io condivido l'opinione di Sickel.

³ Riprendo uno scavo già cominciato in passato, v. per esempio *Giovanna Nicolaj*: Originale, authenticum, publicum: una sciarada per il documento diplomatico. In: Charters, Cartularies and Archives: the Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West. Proceedings of a Colloquium of the Commission Internationale de Diplomatie (Princeton – New York, 16–18 Sept. 1999). Ed. by Adam J. Kosto, Anders Winroth. Toronto 2002. 8–21.

determinazione:⁴ nel caso dei documenti diplomatici tale determinazione è data dagli ordinamenti giuridici che lungo il corso storico usano i documenti stessi e ne prescrivono i requisiti necessari al loro valore legale e all'assolvimento delle funzioni previste, che riguardino l'esecuzione di un ordine o la memoria e prova di un fatto.

Devo ancora premettere che come punto di osservazione partirò da quello del documento privato di mano notarile, una categoria documentaria questa largamente trattata negli ultimi decenni, ancora con un accumulo di dettagli, ma con un filo conduttore generale, a mio parere, indebolito e sbiadito.

*

ORIGINALE (e COPIA). Circa la formazione (e la trasmissione manoscritta) di un documento la diplomazia adotta e usa regolarmente uno schema articolato nei seguenti tre stadi: quello della minuta o prima stesura (o eventualmente delle minute); quello della stesura a buono, *in mundum*, rilasciata alla parte interessata (o alle parti), stesura nella quale i diplomatisti identificano l'originale; quello infine di eventuali copie, semplici o ufficiali (o legali/autentiche, come si dice comunemente).⁵ Se tale schema, nell'*iter* delineato, è addirittura banale dal punto di vista concreto e fattuale, le cose invece non sono affatto ferme e pacifiche sotto il profilo logico-concettuale, storico e normativo, e quindi terminologico.

Si prenda, per esempio, il caso eclatante del documento notarile e di certi suoi caratteri, che si sviluppano soltanto a partire dall'istituzione del notariato pubblico (XII–XIII sec.) e arrivano all'oggi.

Oggi, un notaio che rediga, per esempio, il documento di una vendita trattiene presso di sé, fra i suoi protocolli, l'originale dello scritto e consegna alle parti copie autentiche di esso. Infatti, la legge italiana del 1913 sull'ordinamento del notariato e degli archivi notarili stabilisce in proposito:

I notari sono ufficiali pubblici istituiti per ricevere gli atti tra vivi e di ultima volontà, attribuire loro pubblica fede, conservarne il deposito, rilasciarne le copie, i certificati e gli estratti (art. 1, cf. art. 61);

Il notaio non può rilasciare ad alcuno gli originali degli atti ... (art. 66).

Dunque, se oggi i documenti originali restano nei protocolli notarili (a parte alcuni casi determinati), e le parti ne hanno solo copie autentiche, si

⁴ Così per l'autenticità *Giorgio Cencetti*: Archivio. Progetto di 'voce' per vocabolario di Charles Samaran. Traduzione e osservazioni (1938), ora in: *Giorgio Cencetti*: Scritti archivistici. (Fonti e Studi di Storia legislazione e tecnica degli archivi moderni III.) Roma 1970. 34.

⁵ E' interessante notare che *Giorgio Cencetti*: Inventario bibliografico e inventario archivistico (1939), ora in: *Cencetti, G.*: Scritti archivistici op. cit. 64. n. 1., distingue dalle copie diplomatiche "gli apografi tratti a scopo di studio, i quali non sono documenti, ma carte d'indole libraria che riproducono documenti".

solleva evidentemente un problema: come, quando e perché si è arrivati a questo assetto?

Un'eventuale risposta al quesito non trova tracce significative nell'antichità, anzi. Se si fa un sondaggio nel lessico dei libri giuridici giustinianeî (Istituzioni, Codice, Digesto, Novelle), stupisce come il termine *originale* sia tardo, sia raro (e manca del tutto nelle Istituzioni e nelle Novelle), non sia riferito a documenti e abbia il significato, del tutto aderente ad *origo*, di indigeno, originario: così in C. 10, 32, 50, C. 10, 40, 4, C. 11, 48, 4 e C. 11, 68, 1, e così in D. 50, 1, 22, 4. Solo nella costituzione di C. 1, 23, 3, che si vedrà più avanti e nella quale il termine definisce un'importante categoria di documenti imperiali, quella dei rescritti, la parola sembra flettersi e aprirsi.

Trovo, invece, i precedenti che cerco nel medioevo, e più precisamente nel secondo medioevo o età di diritto comune. Non è necessario soffermarsi sul fatto di base che con il rinascimento giuridico e il recupero degli schemi romanistici (XI–XII sec.), in particolare in materia di contratti e in materia probatoria, è riemerso in primo piano il documento in funzione di prova: vale a dire che, abbandonato man mano il binario altomedievale di *charta* dispositiva e *breve* probatorio,⁶ al centro del sistema documentario privato si è posto l'*instrumentum* (tecnicamente il documento di prova), il cui valore e peso sono correlati in primo luogo alla *fides* o affidabilità riconosciutagli dagli ordinamenti, che ne misurano la capacità secondo i gradi di *fides plena*, *semiplena* o *nulla*.

Quanto al punto che qui interessa (e cioè la questione dell'originalità), trovo i primi spunti importanti nella teorica notarile del XIII secolo, là dove essa tratta di documenti notarili da copiare ovvero da riscrivere perché rovinati dal tempo o perduti o rimasti come *rogationes* nei protocolli di notaio defunto e non svolti *in mundum*: la copia o *exemplum*, nella procedura di convalidazione, viene riletta e confrontata con l'*exemplar* sua matrice e antigrafo – già Festo aveva definito: *exemplum est quod sequamur aut vitemus. Exemplar ex quo simile faciamus. Illud animo aestimatur, istud oculis conspicitur*, e Papia aveva definito *exemplar unde aliquid exemplatur* –; in queste sedi l'*exemplar* è definito anche come *originale* e *authenticum*: così Ranieri da Perugia o Rolandino.

Ranieri, *Liber formularius*, rubr. XLV, *De scripturis exemplandis*. Ranieri chiama *exempla* i documenti rifatti e chiama *exemplaria* le matrici e gli antigrافي di *protocollo/rogationes*, chiama *exemplaria*, *autentica*, *originalia* gli antigrافي rappresentati dai vecchi *instrumenta*.⁷

E' interessante notare che Ranieri nella rubr. seguente (XLVI) fa la differenza fra gli atti invalidi *sine scripture publice interventu* e altri atti: nel primo

⁶ Mi limito a *Giovanna Nicolaj*: Il documento privato italiano nell'alto medioevo. In: Libri e documenti d'Italia: dai Longobardi alla rinascita delle città. Atti del Convegno dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti (Cividale del Friuli, 5–7 ottobre 1994), a cura di Cesare Scalon. Udine 1996. 153–198.

⁷ Ed. *Augusto Gaudenzi*. Bologna 1890. 45. e ss.

caso i documenti, a funzione evidentemente costitutiva,⁸ possono essere rifatti, a suo parere (*credo*), solo se *de novo rursus contrahantur obligationes*, nel secondo caso invece *a rogationes habentibus ut prius fecerunt refici possunt, quotiens amittantur*, perché la scrittura serve affinché *per eam facilius possit probari* ciò che è stato fatto.

Ranieri, *Ars notariae*, rubr. LXVII, *de exenplationibus scripturarum*. Ranieri ripete la distinzione fra l'*exemplar autenticum* e l'*exemplum*. Insiste qui però sulla *publicatio exempli* che, *ut valeat ad probationem*, richiede l'intervento di un'autorità pubblica come il *rector terre* o il *pretor*; altrimenti (e cioè anche nel caso di *exempla publicata* con *testes litterati et tabelliones*), tali copie *nullam faciunt fidem ad probationem, nisi exemplar autenticum cum eis semper ostendatur*: insomma, un *exemplum sic publicatum* (con testi e notai) *sine autentico non sufficit ad probationem*; e per *exemplar autenticum* è da intendersi la prima stesura definitiva del documento, definitiva in particolare per quanto riguarda le *publicationes*.⁹

Rolandino, *Summa totius artis notariae*, p. III, cap. X, *de exemplificationibus et refectionibus scripturarum*.¹⁰ Rolandino inizia dal quesito *Quid sit exemplar et quid exemplum, et qualiter his adhibeatur fides*, e risponde di seguito che: 1) *Exemplar dicitur ipsa originalis scriptura, genus videlicet ex quo generatur et sumitur exemplum. Quod quidem exemplar appellatur etiam originale et autenticum*; 2) *adhibeatur autem fides soli publico et originali instrumento*, mentre invece *exemplo vero non est adhibenda fides ... nisi cum exemplo proferatur autenticum vel ... nisi illud cum insinuatione et iudicis decreto et auctoritate interposita factum sit*. La *notula* in calce al capitolo tratta quindi della *exemplificatio* e della *reductio in formam publicam, in formam autenticam* di *rogationes seu prothocolla (in quaterno vel libro)* di notaio defunto.

Dunque, come chiarisce Rolandino, l'*exemplar* è detto anche *originale et autenticum*. Di qui la strada è imboccata e sarà percorsa, accompagnando armonicamente il corso storico nelle sue fasi successive: ecco prima il quadro delle città e del grande notariato del '200 e '300, organizzato nelle potenti corporazioni notarili cittadine, che controllano sia i propri membri sia il loro operato e le loro opere (e in particolare i preziosissimi protocolli contenenti ormai originali e matrici dei *munda* sciolti); poi il quadro degli stati territoriali e del profilarsi dello 'stato moderno', volti gli uni e l'altro ad assumere, centralizzare, controllare e detenere le attività pubbliche e quindi anche quella del notariato,

⁸ Sulla funzione costitutiva cf. *Giovanna Nicolaj*: *Lezioni di Diplomatica generale*. I. Istituzioni. Roma 2007. 59–60., 73–84.

⁹ Ed. *Ludwig Wahrmund*: *Die Ars notariae des Rainerius Perusinus*. (Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Prozesses im Mittelalter, Bd. 3. Heft 2.) Innsbruck 1917. / Aalen 1962. 65–68. Sulle *publicationes* fondamentale *Roberto Ferrara*: *La teoria delle "publicationes" da Ranieri da Perugia (1214) a Rolandino Passeggeri (1256)*. In: *Notariato publico y documento privado: de los orígenes al siglo XIV*. *Actas del VII. Congreso Internacional de Diplomática*. I–II. València 1986–1989., II. 1053–1090.

¹⁰ Ed. Venetiis 1546, rist. anastatica Bologna 1977.

del suo operato e dei suoi prodotti (in particolare, ancora, i preziosissimi protocolli) attraverso l'istituzione di archivi centrali.

Al divenire delle cose e alle vicende della prassi giuridica, documentaria e processuale, sono speculari la dottrina e la norma,¹¹ come testimoniano, per esempio, il *doctor utriusque iuris* Matarelli e grandi commentatori come Bartolo e Baldo e infine legislazioni e dottrina moderne, a partire dal '500.

Matarelli († ante 1314), in un apposito *Tractatus super instrumentis* e in una *quaestio* dedicata all'*imbreviatura*, si chiede *an poterit probari per imbreviaturam sicut per instrumentum publicum et videtur quod sic, quia habet omnia que debet habere instrumentum, ut patet ex superioribus; ymo habet hoc plus, quia ipsa est orriginalis cui magis creditur, ... si enim instrumento creditur quod est extractum ex prothocolo, ergo multo magis originali unde trahitur ... Sed tamen ego credo contrarium, quia prothocolum est principium suum, et instrumentum nondum extractum nec est completum: unde nisi compleatur nil valet, quia nil videtur actum et cetera*: Matarelli,¹² a fronte di un'opinione evidentemente in crescita, mostra ancora qualche dubbio (*credo contrarium*) che sembra legato a un qualche 'blocco' romanistico (ma v. Baldo *infra*) nel quale restano invischiati profilo costitutivo e profilo probatorio del documento, come in C. 4, 21, 17.¹³

Bartolo (1313–1357), in D. 2, 13, 6, 1: *Secundo, dico quod instrumentum quod notarius reddit parti, non praesumitur esse originale, sed originale remanere presumitur apud ipsum notarium, ex quo semper remanet instructus Et ex hoc sequitur quod si est varietas inter instrumentum datum parti et librum notarii, potius est credendum libro notarii.*

Id., in D. 31, 48: *... Exemplar enim dicitur scriptura principalis, exemplum scriptura exemplata ... Et ideo si producerentur duae scripturae, scilicet instrumentum publicum et protocollum notarii, starem potius protocollo quia potius est originalis scriptura ...*

Baldo (1327–1400), in C. 4 e 5: *imbreviatura est scriptura rei substantiam continens ... et istam imbreviaturam appellant plurimi matricem scripturam ... de tertio quaeritur utrum imbreviatura faciet fidem. Nicolaus de Matarellis dicit quod non, quia est scriptura incompleta ... Tu dic quod imo facit fidem, si sit publica, nam perfecta est quo ad solemnitates ... Credo tamen quod Nicolaus de Matarellis loquatur de imbreviatura non publica, sicut sunt scripturae quae sunt*

¹¹ Sul circolo stretto fra prassi giuridico-documentaria, norma e dottrina e sul circolo ermeneutico che se ne deve derivare mi sono soffermata nella relazione *Giovanna Nicolaj*: Prassi documentaria fra scienza del diritto, tecniche diplomatiche e arte del discorso. In: La produzione scritta tecnica e scientifica nel Medioevo: libro e documento tra scuole e professioni. Atti del convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti (Fisciano-Salerno, 28–30 sett. 2009). A cura di Giuseppe de Gregorio e Maria Galante. Spoleto 2012. 261–300.

¹² Niccolò Matarelli: *Tractatus super instrumentis*. Edizione critica a cura di Francesca Macino. (Scienze storiche, filosofiche, pedagogiche e psicologiche 685.). Roma 2012. 43–44.

¹³ *Nicolaj, G.*: Lezioni op. cit. 78–79.

in bastardellis notariorum huius civitatis ..., dove per ‘bastardello’ s’intende, come è noto, quel libretto di primi appunti circa i negozi stipulati, usato dal notaio in alternativa a prime singole schede o notule: dal libretto o dalle singole notule erano poi tratte le stesure ampie e dotate di *publicationes* vergate nei protocolli.¹⁴

Certo, nei passi sopra citati si coglie sia quel po’ di ‘garbugli’ e di ‘contorionismi’ tipici dei giuristi sia quel po’ di ‘bricolage’ e di ‘accrocco’ che la prassi introduce nel diritto usuale o volgare.¹⁵ Comunque, nel ‘300 la strada è già segnata: e il concetto di originale si è appuntato allo stadio dei protocolli forniti delle *sollemnitates* o formalità necessarie (come le datazioni degli atti e l’imputabilità d’autore e cioè il loro riferimento certo al notaio rogatario) e ormai inseriti definitivamente nella sfera pubblicistica del diritto.

*

AUTENTICO. Nei passi sopra citati il termine e il concetto di *exemplar* s’intrecciano con quelli di *originale* e di *authenticum*, e ciò dal XIII secolo: e prima? Penso che il percorso storico di questo particolare ‘gioco linguistico’¹⁶ – sia piuttosto complicato, e non poche difficoltà sono già comparse sopra a proposito della definizione di ‘originale’ fra età latina e secondo medioevo. Anche per le occorrenze e il significato di ‘autentico’, perciò, mi limito qui a un primo e breve sondaggio di partenza, condotto anch’esso sui *libri* giustinianeî (Istituzioni, Codice, Digesto e Novelle).

Preventivamente e per inciso ricordo che, quanto all’autenticità, nella documentazione moderna e contemporanea essa riguarda in particolare gli scritti di prova: si tratta di autenticità legale di un documento che è capace di certificare in sé e per sé la propria provenienza davanti ad un giudice, il quale quindi ne potrà assumere liberamente le attestazioni di fatto.¹⁷ Ma questo è un esito storico di lungo percorso. Infatti il termine di autentico è di origine greca, da *authentēo* (= domino assolutamente, ho piena autorità su), e indica in primo luogo e senz’altro ciò che ha in sé potere assoluto ed è in sé e per sé autoritativo, e non a caso nell’uso tardo latino sarà riferito anche a documentazione pubblica.

Il termine, nel mondo latino raro come quello di originale, fa capolino nel II secolo, in pareri di Ulpiano e, non casualmente, in materia di testamento scritto *in tabulis cerisque*:

¹⁴ Su ciò, per il periodo seguente e inquadrato in una trattazione finalmente nitida, originale e utile, v. *Daniela Tarantino*: *La fides instrumentorum*. Per una storia del valore probatorio dei documenti nei processi civile e canonico dal tardo diritto comune ai codici. (Biblioteca della Rivista di storia del diritto italiano 41.). Roma 2010. 93.

¹⁵ *Nicolaj, G.*: *Lezioni* op. cit. 19.

¹⁶ Sui ‘giochi linguistici’ fra norma, dottrina e prassi *Nicolaj, G.*: *Prassi documentaria* op. cit. 273.

¹⁷ *Francesco Carnelutti*: *La prova civile*. Parte generale. Il concetto giuridico della prova. Milano 1992. 150. e ss.

1) Ulpiano, sulle divisioni d'eredità (D. 10, 2, 4, 3): le *tabulae testamenti* ... devono restare *aut apud eum qui ex maiore parte heres est* o devono *in aede deponi* ...: anche Labeone scrive che ... *heredem enim exemplum debere dare, tabulas vero authenticas ipsum retinere aut in aede deponere*;

2) Ulpiano, sull'apertura di testamento (D. 29, 3, 12): *Si quis fecerit testamentum et exemplum eius, exemplo quidem aperto nondum apertum est testamentum; quod si authenticum patefactum est totum, apertum*;

ove sembrerebbe di capire che, se il testamento è *lex privata*, il documento 'autentico', e non una sua copia, è il solo che coincide con la volontà espressa del testatore ed è carico di tutta la forza autoritativa del suo atto, determinandone l'esecuzione.

Sulla stessa linea di significato sembra porsi la famosa e tormentata costituzione di Diocleziano e Massimiano del 292,¹⁸ *Sancimus ut authentica ipsa atque originalia rescripta et nostra manu subscripta, non exempla eorum, insinuentur* (C. 1, 23, 5): questa infatti sembra stabilire che siano trasmessi rescritti imperiali assolutamente e di per sé imperativi (*authentica*) e originanti proprio dall'autore giuridico (*originalia*), contrassegnati pertanto dalla sottoscrizione autografa dell'imperatore, e non le loro copie (gli *exempla* che avrebbero avuto una convalidazione d'ufficio come il notissimo *rescripsi recognovi*).

Tale norma sembra suggerire innovazioni importanti nelle pratiche di documentazione in conformità dei nuovi assetti 'costituzionali', riconducibili all'assolutismo imperiale del Dominato, instaurato proprio da Diocleziano ed esercitato attraverso una pervasiva e verticistica burocrazia.¹⁹ Infatti, prassi precedenti prevedevano una minuta elaborata in ufficio da presentare e sottoporre all'imperatore (detta *periculum*), una "minuta definitiva, approvata dall'imperatore ... e poi archiviata" (detta con espressione tecnica *forma*), dalla quale si ricavava un'*editio* (contrassegnata dal *rescripsi, recognovi*) ovvero, da Adriano in poi, prevedevano "originali ... esposti al pubblico in luoghi appositi (per *propositio*)", per un periodo durante il quale "chiunque poteva prender copia del decreto, e in prima linea gli interessati", e poi riposti nell'archivio imperiale.²⁰ E *forma* e scrittura

¹⁸ V. per esempio *Nicola Palazzolo*: Le modalità di trasmissione dei provvedimenti imperiali nelle province (II–III secolo d. C.). *Iura*. Rivista internazionale di diritto romano e antico 28. (1977) 1–55.

¹⁹ In precedenza ho accettato le tesi di *Palazzolo* (v. n. 18), che metteva la cost. in relazione ai processi per rescritto (*Nicola*, G.: Originale op. cit. 12–13.). Ora non sono più convinta, penso che i rescritti dei quali si parla siano in generale le risposte imperiali a libelli e *preces* di privati o funzionari e che l'accento della cost. sulla forma di tali risposte sia spia di mutamenti di prassi nella organizzazione e amministrazione del potere sovrano.

²⁰ Traggio queste poche cose dal vasto lavoro di *Giorgio Cencetti*: *Tabularium Principis* (1953), ora in: *Cencetti, G.*: *Scritti archivistici* op. cit., in particolare 237. e ss.: uno studio del quale ancora mi fido, malgrado una bibliografia più recente, per il rigore critico (una fondamentale e gloriosa bibliografia tedesca vi è tutta discussa e l'interpretazione delle fonti approfondita), per la robustezza della riflessione e l'ampiezza delle conoscenze.

proposita, ambedue conservate nella ‘cornice’ altamente formalizzante del *tabularium principis*, dovevano costituire il fondamento e l’ancoraggio ‘autentici’ e ‘originari’ di ogni documentazione sovrana; mentre gli *exempla* nominati dalla costituzione del 292, dei quali la costituzione proibisce ora il rilascio, dovevano essere quelle *editiones* o *descriptiones* eseguite per petitori e destinatari.

Dal 284 d.C., con la tetrarchia, con il dominio di Diocleziano e Costantino e per la crescente “sostituzione del *comitatus* mobile al *palatium* stabile”²¹ come sede del governo centrale – ma il *comitatus*, “posto sotto il diretto comando dell’imperatore ed incaricato di seguirlo nei suoi spostamenti” è “probabilmente di origine prediocleziana”²² –, le prassi di cancelleria e d’archivio subiscono notevolissimi cambiamenti, e la costituzione sui rescritti del 292, appunto, ne dà un preannuncio squillante.

Intanto, dopo l’occorrenza del 292, la linea semantica della parola ‘autentico’, di conio e di colorito greci, sembra proseguire nei pochi altri casi riscontrabili in età romana.

Due costituzioni del V/2 secolo – C. 12, 59, 9 e 12, 59, 10 –, riguardanti le sacre *probatorie* e cioè i decreti imperiali di nomina, nell’uso del termine ‘autentico’ sembrano riportare ai temi cancellereschi-archivistici già ipotizzati sopra per la cost. diocleziana del 292. L’imperatore Leone stabilisce dunque che i decreti di nomina di *memoriales*, *agentes in rebus* e altri *apparitores* del pretorio d’Oriente e di quelli annoverati nei diversi *officia* giudiziari designino come al solito gli arruolamenti per *sacrae probatoriae*, non come che sia per soli scritti ufficiali (*auctoritates*) o per *sacrarum litterarum exemplaria*: *sed ex authenticis tantum sacris probatoriis manu nostra subscriptis et nostro arbitrio praestandis* (C. 12, 59, 9, a. 470?). Lo stesso imperatore Leone stabilisce che nessuno possa *edere exemplaria* di *divinae probatoriae* necessarie per il conseguimento di certa *militia*, ma che siano date agli aspiranti *probatoriae authenticae* contenenti l’*adnotatio* imperiale al *periculum* preparato dai ‘dirigenti’ di ciascun ufficio e sottoscritto dagli *administrantes* l’ambito giurisdizionale d’appartenenza: naturalmente conservando pure presso i singoli uffici gli *exemplaria* sottoscritti dai medesimi giudici (C. 12, 59, 10). Lo stesso imperatore Leone aveva stabilito che una *dialis probatoria* fosse accolta inserita nei *codices positi in sacro nostro scrinio memoriae* (C. 12, 20, 3).

La questione trattata dalle due costituzioni è piuttosto intricata, anche perché sulle prassi documentarie degli uffici pubblici e in particolare di quelli imperiali, nel corso dei secoli, non abbiamo conoscenze certe e sicure; ma proprio perciò le due norme sono assai interessanti. Provvisoriamente direi che, di seguito ai cambiamenti di prassi del IV e V secolo, gli *scrinia* imperiali possano emettere scritti ufficiali (*auctoritates*) e possano produrre di un documento

²¹ Cencetti, G.: *Tabularium* op. cit. 258.

²² *Giuliano Cervena* in: *Lineamenti di storia del diritto romano*. Diretto da Mario Talamanca. Milano 1989. 534.

(come appunto una *divina probatoria*) due o più ‘esemplari’ o pubblicati e convalidati d’ufficio (per *editio*) ovvero in forma autentica e cioè sottoscritti dall’imperatore stesso e perciò carichi della sua forza d’impero. Sono inoltre interessanti i cenni sia al *periculum* sottoscritto d’ufficio e ‘autenticato’ dall’imperatore con la sua *adnotatio*, sia al deposito nell’ufficio di pertinenza di un *exemplar* del documento consegnato in autentico al destinatario, sia al deposito di un altro *exemplar* (?) nello *scrinium memoriae*.

Infine, in età giustiniana, altre due occorrenze:

1) Nov. 130, 9, a. 545, sul transito nelle città dei *milites* e degli *iudices*: proibizione di prendere alloggio (*metata*) in *authenticis habitationibus*, in *quibus domini domuum inveniuntur manentes* (così nella trad. dell’Autentico, in *principalibus habit.* nell’*Epitome Iuliani*).

Anche in questo caso il concetto e il termine di ‘autentico’ sembrano qualificare un *dominium* autonomo e riservato.

2) Nov. App. 7 (*pragmatica sanctio*), 21, a. 552/554: si decreta che siano restituiti ai *priores domini* gli *instrumenta* detenuti da altri. Nel caso di un documento perento, del quale l’*exemplar* (o il doppio) si trovi presso l’altra delle due parti, trattandosi solitamente di contratti in *duo scripta authentica*, da quell’*exemplar* rimasto si doppi una (nuova) *conscriptio*. Anche in questo caso gli scritti ‘autentici’ appaiono in relazione con un *dominium* assoluto (v. i *priores domini*) e con uno schema negoziale per il quale oggi parleremmo di autonomia contrattuale.

In due casi, invece, il nostro termine sembra spostarsi dal piano sostanziale e dispositivo a quello probatorio:

1) in D. 22, 4, 2, – *quicumque a fisco* (tesoro imperiale) *convenitur, non ex indice et exemplo alicuius scripturae, sed ex autentico conveniendus est et ita si fides contractus possit ostendi: ceterum calumniosam scripturam vim in iudicio optinere non convenit* – ‘autentico’ sembra entrare in materia processuale e più precisamente probatoria (peraltro il frammento è nel tit. *de fide instrumentorum et amissione eorum*, dopo il tit. 22, 3, *de probationibus* e prima del tit. 22, 5, *de testibus*). Il passo è tratto dalle *Sententiae* attribuite a Paolo e databili al sec. III ex./IV, un’epoca di grandi svolte in campo processuale e in materia probatoria. Basti ricordare la costituzione di Costantino del 317 (C. 4, 21, 15):

In exercendis litibus eandem vim obtinent tam fides instrumentorum quam depositiones testium,

con la quale alla capacità probatoria dei testimoni – tradizionale e preminente, e fondata su *dignitas*, *gravitas* e *auctoritas* di quelli – si equipara quella dei documenti, fondata sulla loro *fides*. “La teoria della *fides* delle scritture ... è parallela allo sviluppo della prova scritta”²³ e i problemi che ne nascono sono

²³ Giorgio Cencetti: Gli archivi dell’antica Roma nell’età repubblicana (1940), ora in: Cencetti, G.: Scritti archivistici op. cit. 219. n. 142.

piuttosto complicati,²⁴ ma forse, in una ricerca e riflessione successive, si potrà partire dall'ipotesi che quel termine suggestivo di 'autentico', carico di potere e autorità propri e autonomi – ed anche assonante con il termine e il concetto tutto romano e assai pesante di *auctoritas* (Rolandino diceva *auctenticus*, v. sopra)²⁵ –, proprio a partire dall'epoca tardoantica abbia suggerito un suo spostamento, una sua adozione e un suo uso nell'ambito dei problemi del falso documentale e in funzione di una piena autorità a garanzia della genuinità della scrittura di prova.

2) per C. 12, 37, 5 (a. 370/73), in materia di annona militare, gli *actuarii* o intendenti addetti alla sussistenza dell'esercito (secondo Eutropio) devono consegnare entro un termine dato i *pittacia* o registri delle merci *authentica* e cioè validi, evidentemente, a controlli di gestione.

Che io sappia, comunque, il passaggio lucido e determinato di 'autentico' al significato che oggi intendiamo è databile al XII secolo:

Decretale di Alessandro III, 1167–1169 (in *Liber Extra*, 22, 2, 2): *scripta vero authentica, si testes decesserint, nisi per manum publicam* (gl. *idest per notarium*) *facta fuerint, ita quod appareant publica, aut authenticum sigillum habuerint per quod possint probari, non videtur nobis alicuius firmitatis habere.*

Ma, se l'ipotesi accennata sopra avesse qualche fondamento, il percorso di spostamento del termine e del concetto di 'autentico' potrebbe essere spuntato nel tardoantico e aver attraversato tutti i marosi del tempo altomedievale.

In conclusione, e provvisoriamente, sembra che il problema della capacità probatoria del documento a fronte della minaccia di falso, risolto giuridicamente dall'ordinamento romano o a favore dei *publica monumenta* dotati di *publica fides* o, per i privati, solo a livello processuale e paraprocessuale (attraverso l'*insinuatio apud acta*), sia poi stato definito legalmente dalla scienza del rinascimento giuridico, e in particolare dalla scienza canonistica, in forza e sulle fondamenta dell'*auctoritas legum* e delle *auctoritates* pontificia ed imperiale: e in tale definizione spicca la soluzione rappresentata dal notariato italiano – *manus publica* (e cioè *ad rem publicam subiecta*) e *instrumentum publicum* (e cioè fornito di *publica auctoritas*) – elevato ad istituzione di diritto pubblico. Lo stesso notariato che, dopo un percorso secolare, fissa il termine e il concetto di 'originale' alla documentazione di cui è depositario.

²⁴ Mi limito a *Giovanna Nicolaj*: Il signum dei tabellioni romani: Simbologia o realtà giuridica? Estr. da *Palaeographica diplomatica et archivistica studi* in onore di Giulio Battelli. I–II. Ed. Scuola speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma. (Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 139–140.) Roma 1979. in particolare 25. e ss., e *Nicolaj, G.*: *Lezioni* op. cit. 69–73.

²⁵ *Guglielmo Nocera*: Autorità. Premessa storica. In: *Enciclopedia del diritto*. Comitato di direzione: Angelo Falzea, Paolo Grossi, Enzo Cheli. IV. Milano 1959. 465–476.

SIMON ZSOLT

Adatok szent Szaniszló, Kriszpin, Otília, Praxedis és Rókus középkori magyarországi tiszteletéhez

A szentek kultuszának történeti fejlődését a középkori Magyarország tekintetében is régóta és sokat kutatják. Jelen tanulmányban egy ebben a tárgyban mind-
eddig elhanyagolt forrástípus e vonatkozásban való nagyobb arányú felhasználá-
sára teszünk kísérletet néhány esettanulmányon keresztül.

Mint ismertes, a középkorban – és utána is egy ideig – a napokat igen gyak-
ran egyházi ünnepekhez viszonyítva datálták. Annak ellenére, hogy a középkor
végére már az év majdnem minden napjára esett legalább egy egyházi ünnep, a
keltezés során az egyes szenteket nem azonos mértékben említették: egyesek rit-
kábban, mások gyakrabban fordulnak elő. Ezt egyfelől az tette lehetővé, hogy
egy iratot a kiállítási nap előtti, illetve utáni ünnephez viszonyítva is lehetett da-
tálni, másfelől viszont annak tudható be, hogy egyes szentek kultuszának az
erőssége térben és időben, mégpedig akár egyetlen közösségen belül is változ-
(hat)ott. Szintén befolyásoló tényező, hogy a fennmaradt okleveleknek egy adott
évben történő eloszlása sem egyenletes. Az egyházi ünnepeken alapuló dátumo-
zás minden esetben a szentkultusz lenyomata, helyi tükröződése, így kétség kívül
felhasználható annak tanulmányozásához. A következőkben erre teszünk kísérle-
tet: egyrészt egy település – az erdélyi Beszterce – vonatkozásában néhány szent
tiszteletét vizsgáljuk meg, másrészt egy szent (Szaniszló) kultuszának magyaror-
szági elterjedését követjük nyomon.

Ennek előtte meg szeretnénk jegyezni, hogy a használt módszer távolról sem
tökéletes, aminek több oka is van. Egyrészt a keltezések tanulmányozása révén
csak viszonylagos eredményekhez juthatunk, nevezetesen csupán azt tudjuk
megállapítani, hogy egy bizonyos településen a keltezésben megjelenített szentet
ismerték és tisztelték már az adott időpontban – azt tehát már nem, hogy ez mi-
kortól számítható. Az is rögzíthető, hogy az illető napon ennek a szentnek a
kultusza volt a legerősebb: az egymáshoz közeli napokon ünnepelt szentek kö-
zül ez örvendett nagyobb tiszteletnek, pontosabban ezt tekintette fontosabbnak
az oklevelet megfogalmazó intézmény, személy. Ez a nézőpont mindazonáltal az
esetek többségében ott és akkor minden bizonnyal eléggé általánosnak vagy
többséginek tekinthető. Egy iratot ugyanis, ritka kivételektől eltekintve, csak
egyetlen egyházi ünnepel datáltak, mégpedig nyilvánvalóan azzal, amelyet na-

gyobbnak, fontosabbnak tartottak.¹ Egyáltalán nem zárhatjuk így azt ki, hogy a keltezésben megjelölt szenthez hasonlóan az ugyanazon vagy közeli napokban ünnepelt szente(ke)t szintén tisztelték az adott településen, mert elképzelhető, hogy kultuszuk létezett, csak azt a dátumban megadott szenté leárnyékolta.²

Másrészt az ország településeinek csak csekély hányadában állítottak ki okleveleket, és egy helységben is csak az év napjainak egy – általában nem nagy – részében. Végül létezik egy kronológiai korlát is: a magyarországi oklevelés gyakorlatban a napok egyházi ünnepek szerinti feltüntetésére csak a 13. század utolsó évtizedeiben tértek át tömegesen, bizonyos 12. század végi előzmények után – korábban, ha ritkán megjelenítették a napot, a római naptárat követték. Ez a francia eredetű újítás Magyarországra a közép-európai fejlődésnek megfelelően egy kis késéssel jutott el: noha a Német-római Birodalom déli területein már a 8. században feltűnnek az első egyházi dátumozású oklevelek, az újítás lassan terjedt Észak és Kelet felé, így Sziléziában, Cseh-, Morva- és Lengyelországban valamint a Baltikumban a főrangú oklevélkibocsátók esetében egy-két 11. századi kivételtől eltekintve a 12. század utolsó vagy a 13. század első évtizedeiből ismerjük az első ilyen iratokat.³

¹ Annak érzékeltetésére, hogy néha mennyire hajszálon múlhatott a datálás két egymáshoz közeli ünnep környékén, három példát idézünk: 1316-ban Abaúj megye ugyanannak az oklevélnek két példányát eltérő keltezéssel adta ki, mégpedig az egyiket a Szaniszló-nap előtti, a másikat pedig a Szent Kereszt megtalálása ünnepe utáni keddre datálták – AOkt. IV. 276. sz.; 1443-ban Bártfán, 1469-ben pedig Leleszen két egyházi ünnepet is megneveztek: „feria tertia post Stanislai, hoc est in profesto sanctae Zophiae”, ill. „quintodecimo die festi beati Georgii martyris, videlicet in festo beati Stanislai episcopi” – *Fejérvataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöcbánya városok levéltáraiból.) Bp. 1885. 563., ill. *Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget 1900. 496. Hiteleshelyeknél is előfordult, hogy egy év ugyanazon napján kiállított két különböző oklevelet eltérő módon datálnak: pl. Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518). Előszóval, mutatókkal és jegyz. regesztákban közzéteszi Gálfi Emőke. (Erdélyi tudományos füzetek 270.) Kolozsvár 2011. 38–40. sz. (1506).

² Az oklevelek egyházi kalendárium szerinti datálásában pl. szent Anna ünnepét gyakran elfedte szent Jakabnak egy nappal korábban levő ünnepe, különösen a 13–14. században. A két szent középkori magyarországi tiszteletére l. *Kakucs Lajos*: Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. (METEM könyvek 52.) Bp. 2006. 49–78., 249–295.; *Emőke Nagy*: The human trinity and Christ’s human genealogy in late medieval Hungary: Saint Anne’s iconography and textual sources. MA dolgozat. Bp. 2007. (Köszönöm a szerzőnek, hogy a Közép-európai Egyetemen megvédett dolgozatát volt szíves nekem elküldeni.); *Carmen Florea*: A Saint for Everyone: the Clerical Promotion of Saints’ Cults in the Late Middle Ages. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia* 58. (2013) 181–200.

³ *Franz Sachse*: Das Aufkommen der Datierungen nach dem Festkalender in Urkunden der Reichskanzlei und der deutschen Erzbistümer. Ein Beitrag zur Chronologie des Mittelalters. Erlangen 1904. 22–23., 83–94., 120–128. A Magyarországhoz közelebb eső területeken a gnieznói érsek először 1225-ben adott ki egyházi ünnep szerinti datált oklevelet, a boroszlói püspök 1200-ban, a trebnitzi és leubusi kolostorok 1208-ban, az oppelni herceg 1224-ban, a sziléziai 1226-ban, a camini püspök 1247-ben, a pommerelleni fejedelem 1198-ban, a schlawei 1200-ban, a pomerániai 1248-ban, Raynold pápai legátus a krakkói zsinatról 1167–1180

A fennmaradt oklevelek adatai szerint Magyarországon először 1189-ben, fogott bírák oklevelében tűnik fel a keltezésben kormeghatározó elemként egyházi ünnep.⁴ Ezt követően 1199-ben a pozsonyi, 1207-ben, 1219-ben és 1222-ben a veszprémi káptalan,⁵ valamikor 1213 és 1225 között, 1232-ben, majd 1243-ban az uralkodó kiadványában olvasható egyházi ünnepek szerinti dátumozás,⁶ 1221-ben a veszprémi püspök, 1226-ban a pilisi apát és székesfehérvári prépost, 1227-ben Zágrábban Ludbrigh-i Miklós mester,⁷ 1228-ban a zágrábi, a vasvári, továbbá az esztergomi káptalan, 1231-ben a pannonhalmi konvent, va-

közötről, az androvi apát, továbbá a krakkói püspök 1219-ben, a lebusi püspök 1252-ben, a leszlai püspök 1258-ban; a morva herceg 1055-ben, Zwengl gróf 1065-ben, a cseh király 1160-ban, az olmützi püspök 1228-ban, a lucai apát és znajmi papok 1226-ban, a prágai püspök 1184-ben, a Nova ecclesia-i plébános 1244-ben; Mazóviai Konrád 1228-ban, a kujáviai püspök 1232-ben, a pomerániai herceg 1241-ben, a porosz komthur és almeister 1249-ben, a culmi püspök 1251-ben, a livóniai, észti és porosz érsek, továbbá a samlandi, ill. a kurlandi és az erlandi püspök 1252-ben, a litván püspök 1258-ban. Uo. 28–30., 57–58., 60., 66–68. A francia eredetre l. még *Hajnal István*: Írásoktatás a középkori egyetemen. (Az információtörténet klasszikusai) Bp. 2008. 273.

⁴ DF 248 360. Az irat egy 18. században lejegyzett magyar nyelvű fordítás, így lehetséges, hogy téves dátummal leírt későbbi oklevelelől vagy hamisítványról van szó.

⁵ DF 226 592.; Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526). Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis. Összeáll. Érszegi Géza, Solymosi László. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) Veszprém 2010. (a továbbiakban: VOS) 63.; DL 103 290.; DL 102.

⁶ VOS 67.; CDH III/2. 301.; Reg. Arp. 736–737. sz., 751. sz. (Az 1232. évi iratot külföldi címzettnek írták, de magyar alattvalónak szánták.) Vö. Szentpétery Imre megjegyzésével, amely szerint 1234-ben „a keltezésnek keresztény ünneppel való jelölése is teljesen szokatlan még ekkor a királyi oklevelekben, csupán a nem jogi természetű levelekben (pl. a pápához intézett levelekben) fordul elő olykor.” – Reg. Arp. 535. sz. Az elsőbbség hiányának egyik oka az lehetett, hogy „az uralkodók nagy kancelláriái inkább konzervatívok”; „a nagy kancelláriákon kívül fogalmazott oklevelek gyakran modernebb szemléletűek, jobban magukon viselik a fejlődés általános irányzatainak hatását, amelyeket a nagy kancelláriák haboznak átvenni.” – *Hajnal I.*: Írásoktatás i. m. 218. Másfelől a privilégiumokat római naptár szerint keltezték, és ebben a korban a királyi oklevelek nagy része ilyen típusú irat volt, IV. Béla idejében pl. arányuk kb. 90%-ra tehető (az említett király mandátumai és „Datum pro memoria”-oklevelei már az egyházi nap szerinti kelteznek). *Richard Marsina*: A 13. század derekán kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. Levéltári Közlemények 61. (1990) 45. A Német-római Birodalomban is a császári és királyi oklevelekben később válik gyakorivá az egyházi keltezés, mint a püspöki iratokban: a 12. század vége előtt nagyon ritkán fordul elő, csak a 13. század közepétől lesz egyre kedvezőbb. *Sachse F.*: Datierungen i. m. 22–23.; *Harry Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Hrsg. Hans-Walter Kewitz. I–II/2. Leipzig 1889–1931. I. 827., II/2. 404–405.; *Wilhelm Erben* – *L[udwig] Schmitz-Kallenberg* – *Oswald Redlich*: Urkundenlehre. I. Teil. Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre. Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV. Hilfswissenschaften und Altertümer). München–Berlin 1907. 325.

⁷ VOS 70.; A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Közrebocsátja Fraknói Vilmos, Lukcsics József. I–IV. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) I. 70.; DF 256 515. (1522. évi másolat).

lamint Fábían ispán, 1234-ben a pécsi püspök által (Clunyben) kiadott oklevélben,⁸ 1236-ban a nádorok és a budai káptalan okleveleiben,⁹ 1239-ben az országbíró, 1240-ben András pozsonyi ispán és országbíró, 1242-ben a királyság erődített helyeiben összegyűltek (az oklevél Székesfehérváron kelt, a kiállítók felsorolásában először az ottani káptalan szerepel, így a pápának címzett levelet valószínűleg az utóbbi intézmény írta), 1242-ben az esztergomi, 1245-ben a szepesi, valamint a győri, 1247-ben a nyitrai káptalan, 1248-ban Pál zalai ispán és országbíró, 1249-ben a körösi ispán, valamint a szlavón bán, 1250-ben az esztergomi keresztes konvent, valamint a pozsegai káptalan oklevelében találkozunk az említett dátumozással.¹⁰

Az 1251 és 1300 közötti időszakból a fontosabbaknak tartott oklevélkibocsátók esetében 1251-ben az egri káptalan, továbbá a váradhegyfoki konvent okleveleiben találtunk egyházi ünnepekhez viszonyított kelteztést, 1253-ban, illetve 1254-ben a béla-forrási és zirci apátok, illetve az erdélyi püspök és a budai pré-

⁸ DF 230 107. (18. századi másolat); DF 206 899.; DL 3032.; A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII. Bp. 1902–1912. I. 709.; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed. Richard Marsina. I–II. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 262; Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny. Formé par Auguste Bernard, complété, rév. et publ. par Alexandre Bruel. I–VI. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Première série. Histoire politique.) Paris 1876–1903. VI. 193.

A pannonthalmi konvent hiteleshelyi kiadványaiban még nagyobb késéssel, csak 1306-ban jelenik meg az egyházi kelteztés. *Dreska Gábor*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae. I–IV. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 6., 8., 10., 19.) Győr 2007–2013. I. 30. A késői időpont a fentebb említett konzervativizmuson kívül bizonyára annak is a következménye, hogy korábbi az apátságban csak négy olyan hiteleshelyi kiadványa őrződött meg, amelyeknek dátumra vonatkozó részei biztosan teljesen hagyományozódtak át, és ezen iratok közül csupán egy tartalmaz napi kelteztést (1258-ból, igaz, ez római módon datál). Uo. 21–29., 23.

⁹ Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Szerk. Szócs Tibor. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Bp. 2012. 42. sz.

¹⁰ CDES II. 35.; Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Szerk. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Ipolyi Arnold. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) IV. 27.; VOS 106.; DF 237 245. („mense Octobris, in festo sancti Michaelis”; 1243-ban ugyanaz az esztergomi káptalan hasonlóképpen kelteztett: „mense Augusti, in festo sancti Stephani regis” – DF 236 284.); CDES II. 129.; DL 86 144.; CDES II. 192.; DF 209 104.; DF 230 132.; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1874–1934. IV. 391. (itt a szlavón bán tengermelléki bánnak, „comes trium camporum”-nak és stájer kapitánynak címezte magát; vö. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 45.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Szerk. Knauz Nándor, Dedek Crescens Lajos, Dreska Gábor, Érszegi Géza, Hegedűs András, Neumann Tibor, Szovák Kornél, Tringli István. Strigoni–Budapestini 1874–1999. I. 382.; Codex diplomaticus Croatiae i. m. IV. 242–245. A biztosan a székesfehérvári káptalan által kiállított oklevelek közül az első, amely egyházi dátumozást használ, 1249-ből maradt ránk. *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Veszprém 2007. 45.

post és királynéi kancellár, továbbá a kalocsai érsek, a nádor, a szlavón herceg és a főkamaras közös kiadványában, talán 1254-ben, biztosan 1280-ban a somogyi konvent, 1255-ben a győri püspök, illetve a sági konvent, 1256-ban az esztergomi érsek, valamint a zágrábi káptalan és a zobori konvent;¹¹ talán 1256-ban, bizonyosan 1277-ben a pécsváradi konvent, 1259-ben vagy 1268–1269-ben, bizonyosan 1263-ban a zalavári konvent, 1261-ben a csázmái káptalan, 1262-ben váradi káptalan, 1263-ban a hantai prépost, valamint az ifjabb király országbírája, 1268-ban a királyné, továbbá a türjei konvent által kiállított hártván, valamint egy Lipcsén kelt *Datum pro memoria* oklevélben, 1271-ben a kalocsai káptalan, 1273-ban Orbász megye, 1275-ben a jászói konvent, 1276-ban a pécsi káptalan, 1279-ben az alnádor, 1280-ban a csornai konvent, 1281-ben a váci káptalan, 1282-ben Szabolcs megye, 1284-ben a váci püspök, 1290 körül és 1298-ban Ugocsa megye, 1293 körül Máté királyi főlovászmester és pozsonyi főispán, 1294-ben a nyulak szigeti premontrei konvent, valamint a Somogy megyei és országbírói albíró, 1296-ban a zirci apát kiadványában.¹² Az erdélyi oklevélkibocsátók legkorábbi napi keltezésű oklevelei, amelyek 1268-tól maradtak fent, már mind egyházi ünnepek alapján datáltak.¹³

¹¹ HO VI. 44.; DL 38 124.; MREV I. 134.; *Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Bp. 1998. 218.; DF 289 199.; *Borsa Iván: A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban.* (Forrásközlés) (Első közlemény). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 14. (1983) 6. 3. sz.; ÁUO XII. 297.; DL 40 036.; CDES II. 324.; DF 249 066.; DL 432.; CDES II. 387. Egy, hihetőleg a sági konvent által valamikor 1242–1272 között kiadott oklevélben is egyházi ünneppel kelteztek. ÁUO III. 282.

¹² *Kőfalvi Tamás: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526.* Szeged 2001. 2. sz., 13. sz.; ÁUO VIII. 269. (az év nélküli oklevelet a benne említett Dénes ispán hivatalviselési ideje alapján datáltuk. Vö. *Zsoldos A.: Archontológia i. m. 230–233.*); DL 544.; DF 230 168.; *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára.* Szerk. Géresi Kálmán. I–V. Bp. 1882–1897. I. 2–3.; ÁUO VIII. 79., 212.; *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008. 71. sz.; DF 243 648.; Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Diplomata aetatis Arpadiana in Archivo Comitatus Hevesiensis conservata.* Vál., ford., bevezetéssel, jegyz. ellátta és a mutatót kész. Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger 1997. 30.; ÁUO VIII. 357., IX. 44.; DF 251 665.; DL 950.; Heves i. m. 51.; DL 40 158.; DL 90 460.; HO VII. 188.; DF 250 220.; *C. Tóth Norbert: Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526).* Bp. 2006. 2. sz., 4. sz.; ÁUO V. 96.; *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOKt.) 144.; ÁUO V. 104.; DF 200 058.

¹³ Így 1268-ban Radna városa, 1274-ben az erdélyi vajda, 1276-ban az erdélyi püspök, ill. az erdélyi káptalan, 1286-ban Imre magister fia: János magister, 1288-ban az erdélyi alvajda és bírótársai, ill. Mikud bán, 1291-ben az erdélyi alvajda helyettese, 1292-ben Szeben, 1295-ben Béldi Zerias, ill. a tordai keresztetek preceptorja. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. *Codex diplomaticus Transylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia.* I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyz. regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26.) Bp. 1997. 264. sz., 328. sz., 332. sz., 348. sz., 421. sz., 437. sz., 434. sz., 479. sz., 508. sz., 534. sz., 537. sz.

Amint az előbbi adatok is mutatják, a jelzett áttérés egy hosszabb ideig tartó folyamat volt, amelynek során akár egy intézményen belül is évtizedekig párhuzamosan élhettek a két keltezéssel, a kiváltságlevelekben pedig még hosszú ideig használták a római időszámítást.¹⁴

Mielőtt rátérnénk tanulmányunk lényegi részére, megemlítjük, hogy vizsgálatunk fő forrásai egyes nagyobb korszakok vagy oklevélkibocsátó intézmények többé-kevésbé teljes okleveles anyagát tartalmazó munkák, továbbá az ezeket részben magában foglaló, elektronikus formában elérhető és kereshető adatbázisok (elsősorban A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa és A középkori Magyarország digitális könyvtára) voltak.¹⁵ Ennek következtében a tanulmány nagyrészt az Anjou-, valamint a Zsigmond-kor első évtizedeiből me-

¹⁴ Vö. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. Pl. a székesfehérvári káptalan Árpád-kori okleveleiben ritkán találni liturgikus naptár szerinti keltezést. *Solymosi László*: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006. 113. A folyamat nehezen rekonstruálható, mivel az átmenet korszakából kevés napi dátumozású oklevél maradt fenn, de érzékeltetésére talán elégséges megemlíteni, hogy az 1183 és 1250 közötti időből fennmaradt 83 főpapi kiadványban is csak négyben, tízben pedig római naptár szerinti, vagy ha röviden ismertetjük a pécsváradi konvent gyakorlatát e tekintetben, amely intézmény 1270-ben, 1274-ben, 1280-ban és 1289-ben római, 1277-ben, 1280-ban, 1283-ban, 1286 körül, 1289-ben, 1294–1296 között, 1296-ban és 1300-ban egyházi keltezéssel adott ki oklevelet. *Uő*: Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt. In: *Uő*: Írásbeliség i. m. 178.; *Kőfalvi T.*: A pécsváradi konvent i. m. 9–10. sz., 15–17. sz., 19. sz., 21–23. sz., 25. sz., 30. sz., 35. sz. Az is előfordult, hogy ugyanazon oklevélben mind a két módon megadták a napot, pl. Augsburgban 1226-ban. *Sachse F.*: Datierungen i. m. 122. A királyi oklevelekben csak az 1260-as évektől lesz gyakoribbá és majd 1290 tájától válik többségivé az egyházi dátumozás. E megállapítás forrásbázisa a Reg. Arp. 1245 előtti, valamint 1245., 1250., 1255., 1260., 1265., 1270., 1275., 1280., 1285., 1290. évi anyaga. Megemlítendő, hogy oklevelekben a keltezésen kívül is feltűnnek egyházi ünnepek napok jelzésére, így pénzjáradékok fizetési határnapjaként, hiteles oklevélben legelőször 1220-ban, 1250-ig pedig összesen hét alkalommal (*Solymosi L.*: A földesúri járadékok i. m. 187–188.), de per- vagy egyéb cselekmények (kifizetések) határnapjaként is, így 1213–1235 között több alkalommal a nagyváradi istenítéletekre vonatkozó feljegyzésekben, 1214-ben, 1224-ben és 1226-ban a király, 1220-ban a tárnokmester, 1222-ben a zólyomi ispán és egy bizonyos Herduin, 1227-ben vagy előtte a pécsi káptalan oklevelében. Váradi Jegyzőkönyv (1208–1235). A Váradi Prépostság területén végzett istenítéletekről készült feljegyzések digitális kiadása. Szerk. Solymosi László, Szovák Kornél. CD. Bp. 2009. 15. sz., 44–45. sz. (1213), 133. sz. (1215), 155. sz., 157. sz. (1216), 189. sz., 202. sz., 213. sz., 221. sz., 228. sz. (1219), 274. sz., 276. sz. (1220), 290. sz. (1221), 337. sz. (1222), 356. sz., 361. sz., 366. sz. (1229), 376. sz., 379. sz. (1234), 389. sz. (1235); CDH III/1. 209.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. (a továbbiakban: UBGDS) I. 35. sz.; ÁUO VI. 432.; HOkt. 7.; ÁUO VI. 414., 440. 1199. és 1204. évi pápai oklevélben említett, magyar alattvalók által szabott vagy mondott határ- vagy más időpont: CDH II. 354., 451.

¹⁵ <http://mol.arcanum.hu/dldf>, ill. <http://mol.arcanum.hu/medieval>. Meg szeretnénk említeni, hogy az első adatbázisból kapott oklevelek közül többről nem tudtuk megállapítani, hogy van-e már kiadása.

rítette forrásait, amely alap szilárdtsága ugyan távol áll a kívánatostól, de véleményünk szerint az elképzelt kutatási módszer használhatóságának a leellenőrzésére és bizonyos következtetések levonására elégséges.

*

A továbbiakban a besztercei számadáskönyvek keltezéseiben említett szentek közül azoknak a tiszteletét vizsgáljuk meg, amelyek más dátumokban ritkán bukkanak fel. Szent Otília, az Elzászban működő és 720-ban meghalt benedekrendi apátnő december 13-i ünnepét¹⁶ 1520-ban említik az erdélyi város fürdőjének számadásában,¹⁷ ami kivételesnek tekinthető, mert ünnepnapjával nem találkozunk egyéb datálásokban, sőt, Szentpétery Imre és Francisc Pall fel sem vették oklevéltani naptárukba. A középkori Magyarországon december 13-át, valamint annak közvetlen környékét elsősorban az ugyanekkor ünnepelt Luca-nap alapján datálták, az ezt megelőző napokat Miklós, ritkábban Szűz Mária fogantatásának, vagy András ünnepe alapján határozták meg, az utána levőket pedig inkább Tamás ünnepéhez viszonyítva.

Egyéb típusú forrásokból is az tűnik ki, hogy szent Otília kultusza eléggé ritka lehetett a középkori Magyarországon, és területi szempontból is meglehetősen szórtnak tekinthető. Tudomásunk szerint csak egy egyházi intézményt szenteltek tiszteletére: a kőrösszegei várkapolnát (1424), és csupán két képi ábrázolását ismerjük: a fricsi szárnyasoltár táblaképét (1510), valamint Czottmann Béla kassai patikus és felesége fogadalmi Mettercia-képét (1516). Legendája kódexeinkben nem szerepel, több 14–15. századi liturgikus könyv¹⁸ és Szkhárosi Horvát András verse ellenben említi.¹⁹ Végül az 1450-ben a stergenci hegyen levő templom Szűz Mária és Erzsébet özvegy oltárának, az 1453-ban a mörichidai premontrei Szent Jakab-kolostornak és az 1464-ben a kassai Szt. Lélek ispotálynak adott búcsúengedélyekben volt nevesítve szent Otília ünnepe.²⁰ Nem csoda, hogy kultusza Besztercén, mint ahogy Kassán is, orvosláshoz is köthető sze-

¹⁶ Magyar katolikus lexikon. I–XV. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp. 1993–2010. (a továbbiakban: MKatLex) X. 278.

¹⁷ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Cluj, Primăria Orașului Bistrița (a továbbiakban: AN SJC POB), nr. I. 702. fol. 1v. (Átírása interneten: *Simon Zsolt – Szabó András Péter*. Die mittelalterlichen Rechnungsbücher der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. http://www.ungarisches-institut.de/media/bistritz/rechnungsbuecher_bistritz.htm. 1520–1521./2.)

¹⁸ Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum, quos recensuit Polycarpus Radó. Primaie partis editio revisa et aucta, cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973. 98., 131., 156., 107., 167., 380., 269.

¹⁹ MKatLex X. 278.; *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I–III. Szeged 1998. I. 89–91.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 359.

²⁰ DL 14 369.; DL 14 671.; DL 45 084.

méllyel vagy intézménnyel hozható kapcsolatba, hiszen a szembetegségek és fejfájás ellen fordultak hozzá segítségért.²¹

A mártírnő korlátozott tiszteletére utal a nevére keresztelt személyek alacsony száma is. 1157-ben Zalában említenek egy Odila nevű személyt, 1423-ban Pazdicson Veres Miklós lánya, 1438-ban Bogáti Imre lánya: vingárti Horváth Miklós felesége, 1502-ben Erdélyben sólyomkői Menyhárt Julianna lánya, a 16. század elején Sopronban több személy viselte az Otília nevet: 1505-ben Hengst Márton lánya, 1524-ben Siebenburger Ferenc neje, 1529-ben egy szolgálólány, 1533-ban Wiener Lénárd felesége, 1540-ben Kolbenhofer Máté nevelt lánya (elképzelhető, hogy a soproni nevek közül több is ugyanazt a személyt takarhatja).²²

Szent Otília kultuszát vélhetőleg őshazájukból hozták Erdélybe a szászok, amit az is alátámaszt, hogy az apátnő tisztelete a Német-római Birodalom nyugati részein és Németalföldön, vagyis az erdélyi szászok őshazájához közeli területeken volt a legerősebb. Mivel 1353-ban ereklyéje Prágába is eljutott, egy 1430-ban Nagysinken működő, de regensburgi eredetű személy által írt misekönyvben pedig a róla szóló prédikációnak regensburgi és boroszlói párhuzamai vannak,²³ a cseh-, bajorországi vagy sziléziai közvetítés lehetősége sem zárható ki.

Crispinus (Kriszpin) és Crispinianus, a 287-ben Soissons-ban lefejezett testvérpár, a bőrrel dolgozó mesteremberek: cipészek, nyergesek, kesztyűkészítők, vargák, valamint a takácsok védőszentjei voltak, tiszteletüknek Osnabrück volt a központja. Magyarországon a középkor végén a körmöcbányai vargáknak volt a védőszentje, miséjük pedig olvasható a szebeni prépostságban használt, 14–15. századi misekönyv(ek?)ben.²⁴ Október 25-i ünnepével 1422-ben a leleszi, 1473-ban a kolozsmonostori konvent, 1524-ben pedig a Sopron város tanácsa által kiállított iratokban, valamint a besztecei számadások egy 1512., valamint 1518. évi bejegyzésében találkoztunk.²⁵ Más alkalmakkor általában Lukács, Demeter, Simon és Júdás, Mindenszentek (október 18., 26., 28., november 1.), néha a 11 000 szűz és Gál ünnepét (október 16., 21.) használták az október 25. körüli

²¹ MKatLex X. 278.

²² CDH II. 90., XI. 213., 494.; ZsO X. 1491. sz.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Bp. 1990. (a továbbiakban: KmJkv) II. 3262. sz.; *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6. Sopron 1921–1943. II/1. 296., I/7. 109., II/2. 38., 59., 131–132.

²³ *Karl Reinerth*: Missale Cibiniense. Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Messritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter. (Siebenbürgisches Archiv 9.) Köln–Wien 1972. 100–101. Reinerth mégis valószínűbbnek tartja, hogy ünnepét a szebeni misekönyv(ek) kalendáriumába magyarországi mintából vették át. Uo. 326–327.

²⁴ MKatLex II. 298., VII. 478.; *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium i. m. II. 445.; *Reinerth, K.*: Missale Cibiniense i. m. 79. A két mártírnak egy kölni kódexben található miséjét felhasználta(ák) a szebeni missale(k) (noha más szentekre vonatkozóan). Uo. 79–80.

²⁵ ZsO IX. 994. sz.; KmJkv I. 2112. sz.; *Házi J.*: Sopron i. m. I/7. 122.; AN SJC POB, nr. IV. 13., p. 100., nr. IV. 17., p. 35. (Átírásuk interneten: *Simon Zs. – Szabó A. P.*: Bistritz i. m. 1511–1513/31., 1518–1520/18.)

dátumok jelölésére. Halvány tiszteletének megfelel a nevére keresztelt személyek elhanyagolható száma: Kriszpinként volt említve 1139(?)-ben a bozói apát, 1183-ban egy királyi oklevél kiállításának magister címet viselő tanúja, aki vélhetőleg azonos az 1192-ben említett zágrábi, és az 1192–1293-ban felbukkanó csanádi püspökkel, 1219-ben egy sápi (Nógrád m.) lakos, 1248-ban egy bizonyos Egyed apja, azelőtt a borsodi Cserép falu birtokosa, 1256-ban az Agyagoston birtokos, Potyondon (Pozsony m.) élő Csépán apja, 1259-ben egy Racsica (Somogy m.), 1272-ben egy Acsád melletti birtokos, 1285-ben a veszprémi püspökség vámosi tizedszedője, illetve hadakozó jobbágya, 1286-ban egy Haró (Bars m.) melletti birtokos, 1293-ban vagy 1305-ben egy örményesi nemes, 1306-ban és 1322-ben egy, az aradi káptalan előtt megjelenő comes, 1318-ban és 1339–1341 között egy misei (Heves m.) nemes apja, 1326-ban egy Szabadin birtokos személy, 1331-ben és 1341-ben egy Németiben és Kalapaton (Nógrád m.) birtokos személy apja, Cisa-i előnévvel, 1375-ben az esztergomi érsek *procurator*.²⁶ Kultuszának német területen levő központja, valamint az a tény, hogy kézműveseknek volt a patrónusa, magyarázza azt, hogy Magyarországon főleg német városokban vagy azok közelében lehet biztosan kimutatni tiszteletét.

Szent Rókus augusztus 16-i ünnepével Beszterce 1512., valamint 1514. évi számadásának egy 15-i és 16-i, valamint 18-i bejegyzésén²⁷ kívül nem találtunk keltekezést. Oklevelekben az előtte és utána levő hét napjait Lőrinc, Nagyboldogasszony, István király ünnepe (augusztus 10., 15., 20.), elvéve Bertalan-nap (augusztus 24.), vagy ritkán Klára- vagy Hippolit-nap (augusztus 12., 13.) után datálták. Népszerűségének hiánya jórészt azzal magyarázható, hogy a 14. században Franciaországban és Itáliában élt szent Rókusnak a 15. században (Velenében) kezdődő tisztelete csak a század második felében terjedt el Európában, mint járványok ellen védő mennyei közbenjáró (1477-től nevét viselő társulatok alakultak járványos betegek kezelésére). Magyarországi tiszteletének kevés középkori emléke maradt fent: képe Arnótfalván a szárnyasoltáron, Bártfán a Pietà-oltáron (bár elképzelhető, hogy ezek a képek másodlagos elhe-

²⁶ Reg. Arp. 517. sz., 137. sz.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 86., 102. (Különösen a két püspökséget viselt főpap azonossága valószínűsíthető, főleg ha igaznak bizonyulna az a feltételezés, hogy az előző csanádi püspök 1191-ig vagy 1192-ig viselte ezt a méltóságát. Erre l.: Uo. 86.); Györfly, Földr. IV. 291.; Heves i. m. 14.; *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1156–1411. Sopron 1889. 23.; Reg. Arp. 3737. sz.; HO V. 70.; Györfly, Földr. I. 447.; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 1301–1387. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Bp. 1953. 29. sz.; AOkt. II. 98. sz., V. 886. sz., V. 111. sz., XXIII. 691. sz., XXIV. 8. sz., 11. sz., 47. sz., XXV. 654. sz., X. 361. sz., XV. 291. sz., 316. sz., XXV. 590. sz., 630. sz.; CDH IX/5. 41. Az Árpád-kori adatokat összegyűjtötte *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár. (1000–1301). Bp. [2004]. 226. Egy 13. században 1082-ra hamisított sérült oklevélben említett *Wyghmat* falubeli nevét az oklevél kiadói Kriszpinre egészítették ki (Crys[pyn] – Uo.), de szerintünk a név elvileg lehetett Crysten, Crystan vagy Cristianus is.

²⁷ AN SJC POB, nr. IV. 13., p. 95., 225., nr. IV. 14., p. 52. (Átírásuk interneten: *Simon Zs.* – *Szabó A. P.*: Bistritz i. m. 1511–1513/30., 79., 1514/12.)

lyezésűek), szobra (1510) Lőcsén a Jakab-templomban található. Neve egy 1513–1517 között egy kolozsvári templom számára kiállított búcsúengedélyben is szerepel.²⁸ Tisztelete tehát Besztercén kívül Észak-Magyarország egy kisebb régiójára, jobbára városokra korlátozódott; személynévként sem fordul elő az általunk ismert forrásokban.²⁹

A Rómában testvérével, Pudentianával az I. században vértanúhalált halt szent Praxedis³⁰ július 21-ére eső ünnepe előtti napokat általában a Margit-naphoz, ritkán az Apostolok oszlásának ünnepéhez vagy Illés-naphoz (július 13., 15., 20.) viszonyították, az utána következőket Jakab, néha Mária-Magdolna vagy Anna, kivételesen Pantaleon ünnepéhez (július 22., 25., 26.). Ünnepe 1236-ban egy nádori oklevél említi egy Zala megyei birtokügyben, a zobori konvent pedig 1406-ban 19-ét, a brassói plébános, Johannes Reudel 1455. augusztus 10-én Bécsben, a szepesi káptalan 1459-ben és a kolozsmonostori konvent 1473-ban egyaránt 21-ét, a túróci konvent pedig 1478-ban 20-át, az 1512-es, illetve 1514-es besztercei számadáskönyv 18-át és 20-át, illetve 21-ét datálja Praxedis ünnepe alapján.³¹ Praxedának hívták 1485-ben Oswald, szebeni polgármester leányát, egyben Thomas Altenberger első feleségét, 1521-ben Stephan Mydwescher besztercei jegyző özvegyét, valamint 1528-ban egy kolozsvári polgár leánykáját.³² Róla szóló beszéd olvasható az említett szebeni misekönyv(ek)ben és egy brassói breviáriumban, az előbbiben ünnepnapjához kapcsolva ének és szentírási olvasmány, legendája bekerült az 1514–1519 között a margitszigeti domonkos apácakolostorban készült Cornides-, valamint a lövöldi karthauzi kolostorhoz köthető, 1526 táján írt Érdy-kódexbe is, igaz, a többi szent legendája többségénél kisebb terjedelmet szántak neki.³³ Az ő kultusza sem volt tehát jelentős Magyarországon, azt leginkább erdélyi városokban, valamint Észak-Magyarországon lehet kimutatni.

A négy szent kultusza a középkori Magyarországon más források alapján is korlátozott volt: nem szerepelnek sem az esztergomi, sem a nyitrai, sem a veszp-

²⁸ MKatLex XI. 648.; *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium i. m. II. 218–219.; Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Összegejtötte és szerk. Jakab Elek. I. Buda 1870. (a továbbiakban: Kolozsvár) 329. Egy ismeretlen magyar püspök számára valamikor 1482 után másolt, „secundum consuetudinem Romanae Curiae” készített breviáriumban előfordul ünnepe, de ezt a kódexet nem Magyarországon készíthették, mert hiányoznak belőle a magyar szentek. Libri liturgici i. m. 403., 405.

²⁹ Az 1222-ben és 1302-ben említett Rókusok személynevei értelemszerűen nem kapcsolhatók össze a szent tiszteletével. *Fehértói K.*: Árpádkori személynévtár i. m. 677.; AOkt. I. 251. sz.

³⁰ MKatLex XI. 317. A mártír ereklyéit is Rómában őrizték, a neki szentelt templomban. Uo. XII. 906.

³¹ HO VI. 31.; ZsO II. 4883. sz.; UBGDS V. 2984. sz.; DL 66 951.; KmJkv I. 2105. sz.; DL 49 097.; AN SJC POB, nr. IV. 13., p. 8., nr. IV. 14., p. 31. (Átírásuk interneten: *Simon Zs. – Szabó A. P.*: Bistritz i. m. 1511–1513/8., 1514/41.)

³² UBGDS VII. 4588. sz.; DF 246 124.; KmJkv II. 4208. sz.

³³ *Reinert, K.*: Missale Cibiniense i. m. 76., 165., 170., 199–202.

rémi, sem a váradi zsinati ünneplajstromokban.³⁴ A Knauz Nándor által ismert 60 magyarországi vonatkozású középkori liturgikus kalendáriumból ellenben 6 tartalmazza szent Rókus ünnepét, 11 Otíliaét, 39 Szaniszlóét, 59 pedig Kriszpinét, illetve Praxedisét,³⁵ ami azt is jelzi, hogy egy szent ünnepének nagyarányú jelenléte a naptárakban nem mindig jelenti intenzív tiszteletét.

*

Szent Szaniszló, az 1079-ben vértanúhalált halt és 1253-ban szentté avatott krakkói püspök tiszteletének magyarországi elterjedésében a lengyel-magyar dinasztikus, művelődési, kereskedelmi és egyházi kapcsolatok egyaránt szerepet játszhattak.³⁶ Kultuszának első nyoma 1274-ben, a nagysárosi (Sáros m.) ágostonos kolostor patrocíniumában bukkan fel. Templomok titulálásában szent Szaniszló néhány további észak-magyarországi településen fordul elő: Pongrác-falván, Milajon, Frigyesvágásán (Szepes m., a patrocínium első említése a 13. század végén, illetve 1342/1402-ben), Sztárán (Zemplén m., 14. század eleje), Németlipcsén és Rózsahegyen (Liptó m.). Képi ábrázolásai hasonlóképpen erről a vidékről ismertek: a kassai (1440–1450), a németlipcsei (1450), a kisszebeni (1500–1505, vagy 1510–1515), a nagyszalóki (1483 vagy 1503), a szepesszombati (1516) és a bélakorompai (1516) oltárokon, valamint egy ismeretlen eredetű, talán Szepes megyei házioltáron (1420–30 körül) és egy Jankovich Miklós gyűjteményéből származó, ismeretlen eredetű szárnyasoltáron, végül a gánóci Szent Szaniszló-oltár szobrán (1480–1490 körül). Legendája a *Legenda aurea* Magyarország számára készített, 1484–1487 között, 1498-ban és 1512-ben ki-

³⁴ *Solymosi László*: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál). In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán, Thoroczky Gábor. Bp. 1998. 93. (1390 körül, 1450, 1493); *Ignatius de Battyán*: Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum ei adiacentium. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli 1785–1827. III. 490–491., 518., 565–566., 659–660. (Esztergom: 1450, 1460, 1489, 1510); *Carolus Péterffy*: Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXXXIV. I–II. Viennae–Posonii 1742. I. 219., 243., 281. (Esztergom: 1493; Veszprém: 1515; Nyitra: 1494); *Jaczkó Sándor*: Az 1524. évi váradi zsinat és határozatai. PhD értekezés. Debrecen 2011. 122., 129–130.; A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV. Közveteszi Solymosi László. Bp. 1997. 105–108. (Megjegyzendő, hogy az elsőként említett lista Árpád-kori hagyományt is felhasznált. *Solymosi L.*: Ünneplajstrom i. m. 94.)

³⁵ *Knauz Nándor*: Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva. Bp. 1876. 160., 233., 241., 262., 270.

³⁶ Pl. a krakkói Szaniszló-napi vásárra látogató magyaroknak lehetett nem lebecsülendő szerepük, mivel a város volt a Szaniszló-kultusz központja, ahol ereklyéit is őrték. Egy ilyen részvétel említése 1438-ból Eperjesről: Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes) Írta és összeáll. Iványi Béla. 1245–1526. I–II. rész. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio iuridico-politica II–II/a) Szeged 1931–1932. I. 263. sz.

nyomatott kompendiumába (*Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica Historia non contentae*) és az Érdy-kódexbe is bekerült. A lengyel szent ünnepét több magyarországi liturgikus könyv is felvette a liturgikus naptárába: a pozsonyi, valamint az esztergomi káptalan, a leleszi és jászói konvent, továbbá kassai, bártfai és szepességi illetőségű 14–15. századi miscskönyvek és breviáriumok, amelyek közül néhány kódex a szent *officium propriumát*, két liturgikus könyv pedig verses *officiumát* is tartalmazza. A krakkói püspök magyarországi liturgikus tisztelete mindazonáltal nem tekinthető különösen jelentősnek, ünnepe a legnagyobb valószínűség szerint nem volt parancsolt, vagyis kötelezően megtartandó ünnep (*festum forei*), néhány helyen azonban bekerült a tanácsolt ünnepek (*festum chori*) közé. Különösen Észak-Magyarországon, mégpedig jellemzően az esztergomi érsekségben, a szepesi prépostságban és a pozsonyi káptalanban tisztelték.³⁷ Ünnepe az óbudai klarisszáknak 1350-ben, az esztergomi Krisztus teste kápolnának 1384-ben és 1411-ben, valamint a veszprémvölgyi Szűz Mária ciszterci monostornak 1386-ban adott búcsúengedélyek nevesítik.³⁸

A krakkói mártír szenttéavatása előtti magyarországi forrásokban feltűnő Szaniszlók (1189, Sárköz, Nyitra m.; 1240, Dubica és Kostajnica környékén, Dubica m. (?); 1245, Almás, Hont m.; 1247, Szelepcsény, Bars m.) nyilvánvalóan, szintén kronológiai szempontok miatt az az után nem sokkal említetteknek ([1254–1259], Csalomja, Hont m.; 1255, Karcsa, Pozsony m.; 1259–1270, Aszúág, Baranya m.; 1272, *Melínche*, Zágráb m. ?; 1273, Nemesrádó környékén, Zala m.; 1278, egy szepesi kanonok testvére; 1294, Jánosháza, Liptó m.; 1300, egy nógrádi perben szereplő ügyvéd apja)³⁹ pedig legalább egy része nem a szentkultusznak köszönhetően kapták keresztnevüket; emiatt a Szaniszló névnek

³⁷ *Tóth Miklós István*: Szent Szaniszló magyarországi tisztelete és az Érdy-kódex Szent Szaniszló-legendája. (http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_tothmiklos); *Stanislava Kuzmova*: Preaching Saint Stanislaus: Medieval Sermons on Saint Stanislaus of Cracow and Their Role in the Construction of His Image and Cult. PhD disszertáció. Bp. 2010. 26., 100–103.; *Mező A.*: Patrocíniumok i. m. 395–396.; *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium i. m. I. 383–385. A „Legenda aurea” egy 14., valamint egy 15. századi, Magyarországon is használt példányába már beírták legendáját. *Madás Edit*: A Legenda aurea a középkori Magyarországon. (Kódexek és ősnymtatványok, a Legenda aurea mint forrás). Magyar Könyvszemle 108. (1992) 95., 97. Egy róla szóló beszédet egy 15. századi szebeni miscskönyv is tartalmaz. *Reinert, K.*: Missale Cibiniense i. m. 101–102. Talán egy 1324-ben említett Szepes megyei falut is a szentről neveztek el, de lehetséges, hogy itt egy patrocíniumról – talán a milaji templomról – van szó. *Mező András*: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996. 195–196.

³⁸ MREV II. 134. (Erzsébet királyné erre vonatkozó kérvénye: Uo. 132.); Az esztergomi főkáptalan fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára. Pest 1871. 89. (az irat egy előző kiadása: CDH X/1. 163.); ZsO III. 1014. sz.; CDH X/1. 309.

³⁹ *Fehértói K.*: Árpádkori személynévtár i. m. 726. (Staizlaus, 1247), 727. (Stanizlaus, 1240, 1259–1270, 1278), 731. (Stoizlou, 1185, [1254–1259], 1272, 1273, 1294), 854. (Zoizlaus, 1245, 1255, Zoizlou, 1255), 859. (Ztanizlou, 1300; uaz, mint az 1273-ban említett személy). A települések beazonosítása az ott idézett munkák alapján történt. Egy 13. században 1244-re hamisított oklevélben is szerepel egy Kovárszeg (Hont m.) mellett lakó Szaniszló. Uo. 727.

a későbbiekben való (egyébként nem ritka) adása sem köthető mindig egyértelműen a szent tiszteletének elterjedéséhez. Szent Szaniszló május 8-ra eső napja viszonylag gyakran fordul elő középkori okleveleink dátumsorában. Az előtte és utána való heteket oklevelekben még Húsvét, szent Fülöp és Jakab, a Szent Keleszt felalálása és Olajbanfőtt János ünnepével (május 1., 3., 6.), néha szent Mihály megjelenésével vagy szent György napjával (május 8., április 24.) kezelték.

A következőkben földrajzi, azon belül időrendi szempontok szerint rendezve ismertetjük a Szaniszló-nap szerint datált oklevelek minket érdeklő adatait, vagyis kibocsátóját, évét, napját és esetenként egyéb adatokat is, például a kiadás helyét, amikor a kiállító alapján ez nem állapítható meg egyértelműen (az egyes bevezetéseken a szentkultusz kiindulópontját jelentő Krakóhoz viszonyított főbb irányokban fekvő zónákban működött oklevélkibocsátókat csoportosítottuk, először a lengyel városhoz közelebbieket tüntetvén fel, noha néhány oklevélkiállító besorolása számunkra sem egyértelmű, így másfajta csoportosításoknak is lehet létjogosultságuk):

1. irány: Dmossicei Predslaus Podolinból: 1468. (szept. 23.: *feria VI in crastino sancti Mauritiū ante beati Stanislai*), Késmárk tanácsa: 1433. (máj. 8., Hibbéről keelve), a szepesi káptalan: 1285., 1319., 1321., 1330., 1346., 1359., 1413–1414., 1416–1417., 1419., 1424., 1455., 1509. (máj. 8., 15., 12., 9. (szepesi örkanonok, préposthelyettes, 10.), 11., 11., 15., 11., 12., 13., 14., 7., 8., 8.), Szepes megye: 1422. (máj. 4.), Pelsőci Bebek János királyi tárnokmester és gömői ispán: 1414. (máj. 8., Pelsőc), Gömör megye: 1416. (máj. 11.);⁴⁰

2. irány: Sáros megye: 1329., 1330., 1348. (máj. 15., 8., 10., 10., 12.), Bártfa: 1439–1444 között többször (máj. 5–15., számadásban), Eperjes: 1491. (máj. 7., számadásban), Abaúj megye: 1316. (máj. 4.), a jászói konvent: 1356., 1359., 1398. (máj. 8., 14., 11.), az enyicei pap: 1348. (máj. 14.), egy Göncön kelt *datum pro memoria*: 1300. (máj. 6.); a 2. irány a. leágazása (vagy a 3. irány?): az alországbíró zempléni bírságszedője: 1339. (Gerőfi Mihály, máj. 10., Zemplén),⁴¹ a leleszi konvent: 1354., 1377., 1379., 1396., 1397., 1400., 1404.,

⁴⁰ Podolin: *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Bp. 1910. 1752. sz., [1468.] szept. 20-ra datálva. (A Lengyelországnak elzálogosított városban a levélíró a Lengyelországban használatos szeptember 27-i áttélt követte, nem a magyarországi október 6-it. Vö. *Francisc Pall*: Cronologia documentelor privind Transilvania [sec. XI–XV]. In: Documente privind istoria României. Introducere. București 1956. 544.) – Késmárk: CDH X/7. 529. – A szepesi káptalan: DL 68 760.; AOkt. V. 450. sz., VI. 134. sz., XIV. 279. sz.; CDH IX/1. 416., IX/3. 99.; ZsO IV. 572. sz., 1969. sz., V. 1892. sz.; *Iványi Béla*: A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. I. Lőcse 1917. 153. sz.; ZsO VII. 436. sz., 1733. sz., 1741. sz., XI. 529. sz.; *Iványi B.*: Máriássy család i. m. 208. sz., 300. sz. – Szepes m.: ZsO IX. 500. sz. – A gömői ispán, Gömör m.: ZsO IV. 2818. sz., V. 1882. sz.

⁴¹ Sáros m.: AOkt. XIII. 254. sz., XIV. 276. sz.; CDH VIII/3. 186.; AO V. 185. – Bártfa: *Fejérpataky L.*: Magyarországi városok i. m. 470–476., 480–482., 484–485., 487., 522., 538., 563–566., 567., 569., 574–575., 589–590., 595., 603. – Eperjes: Eperjes i. m. II. 262. sz., 651. sz. – Abaúj m.: AOkt. IV. 276. sz. – A jászói konvent: CDH IX/2. 544., IX/3. 84.; ZsO I. 5314. sz. – Az enyicei pap, Gönc, a zempléni bírságszedő: AO V. 186.; Károlyi i. m. I. 28.; AO III. 552.

1405., 1406., 1407., 1411., 1414., 1416., 1417–1420 között, 1417., 1418., 1419., 1420., 1422., 1423., 1464., 1469., 1479. (máj. 13., 11., mások elmondásában, 8., 15., 18., 15., 15., 9., 11., 31., iktatás Zsigmond parancsára, 15., máj. 8. utáni [...] napon, 11., 8., 16., 12., 11., 14., 8., 10., 10., 15., 10., 15., 10., 8., 13., 14., 16., 10., 12., 8., 17., 8., 13.);⁴²

3. irány: Ung megye: 1427. (máj. 10., az Ung megyében birtokos Tibai család tagjai elmondása szerint I. Lajos oklevelében: 1348. máj. 12.), Bereg megye: 1419., 1424., 1479. (máj. 6., 11., 10.), Beszterce: 1492. (szept. 22., itt kimondatlanul a szept. 27-re eső, Lengyelországban használatos *translatióra* gondoltak), 1519. (máj. 7., 9., 9., 9., 10.);⁴³

az 1. és/vagy 2. irány folytatása: Borsod megye: 1342., 1424. (máj. 9., 11.), az egri káptalan: 1353., 1357., 1371., 1396., 1405., 1414., 1416., 1417., 1420. (máj. 7., 8., 10., 8., 13., 12., 12., 16., 8., 8., 18.), az egri püspök: 1456. (máj. 15., Eger), a spalatói érsek és egri vikárius: 1405. (máj. 13., Eperjes), Szabolcs megye: 1325., 1335., 1344., 1419., 1435?, 1444. (máj. 11., 10., 8., 15., 9?, 4.), a váradelőhegyi konvent: 1319. (máj. 14.), a váradi püspök: 1514. (máj. 11., Tasnád), Közép-Szolnok megye: 1520. (máj. 7.), a kolozsmonostori konvent: 1448., 1450., 1488., 1525. (máj. 13., 8., 11., 9., 8., 12.), fogott bírák Járán: 1487. (máj. 10., egy pert erre a napra a vajdához tesznek át), a gernyeszegi várnagy: 1473. (Horvát Pál, okt. 11., az okt. 6-i, magyarországi *Translatio Stanislai*

⁴² AOkt. XXXVIII. 282. sz.; Zichy II. 569., IV. 19.; A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I–II. Bp. 1887–1889. I. 447., II. 12.; C. *Tóth Norbert*: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei – II. közlemény. 1400–1410. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez) A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 48. (2006) 65. sz.; *Uő*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 53.) Bp.–Nyíregyháza 2002. 136.; Zichy V. 324.; A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Bp. 2008. (a továbbiakban: Perényi) 220. sz.; ZsO II. 3166. sz.; C. *Tóth N.*: Acta anni i. m. 112. sz., 144. sz., 179. sz.; *Uő*: A leleszi konvent statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I–II. kötetéhez.) (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 36.) Nyíregyháza 2006. 160. sz.; ZsO II. 3216. sz., 3876. sz.; C. *Tóth N.*: Acta anni i. m. 110. sz., 179. sz.; *Uő*: Statutoriae i. m. 160. sz.; ZsO III. 450. sz.; *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 166.; ZsO IV. 1961. sz., V. 1894. sz., VI. 307. sz., 1333. sz.; *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 210., 216.; ZsO VII. 456. sz., 1733. sz., 1741. sz., IX. 474. sz., 530. sz., X. 569. sz.; Perényi i. m. 508. sz.; *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 496.; A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára. Archivum Gyömrőense gentis comitum Teleki de Szék. Írta és összeáll. Iványi Béla. Szeged 1931. 311. sz.

⁴³ Ung m.: Sztáray I. 209., 211., II. 252. Zsigmond egy 1419. jún. 7-i oklevele szerint Kec(h)efelidei Konch János és fiai panaszukban Szaniszló-nap tájára időzítetttek egy ungvári sokadalmon történt eseményt. ZsO VII. 614. sz. – Bereg m.: Zichy VI. 545.; *Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza 2006. 157. sz., 226. sz. – Beszterce: AN SJC POB, nr. IV. c. 374. 1v, IV. a 17. p. 81., 85., 86. (Átírásuk interneten: *Simon Zs. – Szabó A. P.*: Bistriz i. m. 1492–1493/2., 1518–1520/44., 45., 46.) A *translatióra* I. *Pall, F.*: Cronologia i. m. 544.

utáni hétfő, Gernyeszeg), az erdélyi vajda: 1512., 1519. (máj. 9., Felvinc, 7., Székelyvásárhely), az erdélyi káptalan: 1425. (máj. 7.), Brassó: 1500. (máj. 8.);⁴⁴

az 1. és/vagy 2. irány b. leágazása: Külső-Szolnok megye: 1351., 1397. (máj. 9., 14., Szolnok megye, Kene), Csanád megye: 1488. (máj. 10.), az aradi káptalan: 1427., 1449. (máj. 14., 8.), Temes megye: 1408. (máj. 15.), a zsidóvári és lugosi várnagy: 1510. (Szacsali Dan, máj. 10., Vajdahunyad);⁴⁵

a 4. irány: a lipiói esperes: 1339. (máj. 2.), a turóci konvent: 1416., 1421., 1487., 1501. (máj. 8., 11., 10., 24., 11.), a zobori konvent: 1344. (máj. 9.), a nyitrai káptalan: 1398. (máj. 8.), a garamszentbenedeki konvent: 1412., 1424. (máj. 9., 8.), Szerdahelyi Ders: 1464. (máj. 8., Bát), a sági konvent 1392., 1424. (máj. 10., 13.), a csornai konvent: 1327. (máj. 11.);⁴⁶

az 1. és/vagy 2. és/vagy 4. irány folytatása: az uralkodó: 1352., 1359., 1376., 1379., 1405., 1417., 1418., 1419., 1422., 1425., 1427., 1430., 1479.,

⁴⁴ Borsod m.: AOklt. XXVI. 202. sz.; ZsO XI. 549. sz. – Az egri káptalan: AO VI. 73.; Sztáray i. m. I. 272.; CDH IX/4. 353., X/2. 379., X/8. 413.; ZsO II. 3875. sz., IV. 1971. sz., V. 1898. sz., VI. 421. sz., 449. sz., VII. 1708. sz. – Az egri vikárius: CDH X/4. 434. (Fraknoi Vilmos szerint a keltezés téves, mert az érsek csak 1408-ban lett egri vikárius – ZsO II. 3883. sz.) – Az egri püspök: Zichy VIII. 516. – Szabolcs m.: AOklt. IX. 189. sz.; Zichy I. 456.; *Piti Ferenc*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 55.) Szeged–Nyíregyháza 2004. 350. sz.; ZsO VII. 454. sz.; Zichy VIII. 566.; C. *Tóth N.*: Szabolcs i. m. 467. sz. – A váradelőhegyi konvent: AOklt. V. 455. sz. – A váradi püspök, ill. Közép-Szolnok m.: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ed. Antonius Fekete Nagy, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geisa Érszegi. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 12.) Bp. 1979. 28. sz., 376. sz. – Kolozsmonostor: UBGDS V. 2648. sz.; KmJkv I. 821. sz., 823–824. sz., II. 2673–2675. sz., 4088–4089. sz. – Fogott bírák Járán, a vajda: A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyz. közléssel W. Kovács András. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) Kolozsvár 2006. 476. sz., 571. sz.; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. I–II. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Bp. 1928. II. 491. – A gernyeszegi várnagy, az erdélyi káptalan, Brassó: UBGDS VI. 3973. sz., IV. 1965. sz., VIII. 6026*. sz. (=http://germa229.uni-trier.de:3000/catalog/5228). Zsigmond 1418. jún. 6-i oklevelébe foglalt panaszában János pankotai főesperes, az erdélyi püspök tasnádi vikáriusa Szaniszló-napján tartottnak mondta a tasnádi hetivásárt. ZsO VI. 2014. sz.

⁴⁵ Külső-Szolnok m.: AO V. 466.; ZsO I. 4769. sz. – Csanád m.: *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára. 1313–1800. Bp. 1938. 45. sz. – Az aradi káptalan: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. S. a. r. Ortvyai Tivadar. (Temesvármegye és Temesvár város története 4.) Pozsony 1896. 610.; Sztáray i. m. II. 416. – Temes m.: ZsO II. 6102–6103. sz. – A lugosi várnagy: *Pesthy Frigyes*: Krassó vármegye története. III. Oklevéltár. Bp. 1882. 485.

⁴⁶ A lipiói esperes: CDH VIII/4. 410. – A turóci konvent: ZsO V. 1868. sz., VIII. 502. sz.; A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20.) Bp. 1991. 348. sz.; *Lukinich Imre*: Podmaniczky család oklevéltára. I. Bp. 1937. 376. – A zobori konvent, a nyitrai káptalan: AOklt. XXVIII. 364. sz.; ZsO I. 5306. sz. – A garamszentbenedeki konvent: ZsO III. 2110. sz., XI. 533. sz. – Szerdahelyi Ders: Zichy XII. 279. – A sági konvent: HO IV. 233.; Paláस्थ्यak. Kiadja Paláस्थ्य Pál. III. Bp. 1890–1891. 170.; ZsO XI. 556. sz. – A csornai konvent: AOklt. XI. 546. sz.

1481., 1487., 1491., 1493., 1501., 1503., 1506., 1514., 1515., 1517., 1518., 1520., 1521. (máj. 10., ?, 8., Buda, 8., 8., Diósgyőr, 13., Buda, 9., 12., Konstanz, 15., Kassa, 13., 9., Tata, 13., Földvár, 13., Sempte, 12., Buda, 7., Radkesburg, 8., Sopron, 8., 13., 12., 12., 13., 8., 12., Buda, 8., Pozsony, 8., 8., 8. körül, Batori János közlésében említve, 13., Buda),⁴⁷ a nádor: 1324. (egyben szepesi és abaujvári ispán, egy Szabolcs megyei birtokügyben), 1397., 1411., 1412., 1518. (Pelsőci Bebek Detre, Garai Miklós, Perényi Imre, máj. 1., Vizsoly, 15., 8., Buda, 1., Patak, 7., Buda), az országbíró: 1405., 1417., 1419., 1424., 1425., 1444., 1516. (Szécsényi Frank, Perényi Péter, Kompolti István, Pálóci Máté, Rozgonyi György, Szentgyörgyi Péter; máj. 8., Buda, 12., 12., Ináncs, Nagyda, 9. Diósgyőr, 10., Eger, 8., Buda);⁴⁸ Liechtenstainer Herlich és Pamchircher András Budán: 1457. (máj. 11.), egy ismeretlen szerző egy 1504. évi rákosmezei esemény leírásakor (egy országgyűlésen készített fizetési előirányzat utáni toldalékban, máj. 10.), Tolna megye: 1431. (máj. 14.), Bodrog megye: 1400. (máj. 14., mások elmondásából), Töttösi László: 1457. (máj. 13., Bátmonostoron), a pécsváradi konvent: 1493. (máj. 8., Baranya megyeiek szájából), a

⁴⁷ *Érdy János*: Liptói regestrum MCCCXCI-ből. Magyar Történelmi Tár 4. (1857) 34.; HO II. 106.; HOkl. 303.; Kolozsvár I. 98.; ZsO II. 3879. sz., VI. 423. sz., 1903. sz., VII. 476. sz., IX. 531. sz.; *Házi J.*: Sopron i. m. I/2. 271.; Temesvármegye i. m. 608.; CDH X/7. 214.; *Házi I/5.* 379.; HO II. 361.; Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490. (Mon. Vat. Hun. I/6.) Bp. 1891. 174.; *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története. 1450–1527. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 4. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 40.) Bp. 1915. 67.; *Pesty Frigyes*: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I–III. Bp. 1877–1878. III. 99.; *Házi J.*: Sopron i. m. I/6. 84., 111.; *Kóta Péter*: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. Szombathely 1997. (Vas megyei levéltári füzetek 8. Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I.) 566. sz.; KmJkv II. 3193. sz.; A Teleki-család gyömrői levéltára i. m. 418. sz.; Epistolae procerum regni Hungariae. I. Collegit Georgius Pray. Posonii 1806. 60.; Eperjes i. m. II. 1101. sz.; Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban. Átiratok és regeszták. [Az okleveleket átírta és a regesztákat készítette Kiss Anita. Szerk. Balázs Gábor, Kiss Anita, Schramek László Péter.] (Pest megye múltjából 12.) Bp. 2007. 81.; Károlyi i. m. III. 107.; ZsO XII. 508. sz.; *Szabó Dezső*: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 128.; Monumenta rusticorum i. m. 381. sz.; Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hatvany család levéltára 1216–1525. Ila Bálint kézírata alapján s. a. r. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 23.) Bp. 1993. 293. sz.

⁴⁸ A nádor: AOKl. VIII. 212.; CDH X/3. 201. (a keltezéshez l.: DL 89 609–89 610.); *Kumorovitz L. Bernát*: Budapest történetének okleveles emlékei. III. (1382–1439). Bp. 1987. 565. sz.; ZsO III. 2048. sz.; Monumenta rusticorum i. m. 334. sz. – Az országbíró: *Kumorovitz L. B.*: Budapest i. m. 423. sz.; ZsO VI. 431. sz., VII. 431. sz., XII. 508. sz.; DF 268 566.; Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás Samu. I–II. Bp. 1895. II. 438. 1417-ben Komoróci Jakab fia említették a Szaniszló-napon Nagymihályon tartani szokott évi vásárt. ZsO VI. 431. sz.

szlavón bán, illetve vicebán: 1422., 1424., 1436., 1439., illetve 1424. (Marcali Dénes, Cillei Henrik, Thallóci Matkó, dalmát-horvát-szlavón bán: máj. 10., 14., 8., 11., 10., illetve Hanchoh Zsigmond, máj. 14.), a vránai perjel és dubicai örökös főispán: 1461. (Szentgyörgyi Tamás, máj. 8., Pekce).⁴⁹

E felsorolásból kitűnik, hogy szent Szaniszló tiszteletének nyoma viszonylag hamar, legkésőbb 1285-ben, tehát már szentté avatása után 32 évvel megjelent a magyarországi oklevelekben, mégpedig először a kultusz központját jelentő Krakkóhoz legközelebbi vidékeken, vagyis a királyság északkeleti részén. Itt a szepesi káptalan kiadványaiban fordul elő elsőként, majd néhány évtizeden belül feltűnik a szomszédos területeken is: Göncön, Váradelőhegyen, Abaúj, Sáros, Szabolcs, valamint Borsod megyékben (1300, 1319, 1316, 1325, 1327, 1329), Zemplénben, Enyicken, Külső-Szolnok megyében, Egerben, Leleszen, Jászón (1339, 1348, 1351, 1353, 1354, 1356). Északnyugat-Magyarországon csak később és kisebb mértékben terjed a kultusz, amely fáziseltolódás tapintható ki a csornai, lipitói, zabori (1327, 1339, 1344), sági, nyitrai, garamszentbenedeki, turóci oklevelekben (1392, 1398, 1412, 1416). Hasonló jelenség tapasztalható az ország középső régiójában működő királyi udvari és központi bíróságok kiadványaiban is⁵⁰ (1359), az ország déli részén pedig csak a 15. század első évtizedeiben jelenik meg a Szaniszló-nappal történő keletkezés, Bodrog, valamint Tolna megye, a szlavón bán (1400, 1431, 1422), Temes megye, az aradi, gyulafehérvári és kolozsmonostori hiteleshelyek kiadványaiban (1408, 1427, 1425, 1448). A lengyel főpap kultusza tehát elég lassan terjedt el a királyságban, de a közép-kor végére már mondhatni annak minden sarkában jelen volt. Az is észrevehető, hogy Szaniszló ünnepe a Krakkótól távolabbi régiókban nemcsak későbbi években fordul elő, hanem kevesebb településen és látszólag az egyes oklevél-

⁴⁹ Liechtenstainer, ill. a rákosmezei esemény: A Szent-Ivány család levéltára 1230–1525. Mályusz Elemér kézírata alapján s. a. r., szerk. és az előszót írta Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 14.) Bp. 1988. 102. sz.; *Thallóczy L.*: Jajca i. m. 183. – Tolna és Bodrog m., Töttösi László, a pécsváradai konvent: *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből kimaradt. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 1998. 90. sz.; Zichy V. 171., VIII. 516.; *Kőfalvi T.*: Pécsvárad i. m. 843. sz. – A szlavón bán, ill. vicebán: ZsO IX. 518. sz., 680. sz.; Zichy VIII. 172.; A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján s. a. r. és szerk. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.) Bp. 1990. 300. sz.; CDH XI. 388.; ZsO XI. 564. sz. – A vránai perjel: Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos, Horváth Sándor. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 3. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 36.) Bp. 1912. 193.

⁵⁰ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az ÉK-Magyarországon (is) birtokos méltóságviselők (esetünkben pl. a Pásztói, Perényi családok tagjai) onnan hozták magukkal kancelláriájuknak az oklevelet megfogalmazó tagját, és ezen személyek révén tükröződött szent Szaniszló tisztelete a dátumozásban, mint ahogy azt is, hogy az illető irat kiállítási helyén vagy annak környékén működő intézmények vagy élő személyek szerepet játszottak az oklevél megszövegezésében.

kibocsátók tekintetében is viszonylag ritkábban,⁵¹ ráadásul (főleg a korábbi évtizedekben) általában az ünnephez közelebb eső napokon kiállított oklevelekben, amelyek mind a kultusz kisebb intenzitásának a jeleként értelmezhetők. A lengyel püspök ünnepével a május 8-tól jócskán messzebbre esett napokon datáló oklevelek jóval később is tűnnek fel a Lengyelországtól távoli helységeken, mint az északi határhoz közeli településeken, tehát ezeken a délebbi településeken a kultusz csak később lesz megközelítőleg olyan erős, mint északon.

Nagyobb forrásbázison alapuló vizsgálat, vagyis több oklevélnek kutatásba való bevonása biztosan pontosítaná a fentebb vázolt képet, de reméljük, hogy a bemutatni kívánt jelenségek fő jellemzőit így is sikerült megragadni, valamint – Solymosi László egy hasonló témáról írt tanulmányának zárómondatát parafrázálva – azt is sikerült nyomatékosítani, hogy az ünnepek és szentek tiszteletének kutatása nem nélkülözheti⁵² az egyházi ünnepek szerinti keltezés elemzését sem.

⁵¹ A ritkaság tekintetében amiatt fogalmaztunk óvatosan, mert csak akkor állíthatnánk valamit biztosan, ha ismernénk az egyes oklevélkibocsátók esetében az általuk a Szaniszló-nappal datáló oklevelek számának arányát az ünnep előtti és utáni héten kibocsátott összes kiadvány számához viszonyítva; a kultusz erősségét ugyanis nem annyira az azt említő oklevelek száma, hanem az említett aránya jelzi. E megfontolás alapján valószínűsítjük például azt, hogy a lengyel mártír ünnepével keltező királyi oklevelek nagy száma nem feltétlenül a kultusz kiemelkedő erősségének a jele, hanem nagy mértékben az uralkodói oklevelek nagy számának a következménye.

⁵² Vö. *Solymosi L.*: Ünnepajstrom i. m. 95.

Arengen und Narrationes in den Gründungsurkunden für die mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts

Im Jahr 2005 gab die Coimbra-Gruppe, ein Netzwerk zahlreicher europäischer Universitäten, in zweiter Auflage einen Band heraus, in dem alle der Gruppe angehörenden Universitäten ihre Gründungsurkunden in Bild und Text sowie mit einer Erläuterung vorstellten.¹ Kurz zuvor hatte die Universität Heidelberg von der einzig erhaltenen, aber in schlechtem Zustand befindlichen ihrer Gründungsurkunden eine „Neuausfertigung“ anfertigen lassen.² Diese Beispiele belegen, dass seitens der heutigen Universitäten den Gründungsurkunden ihrer mittelalterlichen Vorläufer hoher Wert beigemessen wird.

Bereits die mittelalterlichen Universitäten sahen in ihren Gründungsurkunden wichtige Bezugspunkte für ihr Selbstverständnis. Ihre Bedeutung erlangten sie dadurch, dass sie den rechtlichen Rahmen für die künftige Universität umschrieben. Ein besonders bedeutender Aspekt ist sicherlich die durch die Papsturkunden verliehene *licentia ubique docendi*. Diese ermöglichte die gegenseitige Anerkennung der Abschlüsse durch die Universitäten und damit die Generierung weiteren Lehrpersonals.³ Geregelt wurden zudem prüfungsrechtliche Fragen; die Binnenstruktur in Fakultäten und/oder Nationen wurde mit unterschiedlicher Tiefe entworfen. Manche Gründungsurkunden gestanden den Universitäten das Statutenrecht zu, andere versuchten vorsorglich das Verhältnis zwischen Universität und Universitätsstadt durch die Vorgabe von Verhaltensregeln und Strafandrohungen bei Zuwiderhandlungen zu regulieren.

¹ Charters of foundation and the early documents of the universities of the Coimbra Group. Hrsg. Jos. M.M. Hermans, Marc Nelissen. Löwen 2. rev. Aufl. 2005.

² Vgl. Eine neue Gründungsurkunde für die Universität Heidelberg. Hrsg. Moritz Werner. Ubstadt-Weiher 2005.; *Christoph Weber*: Ces grands privilèges. The symbolic use of written documents in the foundation and institutionalization processes of medieval universities. The history of universities 19. (2004) 12–62.

³ Kaiserliche Urkunden im eigentlichen Sinne spielen für das 14. Jahrhundert in Mitteleuropa noch keine Rolle; vgl. *Georg Kaufmann*: Die Universitätsprivilegien der Kaiser. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1. (1889) 118–165., 121–123. Die von Kaisern ausgestellten Universitätsurkunden des 14. Jahrhunderts sind für italienische Universitäten ausgestellt; vgl. ebda. 124–129. sowie zur Bedeutung der Licentia *Jürgen Miethke*: Päpstliche Universitätsgründungsprivilegien und der Begriff eines studium generale im römisch-deutschen Reich des 14. Jahrhunderts. In: *Ders.*: Studieren an mittelalterlichen Universitäten. Chancen und Risiken. Leiden–Boston 2004. 1–11., 7f., sowie *Hermans, J. M. M. – Nelissen, M.*: Introduction. In: Charters, 9–10.

Die meisten Universitäten haben nicht nur eine einzige Gründungsurkunde, sondern mindestens zwei, nämlich die päpstliche und die fürstliche. Gelegentlich findet sich ein ganzer Komplex an Gründungsurkunden, wie im Fall Heidelbergs, wo neben der Papsturkunde gleich fünf fürstliche Urkunden vorliegen, deren Texte sich gegenseitig ergänzen, sowie eine deutschsprachige, die die lateinischen Urkunden zusammenfasste; für Krakau wurden eine Königsurkunde, eine städtische Urkunde und zwei Papsturkunden ausgestellt.⁴ Zwischen diesen Texten bestanden oft recht weitgehende Beziehungen. Angesichts der Bedeutung der Gründungsurkunden für die Universitäten, nicht nur in der Gründungsphase, sondern auch darüber hinaus für das Selbstverständnis der universitären Korporationen, ist es sinnvoll, diesen Beziehungen nachzugehen.

Dabei geht es auch um die Frage, welches Bild von der Universität als neuer sozialer Form, wie Peter Classen einmal schrieb, die Urkunden entwerfen, wer dieses Bild skizziert und an wen es sich richtet. Zu berücksichtigen ist ebenfalls, welches Bild die Urkundenaussteller in den universitären Gründungsurkunden von sich selbst vermittelt wissen wollen.

Natürlich kann es an dieser Stelle nicht darum gehen, diese Komplexe vollständig aufzuarbeiten. Ziel ist vielmehr, die skizzierten Fragen an einem Ausschnitt der Urkunden, insbesondere den Arengen und Narrationes, zu untersuchen.⁵ Beispielhaft ausgewählt wurden die Gründungsurkunden der mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts: Prag (1347–1349), Krakau (1364), Wien (1365), Pécs (1367), Heidelberg (1385), Köln (1388), Erfurt (1389), Kulm (1396). Dazu werden zunächst die Papst- und anschließend die Fürstenurkunden in den Blick genommen, die Städte Erfurt und Köln haben keine Gründungsurkunden im engeren Sinne ausgestellt.⁶

⁴ Vgl. *Frank Rexroth*: Deutsche Universitätsstiftungen von Prag bis Köln. Die Intentionen des Stifters und die Wege und Chancen ihrer Verwirklichung im spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaat. Köln–Weimar–Wien 1992. 180–207. sowie grundsätzlich zur Existenz ganzer Komplexe von Gründungstexten auch *Hermans, J. M. M. – Nelissen, M.*: Introduction. In: *Charters*, 10., 12–14.

⁵ Um die materiellen Aspekte der Gründungsurkunden wird es an dieser Stelle nicht gehen; vgl. dazu *Hermans, J. M. M. – Nelissen, M.*: Introduction. In: *Charters*, 14–18.

⁶ Ich habe einen weiteren Mitteleuropabegriff verwendet als *Jerzy Wyrozumski*: Die ältesten Universitätsgründungen Mitteleuropas in vergleichender Hinsicht. In: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Hrsg. Márta Font, László Szögi. Pécs 2001. 23–32. Für Buda/Ofen (um 1390) sind weder die Urkunde des Papstes noch Sigismunds erhalten; vgl. *Heinz Diener*: Zur Geschichte der Universitätsgründung in Alt-Ofen (1395) und Nantes. In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 42/43. (1963) 265–284., 267–278.; *Wyrozumski, J.*: Universitätsgründungen, 29. Die Gründungsurkunde der Universität Pécs durch König Ludwig ist verloren; vgl. *Kaufmann, G.*: Die Universitätsprivilegien, 142f.; *Endre Kovács*: Die Gründung der Universität Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur. In: *Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle. Aspects et problèmes. Actes du colloque internationale à l'occasion du VIe centenaire de l'Université Jagellonne de Cracovie 6–8 Mai 1964. Genf 1967.* 36–47.; *Wyrozumski, J.*: Universitätsgründungen, 28f. nach CDH IX/ 4. 65–68. Nr. 21. Für Kulm liegt nur die

Die päpstlichen Gründungsurkunden für Universitäten bildeten im 14. Jahrhundert eine gewisse Stabilität im Formular aus. Die Arenga wird meist mit *in supreme dignitatis* eingeleitet.⁷ Danach wird auf die universale Zuständigkeit des Papstes als Hirte aller Gläubigen hingewiesen, worin man letztlich die Grundlage für die durch ihn verliehene *licentia ubique docendi* sehen darf.⁸ Aus dieser Zuständigkeit ergibt sich im weiteren Fortgang die Notwendigkeit, für Fortschritt zu sorgen, der wiederum durch Wissenschaft zu erreichen ist. Interessant ist, dass darauf ein Passus folgt, der gewissermaßen die Bereiche, in denen dieser Fortschritt erzielt soll, aufgeführt werden. Darin kann man zugleich eine Umschreibung der vier Fakultäten erkennen, wenn es heißt, dass die Gläubigen Folgendes begehren: *literarum studia, per quae divini nominis fideique catholicae cultus protenditur* (= Theologie), *justitia colitur* (= Rechtswissenschaften), *tam publica quam privata res geritur utiliter* (= Artes) *omnisque prosperitas humanae conditionis augetur* (= Medizin).⁹

Diese weitgehende Übereinstimmung der Arengen ist auch deswegen interessant, weil die Päpste nicht allen Antragstellern eine theologische Fakultät gewährten,¹⁰ dennoch wurde in diesen Fällen ebenfalls auf die Ausbreitung des Glaubens und des Kultus als Wirkungsbereiche der Universitäten hingewiesen. Das wiederum hebt einerseits die politische Bedeutung der theologischen Fakultäten hervor und zeigt andererseits, dass man in den Universitäten über die Theologie hinaus grundsätzlich Einrichtungen sah, die Glaubenszwecken dienten und damit der Oberaufsicht des Papstes unterstehen sollten – die Arenga zementierte also dessen universale Ansprüche auch im Bildungswesen.¹¹

Papsturkunde von 1386 vor, die eng an die Heidelberger Bulle angelehnt ist; vgl. *Rexroth, F.*: *Universitätsstiftungen*, 147–172. mit weiterer Literatur, bes. 148.; *Wyrozumski, J.*: *Universitätsgründungen*, 29f. nach Urkundenbuch des Bisthums Culm 1, ed. Carl Peter Woelky, 1884. 289f. Nr. 369.

⁷ Vgl. zur Arenga der Papsturkunden *Anne Dorothee von den Brincken*: In *supreme dignitatis*. Zur Gründungsurkunde Papst Urbans VI. für die Universität Köln vom 21. Mai 1388. *Geschichte in Köln* 23. (1988) 9–36., 20–24.

⁸ Vgl. ebda. 13–19., dort 14. Anm. 5; *Rexroth, F.*: *Universitätsstiftungen*, 62f. Anm. 39.; *Anton Blaschka*: *Vom Sinn der Prager Hohen Schule nach Wort und Bild ihrer Gründungsurkunden*. In: *Studien zur Geschichte der Karls-Universität zu Prag*. Hrsg. Rudolf Schreiber. Salzburg–Freilassing 1954. 39–80., 49–52.; *Erich Kleineidam*: *Die Gründungsurkunde Papst Urbans VI. für die Universität Erfurt vom 4. Mai 1389*. In: *Erfurt 742–1992. Stadtgeschichte – Universitätsgeschichte*. Hrsg. Ulman Weiß. Weimar 1992. 135–153., 142–147.

⁹ Vgl. *Kleineidam, E.*: *Gründungsurkunde*, 144. Ähnlich auch Urban V. für Pécs: CDH IX/4. 65f. Nr. 21.

¹⁰ Krakau (1364), Wien I (1365) und Pécs (1367) erhielten jedenfalls keine theologische Fakultät zugestanden; *Rexroth, F.*: *Universitätsstiftungen*, 130–132.

¹¹ Vgl. *Jürgen Mietbke*: *Die Kirche und die Universität im 13. Jahrhundert*. In: *Ders.*: *Studieren*, 207–251., 237–245.

Die Narrationes weisen gleichfalls wesentliche Übereinstimmungen auf.¹² Sie erwähnen zunächst die an den Papst gerichtete Bitte des Fürsten bzw. der Universitätsstadt, um dann dessen bzw. deren Treue zum Papst zu betonen. Dies verdeutlicht den Privilegiencharakter der päpstlichen Bulle im Sinne einer Belohnung und deutet das Universitätsprivileg als Instrument der päpstlichen Herrschaft. Dazu ist zu zählen, dass der Papst auf seine Prüfung der Verhältnisse verweist, indem er die Eignung der in Aussicht genommenen Universitätsstadt für ihre künftige Aufgabe im Städtelob darlegt.

Dass wir hier vielfach den Einfluss der Supplik bzw. der Eingaben über das Konsistorium erkennen können, zeigt die Bedeutung der Bullen auch für die Repräsentation der Petenten. Des Weiteren wird als ein Ziel der Universität auf die von ihr hervorzubringenden wissenschaftlich ausgebildeten Männer hingewiesen, die der jeweiligen Region zum Nutzen gereichen sollen. Zudem ist ein unmittelbarer Bezug zu den Interessen der Petenten zu erkennen, denn dieses Motiv wird in den fürstlichen Gründungsurkunden ebenfalls als ein zentrales angeführt. Während alle Papsturkunden in der Narratio die in der Arenga bereits erwähnte Verbreitung des Glaubens nun als ausdrückliches Ziel der Universitätsgründung benennen, findet sich dieses jedoch nicht in allen Fürstenerkunden.¹³ Die große Übereinstimmung der Papsturkunden zeigt die Traditionsbildung als wichtiges Moment, die den Universalitätsanspruch Roms betont. Das *statuimus* der Dispositio belegt ebenfalls die Auffassung des Papstes, dass er entscheidend für die Einrichtung der Universität sei, auch wenn die konkrete Ausgestaltung dem Fürsten bzw. der Stadt überlassen blieb.¹⁴

In der Wahrnehmung der Zeitgenossen waren es die päpstlichen Urkunden, denen zumindest in der Gründungsphase besondere Bedeutung zukam. Ihnen wurde besondere Reverenz erwiesen: Sie wurden an der Kirchentür befestigt, über einige Tage im Kircheninneren ausgestellt oder in einer Prozession durch die Stadt geführt; sie wurden öffentlich verlesen, übersetzt und unmittelbar nach dem Erhalt in notarielle Abschriften überführt und so gesichert.¹⁵ Diese hohe Wertschätzung lag neben dem Prestige des Ausstellers an der *licentia ubique docendi*, die nur der Papst gewähren konnte und die für die Akzeptanz der Universität von vitaler Bedeutung war, auch an der Bedeutung, die der faktische Empfänger aus dem Erhalt einer solchen Urkunde ziehen konnte.

¹² Vgl. *von den Brincken, A. D.*: In supreme, 24–28.

¹³ Vgl. *Kleineidam, E.*: Gründungsurkunde, 147–150.

¹⁴ Vgl. z. B. *Roderich Schmidt*: Päpstliche und kaiserliche Universitätsprivilegien im späten Mittelalter, In: *Das Privileg im europäischen Vergleich*. Bd. 2. Hrsg. Barbara Dölemeyer, Heinz Mohnhaupt. Frankfurt/Main 1999. 143–154., 144.

¹⁵ Vgl. im einzelnen *Frank Rexroth*: Ritual and the creation of social knowledge. The opening celebrations of medieval German universities. In: *University and schooling in medieval society*. Hrsg. William J. Courtenay, Jürgen Miethke. Leiden–Boston–Köln 2000. 65–80.

Die fürstlichen Gründungsurkunden weisen keine so einheitliche Gestaltung auf wie die Urkunden der Päpste.¹⁶ Am Anfang stehen zwei Urkunden Karls IV. zur Gründung der Universität in Prag.¹⁷ Zwar führt die Intitulatio der Urkunde von 1348 sowohl den römischen als auch den böhmischen Königstitel an, doch ist der Text wesentlich durch die Situation in Böhmen geprägt und bezieht sich auf diese, was man u.a. daran erkennen kann, dass unter demselben Datum weitere Grundsatzurkunden für Böhmen ausgefertigt wurden.¹⁸ Karl spricht von der bevorstehenden Gründung eines *studium generale* in Prag, welches alle Privilegien von Bologna und Paris erhalten solle. Die Arenga ist auf das Engste mit der Narratio verwoben und spielt mit bekannten Motiven. Vermutlich ist der direkten Einflussnahme Karls zuzuschreiben, dass sie geradezu emotional seine enge Bindung an das Königreich Böhmen hervorhebt: *Inter desiderabilia cordis nostri et que cogitationi regali iugiter occurrunt, animi precipua reddimur anxietate solliciti specialiter convertentes aciem mentis nostre, qualiter regnum nostrum Boemie, quod pre ceteris hereditariis aut eufortunae adquisiciones honoribus et possessionibus prerogativa mentis affectione complectimur ...* Böhmen wird als bevorzugte Würde des Königs bezeichnet, die er in besonderer Weise fördern möchte, zumal es von Gott besonders mit Nahrungsmitteln ausgestattet sei.¹⁹

Bildreich wird des Weiteren der Wunsch zum Ausdruck gebracht, die Wissenschaften in Böhmen zu beheimaten, damit die Böhmen nicht in andere Länder ziehen müssen, um die Kenntnisse zu erwerben, die sie zu fähigen Ratgebern machen. Dieser Teil macht mehr als die Hälfte der Arenga-Narratio aus, was zeigt, dass auf ihm besonderes Gewicht liegt. Die Betonung der böhmischen Ratgeber, die aus der zu gründenden Universität hervorgehen sollen, nimmt indirekt auf die Situation Bezug, dass Karls Vorgänger als böhmische Könige einen Ratgeberkreis zunächst aus italienischen und dann aus französischen Gelehrten zusammenstellten. War der erste Versuch zu einer Universitäts-

¹⁶ Bei den kaiserlichen Urkunden für Italien aus dem 14. Jahrhundert sowie denen für Mitteleuropa aus dem 15. Jahrhundert ist eine Formularübereinstimmung festzustellen, die eine gewisse Gruppenbildung ermöglicht; vgl. *Max Meyhöfer*: Die kaiserlichen Stiftungsprivilegien für Universitäten. Archiv für Urkundenforschung 4. (1912) 291–418., 314f., 363., 366.

¹⁷ Vgl. *Roderich Schmidt*: Begründung und Bestätigung der Universität Prag durch Karl IV. und die kaiserliche Privilegierung von Generalstudien. Blätter für Deutsche Landesgeschichte 114. (1978) 695–719.; *Ders.*: Universitätsprivilegien, 143–154.; *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 74–83. Die erste Urkunde Karls ist ediert in *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*. Bd. 8. 1345–1348. Ed. Karl Zeumer, Richard Salomon. Hannover 1910–1922. 580f. Nr. 568. Diese findet sich korrigiert bei *Rexroth, F.*: ebda., 75f. Zur Eisenacher Urkunde mit Edition vgl. *Anton Blaschka*: Das Eisenacher Diplom als Kunstwerk. In: Prager Festgabe für Theodor Mayer. Hrsg. Rudolf Schreiber. Freilassing 1953. 3–14., 9–14.; *Schmidt, R.*: Begründung, 703–707. *Bulle Clemens VI.: Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia I. Acta Clementis VI.* Ed. Ladislav Klicman. Prag 1903. 495f. Nr. 845.

¹⁸ Vgl. *Hans Hirsch*: Geschichte der Prager Universität. Bohemica 2. (1961) 9–16., 11.

¹⁹ Vgl. zum Städtelob in den Gründungsurkunden *Anton Blaschka*: Von Prag bis Leipzig. Zum Wandel des Städtelobs – anlässlich der 550-Jahr-Feier der Karl-Marx-Universität Leipzig. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (1959) 1003–1007.

gründung um 1300 am Widerstand des böhmischen Adels gescheitert,²⁰ so sollte diese Formulierung den Adel für das Universitätsprojekt zu gewinnen. Immerhin wird hier die Möglichkeit offeriert, einen vorwiegend böhmischen Beraterkreis rund um den König zu etablieren, der, da in der Heimat ausgebildet, dort stärker verhaftet ist. Im böhmischen Adel darf man den eigentlichen Adressatenkreis der Urkunde vermuten. Die Universitätsgründung war trotz der Einladung an auswärtige Studenten letztlich ein böhmisches Projekt.²¹ Karls Wirken als böhmischer König steht auch im weiteren Fortgang des Urkundentextes im Vordergrund: so erwähnt er die ein Jahr zuvor ausgestellte Bulle Papst Clemens VI. nicht, und nimmt für sich damit die Rolle des alleinigen Gründers in Anspruch.

Die bereits ein knappes Jahr später ausgestellte zweite Gründungsurkunde für Prag, das sog. Eisenacher Diplom, hat einen gänzlich anderen Tenor, obwohl sie an der Substanz nichts ändert. In der eigenständigen Narratio wird gleich zweimal auf die Privilegierung durch den Papst hingewiesen. Damit wird im Unterschied zur ersten Urkunde ein Zusammenhang zwischen der Papsturkunde und der Errichtung der Universität hergestellt. Dies scheint der entscheidende Punkt für die Ausfertigung der neuen Urkunde zu sein, der damit zusammenhängt, dass die im Papstprivileg verankerte *licentia ubique docendi* ein entscheidendes Merkmal der mittelalterlichen Universitäten war. Denkbar wäre zudem, dass die der Universität bewilligte theologische Fakultät besonders des Verweises auf die päpstliche Privilegierung bedurfte.

Vielleicht ging die Initiative für die Neuausfertigung auf den Prager Erzbischof Ernst von Pardubitz zurück, der ein engagierter Förderer der Universität war und ihr auf diese Weise zu einem besseren Start verhelfen wollte. Vielleicht hatte auch der Papst protestiert, der die späteren Bullen für Wien und Krakau erst nach einem Prüfungsverfahren und nach dem Vorliegen der herrscherlichen Urkunden ausstellte. Letztlich muss dies aufgrund der fehlenden Quellen jedoch Spekulation bleiben.

Ein weiteres Merkmal des Eisenacher Diploms hängt mit der Rolle Karls in Bezug auf die Universitätsgründung zusammen, die er durch die Nennung des Papstes offenbar als geschmälert sah. Im Unterschied zur ersten Urkunde betont Karl mehrfach seine Würde als römischer König, ohne auf den Hinweis auf seine enge Bindung an das Königreich Böhmen zu verzichten. Seinen Verpflichtungen aus dem römischen Königtum in erster Linie und dann erst Böhmen ist die nun eigenständige Arenga gewidmet, die die *cura regiminis universorum sa-*

²⁰ Vgl. *Franz Machilek*: Kirche und Universität im Spätmittelalter: die Gründungen Prag und Erfurt. In: *Universitäten im östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nation – sozialgeschichtliche und politische Entwicklungen*. Hrsg. Peter Wörster unter Mitarbeit von Dorothee M. Goetze. München 2008. 165–193., 170.; *Rexroth, F.*: *Universitätsstiftungen*, 83–92.

²¹ Vgl. *Schmidt, R.*: *Begründung, 695–700*. sowie *Machilek, F.*: *Kirche, 172f.* mit der jüngeren, auch tschechischen Literatur. Mir geht es nicht um die Frage einer böhmischen Landesuniversität oder einer Reichsuniversität, sondern darum, den Wortlaut des Diploms ernst zu nehmen, und dieses geht auf die „römische“ Dimension von Karls Reich nicht ein.

lutis als zentralen Punkt nennt. Es geht um Karls Pflicht, sich um das *sacrosanctum Romanum imperium* zu kümmern. Darum bezieht sich die Dispositio auf seine Vollmachten, die vom römischen Reich abzuleiten sind, ebenso wie der Hinweis auf die Vorurkunden seiner Vorgänger als römischer Könige und als römischer Kaiser, obwohl Karl selbst das Kaisertum noch nicht erlangt hatte.

Im Unterschied zur Urkunde von 1348 stellt Karl im Eisenacher Diplom seine römische Königswürde mit ihrer Anwartschaft auf das Kaisertum in den Vordergrund und schafft so ein Gegengewicht zur Bedeutung des Papstes für die Universitätsgründung – hierzu nutzt er das propagandistische Potential einer Arenga aus. Beide Urkunden lassen keine unterschiedlichen Auffassung der Universität erkennen, verorten aber die Position des Universitätsgründers unterschiedlich: 1348 wird Karls Rolle als alleiniger Universitätsgründer und als böhmischer König mit Blick auf einen böhmischen Adressantenkreis herausgestellt; 1349 wird die Stellung Karls als römischer König betont, um einen Ausgleich zur deutlicher hervortretenden Rolle des Papstes bei der Universitätsgründung zu schaffen – sie dürfte eher an das erzbischöfliche oder kuriale Umfeld gerichtet sein.

Prag gilt als Orientierungspunkt für den Versuch einer Universitätsgründung in Krakau. Als Kasimir der Große 1364 seine Gründungsurkunde ausstellte,²² betonte er in der Arenga, er sei aus seiner königlichen Machtvollkommenheit heraus zur Reinhaltung des Glaubens verpflichtet, und dazu, für das Wohl seiner Untertanen zu sorgen.²³ Dieser Gedanke, der eine Neuerung gegenüber den Urkunden Karls für Prag darstellt und sich eher an päpstliche Formulierungen anlehnt, findet sich auch in der Narratio. Der Nutzen der Universität soll den Menschen des eigenen Reiches zugutekommen, aber wie in der Urkunde Karls für Prag wird ausdrücklich das Studium Auswärtiger ermöglicht. Die Begründung, die Universität schaffen zu wollen, weil in der näheren Umgebung keine vorhanden sei, greift die Argumentation Karls für Prag heraus und wird auch von späteren fürstlichen Gründungsurkunden übernommen; Kasimir ergänzt dies um das Motiv der unsicheren Reise, wie es schon in Friedrichs I. Authentica Habita deutlich wurde.²⁴

²² Sehr kritisch mit dem Geschehen setzt sich *Peter Moraw*: Die Hohe Schule in Krakau und das europäische Universitätssystem um 1400. In: Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen. Hrsg. Johannes Helmrath, Heribert Müller. München 1994. 521–539. auseinander, der 524–531. herausarbeitet, dass die Krakauer Universität nach 1364 de facto nicht existierte, weil man bestenfalls das Wirken eines Artistenlehrers nachweisen könne, ansonsten aber Krakauer Studenten in Prag. Zudem sei die Urkunde Kasimirs so sehr auf die Verhältnisse in Italien zugeschnitten, dass dies in Polen nicht umsetzbar gewesen sei. Anders *Wyrozumski, J.*: Universitätsgründungen, 27. Nicht zugänglich war mir leider *Najstarsze przywileje Uniwersytetu krakowskiego*. Hrsg. Bożena Wyrozumska. Krakau 2000. (mit einer Übersetzung ins Englische von Teresa Bałuk-Ulewiczowa: The oldest charters of the university of Cracov).

²³ *Leon Koczy*: Documents sur les origines de l'université de Cracovie. Preface de Stefan Glaser. 1966. 35–38.; vgl. *Julian Dybiec*: Kraków. In: Charters, 60f., 127f.; *Zofia Kozłowska-Budkowa*: La fondation de l'université de Cracovie en 1364 et son rôle dans le développement de la civilisation en Pologne. In: Les universités européennes, 13–25.

²⁴ Vgl. *Koczy, L.*: Documents, 2.

Clericis et subditis regni nostri werden ausdrücklich als Personengruppen, die von der Universität profitieren sollen, genannt. War bislang in den Gründungsurkunden nur von den Ratgebern allgemein die Rede, wird hier erstmals formuliert, dass sich die universitäre Ausbildung an Geistliche und Laien richtet. Darin spiegelt sich das besondere Bedürfnis nach Rechtsgelehrten und Verwaltungsexperten zur Verbesserung der polnischen Administration, welches sich auch in der Propagierung Bolognas und der italienischen Juristenuniversitäten als Vorbildern zeigt, an denen sich die Einzelbestimmungen ebenfalls orientieren.²⁵

Dass Kasimir wie Karl in seinem ersten Prager Diplom keine Papsturkunde nennt, liegt daran, dass Kasimir 1362 zwar um eine solche gebeten hatte, der Papst aber den Erzbischof von Gnesen beauftragt hatte, die Eignung Krakaus zu prüfen. Die Urkunde des Königs wurde im Rahmen dieses Verfahrens und damit vor der Papsturkunde ausgestellt.²⁶ Kasimirs Gründungsurkunde bringt in Arenga und Narratio spezielle Anliegen seiner Herrschaft und seiner Universitätsgründung zum Ausdruck, die wesentlich im Ausbau seiner Verwaltung liegen.²⁷ Erneut dient die universitäre Gründungsurkunde vor allem der Herrschaftsrepräsentation nach innen.

1365 stellte Karls IV. Schwiegersohn Herzog Rudolf IV. von Österreich ein langes Privileg zur Universitätsgründung in Wien aus.²⁸ Ausführlicher als in den anderen Gründungsprivilegien nutzt Rudolf die Gelegenheit, seine Herrschaftsstellung in einer langen Arenga zum Ausdruck zu bringen.²⁹ Sie wird mit

²⁵ Vgl. *Koczy, L.*: Documents, 6.

²⁶ Vgl. zur Diskussion um den zeitlichen Ablauf *Wyrozumski, J.*: Universitätsgründungen, 26.

²⁷ Vgl. *Kozłowska-Budkowa, Z.*: La fondation, 15., 17.; *Wyrozumski, J.*: Universitätsgründungen, 25.

²⁸ *Rudolf Kink*: Geschichte der Universität Wien. 1854. Bd. I/2. 1–24. Nr. 1.; Die Rechtsquellen der Stadt Wien. Ed. Peter Csendes. Wien u.a. 1986. 143–173. Nr. 29. mit dem deutschen Text. Trotz der Bezugnahme auf die Universitätsprivilegien Karls werden weder diese noch das für Krakau sklavisch kopiert, vgl. *Kaufmann, G.*: Universitätsprivilegien, 143f. Aus der reichen Literatur zu dieser Urkunde wird aus Platzgründen im wesentlichen *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 108–146. berücksichtigt (dort auch zur Ausfertigung in Latein und Deutsch), sowie *Karl Ubl*: Anspruch und Wirklichkeit. Die Anfänge der Universität Wien im 14. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 113. (2005) 63–89. Die Urkunde Albrechts von 1384, die in vielem der Urkunde Rudolfs folgt, bleibt hier unberücksichtigt; vgl. *Kink, R.*: Geschichte I/2. 4. Nr. 2. 3. *Kaufmann, G.*: Universitätsprivilegien, 145f. betont, dass Albrechts Verfügungen ausführlicher sind als die Rudolfs und Kritikpunkte der Wiener Bürgerschaft berücksichtigten; vgl. *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 138f.; *Christian Lackner*: Diplomatische Bemerkungen zum Privileg Herzog Albrechts III. für die Universität Wien vom Jahre 1384. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 105. (1997) 115–129.

²⁹ „Omnipotentis Dei clemencia, que de sue Divine Majestatis throno et celsitudine nos a cunctis nostris prioribus in hec tempora naturali propagine et antiquo stipite principatus decoravit tytulo et committendo nobis sue gentis multitudinem et terre latitudinem non modicas nos eciam voluit principari, pro quo tenemur ex debito sibi graciaram acciones multiplices et genti nobis commisse ad defensionem, Iudicij equitatem, fauores, beneuolencias ac ad cetera pietatum opera obligamur, Nos pronos reddidit et beniuolos ac interno quondam instinctu exigit ea ordinare,

einer der Legitimationsformel der Herrscherurkunden entsprechenden Formel eingeleitet, worauf sich der Verweis auf die Vielzahl der Völker und Länder, die Gott Rudolf anvertraut hat, anschließt. Daraus ergibt sich die Verpflichtung, diese für Gott schützen und verteidigen, was ihn wiederum zur Übernahme der herrscherlichen Aufgaben *ordinare, statuere* und *disponere* berechtigt.

Dann folgt die Verpflichtung Rudolfs, zum Lobe Gottes und zur Verbreitung des rechtmäßigen Glaubens zu agieren, woraus sich die Aufgaben ergeben, die letztlich zur Ankündigung der Universitätsgründung in der Narratio hinführen: *erudiantur simplices, equitas seruetur iudicij, humanus illustretur intellectus, augeatur racio, crescat respublica et ad Sancti Spiritus ilustracionem corda disponantur hominum*. Diese Liste ist in ihrer Ausführlichkeit ungewöhnlich und soll die Dringlichkeit seines Vorhabens unterstreichen, die durch die folgende Dunkelheit/Lichtmetapher weiter untermalt wird. Derartige Metaphern findet man gelegentlich in päpstlichen Universitätsurkunden sowie in den Texten von Gelehrten, was schon in die Richtung des Adressatenkreises deutet.

Daraufhin wird zur ebenfalls recht langen Narratio übergeleitet, die das fürstliche Handeln zum Wohle des Landes Österreich und der Stadt Wien herausstellt, wobei nun auf die Verpflichtungen, die sich aus den Privilegien der Kaiser und Könige an das Herzogtum ergeben, verwiesen wird – gewissermaßen in Analogie zum *in supreme dignitatis* der Papsturkunden.³⁰ Zwar behauptet Rudolf nicht, Rechtsnachfolger der römischen Kaiser und Könige wie Karl IV. zu sein, dennoch stellt er sich in eine ähnliche Tradition. Diese Passage macht das Prestige, das sich mit einer Universitätsgründung verbindet, besonders deutlich.³¹ Die Narratio betont nicht nur die Eignung Wiens als Universitätsort, sondern greift den Aspekt der fürstlichen Magnifizienz insofern auf, als die Translation der Wissenschaft von Athen über Rom und Paris nun auf Wien erfolgen soll. Auch dieser Gedanke ist sonst vor allem im Umfeld universitärer Gelehrter anzutreffen,³² mit ihm wird zugleich der Fürst aufgewertet, der diesen Studienort überhaupt erst einrichtet. Im Unterschied zu Karls recht nüchternen Urkunden für die Universität Prag korrespondieren in diesem Fall das prachtvolle Äußere und die Tendenz zur Weitschweifigkeit und zur Herausstellung der besonderen Position Rudolfs.

statuere et disponere in subiectis nobis terris et gentibus, per que Creatoris nostri clemencia laudetur in celis et eius orthodoxa fides dilatetur, erudiantur simplices, equitas seruetur iudicij, humanus illustretur intellectus, augeatur racio, crescat respublica et ad Sancti Spiritus ilustracionem corda disponantur hominum, Quod propulsis ignorancie tenebris et errorum deuiis ad diuinam sapienciam, que maliuolam non ingreditur animam, aptati de thesauris suis noua producant et vetera et fructificent multipliciter super terra.”

³⁰ Vgl. zur Arenga auch *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 117–120.

³¹ Vgl. *Schmidt, R.*: Begründung, 716f.; *Paolo Nardi*: Die Hochschulträger. In: Geschichte der Universität in Europa. Hrsg. Walter Rüegg. Bd. 1.: Mittelalter. München 1993. 83–108., 102ff.; *Alexander Sauter*: Fürstliche Herrschaftsrepräsentation. Die Habsburger im 14. Jahrhundert. Stuttgart 2003. 186–206.

³² Vgl. *Lackner, Ch.*: Bemerkungen, 121–136.

Ein weiterer Punkt fällt auf, dass nämlich Rudolf in Arenga und Narratio seine Rechtgläubigkeit und sein Bemühen um die Religion deutlich herausstellt, dies kann man zum einen vor dem Hintergrund seiner Auseinandersetzungen mit dem Papst, vor allem um die Besteuerung des Klerus, verstehen, zum anderen aber als weiteres Indiz dafür begreifen, dass er die Universitätsgründung als geistliches Stiftungswerk verstand. Dies kommt auch darin zum Ausdruck, dass Rudolf erstmals *ob salutem animarum nostre prioritatis inclite ad nostram* als einen Zweck der Universitätsgründung nennt.³³

Da Rudolf zum Zeitpunkt seiner Urkundenausstellung die Papstbulle überhaupt noch erlangen musste, darf man in diesem Text, der auf Veranlassung des Papstes verfasst wurde, auch eine Art Werbeschrift sehen, die den Papst zu seiner Zustimmung bewegen wollte. Andererseits aber werden Schlagworte universitärer Gelehrter aufgegriffen, denen mit der sog. Pfaffenstadt zudem bessere Studienbedingungen als in Paris geboten werden sollte.³⁴ Die Adressaten der Gründungsurkunden sind also auch im universitären Umfeld zu suchen. Zugleich stellt die Urkunde einen wichtigen Beleg für Rudolfs außerordentliches Repräsentationsbedürfnis dar.

Aus den 1380er Jahren sind erneut fürstliche Gründungsurkunden für Universitäten in Mitteleuropa überliefert. Der Gründungsvorgang für die Universität Heidelberg 1386 wird seitens des Wittelsbacher Pfalzgrafen Ruprecht I. in fünf lateinische Urkunden gekleidet.³⁵ Sie verteilen sich im Kopialbuch der Kanzlei Ruprechts wie folgt: 1. „Post noctem“ gewährt die eigentlichen Universitätsprivilegien, 2. „Concesso nobis studio“ befreit die *colares* und *magistri* vom Zoll, 3. „Ne libertate“ bestimmt die wesentlichen Strukturen der *universitas*, wie die Einrichtung der vier Fakultäten sowie der vier Nationes innerhalb der Artes-Fakultät, gewährt das Statutenrecht und regelt die Wahl des Rektors nach Pariser Vorbild, 4. „Ne duce avaricia“ regelt Mietprobleme. 5. „Distributiua regentis iusticia“ beinhaltet das Gerichtsprivileg.

Eine Arenga findet sich nur in der ersten und der letzten Urkunde. In „Post noctem“ werden intensive Lichtmetaphern genutzt, um das nützliche Wirken der Wissenschaften zu beschreiben. Dabei geht es zum einen um die

³³ Vgl. *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 114–117. und zur Universitätsgründung als geistliche Stiftung ebda., 139–146.

³⁴ Diese These stellt *Karl Ubl*: Die Universität als Pfaffenstadt. Über ein gescheitertes Projekt Rudolfs IV. In: Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren 14–16. Jahrhundert. Hrsg. Karl Mühlberger, Meta Niederkorn-Bruck. Wien 2010. 17–26. auf; in Bezug auf 1384: *Lackner, Ch.*: Bemerkungen, 121–126.

³⁵ Vgl. *Joachim Dahlhaus*: Diplomatische Untersuchung. In: Eine neue Gründungsurkunde, 31–42., 32f. und zur Schreiberanalyse vgl. *Joachim Spiegel*: Urkundenwesen, Rat, Kanzlei und Regierungssystem des Pfalzgrafen bei Rhein und Herzogs von Bayern Ruprecht I., Bd. 1. Neustadt/Weinstrasse 1986. 164–167. – Neben der Papsturkunde ist nur noch eine dieser Urkunden, „Ne libertate“, erhalten; vgl. *Werner Moritz*: Anmerkungen zur Überlieferungsgeschichte, 43–49.

Entwicklung von Spiritualität und Tugendhaftigkeit mittels der Wissenschaften in den vier von Christus selbst geheiligten Fakultäten, aber auch um ihren Nutzen für das Staatswesen als irdische Heimat des Menschen.³⁶ Mit dem Gegensatz von Dunkelheit und Licht wird eine Bildlichkeit aufgegriffen, wie sie auch in universitären Papstarengen zu finden ist und in der Urkunde Rudolfs IV. anklang. Auch im Heidelberger Fall ist von gelehrter Beteiligung an der Erstellung des Urkundentextes auszugehen, tatsächlich spricht einiges für den Heidelberger Gründungsrektor Marsilius von Inghen als Ingrossator.³⁷

Die Urkunde schafft mit der Gewährung der universitären Privilegien nach Pariser Vorbild und des Schutzes durch den Pfalzgrafen die äußeren Rahmenbedingungen, mit denen das *studium generale*, wie die künftige Einrichtung genannt wird, erst möglich wird. In der Narratio beruft sie sich ähnlich wie in Wien ausführlich auf das von Urban V. gewährte Privileg, das dem Pfalzgrafen tatsächlich bereits vorlag.

Die dritte, meist als eigentliches Gründungsprivileg betrachtete Urkunde „Ne libertate“ weist einen narrativen Eingangsteil zur Dispositio auf, in der nicht nur auf die Papsturkunde verwiesen wird, sondern aus deren Existenz geradezu eine Verpflichtung Ruprechts zum Vollzug der Universitätsgründung abgeleitet wird. Diese hat er in „Post noctem“ bereits eingeleitet, in „Ne libertate“ weist er der Universität ihre innere Struktur zu.

In „Distributiva regentis iusticia“ wird in einer dreizeiligen Arenga auf die Verpflichtung des Regierenden zur Beachtung der Gerechtigkeit hingewiesen und daraus ergibt sich die Regelung für den Gerichtsstand der Universitätsangehörigen.³⁸ Hier tritt die herrschaftliche Rolle Ruprechts deutlicher als in den anderen Urkunden hervor. Mit dieser Urkunde wird der im ersten Privileg geschaffene äußere Rahmen des *studium* präzisiert. Die Arengen der ersten und fünften Urkunde bilden gewissermaßen einen Rahmen für alle fünf Urkunden, die so neben dem gleichlautenden Eingang und Schluss als zusammengehörig gekennzeichnet werden.

³⁶ Die Rektorbücher der Universität Heidelberg. Bd. 1. (1386–1410). Hrsg. Jürgen Miethke, Heiner Lutzmann. Heidelberg 1986. 36–38. Nr. 6.: „Post noctem aurora lucens, post nubila tempora serenum, post algores hiemis flagrans flos vernalis excitat, oblectat et provocat odorantes; quippe et si varia vis nature variis successive bonis vicissim succedentibus luce nova, clari iubilo florumque valore visum, animum et olfactum cametenus exhilarat, quanto magis mentetenus eius amotis tenebris scienciarum radii, moderatis passionibus virtutum incrementis, abiectis et ignaviis caritatis amore surgens alta seges spiritualis delicias inducet honestatis, maxima hec et alia magna nutrix vite, magistra morum fons bonitatis vera sophia quatuor facultatibus legi Christi ab ipso divinatis agenda secemens et omittenda videlicet viros virtute conspicuos, stabiles res publicas, patrias temporali prosperitate fecundas et habundas bonis omnibus regulat et inportat“; vgl. *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 197f.

³⁷ Vgl. *Rexroth, F.*: ebda., 189–196., 205–207.

³⁸ Ebda. 38–40. Nr. 7.: „Distributiva regentis iusticia iuxta morum varietates uniuscuiusque communitatis personis aliis premia ob virtutes, alias penas pro demeritis opus est adhiberi temporibus oportunis.“

Marsilius von Inghen hatte bei der Textgestaltung der Urkunden zum einen das repräsentative Interesse Ruprechts I., auf den er eingeschworen war, im Blick, aber auch das Interesse der zu gründenden universitären Gemeinschaft, deren Lob besondere in der Arenga zu „Post noctem“ gesungen wird. Dies erklärt z. B. die völlig andere Ausrichtung der Arenga als in Wien (1365), in der es wesentlich um die Selbstdarstellung Rudolfs IV. ging und die von der Kanzlei Rudolfs erstellt wurde.

Die Textgestaltung der einzelnen Urkunden, die hier untersucht wurden, sagt nichts darüber aus, ob die zu gründende Universität tatsächlich funktionierte; sie zeigt aber durchaus, dass die Papst- wie Herrscherurkunden schon für sich genommen Instrumente der Herrschaftsrepräsentation waren und dass hierfür insbesondere Arengen und Narrationes genutzt wurden.

Für die Päpste waren die Universitätsprivilegien gerade wegen der von ihnen zu vergebenden *licentia ubique docendi* ein geeigneter Ort, um ihren Universalitätsanspruch deutlich zu machen, was in den Arengen besonders klar zutage tritt. Zugleich entwarfen sie in den Arengen das Bild der Vierfakultätenu-niversität, selbst in den Fällen, in denen sie die theologische Fakultät nicht gewährten. Die Universitäten dienten demnach, und dies wurde in der Narratio erneut erwähnt, der Verbreitung des Glaubens und damit fielen sie gewissermaßen in die Zuständigkeit des Papstes.

Die Narrationes der Papsturkunden greifen mit dem Nutzen des privilegierten Landes einen Aspekt auf, der zu den Gemeinsamkeiten der Arengen in den fürstlichen Gründungsprivilegien zählt. In der Regel wird darauf hingewiesen, dass die Sorge um die Wissenschaften eine der herrscherlichen Pflichten darstellt. In dieser Formulierung wird man eine Reaktion auf die Papsturkunden sehen dürfen, die die Pflicht des Papstes zu Universitätsgründungen aus seiner Verpflichtung für den Fortschritt der Gläubigen zu sorgen ableiten. Den Fürsten geht es folglich darum, neben dem Papstprivileg ihren eigenen Anteil an der Universitätsgründung zu verdeutlichen – ein Spannungsverhältnis, das in Prag zur Ausstellung zweier verschiedener Privilegien Karls IV. geführt hatte und deutlich macht: die Fürsten nutzen die Gründungsurkunden auch zur Selbstdarstellung. Während die päpstlichen Arengen hinsichtlich des weltlichen Nutzens allgemeiner bleiben, wird dies in den Fürstenurkunden konkreter in Bezug auf das Territorium formuliert und an die dortigen Bedürfnisse angepasst. Den Hinweis auf die benötigten Ratgeber wird man ernstnehmen dürfen.³⁹

Während der Dispositio die konkreten Ausführungsbestimmungen vorbehalten bleiben, werden insbesondere Arenga und Narratio der universitären Gründungsurkunden gezielt genutzt, um Ansprüche und Wünsche des Papstes und der Fürsten im Sinne der Herrschaftsrepräsentation deutlich zum Ausdruck zu bringen.

³⁹ Vgl. z. B. *Rexroth, F.*: Universitätsstiftungen, 183f. mit weiterer Literatur.

„Érdemdús” oklevelek

A részletező középkori magyar narratiók problémáihoz

A középkori magyar okleveles gyakorlat azon sajátosságát, miszerint az uralkodói adománylevelek *narratiói* sokszor az oklevélnyerő érdemeit nemcsak általánosságban, hanem részletekbe menően leírják, a magyar múlt kutatói a kezdetektől fogva hasznosították, de magát e fenomént a 20. század második feléig behatóan nem tárgyalták. A jelenség – legalábbis Közép-Európában – egyedülállónak tűnő mivoltára Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet, és az ebből a diplomatikai sajátosságból, illetve ennek szingularitásából adódó történeti jellegű kérdéseket is összegzően ő vetette föl, ez utóbbiakra egyszersmind – változó elfogadottságú – válaszokat adva: kezdetben a Thuróczy-krónika kapcsán,¹ majd az erről írt monográfiájának recenziójában Székely Györgytől jelzésszerűen megfogalmazott kétellyel² polemizálva rövidebben,³ kevéssel utóbb pedig egy külön munkában⁴ részletesen, bő forrásanyagot felvonultatva.

Mályusz ezirányú eredményei sokáig érdemi vita nélkül maradtak. Kristó Gyula az általa szerkesztett, a kezdetektől 1410-ig terjedő *narratio*-fordításokat tartalmazó kötet előszavában nagyrészt Mályusz nyomán tárgyalta ezen oklevélrészek általános jelentőségét és történeti problémáit,⁵ míg a 13. és 14. századi *narratiókban* – alighanem legnagyobb súllyal – említett hadi érdemeket nagy számmal ismertető Borosy András a forrásaival kapcsolatos, szűkebb témáján túli kérdéseket éppen csak érintette.⁶ Mályusz és Kristó munkásságával azonban nem mondatott

¹ *Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája és a Corvina. In: *Uő*: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) Bp. 2003. 333–353., a kérdésről: 347–350., 353. (a tanulmány eredetileg megjelent: *Filológiai Közlöny* 12. [1966: 3–4. sz.] 282–302.); *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Bp. 1967., különösképp 68–69., továbbá 13–14., 72., 130–135.

² *Székely György*: Könyvismertetés (*Mályusz*: Thuróczy-krónika recenziója). *Századok* 103. (1969) 1215–1217., a kérdésre vonatkozó mintegy 15 sor: 1216.

³ *Mályusz Elemér*: Válaszul Székely György kritikái megjegyzéseire. *Századok* 105. (1971) 135–141., a témáról: 136–137.

⁴ *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) Bp. 1973.

⁵ Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 1.) Szeged 1992. 5–29.

⁶ *Borosy András*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. In: *Uő*: Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Bp. 2010. 60–93., közelebbről: 61–62., és *Uő*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században. Uo. 94–156.,

ki e téren az utolsó szó, minthogy markánsan új idevágó nézetekkel jelentkezett több tanulmányában is Zsoldos Attila,⁷ legújabban pedig Daniela Dvořáková is írt a *narratió*król; igaz, az ő művében e téren nívumot aligha lehet felfedezni.⁸

*

Az uralkodói oklevelek részletes érdemfelsorolást tartalmazó *narratió*⁹ kapcsán felvetődő kérdések közül a legizgalmasabb alighanem a hitelessége, vagyis hogy az ezekben előadottak mennyire felelnek meg a valóságnak. Kétszeresen is fontossá teszik ezt a problémát középkori elbeszélő forrásaink mennyiségi és minőségi jellegzetességei: egyrészt ezek – legalábbis nyugatról nézve szembetűnő – gyér csörgedezése miatt kezdettől fogva gyakorlat volt a politikai történet táton-

különösen: 94–97. és 156. (A tanulmányok eredetileg megjelentek: Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam 32. [1985] 507–540., ill. uo. 117. [2004] 379–442.)

⁷ *Zsoldos Attila*: Könyvismertetés (Középkori történelmi oklevelekben i. m. recenziója). Magyar Tudomány 39. (1994) 879–882.; *Uő*: Tamás fia Sinka érdemei. (Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban.) In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 327–337.; *Uő*: „Igaz szolgálattal szerzett birtok”. In: „Múltunk építőkövei...”. Szerk. Csurgai Horváth József, Kovács Eleonóra. Székesfehérvár 2001. 73–83.; *Uő*: Karázi Sándor bán és utódai. (Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről.) Századok 135. (2001) 385–407., a *narratió*król: 397–405.

⁸ *Daniela Dvořáková*: Aspekte der Narrationen der Schenkungsurkunden Sigismunds für ungarische Adelige. In: Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen. Hrsg. Karel Hruza und Alexandra Karr. Wien–Köln–Weimar 2012. 235–244. Dvořáková a választott témáját tárgyaló, egyre bővülő szakirodalomból egyes-egyedül Mályusz Elemér 1966-os, a *narratiók* kérdését még csak érintőlegesen tárgyaló tanulmányára (*Mályusz E.*: Thuróczy János krónikája és a Corvina i. m.) hivatkozik (235., 1. jegyz.), így aztán nem meglepő, hogy általános megállapításaiként olyasvalamiket lehet olvasni, amiket Mályusz – bővebben, logikusabban, meggyőzőbb példákra támaszkodva, vagyis összességében: jobban – már negyven éve megírt, és amik a magyar történettudományban így közhelynek számítanak. – A dolgozatban azért van újdonság is, még ha nem is különösebben épületes. A szerző, aki magyar nyelvű olvasóközönségét 2009-ben – a középkori szlovákság és Szlovákia létét kétségbe vonó magyar álláspontot érezhetően nehezményezve – azzal lepte meg, hogy „a középkorban valójában Magyarország sem létezett, csupán Hungária” (l. *Uő*: A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből. Pozsony 2009. 22–23. A vonatkozó részt fordította Tóth László, a fordítás alapjául a 2003-ban megjelent eredeti szolgált: Rytier i jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský. Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska. Budmerice 2003.), ezúttal is előrukkolt valami meghökkentővel. Szerinte majdhogynem nincs is középkori magyar irodalom: „Es gibt fast keine mittelalterliche ungarische Literatur” (235.). Ezt olvasván az emberben többek közt felmerül a kérdés, hogy írtak-e le valaha akár csak egyetlen sort is, amit – a szlovák tudományosságon kívül – bárki is ép ésszel középkori szlovák irodalomnak nevezne.

⁹ Megjegyzendő, hogy – nyilván a királyi kancellária hatására – az udvaron kívül is írtak ilyet, l. pl. (Baksa nembéli) Simon fia György 1298. aug. 22-éről keltezett oklevelét, DF 262 705., orosz kiadás alapján ismertetve: *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században i. m. 79.; vagy a pécsváradi konventét 1413. márc. 19-éről, DL 10 053., vö. ZsO IV. 319. sz.

gó hézagainak az oklevelek elbeszélő részei segítségével történő, lehetőség szerinti betömködése,¹⁰ másrészt pedig az a tény, hogy krónikáink bőven merítették az uralkodói oklevelek *narratió*ból,¹¹ csak nyomatékositja az egyes, valamint úgy általában az oklevélszövegek megbízhatóságára irányuló kutatói érdeklődést. A *narratió*kból nyert információk megbecsülésére azonban nemcsak a közel kortárs és modern történetírói művekbe való beépülésük utal, hanem – és talán még inkább – az az inverz folyamat is, melynek során pusztán hallgatásukkal kétséget ébresztenek középkori krónikáink egyes tételes állításait illetően az új- és jelenkori történetírás művelőiben.¹² Mindenképp indokolt tehát minél nagyobb számú összegyűjtésük.¹³

Mármost a kérdéses *narratió*ok túlnyomó többségének esetében nem áll rendelkezésünkre írott forrás, amivel közvetlenül össze lehetne vetni az illető oklevél előadását a megadományozott személy érdemeiről, s így az egyes esetekben többnyire a józan észre, illetve a reálkritikára kell hagyatkozni, összességében pedig a *narratió*ok hitelének felbecsülése homályos sejtésnél többre aligha vezethet. Mályusz Elemér például a következőképp fogalmazott: „A *narratió*ok történeti forrásértéke úgy volna tehát körvonalazható, hogy az a király környezetében uralkodó közvéleményt rögzítette meg, kétségtelenül jóindulatú elfogultsággal az adományos iránt.”¹⁴ Hasonlóképp vélekedtek Kristó Gyula¹⁵ és Borosy And-

¹⁰ Vö. Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 28–29.; Középkori históriák oklevelekben i. m. 15–16.

¹¹ L. főleg Mályusz bőséges szövegpárhuzamokkal alátámasztott meglátásait, Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 67–84., ill. Középkori históriák oklevelekben i. m. 15., 26–27. Ez az átvétel olykor járhatott félreértéssel, személyek és események kontaminálásával; e tekintetben különösképp fontos tehát Zsoldos Attila megfigyelése, miszerint a Thuróczy-krónikában olvasható tudósítás Garai Miklós nádor 1386. júl. 25-i, Erzsébet özvegy királyné kocsija melletti vitézkedéséről gyanúsán egybevág egy több mint száz évvel korábbi eseményről szóló *narratio* leírásával. (Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. [Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.] Bp. 2005. 168–169.)

¹² Így például pusztán az *argumentum ex silentio* alapján kételkedett Alfons Huber és – őt követve – Mályusz Elemér is Horváti János Thuróczynál olvasható brutális kivégzésének megtörténtében, mivel a Horvátiak elleni harcokban is jeleskedő Kanizsaiak érdemeit tárgyaló *narratió*ok Horváti János elfogásáról nem tudósítanak. Indoklás nélkül, de nyilván a fenti megfontolásból Kristó Gyula is ezt az álláspontot képviselte. Vö. Alfons Huber: Die Gefangennahme der Königinnen Elisabeth und Maria von Ungarn und die Kämpfe König Sigismunds gegen die neapolitanische Partei und die übrigen Reichsfeinde in den Jahren 1386–1395. Wien 1885. (Aus Archiv für österreichische Geschichte, Bd. LXVI, II. Hälfte, S. 507–548., besonders abgedruckt.) 34. (eredetileg: 540.); Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 30., főleg 279. 50. jegyz.; Középkori históriák oklevelekben i. m. 325. 489. jegyz., 326. 497. jegyz.).

¹³ Ennek szükségességéről Mályusz már 1973-ban írt (Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 102–103.), és a Kristó-féle gyűjtemény is az ő felvetése nyomán jött létre, vö. Középkori históriák oklevelekben i. m. 29.

¹⁴ Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 48.

¹⁵ „A *narratio* ugyanis – főként a későbbi időkben – akként keletkezett, hogy az adományos az uralkodó elé járult, s maga mondta el mindazokat az eseményeket, amelyekben szerepet játszott. [...] Nagyon nem tévedhetett, hiszen az eseménynek nyilván sok más tanúja volt, nemritkán

rás¹⁶ is. Ezzel az óvatos és általános optimizmussal szemben egy konkrét és – a szerencsés forrásadottságoknak valamint a szerző korismeretének köszönhetően – jól megismert ügy kapcsán erős szkepszist fogalmaz meg Zsoldos Attila, egyzersmind jelezve azonban az ezen egyes esetből való általánosítás nem kellően alapos mivoltát. Igazolva, hogy az általa vizsgált szövegekben „nyilvánvaló valótlanosság nem szerepelt, ám az igazság egyes elemei oly módon kerültek egymás mellé, hogy az elbeszélés egésze a valóságtól mégis teljesen eltérő képet mutatott”,¹⁷ a manipuláció tanulságát a következőképp foglalja össze: „Bár szerfelett csábító a gondolat, hogy a fentiekből Tamás fia Sinka konkrét példáján túlmutató, általános következtetések levonását kockáztassuk meg, önmérsékletre intó körülmény esetén meglehetősen egyedi volta. Ritkán adódik ugyanis lehetőség arra, hogy ugyanazon személy – részben legalábbis – ugyanazon tetteiről több nézőpontból nyerjünk értesüléseket. Az esetek nagy többségében be kell érünk az uralkodói oklevelek *narratioinak adataival, amelyek azonban, amint azt a Wytk-ügy példázza, szükségképpen egyoldalú képet festenek az eseményekről. Ez a körülmény egy sajátos szempontból jelöli ki a politikatörténeti kutatások korlátait. Létezésük tudomásulvétele annál is inkább ajánlatos, mivel a forrásadottságok miatt ezen korlátok átlépése többnyire nem áll módunkban.* [Kiemelés az eredetiben – S. Sz.]”¹⁸

Maguk az oklevélszövegek általában túl sok fogódzót nem nyújtanak az általuk dicsőített tettek valóságtartalmának megítéléséhez. Az, hogy az uralkodó nevében szóló adománylevél a kibocsátót olykor a leírtak szemtanújának tünteti fel,¹⁹ illetve hogy az előadottak fundamentumaként adott esetben valamely más, magas méltóság elbeszélése,²⁰ esetleg egy közelebről meg nem nevezett „szava-

maga az uralkodó is, így illet a realitások határain belül maradnia, ami kedvező momentum az oklevél-*narratiók* történeti forrásértéke szempontjából.” – Középkori históriák oklevelekben i. m. 25–26.

¹⁶ „A magam részéről úgy gondolom, hogy bár az adományozó oklevelek narratívái az adománytevő (többnyire valamelyik király) szempontjából mutatják be a megadományozott érdemeit, valószínűtlen, hogy a narratívában leírt tettek, főként háborús hőstettek, hadi érdemek *egyáltalán ne történtek volna meg* [kiemelés az eredetiben – S. Sz.]. Ezért nézetem szerint történelmi forrásokként feltétlenül használhatók.” – *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. 97. Alább (uo. 156.): „...hangsúlyozni óhajtom, amit a bevezetésben már említettem, hogy a XIV. századi magyarországi oklevelek narratívái nézetem szerint valós tényeken alapulnak.”

¹⁷ *Zsoldos A.*: Tamás fia Sinka i. m. 337.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Pl.: „nobis cernentibus” – IV. Béla, 1268., DL 58 402. és DL 58 403., vö. Reg. Arp. 1581. sz.; „coram oculis nostre maiestatis” – IV. László, 1275. dec. 10., DL 58 417., vö. Reg. Arp. 2660. sz.; „in conspectu nostre celsitudinis” – I. Károly, 1312. jún. 26., DL 64 648., vö. CDH VIII/1. 446.; „nobis limpide cernentibus” – Mária, 1387. júl. 7., DF 254 817., vö. *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. (Belvedere-monográfiák 2.) I–II. Szeged 2003. II. 451. (800. sz.).

²⁰ Pl.: „sicut nobis per Radizlaum, ducem Gallicie, karissimum generum nostrum, et alios regni nostri nobiles, plenius est relatum” – IV. Béla 1255. nov. 20-áról keltezett, feltehetőleg csak később leírt oklevele, DL 411., keltéhez l. Reg. Arp. 1055. sz., vö. CDH IV/2. 314.;

hihető beszámoló”²¹ van feltüntetve, még aligha emeli az ezen kitételek kíséretében olvasható események hitelét azoké fölé, amelyek efféle külön tanúbizonyosság nélkül állnak. Ha ugyanis a kortársak a fenti kifejezésekben nem csupán valamiféle járulékos elemet láttak volna, hanem a hitelesség szükséges garanciáját, azaz ha az oklevél útján a messze jövőendőbe elható királyi szó a kor embere számára nem lett volna magában is elég, hogy szavatolja az írásba foglalt események megtörténtét, akkor bizonyára fehér hollónak számítana az egyes érdemek tényszerűségét valamiképp meg nem erősítő *narratio*.

Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy tettei előadásához és méltatásához a kedvezményezett maga szolgáltatva a nyersanyagot: egyöntetűen így látta a korábbi kutatás,²² erre utal az imént említett manipuláció²³ is, és egyébként is meglehetősen ahistorikus lenne valamiféle ettől alapjaiban eltérő hősminősítési rendszer feltételezése. Az viszont kérdéses, hogy az érdemszerző cselekedet híre miképp jutott el az oklevélbe foglalásig. Mályusz Elemér és Kristó Gyula úgy gondolták, hogy a megörökítendő történetek hősei életrajzokban adták elő tetteiket, az elmondottakról a kancellária jegyzői a *narratiók* alapjául szolgáló feljegyzéseket készítették, amelyek azonban nem maradtak fenn.²⁴ Figyelembe véve viszont azt, hogy az újabb – legalábbis Mályusz és Kristó itt tárgyalt munkáinál újabb – kutatás szerint mind a hiteleshelyhez vagy megyéhez intézett vizsgálati parancs, mind az éves parancslevélre (*litterae annuales*) adott hiteleshelyi jelentés *narratiója* adott esetben a felperestől származó fogalmazvány átvételeként jött létre,²⁵ nem lehet kizárni, hogy az adománylevelek elbeszélő részei is sokszor az oklevélnyerő (*destinarius*) írásos előterjesztésén alapultak.

„memoratis illustribus reginis luculenter cernentibus” – Zsigmond, 1387. aug. 6., akkor már nem élő [!] anyósának, ill. feleségének szemtanúságáról szólva, DL 7294., vö. *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. II. 458. (811. sz.).

²¹ „ut certa relatio nobis hec omnia patefecit” – Nagy Lajos Lackfi István tetteiről, 1350. okt. 30., DL 4151., vö. CDH IX/1. 761., fordítása Kapitánffy Istvántól: *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 72.

²² *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 47–48.; Középkori históriák oklevelekben i. m. 21., 25–26., 27.

²³ *Zsoldos A.*: Tamás fia Sinka i. m.

²⁴ *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 46–47., 55., 101. Kristó Gyula álláspontjához l. a 15. és 22. jegyz.-ben idézett és hivatkozott részeket. Nézeteik e téren annyiban térnek el, hogy Mályusz szerint „a kancellária jegyzeteket készíthetett egy-egy eseményről, ha szükség volt ennek megemlézésére s az így megfogalmazott szöveget azután ismételtlen felhasználta, amikor pedig úgy látszott, hogy a történeti mozzanatra többé nem kell figyelmet fordítania, nem törődött vele s hagyta elkallódní” (*Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 55.), Kristó szerint pedig a kancellária jegyzői „magyar nyelvű elmondás után latin nyelven megfogalmaztak históriákat, ám ezek a történeti feljegyzések az oklevéllel együtt a kedvezményezett birtokába jutottak, kancelláriai másolat vagy regeszta híján a történeti szintézis számára elvesztek” (Középkori históriák oklevelekben i. m. 27.).

²⁵ *Engel Pál*: Királyi emberek Valkó megyében. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) Bp. 2003. 578–599., a kérdésről: 592. (Eredetileg

Bármilyen úton került is azonban oklevélbe a kedvezményezett tetteinek leírása, akár másolta, akár magyar nyelvű szóbeli előadás alapján fogalmazta meg azt latinul a kancelláriai jegyző, az érdem- és oklevélszerző meghatározó befolyása a szövegre biztosnak látszik, ami bizonyára sokszor – nyilván többször, mint az kimutatható vagy egyértelmű²⁶ – túlzásokhoz vezetett. Mályusz fentebb idézett véleménye szerint²⁷ az adománylevél *narratiója* „a király környezetében uralkodó közvéleményt rögzítette meg”, de valószínűleg helyesebb a *narratio*, ill. a benne megnyilvánuló túlzás és az udvarban uralkodó közvélemény közötti kölcsönhatásról beszélni: azaz nem csupán az adományos iránti jóindulatú elfogultság lehetett hatással az elbeszélés kikerekítésére, hanem fordítva, a túlzottan kikerekített elbeszélés is befolyásolhatta az udvar véleményét, ami adott esetben súlyos következményekkel járhatott a *narratio*ban ünnepeelt diadalt kritikátlan optimizmussal felfogó közegre.²⁸

*

A középkori magyar *narratio*kban olvasható részletes érdemleírások eredeti funkciója szintén vitatott kérdés. Erre alapvetően kétféle választ adott az eddigi kutatás. Mályusz Elemér és Kristó Gyula egyértelműen a kedvezményezett dicsőítésében, jeles tettei megörökítésében s lelkesítő példaként az eljövendő nemzedékekre hagyásában látták a részletező *narratio*k eredendő célját, előképét pedig a szóbeliség korának hősi énekeiben.²⁹ Ez a magyarázat sokáig lényegében megkérdőjelezetlen maradt, ugyanis alternatív, de ki nem fejtett hipotézissel csupán Székely György jelentkezett. Elképzelését, miszerint a bőbeszédű *narratio*k létrejöttüket annak köszönheték, hogy a nyugati hűbérbirtokkal szemben a magyar adománybirtok „elvégzett szolgálat és teljesített érdemek fejében utólagos mérlegelés alapján jutott az oklevél hősének kezére, amikoris érdemfelfsorolása és ennek rögzítése nagyon is érthető”,³⁰ Mályusz nem fogadta el. Rámutatott, hogy az „adománylevelek kiállításának mikéntjét” a kancellária, „tágabb értelemben az udvarban dívó szokások határozták meg”, s így az adományrend-

megjelent: *Mediaevalia Transilvanica* 3. [1999: 1–2. sz.] 71–88.); *Dreska Gábor*: Az éves parancsra adott hiteleshelyi vizsgálati jelentések megfogalmazásáról. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 115–121.

²⁶ L. pl. *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században i. m. 84.

²⁷ L. a 14. jegyz.

²⁸ Két, gyaníthatóan idevágó esetről 1386–87-ből l. *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 126–128. és 145–151.; ill. újabban *Szilárd Süttő*: Narácie uhorských listín 14. storočia s opisnými bitiek. K otázke ich dôveryhodnosti. In: *Bitka pri Rozhanovciach v kontexte slovenských a uhorských dejín*. Eds. Ferdinand Uličný, Drahoslav Magdoško. Košice 2012. 283–291.

²⁹ *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 13–14., 68–69., 72.; *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikáirai i. m. 9–27., 72., 91.; Középkori históriák oklevelekben i. m., főleg 16–23.

³⁰ *Székely Gy.*: Könyvismertetés i. m. 1216.

szer jellegzetességeiből nehéz lenne levezetni a részletező *narratiók* 15. század vége felé bekövetkező eltűnését. „Ekkor sem az adományrendszer módosulásának, sem a birtokot terhelő kötelezettségek konkrétabbá válásának nem volt része a cancellária elhatározásában, legalábbis egyik vonatkozásban sem tudunk változásról. Úgy látszik, ízlésváltás volt az ok, nem függetlenül ugyan a társadalomtól, de nem is a jogi élet mélyéről sarjadóan.”³¹ A vita még kibontakozása előtt megszakadt, mert Székely bővebben nem fejtette ki nézetét, mások pedig – így a *narratióval* inkább irodalom- ill. hadtörténeti szempontból foglalkozó Kurcz Ágnes³² és Borosy András³³ – nem kívántak e kérdés részletes taglalásába bocsátkozni.³⁴

A csendes konszenzus azonban megtört, amikor Mályusznak és Kristónak a részletező *narratiók* eredeti rendeltetésére vonatkozó téziséstől diametrálisan eltérő nézetet publikált több tanulmányában is Zsoldos Attila, ezen oklevélrészek keletkezését és szerepét a középkori magyar birtokjog sajátosságaiból vezetve le.³⁵ Mivel a középkori magyar uralkodók adományaikkal alattvalóik hű szolgálatait viszonzták, másrészt olykor került sor adományok visszavételére is, így álláspontja szerint a birtoklás biztonságát szolgálta az érdemszerző tettek részletes taglalása: „Ez lehetett a *narratiók* elsődleges funkciója: bizonyítani, hogy az adományos tényleges érdemek jutalmaként nyerte el a maga birtokát.”³⁶

Ez az első pillantásra valóban megnyerően egyszerűnek és logikusnak tűnő elmélet azonban távolról sem problémamentes.

Először is bajosan egyeztethető össze a részletező *narratiók* feltételezett birtoklásvédelmi célú létrejöttével az a körülmény, hogy ezek mintegy két emberöltővel az első adományvisszavételi hullám előtt jelentek meg. Ez utóbbiként ugyanis Zsoldos IV. Béla – még hercegként végrehajtott – 1228 és 1231 közötti ilyen jellegű akcióját jelöli meg, amelynek akadt ugyan folytatása, de előzménye csak jelzésszerű, és az is csak a 13. századból.³⁷ A tárgyalt *narratiók* azonban

³¹ *Mályusz E.*: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire i. m. 137.

³² *Agnes Kurcz*: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70. (1962) 323–354.; *Uő*: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 179–180.

³³ L. a 6. jegyz.

³⁴ *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 200–201. Borosy András 1985-ben még Mályusz nézeteinek rövid és kritika nélküli ismertetésére szorítkozott ezen a téren (*Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században i. m. 61–62.), 2004-ben pedig Zsoldos Attila újabb, Mályuszéval ellentétes nézetét és a korábbi vitát távolságtartón bemutatva – egy kritikai megjegyzés mellett, idézve ezt l. alább, az 50. jegyz.-ben – hangsúlyozta, hogy a kérdésben nem óhajt állást foglalni (*Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. 94–97.).

³⁵ *Zsoldos A.*: Könyvismertetés i. m. 880–882.; *Zsoldos A.*: „Igaz szolgálattal szerzett birtok” i. m.; *Zsoldos A.*: Karászi Sándor bán i. m. 397–405.

³⁶ *Zsoldos A.*: Könyvismertetés i. m. 881. Más szavakkal ugyanez a konklúzió: *Zsoldos A.*: Karászi Sándor bán i. m. 405.

³⁷ *Zsoldos A.*: „Igaz szolgálattal szerzett birtok” i. m. 76–79.; *Zsoldos A.*: Karászi Sándor bán i. m. 401. Az előzményekről: „1217-ben maga II. András is számolt az »országban megtett általános

bőven a 12. századba nyúlnak vissza, közülük az első fennmaradt 1162-ből származik!³⁸ Ekkoriban pedig az adományok elvétele nem volt szokásban, ahogy éppen Zsoldos idézi III. István egy 1171-es oklevelének kijelentését: „»méltatlan dolog királyi adományt visszavenni« (*regium datum non esse dignum auferrī*)”.³⁹

Nézetünk szerint megkerülhetetlenül fontos Mályusz Elemér Székely György megjegyzésével kapcsolatos, fentebb idézett⁴⁰ ellenérve is. A részletező *narratiók* történetéhez ugyanis – természetszerűleg – nemcsak kialakulásuk, hanem kivésésük is hozzá tartozik, és ez utóbbit figyelmen kívül hagyva az előbbi is könnyen félremagyarázható. Mályusz – igaz, részletekbe menő vizsgálódás nélkül – Mátyás uralmának (1458–1490) második felére teszi a részletes érdemleírások visszaszorulását,⁴¹ és ezt az udvarban kibontakozó ízlés- és stílusváltással indokolja.⁴² Meglátásával, vagy inkább csak körvonalazott sejtésével természetesen lehet vitakozni, de a bőbeszédű *narratiók* létét és jelentőségét birtokjogi sajátosságokra visszavezető elméletnek a részletező *narratiós* gyakorlat hanyatlásának korából eme birtokjogi sajátosságok markáns idevágó megváltozásáról is kellene bizonyítékokat tartalmaznia ahhoz, hogy a birtokjog és a részletes *narratio* közti feltételezett összefüggés ez utóbbi kialakulásának és virágzásának korában is valószínűsíthető legyen.

A részletes *narratiók* feltételezett birtoklásbiztosító rendeltetéséről olvasva más kétségek is felmerülnek az emberben, éspedig részben éppen a Zsoldos Attilától felhozottak alapján.

Azt írja például, hogy „amikor az 1235-ben trónra lépő IV. Béla felújítja a birtokvisszavétel politikáját – mégpedig »erősebb kézzel« (*validiori manu*), amint egyik oklevele fogalmaz –, egyszeriben megszorodnak azon adataink, melyek szerint Béla immár a II. András uralkodásának évtizedeiben teljesített szolgálatok dacára is érvénytelenített adományokat”.⁴³ – Ha azonban IV. Béla a ténylegesen teljesített szolgálatok ellenére is visszavett adományokat, akkor ez éppen a szolgálatokat részletező *narratiók* birtokbiztosító erejének feltételezése ellen szól, illetve szólt – már ha volt akkoriban ilyen elképzelés – a kortársak számára is! Ha tehát korábban úgy is gondolta valaki, hogy adománybirtokát biztosabban tudhatja magáénak, ha az adománylevél részletezi tetteit – de ilyen

osztokodás« (*generalis in nostro regno facta distributio* [kiemelés az eredetiben – S. Sz.]) esetleges visszavonásával. S valóban, tudomásunk van arról, hogy 1220-ban korábban adományozott udvarnokföldet vett vissza a királyi tanács határozatára hivatkozva az adományostól, igaz, kárpótlás fejében. Néhány évvel később, 1225-ben, III. Honorius pápa sürgette az adományok visszavonásának megindítását.” – Zsoldos A.: Karázi Sándor bán i. m. 401., szinte szó szerint ugyanígy: Zsoldos A.: „Igaz szolgálattal szerzett birtok” 76.

³⁸ Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikáirás i. m. 9.; Középkori históriák oklevelekben i. m. 17.

³⁹ Zsoldos A.: Karázi Sándor bán i. m. 399.; Zsoldos A.: „Igaz szolgálattal szerzett birtok” i. m. 75.

⁴⁰ L. a 31. jegyz.-t.

⁴¹ Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikáirás i. m. 99.

⁴² Uo. 99–102.

⁴³ Zsoldos A.: Karázi Sándor bán i. m. 402.; vö. Zsoldos A.: „Igaz szolgálattal szerzett birtok” i. m. 79.

meggondolásra, tudtunkkal, nincs forrás! –, a teljesített szolgálatok ellenére bekövetkező, fent említett birtokelvételek meg kellett volna, hogy rendítsék ezt a vélekedését, a részletes *narratiók*ba vetett bizalommal együtt pedig nyilván maguk e *narratiók* is inkább eltűntek volna, semmint hogy felvirágozzanak a következő évszázadokban.

Zsoldos Attila továbbá – teljes joggal – felhívja a figyelmet a belháborúban szerzett érdemek bizonytalan mivoltára, „a politikai széljárás megváltoztával ugyanis a korábbi érdemek könnyen válhattak bűnné”.⁴⁴ Ez a körülmény viszont sok esetben kifejezetten ellenérdekelte teszi az adományost oklevelének részletező *narratió*val történő kiállításában! Egy Zsoldos által korábban röviden említett,⁴⁵ utóbb részletesen ismertetett⁴⁶ 1353-as birtokperben a bíróság egy 1267-es, az eljárás során bemutatott oklevél részletes *narratió*jából az akkori adományos hűtlenségét olvasta ki, amelyet nyilván nem tehetett volna meg, ha az oklevél csak általánosságban említi az oklevélnyerő érdemes mivoltát. Minthogy pedig Magyarország középkori története – csakúgy, mint más országoké – tele van trónharcokkal és belviszályokkal, így az ezek során szerzett érdemek részletes dokumentációja helyett – már amennyiben a *narratio* feladata a birtoklás biztonságának növelése lett volna – az adományos alighanem jobban járt volna valamiféle színtelen, szag-talan, íztelen, minden uralom alatt méltánylandó hősiesség emlegetésével.

A részletező *narratiók* gyakori, de távolról sem általános mivolta további megválaszolatlan kérdéseket vet fel. Ha a hosszú érdemleírások a birtoklás biztonsága szempontjából jelentősek voltak, akkor hogy hiányozhattak ezek sokaknak – köztük az uralkodó legjelesebb híveinek is – adományleveleiből?⁴⁷ A korona szempontjából pedig éppen fordítva, a meglévő részletező *narratiók* léte lenne ebben az esetben nehezen magyarázható. Ha az uralkodó – általa megjutalmazott – híveinek és azok utódainak megkárosítására tört volna, ha az adományozás során komolyan felmerült volna az adománybirtok esetleges utólagos visszavétele, akkor a királyi szolgálatban álló kancellária miért az adományos, és miért nem a korona érdekét védte az adománylevél megszővegezésével?

Kérdéses továbbá, hogy mivégre részletezték a *narratiók*ban sokszor a hűség tettei mellett a hűtlenség bűneit is. Zsoldos Attila szerint ennek rendeltetése nem az adományos hírnevének öregbítése, hanem az adományozás jogalapjának tisztázása volt: bár felveti, de nem fogadja el, hogy ez stiláris eszközként a hű

⁴⁴ Zsoldos A.: Karászi Sándor bán i. m. 401.

⁴⁵ Zsoldos A.: Könyvismertetés i. m. 881–882.

⁴⁶ Zsoldos A.: Karászi Sándor bán i. m. 385–387.

⁴⁷ A részletes *narratiók* időbeli eloszlása ugyanis korántsem egyenletes, és sokszor nincsenek ilyenek a legtekintélyesebb országalkosok okleveleiben sem (*Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikáírás i. m. 11–12., 32–33.; Középkori históriák oklevelekben i. m. 23–24.). Mályusz egyébként a kancellária személyi és leterheltségi viszonyaival magyarázza az adománylevelek bő *narratio* nélküli kiállítását: a külföldről jött kancellár idegenül állt a magyar gyakorlattal szemben (uo. 11–12.), néha pedig – így a Zsigmond trónralépte utáni adománydömping idején is – a kancelláriát „sok munkája gátolhatta a hosszadalmas fogalmazásban” (uo. 33.).

alattvaló érdemeinek kidomborítását szolgálja, ehhez ugyanis nézete szerint elég lett volna pusztán utalni a hűtlenségre.⁴⁸ Mi úgy látjuk, hogy éppen a jogi helyzet megvilágítására lett volna elég a hűtlenség száraz megemlézése, a hősiesség ecsetelése viszont megköveteli az alávaló és veszedelmes ellenség minél elrettentőbb képét is, mint ahogy a tündérmesék hősei is gonosz hétfejű sárkányoktól szabadítják meg a világot és nem szimpla zoológiai furcsaságként bemutatott barlangi élőlényeket irtanak ki.

Zsoldos Attila szerint „Mályusz elméletének másik gyenge pontja akkor világlik elő, ha arra keressük a választ, hogy miként fejthették ki a *narratiók* a hőse-
énekekkel egybevethető hatásukat. A kérdés megkerülhetetlen, hiszen a *narratio*-kat bevezető mondatok gyakran utalnak arra, hogy az adományos tetteinek előadása »a jövőendő nemzedék tájékoztatására« (*ad informacionem succedencium*), vagy »az utódok emlékeztetére« (*ad memoriam posterorum*) szolgál. Míg azonban a hőse-
énekek esetében kétség sem férhet ahhoz, hogy különböző alkalmakkor előadták azokat, s így minden nehézség nélkül betölthették kettős szerepüket egyszerre dicsőítvén az arra érdemeseket és buzdítván hasonló hősiességre a hallgatóságot, ugyanez a *narratiókkal* kapcsolatosan bajosan képzelhető el. A *narratióknak* – és általában az okleveleknek – ugyanis, ellentétben a hőse-
énekekkel, nem volt »közönsége«. A feljebb említett, 1353-as birtokper lefolyása mutatja „hogy az a fórum, ahol a bizonyítékként bemutatott okleveleket gondosan elolvasták és az abban foglaltakat – természetesen a *narratioval* együtt – tüzetesen tanulmányozták, a bíróság volt”.⁴⁹

Ez a magyarázat nem elégítette ki már Borosy Andrászt sem,⁵⁰ és szerintünk sem meggyőző. Először is tényleg nagyon sok *narratio* tűzi ki célként, hogy az oklevélnyerő tetteit és dicsőségét hirdesse, különösképp a jövőre való tekintettel.⁵¹

⁴⁸ „Ha a *narratio* [kiemelés az eredetiben – S. Sz.] valóban azt a célt szolgálná, hogy megörökítse az adományos érdemeit, akkor szükségtelen lenne a hűtlenné vált korábbi birtokos bűneinek részletes előadása. Felmerülhet ugyan, hogy a hűtlen és a hű alattvaló tetteinek párhuzamba állítása egyfajta stiláris eszköz volt, mely az utóbbi érdemeinek még kedvezőbb megvilágításba helyezését szolgálta, csakhogy ehhez elegendő lett volna a hűtlenség tényének pusztá megemlézése is. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy az efféle *narratiók* [kiemelés az eredetiben – S. Sz.] kettőssége valójában arra volt hivatott, hogy bizonyítsa: mind a birtok elvétele, mind újbóli eladományozása alapos indokkal történt.” – Zsoldos A.: Karázi Sándor bán 400.

⁴⁹ Zsoldos A.: Karázi Sándor bán i. m. 404–405. Hasonlóan: Zsoldos A.: Könyvismertetés i. m. 881. (Példaként említi az utókorok szánt érdemfelsorolásokra néhány oklevélkiadás: Zsoldos A.: Karázi Sándor bán i. m. 404. 166–168. jegyz.)

⁵⁰ „Meg kell jegyezni, hogy Zsoldos Attila logikus fejtegetései során egy kérdés nézetem szerint megválaszolatlan maradt: ha a *narratiót* (az oklevelet) sohasem adták elő, hogyan értelmezzük a Szerző által említett, a *narratiókat* bevezető mondatokat, melyek arra utalnak, hogy az adományos tetteinek előadása a jövőendő nemzedék, az utódok tájékoztatását szolgálja? Ha sohasem adták őket elő, hogyan tájékoztathatták a jövőendő nemzedéket?” – Borosy A.: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. 96–97.

⁵¹ Csak jelzőként (Zsoldos Attila is idevágó példait a „stb.” szóval zárja, l. feljebb, 49. jegyz.): 1275. szept. 27.: „ad memoriam futurorum et informationem ceterorum” – DL 71 299., Fejér

Természetesen lehet ezeket a kitételeket frázisoknak bélyegezni, de ebben az esetben magától adódik a kérdés, hogy miért nem a birtoklás biztonságáról alakultak ki frázisok?

Másrészt aligha van okunk kételkedni abban, hogy az adományos szűkebb – vagy tágabb – körben mesélt érdemszerző cselekedeteiről. Igaz, hogy viselt dolgait előszóban adhatta elő, de mindig hivatkozhatott az uralkodó írásba foglalt, pecséttel megerősített tanúságára – nehéz elképzelni, hogy ezt ne tette volna meg. Oklevele ekképp kézbevitel nélkül is hozzájárulhatott tulajdonosának tekintélyéhez, szavainak aranyfedezetet biztosított anélkül, hogy a „közönségből” valaki is összevetette volna a leírt szöveget a hallottakkal.⁵²

Nem biztos azonban, hogy az érdemleírást nem olvasták vagy olvastatták föl. Küküllői krónikájában úgy fogalmazott, hogy „ezen [Lackfi – S. Sz.] András vajda tetteiről és hadi cselekedeteiről – amelyeket a rövidség okán most elmulasztok –, aki akarja, a birtokadományokról neki adott kiváltságlevélben meggyőződhet, hogy biztosabb legyen ennek hitele”,⁵³ s nehéz elképzelni, hogy egy efféle „aki nem hiszi, járjon utána” mondattal a mindenkori történet hőse ne vágott volna elébe minden kétkedésnek. Megtehetette, mert otthon vagy esetleg egy káptalannál hozzáférhető volt oklevele, és – ugyan bizonyítani nem lehet, de kizárni még annyira sem – a hőstettleírások prezentálására sor is kerülhetett. Ez

1835-ös másolata, vö. CDH V/2. 268., Reg. Arp. 2650. sz.; 1319. jún. 18.: ugyane szavakkal – DL 1969., vö. CDH VIII/2. 200.; 1324. máj. 28.: „ad memoriam posteriorum et informationem ceterorum” – DL 2251., vö. CDH VIII/2. 564.; 1408. júl. 12.: „ad memoriam tamen futurorum et exemplum perpetuum servande fidelitatis” – DF 265 781., vö. pontatlan szöveggel CDH X/4. 662.; 1410. máj. 29., a példaképpül állítás bőven körülírt szándékával: „benemeritorum fama laudabilis in posteriorum notitiam cum claro nomine bonitatis dirigitur et ex eis discere poterit succedentium turma prolium suorum adinstar predecessorum regie liberalitatis munera gratuita per operum strenuorum exhibitiones promereri, ad prefatorum itaque fidelium nostrorum fulgentis fame preconium ac exemplar subditorum ceterorum, ut et illo [így mindhárom eredeti példányon; helyesen »illi« lenne, vö. DL 9598.] viso premio reportato condigne laborantium nullatenus ab eorum famulatibus erga regiam maiestatem exhibendis obtepescant” – DL 737., pontatlan olvasattal I. ZsO II. 7633. sz., vö. *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikáírás i. m. 64. stb.

⁵² Gondoljunk napjaink latinul írt orvosi diplomáira, melyeknek nyelvvel tulajdonosaik többnyire nem állnak sokkal bensőségesebb viszonyban, mint a középkori hadakozók, de természetesen őrzik ezeket az iratokat, és az általuk igazolt végzettségen alapuló kijelentéseiket betegek döntő többsége anélkül fogadja el, hogy akár többbedmagukkal „közönséget” alkotva, akár egyenként lefordíttatnák maguknak az egyetemtől kiállított oklevél latin szövegét.

⁵³ Küküllői János: Lajos király krónikája – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2000. 26. Eredetiben: „de gestis et exercitiis eiusdem Andree waywode, que causa brevitatis ad presens obmitto, in privilegio sibi super possessionum donationibus concessio poterit, qui voluerit, experiri, ut fides certius possit adhiberi” – Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova VII.) Bp. 1985. 175.; jelentőségéről: *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 69.

legalábbis nem állhatott messze a kibocsátó szándékától, mert az oklevelekben többször is kifejezetten történik utalás a *narratiók* hallgatóságára: Osl nembéli Beled fia Beled összes szolgálatának előadása, „nemcsak az elbeszélőnek, hanem – ezek sokasága miatt – a hallgatóknak is unalmas és csömört keltő lenne”;⁵⁴ Zochud ispán szolgálatának egyesével történő felsorolása „terhes lenne a hallgatónak”;⁵⁵ Imre király pedig Lőrinc ispán vitézségének némely jegyét megismertetve „a hallgatók lelkét” kívánja jobb dolgokra indítani.⁵⁶

*

A részletező *narratiók* feltételezett birtoklásvédelmi célzata számunkra azért sem tűnik helytállóknak, mert ebben a megközelítésben a középkori uralkodó és legodaadóbb hívei *ab ovo* ellenérdekelt feleknek tűnnek fel, ami viszont aligha felel meg a valóságnak.

Nézetünk szerint nincs kellő ok annak feltételezésére, hogy – legalábbis általában, a kivételektől eltekintve – az uralkodó legkedveltebb híveit, akiknek sokszor trónját, néha életét is köszönhette, azzal a hátsó szándékkal jutalmazta volna meg, hogy adományát később elvegye.

Az alattvalók pedig a királyt, királyságot és országot egyszerre szolgálva, vagy legalábbis szolgálni kívánva, igényt tartottak az e szolgálatban – felfogásuk szerint – Isten és a király előtt szerzett érdemeik megörökítésére.⁵⁷ Tetteiket és szenvedéseiket bizonyára sokszor eltúlozták: talán nem volt olyan számos az elenség, talán nem volt akkora a győzelem, talán nem volt olyan súlyos a seb, mint a dicsőségüket hirdető okmányokban áll. De hogy úgy általában a diszkrepancia hol fülsértőbb, a hajdani nagyok tényleges és írásba foglalt érdemei, vagy a napjaink nagyjairól írt laudációk és a valóság között, azt becsülje meg mindenki maga.

⁵⁴ 1276: „non solum narranti sed et audientibus propter suam multiplicatam fastidium generarent et taedium” – CDH VII/2. 51., vö. Reg. Arp. 2748. sz.

⁵⁵ 1262: „honorosum foret audienti” – DL 528., l. ÁUO VIII. 22., vö. Reg. Arp. 1304. sz.

⁵⁶ 1199: „audientium animos” – DF 201 636., kiadásaihoz l. Reg. Arp. 185. sz.

⁵⁷ Arról, hogy az Árpád-korban a „regnum” sokszor „azt fejezi ki elvontan, amit konkrét módon a rex”, l. *Eckhart Ferenc*: A Szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 68. (a „regnum” hármas értelméről l. uo. 68–72.), amit pedig az c- és túlvilági érdemszerzés összefonódásáról hirdet az előző jegyzetben idézett 1199-es oklevél, az korában általános felfogás lehetett: „dignum est, ut huius virtutis operibus ad honorem regium et regni proficuum perseveranter insistentes tum apud Dominum Deum, tum apud regie maiestatis excellentiam commendabiles habeantur, et titulo retributionis imperpetuum gloriantur”.

Ecclesiastica

Az egyház és intézményei

Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között

„Amikor Isten látta, hogy az emberek lusták, és csak nehezen veszik rá magukat a lelki olvasmányokra, meg akarta ezt könnyíteni számukra, és a próféta szavaihoz hozzátette a melódiát, megörvendeztetve így a zene bűvölete által mindenkit, hogy örömmel zengjenek himnuszt az Úrnak.”¹

A zoltárok éneklése, a zsinagógai hagyomány nyomán, élő gyakorlat volt minden keresztény közösségben. Az első századok számos keresztény és nem keresztény szerzője tudósított a legkülönbözőbb helyzetekben felbukkanó éneklési szokásokról. Az érzések olykor szélsőséges hangulati különbségei mutatkoznak meg az olyan példákban, amelyek a hit megvallására, a tanítás fölötti elmélkedésre, az öröm, az összetartás érzésének kifejezésére, az Istendicsőítésre vagy a hálaadásra irányultak. Írásomban korabeli forrásidézetekkel kívánom érzékeltetni azt a folyamatot, amely a közösségi szokásjelenségektől a liturgikus gyakorlat kialakulásához vezetett a keresztény kezdetektől a patrisztikus időszak végéig.

A himnuszéneklés gyakorlatának tanúi

Ifjabb Plinius² Bithynia kormányzójaként Traianus császárnak írt levelében beszámol az üldözött keresztények szokásairól: „hajnalhasadáskor fölkelnek, hogy himnuszt énekeljenek az istennek hitt Krisztus tiszteletére...”³ Eusebiosz, aki szemtanúja volt a thébaisi vértanúk halálának, leírja, hogy egyesek a kivégzések láttán szinte önként jelentkeztek és futottak a bírói ítélőszékhez. Ezek „örömmel, nevetve és örvendezve fogadták a halálos végítéletet úgy, hogy utolsó lehetőségükig zoltárokat és himnuszeket énekeltek, miközben hálaadást zengtek a mindenek Istenének”⁴ Alexandriai Philón a *De vita contemplativa*-ban a terapeutákról, az esszénus irányzat egyiptomi lelkiségi ágáról írva, „akik a természet és a benne levők feletti elmélkedést tartották a legnagyobb becsben, és akik csak a lé-

¹ Jóannés Chrysostomos (*Aranyszájú Szent János*). Patrologia Graeca. Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1856–1866. (a továbbiakban: PG) 55. 156. Idézi *Gustave Reese: Music in the Middle Ages. With an Introduction on the Music of Ancient Times*. London 1941. 65.

² 111–113-ig Bithynia kormányzója volt, ebben a minőségében írta tájékoztatóját Traianus császárnak.

³ *Eusebiosz* Egyháztörténete. Fordította Baán István. (Ókeresztény írók 4.) Bp. 1983. 133.

⁴ *Eusebiosz* Egyháztörténete i. m. 358.

lek által élnek”, szokásaik között felsorolja az éneklés különböző válfajait. „A tanítás után az elnök feláll, és Istennek költött dicséretet énekel, esetleg egy újat, amelyet saját maga szerzett, vagy valami régit a hajdani szerzőktől. Ezek ugyanis sokféle versmértékű és dallamú éneket hagytak hátra: jambikus költeményeket, templomi körmenetre való himnuszokat, italáldozati, oltár melletti, számos stró-fára gondosan tagolt s karéneklésre szerzett jambikus kórusműveket.”⁵

Euszebiosz egy másik helyen a keresztényüldözések megszűntének talán fejelmezetten euforikusnak nevezhető ünneplését írja le: „Elmúlt tehát az emberek feje felől minden félelem, melyet az őket korábban szorongatókkal szemben éreztek, ragyogó és pompás ünnepnapokat ültek, mindent világosság árasztott el, és mosolygó arccal, csillogó szemmel tekintettek egymásra azok, akik azelőtt lesütötték szemüket. Táncsal és himnusszal tisztelték meg a városokban és a vidékeken legeslegelőször is a mindennek felett uralkodó Istent, mert így tanulták meg.”⁶

Az idézet utolsó félmondata – „mert így tanulták meg” – kétségkívül az öröm kifejezőmódjának egy meggyökeresedett szokására utal. A szokás maga pedig a himnusz éneklése mellett a táncot is rejti, aminek megítélése keresztény körökben nem volt egyértelmű, és az évszázadok során el is tűnt az istendicséret lehetséges módozatai közül. Valószínűleg az olyan nagyhatású vélemények következtében, mint amilyenek Alexandriai Kelemen szavai, miszerint a himnusz nem lehet táncolásra való erotikus zene, és fontos, hogy a dallama egyszerű legyen. Szent Ágoston is figyelmeztetett, hogy „a mártírok nem ugrálva, hanem imádkozva haladtak mártíromságuk felé”.⁷ A jobbára pogány hatásokat igyekeztek szisztematikusan kerülni, ám sokszor maga a gyakori tiltás, vagy tagadás eredményezte bizonyos elemek bekerülését a kultuszba, illetve más esetekben a pogány és keresztény ünneplések egymásra épülését.

A zsinagógai gyakorlat

Nem kérdés, hogy a dicsőítések és zsoltárok éneklésének gyakorlata elsősorban a zsinagógákból átvett, és egyetemesen elterjedt szokás volt. Alexandriai Philón említi ennek biblikus hagyományát: amikor a Vörös-tengert látta a tömeg az üldözők mögött összezáródni, akkor „a férfiak és nők egyaránt fellelkesedtek, egyetlen kórossá egyesültek, a szabadító Istennek hálaadó himnuszokat énekeltek. A férfiak részéről a próféta Mózes lett az előénekes, a nők részéről pedig a prófétanő

⁵ *Adorjáni Zoltán*: Alexandriai Philón: De vita contemplativa. Bp. 2008. 48. Vö. *Rajeczky Benjamin*: Mi a gregorián? Bp. 1981. 36.

⁶ *Euszebiosz* Egyháztörténete i. m. 438.

⁷ „Laetamur, quia de terra laboris ad regionem quietis Martyres transierunt: sed hoc non saltando, sed orando; non potando, sed jejunando; non rixando, sed tolerando meruerunt.” – *Augustinus*: Sermo 326. In: *Patrologia Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1844–1855. (a továbbiakban: PL) 38. 1449.

Miriam.” A zsidó istentiszteletben a zsoltárt az előénekes (*praecentor*), tehát a képzett levita énekelte, a gyülekezet pedig „Alleluja”-val, vagy a zsoltárvers második felével válaszolt. Ebből az éneklési módból alakult ki a sokszor kérdés-felelet formájú rezponzorikus éneklési forma,⁸ amelyet Philón máshol is emleget a terapeuták szokásait ecsetelve. „Az éjjeli ünnepet ekképpen ülik meg: az egybegyűltek mind felállnak és az étterem közepén itt is, ott is előbb egy-egy kórust alkotnak, külön a férfiakból és külön a nőkből. Mindkét részen egy-egy vezetőt, vagyis előénekest választanak, aki a legnagyobb tiszteletnek örvend és egyben a legjobb hangú. (...) Egy-egy dalnál együtt zengedeznek, másra pedig válaszolnak.”⁹

Láthatjuk, hogy ugyanez az idézet a két kórus váltakozó, azaz antifonális éneklésének szokására is példa, ezt az éneklési módot is a zsinagógai gyakorlatból emelte át és honosította meg a kereszténység, a 2. század óta Antiochiában, és a 4. század óta – Ambrus hatására – a nyugati egyházban.¹⁰

A keresztény gyakorlat

Ágoston a Vallomásokban különös jelentőséget tulajdonított a milánói egyház „újonnan meghonosított” szokásának,¹¹ amit minden biztonnyal az a kényszerhelyzet szült, hogy az ariánusokat pártoló Justina császárné intézkedésére körbezárták Ambrus templomát, ő pedig a himnuszok és zsoltárok újszerű éneklésével látta fenntarthatónak a hívek figyelmét és kitartását. Tudósítása szerint az összegyűltek *a keleti egyház módjára* énekeltek zsoltárok segítségével vészelték át a bezárás időszakát.¹² Ez a mód az előbb említett antifonális éneklés meghonosítását jelentette, amelyben *két kórus* éneklő váltakozva a zsoltárverset, és amely ettől kezdve Ambrus nevével fémjelzett gyakorlattá vált a nyugati egyházban is. Erről a szokásról Sevillai Izidor a *De ecclesiasticis officiis*-ben és Hrabanus Maurus a *De institutione clericorum*-ban is említést tesz a 6. illetve 9. században.¹³

⁸ *Peter Gülke*: Szerzetesek, polgárok, trubadúrok. A középkor zenéje. Fordította Szigeti Kilián, Rác Judit. Bp. 1979. 32.

⁹ *Adorjáni Z.*: Philón: De vita i. m. 49.

¹⁰ *Szabolcsi Bence*: A zsidó zenetörténet problémái. In: Szabolcsi Bence válogatott írásai. Bp. 2003. 76.

¹¹ *Szent Ágoston* vallomásai. Fordította Vass József. Bp. 2007. 229. (IX. 7.)

¹² „Non longe coeperat Mediolanensis Ecclesia genus hoc consolationis et exhortationis celebrare, magno studio fratrum concinentium vocibus et cordibus. Nimirum annus erat, aut non multo amplius, cum Justina Valentiniani regis pueri mater, hominem tuum Ambrosium persequeretur, haeresis suae causa, qua fuerat seducta ab Arianis. Excubabat pia plebs in ecclesia, mori parata cum episcopo suo, servo tuo. ... Tunc hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalium partium, ne populus moeroris taedio contabesceret, institutum est; et ex illo in hodiernum retentum, multis jam ac pene omnibus gregibus tuis, et per caetera orbis imitantibus.” – Confessiones IX. 7,15.

¹³ *Isidorus Hispalensis*: De ecclesiasticis officiis I., Cap. VI. De hymnis. In: PL 83. 743–744.; *Hrabanus Maurus*: De clericorum Institutione libri tres. Lib. II, 50. In: PL 107. 363.

A keletről érkező szokás létezésének és módjának nyilvánvalóan sok forrása lenne citálható. Említésre méltó a fentebb már idézett pliniusi soroknak egy másik fordítása, mely szerint „Bithyniában a hajnalhasadás előtt gyülekező keresztények váltakozva, karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére”,¹⁴ valamint Philón hasonló tanúságtétele „a therapeuta férfiak és therapeuta nők öszszecsengő, illetve egymásnak válaszoló, mély férfi és magas női hangra szerzett énekeiről”, amelyek együttesen „harmonikus hangzattá és muzsikává teljesednek ki”.¹⁵ Ez a Milánóban meghonosodott gyakorlat később Rómába is átkerült, ahol aztán I. Celesztin pápa (422–432) alatt bevett szokássá lett.¹⁶ Ambrus, mivel jól ismerte a görög püspökök műveit és a keleti keresztény tudományosságot,¹⁷ a keleti birodalom-félben fennálló szokásokra és a himnuszok széles körű elterjedtségére vonatkozó ismeretei is alaposak lehettek.

Erről a nagy népszerűségről tanúskodik Aranyszájú Szent János: „Ha a hívek virrasztanak a templomban, Dávid az első, a köztes és az utolsó. Hajnaltájt, ha bárki himnuszokat akar énekelni, Dávid zeng először, közben és végül. Halottas menetekben és temetésekben Dávid az első, a köztes és az utolsó. A szent monostorokban, az égi harcosok sorában Dávid szól először, közben és végül. A szüzek kolostorában, ahol Máriát követik, Dávid az első, a köztes és az utolsó.”¹⁸ Ennek a mindent felölelő és lefedő „hármasságnak” számokban kifejezett szimbolikája tükröződik Ágoston értekezésében, a *De musicában* is, ahol a tökéletes hármasság összetartja a kezdetet, a közepet és a véget.¹⁹

Látható, hogy a zoltár nemcsak arra alkalmas, hogy a legkülönbözőbb helyszíneken zengjen, hanem arra is, hogy mindenféle társadalmi csoportba tartozókat megörvendeztessen vagy bárkit nehéz helyzetében megsegítsen. Ahogy Ágoston mondja: „De hát van-e hely a világon, ahol nem éneklük őket? S van-e ember, aki elrejtekezhetne tüzed elől?”²⁰ Ezt fejezi ki Ambrus néhány sora a zoltár hasznosságáról, ami egyben tükrözi és jól összegzi tárgyalásom egyéb szempontjait is: „A zoltárt nemcsak az uralkodók éneklük, hanem éppúgy örvendezéssel adják elő az egyszerű emberek. Mindkét csoport igyekszik megmutatni, hogy a zoltár mindenkinek javára szolgál. A zoltár minden fáradság nélkül megérthető és megtanulható, nehézség nélkül emlékezetbe véshető. A zoltár a viszálykodókat kibékíti, a sértet-

¹⁴ *Ifjabb Plinius*: Levelek. Fordította Borzsák István, Maróti Egon, Muraközy Gyula, Szepessy Tibor. Bp. 2000. 10. 96. (344.)

¹⁵ *Adorjáni Z.*: Philón: De vita i. m. 49.

¹⁶ *Reese, G.*: Music i. m. 106.

¹⁷ *Peter Brown*: Szent Ágoston élete. Fordította Sággy Marianne. Bp. 2003. 98–99.

¹⁸ *Martin Gerbert*: De cantu et musica sacra, a prima ecclesiae aetate usque ad praesens tempus. 2 vols, 1774. I., 64. Angolul idézi *Reese, G.*: Music i. m. 65.

¹⁹ *Szent Ágoston*: De musica I. 12,21. In: *Sant'Agostino* (Aurelii Augustini): De musica. A cura di Giovanni Marzi. Sansoni-Firenze 1969. 148.

²⁰ *Szent Ágoston* vallomásai i. m. 223. (IX. 4,8.)

teket kiengeszteli, és az indulatosokat megszelídíti. A zsoltár jutalom és felüdülés, s ha *éneklik és tartalmát megértik, az emberek épülésére és nevelésére szolgál.*”²¹

Ambrus igen nagy népszerűsége, mely Ágoston fentebb idézett szavaiból is kitűnik, komoly hatással volt a környezetére, ami szinte legendai összefonódást idézett elő Ambrus és a himnuszok között, ugyanakkor konkrétumokban is kifejeződött, hiszen neki tulajdonítanak egy sor himnuszt, melyek közül – Reese szerint – bizonyosan csak néhány az ő szerzeménye.²² Ebben a kérdésben megoszlik a kutatók véleménye. Adamik Tamás²³ utal rá, hogy a közel száz, Ambrus nevéhez kötött himnuszt stílusának utánzása is eredményezhette. A helyi egyházak ugyanis adott esetben csak hiteles himnuszok énekletét engedélyezték, ez pedig leginkább úgy volt elérhető, hogy azokat hiteles személynek tulajdonították. (Adamik a Patrologia Latinában²⁴ fellelhető 12 himnuszt szerzőségét tartja legvalószínűbbnek.) Az 5. században Ennodiuszal szemben is azt a kritikát fogalmazták meg, hogy költeményei túlzottan hasonlítanak Ambruséira. Ez igaznak bizonyult, és visszafele is bizonyító erővel bír, vagyis Ennodius himnuszaival Ambrus hasonló repertoárjának mintájára készültek.

Ez az eset elvezet a korszakban már megfogalmazódó dilemmához: szükség van-e a himnuszokra, ha igen, milyen mértékben, stílusban, tartalommal?

Ismerjük Ágostonnak a himnuszról alkotott definícióját, ami kicsengésében utal a műfaj népszerűségére. Himnuszt: „Ének az Úr dicsőítésével. Ha az Urat dicséred, de nem énekelsz, az nem himnuszt. Ha énekelsz, de nem dicséred az Urat, az sem himnuszt. Ha bármit dicsérsz, ami nem tartozik az Úr dicsőítéséhez, bár énekelve teszed, az mégsem himnuszt. A himnuszt tehát három dolog kell – az ének, a dicséret és az Úr.”²⁵ A meghatározás átkerült az iskolai alapismeretek körébe is: „Carmina autem quaecumque in laudem Dei dicuntur, hymni vocantur.” – írja összegezve Sevillai Izidor,²⁶ majd Hrabanus Maurus is,²⁷ hogy csak két példáját említjük a középkori iskolamestereknek. A definíció bekerülése az oktatásba nem véletlen, hiszen már pusztán ezzel is ki lehetett szűrni bizonyos nem oda illő – bár talán jó szándékú – dalocskáknak a felbukkanását a dogmát veszélyeztető helyzetekben.

Megjegyzendő, hogy az első keresztény századok a himnuszt szó jelentése szempontjából eleve a konkretizálódás időszakát jelentik. Az antik terminológia szerint a himnuszt „ünnepi vagy dicsérő ének egy isten vagy hősztiszteletére” (*carmen*). Szent Pál korától felváltva használták ebben az értelemben a *psalmi*, *hymni et cantica spiritualia* megnevezéseket, amelyek közül végül a *hymni* őrizte

²¹ Gülke, P.: Szerzetesek i. m. 34.

²² Acterne rerum Conditor; Deus Creator omnium; Iam surgit hora tertia; Veni Redemptor gentium. Vö. Reese, G.: Music i. m. 104.

²³ Adamik Tamás: Római irodalom a kezdetektől a nyugatrómai birodalom bukásáig. Pozsony 2009. 771.

²⁴ A PL 16. 1410–1411-ben 12 Ambrosiusnak tulajdonított himnuszt gyűjtöttek össze.

²⁵ Gerbert, M.: De cantu I., 74. Vö.: Reese, G.: Music i. m. 104.

²⁶ Isidorus Hispalensis: De ecclesiasticis officiis I., Cap. VI. De hymnis. In: PL 83. 743.

²⁷ Hrabanus Maurus: De Institutione clericorum. II. 49. In: PL 107. 362.

meg leginkább eredeti jelentését. Ágoston még általános értelemben himnusz-
nak az *énekben kifejezett Istendicséretet* mondja, így himnusz a zsoltár, a canticum, a Gloria és a Te Deum is.²⁸

Szent Benedek regulája a himnuszt *Ambrosianus*nak nevezi.²⁹ A középkorban a Te Deumot is sokszor *hymnus Ambrosianus* néven emlegették. A Te Deum nem metrikus, hanem prózai szöveg, ugyanakkor a zsoltárokéhoz hasonló párhuzamos szerkesztési elv érvényesül rajta. A legenda szerint a szöveg Ágoston megkeresztelésekor keletkezett, mégpedig Ambrus és Ágoston közös improvizációjának eredményeként.³⁰

A himnuszok dallamáról – akár Ambrus maga szerezte azokat, akár korábbi melódiákat takartak – nem tudunk semmi biztosat, az ellenben bizonyos, hogy verselésükre nézve egyszerű, szillabikus formát követtek.

A vitathatatlan népszerűség oka a világos szerkezetben és az egyszerű melódiákon túl, az egyszerű és világos mondanivaló. Alexandriai Philón írja a therapeuták himnikus gyakorlatáról: „Igen szépek a gondolatok, igen szépek a szövegek, a karénekesek pedig ünnepélyesek; de mind a gondolatoknak, mind pedig a kifejezésmódnak és a karénekeseknek is a kegyes érzület a fő célja.”³¹ A szöveg jelentősége kezdettől fogva nagy, sőt, az idő haladtával még növekszik is, mert a himnuszok az arianizmus terjedésének időszakában még inkább előtérbe kerülnek. Eusebiosz, amikor a tévtanításokról és az azokkal szemben fellépő nagynevű szerzőkről ír, azt is megemlíti, hogy „és hány olyan zsoltár és ének van, melyet hívó testvérek írtak kezdettől fogva, és ezek Isten Igéjét, Krisztust Istenként énekelik?”³² A „hívó testvérek” és a „kezdettől fogva” kifejezés nyilvánvalóan az apostoli kor megkérdőjelezhetetlen hagyományára utal, Ambrus klasszikussá vált milánói történetében pedig már a dogmatikai vonal is érvényesül. Amikor az ariánusok őt a himnuszok énekeltetése miatt babonás ráolvasással, *incantatió*val vádolták, nem is védekezett, inkább büszkén vállalta, hogy ő ilyen módon varázsolja híveibe az ortodox hittételeket.³³ Ebben a megoldásban is érződik a keleti gyakorlat alkalmazása, hiszen a bizánci liturgiának alap jellegzetessége, hogy a befogadott himnuszok bármelyik fajtája fontos teológiai tartalmat közvetít, tehát kateketikai feladatot is ellát. Ambrus írja a Zsoltárokhoz írt magyarázatában: „A zsoltárokban a

²⁸ Vö. *Rajeczky B.*: Mi a gregorián? i. m. 38–39.

²⁹ „Inde sequatur Ambrosianum...” – Regula. Cap. IX. 4. In: *Népek nagy nevelője...* Szent Benedek, Európa védőszentjének emlékezete. Bp. 1981. 60.

³⁰ A zene, ránk maradt formájában szerzemény, amelynek azonban első fele valószínűleg milánói eredetű pre-gregorián melódia, míg második fele gregorián karakterű. Vö. *Reese, G.*: Music i. m. 105.

³¹ *Adorjáni Z.*: Philón: De vita i. m. 49.

³² *Eusebiosz* Egyháztörténete i. m. 237.

³³ „Hymnorum quoque meorum carminibus deceptum populum ferunt. Plane nec hoc abnuo. Grande carmen istud est, quo nihil potentius. Quid enim potentius quam confessio Trinitatis, quae quotidie totius populi ore celebratur?” – [Sermo contra Auxentium 34.] In: PL 16. 1018. Vö. *Rajeczky B.*: Mi a gregorián? i. m. 39.

tanítás versenyt fut a bájjal. Gyönyörködtetésre éneklük és kiművelésre tanulják. Az erőltetett tanítások ugyanis nem ragadnak meg, amit viszont kedvedre fogadtál be, az egyszer bekerülve, nem szokott többé kiesni.”³⁴ Ugyancsak az ortodox tanítás hangsúlyozására utal az antifonális zsoltárok végén énekelt kis doxológia: *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto*.³⁵

A szövegen és a rajta keresztül sugallt tanításon mindenképpen nagy hangsúly van. Ágoston egész életfelfogása tükröződik abban, ahogyan a szent szövegek éneklését elvárja a közösségtől. „Meg kell értenünk, mit jelent ez a zsoltár. Úgy énekeljétek, mint az értelmes emberek, ne úgy, mint a madarak. A mátyás-madarakat, papagájokat, hollókat, szarkákat is megtanítják beszélni, de ők nem értik, amit mondanak. Megérteni, amit mondunk – ez Isten ajándéka az embereknek. ...amit az imént egy emberként énekeltünk, most tiszta ésszel meg kell értenünk.”³⁶ Fontos tehát mind a közösségi összetartó erő, mind pedig a hittel megerősített tudás.

Ágoston vissza-visszatérő dilemmaként foglalkoztatta az a gondolat, hogy vajon nem vonja-e el az ember figyelmét a zene a lényegi dolgokról? Erre vonatkozó kételyeit a vallomásokban találjuk: „Megfigyeltem, hogy a szent igék ének formájában bensőbbben és igazabban lendítik, tüzelik lelkemet a jámborságra, mint ének nélkül; továbbá, hogy lelkünk különféle érzéseinek más-más kifejező módja van hangban és énekben, s ez a mód valami titkos rokonság erejében az érzelmeket elő tudja idézni. Baj azonban, hogy az érzékek élvezete, amelynek pedig nem üdvös a lelket kiszolgáltatni, mert elgyengíti, gyakran rászéd engem. Nem akar ugyanis türelmesen egy fokkal hátrább a gondolat után következni, hanem előre igyekszik, és ő akar vezetni, pedig csak a gondolat kedvéért kapott bebocsájtást.”

Egyértelmű Ágoston intellektusa, szeretné is a gondolat és az esztétikai élvezet közti helyes sorrendet megtartani, de az ének adta lelkesedést és a hangok keltette érzelmi reakciót nem akarja sem a saját sem a közössége életéből kirekeszteni. „Máskor meg éppen ettől a kelepctől való mértéktelen óvakodásomban a túlságos szigorúság hibájába esem, és pedig annyira, hogy néha még a Dávid-féle zsoltár megszokott kedves éneklési módjait is egytől egyig száműzni szeretném fülemből – sőt az egyházból is –, s biztosabbnak látom azt, amit az alexandriai püspökről Athanasiusról – emlékszem – gyakran emlegettek előttem; ő ugyanis a zsoltárokat olyan kevés hangváltozattal énekelte, hogy az ének inkább

³⁴ „Certat in psalmo doctrina cum gratia simul. Cantatur ad delectationem, discitur ad eruditionem. Nam violentiora praecepta non permanent: quod autem cum suavitate perceperis, id infusum semel praecordiis non consuevit elabi.” – *Ambrosius*: Enarrationes in psalmos duodecim. In: PL 14. 925–926.

³⁵ *Rajeczky B.*: Mi a gregorián? i. m. 37.

³⁶ „quid hoc sit intellegere debemus, ut humana ratione, nonquasi avium voce cantemus. Nam et meruli et psittaci et corvi et picae et huiusmodi volucres, saepe ab hominibus docentur sonare quod nesciunt. Scienter autem cantare, naturae hominis divina voluntate concessum est ... quod consona voce cantavimus, sereno etiam corde nosse ac videre debemus.” – *Augustinus*: Enarrationes in psalmos. 18, 2. In: PL 36. 157.Vö. *Brown, P.*: Szent Ágoston i. m. 166.

volt olvasás, mint ének.³⁷ Mindazonáltal ha eszembe jut, hogyan omlottak az egyházi énekek hallatára könnyeim hitem visszanyerésének első idejében, s ha meggondolom, hogy most nem az ének maga, hanem a csengő hangon, s egészen megfelelő hangváltozattal énekelt igék indítják meg lelkemet, – megint csak elismerem, hogy nem kis haszna vagy on ezen szokásnak. Ilyen az én ingadozásom az élvezet veszedelme s lelkem haszna között; lassankint azonban mégis ahhoz a véleményhez közeledem, hogy helyeselni kell a templomban immár szokásos éneklést, mert a gyengébb lelkek jámbor áhítatra indulnak, mikor kedves éneket hallanak.”³⁸

Ágoston ezzel a gondolatával saját példáján bizonyítja, hogy akár ugyanannak az embernek élete különféle fázisaiban is más-más haszonnal szolgálhat a zene. A megtérés idején könnyekre fakasztotta,³⁹ későbbi szerepében, a liturgia szépségéért is felelős püspökként majd már inkább a tökéletes megszólaltatás tudja kielégíteni.

Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Nagy Szent Bazilnak abban a véleményében, amit a himnuszoknak az ifjúság nevelésében betöltött szerepéről írt. „A himnuszoknak azért van dallama, hogy a lélek és a gondolatok megvilágosodásának irányába vonzzák a gyerekeket és az ifjakat, miközben ők maguk azt gondolják, hogy átadják magukat a zene élvezetének.”⁴⁰ Már Aristeidész Quintilianus⁴¹ is értekezett a 2. században arról, hogy a zene mennyire hat a gyermeki lélekre: „a gyermekek oktatásáról van szó, akiket természetből fogva szemmel láthatóan hatalmába kerít az ilyen gyönyörűség.”⁴²

Nem véletlen, hogy az egyház az énekes iskolai (*schola cantorum*) nevelésben látta a liturgikus szolgálat alapját, és benne a minőséget tartotta a legfontosabbnak. Ha ugyanis a zene ennyire hatással van a gyermeki lélekre, akkor az a legjobb, életre szóló útmutatás.

A himnuszok éneklését az egyházatyák közül sokan, sok szempontból szorgalmazták. Egyik ilyen lehetőségnek tartották, hogy a világi hétköznapok sokszor nem kívánatos dalocskái helyett a folytonos istencsüret szinte memoriter jellegű lehetőségét felkínálják az embereknek. „Kézi munka végzése közben na-

³⁷ Szent Athanasios (298 k.–373), alexandriai pátriárka arra törekedett, hogy megőrizze a zsolnárokat a túlzott zenei megmunkálástól. Vö. Reese, G.: Music i. m. 62 és PG 27. 42.

³⁸ Szent Ágoston vallomásai i. m. 287–288. (X. 33.)

³⁹ A könny önmagában is a beálló változást jelképezi. Ehhez l. még *Piroska Nagy*: Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d’institution (V^e–XIIIe siècle). Paris 2000.

116–117.; Szent Ágoston: A keresztény tanításról. Fordította Böröczki Tamás. Bp. é. n. 276.

⁴⁰ Reese, G.: Music i. m. 63.

⁴¹ Elgörögösödött római író (4. század közepe), aki korának jellegzetességét követve, újítások helyett inkább kivonatolt és összefoglalt. Ennek köszönhető, hogy görög nyelvű, zenetudománnyal foglalkozó írásában megőrződött több, ethosz-tant érintő adat a Kr.e. 5. századi Damón-iskolára vonatkozóan.

⁴² Aristeidész Quintilianus: A zenéről. In: Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ritoók Zsigmond. Bp. 1982. (a továbbiakban: Ritoók) 439.

gyon is jól lehet szent énekeket énekelni, s ezzel, mint valami szent »munkadalal« (*celeuma*) magát a munkát is meg lehet könnyíteni. Éppen mi ne tudnók, hogy mindenféle mesteremberek minő hitvány, sőt alantas színházi szerzeményekkel foglalják el elméjüket és nyelvüket, miközben kezük folyvást munkálkodik? S akkor az Úr szolgája munka közben miért ne »elmélkedhetne az Úr törvényéről« (Zsolt 1,2), és miért ne »énekelhetne zsolttárt a fölséges Úr nevének« (Zsolt 12,6), úgy beosztva okosan, hogy tanulásra, emlékezetbe-vésésre is legyen tartalék ideje?»⁴³ A munkavégzés közbeni monotónia, mint a munkadalok példája is mutatja, nem csupán a közös, vagy egyéni munka végzését könnyíti meg, hanem – fiziológiai tényezőként – „a munka ritmusát a szervezet belső ritmusával hozza összhangba”.⁴⁴ Sevillai Izidor szerint „az evezősöket szintén énekszóval biztatják, mivelhogy a muzsika türelmessé teszi a lelket a fáradalmak elviselésére, ... feloldja a különböző munkák okozta fáradtságot”.⁴⁵ A zsolttárénekek és a munka összekapcsolását Aranyászajú Szent János is ajánlja: „asszonyaitokat és gyermekeiteket tanítsátok meg ... himnuszokat és zsolttárokat énekelni, mégpedig nemcsak a szövőszék mellett, vagy más munkáknál, hanem mindenek előtt az asztalnál. Amint ugyanis azok, akik színészeket, táncosokat és erkölcstelen nőket hívnak a lakomákra, a démonokat és az ördögöket hívják oda, ... úgy azok, akik Dávidot kérik oda a hárfájával, általa Krisztust viszik be.”⁴⁶

Mikor és mire szolgál tehát a himnusz? Leköti a bűnös gondolatokat, összetartja a közösséget, dogmát közvetít (főként az arianizmus idején), az egyházfegyelemre vonatkozó előírásokat ad – gondoljunk itt az ünnepekre, napszakokra, vagy a böjti időszakokra írt himnuszokra, melyeket olvashatunk Prudentiustól Ambruson, Boëthiuson át egészen a Karoling-kori vagy a 12. századi reneszánsz időszakának himnuszköltőig. Ugyanakkor a himnuszoknak esetenkénti túlzó alkalmazása, vagy költeményként a profanizálódás veszélyét magában rejtő problematikája századokon át vissza-visszatérő kérdéssé vált. Már a sokat emlegetett 4. századi szerzőknél is – különösen Ágostonnál – érezhető volt, hogy adott esetben komoly dilemma annak eldöntése, hogy a hétköznapi vagy paraliturgius gyakorlatból az egyház mit engedélyezzen és mit nem. További döntést igényelt, hogy a kibontakozó himnuszköltészetnek milyen teret engedjen. Ennek szabályozását figyelhetjük meg – kétségtelenül több más példa mellett – a IV. toledói zsinat egyik intézkedésében, ahol határozatban ítélik el azt a gyakorlatot, mely szerint bizonyos egyházak akadályozzák a templomokban a nem biblikus himnuszok éneklését. Ezzel összhangban lehetővé teszik új himnuszok kom-

⁴³ *Augustinus*: A szerzetesek munkájáról. In: Az égi és a földi szépről. Források a késő antik és a középkori esztétika történetéhez. Szerk. Redl Károly. Bp. 1988. (a továbbiakban: Redl) 114.

⁴⁴ Ritoók i. m. 10.

⁴⁵ *Isidorus Hispalensis*: Az etimológiák vagy eredetek könyve. In: Redl i. m. 176.

⁴⁶ Idézi *Rajeczky B.*: Mi a gregorián? i. m. 24.

ponálását, ám erősen ajánlják, hogy azok Szent Ambrus vagy Aurelianus Prudentius költeményeinek mintájára készüljenek.⁴⁷

A keresztény egyház egyre komolyabb érdeklődést tanúsított a himnuszköltészetben megvalósuló zenei művészet iránt is. Ágostonnál, aki az antik felfogásból kiindulva értekezett a zenéről (*De musica*), már megfigyelhető egyfajta elmozdulás az addigi tisztán elméleti viszonyulástól (*disciplina*) a művészet (*ars*) révén kifejezhető érzelmek irányába. Ez az elmozdulás az antik tudományok és a keresztény tanok összehangolására irányuló törekvésekkel párhuzamosan megerősítette a zene elmélete és gyakorlata között formálódó élő kapcsolatot. A fokozatosan megszilárduló liturgikus szolgálat rendje a „tökéletes hangok” (*perfecta vox*)⁴⁸ képzésének igényét eredményezte. Megvalósításához az egyház a lélek belsőjébe hatoló és a kozmosz harmonikus rendjét tükröző zenében alkalmas eszközre talált.

⁴⁷ Synodus Toletana III^a, XIII. In: Concilios visigóticos e hispano-romanos. Ed. José S. Vives, Tomás Marín Martínez, Gonzalo Martínez Díez. Barcelona–Madrid 1963. 196–197. Vö. *Jacques Fontaine*: Isidoro de Sevilla. Génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos. Madrid 2002. 108.

⁴⁸ Magas (*alta*), hogy képes legyen a legemelkedettebb tónus elérésére; tiszta (*clara*), hogy egészen betöltse a füleket; finom (*suavis*), hogy lenyűgözze a hallgatóság lelkét. Ha a három közül bármelyik is hiányozna, tökéletes hang nem létezne. – Etym. III. 20. 14. Vö: *Bubnó Hedvig*. Sevillai Izidor a zenéről. Elmélet és gyakorlat. In: Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára. Szeged–Bp. 2008. 11–19.

Az erdélyi káptalan oltárosai és a hiteleshelyi munka a középkor végén

A középkori magyar egyházi társadalom legalsó rétegét képező alsópapság részletekbe menő, elemző vizsgálatával és leírásával mindmáig adós a magyar történetírás. Erre vonatkozó információit többnyire Kollányi Ferenc és Mályusz Elemér magállapításaira alapozza,¹ és egy-két kivételtől eltekintve² ma is helytálló Koszta László negyed százada született megállapítása, mely szerint „a prebendáriusokról és a kórus papjairól – s ez az alsó papság csaknem egészére igaz – egyetlen önálló, monografikus feldolgozás sem készült, s hiányoznak az adatcentrikus, leíró jellegű dolgozatok is”.³

Az alsópapságra, pontosabban az oltárigazgatók rétegére a 16. század eleji erdélyi káptalan és hiteleshelye közötti kapcsolat vizsgálata irányította figyelmünket.⁴ Akkor kimutattuk, hogy 1505–1526 között külső hiteleshelyi munkát (iktatás, határjárás, köztudományvétel, perbeli idézés stb.) az erdélyi káptalan kanonoki testülete, más testületekkel ellentétben, mondhatni egyáltalán nem végzett, erre szinte mindig az alsópapság egy-egy tagját, szokás szerint oltárigazgatót jelöltek ki. Már akkor feltűnő volt, hogy a hiteleshelyi munka e szakaszában csupán egyes oltárigazgatók vettek részt, míg más oltárok rectorai nem, vagy csak igen kis mértékben láttak el hasonló feladatot. Kézenfekvő volt az a feltevés, hogy a gazdagabb, olykor kanonoksággal is összekapcsolt oltárok igazgatói kevésbé kényeszerültek a fáradságos, esetenként hosszú utazást igénylő külső hiteleshelyi munka végzésére, így ez szerényebb javadalommal rendelkező társaikra hárult.

¹ *Kollányi Ferenc*: A magyar katolikus alsópapság végrendelkezési joga. Esztergom 1890.; *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 72–80., 137–171.

² *Fedeleš Tamás*: Adalékok a pécsi székesegyházi alsópapság történetéhez (1354–1400). In: Tanulmányok Koller József tiszteletére. Szerk. Font Márta, Vargha Dezső. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.) Pécs 2003. 111–131.; *Uő*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 68–70.; *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 271–280.; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. II. Nagyvárad 1883. 58–188.

³ *Koszta László*: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 86. (1988) 15–26.

⁴ *Gálfi Emőke*: Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején. Fons 18. (2011) 3–24.

A kérdés vizsgálata sovány eredménnyel kecsegtetett, hiszen megválaszolása az oltárok dotációjának kérdéskörét nem kerülhette meg, erre vonatkozólag pedig igen kevés adat áll rendelkezésünkre a fent jelzett időszakból.⁵ Nem ennyire reménytelen azonban a helyzet, ha figyelembe vesszük egyrészt az utolsó középkori püspök, Statileo János 1542-ben bekövetkezett haláláig tartó időszak, másrészt a szekularizációt követő évtizedek gyér adatait, minthogy előbbiek gyakran, utóbbiak minden esetben a korábbi állapotokat tükrözik. Köztudott ugyanis a szakirodalomban,⁶ hogy 1556 után a Gyulafehérváron levő kanonoki és oltáros házakat a hozzájuk tartozó javadalmakkal együtt a későbbi fejedelmek familiárisaiknak adományozták. Ilyen alkalmakkor az oklevelek meghatározták az illető ház helyét a székvárosban és szerencsés esetben a hozzá tartozó javadalomról is megemlékeztek.⁷

Mielőtt az oltárosok és az általuk végzett hiteleshelyi munka összefüggéseit bővebben kifejtelnénk, röviden ki kell térnünk azokra a szerény adatokra, amelyekkel e réteggel kapcsolatban rendelkezünk. Mályusz Elemér a káptalanok alsóbb klerikus rétegének szerveződését, a különböző csoportok elkülönülését a 14. század második negyedére teszi.⁸ Az erdélyi káptalanban az oltárigazgatók a váradi és zágrábi káptalanokhoz hasonlóan a karpapok csoportjából kerültek ki,⁹ és a 14. század második felétől kezdve különültek el. 1366-ból és 1370-ből származik az a két oklevél, amelyből erre következtethetünk: ekkor a káptalan egyfelől Turul magistert, a Szent András-, másfelől Miklóst, a Szent Lőrinc-oltár igazgatóját küldte ki hiteleshelyi tanúbizonyságnak, mindkét esetben megemlítve, hogy a kiküldöttek a karpapság tagjai.¹⁰

A „kegyes célú adományokból létrejött alapítványokat, javadalmakat kormányzó”¹¹ oltárigazgatók szerveződésének folyamatáról nem sokat tudunk, de

⁵ A gyulafehérvári székesegyházról, egyben oltáiról igazgatóinak említésével mindmáig az egyetlen alapos és megbízható feldolgozás: *Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház.* Bp. 1958. 131–132., 200–205.

⁶ *Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa.* In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 276.; *Uő: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században.* In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. 250–251.

⁷ 1568. jún. 23. előtt János Zsigmond eladományozza a Szent Magdolna-oltár javait. – János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei.* I. 1569–1581. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1.) Kolozsvár 2003. (a továbbiakban: ErdKirkv. I.) 57. sz.; 1569. márc. 21-én ugyancsak János Zsigmond a Háromkirályok-oltár gyulafehérvári házárol rendelkezik. – ErdKirkv. I. 87. sz.; 1575. márc. 13-án Báthory István eladományoz egy Kisföld (Fehér m.) határában álló gabonaőrölő malmot, amely a Szent Lőrinc-oltár tulajdonát képezte – MNL OL F 4. Cista comitatum (a továbbiakban: F 4.) Comit. Albensis, Cista 1. Fasc. 2. Nr. 30.

⁸ *Mályusz E.: Egyházi társadalom* i. m. 76.

⁹ Uo. 79.

¹⁰ 1366. dec. 6. – DL 29 167. r.; 1370. máj. 12.– DL 29 708. v.; *Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház* i. m. 202.

¹¹ *Rác György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus joga a 13–14. században.* Századok 134. (2000) 176.

az bizonyos, hogy a 15. század végén már testületként egy dékán irányítása alatt álltak. 1497. július 26-án ugyanis Geréb László erdélyi püspök székesegyháza oltárainak újjáépítése céljából, és saját lelki üdvéért elengedte az említett oltárokhoz tartozó valamennyi fehérvári szőlő után a mindenkori püspöknek járó bortizedet. Cserében az oltárosoknak minden év július 29-én, vesperás után és másnap mondaniuk kellett érte egy-egy misét, az egyiket közülük Szent Mihály kisebbik oltaránál. Ha ezt valamelyikük elhanyagolná – fogalmaz a főpap – az oltárigazgatók dékánja jelentse a püspöknek vagy káptalanának, a vétkes pedig a vikárius előtt minden egyes mulasztásért 1-1 Ft-ot fizessen a székesegyház építésére.¹² Megjegyzendő, hogy Mályusz a székesegyházak karpapsága és prebendáriusai között fennálló különbséget éppen az utóbbiak szőlőbirtokainak tizedmentességében érzékeli.¹³

1505-től kezdve tehát kimutatható, hogy valamely belső szabályozás következtében az erdélyi káptalanban a külső hiteleshelyi munkát, kevés kivételtől eltekintve és minden tiltás ellenére,¹⁴ az oltárok igazgatói végezték. E feladatot azelőtt is az alsópapság tagjai teljesítették, azonban a 16. század fordulóján főként a főesperesek káplánjai¹⁵ és csupán elvétve oltárigazgatók.¹⁶ Addig a gyulafehérvári székesegyházban az oltárok alapításának folyamata már nagyrészt lezárult, csupán négy 1505 után létrejött oltárról tudunk,¹⁷ a Szent Magdolna-oltár

¹² DF 277 628. Az oklevél regesztája Hegyi Géza készülő disszertációjának része, adatát ezúton köszönöm.

¹³ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 74. Az erdélyi káptalan prebendáriusairól az egyetlen adatunkat („a ceteris clericis, altaristis videlicet et prebendariis”) 1503 tájáról egy csonka oklevél szolgáltatja, amely arra enged következtetni, hogy ez a csoport elkülönült az oltárosoktól; nem sikerült azonban nyomára bukkanni a képviselőiknek – DL 32 607. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy Gosztonyi János püspök 1527. máj. 6-i privilégiuma, amely a káptalan kiváltságainak megerősítéséről szól, és egyenként felsorolja a székesegyház társadalmát alkotó rétegeket, említés szintjén sem beszél prebendáriusokról: „Venerabilibus honorabilibusque et discretis dominis, preposito, cantori, custodi, arhidiaconis, canonicis, rectoribus altarium, capellanis et graciánis quibuslibet eiusdem ecclesie nostre etc.” – *Az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében.* IV. d. 115. sz. (a továbbiakban: Batthyaneum).

¹⁴ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH 1301–1457) 266.; *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teké. Bp. 1989. 272.

¹⁵ *Gálfy E.*: Kapcsolat i. m. 13–14.

¹⁶ A Was család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi W. Kovács András. (*Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára* 3.) Kolozsvár 2006. (a továbbiakban: Was cs. It.) 494. sz. DL 29 348.

¹⁷ A Szent Márton, a Hívő Lelkek továbbá a Péter és Pál apostoloknak szentelt oltárok 1520 előtt már álltak – *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 205. Minden valószínűség szerint Végedi Imre tordai főesperes-kanonok alapított egy Szent Imrének szentelt oltárt 1541 előtt. Vö: *Vekov Károly*: Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete. In: *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanodik születésnapjára.* Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár 2003. 615., 621.; Batthyaneum V. d. 100. sz.

alapításának ideje pedig még hozzávetőlegesen sem állapítható meg.¹⁸ Entz Géza összesen 32 oltárról tudott,¹⁹ ami kiegészíthető a már említett Szent Magdolna-oltárral. Ha az Entz által leírt Szent István és Imre herceg tiszteletére emelt oltárt összevonták a Szent László-oltárral, amire egy 1520-as adat utal,²⁰ de ezek mellett még külön állt a Végedi Imre által alapított Szent Imre-oltár, akkor 33 oltárra vonatkozóan tartalmaznak adatokat a 16. századi oklevelek.²¹ Az oltárok rectoraihoz számíthatjuk a jövedelem szempontjából is e réteghez tartozó Szent Miklós-kápolna igazgatóját.²²

Úgy véljük, hogy a talán 1505-ben életbe lépett szabályozás a szerényebb bevétellel rendelkező oltárosok megsegítését célozta, ez esetben pedig utóbbiak jövedelme valószínűleg nem haladta meg az általuk helyettesített káplánok bevételét. Az állítás alátámasztására indokolt volt megvizsgálni, hogy időszakonként mely oltárok rectorai végeztek külső munkát, ezek milyen javadalmakkal rendelkeztek, továbbá hozzávetőlegesen azt, hogy milyen pluszjövedelmet hozott nekik az elvégzett feladat. Ugyanakkor arra is figyeltünk, hogy olyan köztudottan jól dotált oltárok, mint a Lázói János által alapított Hívó lelkek, és a Várdai-kápolnában felállított Szent Anna igazgatói, vagy a kanonoksággal összekapcsolt gazdagabb oltárok rectorai vállaltak-e külső munkát.

Az 1505–1526 közötti adatokat összesítve, továbbá kiegészítve az 1542-ig terjedő időszakéval, előrebocsátjuk, hogy jóllehet az 1526 utáni periódusra vonatkozóan kevesebb oklevelet sikerült áttekinteni,²³ és olyan részleteiben ismert külső hiteleshelyi munkát végző rectort sem sikerült találni többé, mint az 1505–1513-as időszakban munkálkodó Tízezer vértanú-oltár igazgatójának, Albert magisternek a tevékenysége,²⁴ a főbb tendenciák mégis felvázolhatók.²⁵ A jelzett

¹⁸ Az oltárról és dotációjáról egy 1568-ban kelt oklevél tudósít. – ErdKirKv. I. 57. sz. Entz Géza a létét kétségbe vonta. Vö. *Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház* i. m. 160.

¹⁹ *Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház* i. m. 201–205.

²⁰ DL 29 402.

²¹ Az oltárok a következők: Szűz Mária, Keresztelő János, Péter apostol, Szent Kereszt, Szent Mihály kisebb és nagyobb oltára, Szent András, Szent Lőrinc, Krisztus teste, Szent Kozma és Damján, Mindenszentek, Tízezer vértanú, Szent László és István királyok és Imre herceg, Szent Borbála, Remete Pál, Máté apostol, Szent Nikáziusz, Szentháromság, Szent Katalin, Szent György, Szent Gothárd, Szent Demeter, Fábián és Sebestyén, Urunk színeváltozása, Négy egyházatya, Háromkirályok, Szent Jakab, Szent Anna, Szent Márton, Hívó lelkek, Péter és Pál apostolok, Szent Imre és Szent Magdolna.

²² A Szent Miklós-kápolna a székesegyháztól különálló épület volt. *Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház* i. m. 160., 200–201.; *Kovács András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához*. In: *Szamosközy István: Analecta Lapidum*. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598. S. a. r. Balázs Mihály, Monok István. Bev. tanulmányok Mihai Bărbulescu és Kovács András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) Szeged 1992. 31.

²³ Néhány évre vonatkozóan csupán egy-egy adattal rendelkezünk (1529, 1536), de néhányra egyvel sem (1527, 1528).

²⁴ *Gálfi E.: Kapcsolat* i. m. 14–15.

időszakban a káptalan a 33 oltár közül összesen 17 oltártól és a Szent Miklós-kápolnától (54,5%) küldött ki tanúbizonytságot. Ez az adat tovább árnyalható a következőképpen: a Szent Miklós-kápolna²⁶ és négy oltár (Szent Márton,²⁷ Minden-szentek,²⁸ Négy egyházatya,²⁹ Szent Nikáziusz³⁰) egész idő alatt, hat oltár (Szent Fábíán és Sebestyén,³¹ Tízezer vértanú,³² Máté apostol,³³ Szent György,³⁴ Szent Borbála,³⁵ Szent Anna³⁶) időlegesen, azaz egy-egy hosszabb periódusban egyet-

²⁵ Minthogy a Mohács utáni időszakra vonatkozóan jóval kevesebb adattal szolgálhatunk (l. a 23. jegyzetet), az oltárigazgatók tevékenységét csupán éves periódusokra (hónap, nap megjelenése nélkül) lebontva tudjuk szemléltetni.

²⁶ DL 30 335., DL 29 900., DL 29 905., DL 29 915., DL 31 014., DL 31 021., DL 29 404., DL 31 040., DL 30 566., DL 30 291., DF 277 667., DF 247 169., DF 253 784.; *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. Bp. 1889–1895. Különlenyomat a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból. 784. sz.; *Batthyaneum* V. d. 11. sz.

²⁷ DL 30 513., DL 30 974., DL 30 515., DL 30 338., DL 29 935., DL 29 620., DL 30 993., DL 29 943., DL 29 946., DL 29 984., DL 29 646., DL 29 648., DL 29 414., DL 31 044., DL 29 949., DL 29 653., DF 277 715., DF 257 760., DF 277 734., DF 257 766., DF 255 135., DF 255 136.; Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) Kolozsvár 2006. (a továbbiakban: *ErdKápjkv.* I.) 165., 174. sz.; MNL OL F 4. Comit. Hunyadiensis, Cista 2. Fasc. 3. Nr. 41.; *Batthyaneum* V. d. 28. sz.

²⁸ DL 29 549., DL 29 600., DL 30 071., DL 29 613., DL 29 614., DL 30 986., DL 31 033.; *ErdKápjkv.* I. 154. sz.; MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 1. Fasc. 1. Nr. 3.; MNL OL F 4. Comit. Hunyadiensis, Cista 2. Fasc. 2. Nr. 28.

²⁹ DL 30 076., DL 29 627., DL 31 011., DL 30 546., DL 31 014., DL 30 278., DL 29 389., DL 31 016., DL 29 965., DL 29 395., DL 30 552., DL 30 553., DL 29 398., DL 29 977., DL 31 030., DL 30 555., DL 29 982., DL 95 186., DL 29 642., DL 31 031., DL 31 034., DL 29 645.; *Batthyaneum* V. d. 15. sz.; MNL OL F 4. Comit. Hunyadiensis, Cista 2. Fasc. 1. Nr. 9. és Cista 2. Fasc. 2. Nr. 49.

³⁰ DL 36 361., DL 29 651., DL 29 655.; A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: Kv. Lt.) kezelésében levő Kemény cs. csombordi lt. 136. sz.; MNL OL F 4. Comit. Hunyadiensis, Cista 2. Fasc. 1. Nr. 9. és Cista 1. Fasc. 1. Nr. 8., továbbá Cista 2. Fasc. 3. Nr. 13.

³¹ DL 29 912., DL 31 162., DL 30 518.

³² DL 30 336., DL 29 596., DL 30 972., DL 29 919., DL 36 931., DL 29 604., DL 30 255., DL 29 606., DL 29 605., DL 29 608., DL 30 514., DL 29 359., DL 36 573., DL 30 257., DL 32 570., DL 29 611., DL 29 929., DL 29 615., DL 30 527., DL 29 618., DL 30 531., DL 30 532., DL 29 939., DL 29 941., DL 29 942., DL 30 533., DL 29 619., DL 47 015., DL 107 695., DL 31 000., DL 30 537., DL 29 622., DF 244 560.

³³ DL 29 373., DL 29 225., DL 29 940., DL 30 340., DL 32 344., DL 29 380., DL 29 381., DL 30 269., DL 22 696., DL 22 733., DL 30 542., DL 29 628., DL 29 951., DL 29 956., DL 30 547., DL 31 019., DL 29 961., DL 30 545., DL 29 393., DL 30 549., DL 30 550., DL 30 551., DL 29 975., DL 29 967., DF 261 107., DF 277 747., DF 277 754., DF 253 031.

³⁴ DL 30 509., DL 29 353., DL 30 967., DL 32 566., DL 29 602., DL 29 603., DL 29 607., DL 29 928.

³⁵ *Batthyaneum* V. d. 2. sz.; MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 4. Fasc. 2. Nr. 18.; Comit. Hunyadiensis, Cista 2. Fasc. 2. Nr. 19.; *Kemény Josephus*: Appendix Diplomatarii Transilvanici. Vol. X. 25. Kézirat az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában őrzött anyagában.

³⁶ DL 29 355., DL 29 917., DL 30 256., DL 29 609., DL 29 964., DL 29 966., DL 29 973.

len személy bevonásával, míg hét oltár (Szentháromság,³⁷ Krisztus teste,³⁸ Szent Katalin,³⁹ Hívó lelkek,⁴⁰ Szent Lőrinc,⁴¹ Péter és Pál apostolok,⁴² Szent Mihály kisebbik oltára⁴³) esetenként – csupán akkor, ha a törvényszakok miatt nagyon felgyűlt a munka – küldött ki oltárost. Ha elfogadjuk azt az előfeltevést, hogy a szerény jövedelmű oltárok végeztek külső hiteleshelyi tevékenységet, akkor az utolsó csoportot figyelmen kívül hagyva, továbbá a két első csoportot összevonva 11 oltár-, illetve kápolnaigazgató személyével számolhatunk, amely a tárgyalt csoport 33,3%-át teszi ki.

A 11 személy által igazgatott javadalmak közül a Szent Miklós-kápolna és a Szent Márton-oltár dotációját ismerjük. Előbbiről egy 1503 tájáról származó csonka oklevél szól.⁴⁴ Ebben Kálmáncsehi Domokos erdélyi püspök bizonyítja, hogy a gyulafehérvári vár előtt fekvő Szent Miklós-kápolna igazgatója, Tatai János magister és püspöki káplán panaszára visszaadja a kápolnának a Hidegvíz-völgyi (*vallis Frigide Aque*) Bólya, Vesszöd, Mihályfalva és Ingodály Küküllő megyei falvak dézsmájának felét, továbbá egy [a székesegyház] keleti felén levő telket, minthogy azokat [Upori] István püspök adományozta a kápolnának misék tartása végett és kárpótlásként a fehérvári tized harmadáért, azonban utódai visszavették.⁴⁵ A kápolna javairól a következő adatunk 1526-ból származik.⁴⁶ Ekkor Nyárádtői Pető Antal, a Szent Miklós-kápolna igazgatója bemutatott Gosztonyi János püspöknek bizonyos, az elődei által kiadott okleveleket, amelyek értelmében a fent nevezett Hidegvíz-völgyében fekvő négy település tizedének fele a kápolnát illetve bizonyos misék mondása fejében, azonban azokat az előző rectortól, Tatai Jánostól elidegenítették és őt más jövedelmekkel kárpótták. Végül azokat is elvették, úgyhogy a kápolna jövedelem nélkül maradt. A püspök ezért kárpótlásul Antal magisternek adományozta a Fehér megyei Hari birtok püspöki tizedét, amelyet 16 forintért szoktak bérbe adni. A kápolna mesterének hiteleshelyi tevékenységéről 1500–1526 között kilenc évre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal,⁴⁷ 1526-tól kezdve, tehát a kápolna anyagi gondjainak rendeződése után csupán egy évből (1533)⁴⁸ van információnk igazgatójának külső munkájára.

³⁷ DL 29 348., DL 36 346.

³⁸ DL 29 916., DL 30 977., DL 29 930., DL 29 913.

³⁹ DL 29 361., DL 30 258.

⁴⁰ DL 29 965., DL 31 039., DL 31 040., DL 30 566.

⁴¹ MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 4. Fasc. 2. Nr. 4.

⁴² DL 29 402., DL 29 980., DL 29 979., DL 29 978.; ErdKáplkv. I. 156. sz.

⁴³ DL 30 559., DL 29 990., DL 29 417.

⁴⁴ DL 32 607.

⁴⁵ Az oklevél regesztája Hegyi Géza készülő disszertációjának része. Adatát köszönöm.

⁴⁶ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitai Vince, Rapaics Richárd, Karácsonyi János. I–II. Bp. 1902–1904. (a továbbiakban: ETE) I. 233. sz.

⁴⁷ 1500–1501, 1503, 1506, 1517, 1520, 1524–1526.

⁴⁸ Batthyaneum V. d. 11. sz.

A Szent Márton-oltár javairól egy viszonylag kései, de annál érdekesebb oklevél tudósít.⁴⁹ 1546. március 14-én az erdélyi káptalan Bálint sámsondi plébánost tanúbizonyosággként mutatott érdemei jutalmául, mint arra alkalmas személyt kinevezte a Szent Márton-oltár igazgatójává, amely néhai Lukács magister oltár-igazgató halálával üresedett meg, az oltárhoz tartozó házzal, szőlővel és a káptalan Váradján, a Sebes folyón álló kétkerekű malmának felével, továbbá az oltárhoz tartozó más jövedelmekkel együtt. Az oltárra vonatkozó első adatunk 1507-ből származik⁵⁰, ekkor említik először káptalani kiküldöttként az oltár igazgatóját, János magistert. Az oltár dotációját is leíró 1546-os évig nem kevesebb, mint hat oltárosát ismerjük név szerint,⁵¹ és 1542-ig 14 évre vonatkozóan rendelkezünk hiteleshelyi munkavégzésre vonatkozó adatokkal. A külső munkában való gyakori részvétel és a személyek sűrű váltakozása azt mutatja, hogy az oltár gazdái viszonylag rövid idő elteltével jobb és talán kevésbé fáradtságos munkát igénylő jövedelem után néztek.

A fent leírtakon kívül részlegesen ismerjük a Máté apostolnak szentelt oltár javait. Egy 1569-ben kelt oklevél említi Gyulafehérváron, a falakon belül álló házát, amely szomszédos volt a Szent Magdolna-oltár házával és közelében feküdt Szent Mihály kisebbik oltárának háza is.⁵² Egy másik, 1576-ban született oklevél pedig a Szászsebes székben fekvő lámkeréki, Sebes folyóra épített kétkerekű malmáról beszél.⁵³ Káptalani kiküldöttként oltárosa nyolc évig tevékenykedett.⁵⁴

Az ugyancsak szinte az egész vizsgált időszakban előforduló⁵⁵ Szent Nikáziusz-oltár javairól kevés információval rendelkezünk, azonban 1533-ból fentmaradt egy oklevél, amely egyfelől a Szent Nikáziusz igazgatója, Gergely, másfelől a Szent Demeter, Fábán és Sebestyén⁵⁶-oltár igazgatója, Kristóf közötti per kimeneteléről tájékoztat. E per számai 1505-be vezetnek vissza.⁵⁷ 1533. március 10-én a Statileo püspök által kijelölt egyházi bíróság a két említett oltár ügyében mondott ítéletet, amely a Gáldpatakon levő kétkerekű malom felének a birtoklásáért indult. Az ügy kapcsán tartott vallatásból kiderült, hogy a régebben a Szent Fábán és Sebestyén-oltárhoz tartozó malmot, leromlott állapotából Megyericssei János kolozsi főesperes-kanonok kezdte újjáépíteni és felét az oltár igazgatójának hozzájárulásával a Szent Nikáziusz-oltárhoz csatolta. A malom építését a főespe-

⁴⁹ Batthyaneum V. d. 73. sz.

⁵⁰ DL 30 513.; *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 205.

⁵¹ János (1507–1514), Ambrus (1521–1525), Gál (1531), Albert (1537, 1540), Lukács (1546.), Bálint (1546. u.) – jelzeteiket l. a 27. jegyzetnél. Itt jegyezzük meg, hogy az 1556-ban végbemenő szekularizációig további két személy nevét ismerjük: Sebestyén (1550) – Kv. Lt. Függőpecsétés oklevelek gyűjteménye, Nr. 18.; Mihály (1553) – MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 3. Fasc. 2. Nr. 45.

⁵² ErdKirKv. I. 57. sz.

⁵³ MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 3. Fasc. 2. Nr. 29.

⁵⁴ 1511–1519 között, jelzetét l. a 33. jegyzetnél.

⁵⁵ 1519, 1525–1526, 1536–1539.

⁵⁶ A 16. századi oklevelek csak Fábán és Sebestyén néven emlegetik.

⁵⁷ Batthyaneum V. d. 9. sz.; Az oklevél részleges közlése: ETE II. 272. sz.

res-kanonok a későbbiekben elhanyagolta, és Gergely oltáros elődje, Mihály magister annak építésére 20 forintot adott Megyericseinek, azzal a feltétellel, hogy a főesperes egy bizonyos malmot a püspöki halastó és a Szent Erzsébet kolostor közelében a két említett oltár közös használatára a saját költségén fog újjáépíteni. Ezt a feltételt, jóllehet Megyericsei akkor elfogadta, mégsem teljesítette, azonban a nevezett Szent Nikáziusz malmát azóta 40 forinton kényelmesen fel lehetett volna építeni, a Szent Sebestyén és Fábián-oltár igazgatója pedig az összeg felét (20 forintot) a maga számára megválthatta volna a 28 év alatt, mióta az ügy elkezdődött. Ezért a bírák úgy döntöttek, hogy a nevezett malom felét a Szent Nikáziusz-oltár birtokolhatja a továbbiakban, úgy, hogy Gergely magister minden héten egyszer egy misét tartson három collectával.

Az imént bemutatott peres ügy több szempontból is figyelemre méltó. A Szent András-oltár igazgatóságát is viselő⁵⁸ Megyericsei János főesperes-kanonok saját költségén készült helyrehozatni egy malmot, de annak felét nem a saját oltárához csatolta, hanem vélhetőleg az ő oltaránál szegényebb, esetleg saját familiárisai közül kikerülő Szent Nikáziusz igazgatójának, Mihály magisternek adományozta. Minthogy ekkor a Szent Fábián és Sebestyén-oltár sem volt anyagilag jó helyzetben,⁵⁹ különben nem szorult volna a főesperes-kanonok segítségére, Megyericsei a malom jövedelmét két részre osztotta a két oltárigazgató belegyezésével. A vállalkozás végül dugába dőlt, de az évekig húzóódó per azt mutatja, hogy mindkét oltár alaposan rászorult ama fél malom jövedelmére.

Bizonyára Gyulafehérvár környékének vízrajzával magyarázható, hogy a székesegyház oltárainak javai között nem voltak ritkák a malmok. Maga Megyericsei is birtokolt egyet a Szent András-oltár rectoraként. A malom 1517 táján Gyulafehérvár közelében, az Ompoly folyón volt, amelynek haltartóját a humanista főesperes felíratos római szarkofágból alakíttatta ki.⁶⁰ Utóbbival együtt összesen 13 oltárról tudjuk, hogy malmot/malmokat, rosszabb esetben fél malmot birtokolt (az eddig említettekén kívül Szent Lőrinc,⁶¹ Krisztus teste,⁶² Szent Imre,⁶³ Szent György,⁶⁴ Szent Gothárd,⁶⁵ Szent Jakab,⁶⁶ Hívó lelkek,⁶⁷ Szent Magdolna⁶⁸).

⁵⁸ DL 31 014., DF 257 531.

⁵⁹ Oltárosa éppen ebben az időben (1505–1509) között hiteleshelyi munkával is kiegészítette jövedelmét. L. még a 31. jegyzetet.

⁶⁰ „Albae Iuliae in arca lapidea, quam nos ad molas divi Andreae piscibus dedicavimus.” – Corpus Inscriptionum Latinarum. III. Ed. Theodor Mommsen. Berlin 1873. 1229. sz.; Kovács A.: Humanista epigráfusok i. m. 32.

⁶¹ MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 1. Fasc. 2. Nr. 30.

⁶² Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 202.; Beke A.: Az erdélyi káptalan levéltára i. m. 729. sz.

⁶³ Vékov K.: Végedi i. m. 615.

⁶⁴ Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 204.; Beke A.: Az erdélyi káptalan levéltára i. m. 317. sz.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ DF 277 678.

⁶⁷ Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943. 237.; DF 277 725.

⁶⁸ ErdKírkv. I. 57. sz.

A középkor végén a malmok értékes ingatlannak számítottak,⁶⁹ még akkor is, ha némelyek nem működtek az év minden szakaszában, és az esztergomi érsekség számadáskönyvei szerint jövedelmük sem volt túl nagy (10–13 forintot tett ki, ha jó volt a termés hozam).⁷⁰ Erdélyben a tárgyalt időszakban egy malom értéke 300 és 500 forint között váltakozott,⁷¹ és jövedelme sem lehetett sokkal nagyobb magyarországi társaiénál. 1526-ban Végedi Imre tordai főespereskanonok egy Abrudbányán, az Abrud patakon álló kétkerekű gabonaórló malmot adományozott a káptalannak örök alamizsnaként néhai Várdai Ferenc püspök lelki üdvéért. Jövedelméből 13 forintot kegyes célokra, három forintot pedig Vízeresztkor örök mise tartására rendelt a Szent Anna-oltárnál.⁷² Összesen tehát 16 forintért adták bérbe. Mint láttuk, a Szent Miklós-kápolna igazgatójának anyagi gondjai ugyanakkora jövedelem mellett megoldódni látszódtak. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az oltárok igazgatói legalább egy fél malom birtokára igyekeztek szert tenni. A Szent Magdolna-oltárról tudjuk, hogy házán és két megművelt szőlőjén kívül rendelkezett Felenyed (Fehér m.) szélén a hasonló nevű patakra épített kétkerekű malom, és Lámkeréken (Szászföld) a Sebes folyóra épített malom egyharmadának bevételeivel.⁷³ Oltárosának hiteleshelyi munkájáról egyetlen adatunk sincs.

Mint az előbbi példából kitetszik, az oltárok gyulafehérvári házaikon és jó esetben malmaikon kívül szőlővel is rendelkeztek. Geréb László fentebb idézett, 1497-ben kelt oklevele valószínűsíti, hogy az oltárjavadalmakhoz a legtöbb esetben szőlő is tartozott. 1497 után mindössze hat új oltárról tesznek említést az oklevelek,⁷⁴ amelyből háromról biztosan tudjuk, hogy szőlővel rendelkezett,⁷⁵ azonban az ebből befolyó bevételt még hozzávetőlegesen sem tudjuk meghatározni.

A hiteleshelyi tevékenységben résztvevő oltárosok fekvőségeiből befolyó jövedelmek mellett kérdés, hogy mekkora hasznot hozott nekik a tanúbizonyoságként való részvétel. A fentiekben már említettük a Tízezer vértanú-oltár igazgatójának, Albert magisternek a tevékenységét, akinek munkájáról a gyér adatok ellenére a legtöbb információt sikerült összegyűjteni.⁷⁶ Tudjuk róla, hogy 1511 decemberében hét esetben járt Hunyad megyei birtokokon tanúbizonyoságként.⁷⁷

⁶⁹ *Tringli István*: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta mediaevalia* I. Szerk.

Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba 2001. 251–268.; *Kőfalvi Tamás*: Malmok a pécsváradai konvent hiteleshelyi gyakorlatában. In: *Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.

Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 155–164.

⁷⁰ *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemések. *Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1981. 141–142., 207–208.

⁷¹ DL 29 908., DF 277 668., DF 277 678., DF 277 725.

⁷² 1526. jan. 18. *Batthyaneum* IV. d. 106. sz.

⁷³ L. a 68. jegyzetet.

⁷⁴ Szent Jakab, Szent Anna, Szent Márton, Hívó lelkek, Péter és Pál apostolok és esetleg Szent Magdolna.

⁷⁵ Szent Márton, Péter és Pál apostolok, Szent Magdolna.

⁷⁶ L. a 24. jegyzetet.

⁷⁷ DL 30 531., DL 30 532., DL 29 939., DL 29 941., DL 30 533., DL 29 619., DL 29 942.

A kiküldöttek a törvény értelmében minden alkalommal 12 dénárt kaptak, akkor is, ha saját lovukat használták.⁷⁸ Albert magister ilyenformán legalább 84 dénárt keresett december hónap folyamán. Minthogy Erdélyben a törvényszakok legtöbbször két ízben, Vízkereszt és Jakab apostol nyolcadán kezdődtek és folytak, a külső hiteleshelyi munka is e terminusok környékén volt tetemesebb. Úgy számolhatunk tehát, hogy egy kiküldött ebben az időszakban a mondott összeg legalább kétszeresét (168 dénár) kereshette, amelyhez még hozzáadódott az év többi hónapjának ennél bizonyára kisebb jövedelme.

A külső hiteleshelyi munkát is vállaló oltárok igazgatói mellett érdemes szemügyre venni a közismerten gazdag, illetve a kanonoksággal összekötött oltárok rectorainak hasonló tevékenységét. A Szent Kozma és Damján-oltárról elmondható, hogy minden valószínűség szerint előtte volt eltemetve Hunyadi János és László,⁷⁹ gazdagsága tehát nem lehet kérdéses. Hiteleshelyi eljárásban résztvevő oltárosáról nem tudunk.

A Lázói- és Várdai-kápolnáknban álló Hívó lelkek-, illetve Szent Anna-oltárról ismeretes, hogy illusztris alapítói igyekeztek gazdag adományokkal ellátni. Lázói János 1499-ben az általa felállítandó oltár javadalmazására Mindszent és Gáld (Fehér m.), továbbá Berkenyes (Kolozs m.) birtokok tizedét rendelte.⁸⁰ A későbbiekben javaihoz tartozott egy tátéi, egy váradjai és valószínűleg egy ispánlakai (Fehér m.) meghatározhatatlan nagyságú részbirtok, egy 500 forint értékű gáldi malom, továbbá Gyulaféhevár falain belül egy mentesített kőház.⁸¹ János nevű rectora, aki nem azonos az alapító Lázói Jánossal, 1518–1525 között csupán a felgyülemlett hiteleshelyi munka miatt vett részt tanúbizonyoságként az eljárásokban.⁸²

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a Szent Anna-oltár esetében. Az oltár 1505-ben már állt,⁸³ rectora 1505–1508 között és 1518-ban is részt vett kiküldötként hiteleshelyi eljárásban,⁸⁴ ezért az eddig tárgyaltak fényében, úgy gondoljuk, hogy jövedelme nem volt túlzottan jónak mondható. Entz Géza véleménye szerint Várdai püspök a már meglévő oltárt szándékozott átvinni majdani nyughelyére, a Várdai-kápolnába, de nem zárta ki azt sem, hogy azonos néven új oltárt alapított volna.⁸⁵ Két Szent Anna-oltár létéről nem sikerült semmilyen adathoz jutnunk, ezért ha Entz első feltételezése megállja a helyét, akkor az oltár eredeti

⁷⁸ DRH 1301–1457 269.; *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Bp. 2012. 104.

⁷⁹ Dotációjára l. *Entz G.*: A gyulaféhevári székesegyház i. m. 138–139., 202.

⁸⁰ *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance i. m. 236.

⁸¹ DF 277 725., DF 277 745.; *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance i. m. 237.; *Kovács András*: Gyulaféhevár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: Márton Áron emlékkönyv. Születésének 100. évfordulóján. Szerk. Dr. Marton József. Kolozsvár 1996. 200–201.

⁸² Két ízben decemberről, egyszer pedig júniusból van rá adatunk. DL 29 965., DL 31 040., DL 30 566.

⁸³ DL 29 355.

⁸⁴ DL 29 355., DL 29 917., DL 30 256., DL 29 609., DL 29 964., DL 29 966., DL 29 973.

⁸⁵ *Entz G.*: A gyulaféhevári székesegyház i. m. 131., 160.

helye nem a Várdai-kápolnában volt. Nem tudni, hogy miért esett a püspök választása a Szent Annának szentelt oltárra, talán kivételes művészi kivitelezése,⁸⁶ esetleg a szent kultuszának népszerűsége⁸⁷ indíthatta rá. Tény, hogy végrendeleteiben⁸⁸ bőkezűen gondoskodott róla.

Halála időpontjában a kápolna még nem volt befejezve, sőt egyes vélekedések szerint igencsak kezdetleges állapotban volt,⁸⁹ ezért a püspök végrendelete első változatában 500 forintot rendelt az építkezés befejezésére és az oltár felállítására, továbbá 500-at lakóház építésére az oltárnál szolgálatot teljesítő káplánok számára.⁹⁰ A második változat a kápolna javára még rendelt 3000 aranyforintot,⁹¹ azonban ezt és a végrendeletben szereplő egyéb célra szánt összegeket II. Lajos király a későbbiekben lefoglalta.⁹² A Szent Anna-oltár, ha nem is kapott meg minden őt illető pénzt, úgy tűnik, mégsem szűkölködött, oltárosának hiteleshelyi munkájáról 1524 után nem tudunk.

A Várdai-kápolna és a káplánoknak szánt lakóház megépült (előbbit talán nem is igen kell bizonygatni),⁹³ utóbbi építéstörténetéhez viszont érdekes adalék, egy 1525. december 13-án kelt oklevél. Ebben az erdélyi káptalan bizonyítja, hogy Várdai Ferenc végrendelete értelmében, a káptalani városrészben, a Háromkirályok-oltár házában telkén bizonyos házak építését kezdték el a káplánok és presbiterek számára. Azonban Erdődi János, a nevezett oltár igazgatója őket ettől eltiltotta. Ezért a Háromkirályok-oltár igazgatóját a székesegyház tőszomszédságában fekvő házában telke helyett, amelyre alkalmasabb volta miatt azokat a házakat építik, egy másik pusztá házzal kárpótolják, amely néhai Benedek kanonok háza volt, és amely Végedi Imre tordai főesperes-kanonok és Szeremlyéni Ferenc prépost háza között fekszik.⁹⁴ Itt jegyezzük meg, hogy mind Erdődi Já-

⁸⁶ Az oltárok díszítéséről keveset tudunk. 1565-ben a székesegyház berendezését elpusztították, köztük néhány csodálatos festményt. – *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 131–132., 205. Az erdélyi késő középkori oltárművészetre I. *Nagy Emese*: Late Medieval Altarpieces from Transylvania. Leipzig 2012.

⁸⁷ *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 2000. 162–164.

⁸⁸ A püspök kétszer végrendekezett: első ízben 1524. okt. 22-én (DL 108 294.), másodsor az elsőt kiegészítendő 1524. okt. 25-én (DL 89 199.). Vö. *C. Tóth Norbert*: Várdai Ferenc erdélyi püspök végrendeletének utóélete. In: A mezővárostól a rendezett tanácsú városig. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda 2011. 74–75., 78.

⁸⁹ *Pattantyús Manga*: Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Bp. 2000. 177.

⁹⁰ *Vekov Károly*: Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 535.

⁹¹ DL 89 199.; *C. Tóth N.*: Várdai végrendelet i. m. 79., 87–89.

⁹² *C. Tóth N.*: Várdai végrendelet i. m. 84–85., 96–98.; *Vekov K.*: Reneszánsz püspök i. m. 539.

⁹³ *Pattantyús M.*: Építéstörténet i. m. 181.; *C. Tóth N.*: Várdai végrendelet i. m. 84., 95–96., 98–105.

⁹⁴ *Batthyaneum* IV. d. 100. sz., regesztája *Kovács A.*: Középkori székely i. m. 33. jegyzet.

nos, mind Végedi Imre Várdai végrendeletének végrehajtói között szerepeltek,⁹⁵ az ügy elsimítása talán ennek is köszönhető.

Nem volt ritka jelenség a magyarországi káptalanokban, hogy a gazdagabb oltárok jövedelmét időlegesen, vagy állandó jelleggel összekapcsolták egy-egy kanonoki stallum jövedelmével. Az erdélyi káptalanban a 16. század elején hét ilyen oltárról tudunk. Ezek közül állandónak tűnik a Szent András-⁹⁶ és a Hívő lelkek-oltár⁹⁷ kanonoki prebendához csatolása, míg a többiek (Szent Kereszt,⁹⁸ Szent István és László királyok és Imre herceg,⁹⁹ Szent Jakab,¹⁰⁰ Háromkirályok,¹⁰¹ Urunk színeváltozása¹⁰²), csupán időlegesen kötődhettek kanonikátushoz. A felsorolt oltárok közül a Hívő lelkekről már beszéltünk, a többiről a 16. század folyamán egyetlen adatunk sincs, amely rectorának külső hiteleshelyi munkájáról beszélne.¹⁰³ Ugyanez vonatkozik az egyetemet járt oltárosokra is. A Szent László-,¹⁰⁴ Szent Lőrinc-,¹⁰⁵ Szűz Mária- és a Szent Katalin-oltárok gazdájáról ismeretes, hogy korszakunkban egyetemi végzettséggel rendelkeztek,¹⁰⁶ azonban csupán utóbbiról tudjuk, hogy rectora 1508. december folyamán (két ízben) külső eljárásban vett részt.¹⁰⁷

Az adatokat összegezve befejezésként elmondható, hogy az erdélyi káptalanban egy oltárjavadalom az esetek nagy részében rendelkezett egy gyulafehérvári házzal, legalább egy szőlő és egy fél malom jövedelmével, de gyakran részesült a tized egy részéből is.¹⁰⁸ Minden jel szerint 1505-ben életbe lépett egy szabályozás, amely az alsópapság általunk tárgyalt csoportját volt hivatott támogatni, eredményeként ettől kezdődően az oltárigazgatók rétegének szegényebb tagjai, a teljes testület mintegy harmada, részt vett a hiteleshelyi eljárásban jövedelmének kiegészítése végett.

⁹⁵ *Vekov K.*: Rencszánsz püspök i. m. 531.; *C. Tóth N.*: Várdai végrendelet i. m. 79–80.

⁹⁶ DL 31 014., DF 257 531.

⁹⁷ DF 277 725., DF 277 745.; *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance i. m. 237.; ETE I. 248. sz.

⁹⁸ *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance i. m. 236.

⁹⁹ DL 29 402.; *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 203.

¹⁰⁰ DL 47 434.

¹⁰¹ L. a 94. jegyzetet.

¹⁰² MNL OL F 4. Comit. Albensis, Cista 1. Fasc. 2. Nr. 28.

¹⁰³ A Szent Jakab-oltár igazgatójáról egyetlen adattal rendelkezünk a 15. sz. végéről (1497. szept. 21.): Was cs. lt. 494. sz.

¹⁰⁴ DL 30 476.; *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m. 203.

¹⁰⁵ DF 277 650.

¹⁰⁶ *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 135.

¹⁰⁷ DL 29 361., DL 29 362.

¹⁰⁸ A Szent Miklós-kápolna és a Hívő lelkek-oltárán kívül a Szent Borbála- és Szent Mihály kisebbik oltáráról tudjuk, hogy részesült a tizedből. Ellátásukra Lépes György erdélyi püspök két szőlőt és Monora (Fehér m.) püspöki falu dézsmáját rendelte. Regesztája: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bearb. von Gustav Gündisch. IV. Hermannstadt 1937. 441.

A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái

Az idő múlását a tavaszi rügyfakadás és őszi lombhullás mellett az egyházi ünnepek jelezték a középkorban. Míg az évszakok körforgása és a mezőgazdasági tevékenységek a középkori munka ritmusát határozták meg, addig az egyházi ünnepek a lelki feltöltődést, pihenést, munkától való tartózkodást és a kulturált szórakozás kialakulását segítették. A papok általában már az év elején, gyakran Vízkereszt ünnepén hirdették ki a változó ünnepek időpontját.¹ Az ünnepek és a szentek kultusza így nem csak időről-időre változott, hanem területenként is eltérő lehetett. Dobszay László zenetörténész megállapította, hogy az ünnepek pontos napjának és rangjának rekonstruálása, az esetleges ütköző ünnepek elsőbbségének megállapítása a szertartáskönyvek elejére illesztett naptárak, a liturgikus könyvek és az ordináriuskönyvek² együttes használatával érhető el.³ Az egyes forrástípusok kutatásának komoly hagyománya van hazánkban.

A középkori liturgikus kéziratok kodikológiai feltárása a tudós erdélyi püspök, Batthyány Ignác személyére vezethető vissza, aki a misekönyvek naptári részeit tudatosan gyűjtötte az egyes kódexek vagy töredékek keletkezéstörténetének pontos megállapítása érdekében.⁴ Dankó József a hazai latin himnuszok szöveggyűjteményének kiadásakor⁵ az egyes ünnepek és szentek naptári keltezését tartotta számon. Kniewald Károly liturgiátörténeti szempontok alapján vizsgálta a Hahóti-⁶ és a Pray-kódex⁷ szövegét, és az egyes ünnepek provenienciáját is

¹ *Polycarpus Radó*: Enchiridion liturgicum: complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges juxta novum codicem rubricarum I–II. Romae–Freiburg im Breisgau–Barcelona 1961. II. 1136–1137. Így Sopronban is minden évben január 6-án olvasták fel a változó ünnepek időpontját. *Mollay Károly*: Középkori soproni naptárak. Soproni Szemle 16. (1962) 32.

² Az ordináriuskönyvekről bővebben: *Dankó József*: Magyar egyházi bibliografiai érdekességek. Az ordináriusok. Magyar Könyvszemle 13. (1888) 105–139. *Földváry Miklós István*: Ordináriuskönyvek Magyarországon. Magyar Egyházzene 9. (2001–2002) 397–415.

³ *Dobszay László*: Az esztergomi rítus. Bp. 2004. 32–33.

⁴ *Jakó Zsigmond*: Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 356–357.

⁵ *Josephus Dankó*: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893.

⁶ *Kniewald Károly*: A „Hahóti-kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. Magyar Könyvszemle 62. (1938) 97–112.

⁷ *Kniewald Károly*: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Magyar Könyvszemle 63. (1939) 413–455.; *Uő – Kühár Flóris*: Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben. Pannonhalma 1939.

meghatározta. Radó Polikárp korszerű könyv- és liturgiátörténeti kutatásainak eredményeit Európa-szerte nagyra becsülik.⁸ Kétkötetes monumentális műve, az *Enchiridion liturgicum* mindmáig nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen alapmunkának számít.⁹ Időközben a társtudományok (zenetörténet, liturgika) szer-teágazó kutatásai is egyre több impulzust adtak az ünnepek és liturgikus események rendszerezésére. A széles körű interdiszciplináris vizsgálatok egyik kezdeti példajaként a Mezey Lászlónak köszönhetően előkerült *Codex Albensis* tudományos leírását említhetjük. A középkori magyar zsolozsmázás első gyöngyszemét Falvy Zoltán zenetörténeti szempontok alapján is ismertette.¹⁰ Időközben Rajeczky Benjamin,¹¹ Szendrei Janka¹² és Dobszay László átgondolt műhelymunkájának eredményeként egyre intenzívebbé vált a középkori liturgikus források művészettörténeti és zenetörténeti elemzése az 1960–70-es évektől. Sikerült meghatározniuk a magyar liturgikus hagyomány szerkezetét, különös tekintettel az európai művelődésben betöltött helyére és szerepére.

Solymosi László az esztergomi egyházmegye legkorábbi ünneplajstromának közzététele során azt javasolta, hogy a kifejezetten liturgikus jellegű források, így a korábban rendkívüli részletességgel vizsgált liturgikus könyvek és ordinárius-könyvek mellett a zsinati határozatokra¹³ is terjesszék ki az ünnepek és szentek tiszteletének kutatását, mivel azok jelentős liturgikus rendelkezéseket, valamint kalendáriumokat is megőriztek.¹⁴ Ösztönzése alapján ebben a rövid tanulmányban a hazai zsinati határozatok ünneplistáiban fellelhető sajátosságokat kívánom összegezni.

A zsinati határozatok a megyéspüspök nevében jelentek meg, az adott egyházmegye szentségtani, egyházfegyelmi és liturgikus életét irányították. A főpásztor¹⁵ általában ünnepélyesen hirdette ki végzéseit az egyházmegye papsága, a szerzetesek és a hívek számára az egyházmegyei zsinaton. Így a zsinati határozatok szélesebb társadalmi körben válhattak ismertté, mert a liturgikus jellegű köny-

⁸ *Radó Polikárp*: De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI. Ephemerides Liturgicae 11. (1959) 299–309.; *Uő*: A magyar liturgia eredete a XI. században. Vigilia 22. (1957) 391–399.

⁹ *Radó, P.*: *Enchiridion* i. m. II. 1136–1137.

¹⁰ *Falvy Zoltán – Mezey László*: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.* (Monumenta Hungariae Musica I.) Bp.–Graz 1963.

¹¹ *Rajeczky Benjámin*: *Melodiarium Hungariae medii aevi. I. Hymni et sequentiae.* Bp. 1982.

¹² *Szendrei Janka*: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981.

¹³ Erdő Péter nyomán meghonosodott a zsinati határozatok szinodális könyvként való megnevezése. vö. *Erdő Péter*: Az esztergomi szinodális könyv. Magyar Könyvszemle 109. (1993) 263–264. A továbbiakban a kifejezést ebben az értelemben használom.

¹⁴ *Solymosi László*: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma (Szent Adalbert, Szórad-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál). In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 95.

¹⁵ A püspök akadályoztatása esetén a vikárius elnököl az egyházmegyei zsinaton. Az 1493. évi esztergomi zsinatot a gyermek Estei Hyppolit helyett Ibfalvi Tamás általános helynök vezette le. *L. Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1000–1900. Esztergom 1900. 110.

veket csak a papság használta. A szinodális könyvek nyomtatásáról is gondoskodtak fontos egyházi és liturgikus utasítások miatt. Azonban még a 15. század végén is megelégedtek azzal, hogy a főesperesek és az esperesek birtokába kerüljön belőlük. Mivel a rendelkezéseket rendszerint ők olvasták fel a vizitációk során, ezért nem szorgalmazták, hogy a plébániákon is legyen saját példány.¹⁶ Ugyanakkor az 1510. évi esztergomi zsinat már határozottan sürgette, hogy a papokhoz is jusson el a püspöki rendelkezés. Ebben az esetben a régi szinodális könyv esetleges újra kinyomtatása is felmerülhetett, amivel az érdeklődők esetleges igényeit is teljesíthették.¹⁷ A zsinati határozatokat lezáró kalendárium hónapok szerinti felosztásban sorolta fel a szenteket és ünnepeket.

Vizsgáljuk meg először az esztergomi egyháztartomány zsinati határozatainak ünneplistáit. Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418) keletzetlenül fennmaradt szinodális könyve nagy tekintélyt vívott ki az érsekség területén belül. Ezt követően több hazai egyházmegyei zsinaton is megújították a benne foglaltakat. A zsinati szöveg továbbélését, ugyanakkor mérsékelt változtatását figyelhetjük meg a Szécsi Dénes esztergomi érsek (1440–1465) által összehívott 1450. évi zsinaton,¹⁸ majd az 1460. évi szepesi préposti zsinaton is.¹⁹ Estei Hypolit érsek (1487–1497) az 1493. évi esztergomi zsinaton²⁰ már a Szécsi-féle határozatok megújított és átalakított változatát hirdette ki. Az 1494-es nyitrai és az 1515-ös veszprémi zsinati határozatok²¹ összeállítói is ezt a szöveget vették alapul.

Az esztergomi szinodális könyv első változata jelenlegi formájában nem tartalmazza Kanizsai János ünneplistáját, csak a brassói kódex őrizte meg az érsek idejéből származó legrégebbi esztergomi ünneplajstromot.²² A későbbi esztergomi változatok (1450, 1493), továbbá a szepesi (1460), a nyitrai (1494), a veszprémi (1515) zsinati határozatok záradékába már beillesztették a hatályos naptárt. Ezért azt feltételezhetjük, hogy az esztergomi szinodális könyv első változatát is kalendáriummal látták el, de az nem maradt fenn az utókor számára.

¹⁶ *Alexander Szentirmai*: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 47. (1961) 281.; *Erdő Péter*: A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben. Magyar Könyvszemle 108. (1992) 307.

¹⁷ *Erdő P.*: Szinodális könyv i. m. 272.

¹⁸ *Ignatius Batthyány*: Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli 1785–1827. III. 466–491.; *Dankó Josephus*: Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL. Strigonii 1865. 1–32.

¹⁹ *Carolus Péterffy*: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. I. Posonii 1741. 202–211.; *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 507–518.

²⁰ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 546–566.

²¹ *Péterffy, C.*: Sacra concilia i. m. 235–257. Korszerű szövegkritikai kiadása: *Solymosi László*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai Bp. 1997. 45–107.

²² *Solymosi L.*: Legrégebbi ünneplajstrom i. m. 92–93. Megállapította továbbá, hogy Kanizsai halála után 1418 és 1460 között ezt a legrégebbi ünneplajstromot jelentősen megváltoztatták. – uo. 95.

Az esztergomi szinodális könyv második és harmadik kiadásában fennmaradt naptár összevetéséből arra következtethetünk, hogy 1450 és 1493 között jelentős mértékű korrekciót végeztek a szentek tiszteletében és az ünnepnapok megállapításában. Az 1450. évi szinodális könyvet először 1484 körül nyomtatták ki Velencében,²³ majd ugyanitt volt a második kiadás is 1519-ben. Az 1493. évi Estei-féle zsinati határozatokat 1494-ben publikálták Bécsben.²⁴ Az esztergomi naptár módosítását a zsinati határozatok kiadásai alapján az 1484–1493 közötti időszakra szűkíthetjük: Beatrix királynő testvére, Aragóniai János bíboros (1480/82–1485) kormányzósága idejére és Estei Hyppolit esztergomi főpapságának első felére. A naptár korszerűsítése mögött itáliai hatás húzódnak.

Az 1450. évi Szécsi-féle rendelkezés Vízkereszt ünnepét egyedülálló módon, az egyetemes egyház gyakorlatától eltérően január 4-re datálta. Az 1493. évi Estei-féle változat jól képzett szerkesztői korrigálták a valószínűsíthető elírást és visszahelyezték január 6-ra, Vízkereszt eredeti napjára. A többi szinodális könyv egyöntetűen a 4. századtól közkeletű ünnep helyes dátumát közölte az érsekség területén.

Már a legrégebbi esztergomi ünnep összeírás is arról tanúskodik, hogy Szent Adalbert püspök és vértanú napját megkülönböztetett figyelem övezte az egyházmegyében. A lista kibocsátója előírta, hogy Esztergom védőszentjét méltó módon becsüljék meg.²⁵ Mivel ez a keltezetlen lista csak az ünnepek nevét sorolta fel, de az időpontját nem, ezért a szinodális könyvek ünneplistái közül először az 1450. évi Szécsi-féle változat tájékoztat arról, hogy a patrónus ünnepét április 23-án ülték.²⁶ Az egyetemes egyházban ugyanezen a napon Szent Györgyhöz könyörögtek, akinek Rómában a 7. századtól ezen a napon tartották ünnepét. A vértanú pártfogását gyakran keresték egész Európában elsősorban katonai sikereket remélve. Az 1493. évi Estei-féle rendelkezés Szent Adalbert napját indoklás nélkül április 22-re módosította.²⁷ Az itáliai származású Estei Hyppolit esztergomi érsek (1487–1497) és tudós környezete számára fontosabb volt az egyetemes egyház előírása, mint Szent Adalbert korábbi helyi tisztelete.²⁸ Az esztergomi patrónust mégsem Szent György árnyékolta be, mert a nagyvértanú az előző kalendáriumhoz hasonlóan április 24-én maradt. Bálint Sándor úgy vélte, hogy a nagyvértanú ünnepét a Palilia pogány pásztorünnep miatt szorult

²³ *Borsa Gedeon*: Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis. Magyar Könyvszemle 72. (1956) 209–291.; *Uő*: Hazai egyházmegyék Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai. Magyar Könyvszemle 102. (1986) 67.

²⁴ *Borsa G.*: Hazai egyházmegyék i. m. 70.; *Erdő P.*: Szinodális könyv i. m. 272.

²⁵ „festum gloriosi pontificis et martyris sancti Adalberti patroni nostri Strigoniensis ecclesie devotus debet extolli votibus et celeberrime congruis honoribus venerari” – *Solymosi L.*: Legrégibb ünneplajstrom i. m. 93.

²⁶ *Battthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 491.

²⁷ *Battthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 565.

²⁸ Az egyes rendelkezések változatait l. *Dankó, J.*: Vetus hymnarium i. m. 172.

Magyarországon április 24-re.²⁹ Érvelését gyengíti, hogy a pogány mitológiai termékenységű lakomát nem ezen a napon, hanem április 21-én tartották.³⁰ Kniewald Károly a zágrábi érseki könyvtár MR 126 jelzésű kéziratának tanulmányozása során meglepő megállapításra jutott. Kutatása egyértelműen kimutatta, hogy Szent György és Szent Adalbert miscimádságaik kezdetben közösek voltak. Majd a két szent ünnepét lassan elválasztották egymástól, így kerültek végleges saját helyükre, amiről a Pray-kódex már tanúskodik.³¹

Az ünneprevízió során Antióchiai Szent Margit ünnepnapját is pontosították. A szent alakja már a legrégebbi ünneplajstromban is felbukkant, majd az esztergomi szinodális könyv második változata július 12-re helyezte, amit az 1493. évi rendelkezés egy nappal későbbre, július 13-ra írt elő. A szent jelenléte már a 11. században kimutatható volt hazánkban, népszerűsége a 13–14. századra érte el csúcspontját.³² IV. Béla király (1235–1270) és felesége a vértanú iránti megbecsülésből nevezték el leányukat Margitnak, és a vértanú hírnevének terjesztését nagyvonalúan támogatták.³³ A többi szinodális könyv már ezen a napon említette Antióchiai Szent Margitot.

Július hónap során további két eltérést azonosíthatunk a vizsgált esztergomi zsinati határozatokban. A Szécsi-féle szinodális könyvben nem található meg Szent Jakab apostol és Szent Anna napja, míg az előbbihez július 25-én, az utóbbihoz július 26-én könyörögtek fél évszázad múlva. A későbbi zsinati határozatok már ebben a formában parancsolják a két szent pártfogásának kérését.

Az esztergomi szinodális könyv két későbbi változata az Úrszínváltozás (*transfiguratio Domini*) szabályozásánál is különbözik.³⁴ A keleti egyházban már a 6. századtól kezdődően megjelentek a Tábor-hegyi eseménnyel kapcsolatos liturgikus utalások, amely során Krisztus három kiválasztott apostolának, Péternek, Jakabnak és Jánosnak megmutatta istensége dicsőségét. Az ünnep a nyugati egyházban lényegesen később, az ezredforduló táján terjedt el és erősödött fel a végidővárással párhuzamosan. III. Callixtus pápa (1455–1458) felkarolta az eszkatológiai színezetű ünnepet és kötelező jellegű megtartását rendelte el az egész akkori keresztény világ számára 1457-ben. Az egyes vidékeken eltérő szokásokat eltörölte, és az 1456-os nádorfehérvári győzelem hírének Rómába érke-

²⁹ *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I–III. Szeged 1998. II. 327.

³⁰ *Robert Thomas Hampson*: *Medii aeui calendarium: or Dates, charters, and customs of the middle ages, with Kalendars from the tenth to the fifteenth century I–II*. London 1841. I. 249–250.

³¹ *Kniewald K.*: A „Hahóti-kódex” i. m. 108.

³² *Kosztai László*: Adalékok antiochiai Szent Margit Árpád-kori tiszteletéhez. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 124. (2006) 23–27.

³³ A két szent kultuszának keveredéséhez hozzájárult, hogy Árpád-házi Szent Margit koponyáját nem csak január 18-i ünnepnapján helyezték ki, hanem Antióchiai Szent Margit július 13-i ünnepén is. Vö. *Orbán Imre*: Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988. I. Szerk. Juhász Antal. Szeged 1989. 207.

³⁴ Az ünnep még hiányzik a legrégebbi esztergomi ünneplistáról. vö: *Solymosi L.*: Legrégebbi ünneplajstrom i. m. 93.

zése napjára, augusztus 6-ra helyezte. Mivel az 1450-es szinodális könyv ünneplistája ezt megelőzően készült el, ezért az Úrszínváltás még a korábbi előírás alapján augusztus 4-én volt.³⁵ Az Úrszínváltás az 1493. évi Estei-féle zsinati határozatokban augusztus 6-ra került át,³⁶ tehát a pápai rendelkezés már meghonosodott ekkor az esztergomi érsekségben.

Ha az esztergomi szenteket és ünnepeket összevetjük az 1515. évi veszprémi zsinati határozatok ünneplistáival, akkor csak Szent Adalbert hiányzik a veszprémi naptárból. Ellenben Szent Mihály májusi napját csak Veszprémben ülték meg, az esztergomi szinodális könyvek nem tértek ki a veszprémi egyházmegye patrónusának tavaszi ünnepére. Ugyanakkor további három esetben figyelhetjük meg, hogy az esztergomi szinodális könyv nem tünteti fel a veszprémi kalendáriumból ismert szentet. Személyüket az egyházatyák között kell keresnünk.

A legrégebb esztergomi ünneplista még mind a négy egyházatyát megörökítette.³⁷ Az esztergomi szinodális könyv változatai³⁸ – akárcsak majd a váradi szinodális könyv – a négy egyházatya közül csak Nagy Szent Gergely napjáról számoltak be. Később a másik három egyházatya a már említett ünneprevízió során kikerült az egyházmegyei kalendáriumból. Ezzel szemben a veszprémi zsinati határozatok ünneplistája megőrizte mind a négy egyházatya alakját: Nagy Szent Gergely (márc. 12.), Szent Ambrus (ápr. 3.), Szent Ágoston (aug. 28.) és Szent Jeromos (szept. 30.) közismertek maradtak Veszprémben.³⁹

Az esztergomi zsinati határozatok közös többlete⁴⁰ Szent Imre herceg ünnepe november 5-én.⁴¹ Jelenleg még nem találtunk sem utalást, sem megfelelő magyarázatot arra, miért nem szerepel Szent Imre a késő középkori veszprémi kalendáriumban. A herceg itt tette le nyilvános szüzességi fogadalmát, feltehetőleg Szent György oltáránál, tisztelete jelentős volt a középkor folyamán Veszprémben. Alakja a szüzesség ideáját, a szerzetesi buzgalmat és a papi nőtlenység eszményét erősítette.⁴² Váradhoz sokkal szomorúbb esemény köti. A hagyomány szerint nem messze Váradtól, kedvenc vadászhelyén, a bihari Igfon-erdőben sebesült meg halálosan.⁴³

Ezzel térjünk is át a kalocsai egyháztartomány joghatósága területén alkotott zsinati határozatokra. A kalocsai egyháztartomány területén öt késő közép-

³⁵ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 491.

³⁶ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 566.

³⁷ *Solymosi L.*: Legrégibb ünneplajstrom i. m. 93.

³⁸ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 491., 565.

³⁹ A szentek ünnepnapjai megtalálhatóak *Solymosi L.*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai Bp. 1997. 105–106.

⁴⁰ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 491., 566.

⁴¹ Szent Imre herceg napját Váradon is november 5-én tartották. Vö. DL 29 416. p. 28.

⁴² Szent Imre szüzességi eszméjéhez l. *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp. 2000. 141–144.

⁴³ A közeli hegyközszentimrei patrocínium feltehetőleg halála emlékét őrzi. *Barna Bálint*: A középkori Szent Imre-kép. *Studia Caroliensia* (2006: 3–4. sz.) 96.

kori egyházmegyei zsinatról tudunk. Ezek közül egy szinódust hívtak össze Kalocsán, a többi négy az érsekség területén lévő erdélyi és váradi egyházmegyében volt. A szinodális aktivitás az erdélyi és váradi egyházmegyére koncentrált ebben a régióban. Hasonló következtetésre jutott a jelenlegi zenetörténeti kutatás, amikor a hazánk dél-keleti részében a kalocsai hagyománytól független, önálló váradi rítus létezését állapította meg a váradi és erdélyi egyházmegye liturgikus forrásainak közös vonásai miatt.⁴⁴

Az első ismert szinódus Łabiszyni Máté püspöksége (1443–1461) alatt volt Gyulafehérváron. A püspök Temesváry János szerint a papság meglazult fegyelmének helyreállítása miatt tartott egyházmegyei zsinatot 1453. április 15-én.⁴⁵ Majd Szapolyai Miklós erdélyi püspök (1461–1468) hívott össze zsinatot az egyházi élet viszontagságai és a társadalmi problémák megoldására. Az érsekség harmadik egyházmegyei zsinatára Kalocsán került sor Váradi Péter (1481–1501) érsek⁴⁶ idejében, 1490-ben. Az egyháztartomány negyedik zsinatát 1520-ban tartották Erdélyben Várdai Ferenc püspök (1513–1524) vezetésével. Zsinati határozatok azonban csak az egyháztartomány utolsó egyházmegyei zsinatáról maradtak fenn, ami 1524-ben Váradon volt.

A váradi zsinati határozatok utolsó lapjain található az egyházmegye hiányos naptára. A felsorolás csonkán maradt fenn, december hónap 8. napjával, Szűz Mária fogantatásának ünnepével félbeszakadt. A hiány a többi szinodális könyv alapján mégis nagy biztonsággal kiegészíthető. Ha azt feltételezzük, hogy ebben a hónapban már nincs más váradi sajátos ünnep, akkor a naptár a fennmaradt ünneplisták alapján rekonstruálható. A veszprémi zsinati határozatokban és az esztergomi szinodális könyv második változatában egyaránt hét-hét decemberi ünnep volt: Miklós püspök december 6-án, Mária fogantatása december 8-án, Tamás apostol december 21-én, Jézus születése december 25-én, István első vértanú december 26-án, János apostol 27-én, az Aprószentek december 28-án. Az Estei-féle szövegben Szent István protomártírnak nem volt külön ünnepe, ellenben a karácsony háromnapos ünnep volt. A váradi zsinati határozatok hiányzó része nagy valószínűséggel ugyanezeket az ünnepeket közölte. Érdekes módon a decemberi töredéken túl a váradi naptárból további két nap kérdéses. Míg a kézirat szerint március és augusztus hónap *habet dies XXX*, addig a veszprémi és az esztergomi normában mindkettő 31 napos. A váradi egyházmegye területén ugyanaz az időszámítás volt életben, a másoló egy-egy I betűt leahagyott a szöveg átírásakor. A többi tíz hónapban a napok száma megegyezik a többi szinodális könyvével. Annak ellenére, hogy az ünneplista az 52 évközi vasárnapot nem jelölte, természetesen azokat is ide kell számolnunk, mivel a liturgikus év fontos részei.

⁴⁴ Dobszay L.: Az esztergomi rítus i. m. 21.

⁴⁵ Temesváry János: Erdély középkori püspökei. Cluj-Kolozsvár 1922. 362.

⁴⁶ Élethez bővebben I. Fraknói Vilmos: Váradi Péter kalocsai érsek élete. Századok 17. (1883) 489–514., 705–749., 825–843.; Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln 1991. 335–402.

A vasár- és ünnepnapok száma a változó ünnepeket is befolyásolta. A nagy mozgó ünnepek közül Húsvét, Pünkösöd és a Szentháromság ünnepe is vasárnapra esett.

Ha az esztergomi érsekség és a váradi egyházmegye középkori zsinati határozatainak kalendáriumait összehasonlítjuk, akkor az alábbi érdekességet figyelhetjük meg: Az esztergomi⁴⁷ és a veszprémi határozatok⁴⁸ szent kereszt felmagasztalását az egyetemes egyház gyakorlat szerint szeptember 14-én végezték. Ezzel szemben a középkori Váradon egy héttel később, szeptember 21-én⁴⁹ állították ki ünnepélyesen a keresztet. Az egyetemes egyház előírásától eltérő váradi keresztfelmagasztalás megfelelő magyarázata még várat magára, további kutatást igényel. A két rítus heortológiai hagyományában fellelhető másik eltérés nagy valószínűséggel az előbb említett sajátos praxis miatt alakult ki. Míg az esztergomi érsekség területén szeptember 21-én Máté apostol és evangélista napját ülték, addig a váradi ünneplista szerint Máté apostol két nappal később, szeptember 23-án⁵⁰ volt. Így a keresztfelmagasztalás és Máté apostol napjának ütközését ügyesen elkerülték Váradon. Ez sokkal inkább tudatos szerkesztői tevékenységre, mintsem másolási gondatlanságra vall.

A váradi egyházmegye 16. századi kalendáriumában hét olyan egyedi ünnepet számolhatunk össze, amelyeket az esztergomi egyháztartomány zsinati határozataiban nem fedezhetünk fel. Lássuk először ezeket a szenteket.

Közülük az első Szent Dorottya (*Dorothea*) szűz és vértanú az év során. A váradi kalendárium február 6-ra⁵¹ rendeli el ünnepét az egyházmegye területén. Szent Dorottya a négy fő-szűz (*virgines capitales*) karát alkotja Antióchiai Szent Margittal, Alexandriai Szent Katalinnal és Szent Borbálával együtt. Szent Dorottya a Diocletianus-féle keresztényüldözésben az elsők között nyerte el a vértanúságot Cezáreában. Kultusza az Árpád-korban ismeretlen volt, említése először 1362-ben jelent meg.⁵² Imádsága a Nagyszombati-kódexben maradt fenn 1513-ból.⁵³ Legendáját Ráskai Lea jegyezte fel a Cornides-kódexben 1514 és 1519 között.

Az Itáliában tanult Meszesi Demeter váradi püspök (1345–1372) oltárt építtetett Szent Dorottya emlékére a székesegyházban.⁵⁴ Elismertsége egyre jobban elterjedt az egyházi központokban, a vasvári káptalan temploma után (1395) Csanádon (1419), Gyulafehérváron (1451), Egerben (1482), Vácott (1497) és Győrött a székesegyházban készítettek neki oltárt, és gondoskodtak a hozzá tartozó földbirtokról.⁵⁵ Szent Dorottya váradi népszerűségét tovább erősítette, hogy

⁴⁷ *Batthyány, I.*: Leges eccl. i. m. III. 491., 566.

⁴⁸ *Solymosi L.*: A veszprémi egyház i. m. 106.

⁴⁹ DL 29 416. p. 28.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ DL 29 416. p. 26.

⁵² *Knauz Nándor*: Kortan. Bp. 1876. 179.

⁵³ Az imát közli: *Bálint S.*: Kalendárium i. m. II. 227.

⁵⁴ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története I. Nagyvárad 1883. 186.

⁵⁵ *Bálint S.*: Kalendárium i. m. II. 229–230.

1474-ben a szent ünnepnapja után a török támadásból megmenekültek mindazok, akik behúzódtak a székesegyház falai közé.

A második váradi sajátosság Szent Péter apostol székfoglalásának⁵⁶ február 22-i ünnepe.⁵⁷ A népnyelv Üszögös Szent Péter napjaként emlegette,⁵⁸ mert rossz idő esetén a gabona megüszögösödött. A kilencedik századi római martyrologiumok Szent Péter székének két ünnepét is megörökítették. Az első Szent Péter római székéhez társult, amely a főapostol Örök Városban végzett főpapi tevékenységét méltatja január 18-án. A másik dedikáció február 22-én volt, a liturgikus kódexekben Szent Péter antióchiai székfoglalásaként (*Cathedra Sancti Petri*) szerepelt.⁵⁹ A hagyomány szerint ekkor foglalta el Antióchia püspöki székét. Az ünnep a Nyitrai- és a Pray-kódexnek köszönhetően közkeletű volt korábban az esztergomi egyháztartományban is, de a szinodális könyvek a 14. század végétől már hallgattak róla.

Az egyházi év során az apostolokra általában külön-külön vagy párban emlékeztek meg. A váradi zsinati határozatokban azonban rendhagyó módon megjelent a 12 apostol közös napja is július 15-én.⁶⁰ Az apostolok elindulása vagy oszlása (*Dispersio*, *Divisio* vagy *Dimissio Apostolorum*) elnevezésű ünnep az apostolok térítő munkába indulására irányította a vallásos áhítatot: „Menjetek tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsátok meg őket mindannak a megtartására, amit parancsoltam nektek. S én veletek vagyok mindennap, a világ végéig”⁶¹ – parancsolta Jézus tanítványainak. A jellegzetesen középkori gondolat a 11. századtól ismert. Írországból a bencések közvetítésével terjedt el Európa nagy részében, különösen Spanyolországban és Itáliában. Az ünnep nem vált általánossá, liturgikus jellegű kódexekben alig fordult elő,⁶² a trentói zsinat (1545–1563) pedig a népi vallásosság körébe utalta; később a *Calendarium Romanum* sem közölte már.

A negyedik önálló ünnep a Szent László váradi kultuszából fakad. A szent király ünnepét két alkalommal is megülték Váradon a középkor végén.⁶³ Megemlékeztek szentté avatásáról⁶⁴ (*elevatio*) június 27-én, majd temetéséről is⁶⁵ jú-

⁵⁶ Az ünnepről bővebben l. Radó, P.: Enchiridion i. m. II. 1375–1376.

⁵⁷ DL 29 416. p. 26.

⁵⁸ Az ünnep liturgikus elnevezéseivel l. Bálint Sándor: Népművelés. Az egyházi év néprajza. Bp. 1938. 177–178.

⁵⁹ Knauz N.: Kortan i. m. 153.

⁶⁰ DL 29 416. p. 27.

⁶¹ Mt 28,19–20.

⁶² Kniewald K.: A Pray-kódex i. m. 28.

⁶³ Knauz N.: Kortan i. m. 206–207.

⁶⁴ A szent kultuszának kialakulásához l. Klaniczay Gábor: Szent László kultusza a 12–14. században. In: A középkor szerete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. 357–374.; Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban: A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái. Századok 134. (2000) 117–145.

lius 29-én.⁶⁶ Az esztergomi érsekség zsinati határozataiban csak az első ünnepet fedezhetjük fel. Szent László júliusi napja rávilágít arra, hogy Váradon az egyetemes ünnepek megtartása mellett keresték a püspökséggel kapcsolható szentek lokális kultuszának terjesztését. A nagy búcsújáró helyek – mint például Várad is – a helyi érdekeltségű ünnepnapon vonzották a legtöbb hívót.

A Havi Boldogasszony (*Maria ad nives* vagy *Maria de nive*)⁶⁷ a következő önálló váradi ünnep augusztus 5-én.⁶⁸ Eredete a római *Beata Maria Virgo ad nives*, a Santa Maria Maggiore bazilika címünnepéhez kötődött.⁶⁹ Az alapítás érdekes legendája miatt a nép szinte özönlött ezen a napon Rómában, majd az ünnep meglepő gyorsan elterjedt Európában. Holl Béla a Havi Boldogasszony hazai liturgikus tisztelete kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy az ünnep a 14. század legvégén jelent meg hazánkban és a 15. században már jelentős térhódítást ért el.⁷⁰ Fellendítéséért többek között Julián pápai legátus (1442–1444) munkálkodott eredményesen hazánkban.⁷¹ A Havi Boldogasszonyra való utalások a Hunyadi család levelezésében is számottevően megnövekedtek,⁷² akik szintén a szívükön hordozták az ünnep előmozdítását.

A szinodális könyvek közül a váradi naptár utalt egyedül a Halottak napjára.⁷³ A váradi zsinati határozatok a Mindenszentek utáni napot a lelkek vagy halottak napjaként nevezte. Erre az alkalomra az egyházmegyei zsinat ünnepélyes nagymise végzését rendelte el az elhunytak leli nyugalmáért.

Az utolsó váradi többlet Szent Borbála (*Barbara*) alakja.⁷⁴ A szent már a Pray-kódexben felbukkant a 12. században, de a későbbi szinodális könyvekben már nem szerepelt az esztergomi egyháztartomány területén. A váradi zsinati határozatok ünneplistája december 4-én emlékezett meg a vértanúnőről. Temesvári Pelbárt nyomán az Érdy-kódexben azt olvassuk, hogy apja egy Dioszkorusz nevű pogány nikomédiai kereskedő volt. Dioszkorusz egy magas toronyba záratta be lányát, mivel minden áron meg akarta óvni a keresztény tanítástól. Ennek ellenére Borbála titokban megkeresztelkedett, amiért az apja dühtől vezérelve lefejezte lányát.

⁶⁵ Temetése problematikájának tisztázásához l. *Solymosi László*: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Geccsényi Lajos, Izsák Lajos. Bp. 2011. 125–142.

⁶⁶ DL 29 416. p. 27.

⁶⁷ *Knauz N.*: Kortan i. m. 214.

⁶⁸ DL 29 416. p. 28.

⁶⁹ *Radó, P.*: Enchiridion i. m. II. 1354.

⁷⁰ *Holl Béla*: A Havi Boldogasszony hazai liturgikus tiszteletének középkori kezdetei. In: Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Barna Gábor. (Szegedi vallási és néprajzi könyvtár. Bibliotheca religionis popularis Szegediensis 7.) Szeged 2001. 90.

⁷¹ *Bálint S.*: Kalendárium III. 170.

⁷² *Holl B.*: Havi Boldogasszony i. m. 89.

⁷³ DL 29 416. p. 28.

⁷⁴ Uo.

Szent Borbála az egyik legkedveltebb középkori szent volt, a tizennégy segítő (*quattuordecim auxiliaiores*, másként *quattuordecim advocati*) egyike. A segítő szentek európai kultuszát a pestistől való félelem mozdította elő a 14. században. Közéjük tartozott három szent püspök: Balázs (febr. 3.), Erazmus (jún. 2.) és Dénes (okt. 9.), három katona: Ákos (jún. 22.), Euszták (szept. 20.) és György (ápr. 23.), három ifjú: Cirjék (aug. 8.), Pantaleon (júl. 28.) és Vitus (jún. 15.), három szűz: Borbála (dec. 4.), Katalin (nov. 25.) és Antióchiai Margit (júl. 13.), valamint Kristóf (júl. 25.) és Egyed (szept. 1.).

A váradi szinodális könyv jelenlegi csonka formájában is alkalmas arra, hogy az esztergomi egyháztartománnyal megegyező és attól lényegesen eltérő kultuszemlékeket megállapítsunk. A hét sajtóságos váradi ünnep és a hazai liturgikus szokástól való két eltérés markáns különbséget mutatnak az esztergomi rítushoz képest. További interdiszciplináris kutatás szükséges a váradi egyedi ünnepek kialakulásának megállapításához és forrásainak lokalizálásához, ami nagyban segítené a váradi rítus elhelyezését mind a hazai, mind az európai liturgikus örökségben.

A kortárs szinodális könyvek ünneplistáiban előforduló eltérések

Ünnep neve	Az 1450-es esztergomi ünneplista	Az 1493-as esztergomi ünneplista	Az 1515-ös veszprémi ünneplista	Az 1524-es várad ünneplista
Epiphania Domini	január 4.	január 6.	január 6.	január 6.
Dorottya vértanúnő	–	–	–	február 6.
Szent Péter apostol székfoglalása	–	–	–	február 22.
Szent Ambrus	–	–	április 3.	–
Szent Adalbert	április 23.	április 22.	–	–
Szent Mihály	–	–	május 8.	–
A Tizenkét apostol	–	–	–	július 15.
Szent Margit	július 12.	július 13.	július 13.	július 13.
Szent Jakab apostol	–	július 25.	július 25.	július 25.
Szent Anna	–	július 26.	július 26.	július 26.
Szent László temetése	–	–	–	július 29.
Úrszínváltozás	augusztus 4.	augusztus 6.	augusztus 6.	augusztus 6.
Szent Ágoston	–	–	augusztus 28.	–
Szent Kereszt felmagasztalása	szepember 14.	szepember 14.	szepember 14.	szepember 21.
Mátyás apostol	szepember 21.	szepember 21.	szepember 21.	szepember 23.
Szent Jeromos	–	–	szepember 30.	–
Havi Boldogasszony	–	–	–	október 5.
Halottak napja	–	–	–	november 2.
Szent Katalin	november 25.	november 25.	november 25.	november 24.
Szent Borbála	–	–	–	december 4.
Szent István vértanú	december 26.	–	december 26.	december 26.

A Gyulaiak és a ferencesek

Mint ismeretes, a magyarországi obszerváns ferencesek 1448-ban megalakult vikáriája a 15. század második felére a Magyar Királyság legnagyobb szerzetesközösségévé vált. A rájuk vonatkozó források hatalmas mértékű pusztulása miatt azonban rendkívül keveset tudunk a szerzetesközösség és a világi társadalom kapcsolatrendszeréről. A szórványosan fennmaradt adatok döntő többsége önmagában áll, előzmények és folytatás nélkül, így nem teszik lehetővé, hogy hosszabb időintervallumon keresztül vizsgáljuk egy személynek, egy családnak vagy egy településnek a ferences rend szigorúbb ágához fűződő kapcsolatát.¹ Ugyanakkor az utóbbi években több olyan tanulmány is megjelent, amelyek új eredményeket hoztak ezen a területen: a Budapesti Történeti Múzeum 2008-ban megrendezett Hunyadi Mátyás-kiállításának katalógusában több szakterület képviselői is foglalkoztak Mátyás király és az obszervánsok viszonyával,² 2011-ben Fedeles Tamás mutatta be az Újlaki család ferences kapcsolatait,³ 2013-ban pedig Tárcai János székely ispán családja obszerváns kapcsolatainak feldolgozására került sor.⁴ Jelen

¹ *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1922–1924.; *Marie-Madeleine de Cevins*: Les franciscains observants hongrois de l’expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540). (Bibliotheca Seraphico-Capuccina 83.) Roma 2008., további bőséges szakirodalommal. Recenzióját l. *Molnár Antal*: Egy válság anatómiája. BUKSZ 20. (2008) 216–224.; *Uő*: Observants in Hungary. Critical Notes on a Recent Study. Archivum Franciscanum Historicum 102. (2009) 227–242. – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00099/14/2) támogatásával készült. E helyen is köszönetet mondok Neumann Tibornak a dolgozathoz fűzött értékes észrevételeiért.

² *Varga Imre Kapisztrán OFM*: Mátyás király és az obszerváns ferencesek. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008. 401–404. Az obszervánsokkal is foglalkozik *Szovák Kornél*: A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága. In: Hunyadi Mátyás i. m. 393–396.; *Papp Szilárd*: Mátyás egyházpolitikájának építészeti emlékei. In: Hunyadi Mátyás i. m. 408–411.

³ *Fedeles Tamás*: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. Századok 145. (2011) 377–418., 383–386.

⁴ *Kertész Balázs*: Újabb adatok a magyarországi obszerváns ferencesek történetéhez és Werbőczy István életéhez. In: Források és hagyományképek. Szerk. Stemler Ágnes. Bp. 2014. 87–99. Itt emlitem meg, hogy Grebeni Hermanfi László 1490. szept. 19-én kelt végrendeletében az egyháziak közül elsősorban az obszerváns ferenceseket és a domonkosokat részesítette előnyben, l. *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe. Századok 141. (2007) 843–877., Századok 142. (2008) 267–313., 308–310.

tanulmány megírásához elsősorban a magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt okleveleinek és leveleinek az összegyűjtésére és kiadására irányuló munka adta az ösztönzést, melynek során több olyan forrás is előkerült, amelyek a Baranya megyei Gyulai család és az obszervánsok viszonyára vonatkoznak. A família ismert a szakirodalomban, a legrészletesebben Kubinyi András foglalkozott velük az Ernuszt Zsigmond pécsi püspök haláláról és hagyatékáról írt tanulmányában.⁵ Első lépésként a Gyulaiak történetét foglalom össze a szakirodalom alapján, új adatokkal és észrevételekkel egészítve ki az eddigi ismereteinket, ezt követően kerül sor a család és a ferencesek kapcsolatának bemutatására, végül pedig Doroszlai Istvánról ejtek néhány szót, aki – ahogy azt látni fogjuk – már világiként is közeli viszonyban állt a Gyulaiakkal, s ezt a viszonyt obszerváns ferencesként is fenntartotta.

A Gyulaiak

A Gyulai család Engel Pál genealógiai munkája és Kubinyi András hivatkozott tanulmánya szerint a Győr nemzetség óvári ágához, C. Tóth Norbert kutatási eredményei szerint a Győr nemzetség győri-mosoni ágának óvári alágához tartozott.⁶ Egyik ősiük, Óvári Konrád, miután mind Moson, mind Pozsony megyéből kiszorult – a Héderváriak, illetve Csák Máté terjeszkedése miatt –, Baranya megyei birtokain telepedett le fiával, Jakabbal együtt. 1290 előtt felépítette új székhelyét, Kéménd várát, a Baranya megyei Gyula mellett pedig pálos kolostort alapított Szent László tiszteletére.⁷ Az óvári ág – illetve alág – Óvári Konrád fia, Jakab két fiánál kettévált: Miklóstól a Gyulai, Konrádtól a Kéméndi család származott.⁸ A 15. század első felében a Gyulai família tovább osztódott: Gyulai Mihály fia, Mihály és felesége, Geszti Anna utódai a Geszti nevet használták.⁹

⁵ *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok 135. (2001) 301–361., 327–339.

⁶ *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája, 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. Bp. 2001. CD-ROM. Győr nem 1. Óvári ág 1. tábla, Győr nem 1. Óvári ág 2. tábla: Gyulai.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 327–328.; *C. Tóth Norbert*: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2001. 53–72. Érdemes rámutatni, hogy mindhárom munka ugyanabban az évben, 2001-ben jelent meg.

⁷ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 339.; *C. Tóth N.*: A Győr-nemzetség i. m. 60–63.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 328.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 64.; *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Szerk. F. Romhányi Beatrix. Bp. 2007. CD-ROM.

⁸ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 93., 127.; *Uő*: Magyar középkori adattár i. m. Győr nem 1. Óvári ág 1. tábla.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 328.

⁹ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 85.; *Uő*: Magyar középkori adattár i. m. Győr nem 1. Óvári ág 2. tábla: Gyulai.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 328.

A Gyulai család pontos leszármazását nem ismerjük. Jelen tanulmány Gyulai Györgyöt és leszármazottait érinti, azt azonban nem tudjuk, hogy György pontosan milyen rokoni viszonyban állt a Gyulai família ismert tagjaival, ezért nem tudjuk elhelyezni a családfán.¹⁰

Györgyre az első ismert adatot Guti Ország Mihály nádor 1467. január 22-én kelt oklevele tartalmazza, mely szerint Baranya megye közgyűlésén Geszti János, László és Mihály, valamint Gyulai László és György panaszt tettek, hogy a Babarcra menő ugi, permányi, belvárdi, gyulai, olaszi és tótfalusi jobbágyaiktól Bólyon jogtalanul vámot szednek. Kubinyi András megállapítása szerint az oklevél azt mutatja, hogy a Gesztiek és a Gyulaiak ekkor még közösen birtokolták ősi javaikat.¹¹ János pécsi püspök (Janus Pannonius) ugyanazon év május 18-án kelt oklevelében a neki és a pécsi egyháznak tett szolgálataiért felmentette György pécsi, *Horwath ucza*i telkét a püspöknek fizetendő adók alól. Az oklevél tanúsága szerint Gyulai ekkor a főpap familiárisa volt.¹²

1480-ban Györgynek öt fiát említik: Jánost, Pétert, Gergelyt, Mihályt és Györgyöt.¹³ 1487 januárjában a felesége, Veronika, Osztopáni Perneszi Pál leánya már nem volt az élők sorában, az öt fiú közül pedig ettől kezdve már csak hárommal találkozunk: Jánossal, Gergellyel és Mihállal.¹⁴ 1489. szeptember 10-én Rozsályi Kun Jakab pécsi várnagy 200 aranyforintért eladta pécsi házát Gyulai Györgynek és három fiának.¹⁵

György időközben újra megnősült. Feleségének a keresztnévét Soproncai István obszerváns ferences vikárius 1492. szeptember 12-én kelt okleveléből ismerhetjük meg: a vikárius Györgyöt a feleségével, Borbálával, valamint fiaival, Jánossal, Gergellyel és Mihállal együtt felveszi a rend konfraternitásába, azaz testvérületébe, és a vikária minden lelki javában részesíti őket.¹⁶

Az 1490-es évek közepén Györgyöt Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és királyi kincstartó szolgálatában találjuk: a püspök 1494. február 18-án Baranya megye alispánjainak nevezte ki két familiárisát, Teremhegyi Bika Jánost és Gyulai Györgyöt.¹⁷ János, György legidősebb fia ugyanaznap levelet írt az apjának Budáról, amelyben

¹⁰ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 328–329., 360. Engel Pál töredékként tüntette fel Gyulai György családját, l. *Engel P.*: Magyar középkori adattár i. m. Győr nem 1. Óvári ág 2. tábla: Gyulai.

¹¹ DF 260 099. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 328.

¹² DF 260 103. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 329.

¹³ DF 260 128. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 329.

¹⁴ DL 49 530. Veronikához l. *Neumann Tibor*: A Szapolyai család legrégebbi címere. Turul 84. (2011) 125. 23. jegyz.; *Uő*: A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért) Századok 148. (2014) 395.

¹⁵ DF 260 135. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 330., szept. 9-i datálással.

¹⁶ DF 260 141. Engel és Kubinyi hivatkozott munkái nem ismerik György feleségeit, l. *Engel P.*: Magyar középkori adattár i. m. Győr nem 1. Óvári ág 2. tábla: Gyulai.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 360.

¹⁷ DF 260 146. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 332. A kinevezés hátteréhez l. *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 400.

értesíti a kinevezéséről.¹⁸ György alispáni tisztségére 1497. május 6-ig ismerünk adatokat.¹⁹ Az utóbbi – Bajnai Both András Gyulai Györgynek írt levele – egyben az utolsó, Györgyre vonatkozó információ.²⁰

Fiai közül János vitte a legtöbbre, aki már 1477-ben feltűnik Szapolyai Imre tokaji provizoraként.²¹ 1490. július 11-én Litvai Horvát Péter és Litvai Horvát Damján fia, István neki adományozták a Körös megyei Dubovc birtokot.²² János jó anyagi helyzetére utal, hogy ugyanezen a napon megvásárolta a Litvai Horvát családtól a szintén Körös megyében fekvő Kustyerolc kastélyt és uradalomát, amelyet azonban két évig sem birtokolt: 1492 márciusában 1200 forintért eladta Kustyerolcot a szlavón nemesség egyik tekintélyes képviselőjének, Raszinyakeresztúri Bocskai Péternek.²³

Úgy tűnik, hogy János egy rövid időre távol került mind Baranya megyétől, mind Szlavóniától: Nagylucsei Orbán egri püspök 1491. március 6-án kelt levelében familiárisaként és az Abaúj megyei Hejce officialisaként említi.²⁴ Nagylu-

¹⁸ DF 260 529. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 332. A levél címzése Baranya megye ispánjának nevezi Gyulai Györgyöt: „Egregio Georgio Gyulay, comiti comitatus de Baranya, domino ac genitoris meo carissimo.” Az alispánok comes megnevezése nem volt szokatlan, l. *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején. Szerk. Szvirček Ferenc. (Discussiones Neogradiensis I.) Salgótarján 1984. 15. 1. jegyz.

Szlavóniában, ahol eredeti értelemben vett ispánok nem voltak, a megyék vezetőit, akiket a szlavón bán nevezett ki, hol comesnek, hol vicecomesnek neveztek a források, l. *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 299. 1494. nov. 17.: DF 260 149. (Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyz.); 1494. dec. 15.: DF 260 151. (Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyzet.); 1494. dec. 30.: DF 260 525. (Kiadása: *Fedeles Tamás*: A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat [1494–1495]. Szeged 2012. 227.); 1495. jan. 6.: DL 46 291. (Kiadása: *Fedeles T.*: A király i. m. 227–228.); 1495. jan. 13.: DF 260 541. (Kiadása: *Fedeles T.*: A király i. m. 229–230.); 1495. máj. 30.: DF 260 546.; 1497. máj. 6.: DF 260 483. (Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 332. 223. jegyz.)

²⁰ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 360.

²¹ A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. Bp. 2012. 144–145. Vö. *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 395.

²² DL 49 389. A II. Ulászló király által 1496. jún. 22-én kiállított oklevél, amely megerősítette Gyulai Jánost Dubovc birtokában, arról tanúskodik, hogy Dubovc tényleges birtokbavétele éveken át húzódott. Corvin János 1495. júl. 2-án kelt oklevele szerint Dubovcot már Mátyás király Gyulai Jánosnak adományozta, és a zágrábi káptalan iktatta is azt Gyulainak, l. DL 49 471., átírását l. II. Ulászló említett oklevelében. Dubovc birtoklástörténetéhez l. *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János, 1473–1504. Bp. 1894. 220–221., 243–244.; *Pálosfalvi Tamás*: Bajnai Both András és a szlavón bánóság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rác György. (Analecta mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 256.; *Uő*: The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526. Bp. 2012. 27., 37. <http://www.etd.ceu.hu/2012/mpmpat01.pdf> (2013. okt. 3.); *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 413.

²³ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 330–331.; *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti füzetek 26.) Bp. 1999. 170–171.; *Csánki Dezső*: Körösmegye a XV. században. Bp. 1893. 9–10. A Raszinyakeresztúri Bocskai családhoz l. *Pálosfalvi T.*: The Noble Elite i. m. 52–61.

²⁴ DF 260 137. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331.

csei halála (1491. október 21.) után Jánost ismét Szlavóniában találjuk, Corvin János herceg szolgálatában: 1492 februárjában ő volt Krapina – a szlavóniai Corvin-birtokok központja – várnagya.²⁵ A következő évben – minden bizonynyal Corvin egyre kilátástalanabbá váló helyzete miatt – megpróbált Geréb Péter szolgálatába szegődni, de végül a herceg familiárisa maradt, aki 1493 decembereben Poki Péter helyett Gyulai Jánost és Perneszi Imrét nevezte ki a bajmóci vár kapitányává.²⁶ Gyulai 1495. január 1-jén Krapináról írt levelet mint *capitaneus Zagorie ac Montis Grecensis* apjának és Gergely testvérének, amelyben értesíti az apját, hogy Szerecsen Lajos egy lovat kért tőle, s ezért kéri az apját, hogy küldjön Szerecsennek egy lovat. Ezt követően testvérét, Gergelyt szólítja meg, s közli vele: írt Szerecsen Lajosnak, hogy mindenben támogassa Gergelyt.²⁷

II. Ulászló király 1495 februárjában a szlavón és horvát rendeknek tartott verőcei gyűlésen Corvin Jánost nevezte ki horvát-szavón bánná, aki április 25-én szlavón vicebánná nevezte ki Gyulai Jánost.²⁸ Az utóbbi még a következő év októberében is betöltötte ezt a tisztséget.²⁹ A vicebánsággal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az 1480-as évek óta, amikor Zágráb és Körös megye ispánja végleg egyesült, a mindenkor vicebánok egyszerre zágrábi és körösi ispánok is voltak.³⁰

Gyulai nem sokkal a kinevezése után, az 1495. május-júniusi budai országgyűlésen eredményesen képviselte urát a Poki Péter elleni perben, amiért Corvin 1495. július 2-án megerősítette őt a már említett Dubovc birtokában.³¹ Ugyanakkor annak is maradt nyoma, hogy az országgyűlés ideje alatt igyekezett kihasználni a pozíciójából eredő lehetőségeket a családtagjai érdekében: május 30-án Budáról levelet írt az apjának, amelyben arra kéri, hogy küldje hozzá a testvérét, Mihályt, mert a bárók közül valamelyiknek a szolgálatába akarja ajánlani.³²

1496 végén vagy a következő évben Gyulai urat váltott: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök – Baranya megye ispánja³³ – szolgálatába állt. Nem mellékes körülmény, hogy az apja – ahogy arról már esett szó – ugyanebben az időszakban

²⁵ DF 260 522. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331.

²⁶ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331.; *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 396–397.

²⁷ DF 260 552. János a következőképpen indokolta apjának a kérését: „quia scitis bene, quod ipse (sc. Szerecsen) nobis semper fuit spiritualissimus amicus.” Gyulai János és Szerecsen Lajos 1491-ben már biztosan ismerték egymást: az utóbbi 100 forintot kért kölcsön az előbbitől 1491. aug. 12-én, l. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331., 346.

²⁸ *Schönherr Gy.*: i. m. 214., 218–219.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 332.; *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 409. A szlavón vicebáni tisztséghez l. *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi László i. m. Századok 142. (2008) 281-től passim; *Uő*: The Noble Elite i. m. 313–318.

²⁹ *Pálosfalvi T.*: The Noble Elite i. m. 371.

³⁰ *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi László i. m. Századok 142. (2008) 284. 114. jegyz.

³¹ *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 411–413.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331.; *Schönherr Gy.*: i. m. 220–221. Dubovchoz l. a 22. jegyzetet.

³² DF 260 546.

³³ A 15. század második felében vált állandóvá, hogy a pécsi püspök egyúttal Baranya megye örökös ispáni tisztségét is viselte, l. *Fedeles Tamás*: A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai. (1009–1543) Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegei József. Pécs 2009. 432.

szintén Ernuszt familiárisa volt. Láthattuk, hogy Baranya megyei alispánjára és egyben az életére az utolsó adat 1497. május 6-áról származik. János 1497 és 1507 között mutatható ki Baranya megye alispánjaként.³⁴ Mivel 1497. szeptember 25-én már biztosan betöltötte ezt a tisztséget, feltételezhető, hogy közvetlenül az apja után lett alispán. A váltásra talán György halála, esetleg rossz egészségi állapota miatt került sor. Mindenesetre János kinevezése arra enged következtetni, hogy szoros kapcsolat alakult ki Ernuszt és a Gyulaiak között.

Ernuszt Zsigmond valószínűleg 1505 nyarának végén hunyt el.³⁵ Halála után János az új pécsi püspök, Szatmári György kancellár szolgálatába állt: 1507-ben az egyik rokonával, Gyulai Ferencsel együtt volt baranyai alispán.³⁶

Ebben az időszakban Baranya megye ispánjai – azaz a pécsi püspökök – alispánjai között rendszerint megtaláljuk a pécsi várnagyokat is,³⁷ így nem meglepő, hogy Gyulai János várnagyságára is maradtak fenn adatok. 1500. november 20-án már biztosan ő volt a pécsi várnagy, és még 1507. szeptember 14-én is betöltötte ezt a tisztséget.³⁸

³⁴ 1497. szept. 25.: DF 279 396.; 1498. okt. 8.: DF 279 395.; 1499. júl. 30.: DL 82 154. (Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyz.; *Uő*: Ernuszt i. m. 333. 233. jegyz.); 1499. okt. 14.: DL 20 868.; 1501. ápr. 21.: DL 82 177. (Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyz.; *Uő*: Ernuszt i. m. 333. 233. jegyz.); 1507. szept. 6.: DL 94 309. (Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyz.; *Uő*: Ernuszt i. m. 335.)

³⁵ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 302.

³⁶ DL 94 309. Vö. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 20. 56. jegyz.; *Uő*: Ernuszt i. m. 335. Gyulai Ferencsel 1495. dec. 7-én is baranyai alispánként találkozunk: DF 279 434. Jelenleg nem ismert, hogy a Gyulai familiának az az ága, amelyből Ferenc származott, milyen rokonsági viszonyban állt Gyulai György családjával, l. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 335.

³⁷ *Fedeles T.*: A püspökség és a székeskáptalan i. m. 432. Az alispáni és a várnagyi tisztség gyakori összekapcsolódására általában l. *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. passim.

³⁸ 1500. nov. 20.: DF 260 155. (Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 333. 234. jegyz.); 1501. nov. 27.: DL 26 077.; 1502. aug. 14.: DL 26 077.; 1503. ápr. 2.: *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812. IV. 511–513.; 1506. márc. 16.: DF 232 258. (Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 303. 10. jegyz.); 1507. szept. 14.: DL 49 477. (Vö. *Fedeles T.*: A püspökség és a székeskáptalan i. m. 434.) Felmerült, hogy Gyulai János már 1495 augusztusában pécsi várnagy volt, l. *Fedeles T.*: A püspökség és a székeskáptalan i. m. 434. A szerző a pécsváradai konvent 1498. dec. 31-én kiadott oklevelére hivatkozik, amelyben a „konvent jelenti [II.] Ulászló királynak ..., hogy 1498. dec. 21-én ... Esztergomban kelt és itt átírt parancslevelének engedelmességgel, Zenthjacab-i Chernel András királyi emberrel tanúul küldte Márton pap testvért, akik dec. 29-én ... Baranya m.-ben megtudták, hogy a parancslevelében foglaltak, miszerint [1495.] júl. 22. körül ... Zsigmond pécsi püspök, nem tudni, mi okból, pécsi várának udvarbíróját ... Phadan-t és akkori várnagyát: Gywla-i Jánost ... fegyveresen Bayna-i Both András Somogy m.-i Wkmerfálwa, Markocz és Kerthweles nevű birtokaihoz tartozó földekre küldte ..., mind igazak.” – L. A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára, 1254–1526. Szerk. Kőfalvi Tamás. Szeged 2006. 417–418. (860. sz.). Kérdéses azonban, hogy az oklevélben leírt hatalmaskodás valóban 1495 augusztusában történt-e, hiszen tudjuk, hogy Gyulai János 1495 tavaszától mint Corvin János familiárisa szlavón vicebánként szolgált. 1495 tavaszán és nyarán Turóci Péterrel együtt vicebáni feladatokat látott el, l. *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Orsz. Levéltárban. Levéltári Közlemények 3. (1925) 116–118. (42–46. sz.).

A leírakból kitűnik, hogy mind baranyai alispánságára, mind pécsi várnagyságára 1507 szeptemberéből származik az utolsó adat. Ezt követően nem tudunk arról, hogy Baranya megyében valamilyen tisztséget betöltött volna. A jelek szerint János ettől kezdve Szlavóniában élt. Valószínűleg szlavóniai kötődésével magyarázható, hogy ő készítette el egykori ura, az 1504 októberében elhunyt, a Varasd megyében fekvő lepoglavai pálos templomban eltemetett Corvin János sírkövét.³⁹ 1511-ben az arisztokrata Szécsi Tamással együtt Szlavónia harmincadosaként tűnik fel.⁴⁰ Utolsó éveiben annak a Brandenburgi György örgrófnak állt a szolgálatában, aki Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix kezével a Corvin-javakat örökölte. 1517-től 1519 novemberéig mutatható ki varasdi alispánként.⁴¹ 1519 végén vagy 1520 elején hunyt el.⁴²

Gyulai György három fia közül János volt a legeredményesebb birtokszerző, aki idővel tekintélyes birtokállományra tett szert Szlavóniában: a már említett Körös megyei Dubovc mellett megszerezte többek között a Varasd megyei Vinica és Trakostyán várakat, valamint Kamenica uradalmát is.⁴³ A három fivér között legalább két ízben került sor osztozkodásra. 1506. június 11-én egyfelől Gyulai János, másfelől Gyulai Gergely és Mihály – többek között Szerecsen Lajos, Gyulai Gáspár és Ferenc közbenjárására – úgy egyeztek meg, hogy János a Baranya megyei Gyula birtokban lévő öröklött birtokrészét tartozékaival és 3500 aranyforinttal együtt átadja Gergelynek és Mihálynak, az utóbbiak pedig a Varasd megyei Vinica várban, a Körös megyei Dubovc kastélyban, valamint a Baranya megyei Harsány várban bírt tulajdonrészüket tartozékaikkal együtt átadják Jánosnak.⁴⁴ Az osztozkodás azonban viszályhoz vezetett, ezért 1512-ben Pogány Zsigmond, Alapi Boldizsár, Turóci Bernát és Batthyány Boldizsár közbenjárására újabb egyezséget kötöttek, melynek értelmében János gyulai birtokrészét tartozékaival és 6000 forinttal együtt átadja a testvéreinek, azok pedig Vinica és Trakostyán várakban, valamint Dubovc kastélyban és Harsány várban bírt részeit átadják Jánosnak.⁴⁵ A két egyezés is azt mutatja, hogy János ezekben az években már elsősorban a szlavóniai birtokszerzést tartotta fontosnak.

Vagyona gyarapítása érdekében bűncselekményektől sem riadt vissza, amit jól bizonyít, hogy a már említett Szerecsen Lajossal együtt elsikkasztották Ernuszt Zsigmond pécsi püspök hagyatékát.⁴⁶

³⁹ *Schönherr Gy.*: i. m. 304–306.

⁴⁰ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 336.

⁴¹ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 336.

⁴² *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 311., 336.

⁴³ *Josip Adamček – Ivan Kamfšus*: Popisi i obráčuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljécu. Zagreb 1976. 25., 37., 42., 92., 94., 106., 110., 121., 138.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 333–335. Itt jegyzem meg, hogy a Gyulai testvérek birtokviszonyainak részletes feldolgozására még nem került sor.

⁴⁴ A pécsváradi konvent i. m. 435–436. (892. sz.).

⁴⁵ DF 260 176. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 333–334.

⁴⁶ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 301–361.

Gyulai János Batthyány Miklós és Raszinyakeresztúri Bocskai Hedvig leányát, Batthyány Zsófiát vette feleségül. Zsófia testvére, Jusztina először Vojkfi Miklós mesterhez ment hozzá, majd annak 1504-ben bekövetkezett halála után Csavlovics Pál felesége lett, aki szlavón vicebáncként is szolgált. János tehát házassága révén tekintélyes rokonsághoz jutott.⁴⁷ A házasságból két fiú és öt leány született: Anna, István, Zsófia, Farkas, Potenciána, Hedvig és Katalin.⁴⁸ A család rezidenciája – legalábbis János életének utolsó éveiben – valószínűleg Vinica volt. Erre utal, hogy János nyolc fennmaradt levele közül kettőt itt írt, 1511-ben és 1519-ben, a felesége három fennmaradt levele közül pedig mindegyik Vinicán kelt, 1519-ben.⁴⁹

A három Gyulai fivér középső tagja, Gergely 1504-ben szintén Ernuszt Zsigmond szolgálatában állt: 1504. június 3-án munkácsi várnagyként és beregi ispánként írt levelet a testvérének, Mihálynak, aki akkor a Valkó megyei Racsa várnagya volt.⁵⁰ Később Batthyány Benedek szolgálatába lépett, aki kincstartóként 1506-ban szolnoki sókamarásnak nevezte ki, 1510-ben pedig ismét munkácsi várnagyként szerepel, de most már Batthyány Benedek szolgálatában.⁵¹ Több tisztségéről nem tudunk, élete további részét valószínűleg Baranya megyei birtokain töltötte el.⁵² Valamikor 1506 után Gergely és Mihály baranyai birtokokat osztottak fel egymás között.⁵³ Anyagi helyzetéről kölcsönügyletei is árulkodnak. 1510-ben Batthyány Benedeknek adott kölcsön 1300 aranyforintot.⁵⁴ Török Imre nádorfehérvári bán 1515. május 1-jén kelt végrendelete szerint Gyulai Gergelynek 1100 vagy 1200 forinttal, Gyulai Jánosnak pedig 300 forinttal tartozott.⁵⁵ 1525-ben Herceg Ferenc két fia, Miklós és Ferenc kapott kölcsön Ger-

⁴⁷ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 336–338.; *Pálosfalvi Tamás*: Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. Turul 86. (2013) 11.

⁴⁸ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 338., 360.; *Engel P.*: Magyar középkori adattár i. m. Győr nem 1. Óvári ág 2. tábla: Gyulai. Érdemes megemlíteni, hogy Hedvig és Istvánfi Pál házasságából született 1538. dec. 8-án Istvánffy Miklós, a történetíró.

⁴⁹ János levelei: 1494. febr. 18. Buda: DF 260 529.; 1494. jún. 26. Pécs: DF 260 530.; 1495. jan. 15. Krapina: DF 260 552.; 1495. máj. 30. Buda: DF 260 546.; 1511. jún. 9. Buda: DF 260 455.; 1511. dec. 23. Vinica: DF 260 454. (János ekkor minden bizonnyal Vinicán töltötte a karácsonyt.); 1514. jan. 23. Körös: DF 232 400.; 1517. jan. 30. Körös: DF 232 466.; 1519. jún. 5. Vinica: DL 38 042. Zsófia levelei: 1519. aug. 2. Vinica: DF 283 340.; 1519. okt. 16. Vinica: DF 267 550.; 1519. dec. 2. Vinica: DF 267 723.

⁵⁰ *Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza 2006. 107. (248. sz.), 19.; *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 318., 338.

⁵¹ DF 260 459., DF 260 477. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 338.

⁵² Gyulai Gergely baranyai birtokaihoz l. A pécsváradai konvent i. m. 435–436. (892. sz.), 436–437. (893. sz.), 440. (904. sz.), 446. (916. sz.), 449–450. (923. sz.), 450. (924–925. sz.); DF 260 176., DF 260 206. Az utóbbi két adathoz l. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 333–334., 351–352.

⁵³ A pécsváradai konvent i. m. 436–437. (893. sz.).

⁵⁴ A pécsváradai konvent i. m. 438. (897. sz.).

⁵⁵ Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Bp. 1994. 3. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 353. 424. jegyz.

gelytől 1050 forintot,⁵⁶ aki kisebb összegekkel – 150, illetve 400 forinttal – a pécsváradai konventet is kisegítette.⁵⁷ Gergely felesége, Endrédi Somogyi Katalin egy tekintélyes Somogy megyei családból származott. A házasságból egy fiú és három leány született: András, Borbála, Erzsébet és Katalin.⁵⁸ Gergelyt 1525. szeptember 25-én súlyos, ágyban fekvő betegként említik, de 1526. március 26-án még életben volt.⁵⁹

Jelenlegi ismereteink szerint a harmadik Gyulai testvér, Mihály, két bátyjával ellentétben soha nem állt Ernuszt Zsigmond szolgálatában. Már 1494-ben ecsedi Bátor Györgyöt szolgálta, aki 1498-ban racsai várnagynak nevezte ki. Mihály még 1505-ben is ezt a tisztséget töltötte be, és Bátor még 1513-ban is tartozott neki a fizetése egy részével.⁶⁰ Mindössze erről az egy tisztségéről maradtak fenn adatok. Később, Gergelyhez hasonlóan, feltehetőleg Mihály is baranyai birtokain gazdálkodott.⁶¹ Petkei Mihály leányát, Katalint vette feleségül, fiukat Miklósnak hívták.⁶² Az apósa 1493-tól 1494-ig Batthyány Boldizsárral együtt jajcai bánként szolgált,⁶³ 1498-tól Szentpéteri Lászlóval közösen a Valkó megyei Kalatinc birtokosa volt.⁶⁴ Mihály anyagi helyzete és társadalmi státusza Jánosétól biztosan, de valószínűleg Gergelyétől is elmaradt. Erre utal, hogy Mihály és Katalin 1517. szeptember 25-én ínségük miatt a Körös megyei Cszemice és Dubovc birtokokban lévő birtokrészeit tartozékaikkal együtt 200 forint ellenében elzálogosították Gyulai Jánosnak.⁶⁵ Mihály 1520 márciusában még életben volt.⁶⁶

A Baranya megyei Gyulai rokonsághoz tartozó Gyulai György és három fia pályafutása kapcsán tehát elmondhatjuk, hogy az arisztokratáknál vállalt familiáris szolgálat valamennyiük életében szerepet játszott, de korántsem azonos mértékben. Érdemes hangsúlyozni, hogy Ernuszt Zsigmond pécsi püspöknek a család három tagja is szolgált: György, János és Gergely. A fennmaradt adatok szerint György csak Baranya megyében viselt tisztséget – mint alispán. Gergely és

⁵⁶ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 351.

⁵⁷ A pécsváradai konvent i. m. 439. (900–901. sz.).

⁵⁸ *Kubinyi A.*: 338., 360.; A pécsváradai konvent i. m. 446. (916. sz.).

⁵⁹ A pécsváradai konvent i. m. 450. (924–925. sz.).

⁶⁰ *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 338–339. Ecsedi Bátor Györgyhöz l. C. *Tóth Norbert*: Ki kicsoda az ecsedi Bátor családban? A Bátor család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. Szabolcs-szatmárberegi Szemle 44. (2009) 25–27.

⁶¹ Baranya megyei birtokaira l. A pécsváradai konvent i. m. 435–436. (892. sz.), 436–437. (893. sz.); DF 260 176. Az utóbbi adathoz l. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 333–334.

⁶² *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 339.

⁶³ *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 4.) Bp. 1915. 165.

⁶⁴ *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 161.

⁶⁵ A pécsváradai konvent i. m. 441. (906. sz.). Vö. *Lakatos Bálint*: A Cszemiceiek: Adatok Janus Pannonius családjáról. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. Nemerikényi Előd. (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei 2.) Bp. 2009. 189. 58. jegyz.

⁶⁶ A pécsváradai konvent i. m. 436–437. (893. sz.); *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 339.

Mihály a familiárisi szolgálat erejéig elhagyták szűkebb pátriájukat, de aztán visszatértek ottani birtokaikra, baranyai tisztségviselésükről azonban nincs tudomásunk. Ők hárman minden bizonnyal a megye tekintélyes, középbirtokos nemesei közé tartoztak, a források következetesen az *egregius*, azaz vitézlő címmel illetik őket. A család tagjai közül egyértelműen János vitte a legtöbbre, aki Baranyában és Szlavóniában is töltött be tisztségeket. Ő azonban a jelek szerint elhagyta Baranya megyét, és életének egy jelentős részét Szlavóniában élte le, ahol nagybirtokossá vált, de – ahogy arra Kubinyi András rámutatott – mágnás nem lett belőle.⁶⁷ A familiárisi szolgálatnak a társadalmi emelkedésben játszott szerepe János esetében szépen megfigyelhető: ő legalább hat urat szolgált, köztük olyan hatalmasságokat, mint Corvin János, Szatmári György és Brandenburgi György. Láthatjuk, hogy két testvérével ellentétben János még élete végén is familiárisi viszonyban állt, akkor éppen Brandenburgi Györggyel. A források Jánost is *egregius*nak címzik.⁶⁸

A Gyulaiak és a ferencesek

A Gyulaiak és a ferencesek kapcsolatát dokumentáló források sorát két olyan levél nyitja, amelyeket Doroszlai István még világi személyként írt Gyulai Jánosnak. Doroszlai később az obszerváns ferencesek közé lépett, de szerzetesként is kapcsolatban maradt a Gyulaiakkal, ahogy arról a Gyulai Györgynek írt levele tanúskodik. A első két levél bemutatására azért kerül sor, mert szervesen kapcsolódnak a tanulmány témájához. Mindezek előrebocsátása után lássuk a forrásokat!

Doroszlai István 1491. november 2-án Budán kelt, Gyulai Jánosnak címzett levelében tudatja, hogy az ügye, amelyet titokban Jánosnak elmondott, vesztélyben van, ezért arra kéri, hogy a lehető leghamarabb keresse fel.⁶⁹ Gyulai nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy Doroszlai mire utal, a kései olvasó számára azonban nem derül ki, hogy a levélíró mire gondolt, mivel a szöveg semmilyen konkrétumot nem tartalmaz erre vonatkozóan. Az azonban kiderül az iratból, hogy Doroszlai és Gyulai János akkor már egy ideje ismerték egymást. Itt említem meg, hogy jelenleg négy, Doroszlai István által írt levelet ismerek. A most tárgyalt első misszilisből azonban – amelynek az aláírása mindössze ennyi: *vester frater* – nem tudjuk meg, hogy ki írta azt. A levélíró azonosítását a másik három misszilis teszi lehetővé – az aláírásaiknak köszönhetően. Mind a négy levelet ugyanaz a kéz írta, az aláírásokat is beleértve.

A következő Doroszlai-levél három nappal később, 1491. november 5-én kelt, szintén Budán, a címzettje ismét Gyulai János.⁷⁰ Doroszlai a megszólítás

⁶⁷ Kubinyi A.: Ernuszt i. m. 356.

⁶⁸ Egy esetben, 1517-ben magnificusként szerepel: DF 232 466.

⁶⁹ DF 260 511.

⁷⁰ DF 260 512.

után utal az előző levelére – a szöveg szerint Gyulai Gergely továbbította azt a bátyjának –,⁷¹ majd nyomatékosan kéri Jánost, hogy keresse fel Budán, mert beszélni szeretne vele – de hogy pontosan milyen ügyben, az ebből a misszilisből sem derül ki. Az aláírás: *per vestrum Dorozlay*.

1492. augusztus 1-jén Szentmártoni Benedek, az ozorai őrség (*custodia*) őre (*custos*) Paksról írt levelet Gyulai Jánosnak, amelyben tudatja, hogy nemrég Perecskén és Gyulán járt, jelenleg pedig gyengélkedése miatt Pakson tartózkodik. Kéri továbbá Jánost, hogy küldjön céklát a beteg szerzetesek számára.⁷² A bemutatásra kerülő források között tehát ez az első olyan dokumentum, amely egy obszerváns ferencestől származik.⁷³ A levél tartalma és hangvétele egyértelműen arra utal, hogy Szentmártoni kapcsolatban állt a Gyulaiakkal. A misszilis alapján rekonstruálhatjuk a ferences tisztségviselő útját. A Baranya megyei Perecskén – Villány mellett – obszerváns kolostor állt.⁷⁴ Szentmártoni innen észak felé haladva útba ejtette a Mohácstól nyugatra fekvő Gyulát,⁷⁵ a Gyulai család birtokát – levelében utal is Gyulai János apjára –,⁷⁶ majd innen a Tolna megyei Paksra ment, ahol szintén létezett egy obszerváns kolostor.⁷⁷ A kelezésben megjelölt gyengélkedő (*ex infirmaria de Pakos*) valószínűleg a kolostorhoz tartozott, mivel a levél beteg szerzeteseket említ.

A következő dokumentum Soproncai István vikárius feljebb már hivatkozott, 1492. szeptember 12-én, Budán kelt oklevele, amellyel Gyulai Györgyöt feleségével és gyermekeivel együtt felveszi a rend testvérületébe, és a vikária minden lelki javában részesíti őket.⁷⁸ Bár az oklevél – a ferences gyakorlatnak megfelelően – konkrétumok említése nélkül, csupán egy általánosan használt formulával indokolja meg a felvételt, nem lehet kétségünk afelől, hogy György valamilyen formában támogatta az obszervánsokat.⁷⁹

⁷¹ „Credo, quod Gregorius Gywlay per Nicolaum Cheseny etiam alias litteras meas ad vos misit.”

⁷² „Hic in Pakos detineor corporis infirmitate. Peto, si potestis Bude faciliter invenire rapulas, vulgo cheklath, ... per quempiam etiam occurrentem nuntium fidelem mittatis huc pro fratribus infirmis causa Dei.” A levél „Ex infirmaria de Pakos” kelt. – DF 260 521.

⁷³ Szentmártoni Benedek ekkor már idős ember lehetett, mivel 1460-ban az atyai kolostor gárdiánjaként említik. 1475-ben a gyöngyösi kolostorban lakott. L. *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 340., II. 10., 59.

⁷⁴ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 377., II. 136–137.; *F. Rombányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 51.; Kolostorok és társaskáptalanok i. m.

⁷⁵ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. II. 487.

⁷⁶ „Nuperime me in Pereczze existente S. de Dor, frater vester volens ad me unire, sed in villa Sceles citissimus nuntius domini sui preveniens revertit eum ad dominum suum properaturum se contra Turcos. Fui enim in Gwla, dum idem equum vestrum werespey coloris a patre vestro petiens ad se duci fecit.” Az „S. de Dor”-ként jelölt személy talán Dorozzlai Istvánnal azonos.

⁷⁷ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 378., II. 133–134.; *F. Rombányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 49.; Kolostorok és társaskáptalanok i. m.

⁷⁸ DF 260 141.

⁷⁹ A konfraternitás-oklevelekhez l. *John Moorman*: A History of the Franciscan Order. From Its Origins to the Year 1517. Oxford 1968. 355., további szakirodalommal.

1494. július 14-én Dorozslai István már obszerváns ferencesként írt levelet Mohácsról Gyulai Györgynek, amelyben tudatja, hogy találkozni szeretne Gyulai Jánossal; amennyiben ez nem lehetséges, kéri, hogy György küldje el hozzá Percskére a másik fiát, Gergelyt vagy valaki mást. Kéri továbbá, hogy tájékoztassa János állapotáról, mivel azóta, hogy nála volt, semmit sem hallott róla. Az aláírás: *frater S(tephanus) Dorozlay ordinis minorum regularis observantie etc.*⁸⁰ További, Dorozslai által a Gyulaiaknak írt leveleket nem ismerek. A bemutatott három levélből kiderül, hogy Dorozslai a Gyulai családból elsősorban Jánossal állt közeli viszonyban. Itt utalok három nappal később, 1494. július 17-én a percskei kolostorban kelt, anyjának és lánytestvérének címzett misszilisére is, melynek aláírása a következő: *frater Stephanus Dorozlay, presbiter ordinis minorum regularis observantie.*⁸¹ Az utóbbi két levél tanúsága szerint Dorozslai akkor a percskei kolostorban élt, és már pappá szentelték.

Tizenhárom évvel később, 1507. július 28-án Fridauban Cristoferus de Monaco ausztriai obszerváns vikárius, a cizmонтán generális vikárius biztosa Gyulai Jánost a feleségével, gyermekeikkel és két testvérével együtt felvette a rend konfraternitásába, és az ausztriai provincia minden lelki javában részesítette őket.⁸² Az oklevélből arra következtethetünk, hogy Gyulai János az ausztriai obszervánsokkal is kapcsolatba került, erre a kapcsolatra azonban további adatokat jelenleg nem ismerek.

János valószínűleg a konventuális ferenceseket is segítette. Kósa Jenő (1714–1783) ferences szerzetes kéziratban fennmaradt latin nyelvű rendtörténeti munkájában azt olvashatjuk, hogy a konventuálisok 1518. évi varasdi káptalanának Gyulai János volt a patrónusa.⁸³ Az adatot Karácsonyi János is átvette, 1518. augusztus 17-e elé helyezve a szóban forgó káptalan időpontját.⁸⁴ Itt érdemes megismételni, hogy Gyulai ebben az időszakban Varasd megye alispánja volt, ami véleményem szerint támogatja Kósa híradását.

Az utolsó forrás Franciscus Lichetto generális miniszter 1518. július 20-án – tehát már a ferences rend 1517. évi kettészakadása után – Lyonban kiadott nyomtatott oklevele, amellyel Gyulai Jánost feleségével és gyermekeivel együtt felveszi a rend konfraternitásába, és a rend minden lelki javában részesíti őket, továbbá engedélyezi, hogy haláluk közeledtével a rend öltözékét ölthessék magukra, és

⁸⁰ DF 260 537.

⁸¹ DF 260 527.

⁸² DF 279 504. Felületes regesztája: *J. Stipišić–M. Šamsalović: Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 4. (1961) 526. (3874. sz.) Vö. Kubinyi A.: Ernusz t. m. 336.*

⁸³ *Eugenius Kósa: Antiquarii provinciae S. Mariae in Hungaria Ordinis Minorum s. p. n. Francisci strictioris observantiae collectanea ... ab anno ... 1206 ad annum usque 1774. A Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár példányát használtam, amely az interneten is megtekinthető: http://archivum.ferencesek.hu/letoltes/kezirattar/Kosa_Antiquarii.pdf (2014. febr. 10.)*

A vonatkozó részlet ebben a kéziratban a 168. oldalon olvasható.

⁸⁴ *Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 84–85.*

abban temetkezhessenek.⁸⁵ A gyakorlatnak megfelelően ez az oklevél is formulás részekből áll, így nem tudjuk meg belőle, hogy János mivel érdemelte ki a felsorolt kiváltságokat. Abból a tényből azonban, hogy maga a generális miniszter adta ki az oklevelet, arra következtethetünk, hogy János jelentős mértékben támogatta a ferencseket.

A rendelkezésünkre álló források kis száma ellenére megállapíthatjuk, hogy a Gyulai család bemutatott tagjai, elsősorban György és János kapcsolatban álltak az obszerváns ferencsekkel. János az ausztriai obszervánsokkal is kapcsolatba került, Kósa Jenő rendtörténeti munkája szerint pedig a konventuálisokat is támogatta. A felsorolt dokumentumok több évtizedet fognak át, egy részük a család és az obszervánsok közötti viszony hétköznapi pillanataiba is bepillantást enged. E kapcsolat létrejöttében – az obszervánsok általános népszerűségén túl – minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy Baranya megyében két obszerváns kolostor is működött: Percske, Gyulától nem messze délre, és Sellye.⁸⁶

Doroszlai István

Doroszlai Istvánról nem sok adat maradt fenn, ezeket azonban érdemes összefoglalni, hiszen ő azon kevesek közé tartozik, akiknek mind világi, mind szerzetesi életszakaszáról rendelkezünk ismeretekkel. A jelek szerint kúriai jegyzőként kezdte a pályáját, jegyzőségére 1477-ből, 1481-ből és 1482-ből maradtak fenn adatok.⁸⁷ Később valószínűleg Szlavóniában, Körös megyében élt. 1489. március 8-án Koreni Ilka leánya, Margit a Körös megyei Korenben lévő nemesi udvarházát, egy elhagyott jobbágytelkét, valamint egy, a Csázma folyón lévő malom felét zálogosította el neki huszonöt forintért.⁸⁸ Doroszlai 1489 folyamán megszerezte a Körös megyei szobocsinai uradalomhoz tartozó Szvíbovc castellumot, Szobocsina oppidumot és még néhány további birtokot. Bár a szóban forgó birtokokat Grebeni Hermanfi László alnádor magához akarta váltani, Doroszlai végül nem neki, hanem Batthyány Benedek kincstartónak és fivérének, Istvánnak adta el azokat 1200 forintért. Az adásvételről Bátori István országbíró és erdélyi vajda adott ki oklevelet 1491. november 16-án, Budán.⁸⁹ Megemlítenéd, hogy a hivatkozott oklevelek *egregius*nak címezik Doroszlait. Itt érdemes

⁸⁵ DL 47 257. Vö. *Cevins*: Les franciscains observants i. m. 574. Emlékezhetünk rá, hogy János ekkor már idős ember volt, 1519 végén vagy 1520 elején hunyt el.

⁸⁶ Sellyéhez l. *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. II. 150–151.; *F. Rombányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 57.; Kolostorok és társaskáptalanok i. m.

⁸⁷ *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 298. 23. jegyz.

⁸⁸ DL 101 069.

⁸⁹ DL 103 949., DL 101 082., DL 101 083., DL 101 099., DL 101 129. Vö. *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi László i. m. Századok 141. (2007) 856., a szobocsinai uradalomhoz l. uo. 853–857.

visszaulni arra, hogy Gyulai János éppen 1490-ben jutott birtokokhoz Körös megyében, Doroszlait tehát innen is ismerhette.

Feltűnő az időbeli egybeesés a Bátor-oklevél és a feljebb bemutatott első két Doroszlai-levél között, melyek 1491. november 2-án és 5-én – tehát nem sokkal az országbíró oklevele előtt – keltek, szintén Budán. Ezekben – ahogy említettem – Doroszlai arra kérte Gyulai Jánost, hogy keresse fel, mert mindenképpen beszélni szeretne vele. Figyelembe véve a három dokumentum időbeli közelségét, feltételezhetjük, hogy Doroszlai a birtokeladásokról akart beszélni Gyulaival – talán az utóbbi is felmerült vevőként.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megközelítő pontossággal megállapíthatjuk, hogy Doroszlai István mikor lépett be a ferences rendbe: 1491 novemberében még biztosan világi személy volt, 1494. július 14-én azonban már obszerváns ferencesként írt levelet Gyulai Jánosnak.

Már esett szó arról, hogy Doroszlai 1494 júliusában a perecskei kolostorban élt. 1496. május 28-án, Budán Miletinci Antal közjegyzővel ferences vonatkozású pápai bullákat íratott át Soproncai István vikárius megbízásából.⁹⁰ Tíz évvel később, 1506-ban ő volt az esztergomi őrség őre.⁹¹ 1508. július 18-án mint budai gvárdián szabad gyóntatóválasztást és teljes búcsút engedélyezett Scardonai Sadobrics Péternek, mivel adakozott a római Szent Péter bazilika építésére.⁹² Doroszlai István 1510-ben az obszervánsok közül is több száz életet követelő pestis áldozata lett.⁹³

⁹⁰ DF 275 536. Vö. *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 354–355.

⁹¹ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 367.

⁹² DL 21 859. Vö. *Borsa Gedeon*: A római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú magyarországi terjesztésére készült nyomtatványok (1508–1509). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–1964*. Bp. 1966. 180–181.

⁹³ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének i. m. I. 367.

Az esztergomi érsek néhány késő középkori kiváltságlevelének háttéréről

A kutatás előtt nem ismeretlenek azok a késő középkori, zömmel pápai kiváltságlevelék, amelyek a jelen írás tárgyát képezik. IX. Bonifác 1389. és 1400., II. Pius 1464., illetve X. Leó 1513. évi kiváltságlevelői, továbbá az esztergomi székeskáptalan 1397-es egyházlátogatási jegyzőkönyve egyaránt az esztergomi érsek kormányzati joghatóságát erősítették meg, illetve tanúsították különböző, részletesen felsorolt intézmények felett. Ide kapcsolódik még további két forrás is, a Gergely milkói püspök, esztergomi érseki vikárius által lefolytatott 1449-es vizitációs körút jegyzőkönyve, illetve Szécsi Dénes 1454-ben kelt kérvénye, amelyben egyes egyházak feletti joghatóságának megerősítését kérte a pápától. A hazai kutatás ezeket a forrásokat, különösen a négy pápai bullát és az 1397-es egyházlátogatási jegyzőkönyvet, általában egységesen kezelte. Ez azonban korántsem felel meg a valóságnak. Az említett forrásokban megtalálható intézményekkel kapcsolatban három lényeges kérdés merül fel: 1. Hogyan alakult ki az esztergomi érsek különleges joghatósága ezen intézmények felett? 2. Mi az oka annak, hogy az intézmények felsorolása nem egységes e forrásokban? 3. Mi állt az egyes források keletkezésének háttérében? Az első kérdéssel korábban már foglalkoztam,¹ a másodikat itt terjedelmi okokból nem érintem,² a jelen írásban keretében csupán az utolsó kérdésre igyekszem választ adni.

Mielőtt a kérdéses források létrejöttének körülményeit ismertetném, röviden ki kell térni egy fontos részletre. Az esztergomi érsek lelki joghatósága alá tartozó intézményeket felsoroló kiváltságlevelék sorában ugyanis – véleményem szerint tévesen – felbukkan VIII. Bonifác neve is. Két forrásközlés szerint 1295. november 14-én ő is kiadott egy tételes felsorolást a kiváltságolt jogi helyzetű egyházakról.³ VIII. Bonifác nevét X. Leó 1513. augusztus 4-i oklevele,⁴ illetve

¹ *Kiss Gergely*: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. Századok 145. (2011) 269–292.; *Uő*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013. 47–62.

² A szerző az MTA-DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja.

³ Az egyes intézményekre vonatkozóan részletesen vizsgáltam egyházbírói helyzetük alakulását. *Kiss G.*: Királyi egyházak i. m. 65–172.

⁴ CDH VI/1. 350–353.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt–Bukarest 1892–1981. (a továbbiakban: UGDS) I. 271. sz.

ennek szeptember 27-i közjegyzői átirata⁵ hozza *Bonifatius [...] VIII/8°* alakban. Ezt követően mindkét helyen Bonifác pápa egy-egy oklevele következik, amelyek napi keltezése november 14., illetve május 1. E kettő közül az előbbit a két említett forrásközlés VIII. Bonifác nevéhez kötötte. Logikus lett volna azt is felvetni, hogy ebben a szó szerinti átirásokat tartalmazó X. Leó-féle pápai oklevélben ilyen bevezetés után átirát két oklevél nyilván egyazon pápától származik. Ez alapján éppenséggel arra a következtetésre is lehetett volna jutni, hogy mind a november 14-i, mind a május 1-jei oklevelet VIII. Bonifác adta ki. Két körülmény miatt azonban ez teljességgel kizárható. Egyrészt szembeötlő az, hogy mindkét oklevélben szerepel János esztergomi érsek neve. Márpedig János nevű főpap nem állhatott 1295-ben Esztergom élén, hiszen ezt a hivatalt Lodomér töltötte be 1279–1298 között.⁶ János ellenben könnyen azonosítható a valójában IX. Bonifác idején működő Kanizsai János esztergomi érsekkel. Másrészt a két kérdéses, VIII., illetve IX. Bonifác nevéhez kötött pápai privilégiumnak van egy olyan átirata, amely csak IX. Bonifácot említi meg.⁷ Ez utóbbi szerencsére *Bonifacii noni* alakban hozza a kérdéses pápa nevét.

A 14. század legvégétől (1389) a 16. század elejéig (1513) tehát összesen hét forrás: négy pápai privilégium és egy-egy, Szécsi Dénes esztergomi érsekhez köthető oklevél, illetve egy jegyzőkönyv is egyenként felsorolta azokat az egyházi intézményeket, amelyek a rendes egyházi hierarchiából kiemelve különleges jogállást élvezve az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak.

Az első két oklevél IX. Bonifác pápa nevéhez köthető, aki 1389-ben⁸ és 1400-ban⁹ adott ki egy-egy privilégiumot. A kettő közé ékelődik időben az esztergomi káptalan vizitációs jegyzőkönyve (1397), pontosabban annak feltételezhető alapszövege.¹⁰ Majd fél évszázaddal később (1449) Gergely milkói püspök,

⁴ DF 237 361. (A <http://www.mol.arcanum.hu/dldf> digitális adatbázisban: DF 237361_05.ecw.); DF 272 908. 2. p.

⁵ DF 278 961. (A <http://www.mol.arcanum.hu/dldf> digitális adatbázisban: DF 278 961_37.ecw.)

⁶ *Beke Margit*: Monoszló nembeli Lodomér. In: *Esztergomi érsek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 128–134.

⁷ A pozsony káptalan okleveléről van szó: DF 279 024. (A <http://www.mol.arcanum.hu/dldf> digitális adatbázisban: DF 279 024_03.ecw.)

⁸ Az 1389-es pápai oklevél szövege több átirásban is fennmaradt: 1. X. Leó, 1513. aug. 4. (DF 237 361.); 2. X. Leó, 1513. aug. 23. (DF 279 024.), ZsO I. 1221. sz. Valójában azonban két oklevélről van szó, amelyet ugyanazon a napon, kissé eltérő szövegezésben adtak ki.

⁹ IX. Bonifác 1400. máj. 1-jei bulláját szintén X. Leó 1513. aug. 4-i oklevele írta át. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni magyar okirattár. Series I. Tom. I–VI. Bp. 1887–1891. (a továbbiakban: MV) I/IV. 198–201.

¹⁰ *Kollányi Ferenc*: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. *Történelmi Tár* 1901. 71–106., 237–272.; DF 237 946. Kollányi közlése félrevezető, hiszen az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött irategyüttes több eltérő korú, 14–16. századi réteget tartalmaz. Ezek közül az egyik darab kétségtelenül egy 1397-ben lefolytatott esztergomi egyházlátogatásról készült korabeli jegyzőkönyv szövegére megy vissza, amely a 17r–52v foliókon olvasható. A kézirat

esztergomi érseki helynök oklevele – amely egyértelműen Szécsi Dénes érsek megbízására tett körútja eredményeként született¹¹ –, illetve néhány évvel később egy érseki folyamodvány (1454)¹² is hasonló felsorolást tartalmaz. Sorban II. Pius pápa 1464. évi privilégiuma a következő,¹³ az utolsó pedig – mintegy az előzőek összegzéseként IX. Bonifác és II. Pius okleveleit is átírva – X. Leó 1513 augusztusában kelt két oklevele.¹⁴

Sajnos nincs olyan szerencsénk, hogy ezek a listák tökéletesen fednék egymást, leszámítva talán X. Leó egyik bulláját (1513. aug. 4.), amely a két korábbi pápa, IX. Bonifác és II. Pius okleveleit szóról szóra átírja. E különbségekre csak az adhat magyarázatot, hogy mindegyik egyedi körülmények folytán keletkezett, és így a számbavétel céljai is eltérőek voltak, másrészt az, hogy a kiváltságolt egyházak köre is változó volt.¹⁵

Amennyire ez ilyen időbeli távolságból megállapítható, mindhárom pápai összeírás mögött határozottan kirajzolódik az akkori esztergomi érsekek alakja. IX. Bonifác 1389. és 1400. évi privilégiumainak szövege világosan utal erre az összefüggésre. A pápa mindkét esetben megemlítette, hogy Kanizsai János akkori érsek kérésére adta ki a felsorolt intézményekre vonatkozó jogok megerősítését. Ebben semmi különös nincs, hiszen mi mást várnánk el egy érsektől, különösen Esztergom főpapjától, mint jogainak védelmezését. Ha azonban szélesebb összefüggésben tekintünk ezekre a pápai oklevelekre, világossá válik, miért volt szükség rájuk. Egyrészt az 1390-es években feltűnően sok joghatósági vita folyt a felsorolt egyházak egy része – budai és Buda környéki plébániaegyházak, Lelész és más premontrei prépostságok, tehát jellemzően a főegyházmegyén kívül fekvő intézmények – ügyében.¹⁶ Másrészt Kanizsai igyekezett rendbe tenni, meg-

további sajátosságairól bővebben I. C. Tóth Norbert: Az esztergomi *Visitatio Capituli* keletkezése. (kézirat); Kiss G.: Királyi egyházak a középkori i. m. 33. és 113. jegyz.

¹¹ *Ignatius Batthyány*: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium I–III.*

Albae Carolinae–Claudiopoli 1785–1827. III. 462–465. (CX. sz.).

¹² 1454. okt. 8.: *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. I–II. (Olaszországi magyar oklevéltár I–II.) Bp. 1931–1938. II. 1340. sz.

¹³ 1464. jún. 12. Átiratai: 1. Atyai Miklós közjegyző, 1504. szept. 7. / esztergomi káptalan, 1504. szept. 7. (DF 249 044.); 2. 1513. szept. 27., Genuzzi Jeromos pápai ügyhallgató (DF 278 961.); 3. esztergomi káptalan, 1504. szept. 7. / X. Leó, 1513. aug. 23. újkori másolatban (DF 279 024.); 4. X. Leó, 1513. aug. 4. (DF 237 361.). Újkori másolata: DF 265 101. Kiadása: *Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára.* Ed. Guilelmus Fraknói, Josephus Lukcsics. I–IV. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) III. 173–174. Ezen kívül DF 237 324. jelzet alatt is található egy eredeti 1459-es oklevél, amely az előbbivel tartalmilag egyezik. Napi dátuma azonban nehezen kivehető, mivel a „quinto” és a „Decembris” között levő szó nehezen olvasható. Az oklevél fényképe alapján a napi dátum inkább „quinto Kalendas Decembris”, azaz 1459. nov. 27.

¹⁴ 1513. aug. 4. (DF 237 361.) és aug. 23. (DF 279 024.).

¹⁵ L. az I. táblázatot!

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: *Sasad, Örs, Csík*: 1390. szept. 11. (CDH X/1. 573–575.; ZsO I. 1655. sz.), 1391. szept. 14. (MREV II. 279–280.; ZsO I. 2210. sz.), 1395. ápr. 29. (CDH X/2. 283.; ZsO I. 3951. sz.), 1395. dec. 11. (Budapest történetének okleveles emlékei. Szerk.

újítani tartománya egyházi életét, pl. zsinat tartásával (1390) és úgynevezett szinodiális könyv összeállításával.¹⁷ Harmadrészt az érsek az 1390-es évek közepén még hangsúlyosabbá tette a megelőző évszázadban kialakult hierarchikus elsőségét. IX. Bonifác 1394. április 24-én Kanizsai személyére nézve elismerte primási jogát, és született legátusi címet adományozott neki.¹⁸ 1395. március 17-én a kalocsai tartományra nézve is megerősítette e jogokat, immár nemcsak a személyére nézve, hanem utódaira is kiterjesztve.¹⁹ Ezekben az oklevelekben világos kifejezést nyert az érseki joghatóságnak alárendelt intézmények fogalma.²⁰ Mindezek alapján mind az 1389-es, mind az 1400-as pápai privilégium jól beleillik Kanizsai tartományi érseki politikájába.

Ugyanezt erősíti az a jegyzőkönyv (1397), amely a székeskáptalan helyzetének áttekintéséről készült Antonius de Ponto érseki helynök felügyelete alatt. Egy ilyen áttekintés aligha készülhetett el az érsek engedélye, támogatása, mi több, kezdeményezése nélkül.²¹ A ma ismert, a 16. század elején lejegyzett szöveget ugyan számos ponton kiegészítették, de alapszövege minden bizonnyal egy ténylegesen 1397-ben lefolytatott egyházlátogatás eredményeként született meg.²² A vizitáció számba vette a székeskáptalan javadalma, jövedelmeit, a hozzá tartozó intézmé-

Kumorovitz L. Bernát. III/1–2. [1382–1439] Bp. 1987. [a továbbiakban: BTOE] III/1. 195. sz.; ZsO I. 4518. sz.), 1396. febr. 28. (DF 237 421., ZsO I. 4282. sz.), 1396. szept. 18. (DF 237 422., MV I/4. 203–204.; BTOE III/1. 216. sz.; ZsO I. 4518. sz.), különösen érdekes: 1400. máj. 1. (DF 237 308., BTOE III/2. 307. sz.; ZsO II. 240. sz.); *Buda* (Szűz Mária- és Szt. Mária Magdolna-plébániaegyházak): 1390. dec. 1. (CDH X/1. 622–630.; BTOE III/1. 111. sz.; ZsO I. 1774. sz.), 1391. febr. 4. (BTOE III/1. 114. sz.; ZsO I. 1878. sz.); *Lelesz*: 1399. nov. 20. (CDH X/2. 685–691.; ZsO I. 6170. sz.).

¹⁷ *Carolus Péterffy*: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. I. Posonii 1741. 174–178. Kanizsai ebben valószínűleg az elődje, Demeter által megkezdett politikát folytatta. 1382 körül készült el az a zsinati határozatok tartalmazó könyv, amelyet éppen Kanizsai módosított, és amely jelentős hatással volt a késő középkori magyar szinodiális könyvekre. L. *Solymosi László*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV. Bp. 1997. 13–14. és 28. 30. jegyz.

¹⁸ MV I/3. 249–250.

¹⁹ MV I/3. 291–292.

²⁰ Pl. MV I/3. 249–250.

²¹ *Kollányi F.*: Visitatio capituli i. m. Vö.: *Vajk Ádám*: Kanizsai III. János. In: Esztergomi érsekek 1001–2003 i. m. 196–200. 199. Ugyanakkor problémás, hogy a királyi társaskáptalanok felsorolása Pozsonnyal kezdődik – amely a többi tételes felsorolásban csak 1464-ben és 1513-ban szerepel –, és csak itt olvashatunk nevet: Johannes Jubar de Bohemia. Jubar János azonban 1407 és 1421 között mutatható ki a prépostság élén. Arra gondolhatunk, hogy egy eredeti 1397-es feljegyzést utólag egészítettek ki. Ennek hátterében, C. Tóth Norbert újabb kutatásai nyomán, az érsekség 1408/1409-es vizitációja állhatott, ugyanekkor keletkezett az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációs jegyzőkönyve is. L. *C. Tóth Norbert*: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. Egyháztörténeti Szemle 15. (2014) 3–23., különösen: 3–16., ill. l. még a 10. jegyz.

²² L. a 4. jegyz.

nyeket az egyházmegyén belül és kívül egyaránt. A helynök által megfogalmazott kérdések közül témánk szempontjából a hatodik érdemel különös figyelmet, amely a székesegyházon kívül, neki alárendelt egyházi javak iránt érdeklődött.²³

Végül még egy konkrét eset említhető, amely – különösen az 1400. évi bulla kieszközlésével kapcsolatban – rávilágít Kanizsai törekvéseinek okára. Az érsek 1399. november 20-án panaszt nyújtott be az Apostoli Székhez, amelyben kifogásolta, hogy az egri püspök elvitatja tőle a leleszi premontrei prépost feletti joghatóságot. Sőt, még tovább is ment, és kifejtette, hogy a rend valamennyi prépostja és monostora (!) az ő joghatósága alá tartozik. IX. Bonifác pedig nem egészen hat hónappal később tételesen felsorolta az esztergomi érsek lelki joghatósága alá tartozó egyházakat.²⁴

A következő általános jogbiztosítási és -megerősítési hullám a 15. század közepére esik. Vélhetőleg nem csupán az ország közállapota vezette Szécsi Dénest arra, hogy érseki jogait megerősítse. Ebben kiválóan fel tudta használni bíborosi tekintélyét. 1452 és 1455 között két pápától (V. Miklós és III. Callixtus) is kieszközölte az 1394–1395-ben szerzett előjogok megerősítését és területi kiterjesztését.²⁵ Azonban már ezt megelőzőleg, az 1440-es évek végén igyekezett rendbe hozni, megerősíteni az érsekség helyzetét. Erről tanúskodik Kanizsaiéhoz hasonló, kiterjedt zsinati tevékenysége.²⁶ Az 1449-es helynöki oklevél kiadása már egészen közeli kapcsolatban volt az *exempt* egyházakkal. Az azévi zsinaton az esztergomi bazilika felújítására kivetett hozzájárulás megfizetését ugyanis több, a vikáriusi oklevélben szereplő intézmény megtagadta, sőt a pápa előtt tiltakoztak, aki azonban ezt elutasította.²⁷ Gergely milkói püspök, érseki helynök útja során arra tett kísérletet, hogy az Esztergom joghatóságát vitató intézményeket jobb belátásra bírja.²⁸

²³ DF 227 946.; *Kollányi F.*: *Visitatio capituli* i. m. 75.

²⁴ CDH X/2. 685–691.; ZsO I. 6170. sz.

²⁵ *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia*. I–II. Ed. Augustus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: *Theiner, A.*: *Mon. Hung.*) II. 440. sz.; *Beke Margit.*: Szécsi Dénes. In: *Esztergomi érsek 1001–2003* i. m. 203–208., 205.

²⁶ *Beke M.*: Szécsi Dénes i. m. 205–206.; *Solymosi L.*: A veszprémi egyház i. m. 14.

²⁷ V. Miklós pápa 1449. április 25-én meghagyta a váci püspöknek, a pécsváradai és a kolozsmonostori apátnak, hogy Szécsi Dénes esztergomi érsek kérésének – amely az esztergomi székesegyház javítására 2000 dukát *subsídium charitativum* beszédését rendelte el, és amely segélyhez minden egyháznak, legyen az exempt, vagy sem, kiváltságaira való tekintet nélkül hozzá kell járulnia – szerezzenek érvényt. *Theiner, A.*: *Mon. Hung.* II. 253. Uő 1450. febr. 18-án azonos tartalmú parancsot intézett a váci püspökhöz és a pécsváradai apáthoz. *Lukács P.*: XV. századi pápák i. m. II. 1083. sz.

²⁸ Uo. II. 1083. sz.; *Kubinyi András.*: Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi székszárdi gyűlése. In: *Kubinyi András.*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM könyvek 22.) Bp. 1999. 233–237., 233. Kubinyi András mutatott rá arra, hogy ez vizitációs út volt, és ily módon az itt említett egyházak esetében, mivel kívül esnek az esztergomi főegyházmegyén, csak az *exemptio* lehet a magyarázat felkeresésükre, ill. ellenszegülésükre egyaránt.

Ebbe a sorba illeszkedik a dömösi társaskáptalan esete is az 1440–1450-es években. Szécsi kormányzati ideje alatt az ügy több fordulatot is vett. Előbb az Olajfák hegyéről nevezett bencés közösség kapta meg, de kísérleteztek pálos perjelséggé alakításával, sőt más intézményhez kapcsolásával is. Ebben a folyamatban, úgy tűnik, Szécsi érseknek csak végrehajtoi szerep jutott, talán ez motiválhatta az alárendelt intézmények feletti joghatóság megerősítésére tett lépéseit.²⁹

Az érsek nagy jelentőséget tulajdonított az egyházi (szentszéki) bíraskodásnak. Kormányzati ideje alatt végig megfigyelhető kormányzati joghatóságának következetes érvényesítése. A mi szempontunkból ez különösen izgalmas, hiszen a legtöbb adat éppenséggel a főegyházmegyén kívül eső területeken fekvő egyházak feletti kormányzati joghatóságra vonatkozik, leginkább Szeben és Brassó vidékéről. Ezek mintegy visszaigazolják a tételes felsorolás adatait.³⁰ Ehhez a kiterjedt és igen energikus szentszéki tevékenységhez természetesen felkészült, egyházjogban jártas szakemberekre volt szükség, akikből ez idő tájt nem volt hiány Esztergomban.³¹

Még közelebb visz minket a megoldáshoz V. Miklós pápa 1453-as oklevele.³² E szerint Gergely milkói püspök, esztergomi vikárius a töröktől egyre fenyegetettebb milkói püspökség székhelyét és működési területét Brassóba kívánta áttenni. A pápa a püspök kérésére a kalocsai püspököt (!) bízta meg az áthelyezés megvizsgálásával és végrehajtásával, majd pedig Szécsi Dénes kérésére, aki ebben az érsekség joghatóságát látta csorbulni, elutasította Gergely milkói püspök kérését. A korábbi években a szebeni és brassói decanatusok szentszéki bíraskodási és kormányzati joghatósága körül kialakult viták, valamint a milkói

²⁹ *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 165–167., 170–171., 170–173.; MREV III. 126., 129., 131–132., 136–137.; *Nedeczky Gáspár*: Dömös története és újabb leírása. Esztergom 1880. 36.; *Kosztai László*: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 195–222., 204.; *Fraknói Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899. 37–39.; *Lukcsics P.*: XV. századi pápák i. m. II. 1219. sz.; *Kumorovitz Lajos Bernát*: A budai várkapolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából 15. (1963) 109–151. 128. és 163. jegyz. Vö.: *Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István*: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. (Magyarország régészeti topográfiája 5.) Bp. 1979. 67.; *Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Bp. 1986. 68.

³⁰ Néhány példa: 1442. nov. 15. (UGDS V. 103.), 1443. ápr. 3. (UGDS V. 111.), 1443. nov. 12. (UGDS V. 122.), 1447. júl. 13. (*Theiner*, A.: Mon. Hung. II. 238–239.), 1447. dec. 4. (UGDS V. 218.), 1450. ápr. 25. (UGDS V. 297.).

³¹ Így pl. Örmény Tamás, Gergely milkói püspök, Turoni Mihály, vagy Temesvári Miklós. Vö.: *Beke M.*: Szécsi Dénes i. m. 205–207.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.; *Bónis György*: Egyházjog és egyházi bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon. Vigilia 36. (1971) 520–527.; *Bónis György*: Egyházi bíraskodás a középkori Magyarországon. In: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. (Jogtörténeti tár I/1.) Bp. 1997. 621–658., 647–657.

³² 1453. szept. 22. (*Theiner*, A.: Mon. Hung. II. 267–268.).

püspökség áthelyezési tervének ügye után logikusnak tekinthető Szécsi azon lépése, hogy megerősítse a főegyházmegyéjén kívül eső területek feletti kormányzati joghatóságát. Ez vezette az érseket arra, hogy az egyes exempt egyházak feletti joghatóságának megerősítését kérje a pápától (1454).

Arra már nehezebb válaszolni, hogy Szécsi tíz évvel később miért kérte kormányzati joghatóságának újbóli elismerését. A közbeeső időben a korábbi joghatósági viták intenzitása alábbhagyott, kevés olyan konkrét eset ismert, ami egyértelmű magyarázatot adna erre a lépésre. A választ megismerni annál is izgalmasabb lenne, mivel éppen ez a pápai bulla említ több, korábban nem szereplő intézményt.

A 16. század elején az Esztergom alá tartozó különleges jogállású egyházak kérdése ismét felszínre került. 1504. szeptember 7-én az esztergomi káptalan Bakócz Tamás esztergomi érsek kérésére átírta II. Pius pápa 1464. évi bulláját.³³ Ez került bele abba az 1513. szeptember 14-én Bácskai Miklós bácsi kanonok és Lőcsei (?) János Esztergom egyházmegyei klerikus által hitelesített másolati gyűjteménybe, amelyben többek között helyett kapott IX. Bonifác három (1389. november 14-én kelt két, illetve 1400. május 1-jei) oklevelének átírása is.³⁴ De szerepelt benne X. Leó pápa 1513. augusztus 23-i oklevele is, amelyet a szakirodalom eddig a korábbi releváns pápai bullák átírásaként kezelt. Valójában ennek – szerencsére eredetiben is ismert³⁵ – szövegéből csak annyi derül ki, hogy Bakócz Tamás azért kérte különleges jogainak átírását, mert egyházát a korábbi években a csehek (*Bohemi*) fenyegették, ostromolták. Itt azonban csak általánosságban olvashatunk az érsekség jogairól.

Bakócz kezdeményezésére azonban néhány héttel korábban, 1513. augusztus 4-én, X. Leó kiadott egy másik oklevelet is. Ez a korábbi pápai kiváltságlevelet írta át szóról szóra: IX. Bonifác 1389. november 14-i és 1400. május 1-jei, továbbá V. Miklós pápa 1451. március 24-i és 1452. április 22-i, valamint II. Pius pápa 1464. június 12-i privilégiumait.³⁶ Bakócz törekvése elég nyilvánvaló volt: igyekezett gátat szabni az érsekségnek alárendelt intézmények önállósodási törekvéseinek. Ebben valószínűleg szerepet játszott a néhány évvel korábban megindult, Tolnai Máté pannonhalmi apát vezetete reform is, amely a Magyar Bencés Kongregáció megalakításával és Pannonhalma főapátsággá emelésével alapvetően sértette az érsek különleges jogait, és éppen 1512-ben vált kézzelfogható valósággá.³⁷ Az augusztus 4-i terjedelmes oklevél ugyanakkor arra is magyarázatot ad, miért „elégedett meg” Bakócz augusztus 23-án egy általános jogbiztosító pápai oklevéllel.

³³ DF 249 044.

³⁴ DF 279 024.

³⁵ DF 278 960.

³⁶ DF 237 361. Ugyanczen oklevél ismert Genuzzi Jeromos 1513. szept. 27-i másolatából is: DF 272 908.

³⁷ A Tolnai-féle reformra és értékelésére l. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007. 211–212., aki 1517-től számol Tolnai és Bakócz viszonyának megromlásával. Ennek alapvető oka azonban az unió 1512-es megalakulása lehetett.

Az 1513. augusztus 4-én átírt korábbi oklevelek közül V. Miklós két diplomája külön is érdekes. Mindkettő arról tanúskodik, hogy V. László kérte a pápától az esztergomi érsekek különleges – primási, született pápai követi, illetve exempt intézmények feletti – jogainak megerősítését. A király mindkét esetben arra hivatkozott, hogy e jogokat régtől fogva bírja az érsek, és azokat *most*, Szécsi Dénes idején többen kétségbe vonták. Ez a gondolat vezethette Bakóczot is a bulla kieszközlésében. Az átírások után ugyanis előadta, hogy az érseki különleges jogokat újabban a johanniták és a domonkos apácák sértik, amikor rendi kiváltságaikat felhasználva az érseknek alárendelt exempt intézmények felett joghatóságot gyakorolnak a javadalmak betöltése révén.³⁸

X. Leó pápa 1513. augusztusi 4-i bullája tehát átírta és megerősítette a korábbi tételes felsorolásokat tartalmazó bullákat. Csupán három forrást mellőzött, mégpedig az 1397-es *canonica visitatió*t, Gergely milkói püspök és érseki helynök oklevelét, valamint Szécsi Dénes 1454-es folyamodványát. Ezekre partikuláris jellegüknel fogva talán nem volt szüksége az újabb átírást és megerősítést kezdeményező Bakócz Tamás esztergomi érseknek.

Akármelyik tételes felsorolást nézzük, mindegyik háttérben kimutatható egy-egy érsek – Kanizsai, Szécsi, illetve Bakócz – jogbiztosító tevékenysége. Ennek mozgatórugói részben a főegyházmegye helyzetének általános rendezése, részben az érsek különjogait ért támadások, fenyegetettség, részben az érintett intézmények helyzetében bekövetkezett változások voltak. Mégis, a közös indítatás ellenére, talán éppen a harmadik tényező, az egyes intézmények helyzetének változása miatt, a legjobb szándék ellenére sem tökéletesen azonos listák születtek – a későbbi kutatók nagy örömeire.

³⁸ DF 237 361., *Theiner*, A.: Mon. Hung. II. 597–606.

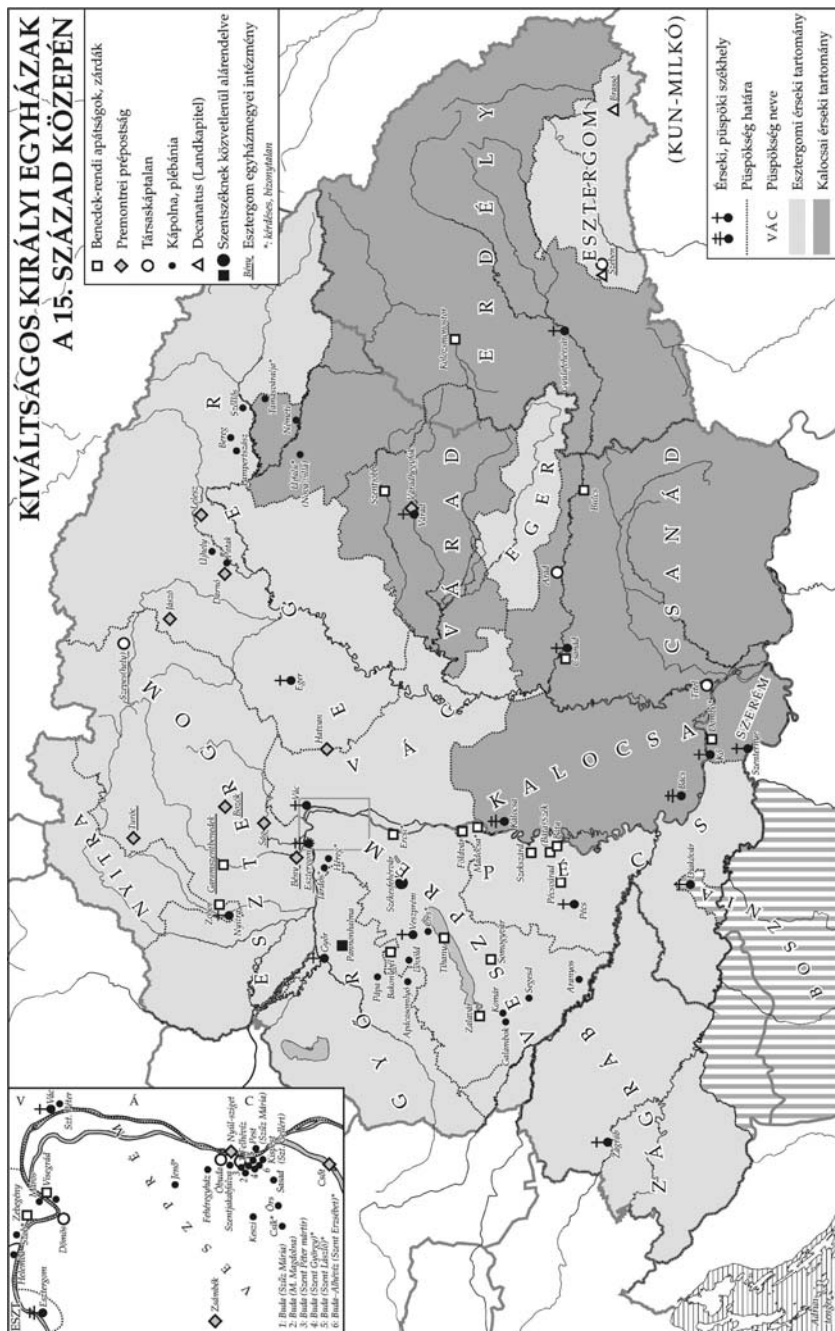
*Az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt álló intézmények
tételes felsorolása a 14–16. században*

Jelmagyarázat: +: igen; x: nem; ° Esztergom főegyházmegyei

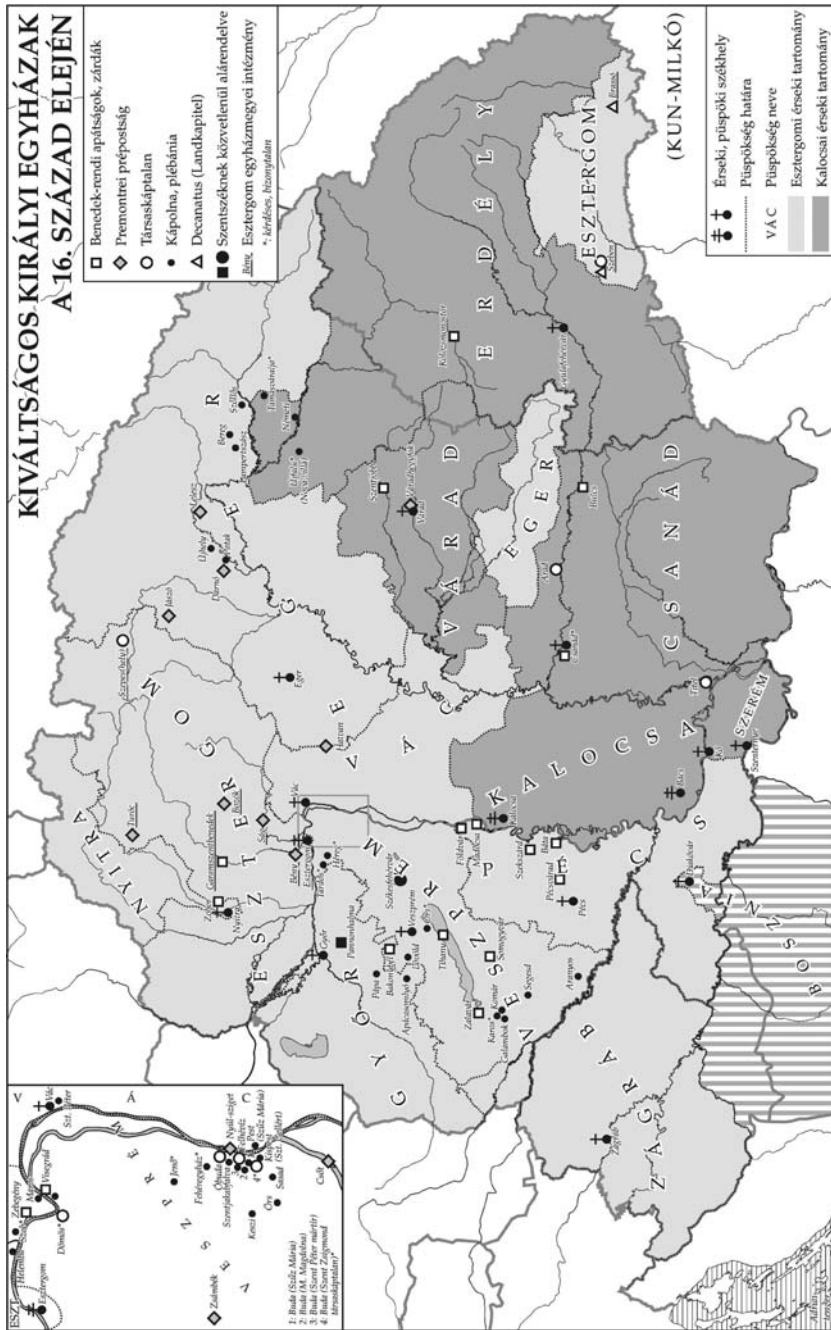
	Név	IX. Bonifác (1389)	EKV (1397)	IX. Bonifác (1400)	Gergely milkói p., eszt. vik. (1449)	Szécsi Dénecs (1454)	II. Pius (1464)	X. Leó (1513)
Benedek- rendi apátságok, zárdák	Bakonybél	+	+	+	x	+	+	+
	Báta	+	+	+	+	+	+	+
	Bulcs	x	x	x	x	x	+	+
	Csanád	+	+	+	x	+	+	+
	Dombó	x	x	x	+	x	x	x
	Ercsi	x	x	x	+	x	x	x
	Földvár	+	+	+	+	+	+	+
	Garamszent- benedek°	x	+	x	x	x	x	x
	Kolos	x	+	x	x	x	x	x
	Kolozsmonostor	+	+	+	x	+	+	+
	Lékér	x	+	x	x	x	x	x
	Ludány	x	+	x	x	x	x	x
	Madocsa	x	x	x	+	x	+	+
	Pécsvárad	+	+	+	+	+	+	+
	Somogyvár	+	+	+	x	+	+	+
	Szekszárd	+	+	+	+	+	+	+
	Szentjobb	+	+	+	x	+	+	+
	Szék (Bátaszék)	x	x	x	+	x	x	x
	Tihany	+	x	+	x	+	+	+
	Visegrád	+	+	+	+	+	+	+
Zalavár	+	+	+	x	+	+	+	
Zebegény	x	+	x	+	x	+	+	
Zobor°	x	+	x	x	x	x	x	
Pre- montrei prépostság	Bény°	x	+	x	x	x	x	x
	Bozók°	x	+	x	x	x	x	x
	Csőt (Csút)	+	+	+	+	+	+	+
	Darnó	x	x	x	x	x	+	+
	Hatvan	x	+	x	x	x	+	+
	Jászó	+	+	+	x	+	+	+
	Lelesz	+	+	+	x	+	+	+
	Nyúl-sziget	x	x	x	x	x	+	+
	Ság°	x	+	x	x	x	x	x
	Túróc	x	+	x	x	x	x	x
	Váradhegyfok	+	+	+	x	+	+	+
Zsámbék	+	+	+	x	+	+	+	
Társas- káptalan	Arad	+	+	+	x	x	+	+
	(Buda)Felhévíz	x	x	x	x	x	+	+
	Dömös	+	x	+	+	+	+	+

	Név	IX. Bonifác (1389)	EKV (1397)	IX. Bonifác (1400)	Gergely milkói p., eszt. vik. (1449)	Szécsi Dénés (1454)	II. Pius (1464)	X. Leó (1513)
Társas- káptalan	Esztergom (Szt. György)	x	+	x	x	x	x	x
	Esztergom (Becket Szt. Tamás)	x	+	x	x	x	x	x
	Esztergom (Szt. István első vértanú)	x	+	x	x	x	x	x
	Pozsony	x	+	x	x	x	+	+
	Óbuda	+	+	+	+	+	+	+
	Szeben	+	+	+	x	x	+	+
	Szepes (hely) °	x	x	x	x	x	+	+
Titel	+	+	+	+	+	+	+	
Kápolna, plébánia	Apácasomlyó	+	+	+	x	+	+	+
	Aranyos	+	+	+	x	+	+	+
	Bereg	+	x	+	x	+	+	+
	Buda (Szűz Mária)	+	+	+	+	+	+	+
	Buda (Szt. Mária Magdolna)	+	x	+	+	+	+	+
	Buda (Szt. György)	x	x	+	+	x	x	x
	Buda (Szt. László)	x	x	x	+	x	x	x
	Buda-Alhévíz (Szt. Erzsébet)	x	x	x	+	x	x	x
	Buda (Szt. Péter)	+	x	+	+	+	+	+
	Buda/Kispest/ Kelenföld (Szt. Gellért)	+	x	+	+	+	+	+
	Csík (Szék)	x	x	x	+	x	x	x
	Fehéregyház	+	x	+	+	+	+	+
	Galambok	x	+	x	x	x	+	+
	Helemba	x	x	x	x	x	+	+
	Héreg (Hereg)	x	x	x	x	x	+	+
	Jenő (Borosjenő)	x	x	x	x	x	+	+
	Karos (Zalakaros)	x	+	x	x	x	x	x
	Keszi (Budakeszi)	+	x	+	x	+	+	+
	Komár (Nagy-, Zala-)	+	+	+	x	+	+	+
	Lampertszász / Beregszász	+	+	+	x	+	+	+
Lövöld (Városlőd)	+	+	+	x	+	+	+	

	Név	IX. Bonifác (1389)	EKV (1397)	IX. Bonifác (1400)	Gergely milkói p., eszt. vik. (1449)	Szécsi Dénes (1454)	II. Pius (1464)	X. Leó (1513)
Kápolna, plébánia	Maros (Nagymaros)	x	x	x	x	x	+	+
	Németi (Szatmárnémeti)	+	x	+	x	+	+	+
	Örs (Budaörs)	+	x	+	x	+	+	+
	Örs (Felsőörs?)	x	x	x	x	x	+	+
	Patak (Sárospatak)	+	+	+	x	+	+	+
	Pápa	+	+	+	x	+	+	+
	Pest	+	+	+	+	+	+	+
	Sasad	+	x	+	x	+	+	+
	Szeged	+	+	+	x	+	+	+
	Szentjakab (Óbuda)	x	x	x	+	+	+	+
	Szob	x	x	x	x	x	+	+
	Szóllós (Nagyszóllós)	+	+	+	x	+	+	+
	Tamásváralja	x	x	x	x	x	+	+
	Tardos	x	x	x	x	x	+	+
	Újfalu (Nova villa)	x	x	x	x	x	+	+
	Újhely (Sátor- aljaújhely)	+	+	+	x	+	+	+
Vác (Szt. Péter)	+	x	x	x	+	x	+	
Visegrád (Szűz Mária)	+	+	+	+	+	+	+	
Decanatus (Land- kapitel)	Brassó	+	+	+	x	+	+	+
	Szeben	+	+	+	x	+	+	+

Kiváltságolt királyi egyházak a 15. század közepén (Mellétképek: Buda környéke)
– A térképet készítette: Nagy Béla

Kiváltságolt királyi egyházak a 16. század elején (Mellékterkép: Buda környéke)
– A térképet készítette: Nagy Béla

The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania

On 3 September 1489 in the arena of the diploma issued in order to regulate the reform of the religious orders Matthias Corvinus refers to the kings of Hungary who – out of piety – founded monasteries and donated possessions to these: „... so that while the monks living in the monasteries humbly and piously minister to the Highest One according to the provisions of the holy fathers, the kings and their subjects recommended to the Highest One through the frequent prayers and supplications of these monks will live in peace and security. Therefore we, the king of Hungary feel compelled to follow the track of those whom we succeeded according to the will of the Highest One bearing in mind the holy and beneficial intentions of our predecessors and think about how we could renew and reform these religious orders both in their leadership and their membership for – alas – their discipline has greatly (deviated) from what it used to be (in the times) of the holy fathers due to the neglect and carelessness of the latter period...”¹ As we could see the arena of the diploma suggests that Matthias intends to follow in the track of his predecessors who supported the religious orders so that their prayers would help them and this is his motive in reforming these orders *in capite et in membris*. Although the disposition of the charter refers to all religious orders, the text could be in the first place connected with the Benedictines. But why was reform necessary and how did the reform take place during the reign of Matthias Corvinus in the monasteries of Transylvania belonging to monastic orders? The present study tries to give an answer to these questions.²

¹ The document was published in: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (henceforth: PRT) III. 541. Papp Szilárd suggests that the role model of King Matthias for the reform of the religious orders was his predecessor, King Albert V, who had initiated the reform of the Benedictine order in the Austrian Duchy. *Papp Szilárd: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet Magyarországon a 15–16. század fordulóján.* In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Benedictine Monasteries in Medieval Hungary.* Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001. 298. – This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0359, code 225/2011.

² On the analysis of the changes which had result in the life of the monastic orders in medieval Hungary, see: *Kubinyi András: Mátyás király és a monasztikus rendek.* In: *Idem: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* (METEM könyvek 22.) Bp. 1990. 239–248. Initially, the study was published with the same title in: *Mons Sacer 996–1996.* Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. I. 538–544.

It is a well-known fact that there was a decline of the monastic orders in the fifteenth century. Historiography explains this state by the introduction of the system of the commendators. This meant that the king, and even the Pope appointed governors as abbots of the monasteries who either belonged to another order, or worse, often were worldly priests or laymen. Having such governance discipline of monastic life could not but slacken.³ However, it seems that the decay of the Benedictine order began earlier. During the internal wars of the fourteenth century the wealthy abbeys owning large domains, like the one in Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) became means for the political parties in their endeavour to gain more power. As a direct consequence many monasteries took on for a shorter or a longer period of time some astonishing practices. One of the first signs of internal decay in the abbey of Kolozsmonostor was that in 1314 or 1315 the archbishop of Esztergom in his capacity of disciplinary authority of the abbey is forced to revoke Haidenricus, the abbot of the convent from his position for various misdemeanour.⁴ In two short decades his successor, cleric István shares his fate. After five years spent as abbot in 1332 it turned out István might not even have been a priest at all, he just took on the specific clothes of the Benedictines arbitrarily and did not have monks in the abbacy, did not expect them to do the office prayers, but spent the income of the abbey mostly on worldly matters and squandered it. He often parted with the Benedictine clothes and dressed like a layman wearing also weapons, and led a life of debaucheries. Therefore people called him „the frantic abbot” (*fatuus abbas*).⁵ Although due to the serious accusations in the same year abbot István was revoked from the abbacy in less than five years,⁶ but in 1337 he was master already of the domains and goods of the Benedictine abbeys of Bulcs (Bulci), Bize-re, Garáb and Mogyoród.⁷ His worldly conduct and the many abbeys István

³ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 238–241.; PRT III. 1–32. Still it is very useful for the commendator system L. Laprat’s dictionary entry of „Commende”. In: Dictionnaire de droit canonique I–VII. Ed. Raoul Naz. Paris 1935–1965. III. 1029–1085. A very thoughtfully perspective of the analysis of the Benedictine reform is offered by Papp Szilárd, linking it to the architecture: Pannonhalma és Somogyvár op. cit. 289–315.

⁴ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. III. 128.; CDH VIII/2. 373–375. In 1328 the case of Haidenricus, relieved for abuses of his abbacy, was still mentioned. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–III. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47.) Bp. 1997–2008. (henceforth: CDTrans) II. Nr 613.

⁵ Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (henceforth: Theiner) I. 549–550., 618.; CDTrans II. Nr 740.

⁶ A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Bp. 1990. (henceforth: KmJkv) I. 27–28.

⁷ Theiner I. 618–619.; CDTrans II. Nr 957.

held in commendam suggests that it were his worldly merits Charles I of Hungary rewarded thus.⁸ Having such a powerful protector his fall could not have been great anyway. From the point of view of present study it is also interesting to mention that Pope John XXII took an interest in reforming the Benedictine order already in 1332, again related to the revocation of commendator István. But it took a long way to come from plans to actual reforms. A good example of this fact is the situation of István's successor, Pál, the bishop of Nándorféyhérvár (Beograd) who also held among others the abbey of Kolozsmonostor and the provostry of Béla (Bijela) in commendam in order that he could concentrate more on his worldly and political duties. Thus, probably the newly appointed abbot was also elected not on clerical, but political grounds. As it turned out, bishop Pál had no more morality than his predecessor. Moreover, his deeds were even more unacceptable, since he belonged to the Austin Hermits order. It seems therefore that the change in abbots did not bring along the positive change the Papacy hoped for. At least this is what we find in the diploma of Pope Benedict XII of autumn 1337, where the Pope informs of both the previous abbot and the one in charge.⁹ It is confirmed that abbot István continued to hold his functions in the monasteries of Bulcs, Bizere, Garáb and Mogyoród, while Pál's activity is comparable to that of his predecessor. The Pope imputes Pál that he does not have monks in the monastery either, does not live within the premises and therefore delegates his worldly *famulus*es to run the monasteries in his charge and squanders the incomes of the abbeys on his own purposes. For all these reasons the Papacy revoked his right to hold the abbey in commendam, but Pál was not willing to part with the income he already obtained. Consequently, the Pope had no choice but to give firm orders for the Bishop of Eger to revoke both István and Pál from the abbeys held in commendam by them, and bring monks into the Hungarian Benedictine monasteries, who would live in the spirit of the reforms and reclaim the goods that had been squandered. All these attempts to reform the order can be easily placed in the bigger picture of the general reform of the Benedictine order planned by Pope Benedict XII. In the *Summi Magistri* of 1336 the Pope gave detailed instructions regarding all the aspects of the order's life.¹⁰ Subsequent data

⁸ We know from the complaints of the Hungarian church leaders against Charles I of Hungary addressed to the Pope in 1338 that the king had no scruples using benefices to reward his loyal servants. *Fraknói Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1889. 1–5.; *Rácz György*: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 64–65.

⁹ Theiner I. 618.; PRT II. 386–387.; CDTrans II. Nr 957.

¹⁰ The text of the Bull was published in Bullarium Romanum 4. (1859) 347–387. On the impact of *Summi Magistri* not only in England, see *Peter McDonald*: The Papacy and Monastic Observance in the Later Middle Ages: The Benedictines in England. *Journal of Religious History* 14. (1986) 117–132. For Hungary see PRT II. 17–38. On the reform of the Black monks in the fifteenth century Hungary, see: PRT II. 5–40.; *Homonnai Sarolta*: A magyarországi bencések 14. századi reformtörékvései. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica* 110.

show that the abbey of Kolozsmonostor managed to get over the period of decay at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. However the order witnessed yet other movements for internal reform in the fourteenth to sixteenth centuries which was a clear sign that earlier reforms succeeded only temporarily. Unfortunately in this period the only attractive characteristic of the order was its large domains and the great number of material goods it owned.¹¹ Thus Benedictine abbeys became merely sources of income not only in the eyes of people who attempted to advance financially, but also in the mentality of the clerical and lay society. Therefore the practice of using wealthy abbeys to reward favours to the king started by Charles I of Hungary relaxed only temporarily during the fourteenth century only to be reintroduced in the following one. Already at that time it could easily happen even that laymen who were not even formally connected to the church were rewarded benefices. While the generalization of the system of holding in commendam offered many occasions to lead a life foreign to the original destination of monastic life. Despite all this system was not completely harmful. There were also governors who took care of a monastery commended under their authority and the great reforms of the sixteenth century were carried through precisely by abbots appointed as commendators.¹² Thus was the case of Pál Tomori.

Still we have got here two thought-provoking facts. Most of the Transylvanian last wills made at the end of the Middle Ages offer significant donations to the church. Besides parish churches and chapels, most testaments give quite significant donations to friaries and convents. It is striking that while monasteries of mendicant friars and those of the Paulines, as well as hospitals were given so many donations, the only monastery of the Benedictine order in Transylvania, the abbacy of Kolozsmonostor was offered only a few such bequests.¹³ The various donations by last will and testament in favour of the monasteries reflect an

(1999) 43–55. and *Eadem*: Les mouvements de réforme des Bénédictins hongrois au 14e siècle. *Chronica* 2. (2002) 20–26.

¹¹ Recently, the economy of the Kolozsmonostor abbey was examined in detail by *Szabó Noémi Gyöngyvér*: A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen 2012.

<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/161252/6/doktori%20disszertacio-t.pdf> (accessed 28th August 2013). Although the author mentioned the commendator system at Kolozsmonostor, unfortunately she referred very briefly to the relationship with the economic activity of the abbey. A much more clear-cut picture about the Benedictine monasteries' money management is offered by *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998.

¹² KmJkv I. 25–32.; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom op. cit. 221–234.; *Hermann Egged*: A katolikus egyház története Magyarországon (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) München 1973. 201.; *Török József*: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Bp. 1990. 135–138.

¹³ *Mária Lupescu Makó*: 'Item lego...' Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. *Annual of Medieval Studies at CEU* 7. (2001) 161–185. The inquiry made recently does not bring novelty as far as the number of the wills concerned. *Szabó Noémi Gyöngyvér*: Monasztikus férfikolostorok társadalmi kapcsolatai a 15–16. században a végrendeletek tükrében. *Századok* 143. (2009) 451–466.

inner need for securing personal salvation, which occasionally was extended to the salvation of the family members as well. András Kubinyi already showed that at the end of the Middle Ages beneficiaries of such donations were primarily monasteries of the mendicant orders and secondarily the Pauline order, while traditional monastic orders rarely benefited from them.¹⁴ The situation was the same both in the case of the wills of noblemen and citizens. One of the particularities of this practice of donating by will was that usually the beneficiaries were monasteries of more than one order. An excellent example of this is the will of the widow of György Kőfaragó of Kolozsvár, Magdolna written in 1531 by which various amounts of money were donated to a number of thirteen Franciscan friaries besides the parish church of the town and the Dominican friary and convent.¹⁵ Magdolna did not forget to make a donation also in favour of the Franciscan lay nuns to whom she belonged too. This could be the explanation also for the great number of Franciscan clerical institutions which received a donation from her. Another example is Lénárt Barlabási of Héderfája who left to three Franciscan friaries (Fejéregyháza/Albești, Meggyes/Mediaș, Tövis/Teiuș), two Franciscan convents (Székelyvásárhely/Târgu Mureș, Meggyes), a Dominican friary (Segesvár/Sighișoara) and a Pauline monastery (Marosszentkirály/Sâncraiu de Mureș) a donation of 25 forints each, besides the Franciscan friary of Székelyvásárhely whose cemetery he chose as a final resting place. He also left 10 forints to the Franciscans of Vajdahunyad (Hunedoara).¹⁶ The wills of the townspeople of both Kolozsvár (Cluj-Napoca) and Segesvár (Sighișoara) prove that testators regarded it as their duty to make a donation to every clerical institution within their town and neighbourhood according to their financial situation. Thus in both towns testators usually made donations to the monasteries as well, the hospitals and the poor beside their own parish.¹⁷ It is interesting though that in the wills of the citizens of Kolozsvár we find no reference to the Benedictine abbey of Kolozsmonostor lying in the very neighbourhood of the town.¹⁸

¹⁴ *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek op. cit. 239–240. See also the excellent comparative analysis of two last wills made by *Solymosi László*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Ráczy István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–225.

¹⁵ Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Szerk. Jakab Elek. Buda 1870. 372–375. Besides the Franciscan friaries in the neighbourhood (Székelyvásárhely, Felfalu, Tövis, Várad, Karánsebes) we also find some that lay further (Esztergom, Buda, Pest, Gyöngyös, Tata, Visegrád, Berény).

¹⁶ Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895. II. 450–455.

¹⁷ *Mária Lupescu Makó*: Material Culture in the Mirror of the Testaments. The Art of the Home in Cluj in the First Half of the Sixteenth Century. *Colloquia. Journal of Central European History* 13. (2006) 50–77.; *Eadem*: Death and Remembrance in Late Medieval Sighișoara (Segesvár, Schässburg). *Caiete de Antropologie Istorică* 3. (2004) 93–106.

¹⁸ *Mária Lupescu Makó*: Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers. In: *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*. Ed. Marco Mostert, Anna Adamska. Turnhout 2014. 271–297.

Another intriguing fact is the small number of monks living in the monasteries of monastic orders. The number of monks can be learnt from the report on the superiors' visits at the abbeys at the beginning of the sixteenth century. Visits from around 1503 show Pannonhalma and Pécsvárad to be in the best situation. In the latter there live 10 monks, although two of them are Cistercians. In 1508 seventeen Benedictine monasteries are visited and they find a total of 46 monks, a *clericus* and two lay priests living in these.¹⁹ Based on the report of these visits András Kubinyi draws the conclusion that in the Benedictine monasteries of the time there lived only an average of 3 monks per monastery, which is a very small number²⁰ and fairly below the minimum of 12 monks required by the rules of the order. As we can see also from the data presented by Kubinyi, many Hungarian monasteries failed to comply with this requirement, among them the abbey of Kolozsmonostor to be seen in present study. It is true that the basic reform document of the Benedictine order, the *Benedictina* issued in 1336 requires only 6 monks per monastery, i.e. half the number required by the rules of the order, but many of the Hungarian monasteries failed to comply even with this number. In the earlier mentioned report of the visits of 1508 it is described that there lived only one or two friars in the monastery, besides the abbot. During the visits the highest number of friars was found in the monasteries of Kapornak and of Garamszentbenedek (Hronský Beňadik) where there lived nine and seven monks, respectively.²¹ There are no data given in the report of the visits regarding the situation of the abbacy of Kolozsmonostor, therefore we have no reliable information on the number of monks living there. But the small number of monks mentioned in documents originating from various years leads us to the conclusion that the situation here was no better than in the Benedictine monasteries in general. According to Zsigmond Jakó the number of monks could have been between 7 and 12, despite of the fact that only the four or five friars who participated in the document authentication process can be traced back to the monastery.²² But the number of monks was too small not only compared to the rules of the order, but also to the income of the monastery.²³ The Cistercian order had the same problem in the second half of the fifteenth century. But a century earlier their situation was not yet troubling. In 1357 the abbot of Egres (Igrış) commissioned to inspect the monastery of Kerc (Cârța) by the visitor entrusted to visit the monasteries of the Cistercian order

¹⁹ The two visitors of the monasteries of the order, the abbots of Bába and Zalavár visited in six weeks 17 monasteries in Western and Northern Hungary and drew up a report on their findings. This valuable report can be considered also a reliable one, since it contains testimonies from eyewitnesses who had no interest in withholding or altering information, but considered it their task to help create a truthful description of the situation. PRT III. 617–624.

²⁰ *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek op. cit. 240.

²¹ PRT II. 19., III. 618–621.

²² KmJkv I. 111–112.

²³ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom op. cit. 215.

reports hearing that there are 13 friars living in that monastery.²⁴ A general problem of the monasteries was how to procure successors. In the Cistercian report of the visits we find the comment that the abbeys do not regularly tend to educate the younger generation, which is a clear indication that there were no monastic schools. Some of the monasteries declined performing the weary duties necessary to run a school – an advantageous position – instead they tried to procure successors from among the grown-ups. However such a practice had disastrous consequences in the long run. Only a decade later King Matthias Corvinus wrote to the head of the general chapter of the Cistercian order that in Hungary the order is in a miserable state and it nearly disappeared, lacking new members, therefore he tried to prevent it by bringing in monks from Germany.²⁵ On the other hand, in the nine friaries of the Transylvanian district of the Hungarian Dominican province there lived 172 friars, i.e. 19 friars per monastery.²⁶

All these lead to the conclusion that at the end of the Middle Ages monastic orders were not very popular: they were offered very few donations by those who made last wills pursuing the heavenly and those opting for a monastic lifestyle did not choose to enter their orders. This was a natural consequence of the slackened discipline brought along by the introduction of the system of the commendators, but there may have also been another reason for it: the practicing Christians of the late Middle Ages could not really benefit from the introverted spirituality of these orders which could be grasped by them in the form of monastic chants at most. The appearance of the mendicant orders all over Europe shows thirteenth century society was no longer satisfied with the monks praying only for the salvation of their patrons' souls, performing masses for the forgiveness of the sins of the world and chanting within the monastery. Besides these passive forms of religiosity thirteenth century society demanded spiritual care, preaching, looking after the poor at a certain extent and also an active development of the Christian education. Still, the Benedictine order which became a large landowner and the most typical representative of the feudal church proved unable to meet these demands.²⁷ This led

²⁴ *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 114.; *Békefi Remig*: A pástói apátság története. I–III. Bp. 1898–1902. I. 257.

²⁵ *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 37–38.

²⁶ *Lupescu Makó Mária*: Két erdélyi domonkos kolostor a reformáció hajnalán. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor. Bp. 2009. 210–211.; *K[ar]l Fabritius*: Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg. Archives des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 5. (1861: 1) 23–24., 29–33.

²⁷ In several studies Solymosi László presented the different categories and types of servants in Benedictine properties, who consolidated the power of these abbeys as large landowners. See for instance: *Solymosi László*: Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. Századok 128. (1994) 335–351.; *Idem*: Dusnok neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. Bp. 1997. 372–386.; *Idem*: Szakrális rendeltetésű szolgálonépek az Árpád-korban. In: Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére. Szerk. Érszegi Géza. Tihany 2007. 13–30.

to a gradual decrease of its popularity with believers who opted for the newly founded orders, the Franciscans, the Dominicans and the locally established Pauline order as well, whom they perceived as ones being in step with the religious demands of the time. On the other hand, in the Middle Ages one opportunity for members of the poorer strata of society to be educated was to join a religious order. But members of the Benedictine order did not extend the range of their activities further than practicing chanting, which did not require any higher level of education. Therefore in the second half of the Middle Ages the order was attractive only due to its riches and possessions. But this generated another problem, i.e. the Benedictine order was joined mainly by people whose primary aim was to acquire a living. This leads us to the order being more and more openly regarded as simply a source of income both in the eyes of the lay leaders and of the state, the main leaders of the church and the entire society. Since in the central leadership of the state and in foreign affairs there was a great number of churchmen who did not have any private possessions and the kingdoms of the Middle Ages could no longer offer them any possessions, it became a habit to reward public services by offering public servants possessions of the church, or – as we would put it today: public servants were paid in church possessions. The turning point which opened wide the gates to the practices which later brought along the above-mentioned negative consequences in the case of the Benedictine order was the system of commendators formed in the way presented above in which society thought of this order.

The richer a monastery proved the more popular it was among church and lay leaders of the time. Beginning with the fifteenth century people appointed to donate royal possessions given to them by the king donated abbeys even without caring whether the beneficiary of the abbacy was a member of the Benedictine order or at least somebody from the clergy. If the person rewarded with an abbacy was not a member of the order whose abbacy he received he was called a gubernator or a commendator, but had the exact same jurisdiction as an abbot, which meant that it was his competence to decide not only in matters related to the management and usufruct of the possessions of the abbacy, but also in the most intimate community and spiritual issues of the convent. It was entirely up to the commendator to prove a worthy manager of the estate commended to him or to squander it. Of course, there were also governors who did fulfil properly their duties as commendators. Under the rule of such governors the community life of the convent thrived. But sadly, most of the gubernators pursued mainly their own interests and tried to get as much wealth out of the abbacy as possible, which greatly contributed to the dissolution of the community of the monks and the decrease of their number. All this proves that the domains owned by the monastic orders were by no means few and the power behind this wealth was such that not even the king, the leaders of the church or the aristocracy could disregard it. It shortly led to the abbeys being turned into means for the political parties to gain more power. Both the monarch, the higher clergy

and the nobility aimed at obtaining the right to dispose of them and entrust their benefices to their own men of trust or use them as a reward for favours. King Matthias was no exception. Still there was a risk that people appointed to these benefices will have in view rather their own interests than those of the monastery. Obtaining several benefices was no rarity either. King Matthias rewarded several of his men of trust by letting them hold monasteries in commendam, some of these already had other clerical institutions in commendam as well. These served as a salary or a pension.²⁸

In fact, by introducing the system of commendators and appointing unworthy people as abbots Matthias Corvinus himself contributed greatly to the slackening of the discipline in the monasteries of the monastic orders. Still he was aware that being the king it was his royal duty to restore the situation of the religious orders. Thus there is an awkward bipolar tendency in his order related policy: on the one hand he introduces the system of commendators and appointing abbots in order to strengthen his power and thus does great harm to the monastic orders, but on the other, he tries to mend the situation by reforming the religious orders.²⁹

The Cistercians

The first order whose monastic life Matthias attempted to restore was the Cistercians. He was driven in his actions of restoration not only by the encouragements of his contemporaries, but also by his hopes that the prayers offered up by the order for him will have as a result that his wife, Beatrix will bear him an heir to the throne. The great chapter of 1478 was more than happy to fulfill his request that abbasies from Western countries would send monks to populate the deserted Hungarian monasteries. Several of the German delegates committed themselves on the spot to send a certain number of monks from the monasteries of their orders to live in the Hungarian monasteries.³⁰ The final decision in this matter was made at the general chapter of 1480 held in Würzburg where those present agreed that abbasies of Upper-Germany would populate four Hungarian monasteries and the Lower-German ones three. This means a total of 78 monks.³¹ A committee of three presided over the chapter-general of Würzburg and about forty abbots were present. It seems that the selected German monasteries assigned four Cistercian monks each to gather in Regensburg and set out toward Hungary. Some

²⁸ *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek op. cit. 244–245.

²⁹ *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek op. cit. 246–248.

³⁰ *Békefi R.*: A pásztói apátság op. cit. I. 395–398.; *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 37–38.; *Keglevich Kristóf*: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 20. (2008: 1–2. sz.)

³¹ *Békefi R.*: A pásztói apátság op. cit. I. 83–88., 400–402.; *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 38.

of the monasteries in Hungary were populated completely by them, in others they just filled the ranks. Some of the newcomers were appointed abbots as soon as they arrived, e.g. in the monasteries of Pilis and Szentgotthárd.³² This action of the German monks points out also an important aspect of the differences between the various monastic orders. It is worth highlighting here that while the reform of the Cistercians had a way paved by the stable centralized system of the order, the reorganization of the Benedictine abbeys which were nearly completely isolated even from each other had to be done by the population's own powers.

During Matthias's reign the process of the abbeys being annexed by the king (mostly with papal approval) to a bishopric or a collegiate chapter which managed its possessions, since the monastery did not have an abbot of its own was accelerated and had as a consequence the decrease of the importance of monasteries. This process continued even after the end of Matthias Corvinus's reign. In most cases monastic life did not necessarily cease, only the influence of the order was lost. It was as part of this process that during Matthias' reign the abbacy of Kerc with its possessions was annexed to the church of the former Nagyszében (Sibiu, Hermannstadt) chapter. On 27 February 1474 Matthias Corvinus ordered the only monastery of the Cistercians in Transylvania, the abbacy of Kerc to be closed and its possessions given to the church of former Nagyszében provostry.³³ The mentioned process continued also during the Jagiellonian rule. The annexation was motivated by the decline of monastic life. Thus, earlier, in 1469 the commendator of the monastery of Kerc who was also the Bishop of Argeş, Raymundus Bärenfuss of Vienna was held accountable for the evil conditions in the monastery and negligence.³⁴ However, searching care-

³² *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 38.; *Békefi R.*: A pásztoi apátság op. cit. I. 82., 85–88.

³³ „abbatiam de Kercz simul cum omnibus bonis et possessionibus suis ad praeposituram ecclesiae beatae Mariae virginis in civitate nostra Cibiniensis praefata constructam in perpetuum duximus annectendam et adiungendam annectimusque et adiungimus” – DF 244 991.; *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 115–116. In 1424 King Sigismund of Luxemburg ceased the Saint Ladislav provostry, because it was wrecked by its aldermen's recklessness. Its goods were given to the town of Szeben in order to support fifteen priests, who were bound to hold a specified number of masses in particular days. *ZsO XI. Nr 972.*; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom op. cit. 118. On the history of Szeben provostry see *Thoroczka Gábor*: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a 14. század közepéig. *Fons 19.* (2012) 37–55., and *C. Tóth Norbert*: A székcs- és társaskáptalanok prépostságainak archontológiája 1387–1437. *Bp.* 2013. 60–61. It seems that although the provostry was closed, its church did not have the same faith. The church of collegiate chapter survived, and thus was possible to receive the possessions of the Kerc monastery at the end of the fifteenth century.

³⁴ „Relatum est nobis, quomodo vos abbatiam praedictam [de Kercz] nunquam bene teneritis et bona eius consumperitis inutiliter, divina etiam officia, quae in ecclesia vestra peragi deberent, minime peragerentur.” – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII.* Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Georg Nussbächer. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest 1892–1991. (henceforth: UGDS) VI. 422.

fully for the causes of decline we cannot blame Bärenfuss alone. Michael, the abbot before Bärenfuss mentioned in one of his letters of 1439 that during the 24 years of his service as an abbot the monastery was greatly harmed „because of the Turks, the Romanians and other enemies of Christ” whose negative influence contributed to the decline of monastic life.³⁵ However, it is worth to mention that the St Catherine Cistercian nunnery from Brassó have survived to the reform movement and continued its activity until the middle of the sixteenth century. It seems that even after Matthias king put an end to the Kerc monastery a monk was permanently delegated to the nuns and remunerated by the town of Szeben.³⁶

The Benedictines

If we consider the history of the Benedictine order in the fourteenth – sixteenth centuries and take notice of the very frequently initiated movements for inner reform, it is obvious that the Benedictines did not yield to the difficult conditions which threatened their existence as an order. If we look at their life in perspective we can say they had their moments even in this period, but on the whole their decline was inevitable, since they represented a form of religious life which could no longer meet the new demands of society. When the issue of the inner reform of the Benedictine order was brought up again in the middle of the fifteenth century,³⁷ in the monastery of Kolozsmonostor there was no need for it thanks to the firm rule of abbot Antal, but only fifteen years later the situation changed completely.

³⁵ „iuxta apostolica et praefati nostri ordinis sacra instituta in abbatem promoti et plus quam viginti quatuor annis ibidem ut abbas et praelatus praefuerimus et tanto tempore ac per tantum tempus diligentiam nobis possibilem in eis quae nostris habuerimus, quae ratione nostrae dignitatis incumbabant, iuxta posse fecerimus, tamen ultra praemissa infinitas et a Turcis et a Walachis ac aliis crucis Christi inimicis immo quod peius est a propriis dicti monasterii subditis et iobagionibus, qui in mortem et interitum personae nostrae machinati sunt multas et varias passi sumus iniurias et immanes persecutiones. Ita quod tempore nostri regiminis, proh dolor, dictum monasterium nostrum pluribus vicibus fuerat combustum et desolatum, et nos semper dei auxilio adiuti vires recuperantes illud reaedificavimus et reformavimus iugiter in deum spem habentes ut de die in diem pax et tranquillitas in terra nostra fieri deberet; verumtamen quanto plus expectavimus ut fierent uvae et pax tanto amplius labruscae succreverunt et turbatio” – UGDS V. 29., 30–31.

³⁶ *Hervay F. L.*: Repertorium op. cit. 81.; *Székely Ottokár*: A ciszterci apácák Magyarországon. Bp. 1942. 7–8

³⁷ The Holy See ordered Szécsi Dénes, the archbishop of Esztergom to evaluate the Benedictine monasteries in Hungary and reform them, and also see to it that the abbots and monks who disobeyed the discipline of the order were punished no matter what their privileges were. PRT III. 514–515., 524–526. On Szécsi Dénes’ activity concerning the restoration of the church discipline, see *Kubinyi András*: Szécsi Dénes bíboros primás. In: *Idem*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság op. cit. 140–142.

Until the beginning of 1460 Matthias managed to strengthen his royal power and thus even if the monks of Kolozsmonostor managed earlier to follow the principle of the canonic election and appointing an abbot (taking advantage of the situation: the death of Ladislas the Posthumous in November 1457 and the election of Matthias as king in January 1458) by then the king enforced his will regarding the recently emptied office of the abbot again. In the spring of 1460 Matthias rewarded his physician, Bertalan, son of Mátyás Gorzeres of Wroclav for his services by donating him the possessions of the abbey of Kolozsmonostor.³⁸ Since the Angevin times it was usual to reward physicians of the court by giving them church possessions.³⁹ The convent accepted the new gubernator as its ruler with much reluctance and only forced by circumstances, but in fact they regarded him a usurpator who forced himself upon the convent violating the internal order of the community – as they would soon communicate it to the king.⁴⁰ The ignorant gubernator increased the initial aversion the convent had for him also by some thoughtless measures, which ended up affecting the pecuniary interests of the convent and offering an advantage to the nearby town, Kolozsvár with whom the convent had had disputes for several decades (exemption from paying the ninth for wine, giving up a piece of land near Kajántó owned by the convent). Thus it was no wonder the convent protested against the new gubernator in the name of the entire Benedictine order and regarded him as an unlawful possessor of the abbacy.⁴¹ As a consequence, the relationship between the monks of Kolozsmonostor, encouraged to protest by all the representatives of their order and the gubernator worsened in such a manner that in the spring of 1461 Bertalan was compelled to give up his position as a gubernator of the abbacy. The extent of the tension created between the convent and its gubernator is shown also by the fact that when leaving the convent demanded Bertalan to swear in front of the main altar of the church that he would return the ornamented Bible worth 300 golden forints and the work of astronomy he took away from the library of the abbacy and also the claim for the house in Buda owned by the convent. The younger brother of the gubernator, János was forced to offer warranty in person on 2 October 1461 when his elderly brother who had left the monastery earlier in a hurry, returned to finish off his affairs with the convent. The warranty János was forced to give was that the convent of Kolozsmonostor may hold him captive until his brother, their former gubernator returned the books he took away with him and the claims he was to lay.⁴²

³⁸ KmJkv I. 58.

³⁹ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom op. cit. 198–200.

⁴⁰ KmJkv I. 58.

⁴¹ UGDS VI. 86.

⁴² *Schönherr Gyula – Cs. J. – Csánki Dezső – Nagy Imre*: Adatok a hazai középkori könyvtárak történetéhez. Magyar Könyvszemle 13. (1888) 88–89.; KmJkv I. Nr 1627.

As a matter of fact the conflict between Bertalan and the members of the convent came in very handy for Matthias Corvinus, since he managed to reward his physician and could also offer his cousin, László Pongrácz of Dengeleg who had just returned from his studies at the university of Vienna a possession worthy of his rank. Despite his university studies the education and culture of gubernator László Pongrácz was much like that of the other members of his class and of his times: he possessed a strange mixture of church and worldly culture rooted in no way in his theological studies.⁴³ The mixture of these two elements is well-reflected in the personality of the gubernator who has qualifications in modern studies of his time, but his mentality is that of a feudal lord who solves his conflicts with arms. His appointment was enforced also based upon the fact that often abbacies were given to family members of the king, if they belonged to the clergy. According to the few documents that mention his abbacy during his short time at Kolozsmonostor László Pongrácz seems to have been a faithful leader and a worthy manager of the community and the estates. But when he attempted to reoccupy the land near Kajántó given up by his predecessor the townspeople beat him, and his three *familiars* who went with him, to death in a quick upraise. The civilians of Kolozsvár succeeded in informing King Matthias preoccupied by his campaign against Jajca of the circumstances László Pongrácz died in so that he would not act in revenge for the death of his kinsman, but realize the necessity of solving the problems that were at the root of the conflict. In a diploma issued on 11 November 1463 Matthias declared the reform of the religious orders was necessary. At the same time he ascertains that Kolozsmonostor not having an abbot causes many problems and disorder. Finally he appointed Péter Pécsváradi as an abbot to the convent who was commissioned to manage the affairs of the monastery.⁴⁴ He was one of the most influential members of the convent; his authority is also proven by the fact that he was one of the two monks who protested in 1460 against the measures of the new gubernator harming the interests of the convent.

After Péter Pécsváradi died in 1481 King Matthias appointed again a new abbot according to his political purposes. The abbacy was donated to one of his favourites, canon Lőrincz of Wrocław until the king would be able to elevate him as a bishop. It is highly probable Lőrincz never came to Kolozsmonostor, he either stayed in Wrocław or at the court, but he was contented with collecting the benefits from the abbacy.⁴⁵

Besides the system of the commendators there were also other methods to supervise the monasteries (and their possessions) like appointing somebody an abbot by the right granted by the king. Around 1483 Kolozsmonostor had a

⁴³ *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 274.

⁴⁴ DF 275 440.

⁴⁵ *Fraknói Vilmos*. Mátyás Király levelei. Bp. 1895. 143–144.; *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. Pest 1856. V. 260–261.

new commendator, Mátyás, the son of governor János Pongrácz of Dengeleg. Or to be precise, Mátyás Pongrácz considered himself to be the feudal lord of Kolozsmonostor abbey and thus in 1495 he had the right to donate the office of the abbot.⁴⁶ Being a kinsman of the royal family and a powerful feudal lord with many possessions it must have been an easy task for Mátyás to convince the king to give him the abbacy whose chief office was vacant after Lőrincz received settlement payment and the right to appoint an abbot as a compensation for the murder of László Pongrácz. This was a common procedure at the time. The practice of the age also allowed the lord of the abbacy to appoint an abbot whenever he wanted and in the meantime use the possession himself.⁴⁷ The feudal and worldly manner in which Mátyás Pongrácz managed the abbacy can explain also the reason the abbacy had so few members of the convent and issued so few diplomas in the period of 1483–1489.

The diploma of 1489 mentioned at the beginning shows that Matthias Corvinus attempted a reform of the religious orders in Hungary having the approval of papal legate Angelo Pecchinoli. The legal provisions refer to all religious orders, still the text shows a closer connection with the Benedictines.⁴⁸ Some of the provisions were to keep the pledge of poverty, wear the clothing specific to the Benedictine order, have chants regularly, keep quiet in the dormitory and the refectory, as well as they stipulated women not to enter the cells of the monks, etc. It is interesting to see that the provisions allow monks to eat meat on Sundays, Tuesdays and Wednesdays considering the poverty they live in, but bans them from inns.⁴⁹

The order of the king reflects exactly the same phenomenon the church visits of the sixteenth century ascertained: discipline of the convents of the monastic orders slackened. The real issue is to establish whether the plan to reform the religious orders was initiated by the Pope or the king. Most of Pecchinoli's reports and several papal instructions survived, but interestingly enough they do not refer to the legal provisions of the king for a reform.⁵⁰ But the legate did inform the Pope that Matthias protested against his not letting the reformed (or Observant) Franciscan friars to be included in the non-reformed (or Conventual) monasteries.⁵¹ So it seems that even if the worldly influence upon the monasteries was most powerful during Matthias's reign, the king honestly meant to reform the orders. The reforms did not reach their purpose – probably because the King died in the

⁴⁶ DF 257 606.

⁴⁷ *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány. Bp. 1895. 187–188.

⁴⁸ In the reform of the Benedictines, there is a subtle movement of the same model from the Mendicant to the monastic world. *Anthony Mallet-Crosby*: The Monastic Response to Papal Reform. *Summi Magistri* and its Reception. *English Benedictine History* 27. (2001) 6.

⁴⁹ PRT I. 540–542.

⁵⁰ *Fraknói Vilmos*: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál (1488–1490). Bp. 1898.

⁵¹ *Fraknói V.*: Pecchinoli Angelo op. cit. 84.; PRT III. 77–79.

meantime –, but in a long decade's time the reform of the Benedictine order was completed by Vladislas II and Máté Tolnai, abbot of Pannonhalma.

Since the reform of the religious orders initiated by Máté Tolnai, abbot of Pannonhalma was a matter of the day when the commendator abbot of Kolozsmonostor died in 1501, we would think the king would allow the monks to elect their own abbot. Still in the case of Kolozsmonostor the king opted for a solution he earlier condemned in case of Pannonhalma as harmful for monastic life: he did not commend the abbacy to another person, but kept it as a royal property managed by court clerks. The fate of Kolozsmonostor monastery after 1501 is an eloquent example of the fact that the office of the abbot was totally separated from the convent and became a simple means of reward. This is how the people of the Middle Ages saw fit to solve the conflict between the payment due for public service and the clerical and religious function of monastic communities. Worldly society was content with the abbacies being turned into assets, for usually this practice did not prevent the monks to perform their church duties to the benefit of the sinful world. This was the case also in the monastery of Kolozsmonostor during the management of the Tomoris.

At this time the practice initiated by the papacy through the system of commendators and later taken over also by the king did not serve the interests of the state, but rather upper class families. The pursuits of the Pongrácz family of Dengeleg already suggested the next step in the line of development. Even if the powerful feudal lords at the very heart of the ruling of the kingdom did not manage to carry it through in the second half of the fifteenth century for the abbacy to become nothing more than an asset for families and communities of interest, natural development brought it along for the governors in the system.

Conclusions

It is difficult to interpret unambiguously the policy of Matthias Corvinus regarding monasteries. His policy remained two-folded until the very end: on the one hand having the interests of the state in view he did more harm to monastic life than any other king, while on the other hand he considered reforming monastic life as his obligation as a ruler and was ready to do something about it. The most important monasteries were already owned by laymen, therefore he could not gain any supporters within the orders.

At the time it was considered that it was the duty of a monarch to carry out the reform of monastic orders. It also seems that the Hungarian king having also the right to appoint bishops planned a more comprehensive reform in the long-run. There are hardly any monasteries of any of the orders that King Matthias did not promote in one way or the other. If we consider how various clerical buildings were handed over, we could say Matthias favoured the Pauline or-

der the most.⁵² However, his only policy which was consistent and fully carried out was the one regarding the Franciscan Observants.⁵³ The greatest initiation of a reform was among the Cistercians: part of the depopulated Hungarian monasteries was populated with German monks by his initiative. Yet in the case of the other monastic order, the Benedictine order only the first steps of the reform were carried out during the reign of King Matthias. Institutional changes did not take place during his reign, although we have information that he intended to carry them forward. His legal provisions regarding religious orders can be evaluated at best as ones preparing the way for the reforms to be enforced during the reign of Vladislas II.⁵⁴

⁵² *Gábor Sarbak*: King Matthias and the Pauline Order. In: Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue. Ed. Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Véghe. Bp. 2008. 405–407.

⁵³ *Mária Lupescu Makó*: King Matthias and the Mendicant Orders in Transylvania. In: Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Ed. Attila Bányai, Attila Györkös. Debrecen 2009. 323–338.

⁵⁴ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom op. cit. 221–222.

Szentírás és szent-írás Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában

A Szentírás állt a késő antik és középkori keresztény civilizáció központjában: Isten szavának hallgatása, olvasása, másolása, ábrázolása és kommentálása által a kereszténység „a Könyv vallásává”, az Írás és az írásbeliség kultúrájává vált. A keresztény írás- és könyvkultúra mai kutatása izgalmas új kérdéseket vet fel a szent szöveg és az ezt tartalmazó kódexek mindennapi lelkiségi és gyakorlati használatát illetően.¹ A Bibliát allegorikus és szó szerinti értelemben egyaránt szentnek tartották,² következésképp sokkal változatosabban értelmezték és használták, mint manapság.³ Szent volt maga a kódex, a „megtestesült Ige”, mely Istent jelenvalóvá tette a hívő közösség számára és éppúgy csodákat művelt, mint Isten. Az evangéliumot mágikus talizmánként tisztelték és nem egyszer zsebkönyv formájában a testükön vagy miniatűr pergamentekercseken (*phylacterion*) a nyakukban hordták a hívek.⁴ De szent volt maga az írás is, az a rituális cselekedet, mely révén a másoló a szent szöveg megszentelő kegyelmében részesedett. Az írás szakralitása a 4. századtól nemcsak a Bibliára, hanem a szentek életére is kiterjedt. A hagiográfiában Szentírás és szent-írás összekapcsolódik: a szent Krisztus követője, a szentéletrajz a Biblia folytatása és aktualizálása, a szerző egy újabb „szent szöveg” alkotója, aki az írás által maga is megszentelődni és üdvözülni remél.⁵

¹ The Early Christian Book. Szerk. William E. Klingshirn, Linda Safran. Washington 2007.; *Anthony Grafton – Megan Williams*. Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea. Cambridge 2006.; *T. C. Skeat*: The Origin of the Christian Codex. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 102. (1994) 263–268.; Das Buch als magisches und als Repräsentationsobjekt. Szerk. Peter Ganz. Wiesbaden 1992.

² Le monde latin antique et la Bible. Szerk. Jacques Fontaine, Charles Pietri. Paris 1985.; *Guy Lobrichon*: La Bible au Moyen Âge. Paris 2003.; The Reception and Interpretation of the Bible in Late Antiquity. Szerk. Lorenzo diTommaso, Lucian Turcescu. Leiden 2008.

³ *Joseph-Claude Poulain*: Entre magie et religion: Recherches sur les utilisations marginales de l'écrit dans la culture populaire du haut Moyen Âge. In: La culture populaire au Moyen Âge: Études présentées au quatrième colloque de l'institut d'études médiévales de l'Université de Montréal. Szerk. Pierre Boglioni. Montréal 1979. 123–143.

⁴ *Johannes Chrysostomus*. Hom. 72, 2 in Mt. 23. 1–3. In: *Patrologia Graeca*. Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1856–1866. 58. 669. Jeromos a zsidó tefillin használatához hasonlítja a keresztény phylacterionokat: Hier. Comm. in Mt. 23. 5. In: *Corpus Christianorum. Series Latina* 77. Turnhout 1969. 212.

⁵ *Michael Stuart Williams*: *Authorised lives in early Christian biography: between Eusebius and Augustine*. Cambridge 2008. 1–24.; *Writing true stories': historians and hagiographers in the late antique and medieval Near East*. Szerk. Arietta Papaconstantinou, Muriel Debié, Hugh Kennedy. Turnhout 2010.

A késő antik és középkori hagiográfia a leggazdagabb forráscsoportunk nemcsak a Szentírás használatára, hanem az írás szakrális (sőt mágikus) értelmezésére vonatkozóan is.⁶ A szentéletrajzok közül kiemelkedik Sulpicius Severus *Szent Márton-életrajza*, egy érzékeny értelmiségi zseniális alkotása, mely nemcsak saját írásának mozgatórugóit tárja fel, hanem a Szentírás és szent-írás bonyolult kapcsolatának és alkalmazásának egész spektrumát felvonultatja. Tanulmányom Severus szempontjait veszi vizsgálat alá. Bevezetesként röviden ismertetem a magyar tudományosságban kevésbé ismert szerző életét, munkásságát, közönségét.⁷

I. Író, szent, közönség

Sulpicius Severus,⁸ a gazdag és előkelő családból származó sikeres bordeaux-i ügyvéd a 390-es évek végén rokonai és barátai példáját követve lemondott világi karrieréről és vagyonáról, hogy Isten szolgája (*servus Dei*) legyen.⁹ Toulouse melletti birtokából, Primuliacumból szerzetesi Paradicsomot varázsolt és itt írta műveit Tours-i Szent Mártonról, amelyekkel az arisztokrata aszkéták figyelemre méltó nemzedékére óriási hatást gyakorolt. Severus írásai, a *Vita Martini*¹⁰ és a *Gallus sive dialogi de virtutibus sancti Martini*¹¹ a késő antikvitás és a középkor könyvszlágerei lettek, melyek népszerűségét csak a Biblia múlta felül.

Mindent, amit Mártonról tudunk, Severustól tudjuk, és mindent, amit Severusról tudunk, a Mártonról szóló írásaiból tudjuk meg. Azt azt aszkéta kört is ezekből a szövegekből rekonstruálhatjuk, akiknek Severus a Márton-történeteket szánta: leveleinek címzettjei, Desiderius, Eusebius, Aurelius, Gallus, Paulinus és Bassula annak az egyháziakból és világiakból álló társaságnak voltak tagjai, akiket magával ragadott a 4. századi „aszkéta forradalom”.¹² E nemzedék példaképe Paulinus, a kor legműveltebb, legtehetségesebb és leggazdagabb földesura, akinek birtokai Bordeaux-tól Barcelonáig húzódtak.¹³ Paulinus 386–388 táján Vienne-ben találkozott Mártonnal, Tours püspökével. Amikor szembajáról pa-

⁶ *Claudia Rapp*: Holy Texts, Holy Men and Holy Scribes: Aspects of Scriptural Holiness in Late Antiquity. In: *The Early Christian Book*. Szerk. William E. Klingshirn, Linda Safran. Washington 2007. 194–222.

⁷ Sulpicius Severus egyetlen műve, a *Vita Martini* olvasható magyarul: Szent Márton élete. Ford. Borián Elréd – Reichard Ába. Pannonhalma 1998. A szerzőről Luce Pietri ebben a könyvben olvasható rövid bevezetőjén kívül nem jelent meg magyar szakirodalom.

⁸ Sem születésének, sem halálának dátumát nem ismerjük. Nolai Szent Paulinus ifjabb kortársa volt, 395–420 között működött, születési évét 360 köré tehetjük.

⁹ *Clare Stancliff*: Saint Martin and His Hagiographer. Oxford 1983. 15–107.

¹⁰ *Sulpice Sévère*: Vie de Saint Martin I–III. Szerk. Jacques Fontaine. Paris 1967–1969.

¹¹ *Sulpice Sévère*: Gallus. Dialogues sur les 'vertus' de Saint Martin. Szerk. Jacques Fontaine. Paris 2006.

¹² *Sághy Marianne*: Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban. Bp. 2005.

¹³ *Dennis E. Trout*: Paulinus of Nola. Life, Letters and Poems. Berkeley 1999.

naszkodott neki, Márton gyakorlott medikusként eloszlatta szeméről a hályogot. A művelet azt érzékelteti, hogy Márton úgy járt el, akár a késő antik orvosok:

Paulinus, aki később annyira példamutató életet élt, egyszer súlyos fájdalmat érzett a szemében és pupilláját már vastag hályog borította be. Márton ecsettel érintette meg a szemét, és megszüntette minden fájdalmát, visszaadta korábbi egészségét.¹⁴

Severinus ezzel nemcsak egy megtörtént esetet regisztrál, hanem egy nagy horderejű, jelképes történetet mond el, mégpedig azt, hogy Márton nyitotta fel Paulinus szemét és indította el a Krisztushoz vezető úton – azon az úton, melynek során Paulinus „hatalmas példává” (*magnum exemplum*) válik a 4. század nagy generációja számára.¹⁵ Paulinus 391-ben Bordeaux-ban felvette a keresztséget, 394-ben pedig lemondott minden vagyonáról és a campaniai Nola mellett egy temetőbe vonult vissza. Lépése a 4. század *cause célèbre*-je, társasági témája lett: ekkora vagyonról még senki nem mondott le ilyen látványosan. Sokan pillanatnyi elmezavarnak tartották a dolgot, egy távoli afrikai város, Hippon püspöke, Ágoston viszont áhítatos megilletődéssel bámulta Paulinus utánózhatalan gesztusát. Paulinus ekkor nemesült követendő, de követhetetlen mintává újdonsült aszkéta barátai szemében. A késő római ember ugyanis soha nem volt egyedül, a legkevésbé akkor, amikor remete lett. Az arisztokrata Paulinust rokonok és kliensek kiterjedt hálózata vette körül – akik közt Ausonius és köre csak egyike volt a leghatalmasabbaknak –, megtérése után pedig kíváncsi elvbarátok és rokonlelkek csapata üdvözölte, hogy egészen Istené lett.

Paulinus új barátai közül elsőként Jeromost kereste meg szentírási problémákkal.¹⁶ A betlehemi remete lelkesen fogadta a távoli nagyúr közeledését és a Biblia minden könyvének valamennyi hermeneutikai nehézségét feltáró hosszú válaszában Paulinus mentorául ajánlkozott: *a Szentírásba nem hatolhatsz be kalauz és útmutató nélkül.*¹⁷ Olyan hasonlattal biztatta Paulinust, hogy szabaduljon meg vagyonától, mely valószínűleg Severusra is nagy hatást gyakorolt:¹⁸

¹⁴ „iam pupillam (Paulini) crassior nubes superducta texisset, oculum ei Martinus penicillo contigit pristinamque ei sanitatem, sublato omni dolore, restituit” – *Sulpicius Severus*: Szent Márton élete (a továbbiakban: VM) 19. Borián Elréd és Reichard Ába fordítását javítottam, mert összekeverték a penicillust a peniculusszal és így náluk „ecset” helyett „szivacsos anyag” szerepel.

¹⁵ *Aline Rousselle*: Deux exemples de l'évangélisation en Gaule à la fin du IVe siècle: Paulin de Nole et Sulpice Sévère. In: Béziers et le Biterrois. Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon. XLIIIe congrès. Montpellier 1971. 91–98.

¹⁶ Ez a levél elveszett, csak Jeromos válasza maradt fenn: Ep. 53.

¹⁷ *Jeromos*: Ep. 53, 6. Ford. Takács László. In: *Szent Jeromos*: Levelek. Bp. 2005. 212.

¹⁸ *Henri Crouzel*: Saint Jérôme et ses amis toulousains. Bulletin de littérature ecclésiastique 73. (1972) 126–146.

*Ha te rendelkezzel javaid felett, add el, ha nincs, vedd el! Aki leveti a tunikáját, köpenyét is le kell vetnie annak.*¹⁹

Ágoston csak *Paulinus noster*-ként emlegette Paulinust, aki ellene mondott a világ csábításainak és szerzetesként költötte himnuszait Szent Félix tiszteletére. Írás és szerzetesség összefonódott Nolai Szent Paulinus életében: a késő antikvitás legnagyobb költője teremtette meg az „aszkéta-író” Petrarcaig és Mallarméig érvényes modelljét. Ez a példa vonzotta Sulpicius Severust is, aki a saját életében valósította meg a monasztikus és az írói hivatás összekapcsolását.

Figyelemre méltó, hogy Severusra nem a püspökök, hanem egy világi *grand seigneur* életpéldája hatott. Barátai mellett pedig rokonai, kiváltképp anyósa, Bassula alkották azt az inspiráló közeget, mely életének fordulópontjához vezette. Az özvegy Bassula, akárcsak római arisztokrata kortársai – Melania, Marcella, Sophronia, Fabiola, Príncípia, Asella, Lea, Titiana, Furia, Paula, Theodora, Hedýbia, Algasia – rokonszenvezett az aszkéta életvitellel. A 4. század végén sok előkelő és tehetős özvegy szakított a világgal, hogy Istennek tetsző életet éljen. Férjük halála után lemondtak az újabb házasságról, elkötelezték magukat a tisztaság mellett és lányaikat is a megszentelt életre nevelték. Helyzetüket tekintve az egyháziak és a világiak között álltak: nem tartoztak már a világhoz, de apácák sem voltak. Társadalmi és vagyoni státuszuk folytán kortársaik fölött álltak és aszkézisüknek köszönhetően immár lelkileg is fölējük emelkedtek. Palotáikat kolostorrá alakították, a Szentírás olvasásával, alamizsnálkodással, kórházak alapításával igyekeztek megvalósítani a keresztény tökéletességet. A megszentelt életet „templommá átalakított otthonaikban” (*ecclesia domestica*) éltek meg.

A *Vita Martini* keletkezését annak a művelt galliai keresztény szenátori rétegnek a vallási érdeklődése inspirálta, mely 350–380 között súlyos spirituális és politikai válságon ment át.²⁰ E kör elvárásai és olvasmányai befolyásolták Severus lelkiségét és azt is, hogy milyenek ábrázolta hősét. A keresztény tökéletességet megvalósítani szándékozó aszkéták a Szentírás mellett Alexandriai Szent Atanáz Remete Szent Antal-életrajzát (*Vita Antonii*) forgatták a legnagyobb érdeklődéssel. Az egyiptomi szerzetesek élete és bölcsessége mélyen befolyásolta gondolkodásukat és nyomban versengeni is kívántak velük. A *Vita Martini* a keleti remetetörténetekkel rivalizálva alkotja meg a tours-i püspök arcképét. Márton, Severus és a *Vita Martini* viszonya többszörösen összetett: Severus életének fordulópontján, Istenhez való megtérésének, az aszkéta hivatás vállalásának döntő pillanatában írta meg életrajzát a püspökről, akinek példája szerzetesi foga-

¹⁹ Ep. 53, 11. Ford. Takács László. In: *Szent Jeromos*. Levelek i. m. 218.

²⁰ *Raymond Van Dam*: Leadership and Community in Late Antique Gaul. Berkeley–Los Angeles 1985.; *John F. Drinkwater*: The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire. Stuttgart 1987.; *Hagith Sivan*: Town and Country in Late Antique Gaul: The Example of Bordeaux. In: Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity? Szerk. J. F. Drinkwater, H. Elton. Cambridge 1992. 133–138.

dalmát inspirálta. A még Márton életében, 396 végén befejezett mű tehát – akár csak Ágoston *Vallomásai* – nemcsak Isten dicsőségére és a hívek épülésére íródott püspök-életrajz, hanem önéletrajz és önformálás is egyben: Severus hitvallása a keresztény tökéletességről. A klasszikus auktorokon iskolázott Severus bibliai előképek alapján alkotta meg Márton portréját. Ebből leginkább az derül ki, hogyan olvasta és értelmezte ő maga a Szentírást, milyen tanulságot szűrt le belőle magának és mit tartott benne a legfontosabbnak. Severus figyelmét elsősorban a csodák kötik le, a természetfeletti hatalom rejtélyes jelei, melyek világosan kifejezik a szent Istentől kapott hatalmát. Márton Isten hatalmával eltelt ember: *vir Deo plenus*. Az isteni hatalommal bíró ember képes meggyógyítani az emberek lelki és testi nyomorúságát. A püspököt Isten barátsága teszi kiválasztottá, nem hivatali pozíciója: Márton megbízatása nem császári kinevezésen alapszik, hanem spirituális adottságain. Severus az ószövetségi próféták és az evangéliumi Krisztus-kép alapján az Isteni erővel eltelt csodatévő szentet magasztalja a Mártonról szóló életrajzában.²¹

Ez a *Vita Martini* legfeltűnőbb sajátossága. Severus Márton személyében nem a keresztény közösséget irányító püspököt, hanem a transzcendens hatalommal bíró szentembert mutatja be.²² A beállítás nem mindenki tetszését nyerte el sem a kortársak, sem a későbbi tudósok közül: a püspök illetén ábrázolása merőben új és meglepő dolog volt. Severus hangsúlyozza, hogy Krisztushoz hasonlóan Márton is megosztotta az embereket: vagy szerették, vagy gyűlölték őt. A személye körül kibontakozott vita halála után sem csillapodott: Severus Márton-képét kortársai, akik jól ismerték hősét, erősen bírálták. A *Vita Martini* nemcsak hagiográfiai alkotásként első a latin Nyugaton, hanem abban is, hogy egy rendkívül összetett egyéniséget mutat be személyiségváltások sorozatán keresztül, míg a szentéletrajzok témája rendszerint egyetlen sorsdöntő átalakulás, az, hogy hogyan lesz az ember Istené és hogyan kötelezi el magát az aszkéta élet mellett. Ebben a Szentírásnak és a szent-írásnak egyaránt fontos szerepe van.

II. A Szentírás tekintélye

Hogyan ábrázolja Severus a Szentírás tekintélyét? Úgy, hogy Márton megválasztását egyenesen a Bibliával szentesíti. Tours lakosai a csodatetteiről már elhíresült Mártont szerették volna megtenni püspöküknek, de a sehonnai, torzonborz remete megválasztását a környékbeli főpapok, élükön egy Defensor nevű püspökkel, határozottan ellenezték. A feszült helyzetet a Szentírás mentette meg:

²¹ *Philip Rousseau*: The Spiritual Authority of the 'Monk-Bishop'. Eastern Elements in some Western Hagiography of the Fourth and Fifth Centuries. *Journal of Theological Studies* 22. (1971: 2. sz.) 380–419.

²² *Claudia Rapp*: Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition. Berkeley 2005.

Az történt ugyanis, hogy a lektor, akinek azon a napon a felolvasás volt a feladata, a tömegetől körülzárva nem tudott megjelenni. A liturgián segédkezők között zavar támadt, s miközben vártak a távollévőre, egyikük megragadta a zsoltároskönyvet, és felolvasta az első eléje kerülő zsoltárverset. Ez a zsoltár hallatszott: „A kicsinyek és a csecsemők ajka dicsóít téged ellenségeid miatt, hogy romba dönts az ellenséged és az ellenszegülőt (defensorem).” Miután felolvasták ezen sorokat, a nép kiáltásba tört ki, és megszegyenyültek az ellenállók. Isteni akarat révén történt, hogy ezt a zsoltárverset olvasták fel, hogy tettének elítélését Defensor is hallja; egyszerre nyilvánult ki ugyanis a kicsinyek és a csecsemők ajka által Mártonban az Úr teljes dicsósága és az ellenség megsemmisülése.²³

A lektor felüti a Bibliát és felolvassa azt, ami első látásra elébe kerül: a szöveg megerősíti Márton megválasztását és megsemmisíti ellenfeleit. Severus a Bibliából való jóslás (*sortes biblicae*)²⁴ gyakorlati menetét írja le. A keresztények éppúgy használták a Szentírást jóvendőmondásra, mint a pogányok Homéroszt és Vergiliust (*sortes Homericae, sortes Vergilianae*). Bár az egyház a jóslás bizonyos fajtáit tiltotta,²⁵ a Biblia ilyen alkalmazását jóváhagyta. A *sortes* a késő antik hagiográfia legkedveltebb dramaturgiai fogása, mely azt érzékelteti, hogy a Szentírás egyetlen sora is sorsfordító változást hozhat a hős életében: Remete Szent Antal egy evangéliumi szakasz hallatán mond le mindenéről és vonul ki a sivatagba;²⁶ Szent Ágoston egy mondóka hallatán veszi kézbe a Bibliát és változtatja meg életét az ott olvasottak hatására.²⁷

Sulpicius Severus az antali mintánál is meggyőzőbb liturgikus eseményként ábrázolja Márton isteni elhívását a püspökségre. A zsoltároskönyv, melyet a beugró lektor felnyit, magát Krisztust jeleníti meg, ahogyan azt a 431-es efezusi zsinat megfogalmazza: *amikor a Bibliát a trónusra helyezik, Krisztus jelenik meg közöttünk*.²⁸ A hívek közössége által megválasztott Mártont Krisztus erősíti meg püspökségében: a Szentírás tekintélye egyenlő Krisztus tekintélyével.

²³ VM IV, 9, 5–7.

²⁴ B. M. Metzger: *Sortes Biblicae*. In: *The Oxford Companion to the Bible*. Szerk. Bruce M. Metzger, Michael D. Coogan. Oxford 1993. 713.

²⁵ Az ankürai zsinat 24. kánonja (314) és a vannes-i zsinat 16. kánonja (461/91) tiltja a „*sortes biblicae*” és a „*sortes sanctorum*” gyakorlatát; az agdei zsinat 42. kánonja (506) ugyanezt megismétli; az orléans-i zsinat (511) tiltja a szentéletrajzból való jóslást, de engedélyezi a Bibliából való jóvendőmondást, l. Az ókeresztény kor egyházfegyvelme. Szerk. Erdő Péter. Bp. 1983. 53–63., 272–280. és *Carl Joseph von Hefele: Conciliengeschichte nach den Quellen bearbeitet*. Freiburg 1869–1893. A „*sortes biblicae*” nem azonos a „*Sortes Sanctorum*” című szöveggel, melyet az egyház egyértelműen elítélt, l. *William E. Klingshirn: Defining the Sortes Sanctorum: Gibbon, Du Cange, and Early Christian Lot Divination*. *Journal of Early Christian Studies* 10. (2002) 77–130.

²⁶ *Athanasius: Vita Antonii* I, 2.

²⁷ *Augustinus: Confessiones* VIII, 29–30.

²⁸ *Mansi, Concilia* 4, 1237C idézi *Rapp, C.: Holy Texts* i. m. 197.

A püspök legfontosabb feladata a Biblia magyarázata a hívek számára. Severus nem mulasztja el hangsúlyozni, mennyire interiorizálta Márton a Szentírást és micsoda hozzáértéssel prédikált róla:

Mennyi komolyság, milyen méltóság volt Márton szavaiban és beszédében! Milyen éles elméjű és erőteljes volt, milyen gyorsan és könnyen oldotta meg a Szentírásban felmerülő nehézségeket! De tudom, hogy ezt sokan nem hiszik el, én is találkoztam néhány emberrel, akiknek magam beszéltem róla, de nem hittek nekem. Jézust hívom tanúnak, aki a közös reményünk, hogy soha senki szájából nem hallottam annyi tudományt, annyi bölcs gondolatot, annyi jóságot sugárzó tiszta szót, mint Márton ajkáról. Ó, mennyire csekély dicsérete ez Márton erényeinek! Csodálatra méltó, hogy egy tanulatlan emberből ez a kegyelem sem hiányzott.²⁹

Márton szentírásmagyarázó képessége azért is érdekes, mivel Severus Remete Szent Antal mintájára Márton tanulatlannak állítja be. A „tanulatlanság” és „írástudatlanság” a szentéletrajzok kedvelt toposza, ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy a szentember ne tudott volna írni és olvasni: Szent Antal hét levele Órigenész teológijának ismeretéről tanúskodik,³⁰ és noha Tours-i Szent Mártontól furcsamód semmilyen írás sem maradt ránk, nem kételkedhetünk abban, hogy huszonöt éves püspöki pályafutása során ne prédikált volna a Szentírásról. A hagiográfiában a tanulatlanság toposza egyfelől annyit jelent, hogy a hős elvetette a világi tudományokat, nem foglalkozott a klasszikus *paideia* művelésével, másfelől azt hivatott kifejezni, hogy a szerzetesnek nincs szüksége könyvekre, mert közvetítő nélkül is tudja olvasni az Élet és a Természet nagy könyvét.³¹ Az askéta a Paradicsomot teremti újjá itt a földön, azt a bűnbeesés előtti állapotot, amikor még nincs szükség nyelvre és könyvre, mert az emberek és állatok enélkül is megértik egymást. Nem a könyv, hanem Isten tanítja a szerzeteseket: Antalhoz hasonlóan Márton is Istentől tanított ember (*theodidaktosz*).³²

A szentéletrajzok ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy a „tudatlan” askéták tiszta értelmükkel áthatolnak a Biblia nehézségein és könnyedén megmagyarázzák másoknak is. A kétféle toposz között nincs ellentmondás: a világi műveltség kizárása teszi lehetővé Isten igéjének interiorizálását, az evangélium életté váltását. A Szentírás nemcsak mint a templomban hallott szöveg és így megismert modell, hanem mint valós, olvasott és másolt könyv is a szerzetesi élet alapját képezte.

²⁹ VM VIII, 25, 6.

³⁰ *Samuel Rubenson: The Letters of Saint Anthony: Monasticism and the Making of a Saint.* Minneapolis 1995.

³¹ Szerzetesség és klasszikus *paideia* kapcsolatát vizsgálja Samuel Rubenson lundi kutatócsoportja: <http://mopai.lu.se/mopai2013.html>.

³² *Ysabel de Andia: Antoine le Grand, ΘΕΟΔΙΔΑΚΤΟΣ. Le monde copte 21–22. (1993) 25–33.; Samuel Rubenson: Philosophy and Simplicity: The Problem of Classical Education in Early Christian Biography. Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity.* Szerk. Thomas Hägg, Philip Rousseau. Berkeley–Los Angeles 2000. 110–139.

A kolostoralapító Márton Ligugé és Marmoutier monostoraiban olvastatta és másoltatta társaival a Bibliát: *Mesterségekkel nem foglalkoztak, kivéve a másolást, amelyet a fiatalabbakkal végeztek, az idősebbek csak az imádságnak éltek.*³³ A Biblia a szerzetesi életre nevelés legfontosabb eszköze: a fiatalok nemcsak az olvasás, hanem a másolás révén is memorizálják és magukévá teszik a szent szöveget.³⁴ De a könyvmásolásnak a pusztá szövegtanulásnál nagyobb jelentősége volt. A másolás maga is része volt a szerzetesi kiképzésnek: előrelépésnek tekintették a keresztény tökéletesség hágcsojáján. A fiatalok nemcsak a közösség számára vagy eladásra készítettek evangéliumos-és zoltároskönyveket, hanem saját maguknak, melyet azután egész életükben magukkal (vagy magukon) hordoztak. Márton kolostorainak idősebb szerzetesi tehát azért nem másoltak könyveket, mert fiatalkorukban már elkészítették a magukét. Jeromos Szent Hilarion életrajzában pontosan erről olvasunk:

*Így hát az öreg (...) hajóra szállt Szicília felé. Amikor pedig az Adriai-tenger kellős közepén arra készült, hogy eladja azt az evangéliumos kódexet, amelyet még ifjú korában saját kezével másolt le, hogy kifizethesse a viteldíjat (...) felajánlotta a tulajdonosnak az evangéliumát saját maga és gázai útitársa átszállításáért. De az nem akarta elfogadni, hiszen látta, hogy e kódexen és a rajtuk levő ruhán kívül semmijük sincs, végül megesküdt, hogy nem fogadja el.*³⁵

Márton egy Maximus nevű tanítványa nyakába akasztva hordta az evangéliumoskönyvet, a paténát és a kelyhet. Csodálatos módon még akkor sem vesztette el őket, amikor hajótörést szenvedett a Rhône folyón.³⁶

A másolás megszentelte az írnoke: a szerzetes teste a Szentírás tükörképévé vált. Íráskor a szerzetes a Szentírást „testére másolta”, a könyv és a test azonosult.³⁷ Könyv és test szoros, a halálon túl is érvényesülő kapcsolatát így magyarázza az 5. században a *Doctrina Addai*:

*[A végítéletkor] minden teremtett lény feltámad. Azt, hogy milyen életet éltek, testiük mutatja, testiük a pergamen az Igazság Könyvében. Senki nem lesz akkor, aki ne tudna olvasni: mert azon a napon mindenki azt fogja olvasni, amivel teleírta élete könyvét.*³⁸

³³ VM IV, 10, 6.

³⁴ *Derek Krueger*: Writing and Holiness: The Practice of Authorship in the Early Christian East. Philadelphia 2004.; *Herman A. Peterson*: The Genesis of Monastic Libraries. Libraries & the Cultural Record 45. (2010) 320–332.

³⁵ *Szent Jeromos*: Szent Hilarion élete 25. 2–3. In: *Uő.* „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni.” Bp. 1991. 80. Ford. Adamik Tamás.

³⁶ *Tours-i Szent Gergely*: A hitvallók dicsőségéről (De gloria confessorum) 22. In: MGH *Scriptores rerum Merovingicarum* 1,2. 331.

³⁷ *Rapp, C.*: Holy Texts i. m. 210.

³⁸ *Doctrina Addai*: De imagine Edessena = Die Abgarlegende. Das Christusbild von Edessa. Kritikai kiadás és fordítás: Martin Illert. Turnhout 2007. 61.

A 6. században Cassiodorus ugyanezt tanítja szerzeteseinek Vivariumban:

*Annyi sebet kap a Sátán, ahány ígét leír az Úr írnoka.*³⁹

III. A csodatevő írás

Az írást nemcsak átvitt értelemben tartották szentnek és szentesítőnek, hanem konkrétan csodatevő hatalmat tulajdonítottak neki, még hozzá többféle értelemben. A szentember írásával parancsolt a Sátánnak és az ártó démonoknak, így például Csodatevő Gergely, amikor csak annyit írt egy cetlire: *Gergely a Sátánnak: lépj be!*⁴⁰ A szentember keze írása, az általa írt levél csodákat művelt: Márton levele például gyógyerővel bírt:

*Arborius, aki ekkoriban nagyon jámbor és búsú prefektus volt, midőn a leányát négy napja magas láz égette, Márton levelét, amelyet történetesen akkor hoztak neki, a súlyos lázrohamban levő lánnya mellére tette, és a láz azonnal megszűnt.*⁴¹

Márton levele „kontakt ereklyeként” működik és nagy távolságban is hatékony. Még ha Márton nincs is jelen, helyettesíti, pontosabban megszemélyesíti őt, és a Mártonból áradó erő ugyanúgy hat a levélen keresztül, mintha ő maga lenne jelen.

IV. Az üdvözítő írás

Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzának igazi különlegessége a hagiográfus önreflexivitása, az, hogy mennyit foglalkozik írásával a szövegben és mennyire tudatában van írása üdvözítő erejének. Severus fejti ki elsőként azt, hogy a szent-ről való írás megszenteli a szerzőt, sőt az olvasót is: hatalmas patrónust szerez nekik a mennyországban.

Lássuk először is, hányszor tér ki magára a szövegre és az olvasók kíváncsiságára. Desideriushoz írt levelében, mely a *Vita Martini*-t bevezeti, Severus szabódik, hogy a szöveg „korrektúrázatlan”, csak cédulákon létezik:

Elhatároztam, lelki testvérem, hogy kis könyvemet (libellus), melyet Szent Márton életéről írtam, megőrzöm a magam számára írt cédulákon (scheda), és házám

³⁹ „tot enim vulnera Satanas accepit, quot antiquarius Domini verba describit” – Cassiodorus: Institutiones 1.30, 14.

⁴⁰ St. Gregory Thaumaturgus. Life and Works. Ford. Michael Schlusser. Washington, D. C. 1998. 57.

⁴¹ VM IV, 19, 1.

*falain belül tartom, el akartam ugyanis kerülni, hogy elítéljenek az emberek, mivel igen félénk a természetem.*⁴²

Türelmetlen közönsége azonban olvasni akarja Márton életét és a cédulák kikerülnek a házból. Anyósa, Bassula jeleskedik veje írásainak gyors eltulajdonításában. Bassula fizeti ugyanis Severus írnokait, akik azután eljuttatják hozzá a szöveget úgy, hogy számára is készítenek egy másolatot. Irodalomtörténeti különlegesség, hogy Severus Márton halálát a Bassula mesterkedéseit ecsetelő csipkelődő hangú levelében írja le:

*Sulpicius Severus üdvözlétét küldi tiszteletre méltó anyjának, Bassulának. Ha bíróság elé lehetne idézni a szülőket, jogos felháborodással állítanánk téged a prétor ítélőszéke elé, mint akit rabláson és lopáson tetten értünk. Hogyan is ne panasználám el ugyanis a téled elszenvedett igazságtalanságot? Nem hagytál nálam egy árva papírlapot, egy kis könyvet vagy akár egy levelet sem: így lopsz el, így teszel közbírré mindent. Hiába szeretném titokban tartani, amit bizalmasan írtam egy barátomnak vagy amit tréfálkozva diktáltam, az is eljut hozzád, szinte még mielőtt megírtam vagy lediktáltam volna. Nem is csoda, hiszen lefizeted a másolóimat, akik aztán hírül adják neked oktalanságainkat. Mégsem tudok haragudni rájuk, ha neked engedelmeskednek: a te nagylelkűséged bocsátotta őket rendelkezésünkre, és még úgy gondolják, hogy inkább tartoznak hozzád, mint hozzám. Te vagy egyedül a hibás, egyedül a bűnös: leselkedsz utánam, és a másolóimat is álnokul megkörnyékezed, hogy válogatás nélkül adják át neked, amit bizalmasan vagy figyelmetlenül, teljesen ki sem dolgozva vagy be sem fejezve írtam. De hogy a többiről ne is beszéljek, kérlek, mondd meg nekem, hogyan jutott el hozzád oly gyorsan az a levél, amit nemrég írtam Aurelius diakónusnak! Én ugyanis Tolosában (Toulouse) tartózkodom, és te, aki fiad nagy nyugtalanságára hazánktól oly messze, Treveriben (Trier) telepedtél le, hogyan loptad el ezt a bizalmas levelet? Megkaptam ugyanis soraidat, amelyekben azt írod, hogy az említett levélben, ahol Szent Márton halálára csak utalást tettem, ki kellett volna fejtenem a szent férfú égbé távozását. Mintha bizony azért írtam volna ezt a levelet, hogy más is olvassa, mint akihez szól! Mintha engem bárki másnál jobban terbelne az a súlyos feladat, hogy megírjam mindazt, amit Mártonról tudni kell! Ha tehát hallani akarsz a szent püspök haláláról, kérdezősködj azoknál, akik jelen voltak. Elhatároztam, hogy semmit sem írok neked, nehogy mindenfelé elhíreszteld. Mégis, ha megígéred, hogy senkinek sem olvasod fel, röviden eleget teszek akaratomnak, és eléd tárom, amit biztos forrásból tudok.*⁴³

A *Vita Martini*-t bevezetőjében nyoma sincs hasonló élcelődésnek: Severus itt ünnepélyes komolysággal szól műve céljáról, Isten jutalmáról. Noha életvitel-

⁴² VM, Levél Desideriusnak.

⁴³ VM XI, 1. (Levél Bassulának.)

ben elmaradt a Márton által képviselt tökéletességtől, gyarlóságát írással reméli kompenzálni. Az írás, a Mártonról szóló szentéletrajz ad reményt arra, hogy Isten az örök élet jutalmában részesíti. A pogány írók műveikkel akartak halhatatlanságot nyerni maguknak ezen a világon, a keresztény író az örök életet szeretné elnyerni a mennyek országában:

Ezért úgy vélem, hogy az én művem jutalma az lesz, ha a szent életű férfi életét mások számára eljövendő példaképként megírom, és általa az olvasók az igazi bölcsességre és az égi katonaságra, valamint az isteni erényre vágyódnak. Így e munkában azt gondolom hasznomnak, hogy nem a hiábavaló emberi emlékezetet, hanem Isten örök jutalmát várom, mert bár én magam nem úgy éltem, hogy másoknak példaképe lehessen, mégis azon fáradtam, hogy ne maradjon rejtve, kit is kell utánoznom.⁴⁴

Ennél is továbbmenve olvasóinak is isteni kegyelmet ígér:

Bízom benne, hogy ez a kis mű minden szentnek tetszésére lesz, de abban is, hogy aki hitetlenkedve olvassa, az vétkezik. Biztos vagyok benne, hogy a történekről való meggyőződés és Krisztus szeretete ösztönzött engem arra, hogy ezeket megírjam, s csak sokak által ismert történeteket jegyeztem le, és az igazságot mondtam. Remélem, hogy Istentől jutalmat fog kapni, nem ugyan mindenki, aki olvassa, hanem mindaz, aki hittel befogadja.⁴⁵

Ezt a szakaszt a 19. századi hiperkritika a *Vita Martini* kedvezőtlen fogadtatásával magyarázta, pontosabban azzal, hogy az olvasók hitetlenkedve olvasták a sok csodát.⁴⁶ Holott sokkal fontosabb, hogy Severus itt arról beszél, hogy a mű maga válik közvetítővé, mediátorra Isten és az olvasók között: a mű, amiben Márton „jelen van”. Nem kevésbé lényeges kiemelni, hogy Severus egy szűk rokoni és baráti aszkéta körnek írt, mely megtartóztató életével maga is a keresztény tökéletességre törekedett: a *Vita Martini* hittel olvasása csak további lépés volt efelé.

Márton halála után hatalmas mennyei pártfogója írónak és olvasónak egyaránt:

Onnan védelmez minket, mint remélem, engem is, aki ezeket írom, és téged, aki ezeket olvasod.⁴⁷

⁴⁴ VM I, 2, 6.

⁴⁵ VM VIII, 26, 6–7.

⁴⁶ *Ernest-Charles Babut*: Saint Martin de Tours. Paris 1912. 120–132. l. Fontaine, *Sulpice Sévère*: Vie de Saint Martin III, 1096–1106. Márton csodáinak pozitív recepcióját bizonyítja az az írás mágikus erejéről is szóló szöveg, melyben Périgueux-i Paulinus leírja, hogy unokája és unokájának felesége meggyógyult, amikor megérintette azt a könyvét, melyet Szent Márton csodáiról írt: *Paulinus Petrocorius*: De visitatione nepotuli sui. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 16/1. 160–164.

⁴⁷ VM XI, 3, 21. (Levél Bassulának.)

Azt, hogy az írásnak megszentelő kegyelme van, mi sem bizonyítja jobban Severus számára, mint az a látomás, melyben Márton halála után részesül. A megdicsőült Márton ugyanis a *Vita Martini*-t tartja kezében:

Ekkor hirtelen úgy tűnt, hogy Szent Márton püspököt látom, hófehér tógába öltözve, lángoló arccal, a szemei csillagként ragyogtak, a baja pedig fénylett. Testének általam ismert alakjában jelent meg előttem, és szinte teljesen megmagyarázhatatlan számomra, hogy bár nem lehetett rátekinteni, mégis fel lehetett ismerni. Kissé rám mosolygott, és jobbjával felém nyújtotta azt a könyvecskét, melyet életéről írtam. Szokás szerint átöleltem szent térdét, és sürgetve kértem áldását, s mindaddig éreztem a fejemre helyezett kezének igen kedves érintését, míg az áldás ünnepi szavai közben a keresztnak az ajka számára oly megbítt nevét ismételte. Majd miközben szememet rászögezve, arcának és tekintetének szemlélésével nem tudtam betelni, hirtelen, a magasba felemelkedve, elragadtatott. Szememmel követtem, midőn egy gyors felhőn felszállva az ég hatalmas tereit bejárta, de miután a megnyílt ég befogadta, többé már nem lehetett látni.⁴⁸

A *Vita Martini* nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Márton jelen van halála után azok számára, akik ismerték, szerették, de azok számára is, akik csak olvastak róla:

Nem fog mégsem hiányozni nekünk, hiszgyél nekem, nem fog hiányozni, mert köztünk lesz, mikor róla beszélgetünk, mellettünk lesz, midőn imádkozunk, és ahogy már ma arra méltatott, hogy megmutassa magát, meg fogja azt is adni, hogy gyakran lássuk őt dicsőségében, és amint azt korábban is tette, szüntelen áldásával meg fog védelmezni minket. A látomás alatt onnan fentről mutatta meg, hogy az őt követőknek megnyílik az ég, és nyilvánvalóan arra tanított, hogy hová kell követnünk, arra oktatott, hogy reményünket mibe vessük, lelkünket merre irányítsuk.⁴⁹

A szent könyv és a szentember a késő antikvitás két ikonikus alkotása. Sulpicius Severus Szent Márton életrajzában a Biblia és a hagiográfia összetett kapcsolatának széles spektrumát tárja az olvasó elé és különlegesen árnyaltan ábrázolja Szentírás, szentember és szent-írás viszonyát. A Szentírás és az írás megszentel: írás és test, írás és élet, írás és üdvösség elválaszthatatlan egymástól.

⁴⁸ VM X, 3, 4. (Levél Aurelius diakónushoz.)

⁴⁹ VM X, 3, 16–17. (Levél Aurelius diakónushoz.)

A kamonci oltárosok egyezsége

Solymosi László tudományos munkássága során több ízben visszatért két témára: a középkori ember halál előtti készülletére és a végrendekezés korabeli szokásrendjére.¹ Egyik írásában egy, a kutatástörténetben jól ismert forrásra támaszkodva utalt arra az esetre, amikor 1478-ban a kamonci plébános és a templom oltárospapjai a jövőre szólóan megosztottak a plébániai jövedelmek egy részén, többek között a végrendeleti hagyatékokon és a temetkezéskor az egyháznak juttatott javakon.² A kamonci oltárospapok története valóban nevezetes a magyar történetírásban, többek között azért, mert az obszerváns krónika értesülései szerint elődek közvetlen kapcsolatba kerültek a prágai huszitizmussal, később Marchiai Jakab inkvizíciója elől egyesek Moldvába menekültek, kamonci ténykedésüknek egyik – anyanyelvünk története szempontjából – fontos emléke az ún. huszita bibliafordítás.³ De régtől fogva rájuk irányult az egyháztörténetek figyelme is, mivel ez az egyik legrészletesebben ismert eset arra, hogy egy tehetős mezővárosi pap káplánjai testületileg léptek föl a plébánosukkal szemben – főképp jövedelmi – érdekeik megvédésére.⁴ Az intenzív szellemi élet és műveltség (teológiai viták, bibliafordítás), valamint a testületi szervezkedés bizonyonnyal szoros kapcsolatban álltak egymással és a mezővárosnak a településszerkezetben elfoglalt helyével. A kérdés csak az, hogy valóban olyan jól ismert-e maga a forrás, amire a történeti állítások alapozódnak, mint amilyen nagy figyelmet kapott a szakirodalomban. A kérdés azért látszik indokoltnak, mert közlésének módszerével és tartalmi ellentmondásaival kapcsolatban már régen fogalmazódott meg kritika,⁵ a

¹ *Solymosi László*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–225.; *Uő*: Vallásos élet az 1515. évi veszprémi szinodális könyv tükrében. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 113–123. – A szerző az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport vezetője.

² *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. *Századok* 121. (1987) 547–583., 562.

³ Erről legutóbb l. *Galamb György*: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10. (2009: 2. sz.) 3–12.

⁴ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007.² 145–146.

⁵ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 146. 59. jegyz. Ott ugyan a közlés folytatására történik utalás, de tartalmilag esetünkre is vonatkoztatható. Czaiich többek között a plébánost „Béla” néven említi, a forrásban ezzel szemben „Albertus” olvasható.

forrást felhasználók ugyanis rendszerint egy, latin kivonattal ellátott magyar nyelvű regesztára hivatkoztak s megállapításaik hitele ennek pontosságán áll (vagy bukkik). A forrásra a vatikáni levéltárakban Fraknoi Vilmos irányításával kutatást folytató pápai gyóntató és minorita szerzetes, Czaich Árpád Gilbert (1866–1932) akadt rá és ugyanő tette közzé bő kivonatos formában.⁶

A kalocsai érsek birtokában lévő Kamonc mezőváros⁷ vám- és révhely volt a Duna jobb partján, Péterváraddal átellenben feküdt, nem ritkán kiérdemelte a *civitas*, lakói pedig a *civis* megjelölést. Gazdagságát elsősorban a szerémi bornak köszönhetette,⁸ ez határozta meg helyét a magyarországi településhierarchiában.⁹ Szentkereszt (*Sancta Crux*) templomában – mely templomcím nélkül ugyan, de 1237 óta szerepel írott forrásokban, s helyet kapott a pápai tizedjegyzékben is, s melynek papja a 15. század végén plébánosnak, egyházközsége plébániának minősült – a tehetős hívek túlvilági boldogulásuk érdekében oltárokat alapítottak, ezeket javadalmakkal ruházták fel s szolgálatukra a plébános papokat fogadott fel, akik egy személyben a plébános káplánjai is lettek. A 15. század második felében már legalább hat ilyen oltár állt az egyházban, közöttük olyan is, mely annyira jelentős jövedelemmel rendelkezett, hogy a neki szánt további adományokat már inkább más oltárokhhoz rendelték. Négyet közülük női szenteknek (kettőt Szűz Máriának, egyet-egyet Szt. Ilonának és Szt. Katalinnak), egyet a Mindenszenteknek, s egyet a Szentháromság hittikának dedikáltak.¹⁰ A templomban a plébános volt az úr, neki közvetlenül a bácsi káptalanban élő szerémi főesperes, közvetve pedig a bács-kalocsai érsek volt az előjárója. A plébános papjaival régi szokás szabályozta munka- és jövedelem-megosztásban élt. Eszerint az oltárospap káplánok végezték a plébániai hívek lelkigondozását, kiszolgáltatták a szentségeket és beszédtek a hívek adományait. A hívek szellemi-ekben is gondoskodtak az üdvösségükért munkálkodó papokról, egy Balázs nevű oltárospapot többek között egyetemre küldtek tanulni, aki a tudásvágytól hajtva tovább ment Prágába, s onnét a kor legújabb eszméit hozta haza szülőföldjére,

⁶ Czaich Á. Gilbert: Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Történelmi Tár 1899. 1–17., 235–272., 253–255. Czaich életrajza: Diós István: Czaich Gilbert Árpád, OFMConv. In: Magyar katolikus lexikon. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp. é. n. II. 306. Kutatásaira l. Tusor Péter: Magyar történeti kutatások a Vatikánban. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, excerptum ex vol. I.) Bp.–Róma 2004. xxxvi–xxxvii. és xxxix.

⁷ Érdújrhelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta 1899. 255–256.

⁸ Sokat mondó tény, hogy 1483-ban Deák István egykori pesti bírónak, ekkor polgárnak tetemes szőlőbirtoka volt a kamonci szőlőhegyen, amit Gügyei Deák Benedek erdélyi sókamaraispánnak adott el „in promontorio vinearum oppidi Kamancz vocati” – DL 18 799., kiadása: Érdújrhelyi Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Bp. 1899. 179.

⁹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 235.; Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi közlemények 23. (1971: december) 58–78., 75.

¹⁰ Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM könyvek 40.) Bp. 2003. 175.

történetesen huszita lett.¹¹ A papság és a hívek között kialakult a közösségérzésnek egy sajátos formája, mely az érsekséggel szembeni közös fellépésre ösztönözte őket.¹² A hívek ilyesfajta bőkezűségét és nagylelkűségét, valamint papjaik iránti érzelmeit ismerve nem is csoda, hogy a 15. század második felében a plébános és az oltárosok között hosszú viszály tört ki a hívek különböző adományai (párbér jellegű jövedelmek, végrendeleti hagyatékok, liturgikus offertóriumok) miatt, s a per a bácsi helynök szentszéki bíróságára került. Végül a felek jól felfogott anyagi érdekből a helynök engedélyével kiléptek a perből és régi szokás szerint békeltető bírák közbenjárására egyezségeket kötöttek egymással, egyszersmind szabályozták a vitás jövedelmek elosztását. Egyezségüket esküvel is megerősítették, ezt követően 1478-ban a bácsi káptalannal oklevélbe foglaltatták, közjegyző záradékával láttatták el, végül a dokumentum tartalmát a nagyobb biztonság kedvéért 1483-ban IV. Sixtus pápával is megerősítették és átírtatták. Ugyan 1493–1500 között több kamonci mezővárosi polgár is beiratkozott a Szentlélek-társulat anyakönyvébe, nem tudjuk, hogy 1483-ban személyesen ki intézte az ügyet Rómában, ebből az évből ugyanis nem maradt fenn bejegyzés a római *matriculában*. A bulla formuláriuma (*pro parte dilectorum filiorum ... nobis nuper exhibita petitio*) inkább amellett tanúskodik, hogy erre közvetítő útján került sor.¹³ Az mindenesetre aligha valószínű, hogy az ekkoriban Váradi Péter kalocsai érsek bíborossá kinevezése ügyében a Római Kúriában intenzíven ténykedő királyi diplomácia vette volna kézbe az ügyet.¹⁴

A bácsi káptalan által írásba foglalt és közjegyzői kézjeggyel is ellátott forrás eredeti formájában nem maradt korunkra, pápai átírásának is csak regisztrumkönyvbe bevezetett, kis mértékben csonkolt változatával rendelkezünk, ami minden bizonnyal a déli végeket fokozottan sújtó török pusztításnak köszönhető. Műfaját tekintve a keretoklevél pápai bulla, mely a bemutatott szöveget majdnem teljes egészében áttemelte saját szövegtestébe, kivételt ezalól – saját bevallása szerint – csak a közjegyző aláírása és kézjegye grafikus elemeinek az elhagyása (*omissis notarii inde rogati characteribus et signis*) esetében tett. A beírt dokumentum azonban közjegyzői megerősítéssel ellátott békebírói oklevél, mely – kiállítói ugyanis nagy hiteleshelyi tapasztalatra támaszkodhattak – a hiteleshelyi bevallások formai jegyeit mutatja. Ez utóbbi ünnepélyes *inscriptiót* követően szabályos *intitulatio*val folytatódik ugyan s végül káptalani méltóságsorral zárul, ezt megelőzőleg azonban a *corroboratio*s formulában saját pecsétje megemlézése

¹¹ „Quamdiu magister Blasius ... puer docilis erat, tunc cives de Kamancze eidem subvenientes miserunt eum in studium.” – *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita. Quae collegit, recensuit et partim typis commendavit Franciscus Toldy ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris faciendae curavit Geisa Érszegi. Pest–Bp. 1862–1986. 240.*

¹² *Érdújrhelyi M.*: A kalocsai érsekség i. m. 82.

¹³ *Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446–1523. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/5.) Bp. 1889. 32., 100., 103., 134.*

¹⁴ Máttyás király levelei. Külügyi osztály. II. Közzéteszi Fraknói Vilmos. Bp. 1895. 243., 253–265. stb.

után a hiteleshelyi szokástól eltérően feltünteti a közjegyzői aláírást (*subscriptio*) is. Mivel a két békeltető maga is a káptalan tagja volt, a felek pedig az érsek alárendeltjei, ráadásul az ügy egyházi bíróság elé tartozott, szigorúan jogi értelemben aligha tekinthető a kiadvány hiteleshelyi oklevélnek. A magyarországi gyakorlatnak megfelelően a közjegyző hitelesítésétől semmiképpen nem tekinthettek el, mivel szentszéken folyó pereskedés volt az előzmény, s a továbbiakban is a helynöki bíróságra tartoztak a következmények, ott pedig a hiteleshelyi oklevelek nem számítottak közhitelűeknek. A fenti, sajátos oklevéltípus éppen emiatt alakult ki már korán, korántsem volt azonban egyedülálló a hiteleshelyek gyakorlatában. Azt csak sajnálhatjuk, hogy IV. Sixtus megerősítése a közjegyzői aláírást és a grafikus szimbólumot elhagyta, így szegényebbek lettünk egy középkori közjegyző alakiségének ismeretével.¹⁵ A forrást fenntartó regisztrum a pápai *Dataria* hivatal bullaregisztruma, melybe az expedialás előtt a formuláktól lecsupasztva a pápai döntésről szóló szöveget a jövőre tekintettel bevezették.

Mivel valójában két oklevél áll a rendelkezésünkre, s külön-külön mindkettő megörökíti a *narratió*jában az egyezés előtörténetét, így két külön beszámolóval is rendelkezünk az előzményeket illetően. Ezek tartalmilag persze nem különböznek egymástól, nyelvi szempontból azonban megfigyelhető, hogy a bácsi káptalan oklevele jogilag jóval pontosabban írja le az eseményeket. Míg a pápai változat például *bölcs és tisztos férfiak (nonnulli viri providi et honesti)* közbenjárását említi, a bácsi verzióban a pontos *fogott bírák (probi viri)* szerepelnek békeltetőkként, az előbbi általában a káptalant tünteti fel ebben a szerepben, az utóbbi nevesíti is a káptalani tagok közül a békeltetőket. A római *abbreviatorok* olvasták és másolták is a bácsi kanonokok szövegezését, nem lévén járatosak azonban a magyarországi szokásjog archaikus intézményrendszerében, a jogi műszónak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, szinonimákkal adták azt vissza.¹⁶ Hasonló tudatlanságot a bullaregisztrum *scriptora* is elárult magáról, a *Kamancz* helynevet, mely talán ismeretlen lehetett előtte, rendszeresen *Ramanczként* írta le. Ez azért is különös, mert a bulla kiállításának folyamatát ebben a szakaszban az a Kosztolányi Polikárp György felügyelte, aki Mátyás diplomatájaként került Rómába, s végül *clericus coniugatus*ként – apósa befolyásának hála – állást kapott

¹⁵ *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdige Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs, Dreska Gábor. (Studia notarialia Hungarica 11.) Bp. 2012. 95., 162.

¹⁶ Fontos dokumentuma ez az eltérés annak a kérdésnek, miért is részesítette előnyben a hazai papság a kánonjogot oktató egyetemi képzést, míg a később laikus pályát választó értelmiségiek a szokásjogot tanító hazai, főképp káptalani iskolákat. Erre l. *Solymosi László*: Könyvhasználat a középkor végén. Könyvkölesőzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Szelestei Nagy László. Bp. 1989. 77–119., 91–92. Talán kisebb a jelentősége a „curia episcopalis” és a „sedes Bachiensis” kettősségének, utóbbi mindenesetre helyi szóhasználatra vall.

a Kúriában.¹⁷ A hiteleshelyi oklevél nem csak pontosabb, hanem részletesebb is, amennyiben olyan részletekről (pl. a békéltető közbenjárók neve) is tájékoztat, melyek a bullában csak általánosságban kerülnek említésre. A közjegyzői dokumentumról annyi már most megállapítható, hogy záradékolt, aláírással és közjegyzői jeggyel ellátott oklevél volt, grafikus jellemzőit azonban az átírás lényegtelennek ítélte, ezért elhagyta.

A dokumentum kibocsátóját, IV. Sixtus pápát (1471–1484) aligha kell bemutatni, neki amúgy sem volt közvetlen kapcsolata az ügyvel. Annál több figyelmet érdemel, hogy a textust a regisztrumba a magyar származású *scriptor*, Kosztolányi Polikárp György vezette be, aki 1482–1489 között a *registrator litterarum apostolicarum* hivatalát töltötte be.¹⁸ A további szereplők számbavétele is tanulságos. Az egyezséget a bácsi helynöki széken hosszas pereskedés előzte meg, ezt a bíróságot ekkoriban, legalábbis 1472–1477 között a bölcsészetből *magisteri*, kánonjogból *licentiatusi* fokozattal rendelkező Pankotai János örkanonok vezette, nevét ugyan forrásunk nem hozza szóba.¹⁹ A bácsi egyezséget 1478-ban záradékoló közjegyző Németi Tamás volt, aki császári felhatalmazás alapján működött. Neve más dokumentumokból egyelőre annak ellenére sem ismert, hogy egyidejűleg a hiteleshelynek és a bácsi helynöki székeknek is a jegyzője volt (*publicus ac stili capitularis et sedis vicarius ... ecclesie Bachiensis notarius*). Feltehetőleg a Kamontól mintegy 70 km-re fekvő Németi településről származott, 1472 után kerülhetett Bácsra,²⁰ s szerepe lehetett a bácsi hiteleshely

¹⁷ Kornél Szovák: A Hungarian Humanist in Rome. In: Gli archivi della Santa sede e il regno d'Ungheria, secc. 15–20. Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor archivista ungherese dell'Archivio Segreto Vaticano. Az Apostoli Szentszék levéltárai és Magyarország, 15–20. sz. Tanulmányok Pásztor Lajos, a Vatikáni Titkos Levéltár magyar levéltárosának emlékére. Szerk. Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Tusor Péter. (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1., Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1, vol. 4.) Bp.–Piliscsaba 2008. 11–21.

¹⁸ Walther von Hofmann: Forschungen zur Geschichte der kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation. II. (Bibliothek des Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom, Bd. XIII.) Rom 1914. 82.

¹⁹ Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk. Balogh Elemér. (Jogtörténeti tár 1/1.) Bp. 1997. 3193., 3215., 3284., 3295. sz. A váltás 1479 körül történt a helynökségben és az örkanonokságban, mert ekkor már Egyed az örkanonok, vö. uo. 3374. sz.

²⁰ 1471-ben egy helynöki oklevelet „Lucas Michaelis” nevű esztergomi egyházmegyei illetőségű császári közjegyző záradékolt (DF 247 916.). 1472-ben a vikáriusi bíróság jegyzőjét még Istvánnak hívták (DL 17 365., DL 26 005., DL 108 201., DF 266 123.), nem kizárt az azonossága Chor<go>-i Ferenc fia István császári közjegyzővel (DF 252 050., a plica miatt az illetősége a fényképen nem látszik). Később is előfordult, hogy a bácsi oklevélkibocsátók ugyanazt a jegyzőt alkalmazták, 1504-ben „Iohannes de Domonkusowcz utriusque stili ecclesie Bachiensis notarius” szerepel (A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerk. Borsá Iván. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.] Bp. 1990. 468. sz., ugyanez az adat: Bónis Gy.: Szentszéki regeszták i. m. 3963. sz.).

oklevélkibocsátásának a korszerűsítésében is.²¹ A káptalani kiadvány méltóságso-
rában szereplő Balázs prépost, János olvasó-, Márton éneklő-, Egyed órkanono-
kok, valamint Oszvald székesegyházi, Imre szegedi és Pál szerémi főesperesek a
korabeli hiteleshelyi oklevelek rendszeres szereplői.²² Kettejükre különös szerep
is hárult az ügyben: a prépost és a szegedi főesperes békéltető fogott bíróként
jártak el az ügyben. Pártatlanul megtehették, hisz a káptalan prépostjának jog-
hatósága nem volt, a perbe keveredett plébánia pedig nem a szegedi, hanem a
szerémi főesperes *irrisdictio*ja alatt állt. Imre szegedi főesperesről annyi minden-
esetre bizonyos, hogy 1478–1481 között bizonyíthatóan ő viselte a címet.²³
Ugyanakkor szakmailag felkészülten vehetett részt a békéltetésben, miután a ká-
nonjog doktorának írják. A prépostot – úgy látszik – a vizályok elsimítására al-
kalmasság tekintélyes személyiségnek tartották,²⁴ ő is rendelkezett egyetemi foko-
zattal, pályája azonban a főespereséhez képest sokkal jobban dokumentált, s en-
nek a kamonci egyezkedők szempontjából is megvan a maga jelentősége.

Ő ugyanis – még ha jogilag összeférhetőnek minősült is – jó okkal érezhe-
tett együtt a plébánossal vitába szálló oltárosokkal: maga is Kamoncról száрма-
zott, a helyi hívek nagylelkűségének köszönhetette felsőfokú tanulmányait, s pá-
lyáját maga is kamonci oltárospapként kezdte, helyzetüket és gondjaikat ennél-
fogva nagyon is ismerhette. Talán önértelmezéséről is elárul valamit, hogy hiva-
talosan is használta a származására utaló megkülönböztető nevet,²⁵ mint látni
fogjuk, jó okkal lehetett hálás szülővárosának. Az elszórt adatok mellett életéről
ill. annak egy-egy szakaszáról két forrás számol be összefüggően: az obszerváns

²¹ A bácsi hiteleshelyi okleveleken a jobb alsó sarokban 1470–1479 között feltűnnek a „lecta”-
jegyzetek (1470: „Lecta per N.” – DF 259 577.; 1479: „Lecta per K.” – DL 16 773.). A
„stylus” megnevezés a kuriális formulárium hiteleshelyi megjelenésével állhat kapcsolatban: *Bónis
György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 212. (megállapítása
egy 1420. évi bácsi káptalani adatra támaszkodik).

²² Ugyanez a méltóságosor szerepel egy 1479. januári kiadványban: DL 74 532. 1468-ban még
részben eltérő (DF 282 681.), 1481-ben pedig már újra részben eltérő (DF 254 677.) a névsor.
Utóbbiban új a prépost (Losonci András) és az órkanonok (egy másik Márton) neve, de még
mindig János az olvasó- és Márton az éneklőkanonok, s a főesperesek személye sem változott.

²³ A forgalomban lévő főesperesi lista meglehetősen hiányos, 1449–1500 között nem ismer adatot,
többek között Imre főesperest sem említi: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.
Kristó Gyula. Szeged 1983. 418. (a vonatkozó rész Petrovics István munkája).

²⁴ 1470-ben zágrábi ügyben már szerepelt a kalocsai érsek békéltetőjeként: DF 252 050.

²⁵ „Blasius de Kamoncz, artium liberalium magister, prepositus et canonicus in ecclesia
metropolitana Bachiensi, necnon per ... archiepiscopum Colocensis et dicte Bachiensis
ecclesiarum canonicis unitarum ... causeque et causis ac partibus infrascriptis iudex delegatus et
commissarius specialiter deputatus” – 1470, DF 252 050. Kiadása: *Illyrici sacri tomus quintus*.
Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et ecclesia Zagrabiensis. Auctore *Daniele Farlato*. Venetiis
1775. 494–495.; *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I*. Studio,
labore ac impensis ... *Balthasaris Adami Kerceselich* de Corbavia. Zagrabiæ 1780. 184–185.
Többek között ez is alátámasztja, hogy nem azonos a személye Budai Balázséval, akiről a prágai
egyetemről maradt fenn adat: *Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalom és uralom története*
Magyarországon. Bp. 1917. 154. 1. jegyz.

krónika és egy pápai bulla, ráadásul mindkettő az ő személyes beszámolója alapján. Az előbbi azért foglalkozik vele, mert kapcsolatba került Marchiai Jakab eretnek-üldöző tevékenységével – ennek során rögzült a tanúvallomása –, az utóbbi meg éppen azért, mert tevékeny részt vett a husziták üldözésében. A kettő között persze tetemes idő telt el. Amint a krónika beszámol róla, Balázst tanulékony gyermekkorában Kamonc polgárai támogatták és küldték magasabb fokú tanulmányokat folytatni, azzal az ígérettel: ha méltónak bizonyul rá, idővel reá ruházzák a mezőváros plébániáját. Ezt joggal ígérhették neki, úgy látszik ugyanis, hogy a kamonci Szentkereszt plébánia a mezővárosi közösség kegyúri joga (vagy legalább *subpatronatus*) alatt állt.²⁶ Közben az ifjú (*puer*) a tudásvágytól hajtva (*ex desiderio studii*) a csehországi Prágába ment, ahol is emberi bölcsességgel töltekezett, egyszersmind a husziták ördögi gonoszsága is megfertőzte, s társaival a megfelelő időben visszatért hazájába, Kamoncra (*in suam patriam, scilicet Kamancze*), s ott egy kápolna papja lett (*magister capellae*). Később az inkvizítornak ugyan azt vallotta, hogy nem őtöle, hanem társaitól terjedt el az eretnokség a mezővárosban (*in illa patria*), amikor az események súlyosra fordultak, mégis inkább elmenekült a városból. Bizonyos idő elteltével Bácsra jött, ott nagyprépost lett belőle, s életét megjavítva (*vitam revocando*) a továbbiakban dicséretes életet élt.²⁷ Nem kizárt, a krónikás pontatlanul rögzítette Kamonci Balázs egyházi hivatalát, s a kápolnames-terség valójában oltármesterségre vonatkozott. Az 1447. évi pápai bulla keletkezésének hátterében az állhatott, hogy valaki talán leleplezte a Kamoncról jött bácsi prépost múltját, egyúttal szemet is vetett javadalmára, s ezért kellett Balázs prépostnak *dispensatió*ért a pápához folyamodnia. Az 1447-nél jóval korábban (*olim*) lejátszódott történet egyik szereplője ez esetben is Marchiai Jakab volt, aki ezúttal inkvizítorként két magyarországi áldozópapot talált bűnösnek az eretnokség vét-kében, végül lefokoztatta, majd világi bírák kezére adta őket. Ezek úgy döntöttek, hogy az eretnekeket meg kell égetni, ám valamilyen okból késlekedtek ítéletük végrehajtásával, s ezért az inkvizítor haragját vonták magukra. Megkeresték Kamonci Balázst, hogyan is engesztelhetnék ki Marchiai Jakabot, amire az azt válaszolta, hogy az inkvizítor bizonytalannal megenyhül irányukban, ha az ítéletüket

²⁶ Az adatokból az persze nem világos, hogy a mezővárosi laikusok a templomatya („vitricus”) vagy a városi testület útján, vagy netán közvetlenül gyakorolták a papválasztást. 1450-ben mindenesetre Karánsebesi Miklós Csanád egyházmegyei pap „ad praesentationem cleri et communitatis, auctoritate ordinaria” nyerte el a 20 forint jövedelmű plébániát: XV. századi pápák oklevelei. Diplomata pontificum sac. XV. II. Kiadja Lukács Pál. (Olaszországi magyar oklevéltár II. Monumenta Hungariae Italica II.) Bp. 1938. II. 1092. sz. A (mező)városi papválasztás és a kegyuraság kérdésére l. *Kubinyi András*: Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM könyvek 22.) Bp. 1999. 269–286., 270–271., 276–277., 279.

²⁷ *Toldy F.*: *Analecta* i. m. 239–240. A Kamonci Balázs személyével és társaival kapcsolatos félreértéseket tisztázta *Tóth-Szabó P.*: A cseh-huszita mozgalmak i. m. 161–162., főképp 162. 1–2. jegyz. Életrajzát intézményi keretben tárgyalta *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa 1935. 44–45.

végrehajtják. A bírák még aznap sort is kerítettek az ítélet végrehajtására. Ezzel Kamonci összeütközésbe került a kánoni joggal, mely tilalmazta az egyház papjainak azt, hogy emberélet kioltásával kapcsolatos eseményekbe keveredjenek, s formális ítélet nélkül is az *irregularitas* állapotába került. Ez pedig – nem mellesleg – az egyházi hivatal ellátását és a hozzá tartozó javadalom birtoklását is akadályozta. Kamonci Balásznak tehát óhatatlanul tisztázni kellett magát, máskülönben kényelmes életének búcsút mondhatott volna. Folyamodványában azzal mentegette magát, hogy tudta ugyan, hogy az eretnekeket meg fogják égetni, de azt nem, hogy mikor, s a bíráknak hirtelenjében (*ex abrupto*) adott tanácsot: ezzel pusztán siettetette az áldozópapok halálát, annak okozója vagy előidézője nem volt. Egyébiránt nem érezte magát vétkesnek. V. Miklós tekintettel erényes életvitelére és tisztos derekasságára (!) végezetül a bácsi prépostot az *irregularitas* dolgában dispenzálta, a javadalomra való alkalmatlanságnak (*inhabilitas*) és a gyalázatnak (*infamia*) a szégyenfoltját vele kapcsolatban eltörölte. Amikor az eset történt, Kamonci Balázs ráadásul a kalocsai érsek helynöke (*vicarius in spiritualibus*) volt. Abban az évben számosan jártak Magyarországról Rómában, talán Kamonci maga is elzarándokolt a kereszténység fővárosába.²⁸ A fennmaradt adatok azt bizonyítják, Kamonci Balázs hosszú és eseménydús életet élt. Tanulmányai az 1430-as évek második felére kellett essenek, 1483-ban, a dolgozatunk tárgyát képező bulla kiállításakor még nem neveztek elhunytak. Pápai delegált bírói megbízatásaira 1451–1480 között maradtak adatok, eközben az érsektől kapott feladatokat is ellátott.²⁹ Bár a személyes beszámolóján alapuló, fennmaradt források úgy mutatják be, mint aki folytonosan védekezésre kényszerült meggondolatlan szavai vagy cselekedetei miatt,³⁰ ifjúkorára visszagondolva mélyen együtt érezhetett a kamonci oltárospapokkal.

²⁸ Bullarium Franciscanum continens constitutiones, epistolas, diplomata Romanorum pontificum Eugenii IV et Nicolai V ad tres ordines S. P. N. Francisci spectantia. Collegit et edidit Ulrichus Hüntemann. Nova series, tomus I. Ad Claras Aquas, Quaracchi 1929. 555. (1098. sz.). Hivatkozza a helyet *Galamb Gy.: A Huszita biblia* i. m. 6. és 11. jegyz. A Kamonci Balázs által benyújtott folyamodvány regesztája: XV. századi pápák oklevelei i. m. II. 973. sz. A folyamodvány Lukcsics fogalmazta regesztája az esetet IV. Jenő pápa (1431–1447) idejére teszi, s azt sugallja, hogy Kamonci Marchiai Jakab megbízottjaként („deputatus”) járt el a két áldozópap lefokozása ügyében, így sürgette volna a kivégzésüket.

²⁹ 1451: XV. századi pápák i. m. 1236. sz.; 1479: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. II. Romae 1860. 470. Várdai István kalocsai érsektől (1456–1470) kapott „delegatio”: 1480 (értelem szerűen 1470 előttre vonatkozó említés): uo. 473.

³⁰ „később árulóvá lett”: *Székely György: A huszitizmus és a magyar nép. Századok* 90. (1956) 331–367., 360. A megtérés fontos egyházi szempontjaira vet fényt az eretnekség miatt degradált Mihály fia András bácsi egyházmegyei pap 1437-i esete, aki a világi karhatalom kezéből „ad preces nonnullorum religiosorum” szabadult meg. Eszerint az egyháziak közösségérzése volt a segítségére. A papi rendjeibe való visszaállítást elrendelő bulla azt is hangsúlyozza, hogy önkéntes megtérése és vallomása zavart okozott az eretnekek körében („ad confusionem aliorum haereticorum”). *Annales Minorum ... auctore ... Luca Waddingo*. Tomus XI. Romae 1734.² 7–8.

Az 1478. évi egyezség további szereplőiről kevés biztos forrásadat áll rendelkezésre. Albert plébános közvetve vagy közvetlenül Karánsebesi Miklós (1450) után nyerte el a plébániát, feltehetőleg ő is a helyi klérus és a mezővárosi polgárok kegyúri bemutatása folytán került a javadalomba. Hogy emellett voltak-e más javadalmi, vagy később esetleg előbbre lépett-e a papi pályán, nehéz volna eldönteni. Évi húsz forintos jövedelme és az oltárosokkal kötött egyezség után neki járó adományok mindenesetre megelégedésére szolgálhattak.³¹ Bár az érseki mezőváros klerikusai számára egyenes út vezethetett a székeskáptalani stallumhoz,³² az oltárospapok nevei még kevésbé alkalmasak arra, hogy esetleg ismert kanonokokkal azonosítsuk őket. Az egyik Szűz Mária-oltárt Demeter igazgatta, ő lehetett a rangidős a káplánok között, mivel őt választották előjárójuknak. Rangrendet tükrözhet a többiek sorrendje is: a Szent Ilona-oltár Mátyás, a Szent Katalin-oltár Miklós, a Szentháromság-oltár Fórizs, a másik Szűz Mária-oltár János, végezetül a Mindenszentek-oltár István kezén volt, de lehettek további oltárosok is a plébániatemplomban. Alig valószínű, hogy a bácsi székeskáptalanban másfél évtized múltán feltűnő István kápolnaigazgató,³³ vagy Madarasi Demeter mester és Váradi Mátyás³⁴ kanonokok ennyi idő után jutottak volna a székesegyházi javadalmukhoz, azaz azonosak lennének a fentebb említett Istvánnal, Demeterrel vagy Mátyással. A leginkább különleges névre (Fórizs) nem akadunk a bácsi káptalani névsorokban.

A pápai oklevélbe foglalt dokumentum szerkezete és tartalma a jövedelmek elosztására összpontosít, a 26 cikkelyből 23 ezt a kérdést járja körül. Részletesen tárgyalja a gyóntatói keresményt (3), a hagyatékok különböző fajtáit (4–12), a hívek adományait (13–21), a szőlőkből és a szántókról bejövő osztalékot (25) és a plébánosi asztalt (24). Figyelmet érdemel azonban, hogy mindezt (az elején) a kötelezettségek és (a végén) a javadalombetöltés rögzítésének jogi keretébe foglalja. A plébánosnak eszerint tiszteletben kell tartania a régi szokást (*antiqua consuetudo*), az oltárosoknak pedig el kell látniuk a szentségkiszolgáltatást és az istentiszteleteket, a keresztény lelkek felemelésén kell munkálkodniuk (1–2). Az oltárjavadalom megüresedése esetén a plébános nem tarthatja vissza és nem

³¹ 1480-ban a bácsi káptalan egyik kanonokját is Albertnek hívják, aki hiteleshelyi kiküldötti szerepben tűnik fel forrásban: „magistrum Albertum de Bachyo concanonicum nostrum” – DF 254 676. A személyazonosság épp annyira nem bizonyítható, amennyire nem is cáfolható. A vidéki lelkészkedő papság jövedelmeinek középkor végi szerkezetére és egymáshoz viszonyított arányaira I. *Solymsi László*: Két középkor végi testamentum i. m. 209–210., 212. Ugyanebben az időben a győri prépostságot 60, a bácsi lektorságot 40, az egyik erdélyi kanonokságot 30 forintra taksálták: XV. századi pápák oklevelei i. m. II. 6., 25., 26. sz.

³² *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 48–49.

³³ 1494: „discretum Stephanum presbiterum, rectorem capelle Beatissime Virginis Marie in cimiterio ecclesie nostre” – DL 20 121.

³⁴ 1497-ben méltóságsorban mindketten: DF 233 335., DF 276 735. 1498-ban Madarasi a hiteleshelyi kiküldött „magister” címmel: DL 20 765.

szedheti be a jövedelmet, de a megüresedett oltármesterséget kánoni szabály szerint három hónapon belül – neki és azoknak, akikre ez tartozik (*plebanus una cum illis, quorum interest*) – be kell töltenie. Amennyiben ezt nem tenné, az oltárosok a feljebbvalóhoz, azaz az érsekhez kell forduljanak, akire ilyen esetben kánonilag háramlik a betöltés joga (26). A javadalombetöltés eszerint a plébánoson kívül másokra – nyilván a klérus tagjaira és a hívek városias közösségére – is tartozik. A liturgikus feladatok (*officia et servitia*) ellátásával kapcsolatban az egyezség fontos záradékot tartalmaz: azokat a tennivalókat ti., melyeket püspöki székhelyen (*in loco cathedrali*) egyházméltóság (*praelatus*) szokott végezni, a plébános kötelezettségeinek körébe utalja. A kamonci plébános – bár kivettségéről (*exemptio*) nem ismerünk forrásadatot – eszerint magas fokú egyházi kiváltságot birtokolhatott, templomában jogosult volt egyes prelátusi tevékenységek végzésére, s miután számos káplán élén állt, ezáltal a késő középkorban feltűnő *archipresbyterek* jellemzőit mutatta: prelátusi ranggal kitüntetett plébános volt.³⁵ Az érem másik oldalaként a káplánjai is többnek mutatkoznak a templomi jövedelmekből szabályozottan részesülő egyes papoknál. Voltak tudniillik az életrendjüket rendező régi szokásaik (*consuetudines*), melyekben a plébános meg kellett tartsa őket, és pontosan körülírt feladataik (a *divinum officium* talán a zsolozsma közös végzését is jelentette). A személyre szóló javadalom mellett voltak továbbá közös jövedelmeik és határozott szervezeti kereteik (*communitas rectorum*). Tisztviselőik választottak lehettek, szervezetük hierarchikusan tagolódott. Élén a dékán állt, az osztalék méltányos elosztásáról a *divisorok* gondoskodtak, akik egyes esetekben írásbeli számadással tartoztak, a tagok (talán nem csak hatan) rangrendben a *rectores altarium* voltak, mellettük áldozópapok (*presbyteri*) szolgáltak, s az utánpótlást az általuk tanított *scolares* jelentették. Emellett heti rendszerességgel *hebdomadarius*t állítottak a plébános mellé, aki a plébánosi tartásra és egyéb jövedelemrészre is jogosult volt. A tagok száma és a szervezeti keret részletei a kamonci klerikus közösséget a kisebb káptalanokhoz hasonló testületi intézményként állítja elénk. Ha következtetésünk megállja a helyét, akkor az egyezséglevél valójában a kamonci oltárospapok testülete státútumának tekinthető. Ebben az esetben pedig a kamonci oltárospapi mozgalom – sajátos társadalom- és eszmetörténeti háttérével és környezetével – az ún. alsópapság késő középkorra jellemző, testületbe szerveződésének történeti folyamatába illeszkedik.

³⁵ *Miklós Zoltán*: A magyarországi archipresbyterek. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 2. (1937) 168–172. A kiváltság formálisan 1497-ben jelent meg Magyarországon, talán korábban is létezett, de a terminológia bizonytalansága okozhatta, hogy egyes prelátusi rangú plébánosokat nem neveztek ezen a néven, kiváltságukat azonban körülírták.

Függelék

Róma, Szt. Péter, 1483. – *IV. Sixtus pápa megerősítve jóváhagyja és átírja a kamonci plébános és hat oltáros káplánja között, a bácsi káptalan előtt, jövedelmeik megosztásáról létrejött egyezséget.*

EGYKORÚ MÁSOLAT: ASV Reg. Lat. 830. fol. 50r–54v. REGESZTA: Történelmi Tár 1899. 253–255. Megőriztem a másolat helyesírási sajátosságait, értelemzavaró hibáit javítottam. < > = zárójelbe tettem a regisztrumba másolásakor interpolált szavakat, || = jellel jelöltem az egyes kéziratoldalak végét.

Sixtus <etc.> Ad perpetuam rei memoriam.¹ Pastoralis officii cura, quam disponente Domino, licet immeriti gerimus, nos admonet propensius et hortatur, ut circa universorum Christi fidelium, presertim divinis laudibus insistentium pacem et quietem solitis studiis et remediis favorabiliter intendamus, necnon hiis, que propterea inter eos iudicio vel concordia terminata sunt, ne in² recidive contentionis scrupulum relabantur, sed ut firma perpetuo et illibata persistent, libenter, cum a nobis petitur, apostolici muniminis adiicimus firmitatem. Sane pro parte dilectorum filiorum Alberti, moderni rectoris plebani nuncupati parochialis ecclesie plebis nuncupate Sancte Crucis de Kamancz³ Bachiensis diocesis ac Demetrii, decani nuncupati Beate Marie et Mathie, Sancte Elene ac Nicolai, Sancte Catherine et Foris, Sancte Trinitatis ac Iohannis, eiusdem Beate Marie et Stephani, Omnium Sanctorum altarium et aliorum in dicta ecclesia rectorum nobis nuper exhibita petitio continebat, quod cum olim inter Albertum plebanum ex una ac alios rectores altarium huiusmodi super animarum cura parochianorum dicte ecclesie exercenda, necnon administratione sacramentorum ecclesiasticorum et receptione oblagiorum et illorum occasione partibus ex altera in curia episcopali Bachiensi diverse contentiones, lites et differentie exorte ac diutius ventilate fuissent, tandem intervenientibus nonnullis viris providis et honestis et presertim dilectis filiis, capitulo ecclesie Bachiensis prefati plebanus et rectores cupientes parcere laboribus et expensis pro bono pacis et concordie ad certam honestam compositionem et transactionem inter se super premissis omnibus et singulis eorum contentionibus, litibus et differentiis devenerunt illamque cautelis, solemnitatibus, iuramentis, obligationibus et aliis ad premissa necessariis approbarunt et confirmarunt, prout in quibusdam publicis instrumentis || seu litteris authenticis desuper confectis ac dictorum capituli sigillo munitis, quorum tenores diligenter inspicere ac omissis notarii inde rogati characteribus⁴ et signis de verbo ad verbum presentibus inseri fecimus, plenius continentur. Quare pro parte eorundem plebani et rectorum nobis fuit humiliter supplicatum, ut concordie, compositioni et transactioni predictis pro illarum subsistentia firmiori robur apostolice confirmationis adiicere aliasque in premissis oportune providere de benignitate apostolica dignaremur. Nos igitur, qui pacem et tranquillitatem singulorum intensius desideramus affectibus, huiusmodi supplicationibus inclinati compositionem,

concordiam et transactionem predictas ac, prout illas concernunt, omnia et singula in eisdem instrumentis et litteris contenta ac inde secuta quecunque auctoritate apostolica tenore presentium approbamus et confirmamus ac perpetue firmitatis robur obtinere debere decernimus supplentes omnes et singulos defectus, si qui forsitan intervenerint in eisdem, non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis ceterisque contrariis quibuscunque. Tenor vero instrumenti seu litterarum dictorum capituli successive sequitur et est talis:

Omnibus Christi fidelibus, presentibus pariter et futuris presentium notitiam habituris capitulum ecclesie Bachiensis salutem in salutis largitore! Cum humane lability condicio⁵ gesta rerum a memoria hominum solet plerumque enervare, provida sagacitas studiose adinvenit, ut ea, que aguntur in tempore, ne cum eodem elabantur, litterarum patrocinio fulciantur. Ad universorum igitur tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod honorabiles et discreti viri, Albertus, plebanus parochialis ecclesie Sancte Crucis de Kamancz³ ab una, necnon Demetrius, || decanus, Beate Virginis et Mathias, Sancte Elene, Nicolaus, Sancte Catherine, Foris, Sancte Trinitatis, Iohannes, similiter Beate Virginis et Stephanus, Omnium Sanctorum rectores altarium suis, necnon ceterorum rectorum altarium in eadem Kamancz³ ab antiquo constitutorum et commorantium nominibus, voluntate et in personis partibus ab altera coram nobis personaliter constituti sponte confessi sunt et retulerunt in hunc modum, quod licet inter ipsos ratione et pretextu annexionis cure animarum altaribus eorum, necnon administrationis sacramentorum et receptione⁶ oblagiorum ac eorum occasione litis et questionis materia in dicta sede Bachiensis orta et suscitata ac diutius ventilata exitisset, tamen ordinativa compositione proborum virorum, signanter venerabilium dominorum Blasii, prepositi maioris et Emerici, decretorum doctoris, archidiaconi Zegeadiensis, concanonicorum nostrorum pacem partium zelantium ad talem pacis et concordie devenissent unionem, ymo devenerunt coram nobis: [1] Quod prefatus dominus Albertus plebanus et sui successores prescriptos rectores altarium, videlicet servitores dicte ecclesie Sancte Crucis perpetuis temporibus in antiquis eorum consuetudinibus, puta in exercenda cura⁷ animarum, necnon in administratione sacramentorum, in receptione⁶ oblagiorum et in exhibendis servitiis in dicta ecclesia Sancte Crucis de prefata Kamancz,³ cuius contrarium memorie hominum non existit, modo et ordine inferius luculenter declaratis⁸ tenere et conservare debeat et teneatur. [2] Preterea, quod predicti rectores altarium, videlicet servitores in dicta ecclesia Sancte Crucis constituti moderni et in futurum constituendi, prout ex antiqua consuetudine tenebantur, omnia sacramenta ecclesiastica et divina officia, puta dicere missas,⁹ audire confessiones, baptizare pueros et generaliter omnia alia et quelibet || servitia seu divina officia tam in dicta ecclesia Sancte Crucis, quam etiam extra ipsam ecclesiam pro communi populo Christiano sub ambitu prefate ecclesie Sancte Crucis exhibenda et fienda ac pro sublevatione anime et salute ipsorum supportare debeant et teneantur, demptis dumtaxat illis officiis et servi-

tiis, que in loco cathedrali per prelatum agi et exerceri solent, quia et in dicta ecclesia Sancte Crucis ad illa servitia prefatus Albertus, plebanus modernus et in futurum constituendus tenetur et obligatur, ut decet pastorem. [3] Ceterum, quod quicumque ex dictis rectoribus altarum, scilicet servitoribus pretactis modernis et in futurum constituendis pro audiendis confessionibus infirmorum, cuiuscunque ordinis, status, sexus et condicionis existant, etiam si extranei forent, quicquid ab ipsis confessor ex dictis rectoribus constitutus per modum comparationis habere poterit, non plus, nisi valorem unius panis, si tunc ei datus non fuerit, recipere valeat. [4] Tandem dum et quando predicto Alberto, plebano moderno aut suis successoribus et in futurum constituendis aliquod testamentum fecerint, idem Albertus, plebanus modernus et in futurum constituendus plene et integre tollere et levare valeat atque possit. [5] Hoc tamen declarato, quod si¹⁰ alicui ex dictis rectoribus altarum aut confessori ex¹¹ ipsis rectoribus altarum constituto vel toti communitati ipsorum rectorum altarum aliquod legatum fuerit, duas partes prefatus plebanus et tertiam partem ipsa communitas rectorum altarum recipere valeat. [6] Ita tamen, quod si tale testamentum cum onere missarum legatum non fuerit, si vero prefato Alberto plebano, necnon confessori seu alteri ex ipsis rectoribus aut toti communitati ipsorum rectorum factum fuerit, extunc prenomatus dominus Albertus, || plebanus modernus et in futurum constituendus non plus, nisi solum sibi legata et commissa, quantumcunque sint, tollere et levare possit et valeat. [7] Si que vero confessori aut alicui ex ipsis rectoribus altarum, persone videlicet speciali vel toti communitati prefatorum rectorum donate fuerint, simul inter se dividere teneantur. [8] Ceterum, dum et quando processu temporis alicui ex ipsis rectoribus altarum, puta servitoribus prescriptis a quibuscunque et per quoscunque¹² terre culte et inculte legate fuerint, sine omni diminutione aditioneque oneris, nisi quod tantum testator donaverit et commiserit, id rector pro se tenere et occupare possit et valeat. [9] Videat tamen hoc confessor, altarisista aut quicumque ex ipsis altarisistis, quod in dispositione testamenti auditores intererint, ne intentionem testatoris dolose pervertant. [10] Ita, quod si ecclesie Sancte Crucis aut prefato domino Alberto plebano vel alicui ex iamdictis rectoribus altarum, qui tunc forte absentes esse dinoscerentur, per testatorem testamenta committerentur, consiliando tamen voluntatem testatoris¹³ [ne] perverterent, sed solum audire debeant, eundemque testatorem in libera voluntate permittant, ipsum magis verbis salubribus, prout ipsis videbitur, pie docere et movere debeant. [11] Illo etiam inserto, dum et quando ex ipsis rectoribus et servitoribus pretactis per aliquos sanos aut infirmos pulvinaria,¹⁴ cusini, linteamina, camisie, manutergia, calcei sive sotulares et cetera absque onere vel cum onere in elemosinam testamentaliter date fuerint vel commissa, pro se libere recipere valeat atque possit. [12] Similiter et si¹⁵ alicui ex ipsis rectoribus et servientibus prenaratis simul cum comparatione auca, || suellus, pullus, assatura, piscis et porcelle¹⁶ seu similia date fuerint, idem rector pro se recipere valeat, exceptis panibus, candellis et

denariis, que in communitatem converti debeant et redundari. [13] Preterea, dum et quando alicui ex rectoribus predictis parentes, consanguinei, affines extranei florenos, denarios vel alia necessaria causa sublevationis et sustentationis ac necessitatis sive etiam per modum comparationis aut celebrationis missarum dederint, huiusmodi rector modo premissis sibi datos secure recipere valeat atque possit. [14] Oblagia vero tam diebus festivis, quam etiam feriatis et etiam tempore sepulture defunctorum, puta panes, candelle, lucerne, comparationes, floreni, linteamina et alia quecumque ad aram provenientia prefatus dominus Albertus plebanus pro tempore constitutus et in futurum constituendus integre tollere et levare valeat. [15] Tempore vero subarrationis et desponsationis denarios ad aram provenientes communitas dictorum rectorum et servitorum iuxta antiquam consuetudinem tollere et levare valeat.¹⁷ Tempore autem introductionis sponsarum panes, pullos¹⁸ et manutergia, que¹⁹ dantur, prefatus Albertus plebanus pro se recipere debeat, exceptis tribus denariis et totidem candelis inde provenientibus, quos communitas dictorum rectorum levare valeat. [16] Illo etiam declarato, quod dum et quando tempore introductionis et purificationis mulierum post partum aliqua oblagia provenerint, ita in partes dividantur, sicuti tempore introductionis sponsarum. [17] Baptismales etiam communitas pretactorum rectorum tollere debeat, exceptis panibus et pullis, qui domino plebano integre dari tenentur. [18] Demum, dum in quadragesima iuxta mandatum universalis ecclesie singulis annis prefatus dominus Albertus plebanus populum sibi commissum per se vel per alium || ad faciendum confessionem pie venire monet, quicquid²⁰ mulieres, virgines et iuvenes suis confessoribus ex dictis rectoribus constitutis tunc porrexerint, iidem rectores in toto pro se recipere possint et valeant, exceptis vinis, de quibus due partes domino plebano dentur et tertia pars confessoribus. [19] In aliis vero temporibus quicumque ex utriusque sexus hominibus quicquid et quantumcunque pro audiendis confessionibus iam dictis rectoribus porrexerint et erogaverint, excepta tantum comparatione, confessor ex dictis rectoribus deputatus pro se recipere possit et valeat. [20] Ceterum, quod in vigilia festi Epiphaniarum Domini, ut puta tempore columbationis²¹ divisor prefatorum rectorum et servitorum pro tempore constitutus plateas predictae civitatis Kamancz³ per diversas cartulas suas more alias consueto registrare et in medio communitatis dictorum rectorum et servitorum de una mitra²² ipsis rectoribus presentibus et ad id convocatis dividere debeat et teneatur et quicquid invenerint, excepta tertia parte denariorum, prefato domino Alberto plebano dare debeant, ipsa vero tertia pars remaneat apud eundem rectorem pro se tantum, quos solus invenerit. [21] Et quod proventus de possessionibus Baxafalwa et de Bodon tempore²³ columbationis provenientes, necnon confessionales communitas dictorum rectorum integre pro se recipere possit et valeat. [22] Hoc non pretermissis, quod dum et quando nutu divino ex ipsis rectoribus altarium et aliis presbyteris seu scholaribus in dicta civitate Kamancz³ existentibus e medio ipsorum decesserit, et alicui ex ipsis rectoribus altarium testamentum

fecerit vel saltem comparationes dare commiserit, idem rector libere et pacifice pro se recipere valeat atque possit. [23] Si vero per eundem communitati dictorum rectorum aliquod legatum || fuerit, et de ipsis sic legatis portionem equalem habere debeat, quantum unus ex ipsis rectoribus haberet. [24] Statuentes etiam, quod prout ex antiqua consuetudine prefatus Albertus plebanus ebdomadario et servitori ex dictis rectoribus constituto mensam dare tenebatur, ita et deinceps dare debeat, et quod det mensam laucioem, quam hucusque dederit, nec det vinum marcidum ad bibendum, necnon ad celebrandum missas de vino bono et non acetoso dare teneatur et sit astrictus similiter, prout ex antiqua consuetudine tenebatur. [25] Illo etiam inserto, quod dum et quando temporibus successivis aliqve vinee aut terre arabiles culte vel inculte alicui altari dictorum rectorum²⁴ dotato per quempiam testamentaliter legate fuerint aut donate²⁵ donatione²⁶ inter vivos, extunc, si illud altare, cui predicte vinee aut terre arabiles legate fuerint aut donate, vineis et terris arabilibus in tantum habundaverit,²⁷ quod rectoris facultas ad colendum eas non suffecerit, prefatus Albertus plebanus modernus et in futurum constituendus cum pretactis rectoribus altarium infra duas menses de eis disponat, et si visum fuerit ipsi Alberto plebano et dictis rectoribus altarium, altari minus²⁸ habundanti aplicent, aut venales exhibeantur et earum pretium per manus executorum illius testamenti, si quis constitutus re-pertus fuerit, et cum rectore altaris per prefatum dominum Albertum plebanum pro tempore constitutum et rectores altarium prescriptos eligendo²⁹ ad alias necessitates et facultates dicte ecclesie Sancte Crucis aut altaris, cui legate vel donate sunt, puta in calicibus, casulis, capis et aliis apparatus et ornamentis exponantur. Et post expositionem iidem rectores electi et ad id deputati de dispensatione eorum || domino Alberto plebano vel suis successoribus ac rectoribus altarium pretactis rationem reddere debeant et teneantur. [26] Hoc etiam declarato, quod si processu temporis aliquod altare vacare contigerit, prefatus dominus Albertus plebanus apud manus suas nullo modo retinere nec vineas,³⁰ neque vina et neque alia bona ipsius altaris pro se usurpare valeat, sed infra tempus trimestre idem Albertus plebanus una cum illis, quorum interest, alicui viro idoneo dare et conferre ac de eodem providere debeat, alias rectores altarium prescripti superiori nuntiare teneantur, ut de ipso altari tanquam de beneficio devoluto ad superiorem provideat, ne ecclesia propter longam vacationem ipsius altaris in divinis detrimentum patiatur aliquale et altare in bonis suis frustrari ac minui³¹ possit. [27] Tali vinculo mediante, quod si qua partium predictarum premissam compositionem et ordinationem dictorum dominorum Blasii, prepositi maioris et Henrici, decretorum doctoris,³² canonicorum nostrorum et aliorum proborum³³ successu temporis aliqua cautella adinventata vel advenienda in toto vel in parte retractare niteretur, extunc talis pars retractans contra partem alteram premissa observantem in ducentis florenis auri puri, veri et iusti ponderis convincatur et convicta habeatur eo facto. [28] Ad que omnia premissa et quevis premissorum singula prefati dominus Albertus plebanus se et suos suc-

cessores, necnon Demetrius decanus, Beate Virginis, Mathias, Sancte Elene, Nicolaus, Sancte Catherine, Foris, Sancte Trinitatis, Iohannes, Beate Virginis et Stephanus, Omnium Sanctorum se et dictos rectores altarium personali eorum astantia coram nobis obligarunt pari³⁴ voluntate. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras || privilegiales³⁵ pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas³⁶ unacum subscriptione notarii publici ac nostri capitularis et officii vicariatus dicte ecclesie nostre Bachiensis infrascripti fecimus communiri. Datum in festo Beati Demetrii martiris, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo octavo, venerabilibus honorabilibusque dominis, Blasio preposito, Iohanne lectore, Martino cantore, Egidio custode, Osualdo cathedrali, Emerico Zege diensi et Paulo Sirimiensi archidiaconis existentibus ceterisque canonicis in dicta ecclesia nostra Bachiensis Deo sempiterno iugiter famulantibus et devote. Thomas de Nemethy sacra imperiali auctoritate publicus ac stili capitularis et sedis vicariatus pretacte ecclesie Bachiensis notarius <etc.>

Nulli ergo <etc.> nostre approbationis, confirmationis, constitutionis et suppletionis infringere <etc.> Si quis <etc.> Datum Rome apud Sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo octuagesimo secundo, Kalendis Ianuarii, anno duodecimo. <G.xxxx.Polycarpus>.³⁷

¹ Ad perpetuam rei memoriam] *utólagos betoldás a felső margón, előtte: G., utána: g.*

(*a javítást eszközző scriptor kézjegye:*

Georgius [Polycarpus])

² in] *utána kibúzva: res*

³ Kamancz] Ramancz

⁴ characteribus] carecteribus

⁵ condicio] conditio

⁶ receptione] recipientium

⁷ in exercenda cura] in exercendam curam

⁸ declaratis] declarantes

⁹ missas] *missansból javítva, fölötté nazális v. kontrakciós jel*

¹⁰ si] *utána kibúzva: aliqui*

¹¹ ex] et

¹² quoscunque] quecunque

¹³ testatoris] *utána kibúzva: preverte, a kibúzás fölött a javítást eszközző scriptor kézjegye: G[eorgius]*

¹⁴ pulvinaria] *utána kibúzva: aut*

¹⁵ si] *utána kibúzva: aliq*

¹⁶ porcelle] precelle

¹⁷ valeat] *valeantból javítva*

¹⁸ pullos] pulli

¹⁹ que] qui ?

²⁰ quicquid] *utána kibúzva: vi*

²¹ columbationis] conlumbationis

²² de una mitra ... dividere] *jelentése nem teljesen világos*

²³ tempore] *utána kibúzva: conl*

²⁴ rectorum] *utána kibúzva: dod*

²⁵ donate] dotate

²⁶ donatione] donationi

²⁷ habundaverit] *javitva habuntaveritből*

²⁸ minus] *utána kibúzva: al*

²⁹ eligendo] eligendos

³⁰ vineas] *utána kibúzva: neque*

³¹ minui] minuere

³² doctoris] doctori

³³ proborum] *utána kibúzva: v*

³⁴ pari] *tollban maradt*

³⁵ privilegiales] *utána kibúzva: et*

³⁶ roboratas] roboratis

³⁷ G.xxxx.Polycarpus] *más kézzel és más színnel tintával*

A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem a *Decretum Burchardi Wormatiensis*ben

I. Wormsi Burchard és kánonjogi gyűjteményének sajátosságai

A Karoling világ felbomlását követően az 1008 és 1022 között keletkezett *Decretum Burchardi Wormatiensis* kánongyűjtemény megkülönböztetett szerepet játszott, elsődlegesen a németalföldi egyházfegyelem alakításában.¹ A mű húsz könyvre és 1785 fejezetre oszlik. Jól ismert, hogy a penitenciális fegyelmet tartalmazó XIX. könyvet önállóan is másolták,² ami elősegítette annak széles körben történő elterjedését. Arra is találunk példát, hogy más kánongyűjtemény kiegészítéséül helyezték el a kéziratban a BW 19-et, mivel a kánoni normák lehető legteljesebb összefoglalását tartották szem előtt az összeállítók. Ez utóbbi formát láthatjuk pl. a Szentpétervári Nemzeti Könyvtár Lat. O. v. II. 4 kéziratában, ahol a Chartres-i Szent Ivo *Panormia* szövegsaládjához tartozó kollekción követi Burchard anyaga.³ Tény, hogy Burchard, wormsi püspöknek köszönhetően, az addigi egyetemes és a latin egyházban leginkább közkézen forgó gyűjtemények tartalmához képest, jelentős újdonságot jelentett az általa feldolgozott patrisztikus, németalföldi regionális zsinati és a penitenciális gyűjteményekből szár-

¹ Kiadása: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Szerk. Jacques-Paul Migne. I–CCXXI. Lutetiae Parisiorum 1844–1864. (a továbbiakban: PL) CXL. 949–1018. Burchard von Worms, *Decretorum Libri XX*. Szerk. Gerard Fransen, Theodor Kölzer. Aalen 1992. Vö. *Gerard Fransen*: Le Décret de Burchard de Worms. Valeur du texte de l'édition. Essai de classement des manuscrits. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 63. (1977) 1–19.; *Hartmut Hoffmann – Rudolf Pokorny*: Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen. (MGH Hilfsmittel 12.) München 1991. *Johanna B. Will*: Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft 12.) Würzburg 1992.; *Bischof Burchard von Worms 1000–1025*. Szerk. Winfried Hartmann. (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte 100.) Mainz 2000.; *Greta Austin*: Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms. (Church, Faith and Culture in the Medieval West.) Aldershot 2009. A *Decretum Burchardi Wormatiensis* kánonjogi gyűjtemény egységes rövidítésére a BW jelölést használjuk. – A tanulmány a Pontifical Institute of Medieval Studies (Torontó, Kanada) kutatóintézetében és a Premontrci Rendi Szent Mihály Apátságban (Silverado, CA, USA) készült a TÁMOP 4.2.2 és az OTKA K 106300-as program keretében.

² Vö. pl. *Ludger Körntgen*: Canon law and the practice of penance: Burchard of Worms's penance. *Early Medieval Europe* 14. (2006) 103–117.

³ Lat. O. v. II. 4, foll. 187v–227v; vö. *Szabolcs Anzelm Szuromi*: The Tripartita as compared with “Tripartita”. Notes on the Firenze, Bibliotheca Medicea-Laurentiana, Ashburnham 53 and St. Petersburg, Nationalnaya Biblioteka O. v. II. 4. Archiv für katholisches Kirchenrecht 182. (2013) 3–23.

mazó anyag. A *Vita Burchard*éból egyértelműen kitűnik, hogy a püspök elsődleges szándéka a kollekció összeállításával, az egyház működésének és céljának az előmozdítása volt.⁴

Burchard beillesztette gyűjteményébe a *Statuta Ecclesiae antiqua* (476 és 485 között) majdnem teljes anyagát⁵ és a *Canones apostolici* (4. század vége) latinra lefordított ötven kánonjából tizenkilencet.⁶ Felhasználta a *Dionysio-Hadriana* gyűjteményt (774),⁷ valamint a *Capitula Angilramni* (8. század vége),⁸ a *Capitularia Benedictae Levitae* (847. április után),⁹ *Decretales Pseudo-Isidorianae* (847–852),¹⁰ a *Collectio Anselmo dedicata* (882 körül),¹¹ és a *Collectio Reginonis Prumiensis*¹² (906 körül) gyűjteményeket.¹³ Mindezekén túl, az összeállító több vezeklési könyvet idéz (vö. *libri penitentiales*),¹⁴ de a híres inzuláris kánongyűjteményből, azaz a 700 körül keletkezett *Collectio Hibernensis*ből¹⁵ is számos kánonnt átvesz (összesen 48-at).¹⁶ Meghatározónak kell tekintenünk az I–IV. és a

⁴ „Ergo cunctis quae ad canonicam regulam pertinebant rationabiliter ibi compositis, viginti fratres, qui cursum certis temporibus ac signis conservarent, ibidem instituit. His modis vir Dei domum belligeram mutaverat in Christi ecclesiam, et quae erat domus contentionis, facta est domus reconciliationis, in qua Deo nostro laudes et gratiarum actiones die noctuque solvuntur.” – *Vita Burchardi*. Szerk. Georg Heinrich Pertz. (MGH Scriptorum 4.) Hannoverae 1841. (repr. Leipzig 1925.) 837.

⁵ *Concilia Galliae* a. 314 – a. 506. Szerk. Charles Munier. (Corpus Christianorum. Series Latina 148.) Turnholti 1963. 135–158.

⁶ *Les constitutions apostoliques*. Szerk. Marcel Metzger. (Sources chrétiennes 336.) III. Paris 1987. 274–309.; latinul vö. PL LXVII. 141–148. Vö. *Szabolcs Anzelm Szuromi*: The Canones apostolici as a common disciplinary source for the Eastern and Western Church. *Rivista internazionale di diritto comune* 19. (2008) 269–279.

⁷ PL LXVII. 139–230.

⁸ *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Szerk. Paul Hinschius. Lipsiae 1863. (repr. Aalen 1963.) 755–769.

⁹ *Benedicti capitularia*. Szerk. Georg Heinrich Pertz. (MGH Leges II/2.) Hannoverae 1837. (repr. Leipzig 1925.) 17–158.

¹⁰ *Decretales Pseudo-Isidorianae* i. m. 1–754.

¹¹ *Linda Fowler-Magerl*: *Clavis Canonum*. Selected Canon Law Collections Before 1140. Access with data processing. (MGH Hilfsmittel 21.) Hannover 2005. 70–74.

¹² *Regino von Prüm*: *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Szerk. Friedrich Wilhelm August Hermann Wasserschleben. Leipzig 1840. (repr. Graz 1960.)

¹³ A „*Decretum Burchardi*” által felhasznált joggyűjteményekhez vö. *Max Kerner – Franz Kerff – Rudolf Pokorny – Karl Georg Schon – Hubert Tills*: *Textidentifikation und Provenienzanalyse im Decretum Burchardi*. *Studia Gratiana* 20. (1976) 19–63.

¹⁴ *Excarpus Bedae-Egberti, Excarpus Cummeani, Paenitentiale Bedae, Paenitentiale Egberti, Paenitentiale Hubertense, Paenitentiale Martenianum, Paenitentiale Remense, Paenitentiale Theodori*; vö. *Hoffmann, H. – Pokorny, R.*: *Das Dekret des Bischofs Burchard i. m. 173–244*.

¹⁵ *Die irische Kanonessammlung*. Szerk. Friedrich Wilhelm August Hermann Wasserschleben. Leipzig 1885.² (repr. Aalen 1966.)

¹⁶ BW 1. 12, 13, 14, 104, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209; BW 2. 233; BW 3. 90, 91, 92, 93, 141, 160, 161, 162, 163; BW 8. 68; BW 9. 16, 61; BW 12. 22, 23, 24, 25, 26, 27; BW 13. 22, 23, 24, 25, 26; BW 15. 14; BW 18. 15; BW 19. 77, 78, 79, 80, 81, 82, 109, 112, 113, 114, 155. Vö. *Hoffmann, H. – Pokorny, R.*, *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms i. m. 173–239*.

VI–XII. Toledói Zsinat, az I. és III–V. Orléans-i Zsinat, valamint az I–III. Mainzi és a 868. évi Wormsi Zsinat befolyását. Nagyon jelentős Nagy Szent Gergely pápa (590–604) leveleinek hatása is, akitől 119 kánon származik a teljes gyűjteményen belül. Azonban szükséges megemlíteni általánosságban is a – Nagy Szent Gergely és Nagy Szent Leó pápától (440–461) származó szövegeken túli – patrisztikus forrásokat, amelyek arányának lényeges növekedése először ebben a latin kánonjogi kollekcióban jelenik meg. A Burchardnál megtalálható 247 patrisztikus kánon nemcsak Pszeudo-Izidor és Prümi Regino gyűjteményével összehasonlítva kiemelkedő számú,¹⁷ hanem a legjobb gregoriánus kánonjogi munkához, azaz a *Collectio Canonum Anselmi Lucensis*hez viszonyítva is.¹⁸ Az egyházatyák írásainak szerzői közül legjelentősebb Szent Ágoston. További tartalmi elem a római jogi, illetve császári kapitulumok anyaga.

A felsoroltak alapján világosan kirajzolódik előttünk egy minden addiginál „egyetemesebb” jellegű szisztematikus kánongyűjtemény, amely alkalmas volt arra, hogy kánonjogi kézikönyvvé váljon számos területen, segítve akár a jogalkalmazást, a papok mindennapi pasztorális feladatait, de a jogalkotást is. Ez utóbbinak sajátos részét képezi a zsinati törvényhozás, amelyre kiváló példák a magyarországi zsinatok határozatai. Amint azt már több helyen kifejtettük, a legutóbbi években a 11. század végi és 12. század eleji magyarországi zsinatok szövegén végzett szövegkritikai elemzéseink, a kánonok tartalmi és szerkezeti jellegzetességei alapján, a *Decretum Burchardi* használatát valószínűsítik.¹⁹ Ez a gyűjtemény, vagy annak alapján álló kánonjogi kollekció, ideális segítséggé válhatott a klerikusok számára a szent kánonok ismeretéhez, mint *liber canonum*.

¹⁷ Les sources patristiques du droit de l'Église du VIIIe au XIIIe siècle. Szerk. Charles Munier. Mulhouse 1957. 30–40.; vö. Roger E. Reynolds: Basil and the Early Medieval Latin Canonical Collections. In: Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. Szerk. Paul Jonathan Fedwick. (A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium) II. Toronto 1981. 513–532., különösen 513.

¹⁸ *Szuromi Szabolcs Anzelm: Patristic texts in the Collectio Canonum Anselmi Lucensis (recension 'A') and their correspondence with the Decretum Gratiani. Folia Canonica 7. (2004) 71–108.*

¹⁹ Vö. *Szuromi Szabolcs Anzelm: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. Iustum Aequum Salutare II/1 (2006) 191–201.; Szuromi Szabolcs Anzelm: Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század). (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11.) Bp. 2009. 151.; Szabolcs Anzelm Szuromi: Les sources et l'effet des deux premiers Synodes d'Esztergom (1100–1112). Rivista internazionale di diritto comune 21. (2010) 93–104.; Szuromi Szabolcs Anzelm: A 11–13. századi magyar zsinatok a nemzetközi zsinati jogalkotás tükrében. In: Állam-, egyház-, jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából. Szerk. Máthé Gábor, Révész T. Mihály. Bp. 2013. 118–129.*

II. A püspökökre vonatkozó előírások Wormsi Burchard kollekcójában

A püspökökre vonatkozó egyházfegyelemmel negyvenhat kánon foglalkozik a *Decretum Burchardi*-ban,²⁰ amely téma szempontjából a gyűjtemény legfontosabb könyve az I. (*De Ecclesia Romana, de hierarchia superiore ecclesiastica, de conciliis, de iudiciis*), de szintén alapvetőnek kell tekintenünk a II. (*De presbyteris, diaconibus, et ministris inferioribus*) illetve a XVI. (*De accusatione, iudicio, de advocatis et testibus*) és a XVIII. (*De visitatione, poenitentia, reconciliatione infirmorum*) könyveket.²¹ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Hartmut Hoffmann és Rudolf Pokorny 1991-ben részletesen rendszerezte a *Decretum Burchardi Wormatiensis* szövegtanúit és egyes kánonjainak forrásait,²² amely így – annak ellenére, hogy új, kritikai kiadás nem készült – alapvető segítségül szolgál a gyűjtemény szövegének, valamint az egyes kánonok eredeti kontextusának a meghatározásában.

A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmet tartalmazó kánonokat a következőkben öt csoportba soroljuk: a püspökségre alkalmas személynek a kiválasztása és felszentelése, a püspök személye, a püspök feladatai, a püspök, a metropolita, valamint a tartományi zsinat egymáshoz való viszonya, végül pedig a sajátosan a metropolita és a primás joghatóságát meghatározó és védő előírások.

1. A püspökségre alkalmas személyének a kiválasztása és felszentelése

A *Statuta Ecclesiae antiqua* bevezetőjét idéző BW 1. 8 a püspökké szenteléshez szükséges tulajdonságok között sorolja fel a bölcs természetet, a tanultságot, a mértékletes erkölcsi életet, a józanságot, az alázatosságot, a könyörületességet, az olvasottságot, sajátosan is az Isten által adott törvények, a Szentírás és az egyház dogmatikus tanítása terén. A jelölt ezen erényeiről és ismereteiről meg kell győződni a szentelést megelőzően.²³ Az alkalmassághoz elengedhetetlen tulajdonságok meglétét a jelölt hosszabb időszak alatt gyakorolt tettei és kijelentései alapján lehet megítélni, amint azt a Laodiceai Zsinat (4. század második fele) 12. kánonja alapján a BW 1. 9 röviden rögzíti.²⁴ A jelöltnek legalább 30. életévét betöltöttnek kell len-

²⁰ BW 1. 8, 9, 11, 14, 15, 16, 21, 24, 27, 37, 45, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 85, 86, 87, 125, 144, 155, 157, 167, 168, 169, 170, 175, 195, 197; BW 2. 1; BW 16. 21, 22, 33, 35.

²¹ Vö. Will, J. B.: Die Rechtsverhältnisse i. m.

²² Hoffmann, H. – Pokorny, R.: Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms i. m.

²³ BW 1. 8: „Qui episcopus ordinandus est, antea examinatus, si natura prudens est, si docibilis, moribus temperatus, vita castus, si sobrius, si semper sui negotii cavens, si humilis, si affabilis, si misericors, si litteratus, in lege Domini instructus, si in Scripturarum sensibus cautus, si in dogmatibus ecclesiasticis exercitatus. Et ante omnia, si fidei documenta verbis simplicibus asserat, id est, Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum, unum Dominum esse confirmans, totamque in Trinitate Deitatem, coessentialem, et consubstantialem, et coeternalem, et coomnipotentem praedicans, singulamque in Trinitate personam plenum Deum, et totas tres personas, unum Deum. (...) Cum in his omnibus examinatus, pleniterque instructus repertus fuerit, tunc ordinetur episcopus.” – Burchard von Worms i. m. foll. 1va–2rb.

²⁴ BW 1. 9: Burchard von Worms i. m. fol. 2rb–va.

nie, amennyiben pedig frissen megtért, úgy semmiképpen sem szabad a megtérését követő egy éven belül felszentelni. Ez a IV. Arles-i Zsinat (524) cc. 1–2-ből származó alapelv²⁵ jóval enyhébb, mint a későbbi gregoriánus fegyelem, amely általánosságban tiltja az újonnan megtértek püspökké szentelését.²⁶

A püspök megválasztása a választásra jogosultak konszenzusával történik, így az nem fonódhat össze simóniával. Az erről szóló – és a 845/846. évi Meaux-Párizsi Zsinat 43. kánonját felhasználó – BW 1. 21 emelkedett hangnemben fogalmaz a püspök küldetéséről, amellyel összeegyeztethetetlen a simóniás visszaélés.²⁷ Ugyanitt szükséges megemlíteni a metropolita sajátos szerepét, hiszen az ő előzetes engedélye nélkül nem történhet püspökszentelés. Ennek a kánonnak a beillesztésével Burchard minden bizonnyal az egyház függetlenségét igyekezett védeni a világi hatalom befolyásával szemben. A hivatkozott kánon eredete a II. Arles-i Zsinat (442/506) 5. kánonjára nyúlik vissza, amely egyértelműen leszögezi, hogy a püspök joghatóságának gyakorlásához szüksége van a püspökszentelésre. Magát a szentelést általában személyesen a metropolita végzi a tartomány többi püspökeivel együtt.²⁸ A szentelők minimális létszáma három fő. Ez utóbbi ősi elv először a 325. évi I. Niceai Zsinat 4. kánonjában jelenik meg,²⁹ majd a *Canones apostolicæ* is bekerül.³⁰ A Chalcedoni Zsinat (451) 25. kánonját³¹ idéző BW 1. 24 alapján, a püspökszentelésnek – hacsak nem merül fel rendkívüli késleltető tényező – a választást követő három hónapon belül kell megtörténnie, amely

²⁵ BW 1. 16: „Episcopatus vero vel presbyterii honorem, nullus laicus ante anni conversionem, vel ante triginta annos accipiat.” – Burchard von Worms i. m. fol. 2vb.

²⁶ Ans. 6. 25, Ans. 6. 73; vö. *Szuromi Szabolcs Anselm: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az Anselmi Collectio Canonumban.* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae IV/1.) Bp. 2000. 90.

²⁷ BW 1. 21: „Cavendum et summopere praecavendum ac per virtutem Christi sanguinis interdicendum episcopis et regibus, et omnibus sublimioribus potestatibus, atque cunctis fautribus et electoribus, quorumcumque, atque consensoribus, seu ordinatoribus in gradu ecclesiastico, ut nemo per symoniacum haeresim regiminis locum obtineat quacumque factione, calliditate, promissione, seu commoditate, aut dationem per se, aut per emissam personam, cum spiritus sanctus inter caetera documenta per os dicat Gregorii: Cur non perpendit quia benedictio illi in maledictionem convertitur? Et alibi: Dolens, inquit, dico, gemens denuntio, quia sacerdotium quod apud vos intus cecidit, foris diu stare non poterit.” – Burchard von Worms i. m. fol. 3rb.

²⁸ BW 1. 27: „Nullus episcopus sine metropolitani permisso, nec episcopus metropolitanus sine tribus episcopis ex comprovincialibus, praesumat episcopum ordinare, ita ut alii comprovinciales epistolis admoneatur, ut se suo responso consensisse significent. Quod si inter partes aliqua fuerit dubitatio, maiori metropolitano in electione consentiat.” – Burchard von Worms i. m. fol. 3vb.

²⁹ *Conc. Nicaenum I* (325), Can. 4: „Episcopum convenit maxime quidem ab omnibus qui sunt in provincia episcopis ordinari. Si autem hoc difficile fuerit, aut propter instantem necessitatem aut propter itineris longitudinem: modis omnibus tamen tribus in id ipsum convenientibus et absentibus episcopis pariter decernentibus et per scripta consentientibus tunc ordinatio celebretur. Firmitas autem eorum, quae geruntur per unamquamque provinciam, metropolitano tribuatur episcopo.” – Conciliorum oecumenicorum decreta. Bologna 1973.³ (a továbbiakban: COD) 7. Vö. *Vanyó László: Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe 787-ig.* Bp. 1998. 132–133.

³⁰ Vö. *Canones apostolici*, Can. 1: PL LXVII. 141.

³¹ *Conc. Chalcedonense* (451), Can. 25: COD 98.

szoros időkorlátot a hívek lelkipásztori ellátásának biztosítása indokol.³² Figyelemreméltó, hogy a püspök nélküli egyházat „özvegy egyháznak” nevezi a szöveg, amely a püspök és a rábízott egyház közötti lelki házasság teológiai felfogásán alapul.³³ Mindaz az ordináció tehát, ami a szentelés előtt történik a megválasztott püspök részéről, semmis, amint azt a Nagy Szent Leó pápától származó BW 1. 11 határozottan kinyilvánítja.³⁴ A püspökszentelés – amint arra már utaltunk – az adott egyháztartomány püspökeinek a jelenlétében zajlik, amely kifejezi az újonnan felszentelt apostoli tekintélyét. Az ünnepélyes liturgikus cselekményre vasárnap, a délelőtti imaóra idejében (vö. *tertia*) került sor, amely magában foglalta a püspök fejének – az ószövetségi prófétákhoz és királyokhoz hasonlóan – szent olajjal történő megkenését, az Anacletus pápának (80–92) tulajdonított levélrészlet³⁵ rendelkezését szem előtt tartva. Mindezt megelőzte az arról való végleges meggyőződés, hogy a felszentelendő méltó-e a püspöki rendre.³⁶ Aki így az előírásoknak megfelelően – kézrátétel útján – elnyerte a püspöki szolgálatot, szükséges hogy megőrizze a közösséget a rábízottakkal, hivatalát küldetésének megfelelően elássa, ne feledkezzen meg a sajátos püspöki feladatok elvégzéséről, amelyek összhangba kell, hogy legyenek a tartományi zsinat határozataival.³⁷

2. A püspök személye

Érdemes önállóan foglalkozni a püspök személyével, azaz a már püspökké szentelt szolgálatteltevő feladata gyakorlásakor megnyilvánuló tulajdonságokkal és korlátokkal. Ezek közül legelső helyen – amint az Burchard gyűjteményében is elő-

³² BW 1. 24: „Quoniam quidam metropolitanorum, quantum comperimus, negligunt commissos sibi greges, et ordinationes episcoporum facere differunt, placuit sanctae synodo intra tres menses ordinationes episcoporum celebrari, nisi forte necessitas inexcusabilis praeparet tempus dilationis extendi: quod si hoc minime fecerit, correptioni Ecclesiasticae subiacebit.” – Burchard von Worms i. m. fol. 3va.

³³ Szuromi Sz. A.: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok i. m. 104–106.

³⁴ BW 1. 11: Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. Szerk. Philippus Jaffé. A második javított kiadást szerk. Samuel Loewenfeld (JL: a. 882–1198), Ferdinand Kaltenbrunner (JK: ?–590) és Paul Ewald (JE: a. 590–882). Lipsiae 1885. (repr. Graz 1956.), itt: JK 544.

³⁵ BW 1. 15: JK †3.

³⁶ BW 1. 15: „Ordinationes episcoporum auctoritate apostolica ab omnibus, qui in eadem fuerint provincia, sunt celebrandae, qui simul convenientes, scrutinium diligenter agant, ieiuniumque cum convenientibus precibus celebrent, et manus cum sanctis Euangelis quae praedicaturi sunt imponentes, dominica die hora tertia orantes, sacraque unctione exemplo prophetarum et regum, capita eorum more apostolorum et Mosis ungentes, quia omnis sanctificatio constat in spiritu sancto, cuius virtus invisibilis, sancto est chrismate promulgata, hoc ritu solennem celebrent ordinationem.” – Burchard von Worms i. m. fol. 2va.

³⁷ *Conc. Antiochenum* (341), Can. 17=BW 1. 37: „Si quis episcopus per manus impositionem episcopatum acceperit et sibi commissum ministerium subire neglexerit nec acquieverit ire ad Ecclesiam sibi commissam, hunc oportet communione privari, donec susceperit coactus officium, aut certe de eo aliquid integra decreverit eiusdem provinciae synodus sacerdotum.” – Burchard von Worms i. m. fol. 5vb.

kelő helyen szerepel – a BW I. 14-et szeretnénk említeni, amely kimondja, hogy a püspök nem lehet gőgös, hiszen szolgálata révén, a rábízottak körében neki kell a legalázatosabbnak lennie.³⁸ A *Collectio Hibernensis*ből átvett rövid szövegtöredék ehelyütt kifejezetten utal Szent Pálra.³⁹ A püspöknek a rábízott egyházhoz – az egyházmegye-rendszer 6. század végi kialakulását követően a konkrét egyházmegyéhez – való erős kötődésére már utaltunk. Nem véletlen tehát, hogy több kánon tiltja a *Decretum Burchardi*-ban a püspök áttelepedését más városba vagy területre, amit még a nép kérése, illetve akarata sem indokolhat (vö. BW I. 70).⁴⁰ A Nagy Szent Leó pápa rendelkezését tartalmazó BW I. 74 egyértelművé teszi, hogy a püspöknek a saját területén kell gyakorolnia a feladatkörét, nem pedig gőgösen lenézve a rábízott egyházat, átlépnie más helyre.⁴¹ A *Capitularia Benedictae Levitae*ből származó rövid kánon pedig leszögezi, hogy a püspöknek kötelessége saját egyházmegyéjében tartózkodni és esetleges távolléte nem nyúlhat három hétnél hosszabbra.⁴² Külön kategóriát képez annak a kérdése, hogy a püspök más területén – nem az oda történő átlépés szándékával – milyen tevékenységet gyakorolhat. Elsődleges alapelvnek kell tekinteni, hogy minden ordinárius csak a saját területén rendelkezik joghatósággal. A kánonok főképp a más területén végzett szentelésekkel foglalkoznak. Ebből a szempontból jelentős a 341. évi Antióchiai Zsinat 22. kánonja, amely megteremti azt a kivételes lehetőséget, hogy a helyi püspök egyetértése esetén a vendég püspök akár szentelést is végezzen.⁴³ Ennek a 4. századi kánonnak a beillesztése komoly hatást gyakorolt az egyházi rend kiszolgáltatásának gyakorlatára Nyugaton.⁴⁴ Azt azonban szükséges kihangsúlyoznunk, hogy az ugyanitt olvasható és az 563 után a svév királyság-

³⁸ BW I. 14: „Humilis debet esse episcopus. Gradum enim mansuetudinis accipit, non superbiae. Paulus dicit: Debet huiusmodi hominem mansuetum esse, non elatum, nec superbum.” – Burchard von Worms i. m. fol. 2va.

³⁹ *Coll. Hibernensis*, XXXVII, 10. Vö. Hoffmann, H. – Pokorný, R.: Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms i. m. 173.

⁴⁰ BW I. 70: „Placuit ut quicumque episcopi plebes quas ad suam cathedram aestimant pertinere non ita repetunt, ut causas suas episcopis iudicantibus agant: sed alio retinente irruerint, sive nolentibus, sive volentibus plebibus causae suae detrimentum patiantur. (...) Si autem ille aliquam questionem retulerit, per episcopos iudices causa finiatur, sive quos eis primates dederint, sive quos ipsi vicinos ex consensu delegerint.” – Burchard von Worms i. m. foll. 8vb–9ra.

⁴¹ BW I. 74: „Si quis autem episcopus, civitatis suae mediocritate despecta, administrationem loci celebrioris ambierit, et ad maiorem se plebem quacumque ratione transtulerit, a cathedra quidem pellatur aliena, sed carebit et propria: ut nec illis praesideat, quos per avaritiam concupivit, nec illis, quos per superbiam sprexit. Suis igitur terminis quisque contentus sit, ne supra mensuram iuris sui affectet augeri.” – Burchard von Worms i. m. fol. 9rb; vö. JK 411.

⁴² BW I. 83: Burchard von Worms i. m. fol. 10va.

⁴³ BW I. 71: „Episcopus alienam civitatem, quae non est illi subiecta, non adeat, nec ad possessionem accedat, quae ad eum non pertinet, nec ordinationem ibi facere praesumat: nisi forte cum consilio et voluntate episcopi regionis. Si quis autem tale aliquid facere tentaverit, irrita sit eius ordinatio, et ipse coerceatur a synodo.” – Burchard von Worms i. m. fol. 9ra.

⁴⁴ *Jean Gaudemet*: Église et cité. Histoire du droit canonique. Paris 1994. 100–102.

ban keletkezett *Capitula Martinus Bracarensis*⁴⁵ 7. kapitulumát átvevő kánon, általánosságban tilalmazza az idegen püspök által, más püspökség területén végzett ordinációit, és a szentelést végző püspök zsinat általi kiközösítését írja elő.⁴⁶ A téma tekintetében az utolsó fontos szövegrészlet, az Antherius pápának (235–236) tulajdonított pseudo-izidori hamis levélre visszamenő BW 1. 77. Ez a római pápának tartja fenn a jogot arra, hogy egy adott város élén álló püspök más püspöki székre kerülhessen. E nélkül az átlépés büntetéssel jár, ami ebben az esetben kiközösítést jelent.⁴⁷

3. A püspök feladatai

A püspök saját területén elsődleges küldetéssel rendelkezik a hitletétemény őrzésére és magyarázatára, valamint a szentségek kiszolgáltatására.⁴⁸ Ebbe a feladatkörbe sajátosan is beletartozik az ordó egyes fokozatainak kiszolgáltatása. A BW 2. 1 ennek kapcsán nem pusztán a püspöknek a szent rendek feladásához kötődő jogát deklarálja, hanem részletesen leírja azokat a körülményeket és feltételeket (pl. olvasottság, a Szentírás és a katolikus hit kellő ismerete, etc.), amelyeket a püspöknek mérlegelnie kell a szent rendekre bocsátáshoz.⁴⁹ A püspök irányítója az egyházmegyéjében folyó lelkipásztori munkának. Az 572. évi II. Bragai Zsinat 1. kánonját – valószínűleg Prümi Regino közvetítésével – átvevő BW 1. 85 éppen ezért a megyéspüspök feladatai között kifejezetten megemlíti, hogy ő az, aki kinevezi és küldi az egyes plébániák élére a presbiteri ordóval rendelkező klerikusokat, hogy kereszteljenek, misézzenek és tanítsanak.⁵⁰ Éppen ezért a megyéspüspök az, aki a papok lelkipásztori munkáját elsődlegesen ellenőrzi. En-

⁴⁵ Peter Erdő: *Storia delle fonti del diritto canonico*. (Istituto di Diritto Canonico San Pio X, Manuali 2). Venezia 2008. 55.

⁴⁶ BW 1. 73: „Si quis episcopus non rogatus de alia provincia in aliam venerit, praesumptive irruens ad ordinationem et constitutionem clericorum, et ad ea quae ad ea quae ad illum non pertinent, importunus existat, vacua sint et inania omnia, quae ab eo fuerint constituta. Ipse autem digna increpatione excommunicetur, et abominetur a sancto concilio.” – Burchard von Worms i. m. fol. 9rb.

⁴⁷ BW 1. 77: Burchard von Worms i. m. foll. 9vb–10ra; vö. JK †90.

⁴⁸ Erdő Péter: *Az egyházjog teológiája*. (Egyház és jog 2.) Bp. 1995. 154–155.

⁴⁹ BW 2. 1: „Episcopus quando ordinationes facere disponit, omnes qui ad sacrum ministerium accedere volunt feria quarta ante ipsam ordinationem evocandi sunt ad civitatem, una cum archipresbyteris qui eos repraesentare debent. Et tunc episcopus ex latere suo dirigere debet sacerdotes, et alios prudentes viros (...) qui ordinandorum vitam, genus, patriam, aetatem, institutionem, locum ubi educati sint, si sint bene litterati, si in lege Domini instructi, diligenter investigent: ante omnia si fidem catholicam firmiter teneant, et verbis simplicibus asserere queant.” – Burchard von Worms i. m. fol. 35ra–rb.; Vö. *Szuromi Szabolcs Anzelm*: *Megjegyzések a katolikus papképzésre vonatkozó egyházfegyelemhez, a kezdetektől a 12. századig*. *Iustum Aequum Salutare* VIII/2 (2012) 195–202., különösen 197–198.

⁵⁰ BW 1. 85: „Placuit nobis atque convenit, ut episcopi per singulas Ecclesias et dioeceses euntes, primum discutiant clericos, quomodo ordinem baptismi teneant vel missarum, et qualiter quaeque officia in Ecclesia peragant. Et si recte quidem invenerint, Deo gratias. Sin autem minime, docere debent ignaros.” – Burchard von Worms i. m. fol. 10va.

nek legősbibb eszköze – amely tanúja a plébániai intézményrendszer kialakulásának – a plébániai vizitáció, amelynek azonban a püspök eleget tehet küldöttje útján is. A IV. Toledói Zsinat (633) 36. kánonjából⁵¹ és a VII. Toledói Zsinat (646) 4. kánonjából származó részlet⁵² világosan mutat rá a *Decretum Burchardī* belül a vizitáció jelentőségére.

A püspök rendelkezik a kulcsok hatalmával, így ő az, akinek elsődlegesen feladata a bűnbánat szentségének kiszolgáltatása, illetve a megtévedt bűnösök visszavezetése az egyházba. A BW I. 125-ben olvasható és I. Kelemen pápának (92–99) tulajdonított álláspont,⁵³ a Szent Péternek átadott oldó és kötő hatalomból ered (vö. Mt 16,19) és az annak nyomán kialakult korai egyházi bűnbánati fegyelmet tükrözi.⁵⁴ Ennek a lényegi eleme továbbra is fennmaradt az ír penitenciális fegyelemnek a kontinensen való elterjedése után,⁵⁵ mivel a bűnök alóli feloldozást a szentelés után történő püspöki felhatalmazás megadásával gyakorolták – és gyakorolják – a papok.⁵⁶ A bűnbánók feloldozásának különleges esete a kiközösítettek visszavétele, amelyre a gyóntatási felhatalmazás megjelenése után is csak a püspök jogosult. A kérdés kifejtését olvashatjuk Nagy Szent Gergely pápa azon rendelkezésében, amely beillesztésre került a BW I. 197-be.⁵⁷ Megjegyzendő, hogy a püspököknek legsúlyosabb büntetendő cselekményeikben és büntető ügyeikben az Apostoli Szentszékhez kell fordulniuk, mivel azokban a római pápa illetékes, amint azt részletesen indokolja az I. Gyula pápának (337–352) tulajdonított BW I. 144.⁵⁸

4. A püspök, a metropolita, valamint a tartományi zsinat viszonya

Burchard gyűjteményében nagyon jelentős súllyal szerepel a provinciális zsinat intézménye. A tartományi zsinat általános leírását a XI. Toledói Zsinat (675) 15. kánonja alapján a BW I. 45-ben találjuk meg. Ebben az összefoglalásban különösen fontos, hogy kifejezetten említésre kerül a metropolita által összehívott zsinat évenkénti megtartásának szükségessége, a tartomány püspökeinek azon történő kötele-

⁵¹ BW I. 87: Burchard von Worms i. m. fol. 10vb.

⁵² BW I. 86: Burchard von Worms i. m. fol. 10va–vb.

⁵³ JK †10.

⁵⁴ Vö. *Cyrille Vogel*: Il peccatore e la penitenza nella chiesa antica. Torino 1967.

⁵⁵ *Gaudemet, J.*: Église et cité i. m. 261–264.

⁵⁶ BW I. 125: „Sanctam ergo Ecclesiam immaculatam omnes servare debere evangelizat, cuius claves episcopus esse dicebat. Ipsi enim habent potestatem claudere coelum et aperire portas eius, quia claves coeli facti sunt. Amovere autem eos neminem debere docebat, quia oculi Domini sunt et qui eos tangit, tangit pupillam oculi eius. Et quanta poena dignus sit, qui eos scandalizat, ipsum Dominum docuisse dicebat, ubi ait: Qui scandalizaverit unum deus illis qui in me credunt, expedit ei ut suspendatur mola asinaria in collo eius, et demergatur in profundum maris.” – Burchard von Worms i. m. fol. 17vb.

⁵⁷ Burchard von Worms i. m. fol. 28ra; vö. JE 1525.

⁵⁸ Burchard von Worms i. m. foll. 20rb–21vb; vö. JK †196.

ző részvétele, valamint a világi hatalom befolyásának a kizárása.⁵⁹ Az V. Orléans-i Zsinat (549) 17. kánonjából származó idézet értelmében, a metropolitának kötelessége a soron következő rendes tartományi zsinaton meghallgatnia a tartomány püspökeinek problémáit,⁶⁰ és ügyelni a meghozott határozatok végrehajtásának megtartására. Sőt, ha az ügy jellege és az egyház érdeke úgy kívánja, rendkívüli zsinatot hívhat össze a kérdés megvitatására.⁶¹ Az ilyen esetek közül a legsúlyosabb, ha valamely püspök hitbeli eltévelyedését szükséges a tartomány püspökeinek a metropolita vezetésével elbírálniuk, amint arról az I. Félix pápa (269–274) neve alatt olvasható kánon ír.⁶² A tartományi zsinat jogosult dönteni az egyes püspökökkel szemben felhozott vádak elbírálásában, amellyel szemben a megvádolt püspök az Apostoli Szentszékhez fordulhat jogorvoslatért.⁶³ A püspök tetteinek megítélése tehát mindenképpen egyházi illetékességi körbe tartozik és ügyében világi bíróság nem jogosult eljárni, amint arra a BW 1. 167–169 is utal.⁶⁴ Ezt támasztja alá a BW 16. 21 is, amely az I. Máconi Zsinat (581/583) 8. kánonját idézve általánosságban tiltja a klerikusok ügyeinek világi bíróságon történő elbírálását.⁶⁵ Ugyancsak tilos az egyik tartományhoz tartozó püspököt más tartományban elítélni, hiszen erre csak a saját metropolitája által vezetett zsinat, illetve az Apostoli Szentszék jogosult.⁶⁶

⁵⁹ BW 1. 45: „omni anno ad peragendam celebritatem concilii in metropolitana sede (...) Quisquis autem Episcoporum, excepta inevitabili causa, vel necessitate, de peragendo se concilio abstentaverit, per unius anni spatium erit communione plectendus. Quod si deinceps absque celebratione concilii, anni unius metas transierit, omnium in communione pontificum eiusdem provinciae sententiam obnoxius retinebit, id est, si nulla sibi impediende principis potestate, vel infirmitate, aut inevitabili causa, sed solius propriae voluntatis libitu sese ad celebrandum concilium collegerit.” – Burchard von Worms i. m. fol. 6va.

⁶⁰ BW 1. 59: „Si metropolitanus a quocunque comprovinciali episcopo bis fuerit in causa propria appellatus, et eum audire distulerit, in proxima synodo negotii sui habeat licentiam exercendi: et quidquid propter iustitiam a comprovincialibus suis fuerit statutum, debet custodiri.” – Burchard von Worms i. m. fol. 7va.

⁶¹ BW 1. 53: Burchard von Worms i. m. fol. 7ra–rb.

⁶² BW 1. 51: „Quod si aegrotans fuerit episcopus, aut aliqua eum gravis necessitas detinuerit, pro se legatum ad synodum mittat, suspecturus salva fidei veritate, quidquid synodus statuerit.” – Burchard von Worms i. m. fol. 7ra; vö. JK †143.

⁶³ BW 1. 75: Burchard von Worms i. m. fol. 9r–v.

⁶⁴ Burchard von Worms i. m. fol. 23rb–va.

⁶⁵ Burchard von Worms i. m. fol. 165va.

⁶⁶ BW 1. 170: „Nullus episcopus extra suam provinciam ad iudicium devocetur: sed, vocato eo canonice in loco congruo, tempore synodali, ab omnibus comprovincialibus episcopus audiatur (...) Nam si ipse metropolitanus aut iudices suspectos habuerit, aut infestos senserit, apud primum dioeceseos, aut apud Romanae sedis pontificem iudicetur.” – Burchard von Worms i. m. fol. 23va.

5. *A metropolita és a primás*

A primás joghatóságának meghatározása tekintetében a BW I. 155 *summariuma* a *Decretales Pseudo-Isidorianaehoz* hasonlóan egyenlőséget tesz a pátriárkák és a primások közé.⁶⁷ Közismert, hogy a pszeudo-izidori gyűjtemény újítja meg Nyugaton ezt a tisztséget új tartalommal, azonosítva a primás tekintélyét és illetékességét a pátriárkájével.⁶⁸ Az I. Kelemen pápának tulajdonított kánon⁶⁹ minden bizonnyal a pszeudo-izidori anyagot veszi át a pátriárka és primás jogkörének együttes leírásához.⁷⁰ Ugyancsak figyelemre méltó, a nagy valószínűség szerint az 561. évi I. Bragai Zsinat 6. kánonját idéző BW I. 55, amely arról intézkedik, hogy a metropolita vagy a primás megválasztásánál tartsák meg a szeniorátust a püspökök között.⁷¹ Megjegyzendő, hogy a szeniorátus általános szem előtt tartásáról rendelkezik a BW I. 54 és a BW I. 56 is.⁷² A megyéspüspökök joghatóságát igyekeznek védeni az a rendelkezés, amely szerint sem a primás, sem pedig a metropolita nem jogosult közvetlenül beavatkozni az egyes egyházmegyék ügyeibe anélkül, hogy előtte az illetékes püspökkel/püspökökkel konzultált volna. Az I. Callixtus pápa (218–222) neve alatt olvasható BW I. 66⁷³ szerint az ilyen beavatkozásra csak akkor kerülhet sor, ha az előbb említett konzultáció sikertelen volt.⁷⁴ A püspökök nem jogosultak arra, hogy a primást vád alá vonják; ellenben a primás zsinatot hívhat össze azért, hogy hitvallását letéve, megerősítse a tartomány püspökeinek iránta való bizalmát. Amennyiben erre nem kerül sor, vagy ha a zsinat nem vezet célra, úgy az I. Félix pápának tulajdonított BW I. 157 alapján⁷⁵ az Apostoli Szentszék jogosult az intézkedésre.⁷⁶

⁶⁷ BW I. 155 „[summarium]: De patriarchis et primatibus – In illis vero civitatibus, in quibus olim apud ethnicos primi flamines eorum, atque primi legis doctores erant, episcoporum primates poni, vel patriarchas, qui reliquorum episcoporum iudicia, et maiora, quoties necesse foret, negotia in fide agitant, et secundum Domini voluntatem, sicut sancti constituerunt apostoli, ita ut ne quis iniuste periclitaretur, definirent.” – Burchard von Worms i. m. fol. 21rb–va.

⁶⁸ A kérdésről részletesen vö. *Szabolcs Anzelm Szuromi: The importance of the councils of Toledo of the 6th – 8th centuries in the Spanish and in the universal canonical discipline of the Church.* Folia Theologica 17. (2006) 227–237., különösen 232–233.

⁶⁹ Vö. JK †10.

⁷⁰ *Szuromi Sz. A.: Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére* i. m. 34–35.

⁷¹ BW I. 55: „Item placuit, ut conservato metroploitani episcopi primatu, caeteri episcoporum secundum sui ordinationis tempus, alius alii sedenti deferat locum.” – Burchard von Worms i. m. fol. 7rb.

⁷² BW I. 54: Burchard von Worms i. m. fol. 7rb; BW I. 56: uo. fol. 7rb–va.

⁷³ JK †86.

⁷⁴ BW I. 66: „Nullus autem primas vel metropolitanus dioecesanam Ecclesiam vel parochianum, aut aliquid eius parochiae, praesumit excommunicare, vel diiudicare aliquid, vel agere absque eius consilio vel iudicio: sed hoc observet, quod ab apostolis ac Patribus et praedecessoribus nostris est statutum, et a nobis confirmatum: id est, si quis metropolitanus episcopus, nisi quod ad suam solummodo propriam pertinet parochiam, sine consilio et voluntate omnium comprovincialium episcoporum extra aliquid agere tentaverit, gradus sui periculo subiacet, et quod egerit irritum habeatur et vacuum.” – Burchard von Worms i. m. fol. 8ra–rb.

⁷⁵ JK †142.

⁷⁶ BW I. 157: Burchard von Worms i. m. fol. 21va.

Konklúzió: A gyűjtemény egyházfegyelmi hatása és utóélete

A *Decretum Burchardi* fent bemutatott kánonjai tükrében látható, hogy a gyűjteményben – a bekerült jelentős számú patrisztikus kánon ellenére – a püspökökre vonatkozó fegyelem tekintetében elsősorban a pápai – többségében a pseudo-izidori befolyásról tanúskodó⁷⁷ – szövegrészletek és partikuláris zsinatokról származó kánonok a meghatározóak. A fegyelmi anyag szisztematikus elrendezésének köszönhetően, a gyűjteményen belül jóval világosabban elkülönülnek a pápai primátusra, az egyház saját kompetenciájába tartozó kérdéseknek az állami befolyástól való elhatárolására, valamint a püspökök, a metropoliták, és a primások joghatóságára vonatkozó előírások a kollekció többi kánonjától, mint a korábbi kánoni gyűjteményekben. Nem véletlen tehát az a komoly hatás, amelyet a *Decretum Burchardi* széles körben kifejtett. Ez a befolyás megfigyelhető a gregoriánus reformmozgalom gyűjteményeinek szövegén is, annak ellenére, hogy az azokban olvasható fegyelmi anyag egyre több ekkleziológiai leírást, és ennek nyomán határozottabb fegyelmi állásfoglalást tartalmaz. Amint azt már korábban kimutattuk, Luccai Szent Anzelm nagyszámú kánonot vesz át Burchard művéből a *Collectio canonum Anselmi Lucensis* összeállításához (1081–1083).⁷⁸ Hasonló jelenséget tapasztalunk az ún. *Liber Tarraconensis* (1085–1090)⁷⁹ és a *Polycarpus* (1104–1106) kapcsán is.⁸⁰ Feltétlenül szükséges megemlítenünk Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének szövegcsaládjait (1093–1095)⁸¹, azon belül különösen a *Decretumot*.⁸² A *Decretum Burchardi*-ban összegzett fegyelmi anyag továbbélése szempontjából, minden bizonnyal a legfontosabb Gratianus mester gyűjteménye. A *Decretum Gratiani* (1140 körül) a Burchardnál megtalálható püspökökre vonatkozó negyvenhat egyházfegyelmi rendelkezésből harmincat idéz

⁷⁷ Vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: Rules concerning bishops in the Decretales Pseudo-Isidorianae, especially the regulation on the death of bishops. *Folia Theologica* 14. (2004) 145–156.

⁷⁸ Szuromi Szabolcs Anzelm: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az Anselmi *Collectio Canonum*-ban. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae IV/1.) Bp. 2000.; vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: Anselm of Lucca as a Canonist. Critical summary on importance of the *Collectio Anselmi Lucensis*. In: *Iudex et Magister. Miscelánea en honor al Pbro. Nelson C. Dellaferrera*. Szerk. Victor Enrique Pinto. I. Buenos Aires 2008. 57–70.

⁷⁹ Erdő, P.: *Storia delle fonti del diritto canonico* i. m. 95. *Fowler-Magerl, L.*: *Clavis Canonum* i. m. 133–136., 166–167.

⁸⁰ Részletesen vö. *Uwe Horst*: *Die Kanonensammlung Polycarpus*. (MGH Hilfsmittel 5.) München 1980.

⁸¹ Szabolcs Anzelm Szuromi: Some witnesses of the gradual crystallization process of the Ivonian textual families. *Ius Canonicum* 50. (2010) 201–219.

⁸² Peter Landau: Das Dekret des Ivo von Chartres. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 70. (1984) 1–44.; vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: The BAV Pal. lat. 587 as a textual witness of the canonical work of Ivo of Chartres. *Rivista internazionale di diritto comune* 17. (2006) 343–358.

gyűjteményében.⁸³ Ezek a kánonok ugyan pusztán kis részét képezik Gratianus művében a püspökökre vonatkozó szövegeknek, mégis jól mutatják az elemzett 11. század eleji kollekcióban foglaltak fontosságát, a klasszikus kánonjog időszaka számára.⁸⁴

Burchard gyűjteménye kiemelkedő példa arra, hogy a kánoni kollekciók összeállítói miként törekedtek az egyházfegyelem lehetőleg legteljesebb formában való összegyűjtésére, elősegítendő nemcsak az egyház fegyelmi rendelkezéseinek ismeretét és érvényesülését, hanem a mindennapi szentség és szentelmény kiszolgáltató életét is.

⁸³ BW 1. 8=D. 23 c. 2; BW 1. 9=D. 24 c. 4; BW 1. 11=D. 62 c. 1; BW 1. 15=D. 64 c. 2+D. 66 c. 2+D. 75 c. 1; BW 1. 21=C. 1 q. 1 c. 4+C. 1 q. 1 c. 5+C. 1 q. 1 c. 117+C. 1 q. 7 c. 3; BW 1. 24=D. 75 c. 4; BW 1. 27=D. 64 c. 1; BW 1. 37=D. 92 c. 7; BW 1. 51=C. 5 q. 3 c. 1; BW 1. 55=D. 18 c. 1; BW 1. 59=C. 6 q. 4 c. 4; BW 1. 66=C. 9 q. 2 c. 3+C. 9 q. 3 c. 7; BW 1. 70=C. 16 q. 6 c. 1; BW 1. 71=C. 9 q. 2 c. 7; BW 1. 72=C. 7 q. 1 c. 25; BW 1. 74=C. 7 q. 1 c. 31; BW 1. 76=C. 7 q. 1 c. 11; BW 1. 77=C. 7 q. 1 c. 34; BW 1. 85=C. 10 q. 1 c. 12+D. 4 c. 94 de cons.; BW 1. 86=C. 10 q. 3 c. 8; BW 1. 87=C. 10 q. 1 c. 11; BW 1. 144=C. 2 q. 2 c. 5+C. 2 q. 6 c. 5+C. 2 q. 6 c. 7+C. 3 q. 6 c. 5; BW 1. 157=C. 2 q. 1 c. 5; BW 1. 168=C. 11 q. 1 c. 8; BW 1. 195=D. 33 c. 7; BW 1. 197=C. 1 q. 7 c. 11; BW 2. 1=D. 24 c. 5; BW 16. 21=C. 11 q. 1 c. 6; BW 16. 22=C. 11 q. 1 c. 2; BW 16. 35=C. 4 q. 2 c. 2. Vö. *Corpus iuris canonici*. Szerk. Emil Friedberg. I. Lipsiae 1879. xlv–xlvi.

⁸⁴ Vö. *Peter Erdő*: I criteri per la designazione dei vescovi nel Decreto di Graziano. In: *Il processo di designazione dei vescovi. Storia, legislazione, prassi*. Atti del X Symposium canonistico-romanistico 24–28 aprile 1995. Szerk. Domingo J. Andrés Gutiérrez. (Utrumque Ius 27.) Città del Vaticano 1996. 105–127.

A messziről jött királyné prépostsága

*A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története
(1342-ig)*

A dél-magyarországi társaskáptalanok közül e helyen a haji Szent Lőrinc-egyház I. Károly királyunk haláláig terjedő históriáját kívánom bemutatni. Hasonlóan eddig megjelent vonatkozó feldolgozásaimhoz,¹ a – jórészt a Györffy György-féle történeti földrajz, valamint az Anjou-kori oklevéltár segítségével feltárt – források alapján teljességében kívánom ábrázolni a Szent Lőrincnek szentelt prépostság múltjának első korszakát. Már itt megjegyezném: kora Anjou-kori forrásadottságai a későbbi török hódoltság-beli fekvése ellenére viszonylag kedvezőek, jórészt a Gut-Keled nembeli Várdai családnak, majd a Zichy grófnak köszönhetően megőrzött bátmonostori Töttös familia-féle okleveles anyag fennmaradása miatt.² Jelen munkámban kitérek a haji egyház alapításának körülményeire, a patrónus megválasztásának lehetséges okára, a kalocsai főegyházhoz való viszonyára, vezetőire és kanonokjaira, valamint birtokviszonyaira. Nem foglalkozom viszont a 13. század derekán meginduló, jórészt anyamegyéje, Bodrog, kisebb részt pedig Baranya vármegye területére kiterjedő hiteleshelyi tevékenységével. Céloom ugyanis kizárólag az egyháztörténeti vizsgálat, és nem a közhite-lű írásbeliség helyi megnyilvánulásainak feltárása. Ezt később más, eziránt jobban érdeklődő kutatónak kell bemutatnia. A feldolgozás során szem előtt kell majd tartani az efféle munkálatoknál bevett 1353. évi korszakhatárt, már csak azért is, hiszen e prépostság ekkor be is szüntette hiteleshelyi működését.³ Természetesen a káptalan e tárgyú tevékenységéből származó oklevelek egyháztörténeti vonatkozásait teljes mértékben kiaknázom.

A hajszentlőrinci prépostság alapításáról II. András király (1205–1235) másodszülött fia, Kálmán (volt) halicsi király, horvát és dalmát herceg (†1242) 1226. évi okleveléből értesülünk. Eszerint Kálmán anyja, Gertrúd királyné (†1213) lelki üdvéért megkérte apját, hogy a páliporti révet (*portum, qui dicitur Paul*) adományozza a hajszentlőrinci egyháznak, amelyet nagyanyja építtetett (*ecclesie Sancti*

¹ *Thoroczky Gábor*: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig.

Fons 19. (2012) 37–55.; *Uő*: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. Uo. 409–433.

² A Zichy-levéltárra l. *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I/1. Általános rész. I–II. Bp. 1970. 766–769.

³ *Solymosi László*: A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 545–559. (különösen: 547.).

Laurentii de Hoy, quam ava nostra construxit). Az egyház anyagi gondjait könnyíteni ugyanis kegyúri kötelezettségük (*ratione patronatus*) is volt. II. András teljesítette fia kérését.⁴ Kálmán egyházalapító nagyanyját a kutatás már kezdettől fogva III. Béla király (1172–1196) hitvesével, Anna királynéval, született Agnès de Châtillon antiochiai hercegnővel azonosítja.⁵

A messziről jött királyné a szicíliai és dél-itáliai normann uralkodóház, az Hauteville-család antiochiai oldalágából származó fejedelemnő, Konstancia (†1163) és Rénaud de Châtillon (†1187) francia lovag 1153-ban megkötött házasságából származott. A fejedelemnőnek ez volt a második házassága az előkelő közép-franciaországi családból, a Donzy-rokonságból származó vitézzel. Rénaud (Rajnáld) lovag a 12. század egyik leghíresebb szentföldi történeti szereplője, kalandora volt, aki 1160-tól több mint másfél évtizedig muszlim fogságban tengette napjait, életét pedig Szaladin szeldzsuk szultán kardja által fejezte be. A házasság révén fogságba kerüléséig antiochiai fejedelem lett, majd később, halála előtt Transzjordánia ura volt.⁶ A későbbi magyar királyné anyja száműzetése, majd halála után, 1162–1163-ban került Bizáncba, ahol anyai féltestvére, Mária volt Manuél Komnénos bizánci császár (1143–1180) második felesége.⁷ Agnès hercegnő Trois Fontaines-i Albericus 13. századi francia krónikáiról szerint lett Béla-Alexios magyar hercegnek, a korábbi bizánci trónörökösnek, Manuél Mária nevű leánya egykori jegyesének felesége.⁸ A frigyet 1169–1170 körülre keltezhetjük. A királyné hét gyermekkel, közöttük két későbbi magyar királlyal ajándékozta meg férjét. Elhunytát a genealógiai kutatás egyöntetűen 1184 körülre datálja.⁹

Szent Lőrinc római fődiakónus a 3. század közepén halt vértanúhalált Rómában, a hagiográfikus hagyomány szerint egy rostélyon sütötték meg. Milyen kapcsolat volt a prépostságot alapító királyné és a római vértanú között? Magam a szakkönyveken kívül a világháló segítségével próbáltam a kérdést megfejteni, kerestem az Hauteville-k és a Châtillon-iak, valamint Szent Lőrinc közötti összefüggést, de nem jártam sikerrel, semmilyen adatot nem találtam. Szent Lőrincet Magyarországon már a szabolcsi zsinat idején (1092) tisztelték,¹⁰ de más, köze-

⁴ CDH VI/2. 363–364.; Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szerk. Szentpétery Imre, Zsoldos Attila. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008. 2. sz.

⁵ L. pl. *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/II. Bp. 1890. 68.

⁶ S. *Schein*: Rainald v. Châtillon. In: Lexikon des Mittelalters. I–IX. München–Zürich 1980–1998. VII. 416–417.; J. *Richard*: Donzy. In: uo. III. 1253–1254.

⁷ *Steven Runciman*: A kereszties hadjáratok története. Bp. 1999. 540.

⁸ Gombos, Cat. I. 28–29.

⁹ Életére kissé elavult adatokkal I. *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892. 368–372.; rövid életrajzára I. *Makk Ferenc*: Anna I. Antiochiai. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 47.

¹⁰ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 164.

lebbi kontaktust a királynéről gyéren csordogáló hazai adatok között sem találtam Antiochiai Annához. A magyar középkorkutatás viszont az utóbbi évtizedekben szellemes, sokszor meggyőző elméleteket mutatott fel abban a vonatkozásban, hogy egyes fontos Árpád-kori egyházak miért nyerték el az adott szentet patrónusul. Így Koszta László Szent István-i egyházmegyék és székesegyházak védőszentjeit kapcsolta Rómához,¹¹ Orbán Imre pedig Dömös prépostságának Antiochiai Szent Margit-patrocíniumát hozta összefüggésbe Könyves Kálmán király (1095–1116) és riválisa, Álmos herceg küzdelmével.¹² Szegedi kollégáimat követve az alábbiakban, három, egymással első pillantásra semmilyen kapcsolatban nem álló jelenség elősorolása után magam is megpróbálok magyarázatot adni a haji prépostság védőszent-kiválasztására.

Először: Szent Lőrincet – számos egyéb mellett – a középkortól adatolhatóan az üldögetésébe, valamint a derékzsába, illetve általában mozgáskorlátozott-ságot okozó betegségek ellen hívták égi segítségül.¹³

Másodszor: IV. Béla király (1235–1270) egyik 1238. évi okleveléből értesülünk, hogy ő a johannita lovagoknak adományozta az Esztergom-Tapolcán nagyanja, Anna királyné által létesített közfürdőt (*balnea communia de Strigonio, que fecit fieri avia nostra ... domina Anna*).¹⁴ Az esztergomi gyógyvíz kalcium, magnézium, hidrogén-karbonát összetételű. Alkalmos mozgásszervi panaszok, nőgyógyászati panaszok, és műtétek utáni panaszok enyhítésére.¹⁵

Harmadszor: ismeretes, hogy 1848-ban Székesfehérvárott, a bazilika romjai között megtalálták III. Béla és hitvese, Anna sírját. A modern antropológiai vizsgálatok szerint az egykori antiochiai hercegnőnél „a szeméremcsont szétválása (symphysecolosis) a királyné 12 évi házassága alatt kihordott hét terhesség következménye lehet, ami a karcsú csontozatú királyné szervezetét erősen igénybe vehette. A gyakori szülések következtében meglazulhattak vagy elszakadhattak a szeméremcsontokat összekötő szalagok, miáltal a medence egyensúlya megbomlott, s a testsúly hol az egyik, hol a másik csípőfélre tevődött át. Mindettől a királyné járóképessége ugyan megmaradt, de heves fájdalommal járt. Az alsó vég-

¹¹ *Koszta László*: A püspökség alapítása. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümei József. (A pécsi egyházmegye története I.) Pécs 2009. 13–42. (különösen: 25–29.). Vö. *Thoroczkay Gábor*: Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70. esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2009. 437–444. (különösen: 438.).

¹² *Orbán Imre*: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításáról. *Aetas* 1997: 2–3. sz. 42–50.; *Uő*: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. (METEM könyvek 32.) Bp. 2001. 108–110. Vö. *Thoroczkay G.*: A dömösi prépostság i. m. 412–413.

¹³ Rövid áttekintésre l. *Clemens Jöckle*: Der heilige Laurentius. Diakon und Märtyrer. Kehl am Rhein 2008.

¹⁴ CDH IV/1. 109. Vö. Györffy, Földr. II. 285.

¹⁵ <http://www.aquasziget.hu/vizosszetetel.html> (2013. ápr.17.)

tagsontok, főként az alszár csontjainak meggyöngyösödése, ami leginkább felnőttkori csontpuhulásnak (osteomalacia) vélhető, attól következhetett be, hogy károsodott a kalciumnak a csontba való beépülési folyamata”. A fiatalon, 30 éves kora körül elhunyt királyné szervezetének „megbomlott [a] biológiai egyensúlya”.¹⁶

Olvasóim a fentiek alapján talán már sejtik végkövetkeztetésemet: a gyenge egészségű, a sok gyermekszüléstől lényegében mozgáskorlátozottá vált fiatal királyné panaszai enyhítését részben az esztergomi termálvízről várta, ahol közfürdőt is építtetett, részben pedig égi segítségkérésül – a középkorban nem szokatlan módon – egyházat alapított a mozgásszervi betegségek legtekintélyesebb védőszentjének. Véleményem szerint – más kimutatható kapcsolat hiányában – ez lehetett a haji prépostságnál a Lőrinc-patrocínium kiválasztásának az oka. Az egyházalapítást ennél fogva az 1184 körül elhunyt királyné életének utolsó éveire, 1180 körülre keltezem.

A hajszentlőrinci egyház működésére vonatkozó első adat az esztergomi és kalocsai érsekek 12. század közepe óta tartó, csak a 13. század elején lezáruló vi-

¹⁶ *Éry Kinga – Marcsik Antónia – Nemeskéri János – Szalai Ferenc: Az épített sírok csontvázletelei (I. csoport). In: A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei (1848–2002). Szerk. Éry Kinga. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albae regalis I.) Bp. 2008. 37–118. (különösen: 86.). L. még uo. 186., 220.*

A közelmúltban egyébként újratárgyalták az egyetlen megtalált fehérvári királysír kérdését. A problémával foglalkozó kutató, Tóth Endre az uralkodói sírban talált körmeneti keresztet és a halotti koronát 11. századnak határozta meg, és e korszakra keltezte a jelvénymásolatokkal való eltemetési módot is. Az új teória hiányolta a királysírból a 12. századra már bizonyosan jellemző országalomát. Az enkolpiont, a királyi és királynéi gyűrűt pedig dél-itáliai eredetűnek nyilvánította. Az új elképzelés szerint a körmeneti kereszt az egykor püspökként működő Kálmánt illethette meg egyedül királyaink közül, így a bő másfél évszázada megtalált királyi és királynéi sírt a könyves királynak és ismeretlen nevű szicíliai normann, azaz dél-itáliai feleségének tulajdonította. (*Tóth Endre: III. Béla vagy Kálmán? A székesfehérvári királysír azonosításáról. Folia Archaeologica 52. [2005–2006] 141–161.*)

Néhány vitatható pontja azonban van az érvelésnek. Véleményem szerint a körmeneti kereszt nem csak az eltemetett egykori püspök mivoltára utalhat, hanem a Hartvik-féle Szent István-legenda hatására is bekerülhetett Kálmán, vagy még inkább az őt követő 12. századi királyaink sírjába. A szentéletrajz szerint ugyanis az államalapító uralkodó apostolsága jeleként megkapta a kereszt elővitelének jogát (SRH II. 414.), így az használatba kerülhetett a magyar uralkodóknál az 1100-at, a legenda keletkezési idejét követő évtizedekben. Kálmán fizikai jellemzőiről a magyar krónika rettenetes képet fest (uo. I. 419., 421.). Ez bizonyosan egy Kálmán-ellenes krónikás műve, de hogy nem lehetett igazán daliás termet, a következő tény igazolja: őt, az idősebb testvért papnak adta, és öccsét, Álmos herceget szánta trónra nagybátyjuk, Szent László király (1077–1095). A sírban talált csontváz viszont köztudottan egy igen magas, jó fizikai állapotban lévő férfi volt. A dél-itáliai jellegzetességeket mutató ötvöstartagok pedig akár III. Béla antiochiai, anyai ágon dél-itáliai normann származású feleségével is Magyarországra kerültek. Az esetleges későbbi genetikai vizsgálatok sem segíthetnek sokat, hiszen Tóth Endre is hangsúlyozta: Kálmán hitvese és Anna királyné a Hauteville-dinasztián keresztül rokonok voltak. A fentiek értelmében egyelőre nem látok elégséges alapot arra, hogy elvittassuk III. Bélától és Châtillon-i Annától az egyetlen épségben megmaradt fehérvári uralkodópári sírt.

szályához kapcsolódik. 1212-ben III. Ince pápa (1198–1216) nem erősített meg egy olyan megegyezést, amely a két metropolita – János esztergomi érsek (1205–1222) és Bertold kalocsai érsek (1206–1218) – között jött létre a királykoronázás, a királyi pénzverés tizede és más egyéb ügyekben. Az ügylet a két érsekség tartománybeli püspökeinek közvetítésével jött létre és megtartására esküt tettek (*iuramentum*, illetve *prestiterunt consimile iuramentum*) Esztergom részéről Péter pécsi prépost, az ottani püspök nevében, valamint Benedek Esztergom-szenttamáshegyi prépost és Jakab esztergomi olvasókanonok (*scholasticus*), Kalocsa részéről pedig Jakab kalocsai és Hosmund szentlőrinci (*Sancti Laurentii*) prépost.¹⁷ Az ügyhöz két megjegyzés fűzhető: a két érsek kiújuló ellentéte nyugodtan kapcsolatba hozható Bertold érsek nőtestvérének, Gertrúd királynénak a németek iránti elfogult politikájával, politikai ambícióival,¹⁸ amely öccsét is bátorította az Esztergom elleni fellépésre; másfelől a német nevű Hosmundot bizton tekinthetjük Bertold külföldi származású bizalmasának, aki az ekkorra már tekintélyes hajszentlőrinci egyház élére kerülve a kalocsai érsekség egyik vezető személyiségévé tűnik elő a forrásból.¹⁹

A következő adat a Szent Lőrinc-egyházról néhány évvel későbbi. Itt már nem Hosmund a prépost (ő talán Bertolddal együtt távozott tisztségéből), hanem egy A. kezdőbetűs névvel rendelkező prelátus. E prépost is a kalocsa-bácsi főegyház jelentős személyiségének tűnik. Ő B. bodrogi főesperessel Rómába utazott, hogy a pápa a káptalani választás után erősítse meg Ugrin érseket (1219–1241), királyi kancellárt. III. Honorius pápa (1216–1227) előtt a választás bizonyos fontos körülményeit nem tudták tisztázni. Emiatt az egyházfő az új érseket nem erősítette meg, hanem a kalocsai káptalan képviselőit és a megválasztottat is Rómába rendelte.²⁰ Mindez megtörtént, az új főpap személyét jóváhagyták, sőt Ugrint maga a pápa szentelte püspökké, és még évtizedekig állt a kalocsai érsekség élén.²¹

¹⁷ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska et al. I–IV. Strigonii 1874–1999. I. 198–200. Magyar fordítását l. *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története I. Ford. Takács József. S. a. r., bev., kieg. jegyz. Thoroczky Gábor. Kalocsa 2001. 134–136.

¹⁸ *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. (Magyarország története tíz kötetben I/2.) Bp. 1984. 1007–1415., 1678–1712. (különösen: 1280–1287.).

¹⁹ Az egész ügyre l. *Kiss Gergely*: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. Századok 145. (2011) 269–292. (különösen: 280–283.).

²⁰ „Sane licet providere vobis de pastore idoneo cupiamus, quia tamen examinatis, sicut iuris et moris est, nuntiis vestris super electione, quam de dilecto filio V. Regni Ungarie Cancellario celebrastis, plene nobis de quibusdam non potuit, que non sunt in hoc negotio postponenda, liquere, annuere ad presens nequivimus votis vestris” – *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 19–20.

²¹ *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln 1991. 117–133.

1230-ban Egyed alszerpap és pápai káplán, magyarországi követ²² ítéletle-velében kerül elő a jogtudó Éliás mester, hajszentlőrinci prépost. Ő más főpapokkal együtt mindkét fél akaratából tanácsot adva, választott bíróként a pannonhalmi apát-ság és a veszprémi káptalan közötti tizedvita eldöntését segítette Egyed részére.²³

Érdemes egy percre elidőzni Éliás „mester” (*magister*) megjelölésénél, hiszen ez több későbbi hajszentlőrinci prépostnál és kanonoknál előkerül. Közel másfél évtizede azt állapította meg a hazai kutatás, hogy ez nem iskolai (egyete-mi) végzettséget takar – miként erről a korábbiakban vélekedtek –, hanem egy olyan egyházi jövedelemadó birtokosát jelöli, amely a *magister* címmel felruhá-zott székesegyházi (és döntően nem társaskáptalani!) kanonokok számára vidéki plébániákból folyt be az ottani papok tizednegyedeiből, valamint oltároblációk-ból.²⁴ A kérdés bonyolultságát és továbbgondolásra érdemes voltát jelöli, hogy társasegyházak kanonokjainál is gyakran előkerül a „mester” megjelölés. Ezek vagy székesegyházaknál is javadalmakkal rendelkezettek, vagy olykor mégiscsak isko-lai végzettséget is jelenthetett címzésük. Véleményem szerint minden egyes ilyen eset külön mérlegelést igényel, hogy vajon székesegyházi kanóniával szerzett jö-vedelemjogosultságról vagy tanultságot jelölő megjelölésről van-e szó. Lehetsé-ges azonban, hogy a mi esetünkben másról van szó! Elképzelhető a fenti 1212. és 1219. évi adatok alapján, hogy a hajszentlőrinci prépostot a kalocsai káptalan tagjának számították (már ekkor is), miként az esztergomi káptalan esetében a pozsonyi prépostról feltételezhető ebben az időben,²⁵ és mint (fő)székesegyházi kanonok már bírhatott magisztrális jövedelemmel.

A mérvadó hazai egyháztörténeti kutatás felhívta a figyelmet arra: a haj-szentlőrinci *királyi* prépostság (l. az 1226. évi, idézett oklevelet!) – más dél-ma-gyarországi társaskáptalanoktól (Arad, Titel) eltérően – nem az esztergomi érsek, hanem a kalocsai főpap joghatósága alatt működött. Ennek okát abban találták meg, hogy alapításakor már (újra?) megszilárdult a kalocsai érsek metropolitai jogköre, és saját területén képes volt érvényesíteni joghatóságát.²⁶ A prépost és a kalocsai egyháztartomány vezetőjének szoros kapcsolatát mutatja, hogy a társas-

²² Egyed 1228–1231 között tevékenykedett Magyarországon, l. *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetései a római Szentszékkal. I–III. Bp. 1900–1903. I. 32.

²³ „Nos igitur de consilio iurisperitorum, scilicet ... magistri Helie prepositi Sancti Laurentii ... consiliarium de voluntate utriusque partis ad consilium electorum statuimus et arbitrando de bono pacis precipimus [...], quod [...]” – A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. I. 700.

²⁴ *Rácz György*: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. Századok 134. (2000) 147–210.

²⁵ *Thoroczky Gábor*: Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveghagyományáról. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI-könyvek 9.) Bp. 2009. 89–107. (különösen: 99.).

²⁶ *Kosztai László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Álfföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. (Dél-alföldi évszázadok 13.) Szeged 2000. 41–80. (különösen: 49–50.).

káptalan prépostja 1232-ben Ugrin érsekkel és Hahót nembeli István zágrábi püspökkel (1225–1247) együtt kapott pápai megbízást arra, hogy vizsgálják ki az ekkor még a raguzai érsek alá tartozó boszniai püspök ellen felhozott vádakat, amelyek eretnekségről és simóniáról szóltak.²⁷ Itt lehet megemlíteni azt a régi szokást is, amely a prépostság jelentőségét mutatja, de amit csak 1343-ban jegyzett fel egy pápai dokumentum: a mindenkori kalocsa-bácsi érsek-metropolitát a főegyházmegye két káptalanja a hajszentlőrinci egyházban választotta vagy posztulálta.²⁸

1234-ben a hajszentlőrinci káptalant érintő nagy jelentőségű, az általunk vizsgált korszakban végig érvényesülő döntést hozott IX. Gergely pápa (1227–1241). Ugrin érsek megfontolván a prépostság anyagi helyzetének törékeny voltát, a kalocsai káptalannal és más személyekkel tárgyalván, a hajszentlőrinci kanonokok tanácsára és egyetértésével egyesítette a préposti tisztséget a bodrogi főesperességgel, hogy ezután egy méltóságnak számítsen (*ut deinceps una dignitas censeatur*). Mindezt Pecorari Jakab palestrinai bíboros-püspök, magyarországi pápai követ (1232–1234) és a pápa is jóváhagyta.²⁹ Tehát a haji egyház vezetője, 1234-ben Tamás prépost – akit talán már eddig is a kalocsai káptalan tagjának tekintettek – nem kisprépostként, hanem főesperesként tagolódott be a kétközpontú főegyházmegye kalocsai káptalanjába. A másik ottani főesperes a (fő)székesegyházi avagy későbbi nevén sárközi volt, míg a többi *archidiaconus* a bácsi főkáptalan tagja volt (bácsi, szegedi, szerémi).³⁰ Más helyen már kifejtettem: a főesperesi egyházból kifejlődő hazai társasegyházak követendő mintát teremtettek más, ilyen háttérrel nem rendelkező prépostságoknak is egy-egy főesperesség megszerzésére, hiszen eme egyházi területi tisztviselők a bíraskodásból, egyházi felügyeletből, tizedből olykor jelentős jövedelmeket szereztek.³¹

Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek – az alábbi esetben az esztergomi érsekét felülmúló – befolyásának tulajdonítom, hogy az 1230-as évek végén, 1240-es évek elején a haji társaskáptalan vezetője komoly tisztséget töltött be a királyi udvarban.

²⁷ ÁUO I. 298–299. A megvádolt püspökre és egyházára röviden l. *Rokay Péter*: Boszniai püspökség. I. ~ története. In: KMTL 124–125.

²⁸ „[...] dilecti filii, capitulum dicte Colocensis ac universi canonici Bachiensis Colocensis diocesis ecclesiarum, qui quidem canonici de antiqua et approbata, et hactenus pacifice observata consuetudine electioni Colocensis archiepiscopi, cum pro tempore imminet facienda, una cum eisdem capitulo consueverunt, ut asserunt, interesse, vocatis omnibus, qui debuerunt, voluerunt et potuerunt commode interesse, prout ad ipsos communiter de simili consuetudine pertinet, in ecclesia sancti Laurentii de Hay dicte diocesis, ubi dicta electio debet, de simili consuetudine celebrari, die ad eligendum futurum archiepiscopum prefixa, ut moris est, convenientes in unum” – Theiner I. 651., AOklt. XXVII. 130. sz.

²⁹ Theiner I. 124–125. A pápai követségre l. *Almási Tibor*: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993: 1–2. sz.) 129–141.

³⁰ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 1988. 452–453.; *Udvardy József*: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. (METEM könyvek 4.) Bp. 1992. 12–13.

³¹ *Thoroczkay G.*: Megjegyzések a nyitrai i. m. 99–102.

1238., illetve 1240. évi adat alapján a már említett Tamás volt a királyi kápolna ispánja.³² Ez az esztergomi főpap alá rendelt egyházi tisztségviselő ekkor már és ekkor még nem töltött be jelentős szerepet az udvari írásbeliségben, viszont mindenképpen a király bizalmi embere volt, irányította az udvari papság konventszerű testületét és annak liturgikus tevékenységét, az ispánságához tartozó birtokszervezetet, és lelki joghatóságot gyakorolt e birtokok népessége felett.³³

A következő adatunk már a tatárjárás (1241–1242) utáni időből maradt fenn a prépostsággal kapcsolatban. Ekkor, 1244-ben IV. Ince pápa (1243–1254) a préposttal azonos bodrogi főesperesnek engedélyezte: a tatárok miatt lecsökkent jövedelmű *archidiaconatusa* mellé akár lelkipásztorkodással együttjáró javadalmat (*beneficium*) is elfogadhat. Ez esetben a főesperességet személyesen (*persona-liter*), a javadalmat alkalmas helyettes által (*per vicarium ydoneum*) kell ellátnia.³⁴ Az általában tiltott tisztség- és javadalomhalmazt a Szentszék ebben az időben a mongol pusztításra való hivatkozással több magyarországi egyházi tényezőnek megengedte.³⁵

Ezt követően hosszú évekig nincs konkrét adatunk a társaskáptalanról, annak tagjairól. 1269-ben egy királyi oklevél átírja – mások mellett – a hajszentlőrinci egyház egy 1262. évi közhitelű oklevelét, amely a prépostság általunk nem tárgyalt hiteleshelyi tevékenységének első emléke.³⁶ 1273-ban és 1284-ben IV. (Kun) László (1272–1290) magyar király a Komárom megyei Vas(i)ban királyi szekereszek (*colnuchariorum*), majd Zelebeben a királyné egyes földjeit adományozta a megyében ismert Bana nemzetség tagjainak: Banai Imre fia Mihály ispánnak, aki kisebb udvari tisztségeket töltött be (tálhordóispán, lovászipán, jóval később tárnokispán), Mihály unokatestvérének: Lőrinc fia Miklósnak, illetve később Péter fia Fatra-nak mondott Miklósnak és rokonaiknak, Benedeknek és Imrének. A Banai nemesek jórészt azért kapták az adományokat, mert 1273-ban a hajszentlőrinci egyházat megvédték a kunok támadásától, amely ott 37 szolgájukat (*servientum*) elestével vagy sebesülésével járt.³⁷

³² 1238: *Richard Marsina*: Codex diplomaticus ac epistolaris Slovaciae. I–II. Bratislavae 1971–1987. II. 30–31., Reg. Arp. 647. sz.; 1240: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Bearb. Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermannstadt–Köln–Wien–București 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 68–69., Reg. Arp. 674. sz.

³³ Összefoglalóan és a korábbi szakirodalom felsorolásával l. *Solymosi László*: Kápolnaispán. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. I–XIII. Bp. 2003–2012. V. 89–90.

³⁴ Theiner I. 191–192.

³⁵ L. uo. 191. (fehérvári Szent Miklós-társaskáptalan prépostjának); uo. (a kalocsa-bácsi főegyház-megye szerémi főesperesének); UGDS I. 71–72. (szebeni kanonoknak) stb.

³⁶ ÁUO VIII. 236–237., Reg. Arp. 1895. sz.

³⁷ 1273: Hazai okmánytár. Szerk. Nagy Imre et al. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. VI. 190–192., Reg. Arp. 2410. sz.; 1284: *Iffj. Kubinyi Ferenc*: Árpádkori oklevelek 1095–1301. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest 1867. 132–133., Reg. Arp. 3284. sz. Mihály ispánra l. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 331.

Az 1280-as évektől kezdődően egy-egy hajszentlőrinci prépostról már több adat is fennmaradt (általában a káptalan hiteleshelyi oklevelei szolgáltatják ezeket), és náluk figyelembe kell venni a bodrogi főesperesi említéseket is. Ezenfelül megjelennek a diplomákban a káptalan egyéb tagjai is. 1280-ban a társasegyház prépostja Mihály mester, az örkanonok Dénes, az éneklőkanonok Lázár, az egykori dékán pedig Jácint, de a káptalanhoz tartozott még János mester és Balázs áldozópap is.³⁸ 1287-ben megint csak Mihály mester a prépost, Dénes az örkanonok, Jácint pedig dékán, és említik még János mestert is.³⁹ Jánosnál a *magister* címmel kapcsolatos, fent jelzett dilemma adódik: vajon iskolai végzettséget vagy jövedelemjogosultságot jelent-e a titulus egy *társaskáptalani* tagnál? Egy Anjou-kori oklevél 1287-re vonatkozóan szintén Mihályt említi prépostként.⁴⁰ 1289-ben Mihály bodrogi főesperesként szerepel egy kalocsai káptalan-beli közhitelű diplomában.⁴¹ 1291-ben Mihály prépostsága alatt Dénes örkanonok, János dékán, *Pinkusd* Jácint mester esperes, Jób és Balázs áldozópapok tartoznak a káptalanhoz.⁴² Érdeemes felfigyelni arra a később gyakran előforduló jelenségre, hogy a bodrogi főesperességgel egyesített társaskáptalan tagjai közé számították az *archidiaconatus* espereseit is, sőt olykor tudatosan felértékelve főesperesként említették őket, holott ezt a hivatalt maga a prépost töltötte be. Az későbbi vizsgálat tárgya kell, hogy legyen, miszerint más, főesperességgel összekapcsolt társaskáptalanoknál is megfigyelhető-e ez a jelenség. Simon prépostra az utolsó adat 1298-ból származik, ekkor bodrogi főesperesként említik.⁴³

Az Anjou-kor hajnalán, 1301–1305 között Jakab mester igazolható prépostként (1301-ben mint bodrogi főesperes).⁴⁴ 1304-ben Jakabon kívül még mindig a haji társaskáptalan tagjai Dénes örkanonok, János dékán, Balázs és Jób papok, míg a később gyakran szereplő Imre pap új kanonokként tűnik elő.⁴⁵ 1305-ben is találkozunk Jakabbal, Jóbbal, Balázssal és Imrével.⁴⁶ A következő évtizedben, 1313-ban Péter a társaskáptalan prépostja,⁴⁷ 1320-ban pedig rajta kívül ismerjük *vicarius*-át, Pál klerikust.⁴⁸ Ő a préposti javadalom terhére helyettesíthette például a zsolozsmákon Pétert. 1320-ban Hajszentlőrincen Dorozsma nembeli Pál macsói bán (1316–1328) tartott generális kongregációt, ahol elrendelte: az Imre mester, társaskáptalani kanonok és Jakab fia Finta közötti páli bir-

³⁸ ÁUO XII. 313–314.

³⁹ Uo. 461–462.

⁴⁰ DL 87 085., AOkt. XXII. 450. sz.

⁴¹ ÁUO XII. 480–481.

⁴² Uo. 517–518.

⁴³ CDH VI/2. 148.

⁴⁴ Zichy I. 105–106., AOkt. I. 150. sz.

⁴⁵ Zichy I. 108–109., AOkt. I. 597. sz.

⁴⁶ AO IV. 187–188., AOkt. I. 795. sz.

⁴⁷ DL 86 921., AOkt. III. 441. sz.

⁴⁸ AO IV. 546–547., AOkt. V. 696. sz.

tokügyben a báni ember mellé a káptalan is küldjön ki tanúságtevőt.⁴⁹ Két másik egyházi intézmény (cikádori apátság, kalocsai káptalan) igazolta korábbi okleveleiben Imre birtokrész-vásárlását.⁵⁰ A folyó év júliusában két haji kanonok, Miklós és Balázs egykori esperes ki is mentek a báni emberrel a birtokra, ahol békés meg egyezéssel felosztották a két fél között a birtokot.⁵¹ Decemberben Imre kanonok viszont eladta birtokrészét a Jobbágyi [Kalacsai] nemesek közé tartozó Éliás ispánnak és rokonainak. A kalocsai káptalan oklevele szerint Lak birtokban továbbra is volt része Imre mesternek.⁵² Éliás birtokrészét hamarosan megvásárolta Becsei Imre mester.⁵³

Itt kell röviden kitérnem Becsei Imre és fiai, valamint Bodrog megye kapcsolatára. Az 1333/1334-ben elhunyt Imre mester barsi ispán, lévai várnagy részt vett a Záh Felicián-féle merénylet utáni országos megtorlásban, két fia, a már sokkal jelentősebb országos tisztségeket betöltő Töttös (István), valamint Vesszős (György) pedig két család, a bátmonostori Töttösök, valamint a Vesszősök őse lett.⁵⁴ Vesszős Györggyel a múlt század szakirodalma is sokat foglalkozott, hiszen nem sok alappal benne vélte megtalálni az írországi Szent Patrik-purgatóriumot felkereső Krizsafán fia György lovagot.⁵⁵ Becsei Imre Bodrog vármegyében építette ki legnagyobb birtoktestét, Töttös István fiával együtt főként a nem kevés túlzással őseikként kezelt Becsegergely-nemzetség korábbi birtokait gyűjtötték.⁵⁶ Számos esetben kapcsolatba, összetűzésbe kerültek a hajszentlőrinci egyházzal vagy annak kanonokaival, és mivel levéltáruk fennmaradt, így számos adattal rendelkezünk e kontaktusról.

Így 1321-ben a már említett Pál macsói bán Becsei Imre kérésére bírságot engedett el Bátmonostori Péter fia János számára a bán, illetve a haji prépost ellenében.⁵⁷ Ugyanebben az évben még Péter a társaskáptalan vezetője.⁵⁸ 1329–1330-ban viszont már (Piacenzai) Jakab mester a hajszentlőrinci prépost. Itteni működése idején Becsei Imrével neki is gondja akadt: állítólag egy szolgálóért cserébe Imre a prépost lovát követelte. Ezenfelül még az uralkodóval megerősít-

⁴⁹ Zichy I. 183–184., AOkt. V. 811. sz. Páli birtokra I. Györffy, Földr. I. 725. Pál bánra I. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. II. 81.

⁵⁰ Zichy I. 179., AOkt. V. 847. sz.; Zichy I. 179., AOkt. I. 848. sz.

⁵¹ Zichy I. 183–184., AOkt. V. 850. sz.

⁵² Zichy I. 179., AOkt. V. 955. sz.; Lak birtokra I. Györffy, Földr. I. 723.

⁵³ Zichy I. 205–205., AOkt. VI. 304. sz.; Zichy I. 206–207., AOkt. VI. 348. sz.

⁵⁴ *Püspöki Nagy Péter*: Zseliz város címere. Heraldikai és történelmi monográfia. Bratislava 1976. 73–95., 232–245.; *Szegfű László*: Becsei Imre. In: KMTL 88.; *Engel P.*: Arch. II. 27–28.

⁵⁵ *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos kora. [Bp.] 1938. 72–73.; *Püspöki Nagy P.*: Zseliz város i. m. 84–86.; *Szegfű László*: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 1–21. Vö. *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. (História könyvtár. Monográfiák 20.) Bp. 2003. 53. 183. jegyz.

⁵⁶ Györffy, Földr. I. 702.

⁵⁷ Zichy I. 207–208., AOkt. VI. 81. sz.

⁵⁸ Zichy I. 198–199., AOkt. VI. 179. sz.

tette a páliporti rév birtoklását.⁵⁹ Ő a kora Anjou-kor legnagyobb karriert befutó káptalani vezetője. Olasz, lombardiai származású főpap volt, aki Magyarországra kerülése előtt a friauli Gemona orvosa volt. Az 1320-as évek végétől egyre inkább betegeskedő I. Károly király (1301–1342) környezetébe az aquileiai pátriárka ajánlására került. Itt orvosi működése mellett egyre komolyabb egyházi tisztségeket töltött be: hajszentlőrinci, majd pozsonyi prépost. Prépostságai alatt a királyi kápolna ispánja volt (e tisztség viselője ekkor titkos kancellári minőségben a királyi középpecsét őreként az uralkodói udvar igazságszolgáltató tevékenységéhez kapcsolódó közhitelű oklevéladást is irányította).⁶⁰ A király keresztkomájaként (*compater*) is említik, majd haláláig, másfél évtizeden át a püspöki kar tagja volt (Csanádon 1333–1343, Zágrábban pedig 1343–1348 között tevékenykedett).⁶¹

1331-ben prépostváltás történt a haji egyházban, bár az erre vonatkozó adataink bizonyos zavart tükröznek. A pápai regisztrumkönyvek szerint 1331. január 6-án XXII. János pápa (1316–1334) Piacenzai Jakabot pozsonyi préposttá nevezte ki, felmentve őt a hajszentlőrinci egyház vezetéséből.⁶² Ugyanekkor a pályája későbbi szakaszában császmái prépostként, végül csanádi püspökként (1345–1350) tevékenykedő Kaproncai György fia Gergelyt, zágrábi kanonokot, bekcseyi főesperest I. Károly király kérésére hajszentlőrinci préposttá nevezte ki az egyházfő, megengedve neki: zágrábi kanonoki javadalmát megtarthatja, de a főesperességről le kell mondania.⁶³ Az angliai Nottingham főesperesét, a zágrábi Gercse főesperesét és a titeli társaskáptalan prépostját megbízta az új hajszentlőrinci prépost beiktatásával.⁶⁴ Viszont négy nappal későbbi adatok szerint a pápa Gergely prépostot lemondatta, visszaadta neki a zágrábi kanonoki és bekcseyi (*Bezim*) főesperességet,⁶⁵ és e tisztségeibe való beiktatását is elrendelte az esztergomi érseknek, egy krakkói és a fehérvári prépostoknak.⁶⁶ Magyarországon – érthető módon – 1331. január végén még Piacenzai Jakab szerepel haji prépostként egy, a kápolnaispánságot érintő birtokvitában.⁶⁷ Viszont 1331-ből fennmaradt a hajszentlőrinci

⁵⁹ Préposti működésére a következő adatokat l. Zichy I. 364., AOkt. XIII. 515. sz.; Zichy I. 359., AOkt. XIV. 285. sz.; Zichy I. 359., AOkt. XIV. 287. sz.; CDH VIII/3. 476–477., AOkt. XIV. 447. sz.; Zichy VI. 204., AOkt. XIV. 474. sz.

⁶⁰ *Solymosi L.*: Kápolnaispán i. m. 90. L. még *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Bp. 2012. 86.

⁶¹ Életere l. *Jubász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1307–1386). (Csanádvarmegyei könyvtár 40. – A csanádi egyházmegye története I. A csanádi püspökség története III.) Makó 1946. 27–43.; *Leija Dobronić*: Jakob iz Piacenze. In: Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Red. Juraj Kolarić. Zagreb 1995. 117–119. Rövid életrajzára l. *Almási Tibor*: Jakab 2. In: KMTL 299.

⁶² DF 291 540., AOkt. XV. 16. sz.

⁶³ DF 291 545., Theiner I. 533., AOkt. XV. 21. sz. Életrajzára – ahol hajszentlőrinci tevékenységét nem is említik – l. *Jubász K.*: A csanádi püspökség i. m. 57–74.

⁶⁴ DF 291 545., Theiner I. 533., AOkt. XV. 22. sz.

⁶⁵ DF 291 550., Theiner I. 533., AOkt. XV. 24. sz.

⁶⁶ DF 291 550., AOkt. XV. 25. sz.

⁶⁷ CDH VIII/3. 561–562., AOkt. XV. 47. sz.

egyháznak egy közhitelű oklevele, amely Gergelyt nevezi meg prépostnak (illetve a káptalanhoz tartozónak tekinti Pál papot és Arnach-i János klerikust is).⁶⁸

1332. április 25-én maga a pápa is hajszentlőrinci prépostként és zágrábi kanonokként tudta Kaproncai Gergelyt, akinek jövőbeni zágrábi káptalani méltóságot, tisztséget vagy hivatalt (*dignitatem, personatum seu officium*) biztosított. Ugyanekkor e későbbi állásba való beiktatással megbízta a bélakúti (pétervárad) apátot és a fehérvári prépostot.⁶⁹ XXII. János pápa ugyancsak 1332. április 25-én kelt leveléből kiderül, hogy Gergely prépost a magyar király követe volt az apostoli szentszéknél.⁷⁰ Kaproncai Gergely egy hiteleshelyi oklevél szerint még 1333 novemberében is a haji káptalan vezetője volt, ekkor az egyházhoz tartoztak Pál pap, László és Fábián mesterek, akik esperesek (*vichearchidiaconi* [!]) voltak, és mások.⁷¹ Egyébként az 1330-as évek elején a Rómában is ismert prépost – más hazai egyházi méltóságokkal egyetemben – többször pápai megbízást kapott egyes klerikusoknak magyarországi egyházi javadalmakba (győri prépostság, két zágrábi kanonokság, két pécsi kanonokság, váci kanonokság, szepesi társaskáptalani kanonokság) való beiktatására.⁷²

Az általam vizsgált korszak utolsó hajszentlőrinci prépostja, Antal 1335-ben tűnik fel egy olyan közhitelű kiadványban, amely káptalani tagokként Pál, Péter és János áldozópapokat (*sacerdotum*) tünteti fel.⁷³ Antal prépost előéletéről is rendelkezünk adatokkal. Egy 1325. április 29-i oklevélből megtudjuk: Antal a szintén a kalocsai főegyházmegyében fekvő, de esztergomi érseki alárendeltségben működő titeli Szent Bölcsesség-társaskáptalan örkanonoka volt.⁷⁴ Ugyanezen év október 12-én XXII. János pápa tudatta a pozsonyi préposttal, a komáromi főesperessel és egy francia (arras-i) kanonokkal, hogy a megüresedett váci préposti stallumot János fia Antal váci kanonoknak és titeli örkanonoknak adományozta. A fenti egyházi vezetők közül kettőnek vagy egynek megparancsolta Antal beiktatását. Kinyilvánította továbbá a titeli örkanonokság üresedését, és annak Antal általi elhagyását rendelte el.⁷⁵ Hét évvel később, 1332-ben a pápa mégis János fia Antal mester, titeli örkanonok (*thesaurarius*) számára a kalocsai főegyházmegyé-

⁶⁸ Zichy I. 378., AOkt. XV. 488. sz.

⁶⁹ DF 291 569. Itt köszönöm meg Almási Tibornak, hogy az Anjou-kori Oklevéltár készülő XVI. (1332) kötetének Hajszentlőrincre vonatkozó, még számozatlan regesztáit lekötölező szívésséggel rendelkezésemre bocsátotta. Az 1332. év vonatkozó eseményeinek bemutatásakor mindenhol ezekre támaszkodtam.

⁷⁰ DF 291 671.

⁷¹ DL 87 037., AOkt. XVII. 509. sz.

⁷² 1331: DF 291 540., AOkt. XV. 13. sz.; DF 291 542., AOkt. XV. 20. sz.; Theiner I. 534–535., AOkt. XV. 29. sz.; DF 291 547., AOkt. XV. 31. sz.; DF 291 528., AOkt. XV. 157. sz.; 1332: DF 291 570.; DF 291 583.

⁷³ Zichy I. 476–477.; AOkt. XIX. 720. sz.

⁷⁴ DL 1931., AOkt. IX. 162. sz.

⁷⁵ „[...] custodiam, quam in dicta Titulensi ecclesia obtinet, quamque extunc vacare decernimus, omnino dimittere teneatur” – Theiner I. 503., AOkt. IX. 459. sz.

ben lévő vagy megüresedő méltóságot, tisztséget vagy hivatalt (*dignitatem seu personatum vel officium*) adományozott, már amennyiben a titeli társaskáptalanban nem üresedne meg valamely vezető méltóság (*principalis dignitas*). E jövőbeni tisztség elfogadásáról egy hónapon belül nyilatkoznia kell Antalnak, addig az érsek sem rendelkezhet arról. A pápai döntés kikötötte: ez az adomány egyelőre nem érinti Antal titeli örkanonokságát, zágrábi kanoniáját és állítólagos (!) váci prépostságát, de ha elfoglalja eljövendő tisztségét, akkor titeli tisztségét el kell hagynia, és Vácot érintő jogaitól is elesik.⁷⁶ A fenti rendelkezés végrehajtásában való közreműködéssel és Antal jogainak védelmével XXII. János a hajszentlőrinci prépostot bízta meg.⁷⁷ Antal prépost így valószínűleg a haji prépostságból távozó Kaproncai Gergely segítségével vette birtokba a megüresedő Szent Lőrinc-egyházat. A fentiekből az is kiderül, hogy a prelátus váci működése nem lehetett problémamentes.

Antal mester 1337-ben egy alább tárgyalandó birtokügyben tűnik fel,⁷⁸ 1338-ban pedig egy közhitelű oklevélben rajta kívül újból számos káptalani tag kerül a szemünk elé: Pál pap, László főesperes (*archidiaconi*), János örkanonok, Dénes dékán, Bálint kanonok. A főesperes megnevezés – miként már említettem – az egyik esperes tudatos, hamis felértékelése lehetett.⁷⁹ Ugyanebben az évben a prépost a veszprémvölgyi apácák, a veszprémi káptalan és Miska fia Pál szárberényi (ma Balatonalmádi) birtokvitájában volt másodmagával kirendelt királyi ember.⁸⁰ 1339-ben két hiteleshelyi oklevélben is újfent néhány káptalani taggal találkozzunk (Antal mesteren kívül): Pál pappal, László és Dénes főesperesekkel (*archidiaconi*), János örkanonokkal és Bálint deákkal (*litteratus*). Valójában a két főesperes megint csak a bodrogi főesperesség esperesei lehettek.⁸¹ 1339-ben a szárberényi ügyön kívül még más adatok is igazolják Antal prépostságát. Az egyik egy közhitelű oklevél, a másik szerint pedig Bodrog vármegye hatósága eltiltotta a prépost szentpétertelki jobbágysait Becsei Töttös mester Bátmonostor-sziget-hez tartozó birtokának használatától.⁸²

1340-ben Antal prépost – számos tekintélyes bírótárral – részt vett a zágrábi egyház azon császmái, dombrói és vaskai népeinek elítélésében, akik magukat egyházi szabad prédialistának tartották.⁸³ Később a döntést I. Károly király is jóváhagyta.⁸⁴ 1340 augusztusától is a zágrábi egyházmegyével kapcsolatos ügyek-

⁷⁶ DF 291 578.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ DL 40 754., AOKlt. XXI. 586. sz.

⁷⁹ DL 87 085., AOKlt. XXII. 450. sz.

⁸⁰ DL 3122., AOKlt. XXII. 554. sz. Az ügyre és Antal szereplésére már 1339-ből l. még DF 200 865., AOKlt. XXIII. 122., 256., 315. sz.

⁸¹ DL 87 092., AOKlt. XXIII. 63. sz.; DL 87 093., AOKlt. XXIII. 133. sz. Dénes „főesperes”-re még egy adatunk van ebből az évből, l. Zichy I. 567–568., AOKlt. XXIII. 502. sz.

⁸² Zichy I. 561., AOKlt. XXIII. 132. sz.; DL 87 097., AOKlt. XXIII. 586. sz.

⁸³ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Coll., dig. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) X. 562–568., AOKlt. XXIV. 414. sz.

⁸⁴ CDCr X. 572., AOKlt. XXIV. 499. sz.

ben járt el az ekkor királyi káplánnak is minősített hajszentlőrinci főpap mint királyi ember: másokkal együtt részben a fenti döntést kellett kommunikálnia a zágrábi püspökségben,⁸⁵ részben a zágrábi egyházmegye területén élő világi tényezők (Frangepán Duim pozsegi ispán, Mikcs szlavón bán, a nemesek és birtokosok) kaptak utasítást arra, hogy a prépost előtt fizessék meg a dézsmát a püspöki tizedszedőknek.⁸⁶ 1340 végén viszont Antal megint csak a Becseiekkel került konfliktusba: a kalocsai káptalan embere és a királyi ember ekkor a prépostság Páli nevű birtokán a jobbágyokat eltiltotta Töttös mester, lévai várnagy Bátmonostor és Pongrác nevű birtokainak használatától.⁸⁷

Az általam vizsgált időszak utolsó évében, 1342-ben Antal prépost újfent a Becseikkel kapcsolatos ellentétek kapcsán tűnik fel a forrásokban. Júniusban Vesszős mester, saskői várnagy ellenében idézték meg a királyi udvarba,⁸⁸ két szintén júniusi adat szerint a prelátus és Fülöpös nevű testvére még márciusban Töttös és Vesszős mesterek borsódi birtokán hatalmaskodtak az ottani pap és három jobbágy felett, egy jobbágyot elfogtak és csak kaució letétele mellett engedték szabadon, valamint a prépost a Becseiek birtokain élő számos jobbágyot is interdiktum alá vetette.⁸⁹ Ezekkel az adatokkal zárul a hajszentlőrinci egyház kora Anjou-korig terjedő története.

A jövedelmi viszonyok taglalása előtt érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy 1342-ig nem találkozunk hajszentlőrinci olvasókanonokkal. Ezt – a pozsegi prépostság mintájára⁹⁰ – talán a helyi káptalani iskola hiányával magyarázhatjuk, hiszen Kalocsa és Bács, valamint Titel közelsége miatt nem szerveztek ilyen intézményt az itteni egyházban, és így a lektor stallumát sem hozták létre Hajszentlőrincen.

A prépostság anyagi viszonyainak taglalására rátérve először magának a hajszentlőrinci egyháznak a fekvését kell meghatároznunk. A mérvadó történeti földrajzi alapvetés szerint a mai szerbiai Bezdán környezetében feküdt.⁹¹ Birtokai közül ismerjük a páliporti révet, amelyet – mint láttuk – már 1226-ban birtokolt. Ez Bátmonostortól északra feküdt.⁹² 1340. évi, idézett adat szerint a szomszédos Páliban is birtokolt a prépostság. 1255-ben Szejhán kun vezér (IV. Béla nászura?) Szöllős birtokot kapta meg, amelynek keletről határosa volt egy hajszentlőrinci egyházi birtok.⁹³ E település is Bezdán körzetében volt.⁹⁴ 1280-ban

⁸⁵ CDCr X. 568–569., AOkt. XXIV. 500. sz.; CDCr X. 568–569., AOkt. XXIV. 501. sz.

⁸⁶ CDCr X. 573., AOkt. XXIV. 511. sz.; CDCr X. 573–574., AOkt. XXIV. 512. sz.; CDCr X. 574., AOkt. XXIV. 513. sz.

⁸⁷ Zichy I. 588–589., AOkt. XXIV. 704. sz.

⁸⁸ Zichy II. 37–38., AOkt. XXVI. 313. sz.

⁸⁹ Zichy II. 38–39., AOkt. XXVI. 320. sz.; DL 76 676., AOkt. XXVI. 321. sz.

⁹⁰ *Kosztai László*: A pozsegi társaskáptalan. In: A középkor évszázadai i. m. 235–246. (különösen: 240–241.).

⁹¹ Györffy, Földr. I. 719.

⁹² Uo. 725–726.

⁹³ HO VIII. 63.

⁹⁴ Györffy, Földr. I. 729–730.

Pipát birtokolta a prépostság.⁹⁵ Ez is Bezdan mellett terült el.⁹⁶ Szintén Bezdan környéki birtoka volt Battyán.⁹⁷ 1337. évi adat szerint – némi vita után – a káptalan átadta itteni birtokrészét Gönyüi Péter fia Tamás csókakői várnagynak, későbbi erdélyi vajdának. Az ügyben már szerepelt Antal prépost fentebb említett testvére, Fülöp (Fülpös) is.⁹⁸ Már idézett 1339-i adat szerint az ismeretlen fekvésű Szentpétertelek településen is éltek a prépostságnak jobbágjai.⁹⁹ A 1330-as évek pápai tizedjegyzékei csupán azt jegyezték fel a prépostságról, hogy üresevésben volt.¹⁰⁰

A vonatkozó szakirodalom már tárgyalta a prépostság pecséthasználatát. A 13. század második felében használt pecsétjét 1313 előtt váltotta fel egy újabb, amelyet 1353-ig, hiteleshelyi működésének végéig alkalmaztak. A 13. század közepén használt pecsét nem utal Szent Lőrincre, a „pecsétkép mellső lábával teste mögött átlósan megdőntött zászlós keresztet tartó Agnus Deit ábrázol. A képmezőben bal felé lépő bárány visszatekintő fejét dicsfény öleli”. A védőszenttől eltérő pecsétkép – rövid áttekintésem szerint – meglehetősen ritka volt a hazai káptalanok szfragiszitikai gyakorlatában, biztos magyarázatára ez idő szerint nem vállalkoznék, annyit azonban megjegyeznék: Lőrinc vértanú ikonográfiája nem lehetett hazánkban sem ismeretlen. Az összes hazai társaskáptalan történetének feldolgozása után talán tisztábban lehet e kérdésben is látni. A prépostsági pecsét körirata egyébként: +S(IGILLVM)·CAPITVLI·S(AN)C(T)I·LAVREN(CII)·DE·HOI.¹⁰¹

Történeti áttekintésem végére értem. A 12. század végén, a betegeskedő Antiochiai Anna királyné által egyfajta égi segítségkérésül alapított hajszentlőrinci egyház, amely a kalocsa-bácsi érsek alá tartozó, de királyi patronátussal bíró prépostság volt, nem minősíthető jelentéktelen intézménynek. Magyarország rangban második, két központtal is bíró egyházmegyéjében kifejezetten fontos szerepet játszott, a kalocsai főkáptalanba betagozódó prépost-főesperesi pedig olykor az országos (egyház)politikában is szóhoz jutottak. A titeli káptalan feldolgozása után különösen érdekes lesz a két dél-magyarországi prépostság több szempontú összehasonlítása, hiszen más-más érseki alárendeltségben működve eltérő helyet foglaltak el a hazai társasegyházak hierarchiájában. Ez az összevetés azonban a későbbi vizsgálatok feladata lesz.

⁹⁵ ÁUO XII. 313.

⁹⁶ Györffy, Földr. I. 726.

⁹⁷ Uo. 710.

⁹⁸ DL 40 754., AOkt. XXI. 586. sz. Tamás várnagyra l. Engel P.: Arch. II. 87.

⁹⁹ Vö. még *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. II. 190.

¹⁰⁰ *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria (1281–1375)*. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia I/1.) Bp., 1885. 408.

¹⁰¹ *Takács Imre*: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus. Bp. 1992. 65. (21. sz.).

TÖRÖK JÓZSEF

Harangszó a középkori Magyar Királyságban

A keresztény hit fölvetelével párhuzamosan történt a társadalom átszerveződése, amelynek során létrejött az egyházi társadalom. Az egész társadalom anyagi alapját elsősorban a földbirtok képezte, s erre a forrásra az egyházi társadalomnak éppen úgy szüksége volt, mint a világinak. Az Árpád-házi királyok, kezdve Szent Istvánnal, tisztában voltak az egyháznak/egyházaknak adományozott birtokok hosszú távú, helyes irányú hasznosításával a kisebb-nagyobb közösségek javára, ezért bőkezűnek bizonyultak.

Az egyházi birtok több évszázados fejlődése eltért a világi nagybirtokétól. Az előbbi szolgálonépei részben különböztek a királyi és az egyéb világi birtokok szolgálonépeitől, mert az egyházi élet tőlük olyan feladatok ellátását is megkövetelte, amelyek másutt, az utóbbiaknál nem fordultak elő.

A hagyományos történelmi szemlélet szerint az egyházi társadalom világi papokból, vagyis az egyházi rend valamely fokozatával rendelkező személyekből és szerzetesekből állt. A negyedszázada megújult középkorkutatás kiterjesztette az egyházi társadalmat az egyházi birtokokon élő szolgálonépekre és tisztázta a velük kapcsolatos kérdéseket a sokszor szűkös forrásadottságok ellenére.

Az egyházi birtok szolgálonépei közül az egyházi nemesek alkották a legmagasabb társadalmi réteget. Munkájuk a birtokigazgatás, időnként, szükség esetén a katonáskodás volt. Nevük idővel változott, a szolgálati birtokról (*praedium*) való elnevezésük kiváltságos helyzetükről tanúskodott.¹

A torlók-dusnokok a 11. és a 14. század között az elhunytak földi emlékezetét és lelki üdvösségét egyaránt szolgálták gyertyával, viasszal, toradással meghatározott időpontban és megnevezett fajtájú termények, jóságok évenkénti beszolgáltatásával.²

A kápolnavivők (*sacriker*, majd *sanctifer*) feladata szakrális volt, ők szállították az utazó pap (leggyakrabban püspök vagy apát) számára a misézéshez nélkülözhetetlen eszközöket. Nevüket a hordozható kápolnáról kapták, amelyet föltehetőleg elemeire bontva vittek szekéren és a misézésre kiválasztott helyen állították össze. Ezt sátor pótolhatta, aminek felállítása, lebontása könnyebb volt.

¹ *Solymosi László*: Egyházi nemes. In: Korai magyar történelmi lexikon. (9–14. század) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 181–182.

² *Solymosi László*: Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: Doctor et apostol. Szent István tanulmányok. Szerk. Török József. Bp. 1994. 229–271.

A templomok sokasodásával a kánonjogi előírások szerinti misézésre mind több lehetőség nyílt, és e szakrális szolgáltatást nyújtó társadalmi réteg léte a 14. század derekára okafogyottá vált.³

Az egyházi társadalom népesebb rétegét alkották a harangozók, akik egész évben, napjában többször is megszólaltatták a köegyházak tornyaiban lakó harangokat.⁴ Nem egyszer az anyaegyháztól távolabb laktak, ezért valószínűsíthető, hogy egymást fölváltva, hetes rendszerben töltötték be szolgálatukat.

A harangokról, harangozásról megemlékeznek a székeskáptalani jegyzőkönyvek,⁵ ám annak mikéntjéről hallgatnak. Az oklevelek is említik a harangozást különböző események kapcsán,⁶ magukból a törtétekből lehet időnként következtetni a harangszó milyenségére. Erőszakos cselekményeknél a harangot félreverték,⁷ kiközösítés kihirdetésekor a harang hangja összhangban állt a *maledictio* kárhozatot jövendőelő szavaival, az eloltott és földre dobott gyertya szimbolikus tartalmával.⁸ Az a tény, hogy a hiteleshelynek külön harangja volt,⁹ megengedi annak föltételezését, hogy a harangszó milyensége révén tudatta már előre az érintettekkel a jogszolgáltatói tevékenység kezdetét.

A középkor tájai, amikor azokat harangszó járta be, élővé váltak. Az ott élő közösségekkel, egyénnel törtétekről tudósítottak a mindennapok békéjében, vagy a váratlan természeti csapások, időnként háborús események történéseinél. A természetes közösség azonban a harang éteri szavának segítségével a természetfölötti közösséggel is kapcsolatot keresett és talált. E sokrétű jelentéstartalom megismeréséhez nélkülözhetetlen forrás a harang születésének, fölszentelésének rítusa.

A harangok az egyházi életben az 5–6. század fordulója táján jelentek meg Itália, Gallia tájain, az ír szigeteken, majd az ír térítők nyomán a kontinensen, ahová csak azok eljutottak. A szerzetesi közösségek, e párhuzamos társadalmak¹⁰ azonnal meglátták a csengők, harangok szavának alakítható jelrendszerében rejlő közlési lehetőségeket, és azokat késlekedés nélkül kibontakoztatták, alkalmazták.¹¹

³ *Solymosi László*: Kápolnavívők az Árpád-korban. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Füzes Ádám, Legeza László. Bp. 2006. 323–331.

⁴ *Solymosi László*: Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. In: *A Dunántúl településtörténete VII*. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém 1989. 281–290. és *Uő*: Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok* 128. (1994) 335–351.

⁵ Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527). Kiadja Solymosi László. Bp. 2002. A káptalan tagjai „ad sonum/pulsum campanae” gyűlnek egybe.

⁶ ZsO VII. 1470. sz.

⁷ ZsO V. 1243. sz.; ZsO X. 1233. sz.

⁸ ZsO VI. 2131. sz.; ZsO VII. 2020., 2063. sz.

⁹ „nyolc harang, egyik a hiteleshelyi bevállásokhoz hívogatta a konvent tagjait” (*campana capitularis et fassionalis*) – A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. 193.

¹⁰ *Robert Markus*: A monasztikus élet és aszketizmus Szent Ágoston gondolataiban. *Vigilia* 53. (1988) 51–54.

¹¹ *Szent Benedek* Regulája, 43. fejezet. In: *Népek nagy nevelője... Szent Benedek, Európa védőszentjének emlékezete*. Szerk. Szennay András. Bp. 1981. 77–78., 151–152.

A 7–8. század során fokozatosan kikristályosodott az egyháziaknak a harangokkal kapcsolatos vélekedése: a kőegyházhoz, -templomhoz hasonlóan, használatba vételük előtt azokat is föl kell szentelni, meg kell áldani, hogy szavuk áldást közvetítsen.

A templomszentelésnél használt szenteltvíz, gergelyvíz és krizma, s főként mert dedikációjakor a templom védőszentet, vele nevet is kapott, azt az érzetet keltette a szakrális valóság iránt fejlett érzékkel rendelkező hívekben, papokban, mintha a templom fölszentelése esetében is valóságos keresztelési szertartásnak lennének tanúi. A rítus elnevezése (*dedicatio* vagy *consecratio*) ezt ugyan nem támasztotta alá, mégis az évfordulót a templom születésnapjaként ünnepelték. A harang megáldása ugyancsak szenteltvíz és krizmaolaj közbejöttével történt, s a védőszent itt is nélkülözhetetlennek tűnt.

A legősibb harangszentelési rítus imádságait, a vizigót egyház szerkönyve, a *Liber sacramentorum*¹² tartalmazza, ami az Ibériai-félszigetnek az arabok által történt 711-es meghódítása előtti állapotot rögzíti. Tehát ezek a szövegek még a 7. század folyamán fogalmazódtak meg. A rítus címe megadja az első rész tartalmát, vagyis exorcizmus a bazilika harangjának felszenteléséhez. A pap vagy méginkább püspök megparancsolja a tisztátalan léleknek, hogy távozzék ebből a fémből (*fugias ab hoc metallo*), aminek Isten adott hangot (*sonum*) és erősséget (*fortitudinem*). Ezt követi a három részre tagolódó áldás (*benedictio eiusdem*), amelyben az ószövetségi hivatkozások először jelennek meg ilyen összefüggésben. Mózes az első, hiszen Isten neki parancsolta meg a kürtök készítését, amelyek hangja Izrael népét az ünnepekre egybegyűjtötte, az üdvtörténeti események során vezette. Az előképek az Egyházban beteljesednek, s ezért lehet kérni ennek a fémedénynek a megszentelését a kürtök mintájára (*hoc vas, concretum generibus metallorum, sanctifica more tubarum illarum*). Az Áron főpap köntöse szegélyét díszítő csengettyűk (*tintinnabula*) sem maradtak el, mint az igazság előképei. A harang szavára táruljon föl Isten házának bejárata és gyűljön egybe a hívek közössége. Az áldás középső része a kereszt jelével felvértezi a gonosz lélek ellen (nem a harangot, mint lehetne várni, hanem:) az embert, akit a harang szava emlékeztet az isteni törvényekre és azok megtartására. A lustaság és restség az ütések hangjára (*concusse sono*) meneküljenek, a paráznság tüzei eltűnjenek, a harag távozzék, hogy a papság és hívek teste-lelke megtisztuljon, a bocsánat kiáradjon. A harmadik, befejező áldásban a vízözön utáni szövetségkötés jeleként feltűnt szivárvány (*signum tuum arcum*) is megjelenik hivatkozási alapként a bajok elkerülése és a kegyelem elnyerése érdekében. A *signum* szó alkalmazása ebben az összefüggésben nem véletlen, hanem tudatos: amint a szivárvány a maga légies természetével összeköti az eget és a földet, a harangszó ehhez hasonlóan az égit és a földet egybekapcsoló jel.

¹² D. Marius Férotin: Le liber sacramentorum. Paris 1912.

A továbbiakban ez a szövegegyüttes nem található meg, azonban elemei újra meg újra jelentkeznek. Az idézett forrás a harangnak szenteltvízzel történő megmosásáról, szent olajjal való megkenéséről hallgat.

Frank földön a 8. század során általánosan ismert volt az a rítus, amelyet Gellone apátságának szakramentáriumuma őrzött meg elsőnek.¹³ Ugyanez a szöveg található Angoulême, Reims, York szerkönyveiben, a későbbiekben pedig még bővült is némileg. A harangszentelés a templomszentelést követi, az órák hosszát eltartó ünnepi rítus-sorozatot a *missa dedicationis* zárja le.

A rítus címe közli annak tartalmát: a köegyház harangjának (*signum*) megáldása. Rögtön a szenteltvíz készítésével kezdődik a szertartás, amelynek szövege már szoros kapcsolatban áll a haranggal. A Szentlélek lebegjen az égi áldással megszentelt víz fölött, mert az áldással újra megvalósul az, amit Isten kezdetben teremtett és jónak mondott. Az így megáldott vízbe merítendő eszköz hivatása az Egyház gyermekeit egybegyűjteni. S bárhol ez a csengő (*tintinnabulum*) megszólal, „messze távozzanak az ártó erők, a kísértetek árnyai, a forgószelek támadásai, a villámcsapások, a mennydörgések, az időjárások viszontagságai, a zavarások szellemei”. A bajelhárítás mellett az égi áldás szétárasztása szintén a harang feladata: hangjának hallatára növekedjék a keresztények jámborsága, hogy az Egyház kebelén összegyűlve olyan dicséretet zengjenek, amely az angyali seregek sokaságát is odavonzza. Majd a püspök a vízbe sórt kereszt alakban, illetve olajat öntött a vízbe, rövid, egy mondatos áldással. Ezután a Zsoltáros könyv utolsó hat zsoltárát a papság végigénekelte (145–150), miközben a püspök a harangot a szenteltvízzel alaposan megmosta kívül-belül.

A következő könyörgés a törvényhozó Mózes alakját idézte, aki az Úr parancsára ezüstkürtöket készíttetett, hogy azok szóljanak az áldozatbemutatás alatt. Az édeséges hanggal megszólított nép fölkészült az imádságra, egybegyűlt az áldozatra, a csatára buzdítva megsemmisítette az ellenség erőfeszítéseit. Az előkészített eszközt a Szentlélek szentelje meg, s annak hangja növelje a jámborságot. A könyörgés ezt követően némileg más kifejezésekkel ismét felsorolja mindazt a rosszat, amelyet a harangszónak el kell űznie. A hangját hallók reszkessenek és meneküljenek a Fiú keresztje elől, akinek nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, földön és az alvilágban, s minden nyelv vallja meg, hogy Jézus Krisztus a kereszt szégyenfáján megrabolta a halált. Az először az Atyához intézett könyörgés ily módon a végére szentháromságosra bővült. Ezt követte lenvászon kendő segítségével a harang szárazra törlése, majd egy rövid zsoltáridézet.¹⁴ A püspök ennek utána a harangot krizmaolajjal kívül hét, belül négy helyen – föltehetően kereszt alakban – megkenete.

Újabb könyörgés következik, *collecta* néven, amelynek ószövetségi témája Jerikó falainak leomlása a kürtök hangjára. Ez a hivatkozási alap a már kétszer

¹³ Sacramentarium de Gellone. London 1905. 80–100.

¹⁴ Az Úr hangja a vizek fölött... (Zsolt. 28,3)

említett rosszak elűzéséhez, amelynek megtörténtét a 113. zsolnárból vett próféta kérdés, majd hosszabb idézet erősíti meg. Ennek lényegi mondanivalójához kapcsolódik a kérés, vagyis az, hogy a szent krizmától megkent edény-eszköz (*vasculum*) hangja bárkihez eljut, az az ellenség minden kísértésétől megszabadulva a katolikus hitet mindig hűségesen megvallja.

Ezt követően került sor a harang megtömjénezésére. A füstölő égő paraszára tömjén (*tymiamatus*) és mirha (*myrra*) került, s ezt a harang alá tették, miután megemelték, oly módon, hogy azt a tömjénfüst beburkolja. Közben antifonális zsolnárt hangzott fel: Szent vagy Isten a te utaidban, ki olyan nagy Isten, mint a mi Istenünk (76,13) és a folytatása (16–21), mert ebben az Úr hangjáról van szó: a te nyilaid szerzte futkostak és mennydörgésed szólt a forgószelekben (18). Ezt az utolsó könyörgés követi, amely Krisztushoz szól, és az ő földi életéből meríti a hivatkozási alapot. Jézus a háborgó tavon a csónakban aludt, majd amikor tanítványai felébresztették, a vihart lecsendesítette: ezért lehet kérni segítő közbelépését. A Szentlélek harmata árássa el a harangot (*tintinnabulum*), amelynek szavára meneküljön a jók ellensége, a hívek viszont indíttassanak hitre. A Szentlélektől ihletett Dávid hárfájára történt hivatkozásnál fontosabb a bárányt áldozó Sámuel alakja, akinek kérésére a zsidók megszabadultak a filiszteusoktól, ugyanis az égboltozat dörgése (*fragor aurarum*) visszavetette őket (1Sám 8,9–10). Ennek mintájára szálljon a felhőkön át ezen eszköz hangja, és angyali kéz őrizze az Egyház gyülekezetét.

A négy könyörgés az üdvtörténeti események, az ószövetségi előképek és a Jézus által beteljesített jelek széleskörű igénybevételével olyan szilárd alapot teremtett a harang felszentelése számára, hogy a rítus további bővítésére a későbbiekben csak kis mértékben került sor.

A harangszentelés rítusának további módosulása ebben a rövid idő alatt viszonylag egységesen kialakult keretben történt. A „keresztelés” tilalmazása nem a megáldásra, hanem a névadásra vonatkozott. A harang szavának, sőt magának a harangnak a szimbolikus értelmezése, amit Metzsi Amalarius (†850) a *Liber officialis* (14) címet viselő művében hosszan elemez,¹⁵ a tilalom megkerülésére ösztönzött. A liturgikus források a harang szenteltvízzel történt lemosásáról beszélnek, ugyanakkor a harang eleinte a templom védőszentje, majd később valamely szent tiszteletére szentelődött. Az egész rítust megelőzően a harangot a szertartást végzőnek és a jelenlévőknek ötször (*quinquies*) néven kellett nevezni.

A szenteltvíz megáldása a már ismertetett szöveg szerint történt, majd azt két edénybe kellett önteni. A harang (*campana*) alá annál szélesebb edényt állítottak, hogy a víz nehogy a földre loccsanjon, hanem abba gyűljön össze. A celebráns lenvászon segítségével mosta meg kívülről és belülről a harangot, miközben a papság a főntebb jelzett zsolnárokat énekelte. A másik edényben félre-

¹⁵ *Joannes Michael Hanssens*: Amalarii episcopi opera liturgica omnia. Città del Vaticano 1950. Tomus II. Liber officialis III. 1. 6–8.

tett szenteltvízbe ezután a püspök kereszt alakban olajat (*sacrum oleum*) kevert a hüvelykujjával vagy egy pálcikával (*virgula*), valamint sót. Kezét az olajtól a víz fölött sóval megtisztította, s következhetett a harang másodszori lemosása, kívül-belül, egy második lenvászon kendő segítségével, ebből a szent olajjal és sóval kevert vízből merítve. A leírás külön kiemeli, hogy az olajossá lett vásznat később el kell égetni. Megjegyzendő, hogy ezt a szentelmény anyaga miatti tisztelt mellett az esetleges babonások elkerülése végett írta elő az *ordo*. A szertartást végző a harangot megnevezte, majd elmondta a Mózesre hivatkozó imádságot. Ennek végeztével a harang újra néven lett szólítva, s egy újabb kendő szolgált a harang tisztára törlésére, amit szintén el kellett égetni. A 28. zsoltár (*Vox Domini*) hangzott el, annak 3. versétől végig, és ez szilárd szokásrendről tanúskodik. A harang megkenése krizmaolajjal, kereszt alakban ezután következett, miközben a főpap megnevezte a templom védőszentjét, a harang névadóját. A krizmakeresztek pontos helyét is megjelöli az *ordo*, ugyanis kívül a lenti, szélesebb övezeten négy helyen, a négy világtájat jelzendő, körbe haladva, fönt pedig három, egymáshoz egyenlő távolságra lévő helyen, háromszög módjára (*in modum trianguli*). Majd a harang belseje következett, szintén négy helyen, kereszt alakban, ebből két helyen nagyjából ott, ahol a harang nyelve érinti a harangot. A megkenés végeztével ismét néven neveztetett a harang, majd következett a szövetség ládájának előképére hivatkozó könyörgés. A tömjénezés alatt a 76. zsoltárt énekelték, aminek a végén ismét néven szólítottatott a harang. A Krisztushoz szóló, utolsó nagy könyörgés zárta az imádság-sorozatot, majd az a kiegészítő rítus következett, amely az előbbi kettőnél nem szerepelt. A celebránsnak (*consecrans*) kóccal (*stuppa*) föl kellett szárítania a krizmajeleket, majd azonnal elégetni a kócot, azon a tűzön, amelyen a tömjént és a mirhát égették, s utána ezt a még füstölgő paraszt ki kellett venni a harang alól. Tehát a krizmakeresztek a belsejét betöltő füst hatására mintegy beleivódtak az ércbe.

A harang megszólaltatása ezután következett. A főpap három ütést mért a harangra a nyelvnek nevezett pálcájával, s közben a harangot néven szólította. Utána egymást követve ugyanezt tették mindazok, akik a harangszentelésre meghívást kaptak. Ennek végeztével a segédkezők a harangot fehér lenvászonba burkolták, ami egyértelműen az újonnan megkeresztelt hívek húsvét éjszakától fehér vasárnapig, nyolc napon át viselt fehér köntösére utalt. A főpap, ha akart, szólhatott a néphez arról, hogy mi is az oka a harangszentelésnek. A beszédhez témául az *ordo* csak a negatív jelenségekkel szembeni hatékonyságot emeli ki, a harangszó kegyelmet kiárasztó, kegyelmet sugárzó jellegéről hallgat. Majd a tanítás végeztével a harangot sürgősen föl kellett húzni a toronyba, nehogy a nép tiszteletlenül megtapogassa.

A főntebb ismertett két rítus lényegi részei megtalálhatók a római *ordo* megfelelő helyén, a templomszentelést követően, már a 10. századi ún. római-német szerkönyvben, majd az ennek folytatását jelentő *pontificale*-sorozatban. A középkor derekán a szövegekben némi bővülés történt, a rítus pedig egyszerű-

sődött. Guillelmus Durandus a szertartás végére helyi, dél-franciaországi szokás szerint odaillesztette Lukácstól (10,38–42) Mária és Márta evangéliumi jelenetét.¹⁶ A 13. században a római szokás a rítust ehelyett a Mindenszentek litániájának éneklésével zárta.

A pápai szerkönyv ugyancsak elfogadta az olajjal való megkenés közbeni néven nevezést, amikor is a főpap így imádkozott: Fölszenteltesék és megszenteltesék, Uram, ez a harang Krisztus szent anyjának, Máriának, vagy más szentnek a tiszteletére, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. A római *ordo* az előkészület közben elmondott a jelenlévőkkel hat bűnbánati zsoltárt (*sex psalmi venialis*), ez a sorozat később még kiegészült a *De profundis* kezdetű 129. zsoltárral. A már meglévő, általánosan elterjedt rítushoz a 15. század során a szenteltvíz készítéskor még hozzáadódott egy újabb, terjedelmes könyörgés, amely a sőt és a vizet mint teremtményt említve kérte a kegyelem harmatának leáradását és a tisztátalanságok elűzését.

Figyelemre méltó, ám részben megokolhatatlan az olaj időközbeni változása. Eleinte krizmát használtak, majd Durandus a keresztelendők olaját írta elő a *Rationale divinorum officiorum* című művében, a római rendtartás végezetül a betegek kenetének olaját (*oleum infirmorum*) jegyezte föl. Az egyháziak talán ezzel próbálták a középkor végén a hívek felé jelezni, hogy nem igazi keresztelőnek a tanúi, Durandus pedig ezt megelőzően a rítus keresztelés-jellegét akarta kidomborítani.

VIII. Ince pápa (1484–1492) uralkodása kezdetén megbízta Agostino Piccolomino püspököt a *Pontificale Romanum* kiadásával, aki némi kiegészítéssel Durandus művét jelentette meg 1485-ben *Pontificalis Liber* címmel. Ebben a templomszenteléshez kapcsolódva tovább hagyományozódott a föntebb tárgyalt rítus.

Metzi Amaralius a *Liber officialis* című műve III. könyvének első fejezetét a harangoknak szenteli, mivel a hívek azok hangjára gyülekeznek össze a köegyházakban, hogy részt vegyenek a szentmisén. A szerző szerint a harangok használata az Ószövetségben gyökerezik, s rögtön idézi a Számok könyvének idevágó részleteit (Szám 10,1–2. 7–8. 10), amelyek a Mózes által készített ezüstkürtök emlékéet elevenítik fel. Joel prófétánál (Joel 2,15–16) a kürtök bűnbánatra szólítottak, és Szent Jeromos szövegmagyarázata segíti a szerzőt a téma kifejtésekor: a nép egybegyűjtve könnyebben felhagy a vétkekkel. A kürtök harsogása a prédikációt jelenti, s jelzi a harangszót is, amely az Egyházban visszhangzik. A harang anyaga érc, mert az tartós és hangot ad. A harangban belül vaspálcika van, amely azt megszólaltatja. Az Újszövetség prédikátorainak hangja tovább és messzebb hallatszik, mint az Ószövetség kürtjeinek zúgása, az idők végéig és a földkerekség széléig. Az ószövetségi időkben csak a választott nép ismerte Istent, most az egész világ. Az ércharang tehát a prédikátorok száját jelenti, a vaspálca a nyelvüket. A pap – aki éppen harangoz –, amikor a kötelet fölfelé engedi, a megteendő jó felé tekint, amikor azt lefelé húzza, magába nézve számot vet azzal a rosszal,

¹⁶ *Guillelmus Durandus*: *Rationale divinorum officiorum*. Hagenau 1509.

ami benne lakozik. Aki pedig önmagát képes megítélni, az képes a testvéreket egybegyűjteni, hogy egy legyen mindannyiuk szíve-lelke. A pap tehát nehogy lenézze ezt a munkát, hanem legyen Áron fiainak utánzója.

Amalarius a harang anyagát, formáját, több részből összetett voltát, a harangot megszólaltató pap alakját, annak mozgását kiaknázva, több oldalról is megközelíti azt az alaptételt, ami a felszentelési rítusban már jelentkezett: az Úr szava, a kinyilatkoztatás szava itt száll a földi téreken, hogy elérkezzék az emberhez, s őt magával vigye vissza, a kiindulópontba, az Egyházba, s onnan, a horizontális síkból átemelje a vertikálisba.

Metzi Amalarius liturgikus magyarázatai, szimbolikus értelmezései nagy mátsoltságának, olvasottságának örövendtek. A Szent Márton-monostor (ma: Pannonhalma) 1090 táján oklevélbe foglalt könyvjegyzéke valamely művét, vagy talán a neve alatt az összeset tartalmazza.¹⁷

A Köln melletti Deutz apátja, Rupertus 1119–1130 között, a *De divinis officiis* című művében¹⁸ egész fejezetet szentel a harangoknak. A harang használatát isteni tekintélyre és régi szokásokra alapozza. Mondandójának illetően kezdete arra utal, hogy a 11. század második felében végbement pregregoriánus, majd gregoriánus mozgalom a szerzetesség szellemében is megújulást, szigorodást hozott.

Honorius Augustodunensis (†1152 után) személyéről keveset lehet tudni. *Gemma animae* című, négy könyvből álló műve két helyen is kitér a harangra.¹⁹ Először a mise áldozatának és az Egyház szolgáinak szentelt első könyvben, ahol a püspök ünnepélyes bevonulása adja meg a szöveggörnyezetet.

A püspök ünnepélyes bevonulását harangszóval kezdi, majd a szerző felsorolja az asszisztenciát, kiemeli, hogy a püspök *quasi*, vagyis mintegy Krisztus jelenlétét szimbolizálja. Ezt követi a harangok jelentéstartalmának fölfedése: a harangok a próféták, mivel ők Krisztus eljövételét előre hirdették. A prófétai szerepkör ezzel nem merült ki a szerző számára, mert a püspököt megelőző diakónusok szintén a prófétákat jelképezik, akik Krisztus test szerinti elérkeztéről tudomással bírtak, és arról jövendöltek. A szerzőt egyáltalán nem zavarja, hogy a prófétákat egyszerre jelképezi élettelen tárgy és élő személy, mert egy-egy jelentéstartalomnak minél többszöri megközelítése nála kevésbé a logikai, mint inkább a képszerű megragadását szolgálja.

Honorius szerint a törvény idején a kürtök, most, vagyis a megváltás bekövetkezte után a harangok hívják egybe a népet. A harang anyaga érc, mert az tartós és hangot ad, belül vaspálcával, vagyis ütővel van fölszerelve. A harangok az Újszövetséget hirdető prédikátorok száját jelentik, hangjuk tartósabb és mélyértelműbb, mint amilyen a kürtöké volt. A prédikátorok szava ugyanis az idők végezetéig és a földkerekség határáig eljut. A belső vaspálca a nyelvük, a kötél a mi

¹⁷ *Csapodi Csaba*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalma a XI. században). Magyar Könyvszemle 73. (1957) 14–24.

¹⁸ *Patrologia Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1844–1855. (a továbbiakban: PL) 170. 19–20.

¹⁹ PL 172. 546., 588.

életünk mértéke, mércéje (*mensura vitae nostrae*). A pap húzza a harangot, s ezzel önmagát jelképezi: a kötelet fölfelé engedve a jó tettek felé tekint, azt lefelé húzva a bűnök fölött szemlélődik.

Johannes Belethus (†1182) *Rationale divinatorum officiorum* című, szintén liturgiát magyarázó művében²⁰ a harangokról szólva a hadiéletből kölcsönzi a képet, s nem egy ünnepi bevonulás, hanem a szerzetesi élet mindennapi, még sötétben történő megkezdése adja a keretet. Az egyháziak – mondja –, amikor az éjszakai zsolozsmához fölkelnek, megkondítják a harangot, amint a tábori örök időnként kürtölnek, önmagukat ébren tartandó. A harangszót hallva a hívek szintén virrasztanak; megerősítik magukat a gonosz lélek ellen, és dicsérik a Teremtőt. Majd később, a harangok gyakorlati alkalmazásának említése után a szerző azzal folytatja, hogy a harang a prédikátorokat (*concionatores*) jelenti, akik bennünket imádságra buzdítanak. A harang főjénél lévő fa az Úr keresztyét jelzi, az ütő (*cavilla*) – így hívják a lecsüngő vasat, mondja Belethus – pedig a prédikátor lelkét, elméjét (*mentem concionatoris*). Amint az ütő nélkül nem kondul meg a harang, úgy haszontalan lenne az a prédikátor, aki lelkében, elméjében nem készült föl feladatára.

Johannes Belethus művét fölhasználta Hugo de Sancto Victore (1096–1141). *De sacramentis christianae fidei* című műve²¹ második könyvében ugyan is egy rövid fejezetet szentel a harangoknak, amelyek ősei az Ószövetség ezüstműből készített kürtjei. A párizsi teológus a már ismert gondolatmenetet követi, amikor a harang feladatáról (a hívek egybegyűjtése) és főként a jelentéséről értekezik. Az ércköpeny a prédikálók szája, benne az ütő azok nyelve. A kötélen az élet mértéke, mércéje (*mensura vitae*) és az életmód (*conversationis modus*), amelyet a szentírás tartalmaz. A kéz fogja a kötelet, a szentírásnak tettekbe kell átmennie. Az a személy alkalmas Isten népét egybehívni, aki a jóság példás tetteit felmutatja, és saját gyöngeségét alázatosan beismeri.

A szerzők gondolatai természetesen más művekben is előfordulnak, hiszen nem egyéni meglátások gyümölcsei, hanem a közmegegyezés tükrözői. A harang jelentéstartalma a 13. század fordulóján elért kiteljesedése végpontjához, ettől kezdve a benne rejlő szimbólum-lehetőségek mind kevésbé érdekelték a teológusokat, s a híveknek az eddig felsoroltakból mindössze néhány elemmel kellett megelégedni az egyre kevesebb tanultsággal rendelkező prédikátorok jóvoltából. Csoda-e, ha a mágikus-babonás elemek e téren is elborítani látszottak a hit mezejét?

A harangok használatba vételétől kezdve rögtön, szinte maguktól alakultak ki a harangok alkalmazásának szabályai. A 10. századig az egyetlen harang jelene a jellemző, később a monostorok és a jelentősebb templomok tornyaiban több harang várta, hogy a helyi szokásoknak megfelelően megszólaljon. A harang, mint konzekrált eszköz, megkívánta, hogy az, aki megszólaltatja, szintén olyan személy legyen, akit az istentisztelet különleges módon lefoglalt magának.

²⁰ PL 202. 35–37.

²¹ PL 176. 474.

Szent Benedek szerint a közösségi élet alkalmainak jelzése az apát kitüntető feladata volt. Ezért a középkori liturgikus magyarázatok a harangozó személyét csakis papban vagy szerzetesben látják. A szerzetesi közösségekben ez a feladat a követett *consuetudo* szerint hárult az érintettekre. Ám a világi papoknál nem sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a harangozás a kisebb egyházi rendek közül is a legalacsonyabb fokozat birtokában lévő ajtóálló (*ostiarius*) feladatkörébe tartozzon, majd ennek hiányában világiak dolga legyen. Az *ostiarius* felavatásakor a templom kulcsát kötél (*clavis cum fune*) kíséretében vette át. Az istentiszteleti rendet magyarázó elméleti művek továbbra is az egyházi rend (*ordo*) valamely alsóbb fokozatán állónak tulajdonították a harang megszólaltatását, ám a valós helyzet ettől eltért, főként faluhelyeken. A püspöki székhelyeken, ahol nagyobb számú klerikus élt, az előírásoknak jobban eleget tudtak tenni. Esztergom a példa, 28 egyházi épületének papjaival, szerzeteseivel.

A hagyomány a középkor folyamán Sabinianus pápának (604–606) tulajdonította azt a rendelkezést, ami szerint a nap órát harangütés jelezze. Ez ugyan nem igazolható, ám a harangszó, a harang megkondítása az idő múlásának, az istentisztelet kezdésének jelzésére jel-természeténél fogva hamar rendeződött. Jóllehet voltak helyi szokások, változások a helyi egyházakban élő *usus* szerint, mégis általánosnak tekinthető szabályok rendezték a harangozást.

A szerzetesi közösségekben az ottani reguláris élet miatt lényegesen több alkalommal és több harangszerű alkalmazhatóság szólalt meg, mint a világi papok templomaiban, hiszen az ott folyó örökös istencsere (*laus perennis*) a zsolozsma óráiban öltött testet. Éjjel és nappal, rendszeres időközökben harangütés vagy harangozás figyelmeztette, gyűjtötte egybe kötelességük végzésére a szerzeteseket. Az egyes szerzetesi közösségek szokásrendjei természetesen különböztek egymástól, ám az általánosan követett törvények a gyakorlat bizonyos egységéről tanúskodnak.

A monostorokban s mindazokon a helyeken, ahol papi közösség élt, több harangfélét alkalmazhattak. A csengettyű (*tintinnabulum* vagy *scilla*) a közösségi étkezésre szolgáló helységeken (*refectorium*, *triclinarium*) szólt, s itt legtöbbször tényleg maga az apát rázta meg, mert előtte állt az asztalon. Ezt csak annyiban lehet liturgikus eszköznek tekinteni, amennyiben az étkezési imádság kezdetét vagy az általános hallgatás (*silentium*) időleges feloldását jelezte. A *cymbalum* nevű harangocska a kerengőben (*claustrum*) vagy a szerzetesi kórusban (*chorus*) hallatta hangját. A *nola* nevű kisebb harang vagy a monostorban szólt, vagy a kórusban. A *nolula* vagy *dupla* névre hallgató csengő helye a *horologium*, a harang (*campana* vagy *signum*) pedig a toronyban lakott. A harangozás történhetett egy, több vagy az összes haranggal a liturgikus idő és alkalom függvényében. A szóhasználat olyan megkülönböztetésekkel is igyekezett kifejezni a különféle harangozási módokat, amelyek utólag nem mindig értelmezhetőek pontosan. A harangozni (*pulsare*) igéhez járultak azok az igekötők, amelyek a módokat jelölték, így a következő szavakat használták: *propulsare*, *compulsare*,

depulsare, dupulsare, simpulsare. A *compulsare* az összeharangozást, a *simpulsare* (*simpliciter pulsare*) az egyszerű harangozást jelentette.

A nappal első órájához (reggel 6 óra) kétszer harangoztak. Először az egybegyüléshez, majd a kezdéshez, ha volt, két különböző haranggal. A harmadik órában (dél előtt 9 óra) az óra száma szerint háromszor. Az első hangja hívott, vagyis figyelmeztetett (*ad invocandum*), a másodiké egybegyűjtött (*ad congregandum*), a harmadik a kezdéshez (*ad inchoandum*) szólt. Hasonló módon történt a hatodik (délben) és a kilencedik (délután 3 órakor). A miséhez és a vesperáshoz két haranggal lehetett harangozni, a vasárnapokon és az ünnepnapokon az összes harang megszólalt (*compulsatur*), hogy az ünnepek kegyelmeinek a szokásosnál bővebb kiadását jelezze. Ennek elterjedt neve *classicum*, főként a szerzetesi szokásrendekben, bár ez a szó jelölheti a nagyheti kereplést is. Kisebb templomokban csak egyszerűen harangoztak. Nagyböjt folyamán szintén csak egyszerűen lehetett harangozni (*simpulsare*). Nagycsütörtöktől a húsvéti ünnep beálltaig minden harang, csengő hallgatott (*campanarum succinctio*) a gyász jeléül, mert Krisztus szenvedése, kereszthalála, sírban nyugvása idején az emberi öröm megszólaltatója el kellett, hogy nemuljon.

Az emberi gyászt viszont annál inkább hirdette. A haldoklóért szólt a lélekharang, hogy aki hallja, imádkozzon a végső csatáját vívó lélekért. Ha nő volt a földi életből távozó, kétszer, ha férfi, háromszor szólalt meg a harang, a végén pedig valamennyi, hogy a hívek gyorsan kezdjék az imádságot. Ha klerikusról szólt a hír, az egyházi rendben elért fokozatainak száma ehhez hozzáadódott. A temetéskor pedig szólt a harang akkor is, amikor a holttestet (*funus*) a templomba vitték, s akkor is, amikor onnan a temetőbe kísérték.

Örömteli alkalmak szintén adtak lehetőséget a harangozásra: esküvők, keresztelők, körmenetek. A 12–13. századtól, amikor az úrfelmutatás a misében elterjedt, a legszentebb pillanatokban szintén megszólalt a harang. A templomokban helyet kaptak a csengők (*campanula*), és hangjukkal figyelmeztették a híveket a legszentebb esemény, a IV. Lateráni Zsinat (1215) kifejezésével a *transsubstantiatio* megtörténte. Később, helyi szokás szerint a szentmise alatt többször is harangoztak vagy legalábbis csendítettek, például a *Gloria in excelsis*, a szekvencia, a *Sanctus* alatt, valamint az oltáriszentséggel adott áldáskor.

Az ünnepi zsoltómaté végén a *Te Deum* éneklését szintén harangszó kísérhette, mert Durandus szerint a szegény asszony, aki drachmáját elveszítette, majd megtalálta, összehívta a szomszédokat, örömét megosztandó. A templom fényeit ugyancsak ekkor gyújtották meg.

A szerzetesi és papi közösségek által ellátott templomok tornyaiban a harangok nappal négyszer, estétől hajnalig háromszor szólaltak meg. Az esti harangszó – amely gyakran egybeesett a vecsernyére harangozással – a tűz kioltására is figyelmeztetett, ezért a neve bizonyos területeken *ignitegium*. A 13. századtól kezdve az esti harangszóhoz kapcsolódó imádság mind nagyobb hangsúlyt kapott. Szent Bonaventura szorgalmazására 1261-ben döntés született: a

ferences testvérek intsék a híveket, hogy azok az esti harangszókor a megtestesülés titka iránti tiszteletüket három *Ave Maria* elimádkozásával fejezzék ki. Ezt az intézkedést XXII. János pápa (1316–1334) megerősítette, s ez az esti Úrangyala (*Angelus Domini*) imádság kezdete. A reggeli harangszó szintén imádságra buzdított, mivel a föltámadás órájában szólt, de imajelző szerepe csak a 15. századra vált általánossá, ezt követte a déli harangszó beilleszkedése 1457-ben, az előző évi nándorfehérvári győzelem kapcsán.

A harang és a harangszó középkori történetének fölelevenítése tükrében a harangozók munkája több volt az egyszerű időjelzésnél, információk továbbításánál, nélküle a legfontosabb emberi ténykedés, a *divinum officium* elképzelhetlen volt.

VALTER ILONA

Újabb adatok a pásztói Szent Lőrinc-plébániatemplom építéstörténetéhez

A monostorok

Pásztó történetének meghatározója a 11. század végén – a 12. század elején feltehetően királyi alapítással létrejött bencés apátság, amelyet 1191-ben III. Béla a ciszterci rendnek adományozott.¹ Az apátság életében jelentős változást hozott, hogy a királyi kegyuraságot István ifjabb király 1265-ben a Rátót nembeli Domonkos fia István mesternek, az ifjabb királyné lovászmesterének adta. 1270-ben az apátság népeit kivette a nádor, valamint Újvár és Nógrád vármegye ispánjainak ítélkezése alól.² A Rátót nemzetségből leszármazó Pásztói, Kazai Kakas és Tari családok évszázadokig voltak az apátság kegyurai és a település földesurai. Minden bizonnyal ők támogatták a cisztercieket, hogy a – feltehetően a tatárjáráskor felégetett – monostort újjáépíthessék. Az apátság azonban a 15. századtól hanyatlóban volt, a szerzetesek száma fogyatkozott. A mohácsi csatavesztés után a törökök közeledésétől félve a ciszterciek elhagyták Pásztót.³ 1702-től a morvaországi Wellehrádból jött ciszterciek veszik újra birtokba a pásztói apátságot és középkori romokon felépítik a barokk kolostor épületét 1715–1717, valamint 1756–1758 között.⁴ Ez ma a Pásztói Múzeum épülete.

A bencés és ciszterci apátság maradványait az 1966–1969 között folytatott ásattással tártuk fel a város központját alkotó domb déli részén,⁵ a barokk kolostor körül. 1980–1984 között napvilágra kerültek a 11. század végétől a 13. század közepéig itt működő, az apátságok tulajdonát képező műhelyek – üveghuta és kovácműhely – jelentős maradványai is.⁶ A feltárt falakból alakult ki az elpusztult középkori épületeket bemutató romkert.

¹ Az adatok részletesen olvashatók *Valter Ilona: A pásztói monostor feltárása. Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2. (1982) 167–208. című tanulmányban.

² Györffy, Földr. III. 122.; ÁUO XI. 548.

³ *Békefi Remig: A pásztói apátság története. I. Bp. 1898. 90., 91.*

⁴ *Badál Éde: A pásztói ciszterci rezidencia. (Tanulmányok Pásztó történetéből 4.) Pásztó 2003. 1–97.*

⁵ *Valter Ilona: A pásztói monostor feltárása i. m.*

⁶ *Ilona Valter: Quelques établissements protoindustriels en Hongrie. In: L'épace cistercien. Dir. Léon Presouyre. Paris 1994. 391–400.*

A település

A Szent Benedek Regulájában rögzített szabályok szerint élő bencések „kivonultak” a világból, rendszerint magaslatra – hegyre, dombra – települtek, kellő távolságra a falvaktól. Számukra ez volt az ideális települési forma. Sem a bencések, sem a ciszterciek nem foglalkoztak a hívek lelkiigondozásával, nem végeztek pasztorációt: nem eskettek, nem kereszteltek, nem temettek, tehát a környezetükben létesült falvak mindig rendelkeztek plébániatemplommal, benne világi pappal. Sok esetben az apátság birtokát képező falu a monostornak helyet adó domb oldalában, aljában élte életét, és a falusiak számára ott épült a plébániatemplom. Így volt ez Jákon, ahol a bencés templom mellett áll a Szent Jakab-kápolna, a falu eredeti plébánia temploma, vagy Boldván, ahol a bencés apátsági templom (a mai református templom) mellett feltárt körtemplom volt a plébániatemplom. Mindkét esetben a templomdombon, a plébániatemplom mellett állott a falu. Pásztón is az apátsági romoktól mintegy 100 méterre található a Szent Lőrinc tiszteletére szentelt plébániatemplom, és tőle északra, keletre és nyugatra kereshetjük az Árpád-kori települést, amely minden bizonnyal a bencés apátság alapítása – a 11. század vége – 12. század eleje – óta létezett. Anonymus *Gestájában* úgy szerepel Pásztó, mint az a hely, ahol Árpád vezérei: Hulek és két fia, valamint Huba fejedelem megpihentek, mielőtt Nógrád, Gömör és Nyitra elfoglalására indultak.⁷ Ez azt jelenti, hogy Pásztó település 1200 körül biztosan létezett. A település neve a Váradi Regestrumban 1219-ben szerepel, amikor Egyed ciszterci apát és Miklós nevű pásztói udvarmestere (*Nicolaus, curialis comes ecclesiae de villa Paztuh*) vitába keveredtek az apátság Németi faluban lakó jobbágyaival, és a vita eldöntésére utóbbiakat tüzesvas próbára Váradra küldték.⁸ Pásztó kedvező földrajzi fekvése a síkság és a hegyvidék találkozási pontjánál igen kedvezően hatott az árucserére. A piacok maguktól jöttek létre, a hetipiacok, hetivásárok és országos vásárok megtartásának joga fölött a király rendelkezett. A földesúr kérhette és a király jutalmul megadhatta. Pásztó hetipiacal már korán rendelkezett. Az első adat 1298-ból származik.⁹ 1302-ben háromvásáros kikiáltás zajlott le a pásztói hetipiacon, ahonnan a hatvani majd a detki piacra mentek. 1345-ben a kikiáltás a pásztói piacon fejeződött be.¹⁰ A fontos kereskedelmi útvonal – a Budáról Kassán át Lengyelországba vezető út – mentén fekvő Pásztó piacán egy 1399-es oklevél szerint a kereskedők pompás vásárt csaptak.¹¹

⁷ *Anonymus*: Gesta Hungarorum 32. és 33. fejezet; Györfly, Földr. III. 122.

⁸ Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hí másával együtt. Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan. Bp. 1903. 227. (203. [88.] sz.).

⁹ ÁUO XII. 666.

¹⁰ A jelzés nélküli adatok Kubinyi András hagyatékából származnak.

¹¹ *Valter Ilona*: Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia, Pécs, 1989. március 16–18. Szerk. Uherkovich Ákos. (Dunántúli dolgozatok [C] Történettudományi sorozat 3.) Pécs 1991. 195–209.

A település fejlődése érdekében állott a földesuraknak is. Ezért kapott Tari Lőrinc kérésére Pásztó mezővárosi kiváltságot Zsigmond királytól 1407. április 25-én.¹² A település gazdasági és kulturális élete kiteljesedett, lakóinak száma megnőtt.

A Szent Lőrinc plébániatemplom

A templom igen régi – 11. századi – létezéséről élő hagyományt rögzített az 1785-ös városi jegyzőkönyv. A város tanácsa kérelemmel fordult a királyi kancelláriához az egyházi javakról megkívánt kimutatással kapcsolatban. Ebben a kérelemben írták: *Templomunknak már hétszáz esztendőket meghalad a régisége.*¹³ A pápai tizedjegyzék szerint 1332-ben a Szent Lőrinc-plébániatemplomnak két papja, Domonkos és Lajos 50, a következő évben 70 garas pápai tizedet fizetett, tehát viszonylag nagy összeget.¹⁴ A templomról és papjairól csak néhány középkori adatot idézünk. A település plébánosa 1395-ben az akkori földesúri család tagja, Pásztói (Kazai) Kakas Miklós volt, igen magas képzettségű ember, akit Bolognában szenteltek pappá.¹⁵ 1459-ben István plébános mellett György és Pál nevű káplánok, továbbá Bertalan *altarista* működött a plébánián.¹⁶ 1471-ben Benke Gábor plébános felújította és kimeszeltette a templomot. Erről a gótikus kápolna *szegények egyháza* nevű előcsarnokának falán olvashatunk egy feliraton. Az évszám olvasata bizonytalan, lehet 1421 is. 1487-ben egy plébániai rablás kapcsán említik Bálint pásztói plébánost, Imre káplánt, Lukács pap ispotálymestert, Péter papot, a Szent László kápolna – a templom mellett feltárt hatszögű temetőkápolna – igazgatóját.¹⁷

A műemléki központ északi részén álló keletelt templom impozáns méretű. Nyugaton emelkedik 9×9 méter alapterületű, 2–2,5 méter falvastagságú tornya, amelynek két alsó szintje középkori, két felső szintje barokk ráépítés. A torony nincs a hajó tengelyében, déli fala a hajó déli falának folytatásában található. A torony alsó szintjét belül bordás, 13. századi keresztboltozat fedi. Nyugati végéhez 32 méter hosszú, 12,5 méter széles hajó csatlakozik, amely egy 11 méter hosszú, 10,6 méter széles, lekerekített sarkú barokk szentélyben végződik. (A méretek falvastagsággal együtt értendők.) (1. kép). A templomot körbejárva, valóságos építészettörténeti utazást tehetünk. A torony nyugati falának sarkait ferde támpillérek támasztják, déli falának közepén a torony első két – középkori – szintjére vezető csigalépcsőt rejtő lépcsőtornyot látunk (2. kép). A torony északi és déli oldalán,

¹² DL 98 261. és DL 57 173. (Mátyás király átírata).

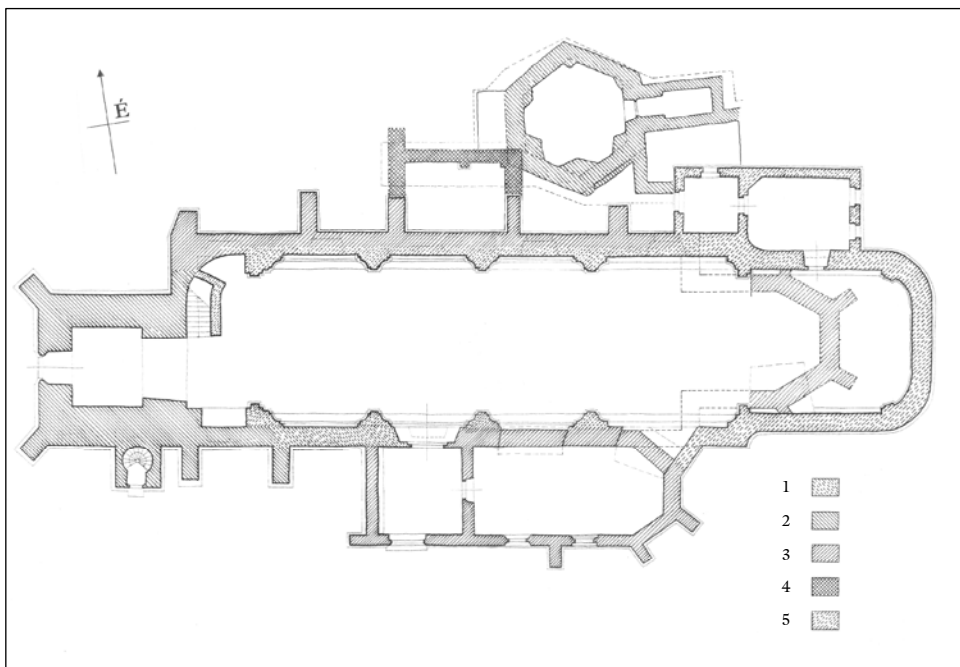
¹³ *Soós Imre*: Képek a pásztói egyházközség és művelődés történetéből 1848-ig. (Tanulmányok Pásztó történetéből I.) Salgótarján 1991. 7.

¹⁴ *Soós I.*: Képek i. m. 8.

¹⁵ *Békefi R.*: A pásztói apátság i. m. 247.

¹⁶ *Soós I.*: Képek i. m. 11.

¹⁷ *Kubinyi András*: A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban. *Magyar Zene* 23. (1982) 81–84.

1. kép. A Szent Lőrinc templom alaprajza az építési periódusokkal: 1. 11–12. század; 2. 13. század; 3. 15. század eleje; 4. 1500 körül; 5. barokk (18. század)

mintegy 6–8 méter magasan valószínűleg középkori eredetű szobrok – a Jó Pásztor, illetve Szent Lőrinc vértanú szobrai – voltak szoborfülkékben elhelyezve. A nyugati oldalon hasonló magasságban egy azonosíthatatlan korú Mária-szobor volt látható. A hajó déli falában a két támpillér közötti szakaszon egy korra román kori, félköríves kis ablak maradt meg, feltehetően a 11–12. századi kis templomból. Mellette egy nagyméretű, 13. századi rézsús, félköríves zárású román kori ablak látható, amely a torony alsó szintjének bordázott keresztboltozatával együtt jelezte a templom 13. századi átépítését. E korszakban épült a templom északi oldalán 1981–1982-ben feltárt, eredetileg kétszintes hatszögű temetőkápolna, amelynek lejárátát a keleti oldalon találtuk meg (1. kép). A kápolna felső szintjét 1500 körül bonthatták el, amikor egy kápolnát (vagy sekrestyét?) építettek a templom északi hajójához. Ennek későgótikus kapuja befalazva látható az északi hajófalban, keleti falának maradványa – benne egy elfalazott gótikus ablakkal – az északi hajófal harmadik támpillérét alkotja. A 13. századi temetőkápolna szinte épségben előkerült alsó része ma kőtár céljait szolgálja, felső szintjének tömegrekonstrukcióját H. Vladár Ágnes tervei szerint visszaépítették és egyházművészeti kiállítás céljaira használják.¹⁸

¹⁸ Valter Ilona: A pásztói XIII. századi hatszögű kápolna. *Archaeologiai Értesítő* 118. (1991) 17–31.

2. kép. A torony és a hajó déli oldalának részlete a lépcsőtornyval,
a kora román (11–12. századi) és késő román (13. századi) ablakkal

A gótika korában jelentős átalakításokon esett át a templom. A gazdasági fellendüléssel – ahogyan ezt más mezővárosi templomoknál, így Gyöngyösön, Miskolcon megfigyelhetjük – nő a lakosság száma, és a mezőváros „kinövi” templomát. A pásztói templom hajóját észak felé 3,5 méterrel szélesítették, elbontva a 13. századi templom északi hajófalát. Ezért nincs a templom tengelyében a torony. Kelet felé is nagyobbították a templomot. Elbontották a 13. századi, román kori templom – sajnos számunkra ismeretlen helyen lévő, ismeretlen formájú – szentélyét és egy sokszögzáródású, támpilléres gótikus szentélyt építettek. Így a gótikus templom hossza a toronytól a szentély keleti végéig 37 méterre növekedett. A gótikus szentély alapjait a templom 1967-es tatarozásánál megtaláltuk a barokk szentélyben, valamint feltártuk a gótikus déli kápolna északi szentélyfalát¹⁹ (1. kép). Sajnos ennél nagyobb ásatásra, a román kori templom feltárására sem akkor, sem azóta nem volt mód. A 15. század eleji gótikus átalakításkor a déli oldalon előcsarnokkal – „szegények egyháza” – és sokszögzáródású, támpilléres gótikus kápolnával bővítették a templomot. A gótikus kápolna belső déli falában megmaradt a pálcatagos keretű, kívül leveles rozettákkal díszített kettős ülfülke, a Rátót nemzetség hársfaleveles címerével díszítve. Ez is jelzi, hogy a 15. század eleji templombővítésben nagy szerepet játszottak a Rátót nemzetségből származó családok. A templom 1956-ban megkezdett, szakszerűtlen helyreállítási munkáit 1959-ben az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából Vákár Tibor építész irányította. A torony alsó szintjeinek és a gótikus kápolnának barokk (esetleg középkori) vakolatait leverték, és nyers, natúr fugázott felületet képeztek.²⁰ A gótikus kápolna helyreállítását, a mérműves ablakok restaurálását Szakál Ernő kőszobrász restaurátor irányította. Az ablakok kőrácsainak finom kivitele kiváló mesterre mutat. A záradékot rozetta tölti ki, alatta halhólyag látható. Ez a hazánkban egyedülálló megoldás Entz Géza szerint itáliai kapcsolatokra mutat és előkelő megrendelőre vall²¹ (3. kép). A templomnak ez a 15. század eleji gótikus átépítése minden bizonnyal akkor történt, amikor a Rátót nembeli Pásztói Kazai Kakas Miklós volt itt a plébános, aki – mint már említettük – Itáliában tanult, Bolognában szentelték pappá, és nyilván jelentős itáliai művészeti kapcsolatokkal rendelkezett. Nemcsak mint plébánosnak, hanem mint a kegyúri család tagjának is jelentős szerepe lehetett a gótikus építkezésben.

1723-tól több lépésben, közel egy évszázadig folyt a templom barokk átépítése: a tornyot magasították, a szentélyt nagyobbították, északi oldalára barokk sekrestye épült, a templom és a gótikus kápolna is barokk boltozatot kapott. A templomot végül 1787-ben szentelték fel.²²

¹⁹ *Valter Ilona*: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. Műemlékvédelem 12. (1969) 226–230.

²⁰ *Deák Jenő*: Konzerválni vagy újjávarázsolni? Jelentés a pásztói Szent Lőrinc plébániatemplom restaurálási munkálatairól. Műemlékvédelem 56. (2012) 181–187.

²¹ *Entz Géza*: Gótikus építészet Magyarországon. Bp. 1974. 207. 85–86. kép.

²² *Varga Lajos*: A pásztói plébánia története. Pásztó 2007. 23–33.

3. kép. A déli gótikus kápolna dél-keletről nézve

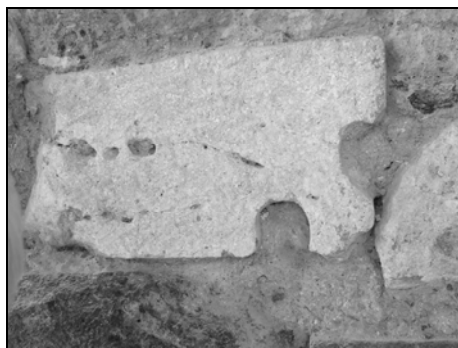
A templom 2010–2011-es felújítása

A pásztói Városi Önkormányzat a Pásztó Kistérségi Központ Rehabilitációja-program keretében jelentős összeget nyert a plébániatemplom felújítására. Sajnos a műemléki hatóság nem írta elő, hogy a munkák régész vagy művészettörténész állandó felügyelete alatt történjenek, ezért csak a kőszobrászati kutatási és restaurálási munkákat végző Deák Jenő hívására vettem részt konzultációkon és kísérhettem figyelemmel – nem hivatalosan – a rendkívül gyors ütemben folyó munkákat. A kőszobrász restaurátor számára a legnagyobb feladat a torony második szintjén lévő, már említett szobrok restaurálása volt, amelyek a felismerhetetlenségig lepusztultak az idők folyamán. A szobrokat – az északi oldalon a Jó Pásztor-, a nyugati oldalon a Mária-, a déli toronyfalban a templom védőszentjét ábrázoló Szent Lőrinc-szobrot – szilárdítás után kiemelték, és restaurálás, rekonstruálás céljából elszállították a restaurátor-műhelybe. A szobrok körül le kellett tisztítani és meg kellett bontani a torony falát. A falzatban másodlagosan beépített 13. századi faragványokat találtak: profilos réteggövet (4/1. kép), növényi díszes tagozatot (4/2. kép), román kori kapu bélélet darabjait (4/3.-4.

kép). Sajnos a faragott kövek kiemelésére a gyors ütemben folyó kőműves munkák miatt nem volt mód és pénz. Ezeken kívül találtak egy ciszterciekre jellemző sarkantyús bordát, de más kevésbé jellegzetes profilú faragott kövek és másodlagosan beépített kváderkövek is megfigyelhetők voltak a torony második szintjén az északi és a nyugati falban. Mindezeket Deák Jenő, kőszobrász restaurátor fotódokumentációban rögzítette.²³ A kövek a 13. századi román kori templomnak a gótikus nagyobbításkor elbontott északi falából és elbontott szentélyéből kerültek beépítésre a torony 15. század eleji átépítéskor. Ez új építészettörténeti adalék, tekintve, hogy a szakirodalom a torony második szintjét a szobrokkal együtt eddig a 13. századi román kori periódushoz kötötte.²⁴

4/1.

4/2.

4/3.

4/4.

4. kép. A torony gótikus szintjébe befalazott 13. századi kövek:

4/1. profilos réteggő, 4/2. növényi díszes tagozat, 4/3.-4. román kori kapubéllet darabjai

²³ Szeretnék köszönetet mondani Deák Jenőnek a fotódokumentáció megküldéséért és a fotók publikálásra való átengedéért.

²⁴ Nógrád megye műemlékei. Szerk. Genthon István. Bp. 1954. 332.; *Varga L.*: A pásztói plébánia i. m. 20.

A legnagyobb meglepetést a torony déli oldalán álló Szent Lőrinc-szobor kibontása szolgáltatta: kiderült, hogy ez egy nagyméretű, 13. századi háromnegyed oszlop sima felületébe van befaragva. A háromnegyed oszlop egy hozzávetőleg 4 méter magas, impozáns építészeti tagozat lábazata volt. Alul mérhető átmérője 42,5 centiméter. 81 centiméter magasságig gyémántmetszéses faragású, fehér festés nyomaival, majd egy 3,5 centiméteres körbefutó szalag választja el a megmaradt felső résztől, ahol csavart motívumot láthatunk, vörös festés nyomával (5. kép). Az egyharmad résznyi sima felület – amibe a Szent Lőrinc-szobrot befaragták – eredetileg falba beépítve állott és egy impozáns méretű, díszes helyiséghez tartozott, amelyet a 13. század második felében építettek. Pontos funkcióját Deák Jenő és Osgyáni Vilmos kőszobrász restaurátorokkal konzultálva sem tudtuk meghatározni. Talán a boltozatot tartó falmelletti háromnegyed oszlop lábazati része lehetett. Osgyáni Vilmos szerint a kő faragása igen kvalitásos mester munkája.²⁵ Pásztóra készülhetett, mert a faragott kövek anyaga, miként Deák Jenő vizsgálatai kiderítették, a környékbeli vulkáni tevékenységek során létrejött riolit-tufa és dácittufa.²⁶ Az nem valószínű, hogy a 13. századi templom része lehetett, mert ekkora méretű háromnegyed oszlophoz a templom kisméretű volt. A ciszterci monostor, amelynek a 13. század második felére tehető gótikus átépítésében a Rátót nemzetségnek, mint kegyúrnak is szerepe lehetett, a kő 15. század elejére tehető átfaragásakor épségben állott, onnan nem bonthatták ki. A Rátót nemzetség előkelő nádori ágához tartozott a pásztói monostor kegyuraságát, vele együtt az ágasvári uradalmat 1265-ben elnyert „Porc” István, az ifjabb királyné főlovászmestere. Domokos nevű fia (1280–1320) a nádori méltóságot viselte, és az ő leszármazottja a Pásztói család. László nevű fiától származott a Tari család, Kakas nevű fiától a Kazai Kakas család. Tehát a nemzetség a 13. század végén – 14. század elején önálló családokra oszlott, és az egyes családok birtokközpontjaiban udvarházak épületek. A Tari család udvarházának romjai ma is láthatók Taron a plébániatemplom közelében, de udvarház épült Feleden, Serkén, Kazán is.²⁷ Pásztón a Fő utca 54/a. szám alatti telken 1967-ben feltártuk egy 10×10 méteres, többszintes lakótorony alsó – pince- – szintjét, amelynek építését a 13. század végére – a 14. század elejére kelteztük a leletanyag és az analógiák alapján. Ez a kor szokásai szerint épült lakótorony volt. Ilyen lakótoronyokat vagy nemesi családok vagy városi patríciuscsaládok építettek. Pásztó ez időben nem volt város, nem rendelkezett polgársággal, ezért a lakótorony építését a Pásztói, vagy a Kazai Kakas család valamely tagjához kötöttük.²⁸ Azonban nem valószínű, hogy ez a kvalitásos kő a fafödémű lakótoronyhoz tartozott vol-

²⁵ Köszönettel tartozom Osgyáni Vilmosnak és Deák Jenőnek a konzultációért.

²⁶ *Deák Jenő*: A pásztói Szent Lőrinc plébániatemplom kőanyagának restaurálása. Díszítő-, terméskészítő-, műkő 13. (2011) 10–16.

²⁷ *Juan A. Cabello*: A tari Szent Mihály templom és udvarház. Bp. 1993. 11.

²⁸ *Valter Ilona*: Középkori lakótorony Pásztó központjában. In: „Régről kell kezdenünk ...” Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk. Guba Szilvia, Tankó Károly. Szécsény 2010. 257–266.

na. A Pásztói családnak más, sajnos ma még ismeretlen helyen is volt udvarháza Pásztón. Erről egy 1509-ben kelt oklevélből értesülünk: András deák iskolamestert, aki perben állott a két földesúrral, Pásztói Mihállyal és Györggyel, a földesurak emberei elfogták, uruk nemesi udvarházába vitték és ott agyonverték.²⁹ Csak feltételezni tudjuk, hogy a később a Szent Lőrinc-szobor alapjául szolgáló háromnegyed oszlop a Pásztói család 13. századi udvarházához tartozott.

5. kép. A gyémántmetszéses díszű háromnegyed oszlop

²⁹ *Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. 141.*

6. kép. A torony nyugati homlokzata a nyugati kapuval

A rekonstruált Jó Pásztor-, a Szent Lőrinc- és a Szűz Mária-szobrokat visszahelyezték a torony második – gótikus – szintjén a helyükre. A szobormaradványok kőanyagának és festésmaradványainak laboratóriumi vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a Mária-szobor valamivel későbbi, mint a Jó Pásztor- és a Szent Lőrinc-szobrok.³⁰ Megtalálták a torony 15. századra tehető, második szintjét lezáró vízvezető párkány töredékeit is, amelyeket töredékesen bemutattak. A templom tornyának középkori részét, amely 1959 óta vakolat nélküli volt, a középkori állapotot imitálva bevakolták. A templom faragott lábátát fedő betonréteg eltá-

³⁰ Deák J.: A pásztói Szent Lőrinc plébániatemplom i. m. 14.

volítása után töredékes állapotban megtalálták a 13. századi lábazatot. Deák Jenő tisztítás után konzerválta a köfelületeket, a kapukereteket, valamint a torony nyugati kapuját is. A letisztítás után látszott, hogy másodlagosan helyezték be a köveket, és a pálcátagos profilozású kapu kőelemei hasonlítanak a templom északi oldalához épített későközépkori kápolna (? vagy sekrestye?) befalazott állapotban megmaradt, 15. század végére keltezhető kapujának kőkeretéhez. A nyugati kapukeret későbbi beépítését mutatja, hogy a torony megtalált román kori lábazata nem fut neki a kapuszárnak, hanem attól mintegy 15–20 centiméterrel távolabb végződik, azt sugallva, hogy eredetileg szélesebb bejáratot övezett³¹(6. kép).

A 2010–2011-ben folyó templomfelújítás kőszobrászati munkálatai közben a torony második, gótikus szintjének falában másodlagos felhasználásban talált faragott kövek minőségi alkotások, ciszterci építészeti jegyeket viselnek. E kövek megtalálása nyomán megvizsgáltuk azt a két román stílusú, 13. századra keltezhető faragott követ, amelyeket a plébánia kerítésében befalazva talált 1985-ben Nagy Lajos, az akkori pásztói plébános. A köveket a kerítésből kibontottuk és elhelyeztük a hatszögű kápolna alsó szintjén lévő kőtárban. Egy ciszterci jellegű leveles-bimbós oszlopfő az egyik, sérült felső résszel. Hátsó oldalán megmaradt a falba építhető rész. Az oszlopfő átmérője 15 centiméter, magassága szintén 15 centiméter. Minden bizonnyal egy kapubéltet oszlopához tartozott (7/1. kép). A másik kő egy csavart mintás oszlop. A csavart minta 10 centiméter széles rovátkolt szalagokból áll és fut körbe a kövön (7/2. kép). Az oszlop átmérője 15 centiméter, megmaradt magassága 58 centiméter. Ez az oszloptöredék is elképzelhető egy román kori kapu béltetében. A két faragott kőről eddig nem tudtuk eldönteni, hogy melyik középkori épülethez tartoztak. Faragásuk módja, formaviláguk ciszterci műhelyre utal, de előkerülésük helye ennek ellentmond. A mai pásztói plébániaház építése 1764–1767 között történt. A plébánián őrzött adatok szerint 1824-ben lebontották a Szent Lőrinc-templom kerítőfalát és az így nyert követ a plébánia kerítésének építéséhez használták fel, mert annak korábban sövénykerítése volt.³² Ez az adat egyértelműen azt mutatta, hogy a kövek nem a ciszterci monostorhoz tartoztak, hanem a plébániatemplomhoz, azonban egészen a toronyba másodlagosan befalazott kövek előkerüléséig úgy tűnt, hogy a pásztói templom 13. századi építésekor egy nagyon szerény, falusias jellegű épület készült. Mind a toronyba másodlagosan befalazott kövek, mind a plébánia kerítésfalából kibontott kövek minőségi alkotások és ciszterci kőfaragóműhelyre utalnak.

Szólnunk kell egy másik jelentős 13. századi pásztói faragványról is. Ez egy Áldó Krisztust ábrázoló kaputimpanon töredéke, amelyet 1982-ben a plébániatemplom közelében álló gótikus iskolamesteri ház helyreállítási munkálatai közben találtak, az épület dél-keleti sarkát támasztó támpillér alapjában. A támpillért a fél várost és az iskolamesteri házat is puszító 1551-es égés utáni helyreállítás-

³¹ Deák J.: Konzerválni vagy újjávarázsolni? i. m. 181.

³² Varga L.: A pásztói plébánia i. m. 81.

kor építették az iskolamesteri ház dél-keleti sarkához. Bár az iskolamesteri ház a plébániához, és nem az akkor már lakatlan ciszterci monostorhoz tartozott, amikor publikáltam, feltételesem a ciszterci monostortemplom valamelyik kapujában kerestem eredeti helyét,³³ mivel a plébániatemplom 13. századi formáját – a szakirodalmi véleményekkel egyetértésben – jelentéktelen falusi templomnak gondoltam. A torony nyugati oldalán nyíló kaput is – mai formájában – 13. századnak véltük, aminek mai keretébe nem lehetett volna elhelyezni a timpanont. A 2010–2011-es kőszobrászati munkák új adatai alapján át kell újra gondolnom a timpanon hovatartozását.

7/1.

7/2.

7. kép. A plébánia kerítésfalából kibontott faragott kövek:
7/1. leveles-bimbós oszlopfő, 7/2. csavart mintás oszloptörődék

A megtalált kőtörődék legnagyobb szélessége 51,7 centiméter, magassága 85 centiméter, és egy timpanon középső részének törődéke. Restaurálását Rákos Péter, kőszobrász restaurátor végezte el és azután ezt is a hatszögű kápolna alsó szintjén kialakított kőtárban helyeztük el. Kiegészítése nyomán világossá vált, hogy egy 180 centiméter széles kapuban volt a helye (8. kép). A timpanonnak mind a két oldala faragva volt. Egyik – fő – oldalán felül ornamentális, alul sima keretben jobb kezét felemelő Áldó Krisztust látunk, az ő jobb oldalánál pedig egy kezét összetevő, térdeplő, imádkozó alakot. A kő másik oldalán töredékesen megmaradt *Agnus Dei*-ábrázolás látható. Az előlap ornamentális keretelését együtt

³³ Valter Ilona: A pásztói román kori timpanon. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Valter Ilona. (Művészettörténet – Műemlékvédelem II.) Bp. 1993. 197–209.

faragták ki a figurális ívmezővel. Az ornamentális motívum tulajdonképpen nagy hullámokat vető indadisz, ami hullámonként egy-egy körkörösen visszatekeredő ágat bocsájt ki magából. A csipkeszerű áttörtség miatt tört ki – feltehetőleg a támpillérbe való befalazáskor – a pásztói indadisz közepe. A motívum kedvelt kapudisz volt a kora gótikus francia és német kapuzatokon. A magyarországi román kori kapuzatok közül a pannonhalmi bencés apátsági templom déli kapuján, a *Porta Speciosán* találunk ilyen áttört növényi díszítést, az Uros apát-féle 13. század első negyedére tehető építkezésből. Legközelebb áll a pásztói dombormű ornamentális díszéhez az ipolysági (Sahy, Szlovákia) volt premontrei templom nyugati kapujának áttört ornamentális díszítése. A Hontpázmány nembeli Márton bán által alapított premontrei prépostság kapuja 1240 táján készülhetett.³⁴

8. kép. Az Áldó Krisztust ábrázoló timpanon

A pásztói dombormű ábrázolásának középpontjában Krisztus alakja áll. Nincs tengelyben, a timpanon ívének legmagasabb pontja nem pontosan Krisztus feje felett található. A dombormű hátterét a mester a szélétől kezdve teknőszerűen mélyítette, hogy minél robusztusabbnak láttathassa Krisztust. A test ilyen erőteljessé alakításának eszköze a laza, hurkás redőkkel kifaragott ruházat is, amely karon felcsapott köpeny, és a nagy, laza redők a derék táján össze vannak fogva.

³⁴ Valter I.: A pásztói román kori timpanon i. m. 197–198.

A szokásos Áldó Krisztus ábrázolásokkal ellentétben itt Krisztus nem egyértelműen ülő helyzetben van, inkább úgy tűnik, térdel. A Krisztus-fejre jellemző a rendkívül nyújtott fejforma, amely az emberből az aszketikus jelzöt hívja elő. Igen jellegzetes, hogy az arc a szemeknél összeszűkül. A szemek aránylag kicsinyek és közel vannak egymáshoz, az orr és a száj nem látszik, lehetséges, hogy a kő másodlagos befalazásakor sérült meg. A Krisztus-fej haja a magas homlok fölött határozottan uralkodik és asszimmetrikusan komponált, a fej bal oldalán szépen megcsavart tincsekben hosszan hullik alá. A fejforma a korai gótikának jellegzetes, franciás vonását mutatja. Hasonlóság látszik a Balatonfűzfő környékéről előkerült és a Tihanyi Múzeumban őrzött fejjel, amely feltehetően Szent Pál apostolt ábrázolja, továbbá a vértesszentkereszi bencés apátság 13. század második negyedére vagy felére keltezhető faragványok fejformáival.³⁵

A térdeplő, imádkozó kéztartással ábrázolt mellékalak kevésbé látszik. Feje, keze meglehetősen elnagyolt. Az orra rövid, a szem furcsán szétfolyóan nagy. Szakál Ernő szobrász művész, kőszobrász restaurátor szerint a kő faragása nincs befejezve, és ez legjobban a mellékalakon látszik. Ugyancsak ő állapította meg gondos vizsgálat után, hogy a timpanont két mester faragta. Más mester készítette az ornamentikát, és más mester faragta a figurákat. Ez egyébként természetes: nagyobb kőfaragóműhelyekben voltak ornamentális, illetve figurális ábrázolásokkal foglalkozó kőfaragók és ez a kéttípusú munka nem volt felcserélhető.

A timpanon hátoldalán töredékesen megmaradt *Agnus Dei*-ábrázolást látunk. A bárány két hátsó lába, hátsó felének részlete és a kereszt egyik szára látszik alig kiemelkedően. A kő faragása nincs befejezve, az *Agnus Dei*-ábrázolás sohasem készült el. A timpanon alján viszont megfigyelhető volt a beépítés nyoma, ezért úgy tűnik, hogy a timpanont befejezetlenül helyezték egy 180 centiméter széles belső nyílású kapuba. Az *Agnus Dei*t ábrázoló hátsó oldal feltehetően sohasem látszott, a követ eleve ezzel az oldallal befelé fordítva falazták be, hiszen ennek ábrázolása alig bontakozik ki. A timpanon fő oldalán csak a mellékalak finomító faragása maradt el.

A timpanon készítésének korát a domborművet keretező áttört ornamentika, a koragótikus Krisztus-fej és a ruházat párhuzamai alapján az 1240-es években határozhatjuk meg.³⁶

A Szent Lőrinc-plébániatemplom 13. századi átépítése az előkerült faragványok tanúsága szerint kapcsolatban áll a ciszterci monostor 13. századi átépítésével. Ennek gótikus átépítését, a sokszögzáródású szentéllyel való növelését a 13. század első harmadára kelteztem az ásatásról írott 1982-es tanulmányomban,³⁷ de még a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Intézete által szervezett ciszterci rendtörténeti konferen-

³⁵ Valter I.: A pásztói román kori timpanon i. m. 200. A timpanon részletes művészettörténeti elemzése és párhuzamai olvashatók az idézett tanulmányban.

³⁶ Valter I.: A pásztói román kori timpanon i. m. 201.

³⁷ Valter I.: A pásztói monostor feltárása i. m. 198–199.

cián tartott előadásomban és annak 2009-ben megjelent publikációjában is fenn-tartottam ezt a kelteztést.³⁸ Ugyanezen konferencián és a megjelent kötetben Szakács Béla Zsolt a pásztói ciszterci monostor átépítését a támpilléres sokszög-záródású szentély alapján a 13. század második felére javasolta keltezni.³⁹ A ciszterci monostor átépítése szoros összefüggésben van azzal, hogy a monostor és a műhelyépületek – az üveghuta és a kovácműhely – ásatásakor az egész épület-együttesre kiterjedő égés nyomait rögzítettük. Ez olyan mértékű volt, hogy a műhelyépületek teljesen elpusztultak, nem is építették újjá őket. A műhelyépületek most folyó feldolgozása közben az égésrétegben és közvetlenül felette talált leletanyag – csigavonalas díszű, budai típusú fehér kerámia, számszerű nyílhegy, sarkantyúk és egyéb vastárgyak – alapján arra következtetésre jutottam, hogy a monostor leégése a tatárjárás idején, 1241-ben történhetett. A pásztói számszerű nyílhegy megegyezik az esztergomi vár tatárjárás-kori rétegében talált nyílhegyekkel. Okleveles adat nincs arról, hogy a tatárok Pásztón jártak volna, azt viszont tudjuk, hogy a közeli füleki várat ostromolták. Egy, a pásztói plébánián őrzött 1785-ös iratban azt olvashatjuk, hogy a helysége vonatkozó okleveleket a plébániatemplomban őrizték, de amikor a tatárok 1241-ben a templomot felgyújtották, az oklevelek megsemmisültek: *Azt a kegyetlen Tatárok fel gyujtván, minden, abban található leveleit és hagyományit meg égették.*⁴⁰ Ennek alapján a ciszterci monostor és vele együtt a plébániatemplom a tatárok általi felgyújtás következtében égett le, és a zavaros idők elmúltával az 1240-es évek vége felé kezdődhetett újjáépítésük, még a királyi kegyuraság idején. Ekkor még Pásztó *villa* a ciszterci apátság birtoka volt, és a templom újjáépítésében logikusan vett részt a ciszterci műhely. Nem tudjuk, hogy meddig tartott az újjáépítés, és vajon az új kegyuraknak – az 1265-ben a monostort és vele a falut is megkapó Rátót nembeli „Porc” Istvánnak és fiainak – is jutott e még szerep az újjáépítésben. Mindenesetre az 2010–2011-es felújításkor előkerült új adatok azt mutatják, hogy a 13. század közepén vagy második felében egy igényes plébániatemplom épült. Különleges, hogy az impozáns, 9×9 méter méretű nyugati torony a hajó teljes szélességét elfoglalta (1. kép). Nyugati kapujának nyílása 180 centiméter széles (6. kép), és ha képzeletben eltüntetjük a 15. század végén odahelyezett kapukeretet, akkor logikus lenne, hogy ebbe helyezzük el az Áldó Krisztust ábrázoló timpanont. Szakál Ernő véleménye szerint a timpanon hengeres indadísze hengertagra ülhetett rá. Feltételezésünk szerint a plébániakerítés falában talált és a falba beépíthető levéldíszes oszlopfőre támaszthatták a timpanont, és az oszlopfő folytatásában állhatott a csavart mintás oszlop (7/1. és 2. kép). Deák Jenő

³⁸ Valter Ilona: A középkori magyar ciszterci monostorok alaprajzi és építészeti sajátosságai. In: A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák.) Piliscsaba 2009. 139–140.

³⁹ Szakács Béla Zsolt: Megjegyzések a korai ciszterci templomok szentélyformáihoz. In: A ciszterci rend i. m. 159–160.

⁴⁰ Soós I.: Képek i. m. 7.

megfigyelései szerint a torony általa feltárt román kori lábazata nem fut neki a nyugati kapu mai, 15. századi kapuszárának, hanem attól mintegy 15–20 centiméterrel távolabb végződik, azt sugallva, hogy eredetileg szélesebb bejáratot övezett.⁴¹ Azt gondolhatjuk, hogy még egy béllet sor övezte a belső kapukeretet. Erre utal a két, a toronyfalba befalazott kapubélletdarab (4/3. és 4. kép). Ennél a kapurekonstrukciónál igen sok a kérdőjel. A méretek egyeznek, az egész elképzelhető, de a timpanon stíluskritikai elemzése az építkezésnél korábbi készítésre utal. Kérdés, hogy ki lehetett a Krisztus előtt térdeplő, félig készen fennmaradt mellékalak? Eredeti publikációnkban, amikor nem gondolkoztunk nívósabb plébániatemplomról, kényszerűségből a ciszterci monostor nyugati kapujába helyeztük a timpanont, és úgy véltük, hogy a mellékalak nem a donátor, hanem egy imádkozó szerzetes.⁴² Akkor is problémás volt, mert a ciszterci rend szigorú Szent Bernát-i előírásai elleneztek az alakos ábrázolást, bár a 13. század harmincas éveitől kezdve elég sok példát találtunk a szigorú elvek megszegésére, alakos ábrázolásokra.⁴³ Az is elképzelhetetlen, hogy az igényes ciszterci kőfaragók egy félig kész timpanont helyeztek volna a gondos kőfaragó munkával épített ciszterci templom kapujába, ami egy 1699-ből fennmaradt leírás szerint igen díszes volt.⁴⁴ Inkább az a valószínű, hogy talán még a tatárjárás előtt a ciszterci műhely által megkezdett, de be nem fejezett timpanont a plébániatemplom nyugati kapujába építették be a 13. századi újjáépítéskor. A késő gótikus átépítéskor szedhették ki a kapuívából és a törött középső darabot elhelyezték a plébániához tartozó iskolamesteri ház támpillérébe.

A 13. századi torony alján, mint említettük, megmaradt a bordás keresztboltozat. A toronyaljából egy 9 méter széles hajóba léphettünk (belső szélessége 7 méter lehetett). A 13. századi hajó 20–23 méter hosszú lehetett, déli falában három – esetleg négy – félköríves, rézsús ablak nyílt. Nem tudjuk, volt-e délen is kapuja, és milyen volt a szentélye: félköríves (?) vagy egyenes záródású (?) vagy esetleg már ez is sokszögzáródású, mint a ciszterci monostortemplomé, amellyel egy időben épült. A megtalált építészeti tagozatok és a sarkantyús borda alapján arra is gondolhatunk, hogy nemcsak a szentély, hanem a hajó is boltozva volt. A torony déli sarkán és mellette a déli hajófalnál megmaradt támpillérek alátámasztják ezt a feltételezést. Mindenképpen egy igényes, a ciszterci műhely faragványaival ékesített templom lehetett. Azt, hogy az 1265-ben idekerült Rátót nemzetségnek volt-e szerepe az építkezésben (esetleg annak vége felé), nem tudjuk. Az biztos, hogy a 13. századi román templom északi oldalára ők építették a kétszintes hatszögletű kápolnát. A ciszterci rend szigorú szabályai nem tették lehetővé, hogy világi személy a templomba temetkezzen, kivéve, ha király volt az alapító kegyúr. Ezért építették a Rátótok a család számára egy külön kápolnát a

⁴¹ *Deák J.*: Konzerválni vagy újjávarázsolni? i. m. 181.

⁴² *Valter I.*: A pásztói román kori timpanon i. m. 203.

⁴³ *Valter I.*: A pásztói román kori timpanon i. m. 204–205.

⁴⁴ *Békefi R.*: A pásztói apátság i. m. 1898. 54–55.

plébániatemplom mellé. Az alsó részben temetkeztek, nem földbeásott sírokba, hanem szarkofágszerű kő sírba, a felső szinten miséztek a halottakért. Az alsó térbe vezető lépcsőlejárát déli falához osszáríumot építettek, ahol összegyűjtötték a templom körüli temetőből felszedett sírok csontjait. A kápolna Szent László tiszteletére volt szentelve, és az 1500-as évek elején bontották le felső szintjét egy kápolna (?) vagy sekrestye (?) építések⁴⁵ (1. kép).

A 2010–2011-ben történt tatarozás jellegű felújításkor Deák Jenő, kőszobrász restaurátor megfigyelései, a helyszíni konzultációk és a történeti források összevetése alapján új adatokat nyertünk a pásztói Szent Lőrinc-templom 13. század közepi–végi késő román korszakáról.

⁴⁵ *Valter I.*: Mezővárosi kutatások i. m. 17–31.

Socialia

Birtokok, falvak, polgárok

Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon

Az utóbbi évtizedek történeti kutatása behatóan foglalkozott a magyar államalapítás korának államszervezetével, s ezen belül is a korai királyi vármegyék és az azokhoz kapcsolódó (vagy épp azoktól független) várispánságok kérdésével.¹ Az ezek központjaként szolgáló erősségek régészeti kutatása is jelentős eredményekkel járt, eddig a Kárpát-medence közel 40 ide sorolható korai várában folyt, újabban már nagyobb felületekre is kiterjedő feltárás. Ezen, ún. ispánsági várak kronológiája, a védvonalaik többségét alkotó jellegzetes fa-föld szerkezetű sáncok kora, eredete, formája és tipológiája, a kőépítkezések kezdete ugyan még vitatott, de már egyre több általánosítható megállapítás fogalmazódik meg róluk a szakirodalomban.²

Figyelmet érdemel ugyanakkor az a tény, hogy a korai vármegyék településhálózatának megoszlása koránt sem volt egyenletes. A sűrűbben lakott alföldi és dombvidéki részekhez hatalmas, gyéren betelepült erdőségek tartoztak, főleg a Kárpát-medence északi és keleti, de néhol még központi vidékein is. Ebből következik, hogy itt a korai megyehálózatot térképen ábrázolni kívánó kutatók csak ritkán vállalkoztak biztos vonalak meghúzására.³

A történeti irodalom megállapításai szerint az utóbbi, általában hegyvidéki területeket már a 11. században az uralkodó vonta közvetlen fennhatósága alá, királyi magánbirtokokat, erdőuradalmakat alakítva itt ki. Később, a 12. század folyamán, a folyamatos betelepülés és más birtokosok területszerzései, azaz a birtokszervezet differenciálódása eredményeképpen egy speciális, köztes helyzet ala-

¹ A kérdéshez máig alapvető *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988., az újabb irodalomból pedig kiemelendő *Zsoldos Attila*: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István, Karlinszky Balázs. (A Veszprémi Megyei Levéltár kiadványai 22.) Veszprém 2010. 299–318.

² A kérdéskör legutóbbi, nagy ívű összefoglalását l. *Bóna István*: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.² Újabban a Kárpát-medence 38 korai várának kutatási eredményeit összegezte *Mordovin Maxim*: A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. Doktori értekezés, kézirat. Bp. 2010. Kiemelendő a borsodi ispáni vár Wolf Mária vezette feltárása, l. *Wolf Mária*: Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 323–328., ahol a szerző utal megjelenés előtt álló monográfiájára.

³ Jó példa erre *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 518. nyitott térképe.

kult ki, amely szükségessé tette egy új igazgatási forma létrejöttét. Így alakultak ki az ún. erdőispánságok – a modern történetírás ezzel a névvel illeti az egy-egy korábbi megye területéről leváló, ekkor még döntően a királyi birtoklás által meghatározott területi egységeket –, melyek azután legkésőbb a 13. század végén – 14. század elején vagy ismét beolvasztották egy-egy korábbi vármegyébe, vagy önálló megyévé fejlődtek.⁴

A kutatás mindeddig csupán érintette az erdőispánságok területén felépült – már itt hangsúlyoznom kell – kővárak kérdését, így azok időrendjét és funkcióját, s alig tárgyalta a régészeti források szerepét mindezek megítélésében. A történeti munkák általában csak azt hangsúlyozták, hogy e területeken alapvetően másodlagos jelenségnek tekinthető a királyi várak megjelenése, s építésüket ritkán helyezték a 13. század közepe elé.⁵ Nem fordított azonban különösebb figyelmet e várakra a régészeti-építészeti megközelítésű várkutatás sem, annak ellenére, hogy az ebből a szempontból különösen jelentős Szlovákiában számos jelentős feltárássra került sor az elmúlt évtizedekben. Dolgozatunkban most e kérdéskör vázlatos áttekintésére teszünk kísérletet, hangsúlyosan régészeti megközelítésben, nem annyira egy átfogó értékelés, mint inkább a problémafelvetés igényével.

Bár a királyi erdőuradalom és az erdőispánságok kérdésével közel másfél évszázada foglalkozik a magyar történettudomány,⁶ mindeddig átfogó elemzés, sőt térképes rekonstrukció sem készült ezen földrajzi egységek – Bakony, Pilis, Zólyom, Torna, Szepes, Sáros, Patak, Bereg, Ugocsa, Erdőd, esetleg Szilágy – pontosabb, vagy akár lehetséges kiterjedéséről. (I. kép) Általánosan elfogadott ugyanakkor, hogy a forrásokban általában *predium* (vagy néha csupán „erdő”, vö. *silva Pelys*) néven megjelenő korai királyi erdőbirtokok élén a *procurator* állt, aki irányította a talán tízes-százaz szervezetbe osztott szolgáltatónépek (erdő- és vízóvók, vadászok, halászok, darócok, pecérek) munkáját. Utóbbiak tehát egy korai erdő- és vadgazdálkodás személyzetét alkották, az előzőekben felsorolt területek ennek megfelelően a középkor legfontosabb királyi vadászterületeinek számítottak.

Egyetértés uralkodik abban is, hogy mindezekből (egy korántsem egységes fejlődés révén) alakultak ki – legkésőbb a 12. század végére – a *comitatus*, *districus*, *provincia* megnevezéssel illetett erdőispánságok, s itt számos helyen még sokáig megmaradt a királyi erdőóvók és vadászok szervezete. E területi egységek élén már a *comes* állt, de a királyi vármegyék esetében ismert várispánságok jellegzetes elemei nem, vagy csak töredékesen alakultak ki. Lényegében egy, a korai

⁴ *Magyar Eszter*: Erdőispánság. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 194–195.

⁵ L. többek között Györfy, Földr. I. 45.; *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 377.; *Szács Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle* 35. (1993) 27–32.; *Zsoldos Attila*: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája. I/2. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 41.

⁶ *Pesti Frigyes*: A bakonyi erdőispánság. *Századok* 10. (1876) 296–305., továbbá a kérdéshez máig alapvető *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

Régészeti adataink is töredékesek, a bakonyi Zirc 1060-ban már állt, 1182-ben a cisztercieknek juttatott udvarházáról az itt végzett ásások ellenére csak annyi valószínűsíthető, hogy egy templom is tartozott hozzá.⁹ Sárospatak esetében még az itt feltárt rotunda funkciója is vitatott, az udvarház helye vonatkozásában csak feltevések ismertek.¹⁰ Pilis királyi erdőbirtokának korai központját több helyen is keresték. Győrffy György a későbbi szentkereszti ciszterci apátság helyére valószínűsítette, ahol Gerevich László ásatai során még 1184 előttre keltezhető, minden bizonnyal egy korai templomhoz köthető kőfaragványok, továbbá még nem tisztázott épületmaradványok kerültek elő.¹¹ Zsoldos Attila inkább Dömösre gondolt, ahol a Béla-ág 11. századi *allodium*ának tartozéka lehetett az 1107 körül alapított prépostság magjában ugyancsak Gerevich László által megfigyelt lakóépület, s egy korai templom léte itt sem kizárt.¹² Szerepét Zsoldos szerint Visegrád vette volna át a 12. században,¹³ bár az eddig közzétett régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy az András-ág itt feltételezhető korai udvarháza – melynek viszonya a csupán egy alkalommal, 1009-ben említett ispáni központhoz ugyancsak kérdéses – ekkor már aligha állt.¹⁴ Egy, pontosan nem azonosítható visegrádi királyi kápolna ugyan *exempta parochiaként* tűnik fel később, de ma még eldönthetetlen, hol lakhatott az először 1225-ben említett pili-

⁹ Nagy László 1942–43. évi ásatairól *Koppány Tibor*: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 11. (1972) 139–147. Az újabb, 1982. évi kutatásokról *Kralovánszky Alán*: A veszprémi és a zirci templomok kutatásának újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időserű feladatai. Szerk. Fodor István, Selmeczi László. Bp. 1985. 356–362.

¹⁰ *Szűcs J.*: Sárospatak i. m.; *Gervers-Molnár Veronika*: A középkori Magyarország rotundái. (Művészettörténeti füzetek 4.) Bp. 1972. 28–29.; *Ladányi Erzsébet*: A „Bodrog-parti Athén” kezdeteiről. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 191–198.

¹¹ Győrffy, Földr. IV. 583., 693. Az 1967–1982 közötti ásatokra *László Gerevich*: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37. (1985) 111–114. A kérdéshez legújabbban *Benkő Elek*: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 401–419.

¹² *Zsoldos A.*: Pest megye i. m. 40–41. Az 1971–1980 közötti kutatott prépostságra *László Gerevich*: The Royal Court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 35. (1983) 385–409.

¹³ *Zsoldos A.*: Visegrád vármegye i. m. 17–21.; *Zsoldos A.*: Pest megye i. m. 40–41. Újabb azonban már úgy fogalmazott, miszerint a királyi uradalom központja a prépostság megalapítása után „kerülhetett át abba a királyi udvarházba, ahol III. Béla 1184-ben ciszterci monostort alapított”. – *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. 180.

¹⁴ A korai visegrádi építményeket illetően legutóbb I. *Szöke Máttyás*: Visegrád koraközépkori vára. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, régészeti és művészeti tanulmányok. Szerk. Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 363–364., az udvarházra vonatkozóan pedig Győrffy, Földr. IV. 710.; *Altmann Júlia* – *Biczó Piroska* – *Buzás Gergely* – *Siklósi Gyula* – *Végh András*: Medium regni. Bp. 1996. 118.

si ispán. Mindenesetre ezen kívül a környéken még több későbbi pálos kolostor helyén is számolhatunk uralkodói udvarházzal.¹⁵

A további hipotézisek már a korai Hont és Bars vármegyék északi részén kialakult, kezdetben hatalmas területet magába foglaló, majd több vármegyére bomló zólyomi királyi uradalom/erdőispánság első központjára vonatkoznak, melynek első ispánját 1222-ből ismerjük.¹⁶ A vidék rendszeres uralkodói látogatások helyszínéként ismert, Szűcs Jenő Zólyomot IV. Béla egyik székhelyének tartja.¹⁷ Hogy azonban pontosabban hol szállhatott itt meg az uralkodó, az írott források alapján korántsem egyértelmű, hiszen azok nem adnak meg közelebbi topográfiai támpontokat.

Alexander Ruttkey udvarháznak tekinti, mások az Anonymus említette korai Zólyom várával azonosítják azt a mai városmagtól 1 km-re délre, alacsonyabb dombháton fekvő Motová vagy Priekopa néven ismert, ma már teljesen beépített erősséget, ahol a Marta Macelová által vezetett ásatások több, egymást követő, különböző sánc létét valószínűsítették, de egy habarcsos kőszerkezet is megfigyelhető volt.¹⁸ Ugyanakkor a 14. századi várkastély udvarában is feltárt Štefania Schönweitzova egy, a 13. század közepe elé keltezett s újabban a Szent Miklós kápolnával azonosított templommaradványt, mely ugyancsak tartozhatott egy királyi udvarházhoz.¹⁹

Ezzel el is érkeztünk a vár és az udvarház megkülönböztetésének/elkülönítésének problémájához, pontosabban ahhoz a kérdéshez, hogy az erdőispánságok területén várak is épültek. A legjelentősebb korai zólyomi épületegyüttes ugyanis az utóbb tárgyalt objektumoktól délnyugatra elhelyezkedő, két részre tagolódó hatalmas Pusztavár (Pustý hrad). Az 571 m magas hegycsúcs hosszan elnyújtott,

¹⁵ *Zsoldos A.*: Pest megye i. m. 41. Visegrád templomaihoz l. még *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 49–50. A pálos kolostorok előzményeire l. Györfly, Földr. IV. 589. Közülük a Pilisszentléleken végzett ásatások sem tudták pontosabban meghatározni az udvarház pontosabb formáját. L. erre legutóbb *Lázár Sarolta*: A pilisszentléleki pálos monostor. In: *Decus solitudinis*. Pálos évszázadok. Szerk. Sarbak Gábor. (Rendtörténeti konferenciák 4/1.) Bp. 2007. 503–514.

¹⁶ *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 378., az ispánokra *Zsoldos A.*: Magyarország i. m. 235–238.

¹⁷ *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 28.

¹⁸ *Ruttkey, A. T.*: Zur frühmittelalterlichen i. m. 409. Fügedi Erik úgy véli, hogy egy, a „királyi uradalom korszakában” tönkrement „zólyomi földvár” említését találjuk meg Anonymusnál: *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 28–29. Kristó Gyula ugyanakkor pontos helymegjelölés nélkül helyezi ugyancsak Anonymus alapján 1210 elé „Zólyom várát”, utalva a felmerült korábbi keltezési lehetőségeire is: *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 377. Az erősségre legutóbb *Marta Macelová*: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolener Beckens. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. J. Henning, A. T. Ruttkey. Bonn 1998. 401.

¹⁹ *Michal Šimkovič – Andrej Fiala*: Zvolen – hrad, tzv. Zvolenský zámok. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dusan Buran. Bratislava 2003. 587–588.; *Mária Lalíková – Martin Mino*: Archeologicko-historická lokalizácia Kostola sv. Mikuláša vo Zvolene. *Archaeologia Historica* 33. (2008) 321–330.; *Michal Šimkovič*: Kostol sv. Mikuláša. In: *Zvolen – monografia mesta*. Eds. Juraj Bebej, Pavol Maliniak, Silvia Čatayová. Zvolen 2013. 106.

450×100 méteres platóját elfoglaló felső- és a hegy keleti pihenőjén kialakított 180×40 méteres alsóvár együttese – a kettőt egy falvonulat kapcsolja össze – már csak méretét tekintve is egyedülálló a középkori Magyar Királyság területén. (2. kép) Míg Szűcs Jenő és Fügedi Erik csak a tatárjárás utáni időszakból számol itt építkezésekkel,²⁰ a felsővárban 1992–2008 között végzett, de még csupán előzetes jelentésekből és rövid összefoglalásokból ismert régészeti feltárásai alapján, kezdeteit már az 1100-as évek utolsó évtizedeiben kereste Vaclav Hanuliak.²¹

Ezt követően azután a 13. század első felében–közepén épült volna ki a felsővár külön védőművekkel valószínűleg nem tagolt, kőből emelt, átlag 2 méter vastag várfala, benne a ma is álló (később toronnyal ellátott) déli kapuval. Ezen belül korábbi kőépítményként csak két, a plató gerince egy-egy természetes kiemelkedésén szabadon álló, egykor talán saját árokkal és fallal övezett, eredetileg átlag 11×11 méteres méretű lakótoronyként meghatározott²² négyzetes épületet tárt fel a kutató. Közülük a déli, később körülköpenyezett, azaz feltehetően újabb szintekkel ellátott²³ építmény lenne a korábbi. A finomabb korhatározás nehézségeit jelzik az eddig közzétett periodizációs alaprajzok között e téren megfigyelhető eltérések. Az mindenesetre aligha vitatható, hogy több építési korsszakkal kell itt számolnunk. Erre utal az is, hogy 1255-ben feltehetően az itt (vagy az alsóvárban?) végzett munkája elismeréseképp részesült uralkodói adományban Bertold mester, királyi kőfaragó.²⁴ Az eddigi közlemények ugyanakkor megegyeznek abban, hogy az erősség északi végében a 13. század végétől – 14. század elejétől szinte önálló egységként épült ki egy kaputoronnyal, lakó- és gazdasági épületekkel ellátott, de már elsősorban Dancs ispán itteni tevékenységéhez (1315–1338) kötött épületegyüttes.²⁵

Az ugyancsak nyújtott ovális alaprajzú alsóvár felépítése a Jan Beljak vezetésével jelenleg is zajló régészeti kutatás eredményei alapján szintén még a 13. századra tehető. Legjelentősebb épületrésze egy közel 20×20 méteres külső méretű,

²⁰ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28.; Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 28–29.

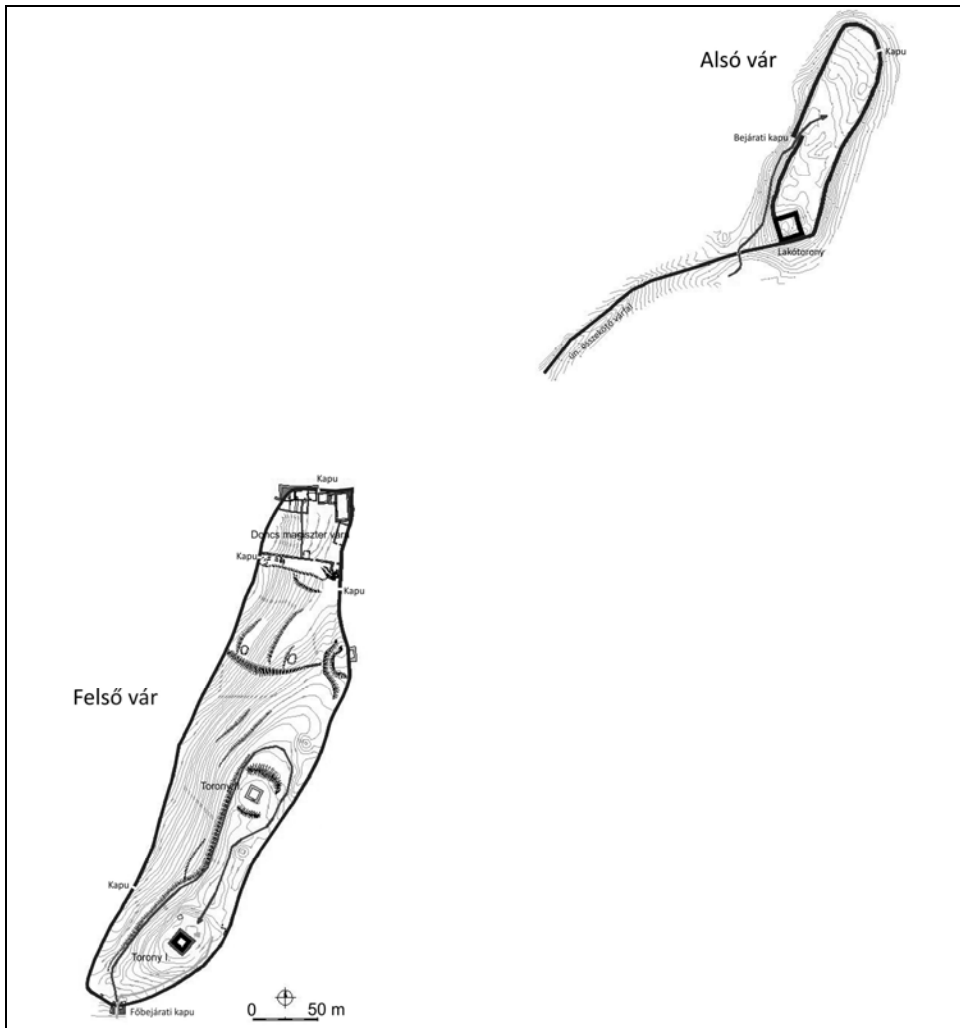
²¹ Az ásatásvezető egyik utolsó összefoglalását, további irodalommal l. *Vaclav Hanuliak: Zvolen – stary Zvolenský hrad, ztv. Pustý hrad*. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dusan Buran. Bratislava 2003. 579. A munkáját folytató kutatócsoport első beszámolóí és összefoglalásai: *Ján Beljak – Pavol Maliniak – Noémi Pažinová: Zvolenský Pustý hrad vo svetle archeologického badania*. *Archaeologia Historica* 36. (2011) 265–278.; *Michal Šimkovic – Ján Beljak – Pavol Maliniak: Zvolenský pustý hrad*. Zvolen 2011.; *Michal Šimkovic – Ján Beljak: Pustý hrad*. In: *Zvolen – monografia mesta* i. m. 111–116.

²² A toronyok lakható volta csupán a kutató/kutatás feltételezése, hiszen falaikból csak a földszint egy-egy csonkja maradt ránk.

²³ Ennek jó párhuzama Trencsén várának legkésőbb 1300 körül kiépült, lakásra alkalmas központi tornya. *Andrej Fiala: Obytná veža Trenčianskeho hradu*. *Pamiatky a príroda* 7. (1977: 2. sz.) 13–15.

²⁴ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28.; Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 29.

²⁵ *Hanuliak, V.:* Zvolen i. m.; újabban *Miroslav Plaček – Martin Bóna: Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007. 247–249.

2. kép. Zólyom (Zvolen) kettős váregyüttese (Belják, J. – Pažinová, N.: A zólyomi Pusztavár i. m. 105.)

a vár(rész) déli végét elfoglaló, talán lakásra is alkalmas, de pusztulása miatt részleteit tekintve ugyancsak kevésbé ismert torony volt. Feltárára került a nyugati bejárati építménye is, a falgyűrűn belül azonban további épületek nem kerültek elő.²⁶

²⁶ L. erre legutóbb Ján Belják – Noémi Pažinová: Die Wüste Burg bei Zvolen/Zólyom (Pust. hrad) in der Mittleren Slowakei. Burgen und Schlösser 53. (2012: 3. sz.) 146–152.; Ján Belják – Michal Šimkovic: Archeologický a architektonicko-historický výskum na Dolnom hrade Pustého hradu vo Zvolene v rokoch 2009–2010. In: Monumentorum Tutela 24. Bratislava 2012. 229–248.; Ján Belják – Noémi Pažinová: A zólyomi Pusztavár régészeti kutatásának eredményei. Castrum 15. (2012: 1–2. sz.) 103–114.

E két várrész egykori funkciója végül is még korántsem tisztázott, s bár az újabb szlovákiai kutatás az uralkodók rendszeres zólyomi tartózkodása kapcsán alapvetően a várral számol,²⁷ az is nyitott kérdés, hogy melyik lehetett ennek pontosabb helyszíne az előzőekben sorra vett lehetőségek közül? Egy megbízható időrend mindenesetre csak a régészeti adatok beható elemzésével állítható fel – addig mindenesetre az sem zárható ki, hogy 1200 körül, majd pedig ezt követően a hegytetőn felépült toronyépület(ek) elsősorban „csak” az uralkodó hatalmát biztosították és nem utolsósorban reprezentálták. A fallal övezett felsővár hatalmas mérete mindenesetre csak a korai ispánsági sánccvárok kiterjedésével vethető össze.

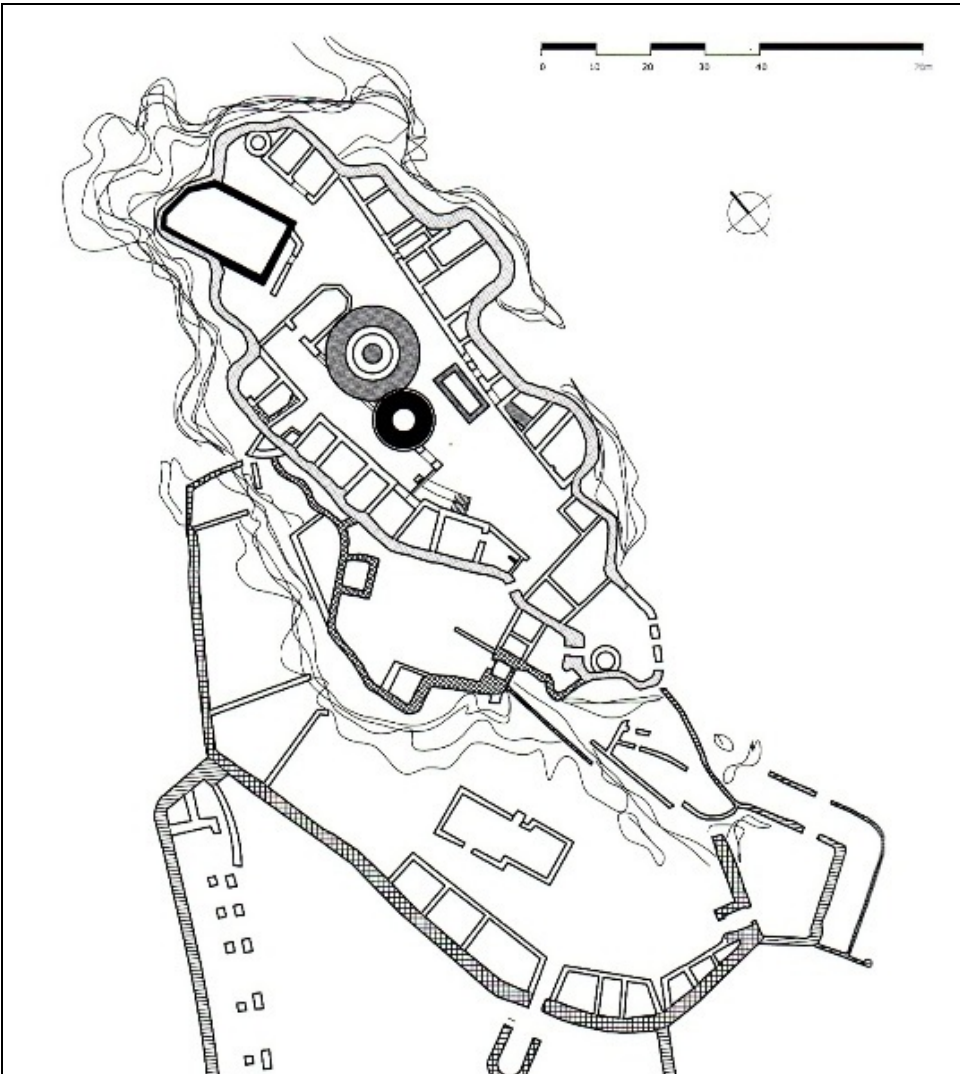
Mérete és topográfiai helyzete miatt közel áll a Pusztavárhoz a középkori Magyar Királyság másik fontos királyi erőssége, Szepesvár (Spišsky hrad) is, az északi országhatár mellett elterülő Szepesség központjában. E terület ugyan nem tartható klasszikus erdőispánságnak, de itt is valószínűsíthető, hogy a korai Gömör illetve Borsod vármegye területéből kiszakadó *silva Zepus* királyi magánuradalomból vált egy hosszabb fejlődés eredményeképpen – a várszerkezet bizonyos elemeinek meglétével – vármegyévé. Helyzetét jelentősen befolyásolta a 12. századi szász betelepülés és a jelentős egyházi központ, a szepeshelyi prépostság megalapítása. Első ispánja – az elkel Ampold fia Dénes tárnokmester, egyúttal a borsodi és az újhelyi ispáni tisztség viselje is – 1216-ból adatolt. Az itt feltételezhető királyi magánuradalmat és vele a megye feletti joghatóságot Zsoldos Attila véleménye szerint már az 1216 és 1226 közötti halicsi királysága idején megkaphatta apjától Kálmán herceg, II. András fia. Itteni birtoklása 1229-től biztosan igazolható, s egészen 1241-ben bekövetkezett haláláig tarthatott. A terület 1279–80-ban Erzsébet özvegy királyné kormányzata alá tartozott.²⁸

Magának Szepesvárnak az építése ugyanakkor az 1969 és 1978 között itt folytatott nagyléptékű régészeti kutatások vezetői, Adrian Vallašek és Andrej Fiala szerint már jóval meg is előzhette a vármegye megszervezését. Ők ugyanis az erősség néhány építményét – elsősorban tipológiai alapon – már az 1100-as évek első feléből eredeztetik. (3. kép) Véleményük szerint a 12. századi épületek közé tartozna egy, a 634 méter magas hegytető szabálytalan ovális formájú, 60×150 méteres kiterjedésű platója közepén feltételezett közel 20 méter átmérőjű középpilléres, kerek torony, melynek alsó részét az építmény pusztulása után ciszternává alakították volna át. A kutatás egy része ugyanakkor ezt eleve vízgyűjtőként épített objektumnak tekinti, és nem látja bizonyítottnak egy ilyen monumentális építmény egykori meglétét.²⁹

²⁷ *Michal Šimkovic – Ján Beljak – Pavol Maliniak*: Zvolenský pustý hrad i. m.

²⁸ *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 393.; *Zsoldos Attila*: Szepes megye kialakulása. Történeti Szemle 43. (2001) 25–29. utalással az alább ismertetendő régészeti megállapításokra. Újabbán l. *Zsoldos A.*: Magyarország i. m. 205–206.

²⁹ *Andrej Fiala – Andrej Vallašek – Gabriel Lukáč*: Spišský hrad. Martin 1988.; *Michal Šivka – Adrián Vallašek*: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991. 234–243.; *Michal Šivka*: Die Entwicklung des Burgbaues in der Ostslowakei. In: Várak a 13. században. Castrum

3. kép. Szepesvár (Spišský hrad). A vármag alaprajza a legkorábbi épületrészek feltüntetésével
(Šimkovič, M. – Fiala, A.: Spišský hrad i. m. 604.)

Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 86–93.; *Feld István*: Szepesvár. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 636. Újabb felmerült a feltételezett szabadon álló torony *curinként* való értelmezése is. *Ruttka, A. T.*: Zur frühmittelalterlichen i. m. 409.

A vár azonban további jelentős, ma is magasan álló korai épületrészekkel rendelkezik. Általánosan elfogadottnak tűnik ugyanis, hogy még a 13. század első harmadában megépült a plató sziklaperemének formáját követő s ezért szabálytalan, törtvonalú alaprajzot mutató várfal a délen elhelyezkedő kapuval. Ezzel egyidős lenne az említett ciszterna mellett, részben annak falazatára ráépült – magasan elhelyezett bejárata, nagyobb ablakok, fűtőberendezés és árnyékszék hiánya alapján –, minden bizonnyal csupán védelmi funkciót betöltő, közel 10 méteres átmérőjű, ma is nagyrészt eredeti magasságában álló, ötszintes kerek torony, a várúr hatalmának látványos szimbóluma.³⁰ Végül ugyanekkor készült volna el az északnyugati sarokban a téglalap alaprajzú, háromszintes, szintenként talán csak egy-egy, belső oszlopsorral tagolt nagytermet magába foglaló lakóépület.³¹ Ez utóbbi – úgy 22×12 méteres alapterületével, mint részleteivel, elsősorban koragótikus, bimbós fejezetű ikerablakaival – egyedülálló a korszak hazai világi építészetében. Nem meglepő tehát, hogy a vár kiépítését a szlovák kutatás II. András fia, Kálmán herceg személyével hozza kapcsolatba, őt tartva a palotaépület építetőjének is.³² A fallal övezett központi torony és lakóépület együttese ugyan a korszak közép-európai várépítészete alaptípusának tekinthető, de az azokban megfogalmazódó építészeti színvonal mai ismereteink szerint messze meghaladta még egy előkelő származású királyi ispán igényeit is, így aligha köthető mind-az az említett Dénes tárnokmester személyéhez.³³

A vár kutatói – kiindulva megfigyeléseikből és IV. Béla 1249. évi, a várat és királyi várnagyát először említő építési engedélye szövegéből – a 13. század közepén a szepesi prépost egy önálló építészeti egységet eredményező várbővítésével számolnak a nyugati, bejárati oldal előtt. Itt egy torony formájú lakóépület, valamint (már a nyugati várfalon belül, a késő középkori épületszárny helyén azonosított) kápolna és kaputorony épült volna fel. A várban folytatott régészeti kutatások eredményeinek monografikus feldolgozására azonban mindeddig nem került sor.³⁴

³⁰ A huzamosabb lakásra nem alkalmas toronyépítményekre alkalmazta Gerő László az „öregtorony” fogalmát, melynek német megfelelője a „Bergfried” – a szepesi torony kétségtelenül ezen épülettípus egy korai képviselje. A terminológiai kérdésekre legújabban I. *Bozóki Lajos*: Pest megye II. Visegrád alsó- és felsővár. (Lapidarium Hungaricum 8.) Bp. 2012. 19–22.

³¹ Újabban az 1230-as évekre keltezi *Magdaléna Janovska*: Spišský hrad – výsledky nových výskumov (so zameraním na stavebný vývoj v stredoveku). In: Monumentorum Tutela 24. Bratislava 2012. 287.

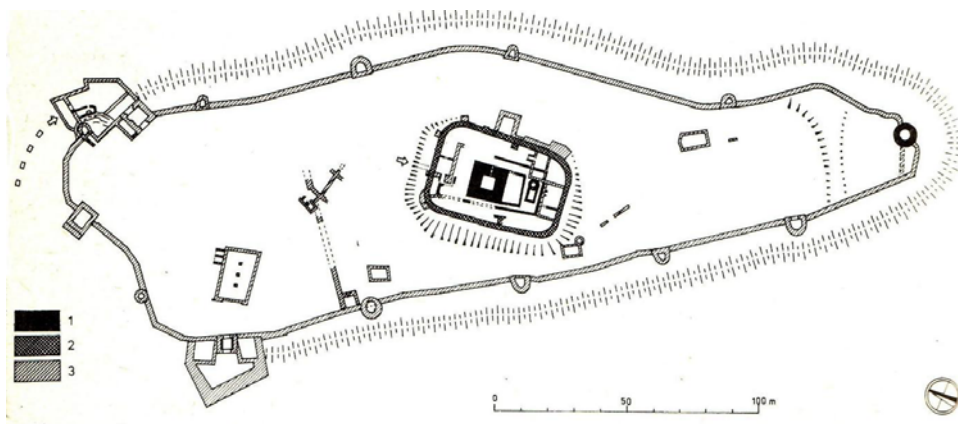
³² Legutóbb *Nataša Procházková*: Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241. In: Terra Scepusiensis. Levoca–Wrocław 2003. 243–249.

³³ Királyi udvarházról nem rendelkezünk adatokkal a Szepességből. A szepesi ispánokra I. *Zsoldos A.*: Szepes i. m. 25.; *Zsoldos A.*: Magyarország i. m. 205–206.

³⁴ Az újabb irodalomból I. még *Michal Šimkovic – Andrej Fiala*: Spišský hrad. In: Gotika. Dejiny slovenského vytvarného umenia. Ed. Dusan Bura. Bratislava 2003. 604–605.; *Plaček, M. – Bóna, M.*: Encyklopédia i. m. 272–275. A vár egyik legutóbbi, értelmezett alaprajza *Peter Bednár*: Die Widerspiegelung der Burgfunktion in Bauformen des 9–14. Jahrhunderts auf dem Gebiet der Slowakei. In: Burg und Funktion. Hrsg. Martin Krenn, Alexandra Krenn-Leeb. (Castrum Bene 8.) Wien 2006. 81–95.

Az újabban, 2007 és 2008 között Magdaléna Janovská által folytatott építészettörténeti kutatások eddig közzétett eredményei ezt még nem pótolják, bár két-sékvül figyelemre méltó a hatalmas kiterjedésű külső vár két toronyépítményének írott és dendrokronológiai adatok alapján még a 13. század második felére való keltezése.³⁵ Így nem csupán a lakóépület részleteinek értékelése – ezen belül az említett ablakok műrészleteinek beható stíluskritikai elemzése – hiányzik, de nincs mód az itt vázolt építéstörténeti koncepció érdemi kritikai elemzésére sem.

Az Újvár vármegye északi részén fekvő királyi uradalomból létrejött, önálló vármegyévé még később alakuló Sáros erdőispánsága és annak névadó vára (Šarišsky hrad) esetében nem számol az eddigi történeti kutatás tatárjárás előtti előzményekkel. A sárosi ispánt 1247 előtt, magát a várat és a *comitatust* 1262-ben említi először írott forrás.³⁶ Az 1972–1981 között itt folytatott régészeti kutatások vezetője, Michal Slivka eddig közzétett megfigyelései szerint az 570 méter magas hegy nagy kiterjedésű lapos platójának csupán kisebb, középső részét foglalta el a véleménye alapján IV. Béla alapításának tartható, alig 20×35 méteres alapterületű vármag. Ezt egy téglalap alaprajzú várfallal övezett, különösen vastag (4,5 méter) falú, 13×13 méteres külső méretű masszív torony és annak kisebb déli bővítése alkotta.³⁷ (4. kép)

4. kép. Sáros vára (Šarišsky hrad) a korai vármaggal (Slivka, M.–Vallašek, A.: Hrady a hrádky i. m. 226.)

³⁵ Sajnos a közzétett dokumentáció, részben a rajzok mérete miatt, nehezen követhető. Janovská, M.: Spišský hrad i. m. 279–298. A legújabb levéltári kutatások eredményeit l. Vladimír Olejník: Najnovšie archívne výskumy k stavebnému vývoju Spišského hradu. In: Monumentorum Tutela 24. Bratislava 2012. 299–316.

³⁶ Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 407–408.; Györffy, Földr. I. 47.; Zsoldos A.: Magyarország i. m. 188–189., továbbá Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 28., 177., utóbbi helyen egy ismeretlen helyen állt sárosi királyi kúria feltételezésével.

³⁷ Slivka, M.: Die Entwicklung i. m. 88.; Slivka, M. – Vallašek, A.: Hrady a hrádky i. m. 222–227.

Esetleges előzményeiről nem kerültek közzétételre pontosabb adatok, s az sem világos, miért tételezi fel az újabb kutatás,³⁸ hogy a jellegzetesen centrális elhelyezésű torony korábbi lenne e vármag további épületrészeinél. Részletesebb feldolgozás hiányában az sem egyértelmű, mennyire lehetett alkalmas tényleges lakófunkciók ellátására maga az egyébként szepesi kerek építményhez hasonlóan zárt jellegű torony vagy annak a bővítése? Itt csak a 14. század elején készülhetett el egy újabb, valamivel nagyobb területet magába foglaló, külső szikla-árokkaal erősített védőfal.³⁹

Biztosan IV. Béla idejében épülhetett fel az általunk tárgyalandó legészakibb (s egyúttal legmagasabb) fekvésű vár, Liptónagyvár (Liptovský hrad), a zólyomi erdőispánságból kivált s később ugyancsak megyévé fejlődött lip-tói kerület erőssége. Az 1000 méter magas hegycsúcson emelt épület Vaclav Hanuliak által az 1980-as években folytatott – közel teljes – feltárása megerősítette az írott forrásokból (a lip-tói comest 1249-ben, a lip-tói „új várat” 1262-ben említi először oklevél, a vár építése 1267-ben még folyt⁴⁰) levonható következtetéseket, miszerint az uralkodó ezt az erősséget is csak 1250 után emeltethette. Az ásató megfigyelései alapján a vármag szabálytalan háromszög alaprajzú formáját két, valószínűleg egymást közvetlenül követő 13. századi építési periódusban nyerhette el. (5. kép) A 40×40 méteres épület legmagasabb részén egy közel 4 méteres vastagságú, a korai várkapuval áttört nyugati, vastag „pajzsfalhoz” csatlakozó torony- illetve lakóépület emelkedett, mellette vízgyűjtő helyezkedett el. A későbbi eredetű alsóvár területén annak még a 13. századból eredeztetett palánk-előzményét is részben megtalálták.⁴¹

Itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy e két utóbbi vár úgy mérete, mint jellege, elrendezése és részletei vonatkozásában sokkal közelebb állt a korszak egyre nagyobb számban épülő magánváraihoz, mint a zólyomi Pusztavár vagy Szepes előzőekben tárgyalt királyi erősségeihez.⁴² Mindez részben vonatkozik a legismertebb, ugyancsak a tatárjárás után emelt erdőispánsági várra is, amely azonban már a királyság központi részén található.

Mint már korábban láttuk, a pilisi királyi erdőuralom illetve a 1225-ből adatolt pilisi ispán székhelyéről csak feltevésekkel rendelkezünk. Ugyanakkor a Dunapartján, a Sibrik-domb késő római erősségével azonosított 11. századi erősség

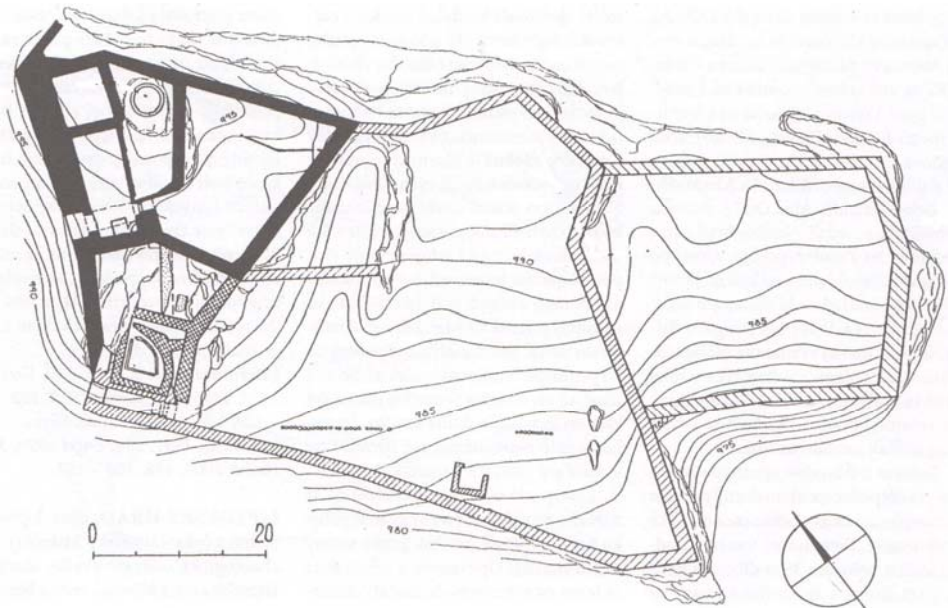
³⁸ *Martin Bóna*: Šarišsky hrad. In: Gotika. Dejiny slovenského vytvarného umenia. Ed. Dusan Buran. Bratislava 2003. 577–578. Egy újabb, de csupán szondázó kutatás a plató peremén futó várfalat is a 13. század közepére valószínűsíti: *Marian Uličný – Peter Harčar*: Archeologický výskum veže č. 9. na hrade Šariš. In: Monumentorum Tutela 24. Bratislava 2012. 317–334.

³⁹ L. még *Plaček, M. – Bóna, M.*: Encyklopédia i. m. 286–288.

⁴⁰ *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 380.; Györfly, Földr. IV. 73–74.

⁴¹ *Vaclav Hanuliak*: Historický vývoj hradu Liptov. Liptov 8. (1985) 101–131.; *Plaček, M. – Bóna, M.*: Encyklopédia i. m. 185–187.

⁴² Ez a tény jól jelzi a problémát, mivel kell számolnia a kutatónak, ha egy vár ismeretlen építetőjét csupán tipológiai alapon, párhuzamok felhasználásával kísérel meg meghatározni. A 13. század magánváraira l. *Feld István*: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014) 351–386.

5. kép. Liptónagyvár (Liptovský hrad). A vár alaprajza a korai épületmaggal.
(Pláček, M. – Bóna, M.: Encyklopédia i. m. 186.)

felett emelkedő 330 méter magas hegycsúcson emelt fellegvárra és a folyóparti alsóvárra tagolódó s a kettőt összekötő völgyzárófallal épített visegrádi várról tudjuk, hogy *cum comitatu et districtu de Pelis*, azaz a pilisi ispánsággal és kerülettel együtt, a királyi javak feletti teljes rendelkezés lehetőségével⁴³ kapta meg Mária királyné az 1259-ben kiállított királyi oklevél szerint férjétől, IV. Bélától.

A történeti-régészeti irodalomban eddig számos álláspont fogalmazódott meg e várépítkezés pontosabb időpontjáról és közvetlen céljáról. Az említett dokumentum azon megfogalmazása alapján, miszerint a vár szükség esetén *refugium*ként kellett, hogy szolgáljon a Nyulak-szigeti domonkos apácakolostor lakói számára, az írott forrásokban először 1255-ben feltűnő⁴⁴ erősség építésének kezdeteit történetének monográfusa, Iván László a mai Margitszigeten álló épületegyüttes építéstörténetével kísérelte meg összekapcsolni.⁴⁵ Úgy véljük azonban, hogy

⁴³ Iván László: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004. 17.

⁴⁴ Iván L.: A visegrádi vár i. m. 211. 2. jegyz.

⁴⁵ Mária királyné, aki a király 1259. évi adománylevelének tanúsága szerint az építkezés tényleges finanszírozója volt, 1251-ben már mindenestre oklevelet állíttatott ki Visegrádon. L. Iván L.: A visegrádi vár i. m. 17., hivatkozva Zsoldos A.: Visegrád i. m. hasonló véleményére. Ugyanakkor természetesen az sem zárható ki, hogy a kolostor és a vár építése párhuzamosan zajlott, vö. Szőke Máttyás – Buzás Gergely: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 121. Buzás Gergely újabban az építkezések kezdeteit feltételelesen 1249-re helyezi. Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: A tatárjárás 1241–1242. Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Bp. 2007. 113.

IV. Béla okleveleinek akár az apácák, akár az özvegyek és árvák védelmére, akár a Duna vonalának várakkal való erősítésére vonatkozó kitételeit inkább toposzként kell értelmeznünk. Emellett az is egysíkúnak tűnik, ha a visegrádi vár kiépítését csupán a király tatárjárást követő, történeti közhelynek számító várépítési programjával hozzuk összefüggésbe, s csak stratégiai-katonai szempontok szerint értékeljük.⁴⁶ Ezért azt sem látjuk indokoltnak, hogy a váregyüttes formai kialakítását alapvetően egy északkeletről várt (újabb tatár) támadással magyarázzuk.⁴⁷ Inkább Visegrád esetében is a királyi családi, magánbirtok várral történő megerősítéséről, új igazgatási központ kialakításáról lehetett szó. Fülöp pilisi ispán 1258-ban már bizonyára a várban székelt, s 1285-től már forrásokkal is igazolható az utóbbi tisztség összekapcsolódása a várnagyi tisztséggel. A királyné ugyan jogot kapott a vár eladományozására is, azonban 1264-től már ismét az erősség közvetlen királyi birtoklását igazolják a rendelkezésünkre álló írott adatok. Az 1280-as években ugyan rövid időre helyreállt a királyné és az ispánság közötti kapcsolat, azonban rendszeresebb királyi tartózkodásra utalnak az itt kiállított, ugyan nem különösen nagyszámú oklevelek.⁴⁸

A várral foglalkozó kiterjedt szakirodalom előszeretettel tárgyalta azt a kérdést, hogy a váregyüttes melyik részére vonatkoznak az ismert okleveles adatok. Véleményünk szerint itt a régészeti megfigyelések bírnak döntő jelentőséggel. Az alsóvár kaputornyának építési rétegében talált IV. Béla denár mindenképpen a vitathatatlanul összefüggő várrendszer egésze 13. századi közepén történt felépítése mellett szól. Ezt támasztják alá a mindkét várrészből ismert, párhuzamaik alapján egyformán 1250–1265 közé helyezhető műrészletek is.⁴⁹ Hogy a rendszer tényleges kiépítése a fellegrárral kezdődött, az mindenképp logikusnak tűnik,

⁴⁶ Iván László a királyi oklevelek megfogalmazásait szó szerint értelmezve a fellegrárat alapvetően menedékhelynek tartotta, melyet (más várakkal ugyan össze nem hasonlított) mérete alapján alkalmasnak is vélt nagyobb számú apáca és más menedékkérő elhelyezésére. Ennek némiképp ellene mond s így előfeltevését gyengíti az a hipotézise, hogy Mária királyné az ország „egyik jelentékeny” erődítménye alapítása során még nem számolt volna a dominikák esetleges befogadásával: *Iván L.*: A visegrádi vár i. m. 17–18.

⁴⁷ Buzás Gergely az alsóvár építészeti formáját nem csupán a szárazföldi és a vízi út ellenőrzésének általános szándékával magyarázta. A lakótorony lépcsőfeljáratának elhelyezését és egy déli kaputorony hiányát úgy értelmezte, hogy a várépítők kifejezetten kelet-északkelet, azaz a Sibrikdomb felől várták a (tatár) támadást – ez véleményünk szerint azonban egy meglehetősen rövid távú, direkt szemléletre utalna, melyet a kutató is csak az építkezések kezdetére valószínűsített: *Buzás G.*: Visegrád i. m. 114. A torony északra néz, 8 m vastag tömör „sarkantyúját” az alsóvár legutóbbi kutatója is a közeli Sibrik-dombon felállítható ostromgépek elleni védekezéssel magyarázza: *Bozóki Lajos*: Adatok a visegrádi alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez. Műemlékvédelem 39. (1995) 83. L. továbbá mindehhez *Bozóki L.*: Pest megye i. m. 18.

⁴⁸ *Zsoldos A.*: Pest megye i. m. 41–42.; *Iván L.*: A visegrádi vár i. m. 18.

⁴⁹ L. erre *Iván L.*: A visegrádi vár i. m. 17., részletes irodalommal; *Szöke M.* – *Buzás G.*: A visegrádi Alsóvár i. m. 122.; *Buzás G.*: Visegrád i. m. 113.; *Bozóki L.*: Adatok i. m. 82–83. (ahol a szerző Dercsényi Dezsőnek az alsóvár lakótornya oszlopfejezeteivel kapcsolatos korábbi stíluskritikai elképzeléseire is utal); *Bozóki Lajos*: Lakótornyok és késő középkori toronypaloták. Műemlékvédelmi Szemle 6. (1996: 1. sz.) 5–24.

de azzal párhuzamosan hozzáláthattak az alsóvár hatalmas tornyának emeléséhez is. A rendelkezésünkre álló adatok mindenestre arra sem alkalmasak, hogy meghatározhassuk az építkezések befejezésének pontosabb időpontját.⁵⁰

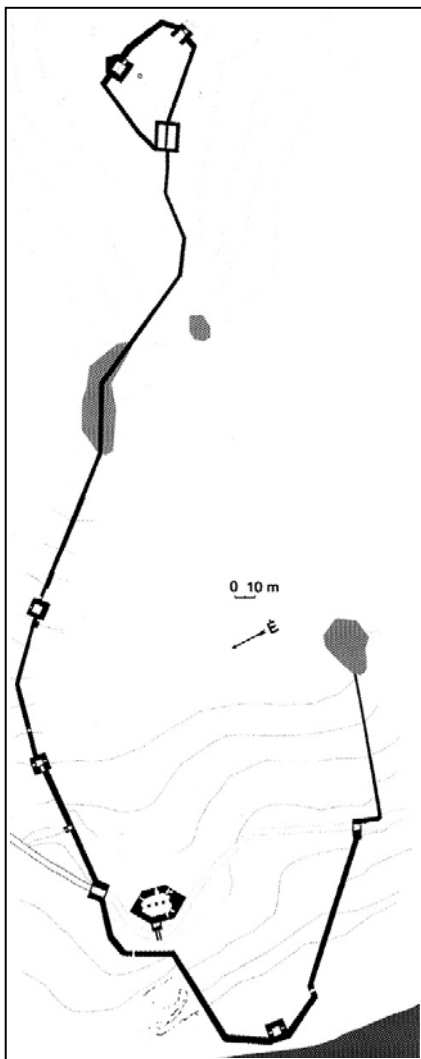
A kettős vár funkcióját vizsgálva is a régészeti forrásokat érdemes először sorra vennünk. Bár az 1870-es évektől szinte folyamatos kutatások minden részletre kiterjedő kritikai feldolgozása nem áll még rendelkezésre,⁵¹ jelentős újabb előmunkálatok, elsősorban Bozóki Lajos és Buzás Gergely összefoglalásai,⁵² már lehetővé teszik úgy a felső- mint az alsóvár 13. századi formájának fő vonalakban történő rekonstrukcióját. A hegycsúcs platójának megfelelően szabálytalan háromszög alaprajzú – 60×60 méteres alapterületű – fellegvár legjobban támadható északkeleti sarkán egy kb. 10×10 méteres, keleti oldalán egy ún. sarkantyúval erősített, s így kívül ötszögű alaprajzot mutató toronyépület, míg délen egy valamivel kisebb, négyzetes kaputorony emelkedett. Mindezekből – hasonlóan az azokat összekötő várfalakhoz, melyeknek eredeti magassága sem ismert – csak alacsonyabb falszakaszok maradtak ránk, de az északkeleti sarkán az ún. püposkváderekkel épített kaputorony csapórácsos, felvonóhidás szerkezetű külső bejárata nagyrészt meghatározható volt. Az északkeleti toronyépületet általában „öregtorony” megnevezéssel illeti a várral foglalkozó irodalom – de hogy itt nem egy, a szepesi vár korábban tárgyalt kerek tornyával összevethető zárt épülettel számolnak, azt jól jelzi, hogy egykori, ma már hiányzó második emeletén keresik a Szent Erzsébetnek szentelt várkapolnát. Az újabb európai vártörténeti irodalom a hasonló építményekre inkább a „főtorony” szakkifejezést használja.⁵³

⁵⁰ Szóke M. – Buzás G.: A visegrádi Alsóvár i. m. 121. szerint a fellegvár megépítése után maga a király folytatta volna a várrendszer kiépítését. Buzás G.: Visegrád i. m. 113. és Bozóki L.: Pest megye i. m. 17. IV. Béla 1265. évi itteni keltezése alapján tételezi fel, hogy addigra a munkák már lezárultak.

⁵¹ Az eddigi kutatások és helyreállítások történetének első áttekintését l. Iván László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi Fellegvárban 1871–1998. In: A visegrádi Fellegvár. Szerk. Buzás Gergely. (Visegrád régészeti monográfiái 6.) Visegrád 2006. 26–46. Legújabbban Bozóki L.: Pest megye i. m. 31–47.

⁵² Legutóbb Buzás G.: Visegrád i. m.; Bozóki L.: Pest megye i. m. 11–16.

⁵³ A terminológiára l. Bozóki L.: Pest megye i. m. 17–22. A visegrádi fellegvár első modern értékelését l. Szóke M. – Buzás G.: A visegrádi Alsóvár i. m. 121., a kápolna azonosítására pedig Buzás Gergely – Szóke Máttyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990. Bp. 1992. 138. 7. jegyz. Az újabb kutatási eredmények első összefoglalását l. Bozóki Lajos: A fellegvár leírása és építéstörténete. In: A visegrádi Fellegvár. Szerk. Buzás Gergely. (Visegrád régészeti monográfiái 6.) Visegrád 2006. 10.

A fellegvár egy lehetséges korai lakóépületét az eddigi kutatás már számos helyen kereste.⁵⁴ Legutóbb Bozóki Lajosnak az északnyugati sarkon sikerült meghatározni egy később elbontott illetve gyökeresen átépített építmény⁵⁵ csekély, korántsem egyértelmű maradványait. Ezt Buzás Gergely egy téglalap alaprajzú, kétosztatú, részben a keleti várfal síkja elé ugró, több mint 10 méteres oldalhosszúságú „lakótoronyként” értelmezte, (6. kép)⁵⁶ de álláspontja nem tűnik teljesen meggyőzőnek. A várudvaron már a korai időszakban létezett egy ciszterna, ugyanakkor az esetleges melléképületekről, a korai sziklaárkokról a folyamatos késő középkori építkezések miatt már csak feltevések fogalmazhatóak meg.

Az alsóvár már a hegyoldal nyugati pihenőjén emelt épületegyüttesének magva a 18 méter széles és hossz tengelye mentén 30 méter hosszú, hatszög alaprajzú, ma is részben eredeti formájában, szabadon álló hatalmas *lakótorony* – e megnevezés hasz-

6. kép.
Visegrád kettős váregyüttese.
Rekonstrukciós elképzelés
a 13. századi erősségről
(Buzás G.: Visegrád i. m. 102.)

⁵⁴ Így azonosították már a ma álló északnyugati épületszárnnyal, egy annak a helyén feltételezett fapalotával, sőt, egy, az utóbb említett torony környezetét elfoglaló hipotetikus épületegyüttesrel is. Ezen álláspontok vázlatos ismertetését l. *Bozóki L.: A fellegvár i. m. 10.*

⁵⁵ *Bozóki L.: A fellegvár i. m. 10.* Minderről itt csak egy rövid leírás található, részletesebb dokumentáció nélkül. Valamivel bővebben ugyanerről l. *Bozóki L.: Pest megye i. m. 47.*, ahol már egy „feltételezett toronyról” olvashatunk. Kérdés, hogy az utóbbi munkában tárgyalt egyetlen 13. századi épületfaragvány – egy bimbós kehelyfejezet töredéke – melyik épülethez lenne köthető.

⁵⁶ *Buzás G.: Visegrád i. m. 113.*, az értelmezés részletesebb indoklása nélkül, ugyanakkor a váregyüttes egyes építészeti formáinak eredetére vonatkozó utalásokkal. L. erre bővebben *Bozóki L.: Adatok i. m. 84–90.*

nálata⁵⁷ ebben az esetben tűnik valóban indokoltnak az összes, eddig általunk tárgyalt épület közül. Ezt már kezdettől övezte egy, többek között völgyzáró szerepet betöltő, védőpártázattal ellátott falrendszer, benne északon és nyugaton összesen négy, átlag 8×8 méteres, lőrésekkel és részben egyszerű kandallóval is ellátott toronnyal. Északon az eredeti formáját, s így csapórácsos bejárati rendszerét nagyrészt megőrző északi kaputorony erősítette, míg délen csak egy egyszerű kapu törte át.

Maga a lakótorony a bizonyára alárendelt, talán katonai funkciót is betöltő földszint felett négy – bimbós fejezetű oszlopos-béletes ikerablakokkal megvilágított, s hasonlóan gazdag díszítésű oszlopos kandallókkal fűtött, a legfelső kivételével egy, ma már hiányzó nyugati fióktoronyban elhelyezkedő árnyékszékekkel ellátott⁵⁸ – lakótérből és további két, felül lőréses pártázattal lezárt (védő)szintből állhatott. Az egyes szinteket faoszlopok tartotta fődémek választhatták el egymástól, külön-külön bejárattal rendelkezett a földszint és az első emelet, mely utóbbiról a déli falmagban kialakított lépcsőn lehetett a felső szintekre jutni.⁵⁹

Ha megkíséreljük, hogy meghatározzuk az egyes várrészek 13. századi szerepét, arra kell először utalnunk, hogy már korábban felmerült, miszerint a fellegvár inkább katonai, az alsóvár viszont igazgatási, útellenőrzési, netán lakóhely funkciót tölthetett be.⁶⁰ Sajnos a hegycsúcson állt épületek nagyfokú pusztulása/átépítése már nem teszi lehetővé, hogy egykori részleteit teljesen visszaidézhessük, de tény, hogy a fellegvár már ekkor rendelkezett egy, az átlagosnál igényesebben megépített korabeli közép-európai uralkodói vagy magánvár összes alapelemével, függetlenül lakóépületének építészeti megjelenésétől. Úgy a hazai várépítészetben ekkor még kivételesnek számító kaputornya, mint „főtornya” reprezentatív megjelenést kölcsönzött számára – azaz alkalmas volt a királyi hatalom megjelenítésére is. Ebből következően szükség esetén mentsvárként is szolgálhatott, de természetesen fontos stratégiai szerepet is betölthetett az alsóvár védelmi rendszerével együtt.

Meglepő ugyanakkor, hogy az alsóvár lakótornyában megnyilvánuló építészeti reprezentáció kérdésével – azaz egy ilyen *lakóépület*, *palotatorony* emelésé-

⁵⁷ A kérdésre legújabbban *Bozóki L.*: Pest megye i. m. 19–22.

⁵⁸ A fióktorony falai alul nem voltak bekötve a toronyfalba, ez az építés közbeni terfváltozás azonban (*Szóke M. – Buzás G.*: A visegrádi Alsóvár i. m. 124.; *Bozóki L.*: Adatok i. m. 83.) aligha utalhat arra, hogy eredetileg nem gondoltak egy kényelmesen lakható torony kialakítására. Az I. emelet esetleges konyha-funkciójára l. *Bozóki Lajos*: Lakótornyok i. m. 7., az I. emelet „bejárati szintként”, a IV. emelet feltételelesen kápolnaként való értelmezése pedig *Uő*: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített tornyok katonai és szimbolikus értelméről. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 10.) Bp. 1998. 121.

⁵⁹ Az alsóvár részletes leírását l. *Szóke M. – Buzás G.*: A visegrádi Alsóvár i. m.; *Bozóki L.*: Adatok i. m.; *Buzás G.*: A visegrádi i. m. 113–114.

⁶⁰ *Szóke M. – Buzás G.*: A visegrádi Alsóvár i. m. 121.; *Feld István*: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 11.

nek okaival – még kevéssé foglalkozott a kutatás. Csak újabban vetette fel Bozóki Lajos a védelmi szempontok mellett a rezidenciális szerepet.⁶¹ Számunkra mindenesetre nyilvánvalónak tűnik, hogy a torony (csupán az ekkor már az érsek kezére került esztergomi Fehér-toronnyal összevethető) terei nem a pilisi ispán/visegrádi várnagy szálláshelyéül szolgálhattak,⁶² s bár erről közvetlenül forrás alig áll rendelkezésünkre, sokkal inkább a királyné és/majd a király hosszabb-rövidebb tartózkodására adtak lehetőséget az uralkodói család központi fekvésű *magánbirtoka* központjában – lehetett ennek oka pihenés, vadászat, de akár menedék is, mint erre a fennmaradt oklevelek utalnak is.⁶³

Az írott és a régészeti adatok összevetése alapján valószínű tehát, hogy e vár(rendszer) esetében, az előzőekben áttekintett erősségekhez hasonlóan, a királyi erdőispánságok 13. századi központjainak – Adrian A. Rusu fogalmazását⁶⁴ átvéve – *polifunkcionalitása* érhető tetten, melyek tehát egyaránt tölthettek be gazdasági-igazgatási, hatalmi, lakó- és természetesen szükség esetén *refugium*-szerepet. Közülük már csak központi fekvése miatt is kiemelkedhetett Visegrád – de ez korántsem biztos. Az azonban aligha kíván magyarázatot, hogy egy következő, már lényegesen eltérő történeti időszakban, miért épp ezt választotta állandó rezidenciája központjaként az első magyarországi Anjou-uralkodó.

Bár ezzel az érdemi régészeti forrásanyagot felmutató erdőispánsági várak áttekintésének végére értünk, érdemes még sorra venni azokat a további erősségeket is, ahol csak a későbbi ásatásoktól várhatjuk, hogy összevethetők legyenek az eddig tárgyalt királyi erődítésekkel. Közülük két helyen már néhány éve folytak is kutatások, de az általunk vizsgált időszakról még nem szolgáltatott adatokat, azaz korai formájukat még nem ismerjük közelebbről.

A 344 méter magas sátoraljaújhelyi várhegyen keresi a történeti kutatás a sárospataki rotunda kapcsán már említett, 1323 után Zemplén vármegyébe olvadt pataki erdőispánság várát. A mintegy 100×25 méteres platón állt erősség építésének időpontja nem ismert – általában a tatárjárás utánra helyezi a szakirodalom – először 1261-ben említi oklevél, s figyelemre méltó az az 1262. évi forrás, mely szerint egy itt, a királyi várban állt, még be nem fejezett tornyot adományozott el az uralkodó egyik hívének. 1264-ben itt lakott István ifjabb király családja. A 2008 óta zajló feltárások azonban még csak késő középkori részleteket hoztak itt napvilágra.⁶⁵

⁶¹ Bozóki L.: Pest megye i. m. 18–19.

⁶² Bozóki L.: Lakótornyok i. m. 5.

⁶³ Ezekre bővebben l. *Iván L.*: A visegrádi vár i. m. 18. Ugyanakkor az még fel sem merült a kutatásban, hogy a lakótorony lett volna a szigeti dominikák esetleges refugiuma. Nem véletlen ugyanakkor a 14. század vonatkozásában feltételezett kifejezett rezidenciaszerep, l. erre legújabban Bozóki L.: Pest megye i. m. 22–26.

⁶⁴ Adrian A. Rusu: *Castelare Carpatica*. Cluj–Napoca 2005. 239.

⁶⁵ Az írott forrásokra l. *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 177.; Györffy, Földr. I. 47.; *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 413.; *Szűcs J.*: Sárospatak i. m. 16–17.; *Détszy Mihály*: Újhely várának története. Sátoraljaújhely 1994. Az eddigi régészeti kutatásokról legutóbb *Ringer István*: Beszámoló a sátoraljaújhelyi vár régészeti feltárásának első éveiről (2007–2011). In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 50. (2011) 193–204.

A Szepességhez hasonlóan a korai Borsod vármegyéhez számított tornai magánuradalom, majd erdőispánság erősségének tartja a kutatók többsége a Szögliget határában, egy 461 méter magas, lapos, keskeny sziklakúpon emelkedő, több részre tagolódó, ma 200×70 méteres kiterjedésű Szádvár nagy kora újkori kiépítések alatt sejthető első formáját. Valószínűleg már 1264 előtt felépült, bár a források értelmezése nem egyértelmű. A néhány éve megkezdett ásatások még nem érintették a feltehetően nyugati részen azonosítható, bizonyára jelentős kiterjedésű korai vármagot.⁶⁶

Nincs tudomásunk arról, hogy jelentősebb ásatásokra került volna sor Túróc/Znió várában, amely Liptónagyvárhoz hasonlóan a zólyomi erdőispánság másik, túróci kerületének közvetlenül a tatárjárás után felépített központja s IV. Béla kedvelt tartózkodási helye – Szűcs Jenő szerint kifejezett székhelye – lehetett.⁶⁷

Ugyanakkor kérdéses, hogy minden erdőispánság rendelkezett-e várral a 13. században. Ezért nem tudjuk, hogy Árva vára mennyire hozható kapcsolatba egy ilyen területi egységgel – Györffy György és Fügedi Erik szerint inkább a Balassák őseinek magánváráként létesült 1267 előtt.⁶⁸ Az is csak valószínűsíthető, hogy az ugocsei Nyaláb ispánsági várként épült fel.⁶⁹ A beregi erdőispánság hasonló nevű, tatárjárás után feltűnő várát Engel Pál Munkács újkorban ugyancsak teljesen átépített erősségével azonosítja, míg Györffy György Beregszász mellett keresi.⁷⁰ Kérdéses az is, volt-e a pilisi ispánságnak korai vára, a számba jöhet dömösi Árpádvárról – egy kőfallal, toronnyal épített hegyi várról – nem szólnak írott források és ásatás hiányában nem rendelkezünk biztos régészeti megállapításokkal sem.⁷¹ Felvethető, hogy a bakonyi ispánság egy esetleges korai várát Hölgy-

⁶⁶ Györffy, Földr. I. 45. még Torna várában kereste az erdőispánság kései központját, míg *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 28., valamint *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. 419. szerint Szögliget felett épült volna a királyi erősség. L. még *Détsly Mihály*: Szádvár. Perkupa–Miskolc 2004. A várra legutóbb összefoglalóan l. *Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István*: Borsod-Abaúj-Zemplén várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája I. Bp.–Miskolc 2007. 118–120. A régészeti kutatások első eredményeit l. *Gál-Mlakár Viktor*: Szögliget-Szádváron végzett állagvédelmi munkák módszerei és tapasztalatai. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 63–72.

⁶⁷ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 28.; *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 206–207., a várra magára l. *Plaček, M. – Bóna, M.*: Encyklopedia i. m. 333–335.

⁶⁸ Györffy, Földr. I. 191–193.; *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 101. A vár régészeti kutatására legújabban l. *Michal Cajka – Jana Stehlíková – Jana Hlavata – Lenka Straková – Miroslav Matejka – Michal Šimkovic*: Archeologický výskum hlavného nádvorja stredného hradu na Oravskom hrade. In: Monumentorum Tutela 24. Bratislava 2012. 349–362.

⁶⁹ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 171.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 377. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 369.; Györffy, Földr. I. 532.

⁷¹ Itt inkább a dömösi prépostság tételezhető fel építettként: Magyarország régészeti topográfiája 5. Az esztergomi és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. 69–71.

kőn vagy Cseszneken, netán az utóbbi környezetében kellene keresni, de ezt adatok eddig nem támasztják alá.⁷²

Ugyanakkor azzal is számolhatunk, hogy egy erdőispánság területén esetleg több királyi várat is emeltek. Így a sárosi ispánság egy további várának tartja Engel Pál az okleveles anyagban számos megnevezéssel (így Toboly, Maglóc) feltűnő Kapi (Kapusany) erősségét, mely ellen tudott állni a tatár támadásnak is. 13. századi formája azonban ennek sem ismert, csupán néhány falszakaszát véli korai eredetűnek a régészeti módszereket eddig még csak korlátozottan alkalmazó újabb kutatás.⁷³ Ez utóbbi vár analógiájára így az is felvethető, hogy a pataki erdőispánság területéhez (is) sorolható Füzér – az írott és régészeti források szerint II. András idejében már bizonyára állt – 70×40 méteres kiterjedésű ovális kőfallal övezett, egyik sarkában több részre tagolódó lakó(?)épülettel rendelkező vára nem az Aba-nemzetség magánváráként, hanem királyi alapításként jött volna létre. Ez a feltevés az erősség különösen alapos régészeti kutatása ellenére sem bizonyítható – de nem is cáfolható.⁷⁴

Feltűnő ugyanakkor, hogy a zólyomi és a tornai erdőségek között elterülő területéről nem ismerünk kifejezett erdőispánságot illetve ispánsági várat. Az azonban ma még csak topográfiai helyzete, elsősorban rendkívül nagy mérete alapján vehető fel, hogy Murány – az írott forrásokban ugyancsak királyi birtokként megjelenő, először 1271-ben említett⁷⁵ – erősségét is e körbe kell-e sorolnunk? Kezdeteiről biztosabb ismereteket nemrég megkezdett régészeti kutatása eredményezhet.

Tudomásunk van viszont egy olyan, írott forrásokban nem szereplő erősségről is, ahol csupán egy ásatás megfigyelései alapján tételezi fel Alexander Ruttkay az erdőuradalmi kapcsolatot. Szerinte a később Bars megyéhez csatolt Kalacsna (Kolačno) feletti, már 1300 körül elpusztult Mihályvára (Michalov vrch) a zólyomi erdőuradalom ispánságként is feltűnő oszlányi kerületének⁷⁶ erőssége lett volna – a talán már a 12. században –, úgy véli ugyanis, hogy erre utalna az erős-

⁷² A később ezt a funkciót biztosan betöltő Hölgykőre vonatkozóan l. *Németh Péter*: Egy elfelejtett Veszprém megyei vár: Hölgykő. *Műemlékvédelem* 10. (1966) 142–144.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 328. Csesznekre legutóbb *Miklós Rácz*: Die Burg Csesznek in Ungarn. *Burgen und Schlösser* 51. (2010: 3. sz.) 177–180. A közelében fekvő Kesellő-hegy középkori erősségére *Nováki Gyula*: Óskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 14. (1979) 75–122. Éri István ugyanakkor úgy véli, hogy Bátorkő, Csesznek, Ugod és Hölgykő várainak későbbi uradalmi fedték le az erdőispánság területét. *Éri István*: Veszprém megye középkori településtörténetének vázlata. *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 8. (1969) 210.

⁷³ Fügedi Erik még nem kapcsolta össze a különböző megnevezéseket. *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 148., 205. Az erdőispánsági várként való értelmezését l. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 336., a várra vonatkozóan pedig *Plaček, M. – Bóna, M.*: *Encyklopedia* i. m. 149–151.

⁷⁴ A várra összefoglalóan legutóbb l. *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abauj-Zemplén várai i. m. 50–52.

⁷⁵ A vár történetének legújabb összefoglalása *Sarusi Kiss Béla*: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. Bp. 2008.

⁷⁶ Györffy, Földr. I. 465.

ség formája. A közel 200 méter hosszan elnyúló, ugyanakkor igen keskeny, bonyolult külső sáncrendszerrel övezett heggyerincen két, mintegy 10 méteres oldalhosszúságú, négyzetes kőtorony került elő a részleges feltárások során, melyek korhatározása ugyanakkor nem tűnik egyértelműnek.⁷⁷ Az újabb szlovákiai kutatás azonban ezt az erődítményt inkább magánvárnak véli, a közeli nagykolosi bencés apátság ismeretlen alapítói személyében keresve építtetőjét.⁷⁸

Az írott források hallgatnak arról, hogy a Kárpát-medence délkeleti részén is létezett volna a királyi erdőuradalmak-erdőispánságok rendszere. Érdemes azonban felvetni, nem határozható-e meg írott és régészeti adatok alapján itt is az előzőekben áttekintett erősségekhez hasonló szerepet betöltő várak? Elsősorban az oklevelekben 1264-ben feltűnő, általában királyi építésűnek tartott s ma is jelentős részletekkel álló erdélyi Déva várára gondolhatunk – ez később szinte mindvégig az uralkodó illetve az erdélyi vajda kezén volt s az erdélyi területeket illető későbbi igazgatási szerepe kétségtelen.⁷⁹ Bár nagyléptékű régészeti kutatásának eredményei még közöletlenek, s így korai részleteiről alig vannak ismereteink, jogosan vethető fel, hogy az 1309-ben itt említett, eredetileg akár korai királyi *curiaként* is értékelhető *domust* a várhegyen vagy annak lábánál kell-e keresnünk?⁸⁰

Mint láttuk, a sorra vett emlékek formai, építészeti megjelenése korántsem tekinthető egységesnek, azaz nem határozható meg akár egy 1200 körüli vagy tatárjárás utáni időszakra jellemző „erdőispánsági vártípus”. Kétségtelen ugyanakkor néhány esetben (Zólyom, Sáros) a szabadon álló tornyok domináns szerepe. Kérdéses azonban, hogy csak formai alapon lehetséges-e ezekkel kapcsolatba hozni, s így az erdőispánsági erődítések közé sorolni azokat a délkelet erdélyi „toronyvárakat” – Kustaly és Rika-erdő erősségeit –, melyek esetében csupán közvetett források (jelen esetben az ismeretlen helyen fekvő királyi *curiára* utaló [Székely]udvarhely helynév) utalnak egy királyi birtoklásra? Aligha tagadható ugyanakkor, hogy ez az értelmezés magyarázatot adna az onnan előkerült, meg lehetőségen archaikus, bár közelebből még nehezen keltezhető kerámialeletekre.⁸¹

⁷⁷ *Alexander Ruttikay*: Zaniknutý hrad nad Michalovom vrchu medzi Klížskym Hradištom a Kolačnom, okr. Topoľčany. *Archaeologia Historica* 6. (1981) 407–427.; *Peter Bednár – Marián Samuel*: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. *Slovenská Archeológia* 49. (2001) 339.

⁷⁸ *Plaček, M. – Bóna, M.*: Encyklopédia i. m. 206–207.

⁷⁹ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 123.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 299.

⁸⁰ A csupán a vár alaprajza alapján kikövetkeztetett korai lakóépületre l. *Adrian Rusu*: Paläste in den Burgen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Burg und Funktion*. Hrsg. Martin Krenn, Alexandra Krenn-Leeb. (Castrum Bene 8.) Wien 2006. 111–112., továbbá *Benkő Elek*: Déva. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 167.

⁸¹ E kérdéshez legújabban *Sífalvi András*: Egy disszertáció margójára: a rika-erdei várak és az udarhelyi királyi magánuradalom. In: *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályaiban*. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvár 2013. 165–174., 525–530.

Ezzel kapcsolatban ugyanakkor egy fontos, de ma még teljesen aligha megválaszolható kérdéshez kell visszatérnünk. Milyen volt a viszony az erdőbirtok/ispánság területén állt *curiák* és a felettük, közelükben megépült (kő)várak között? Vajon minden esetben számolhatunk-e azzal, hogy ezek funkcionálisan időben váltották volna egymást – tehát a kezdetben a korábbi udvarházban székhelyét tartó ispán és az ott időnként/rendszeresen megszálló király a vár felépítését követően felköltözött volna a hegyre?⁸² Vagy a későbbi magaslati vár inkább hatalmi, azaz katonai, netán raktár s természetesen reprezentációs szerepet töltött csak be s a király továbbra is a kényelmesen elérhető *curiában* lakott, s így a várakban nem is kell nagyobb, díszesebb lakóépületeket keresnünk – leszámítva Szepes palotáját és Visegrád (ugyanakkor jól megközelíthető) palotatornyát?

Mínderre ma még az eddig feltárt illetve közzétett régészeti források alapján nem tudunk választ adni, ahogy arra sem, mivel magyarázható az egyes várak közötti jelentős méretkülönbség. Két megállapítást azonban feltétlenül tehetünk. Ezen erősségeknek magánváraktól eltérően a hatalombiztosító (és reprezentáló) szerep mellett legalább olyan fontos volt a birtok- és közigazgatásban, az ország irányításában, ellenőrzésében betöltött funkciójuk – ez a korábban is említett jellegzetes multifunkcionalitás. Úgy tűnik továbbá, hogy IV. Béla tatárjárás után a várépítés területén tanúsított aktivitása (a szakirodalomban közhelyként szereplő „várépítési program”⁸³) – s itt nem a feladat Horváth Richárd által elemzett „kihelyezésére”⁸⁴ gondolunk – nem annyira az okleveleiben említett Duna vonalán, hanem sokkal inkább az alig néhány évtizeddel korábban létrehozott erdőispánsági központokban igazolható, melyek mintaként szolgálhattak a magánbirtokosok és az egyháziak számára is. A problémakör alaposabb felderítése mindenesetre csak további, interdiszciplináris kutatással, a történeti és régészeti források részletes közzétételével és összevetésével, a szomszédos közép-európai királyságok hasonló szervezethez kapcsolódó várépítkezéseinek elemzésével⁸⁵ lehetséges.

⁸² Ezt feltételezi *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 28.

⁸³ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32.

⁸⁴ *Horváth Richárd*: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 91.

⁸⁵ L. erre *Tomáš Durdík*: Das System der Königsburgen des 13. Jahrhunderts im Jagdgehege der Premysliden. In: Burgen und Siedlungsstruktur. Hrsg. Alexander Ruttikay, Matej Ruttikay, Peter Bednár. (Castrum Bene 7.) Nitra 2004. 27–46.

Civitas vagy oppidum?

Szemponatok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához

A középkori magyar városfejlődéssel kapcsolatos latin nyelvű jogi terminushasználat jellemzőiről a magyar várostörténet-írás határozott elképzelésekkel rendelkezik. Ezek kialakulásához nagyban hozzájárult Ladányi Erzsébet bő három évtizeddel ezelőtt közzétett alapos tanulmánya is, amely rendszerezni próbálta azokat a kifejezéseket (*libera villa*, *civitas*, *oppidum*), amelyek főleg a 14. században voltak használatosak a különböző magyarországi településformákra nézve.¹ Az Anjou-kor terminushasználata még meglehetősen következtelen volt, ami nem meglepő, hiszen ebben a korszakban a különféle hazai településtípusok bonyolult és sokirányú fejlődésen mentek keresztül. Sokszor még egyetlen oklevélben belül is különböző terminussal illethették ugyanazt a várost, ahogyan a bírájukra is váltakozva használták a *villicus*, *maior ville* és a *iudex* kifejezéseket.²

A 15. század második harmadára a városi terminushasználat sokkal következetesebbé vált, ami alapvetően a városfejlődésben a 14. század második felében lejátszódó lendületes folyamatok csillapodásának köszönhető. A 15. század derekára a *civitas*oknak a többi településformától történő elkülönülése gyakorlatilag végbement, és a két csoport közötti átjárás is szinte teljes mértékben megszűnt. A csoporton belül a szabad királyi és a királyi szabad városok is kezdtek egymástól különválni, attól függően, hogy melyek esetében maradt meg a tárnokszék illetékessége, s melyek voltak, amelyek lassan kiszorultak onnan.³ Köztudott, hogy a

¹ *Ladányi Erzsébet*: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 450–477. L. még a kérdésre *Uő*: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. *Levéltári Szemle* 42. (1992: 4. sz.) 3–12. – A tanulmány elkészítése idején a szerző a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásában részesült.

² Bácskai Vera megfigyelése szerint 1390 előtt nagyjából 50 mezőváros szerepel felváltva „*civitas*”, illetve „*oppidum*” néven. *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új Sorozat 37.) Bp. 1965. 15–16.; Miskolcot például – amely egyértelműen királyi mezőváros volt – a 14. század végén, 15. század elején szintén többféleképpen szólítják. Nevezik például „*civitas*”-nak (1376, 1390, 1411, 1416): DL 6328.; ZsO I. 1577. sz.; DF 248 046.; DL 10 447.; „*oppidum*”-nak (1407): CDH X/4. 299.; „*villa*”-nak (1399): DF 292 812.; „*possessio*”-nak (1390): ZSO I. 1551. sz.

³ Werbőczy a középkor végén már világosan elkülöníti a két várostípust. Külön fejezetekben tárgyalja ugyanis a személyes jelenlét és a tárnokszék alá tartozó városokat (III. 8-tól), ám több alkalommal is együtt említi a falvakat és a mezővárosokat (pl. III. 32.) – Werbőczy István: *Tripartitum*. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Tudománytár.

15. század második felére egy királyi szabad vagy szabad királyi várost a legtöbb esetben már egyértelműen *civitas*-nak, egy mezővárost általában *oppidum*-nak, egy falut pedig minden esetben *villának* vagy *possessió*-nak neveznek az oklevelekben. A terminushasználat ennek ellenére mégsem ilyen egyszerű kérdés: a mezővárosok létrejötte ugyanis pontosan ennek a kornak a fejleménye volt, s a fejlődés egyes települések esetében egészen a 16. század elejéig elhúzódhatott, ami viszont a terminus-típusok szétválását az időben is jócskán kitolta.⁴

Egy település mezővárosi létének kezdő dátumaként mindig a rá vonatkozó első *oppidum* kifejezésnek a forrásokban történő megjelenését értjük, ami az oklevelek egyetlen keletkezése és bizonytalan fennmaradása miatt persze soha nem mutatja pontosan a mezővárosi rang elérésének időpontját. Precíz, konkrét évszámtól datálható mezővárosi létről csak akkor beszélhetnénk, ha az *oppidum* címet a település egyetlen privilégium révén kapná meg. Ez azonban nem így történik.

Az *oppidum* titulus megszerzése ugyanis mindig úgy megy végbe, hogy a településsel érintkező társadalmi környezet – a település fejlettsége és központi szerepe: kiváltságai, topográfiai és városképi jellemzői, gazdasági sajátosságai, lakosság száma stb. alapján – egyszer csak ilyen formában kezdi el emlegetni a várost az általa írt oklevélben. Az *oppidum* címet tehát nem lehetett kiváltságlevél révén elnyerni, hanem „kiérdemelni” kellett, s így mindig az aktuális társadalmi állásfoglalást, illetve konkrétan az oklevél írójának szubjektív véleményét tükrözi. Ebből következik, hogy a mezővárosok megnevezése a megnevező személyétől, a megnevezés körülményeitől és a megnevezés időpontjától függően más és más terminussal történhetett. Az alábbiakban erre a jelenségre nézve kívánunk néhány jellemző adalékul szolgáló példát bemutatni.

A mezővárosi terminushasználattal kapcsolatosan akkor a legegyszerűbb a helyzet, ha egy hétköznapi falu alakult belső, szerves fejlődés során mezővárossá, és az *oppidum* rang elérése aránylag későn, a 15. század közepén történt. Ilyenkor nincsenek nagy ingadozások a terminológiában, a település a mezővárosi szint elérése előtt falu, majd feltűnik a mezőváros megnevezés, amely egy ideig általában váltakozva használatos az *oppidum* mellett, végül előbbi kikopik és a mezővárost innentől többé-kevésbé következetesen *oppidum*-ként említik a források. Úgy tűnik, ez a fejlődéstípus lehetett megjelenését tekintve a leggyakoribb, a magánföldesúri kézben lévő mezővárosok nagy része ilyen egyszerű módon alakulhatott ki. Erre az egyik legjobb példa Kiszvárd, amely a birtokos Várdaiaknak a 14. században induló következetes városfejlesztése eredményeképpen egyetlen és fokozatos fejlődés során emelkedett a mezővárosok közé, majd ez a helyzete a

Sorozatszerk. Gazda István. Bp. 1990. 492., 532. Vö. *Ladányi E.*: Libera villa i. m. 471.; A királyi városok két nagy csoportjára l. *Kubinyi András*: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 1. (2006) 51–61.

⁴ *Bácskai V.*: Magyar mezővárosok i. m. 16.

kialakuló rezidencia-jellegének köszönhetően megszilárdult.⁵ A település a fentieknek megfelelően 1423-ig faluként, ezután pedig csak és kizárólag *oppidum*-ként szerepelt az oklevelekben.⁶

Előfordult, hogy már jócskán az első *oppidum*-említés előtt *civitas*-nak nevezték a mezővárost, főleg, ha az történetének korai szakaszában királyi vagy királynéi tulajdonban volt. A jelenség a már említett 14. századi terminushasználat jellemzőinek köszönhető elsősorban, azaz annak, hogy az Anjou-korban a *civitas* a *villa* (vagy a *libera villa*), illetve az *oppidum* megnevezésekkel felváltva és sok esetben egymás szinonimáiként alkalmazták, de mégis, a *civitas* volt közöttük a presztízs szempontjából legértékesebb meghatározás. Az északkelet-magyarországi országrész mezővárosai között 39 királyi birtok eredettel bíró városias település volt a középkorban, s ezeknek több mint felére, 21 *oppidum*-ra nézve a *civitas* is használatos volt a korban. Ha ezt összevetjük az ugyanitt elhelyezkedő, és az Anjou-kortól egyházi birtokban álló 9 mezőváros helyzetével, amelyből 3 volt *civitas*, vagy a 76 magánföldesúri eredetű mezővárossal, amelyből mindössze 14 viselte ezt a címet, akkor kijelenthető, hogy a *civitas* alapvetően a királyi mezővárosokra használt megnevezés volt.⁷

Felvetődik annak a lehetősége, hogy esetleg a királytól kapott kiváltságlevélnek köszönhetően kezdtek el *civitas*-ként emlegetni forrásaink egy-egy várost. A korai időszakra nézve még többé-kevésbé elfogadhatónak is tűnik ez a megállapítás, hiszen több, 13. századi kiváltságlevéllel rendelkező későbbi királyi mezővárosunkat a 14. században már egyértelműen *civitas*-nak tekintettek. Ilyen volt például Németi, amely 1230-ban kapta városi kiváltságait és jóval ezután,

⁵ Történetére l. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) I. 506–507.; *Gulyás László Szabolcs*: Rezidencia és városfejlődés: földesúr és mezőváros a középkori Magyarország északkeleti részén. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 7. (2012) 209–214.

⁶ „Villa”-emlékek: (1335) DL 50 994., (1422) DL 54 214.; „oppidum”-emlékek: (1423) DL 54 327., (1430) DL 54 716., (1437) DL 55 076., (1441) DL 64 350., (1453) DL 81 084., (1462) DL 55 717., (1484) DL 81 911., (1507) DL 30 971., (1517) DL 26 178. stb.

⁷ *Gulyás László Szabolcs*: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. Századok 147. (2013) 337. oldal táblázata. A „civitas” jelzót olykor kifejezetten rövid királyi vagy királynéi birtoklás is eredményezhette. Jól mutatja ezt Szikszó mezőváros esete, amely az 1390-es évekre egy bő évtizedre királynéi birtok lett és több alkalommal is „civitas”-ként szerepelt emiatt a forrásokban, többek között 1406-ban (DL 9159.), 1408-ban (DL 9452., DL 70 768.) és 1419-ben (ZsO VII. 517. sz.). Úgy tűnik, a jelenség nem volt igazán hosszú érvényű. Szikszóra vonatkozó további adatokra, illetve gömöri és gyöngyösi párhuzamokra l. *Gulyás L. Sz.*: Megjegyzések i. m. 323–324., 16. jegyz. A „civitas”-nak alapvetően kettős jelentése volt, egy topográfiai és egy jogi. Jelenthette magát a települést, de a polgárok közösségét is érthették rajta, mint jogi személyiséget birtokló „communitas”-ét: „communitas civium ut persona certis iuribus praedita”. A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. I–V. (A–I). Kiadásra előkészítette *Boronkai Iván* (I–II.), *Boronkai Iván* – *Bellus Ibolya* (III.), *Boronkai Iván* – *Szovák Kornél* (IV.), *Szovák Kornél* (V.). Bp. 1987–1999. II. 137.

1321-től szerepelt *civitas*ként az oklevelekben.⁸ Beregszász (Luprechtszásza) 1247-ben került kiváltságolásra és 1353-tól *civitas*ként említették.⁹ Nagyszőlős 1262. évi privilégiummal bírt, a források pedig 1359-től emlegetik *civitas* terminussal.¹⁰ Ennél sokkal közvetlenebb példával is rendelkezünk azonban. Miután 1329-ben a huszti, viski, hosszúmezei és técsői hospesek a szőlősiék mintájára kollektív kiváltságlevelet kaptak Károly Róberttől, Técsőt már 1336-tól *civitas*nak nevezték.¹¹ Igaz, utóbbi esetben a kiváltságolás és a település létrejötte időben szinte egybeesett, a privilégiumot egy néhány évtizede létrejött *hospes*közösség kaphatta meg.

A felsorakoztatott példák alapján nem mondhatjuk egyértelműen azt, hogy a kiváltságlevél megszerzése mindig közvetlen és rövid távon érvényesülő hatást gyakorolt volna egy település elnevezésére, a privilégium és a *civitas*-terminus megjelenése között sokszor igen hosszú idő telt el. Ugyanakkor előfordult, hogy a kiváltságlevél máshogy hatott: hosszú évtizedekre megszilárdíthatta a *civitas* elnevezést egy-egy olyan helység esetében is, amely már egyértelműen csak *oppidum*nak számított a középkor végén.

Erre a legjobb példa Sátorelő, a későbbi Sátoraljaújhely, amely még 1261-ben kapott István ifjabb királytól kiváltságlevelet. Az első ismert *civitas* megnevezése csak jóval későbből, az Anjou-időszakból ismert. Összesen bő tucatnyi ilyen adatot találhatunk, de érdekes módon ezek főleg a 15. századból maradtak fenn (1334, 1349, 1384, 1386, 1390, 1427, 1435, 1451, 1454, 1473, 1477, 1513 és 1518). *Civitas*nak – nyilván a kiváltságlevél hatására – általában az újhelyi polgárok nevezték a településüket, míg az idegen oklevéladók a leggyakrabban egyértelműen az *oppidum* kategória mellett tették le a voksukat a korban.¹²

⁸ Kiváltságlevelének legjobb kiadása: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Főszerk. Kubinyi András. Szerk. Jánosi Monika, E. Kovács Péter, Köblös József, Tringli István. (Acta Collegii Historiae Urbanae Societatis Historicorum Internationalis.) Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus) 32–34. (III/3. sz.); első „civitas”-említésére l. *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.) Nyíregyháza 2008. 199.

⁹ Kiváltságlevele: CDH IV/1. 455–457. Első „civitas”-említése: *Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). (A Szabolcs-szatmár-beregi Szemle füzeteci 3.). Nyíregyháza 2006. 44.

¹⁰ ÁUO VIII. 31–32., illetve DL 70 637.

¹¹ DL 2539., *Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget 1900. 14.

¹² Az újhelyi kiváltságlevél: Elenchus III/2. 52–54. Újhely 1334 és 1518 között összesen tizenháromszor szerepel „civitas” néven a forrásokban. Ebből öt alkalommal a 14. században, nyolc esetben pedig azután nevezik így. „Civitas”-adataink: „in civitate Wyhel” – AO III. 93. (1334); „in superiori fine civitatis” – AO V. 258. (1349); „in territorio dicte civitatis” – DL 7084. (1384); „sigillo prefate civitatis” – DL 7194. (1386); „civitates nostras regias Patak et Ujhely vocatas” – CDH X/1. 611. (1390); „ceterique cives dicte civitatis” – DL 11 900. (1427); „de prope civitatem Wychel” – DL 12 793. (1435); „ab oriente via civitatis” – DL 14 453. (1454); „nobis presentaverunt litteras sub sigillo nostre civitatis emanatas” – DL 14 898. (1454); „occidentis via civitatis” – DL 17 524. (1473); „sigillo nostre civitatis munimine roboratas” – DL 18 005. (1477); „a septemtrionali autem via civitatis” – DL 18 590. (1481); „sigillo nostre civitatis” – DF 213 307.

Az is világosan látszik, hogy sokszor nem is kell privilégium a *civitas* cím megszerzéséhez, illetve egy kiváltságlevél – még ha az esetleg Buda város jogait adományozza is egy mezővárosnak – nem jár automatikusan együtt a *civitas* terminus használatával. A zempléni Patak például a 14. században már rendszeresen *civitas*. 1326-tól 1525-ig több ilyen megnevezését is ismerjük, bár a 15. században már általában *oppidum*ként említik.¹³ Az első ismert kiváltságlevele viszont csak jóval a *civitas* elnevezés elterjedése után, 1429-ben keletkezett, és a települést még ugyanebben az évben eladományozta Zsigmond, rövidre zárva ezzel a valós szabad királyi városi rang tényleges elérésének lehetőségét.¹⁴

Debrecen 1361-ben szerezte első privilégiumát, melyben I. Lajos az apjának tett szolgálatokért a polgárságnak bíraskodási jogot adományozott. Ugyan a szakirodalomban megjelent az elképzelés, miszerint már ezt megelőzően, 1360-ban *civitas*-nak hívták volna, de minden bizonnyal ez az oklevél lehet az első, amelyben a város valóban így szerepelt.¹⁵ Az igazán érdekes azonban az, hogy Debrecen 1405-ben Buda város kiváltságait is megkapta városfal építésének engedélyével összekapcsolva.¹⁶ Minden adott volt tehát ahhoz, hogy a mezőváros a *civitas*ok sorába kerüljön, ám mégsem így történt. A király nem sokkal később ugyanis eladományozta, és 1407-től Debrecenre nézvést is megjelent és egyre inkább elterjedt

(1513); „civitatis Wyhel” – DF 217 669. (1518). „Oppidum”-ként Újhelyet 1390-ben említik elsőként (Csánki I. 339–340.). A 15. századtól már egyre inkább ez lesz a domináns megnevezése a településeknek az oklevelekben. Néhány példa: (1414) ZsO IV. 2183. sz., (1469) DL 16 933., (1497) DF 216 114., (1502) DF 216 531., (1506) DF 216 861., (1515) DL 22 710., (1519) DF 217 806. stb.

¹³ Patak a 14. század első felében még általában „villa”: (1305) DL 57 233. (ekkor az élén „villicus” állt), (1310) DL 1759. stb. Első „civitas”- és „oppidum”-említését Csánki Dezső 1326-ra illetve 1390-re teszi – Csánki I. 338. „Civitas”-ként szerepel: (1340) DL 3289., (1348) DL 76 896., (1356) DF 219 468., (1358) DL 77 244., (valamikor 1358 és 1360 között) DL 47 939., (1366) DF 219 563., (1369) Zichy XII. 36., (1373) DL 77 553., (1390) CDH X/1. 611–612., (1397) CDH X/8. 433., (1409) ZsO II. 6928. sz. stb. A középkorból ismert kifejezetten késői és legutolsó, „civitatis Sarospatak” megnevezés a mezőváros 1525. aug. 24-i oklevelében található – DL 68 674. „Oppidum” többek között: (1411) DF 220 554., (1412) ZsO III. 2935. sz., (1436) Zichy VIII. 591. stb. A középkor végén már a helyi lakosság is egyre inkább „oppidum”-nak tekintette Patakot: (1491) DL 19 715., (1508) DF 229 328.

¹⁴ 1429. márc. 7-i kiváltságlevele Patakot a szabad királyi városok sorába emelte. Az oklevél a várost „civitas”-nak nevezi: „ipsam civitatem nostram Naghpathak” – DL 12 052. Ugyanezen év július 9-i oklevelében Patakot („civitatem seu opidum Naghpathak”) a király a Pálóciaknak adta – DL 12 092.

¹⁵ Az 1360-as adatot Csánki Dezső hozza: Csánki I. 597. Az 1361-es kiváltságlevélre és a dátum kritikájára l. *Solymosi László*: Debrecen 1361. évi kiváltságlevele. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. (Speculum historiae Debreceniense 7.) Debrecen 2011. 16. Az oklevél kiadása uo. 18., jelzete: DF 278 783. A század második felétől többször is „civitas”-ként említik Debrecen. Így például 1404-ben is – DL 62 208. A 14. századi sajátosságoknak megfelelően azonban arra is van adat, hogy „villa” megnevezéssel került említésre, például 1386-ban és 1387-ben: mindkét szer „Datum in villa Debrecen” – CDH X/3. 322., ZsO I. 217. sz.

¹⁶ ZsO II. 3767. sz.

az *oppidum* meghatározás használata. Igaz, a *civitas* sem kopott ki teljes mértékben a forrásokból, bár felbukkanása mind ritkább lett, majd 1435 után el is tűnt.¹⁷ A tendencia egyértelmű: a Zsigmond-korban még párhuzamosan használták Debrecenre a város és mezőváros megnevezéseket, a század második harmadára azonban már nyilvánvalóan mezővárosnak tekintették, azaz a kiváltságlevél hatása lassanként tompult a köztudatban, amikor a település státuszát próbálták meghatározni. A két említett mezőváros esetében érezhetően az újbóli magánkézbe kerülés lehetett a döntő a terminológia ilyen alakulása szempontjából.

Különleges a Heves megyei Pásztó mezőváros esete. 1407. április 26-án a Pásztói családdal rokon Tar Lőrinc kérésére Zsigmond Debrecenhez hasonlóan egyenesen a budai polgárok jogát adományozta a lakóknak és megtiltotta, hogy őket idegen bíróság elé állítsák. A település ebben az oklevélben szerepelt először *oppidum*ként, legalábbis ez az első ismert adatunk erre nézve.¹⁸ A budai jog elnyerése komoly kiváltság volt, de a polgárok mégsem tudtak élni vele s így nem is lett *civitas* Pásztóból, mégpedig ugyanazon okból nem, mint a debreceni és pataki példánk esetében: magánföldesúri birtokban voltak és maradtak is a középkor folyamán. Pásztó tehát a 15. században továbbra is egyértelműen *oppidum*nak tekinthető.¹⁹

A 15. században a királyi birtokú mezővárosok mellett akár az egyházi *oppidumok* is kaphattak *civitas* elnevezést. Az északkeleti országrész egyházi birtok

¹⁷ Az elidegenítés során először Balicki András szerzi meg zálogba, majd 1411-ben a szerb despotácé lesz adományként. ZsO II. 7655. sz., ZsO III. 678. sz., 707. sz., 967. sz., Csánki I. 597. A várost egyszer „civitas”-nak, egyszer „oppidum”-nak említik ebben a korszakban, de utóbbi mind gyakoribbá válik a másikkal szemben. A temérdek felbukkanásból csak néhányat említsünk meg ezúttal. „Civitas”: (1407) DF 278 789., (1410) CDH X/5. 80., (1411) CDH X/5. 114., (1419) ZsO VII. 997. sz., (1424) DL 54 395., (1435) DL 54 814. „Oppidum”: (1407) DF 278 788., (1422) CDH X/6. 458., ZsO IX. 634. sz., 652. sz., 1215. sz., (1433) CDH X/7. 451., 499., (1435) CDH X/7. 661., (1436) DL 55 036., (1452) DL 15 312., (1460) DL 15 312., (1477) DL 18 004., (1482) DL 81 866., (1484) DF 210 503., (1490) DL19 657., (1492) DL 97 494., (1495) DL 56 277., (1511) DL 22 130., (1526) DL 24 291. stb. Azért tegyük hozzá azt is, hogy a 15. század végén ismerünk egy újabb és utolsó „civitas”-adatot is, mivel azonban ez a megnevezés a polgároktól származik és több, mint 50 évvel az utolsó, 1435. évi objektív említés után tűnik fel, inkább tekinthető a lakosság elfogult önértékelésének, mint reális képnek: „in foro nostre civitatis consueto”, főleg, hogy a datálásnál már a sokkal inkább helytálló „oppidum” kifejezés szerepelt – DF 275 864. Sőt, Debrecen 1470 és 1484 közé datálható levelében, amelyet uruknak írnak a székelyhídi vásáron elszendvedt sérelmeik ügyében, a lakók magukat már csupán egyszerű jobbágyokként nevezik meg, azaz szó sincs a mezővárosok esetében is megszokott „cives”, esetleg „communitas” kifejezésről: „iobagiones eiusdem vestre maiestatis in Debreczen commorantes” – DL 48 053.

¹⁸ A kiváltságlevelet átírta Mátyás 1476. évi és II. Ulászló 1494. február 20-i oklevele – DL 98 261. Rövid regeszta formájában kiadta: CDH X/4. 834. (412. sz.) és ZsO II. 5450. sz. Az oklevél rossz állapota miatt mára gyakorlatilag olvashatatlan, azonban így is kivehető még rajta a megnevezés: „opidi Pazthoh”.

¹⁹ „Oppidum”-nak nevezik 1417-ben (DL 89 792.), 1461-ben (DL 90 033.), 1463-ban (DL 15 805.), 1464-ben (DL 15 942.), 1472-ben (DL 17 385.), 1474-ben (DL 17 547.), 1489-ben (DL 19 538., DL 38 799.) stb.

múlttal rendelkező mezővárosai közül Lelesz például kétszer, míg Rozsnyó ke-
rek kétszáz éves periódusban többször is viselte a *civitas* jelzőt. Előbbi a térség
legnagyobb forgalmú hiteleshelyének adott otthont, míg az utóbbi alapvetően
bányaváros volt, de egyúttal az esztergomi érsekség egyik fontos birtokközpont-
jának is számított, tehát komoly birtokigazgatási funkcióval is rendelkezett.²⁰

Ahogy ez Rozsnyón is megfigyelhető, a bányavárosi lét a birtokos szemé-
lytől lényegében függetlenül a legtöbb esetben automatikusan együtt járt a *civi-
tas* terminus használatával is. Ennek megfelelően a magánföldesúri tulajdonban
álló bányavárosok közül *civitas* címet is viselt Csetnek (1331–1501 között *civi-
tas*, 1355-től egyúttal *oppidum* is), igaz, nem viselt ilyet Dobsina (1417-től *oppi-
dum*). A királyi birtokúak közül *civitas* volt viszont Felsőbánya (1379–1455 kö-
zött *civitas*, 1446-tól *oppidum*), Rudabánya (1397–1415 között *civitas*, 1420-
tól *oppidum*), Telkibánya (1367–1494 között *civitas*, 1447-től *oppidum*), az öt
máramarosi sóbányaváros: Hosszúmező, Huszt, Sziget, Técső, Visk, illetve az
egyháziak közül a már tárgyalt Rozsnyó. Úgy tűnik, *civitas* elnevezésük a közép-
kor végére az elterjedő *oppidum* mellett egyre inkább háttérbe szorult, de azért
még használatban maradt.²¹

Egy település *oppidum*- vagy *civitas*-említése tehát kapcsolatban állhatott a
birtokossal, a kiváltságokkal, illetve a bányaváros-léttel is. Ezzel összefüggésben
azonban egy további fontos szempontot kell megemlítenünk, ez pedig a megne-
vező személye és személyes véleménye. Nagyon úgy tűnik, hogy a település kate-
gorizálásában az oklevél írója játszott a legnagyobb szerepet, így egy általa leírt
civitas vagy *oppidum* szó egyúttal a személyes értékítéletét is reprezentálta, ami pe-
dig érezhetően többször is elfogult volt. Éppen ezért igencsak óvatosan szabad az
oklevelekben szereplő terminológiát általános következtetésekhez felhasználni.

Csak két példa erre az elfogultságra és a nézőpont szempontjából meglévő
különbségre. Egyrészt tanulságos Tállya mezőváros esete, amelyet a saját okleve-
leiben a tanács szinte mindig *oppidum*ként nevezett meg, van azonban adat arra
is, hogy *oppidulum*ként, azaz – önkritikusan – kicsinyítő képzős formában szere-
pelt a kifejezés. A szepesi káptalan – amelynek szőlői voltak Tállyán – ugyane-
kor viszont következetesen *possessió*nak tekintette.²²

²⁰ Lelesz „civitas”-említései: ZsO VI. 576. sz. és ZsO VII. 2267. sz. „Oppidum”-nak nevezik például: (1415) ZsO V. 1342. sz., (1428) DL 54 600., (1431) DL 62 259., (1469) DL 72 422., illetve a mezőváros valamikor 1470 és 1500 között kibocsátott saját oklevelében is – DF 216 378. Rozsnyó szerepére l. *Gulyás L. Sz.: Megjegyzések i. m. 336.* Első és utolsó ismert „civitas”-említése: (1320) CDH VIII/2. 248. és (1520) DF 229 630. „Oppidum”-adatai: (1417) CDH X/5. 766., (1423) CDH X/6. 577., (1461) DL 15 553. stb.

²¹ *Gulyás L. Sz.: Megjegyzések i. m. 340–345.*

²² A mezőváros kicsinyítő képzős önrétkelése: „domum suam, in oppidulo Thalya fundatam” – DF 269 696. Ez egyébként egyáltalán nem egyedülálló. A magisztrátus általában felfelé módosította a terminológiát, azaz „oppidum” helyett szívesebben írt „civitas”-t, mint „possessio”-t, de azért van még adatunk ilyen „őszinteségre”, szintén a későbbi Hegyaljáról: „Nos ... iudices possessionis Tholczwa” – DF 229 381. A szepesi káptalan kapcsolódó oklevelei: „vineam ipsorum in territorio

A másik példa Máramarosból származik. Sziget város 1457. évi oklevelében magát *civitas*nak nevezte, de a szomszédos Hosszúmezőt – amellyel közös kollektív kiváltságlevelet birtokoltak, sőt, ebbe a kiváltságlevélbe Sziget több mint húsz évvel később került csak bele, mint Hosszúmező – azonban már csak *oppidi regalis Hwzwmezw* formában említi. Azaz magát ennek alapján fejlettebbnek, jelentősebbnek tartotta az ugyanazon kiváltságokat élvező és sorsában egyaránt osztozó szomszédvárnál.²³ A terminológia alkalmazása tehát láthatólag ebben az esetben is a szubjektum szférájába tartozott, és – mint mindig – az oklevélben megnyilatkozó személy(ek) állásfoglalását mutatta.

Ha az északkeleti országrészben megfigyelhető példákban indulunk ki, akkor igen jól érzékelhető, hogy a *civitas*-emlétek sok esetben a polgárság személyes véleményét tükrözték, sokszor ezt a magasabb szintet képviselő kifejezést használták a társadalmi környezet közvélekedésével szemben, amely inkább csak *oppidum*-nak tekintette mezővárosukat. Példáink egytől-egyig a 15. századra vonatkoznak, mivel a 14. századi terminushasználat a fent mondottak alapján kevésbé következetes és így egy *civitas*-emlétek kevésbé mutat a szabályosnak tekinthető terminológiától való eltérést. Szintén nem vesszük bele a felsorolásba a bányavárosokat, hiszen az ezekkel kapcsolatos *civitas* megnevezés egyértelmű, elfogadott gyakorlat volt.

Lássuk elsőként a magánbirtokon kialakult mezővárosokat. Bátor egyetlen, 1522. évi *civitas* megnevezése mezővárosi kiadványban, egy nyugtában szerepel.²⁴ Debrecen hét alkalommal kerül *civitas*ként említésre, ebből 1435-ig négy alkalommal a nem sokkal korábban kiváltságoló király, egyszer a nádor, egyszer a leleszi konvent nevezi *civitas*nak a várost, a század második felében azonban már a debreceni tanács.²⁵ Hannusfalva egyetlen, 1422-es említése a királynéi tárnokmesterhez fűződik.²⁶ Héthársot 1435-ben Miklós prépost, egri püspöki vikárius nevezi *civitas*nak.²⁷ Kurimát 1415-ben a királynéi tárnokmester, 1416-ban a nádor, Meggyest pedig 1499-ben az erdélyi vajda.²⁸

possessionis Naghtalya vocate” – DF 215 201., valamint „quandam vineam suam, in promontorio Palotha nuncupato, in pertinentiis possessionis Thalya” – DF 217 955. A „possessio” fogalom a 13. század elejétől a ’javak’ és ’birtok’ jelentéstől a ’falu’ jelentés felé kezdett elmozdulni. A század végén már következetesen használták az oklevelek, mint a „villa” szó szinonímáját, sőt, a törvények szövegében is egyre inkább falut értettek rajta, de egyúttal a birtokjogot is magában foglalta. A szepesi káptalan is ilyen értelemben használhatta Tállyára. *Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp. 1971. 51–54.

²³ Az 1329. évi, azaz a huszti, viski, hosszúmezei és técsői hospeseknek adott kollektív kiváltságlevél, illetve az 1352. évi szigeti kiváltságlevél, valamint átirásaik csupán újkori másolatokban maradtak fenn – DL 2539., kiadásai: *Mihályi J.: Máramarosi diplomák i. m.* 8–11. (4. sz.) és CDH VIII/3. 353–356. Az idézett oklevél jelzete: DF 247 904.

²⁴ DL 56 431.

²⁵ A már említett oklevelek jelzeteit l. a 17. jegyz.-ben.

²⁶ DL 57 542.

²⁷ CDH X/7. 709.

²⁸ ZsO V. 1208. sz., ZsO V. 2107. sz., DL 27 392.

Miskolcot 1411-ben Zsigmond király, 1414-ben az egi káptalan, 1492-ben Beatrix királyné tartja *civitas*nak.²⁹ A helyi tanács által kibocsátott oklevél így nevezi azonban a mezővárost 1416-ban, 1433-ban, 1453-ban, 1455-ben, 1462-ben, 1469-ben, 1480-ban két alkalommal is, 1489-ben, 1492-ben, 1497-ben, 1499-ben kétszer is, 1506-ban, 1521-ben, 1525-ben.³⁰ Nagyhatvan mezővárost 1404-ben a bihari ispán címezi *civitas*nak, Szikszót 1387 és 1419 között három alkalommal a helyi tanács oklevele említi így, egy alkalommal a Szikszói család, egyszer pedig Zsigmond.³¹

A királyi eredetű mezővárosok közül Beregszászt 1455-ben a leleszi konvent nevezi *civitas*nak, Hosszúmezőt 1456-ban a király és a leleszi konvent is, Szigetet 1456-ban szintén a leleszi konvent, 1457-ben és 1461-ben viszont már maga a város, Husztot 1408-ban Zsigmond király, de 1480-ban a helyi tanács.³²

Szatmár és Németi 1426-ban a két mezőváros közös oklevelében szerepel *civita*ként, Szatmár saját oklevelében 1453-ban és 1500-ban, Sajószentpéter 1458-ban szintén saját kiadványában, de 1409-ben az országbíró, 1425-ben Pel-sóci Imre felesége, Veronika oklevelében lesz *civitas*.³³

Úgy tűnik továbbá, hogy a *civitas* terminus sok esetben kizárólag csak az oklevélszerkezetnek, illetve az oklevélben szereplő különféle jogi jelenségeknek, így például a tanácsszerkezet precíz meghatározási szándékának köszönhetően szerepel a szövegben, azaz a *civitas* szó valamilyen módon kapcsolódhatott a tanács felépítéséhez és a pecsételési formulájához. Miskolc saját kibocsátású okleveleinek példáján kitűnően látszik állításunk igaza.

Amennyiben ugyanis a teljes mezőváros az oklevél kibocsátója és szerepel a településtípus megnevezése is, akkor általában az *oppidum* kifejezést használják (*oppidi Miskolcz*).³⁴ Ha azonban nem az egész mezővárosi közösség, csupán Ó- vagy Új-Miskolc magisztrátusa adja ki az oklevelet, akkor a legtöbb esetben – egy-két kivétellel – már *civitas*nak nevezik a településrészt.³⁵ Arra is van példa emellett,

²⁹ DF 248 046., ZsO IV. 1759. sz., DF 248 042.

³⁰ DL 16 447., DL 83 665., DL 14 674., DL 15 297., DL 15 731., DL 83 780., DF 254 458., DL 107 799., DL 83 949., DF 252 619., DL 20 606., DL 107 804., DL 102 286., DL 88 946., DL 65 651., DF 218 337.

³¹ ZsO II. 3405. sz.; ZsO I. 28. sz., DL 9159., DL 70 768., DL 9452. és ZsO VII. 517. sz.

³² DL 55 579., *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 376., DF 247 904., *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák 156., 435.; DF 285 466.

³³ DL 11 861., DL 24 958., DL 84 004.; DF 268 557., ZsO II. 6789. sz., DF 292 813.

³⁴ (1461) DL 15 547., (1462) DL 15 731., (1478) DL 83 828., (1501) DL 65 639., (1522) DF 229 673. A középkor végén már arra is van példa, hogy a teljes települést „civitas”-nak nevezik, de ritka: „iudex ceterique iurati cives reginalis civitatis Myskolcz” – DF 218 337 (1525).

³⁵ „iudex antique civitatis de Myskolcz” – (1433) DL 83 665., „iudex veteris civitatis Myskolcz” – (1453) DL 14 674. Uez: (1458) DL 15 297., (1469) DL 83 780., (1480) DF 254 458., (1480) DL 107 799., (1492) DF 252 619., (1497–1517?) DL 20 606., (1506) DL 88 946.; „iudex ... iurati cives ac universi hospites nove civitatis Myskolcz” – (1521) DL 65 651. Néhány esetben mégis „oppidum”-mal szerepel ez a formula: „coram iudice ac iuratis civibus veteris oppidi Myskolcz” – (1493) DL 107 803., „iurati veteris civitatis oppidi Myskolcz” – (1492) DL 107 804., „iudex ... ac ceteri iurati cives veteris oppidi Myskowlch” – (1523) DL 66 652.

hogy Ó-Miskolcot (*civitas*), mint a teljes mezőváros (*oppidum*) részét, városrészét értelmezik.³⁶ Egyértelműnek látszik, hogy a *civitas* a fenti példákban nem elsősorban jogi jelleggel bír, hanem szokatlan módon leginkább településmorfológiai jellegű megjegyzés lehet, településrész-kategóriát jelent, pontosabban a teljes, jogi értelemben vett mezőváros (*oppidum*) topográfiailag értelmezett városrészét (*civitas*). Esetleg felvethető még, hogy a jelenség az oklevél írója által ismert, Miskolc városrészeire alkalmazott elterjedt elnevezések („Óváros” – „Újváros”?) egyszerű tükörfordításának köszönhető. Hasonló lehet az oka a már említett Újhely néhány *civitas* elnevezésének is, ahol a kifejezés háromszor is a „város útja” (*via civitatis*) szóösszetételben szerepelt (1454, 1473, 1481).³⁷

A *civitas* megjegyzéssel kapcsolatos másik tanulság a miskolci példáknál maradvá, hogy a *corroboratio* pecsételéssel kapcsolatos szakaszához szinte kizárólagosan a *civitas* társult, ezek szerint pedig itt az elterjedt oklevélformula sematikus és automatikus alkalmazásával állunk szemben.³⁸ A jelenség nem ismeretlen, más mezővárosokban is találkozhatunk hasonlókkal.³⁹

A következő példa is arra utalhat, hogy az oklevélformulák többé-kevésbé következetes használata eredményezi ezt a helyzetet. 1480. december 5-én Ó-Miskolc tanácsa (*veteris civitatis Myskolcz*) oklevelet állít ki abban az ügyben, amelynek során a néhai Katalin asszony javain osztozik meg az azokat öröklő rokonság. A javak között szerepel egy ház is, amely a település területén (*in corpore huius civitatis*) található. A pecsételéssel kapcsolatos részben szintén hasonlóan tesz az oklevél írója és *civitas* használ, de a datálásnál már *oppidumot* írt.⁴⁰ Azaz a szövegben ragaszkodik a *civitas* kifejezéshez, ám amikor keltezi a kiadványt, és jogi normáktól függetlenül határozza meg a keltezés helyét, a város valós helyzetét mutató és számára is nyilvánvaló *oppidumot* illeszti a szövegbe.

³⁶ „iudex ... iurati ceterique cohospites veteris civitatis oppidi Myskolcz” – (1499) DL 102 286.

³⁷ A hivatkozásokat l. fent, a 12. jegyz.-ben.

³⁸ Általában a következő formula és különböző variánsai szerepelnek ebben az oklevélrészben: „sigilli nostre civitatis munimine roboratas” – (1376) DL 6328., (1416) DL 10 447., (1433) DL 83 665., (1453) DL 14 674., (1458) DL 15 297., (1462) DL 15 731., (1469) DL 83 780., (1480) DF 254 458., (1480) DL 107 799., (1489) DL 83 949., (1492) DF 252 619., (1494) DL 86 715., (1506) DL 88 946. Persze itt is vannak kivételek, még ha nem is túl sok: „sigilli oppidi nostri munimine roboratas duximus concedendas” – (1478) DL 83 828.; „sigillo dicti oppidi roboratam” – (1499) DL 107 804.; „sigilloque nostri oppidi firmamus” – (1501) DL 65 369. Szintén „civitas”-t használ a tanács megnevezésénél és a pecsételéssel kapcsolatosan a mezőváros másik, 1499-ben kibocsátott oklevele, de a datálásnál már *oppidum* szerepel – DL 102 286.

³⁹ Szikszón például a 15. század elejére már eltűnt a „civitas” használata az oklevelekből, de a középkor végén még van rá egyetlen adatunk, ugyanilyen kontextusban: „sigillo civitatis nostre appenso” – (1484) DF 215 070. Néhány további példa: Újhely, 1386: „sigillo prefate civitatis” – DL 7194.; 1454: „sub sigillo nostre civitatis emanatas” – DL 14 898.; 1477: „sigillo nostre civitatis munimine roboratas” – DL 18 005.; Liszka: „sigilli nostre civitatis” – DF 264 495. stb.

⁴⁰ „Datum oppidi Myskolcz” – DL 107 799.

A mezővárosok azonban nem csak az *oppidum* és a *civitas* nevet viselheték. Bizonyos esetekben, főként, ha a település birtokjoggal kapcsolatos oklevélben került említésre, egyszerű *possessió*ként is szerepelhettek a szövegben. A jelenség alapvetően a középkori birtokjogi gondolkodásmód eredménye volt, hiszen az *oppidum*ok esetében nem csupán egy városias képződményről van szó, hanem egyúttal egy különféle tartozékokkal (köztük értelemszerűen jobbágytelkekkel, szántókkal, rétekkel, erdőkkel és vizekkel) és haszonvételekkel bíró jószágról is.

Amikor 1347-ben a szepesi káptalan a roznnyói és lucsinai soltészszágba való beiktatással kapcsolatos ügyről tett jelentést I. Lajosnak, Rozsnyót minden további nélkül egyszerű birtoknak nevezte, holott – mint láthattuk – már 1320-ban *civitas*nak tekintették.⁴¹

Gálszécs egyértelműen *oppidum* volt a középkor végén. 1426-tól általában így is szerepel a forrásokban.⁴² Mégis azt láthatjuk, hogy 1448-ban és 1495-ben egyaránt *possessió*nak nevezik. 1448-ban a mezőváros hatodrésszének és két környékbeli falunak, Kereplyének és Tehnának az elfoglalását tiltotta Csapi Domokos és rokonsága a Szécsiektől. 1495-ben II. Ulászló szólította fel a Csapiakat, hogy birtokaikon, köztük Gálszécsen tegyenek osztályt. Gálszécsent mindkét oklevélben *possessió*ként említik.⁴³

Nagymihályon hasonló helyzettel kell szembesülnünk. A mezőváros *oppidum* elnevezése 1427-től mutatható ki, de van erre adatunk 1452-ből vagy 1514-ből is. Mégis, 1476-ban a települést *possessió*nak nevezik, amikor a Nagymihályiak és Butkaiak közötti birtokügyben fogott bírák segítségével a mezővárosban hoztak döntést.⁴⁴ A már említett Pásztó *oppidum* a kiváltságolása után nem sokkal, 1415-ben szintén egyszerű birtokként szerepelt, amikor Luxemburgi Zsigmond Kazai Kakas László fiainak, Gyulának és Lórándnak több birtokot, köztük pedig pásztói birtokrészeket juttatott új adományként.⁴⁵

Érdekes ugyanakkor, hogy a konkrétabb jelentésű – némi „településtudományi” jelleget is magában hordozó – *villa* kifejezést szinte egyáltalán nem használják már a 15. századi írásos emlékeink az *oppidum*okra, ahogy a mezővárosi bíró sem *villicus*, hanem egyértelműen *iudex*. Erre is van azonban egy különleges, szabályt erősítő kivételünk: a máramarosi mezővárosok 1329. évi privilegiájának Zsigmond idején történő átírásakor az átírást 1404-ben és 1435-ben

⁴¹ DL 63 680.

⁴² Első „*oppidum*”-említése: DL 54 553. Továbbiak: (1455) DF 213 519., (1461) DF 214 058., (1469) DL 16 933., (1499) DL 36 566., (1526) DL 37 242.

⁴³ „de occupatione detentione sextarum partium dicte possessionis Zeech” – DL 57 706.; „in possessionibus [...] predicta, ac Chap, [...] jaath et Aswan in de Wngh, ac Thehna, Kereplye, Zabolcz, Polyanka et [...] Galzeech vocatis in Zempleniensi comitatibus existentibus” – DL 57 811.

⁴⁴ Az első „*oppidum*”-említést Engel Pál teszi 1427-re. *Engel Pál: Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp. 2001.; DL 67 560., DL 86 078., DL 17 813.

⁴⁵ ZsO V. 504. sz., DL 89 750.

kérvényező mezővárosi küldöttség tagjai a szöveg szerint *villicus*ok voltak, településeik pedig *willák*.⁴⁶ Mivel a privilégium és átírásai csak újkori másolatokban maradtak fenn, gondolhatnánk arra is, hogy a késői másoló módosította az eredeti *indexet* és cserélte le a *villicus*ra az egyszerűség kedvéért. Mégis, inkább arról lehet szó, hogy a megerősítés során az eredeti, *villicus* választását engedélyező kiváltságlevél és a 15. században a bíróra használt, a korban már mindennapos és elterjedt *index* kifejezések közötti ellentmondást a középkori megerősítések írásba foglalói észrevették és a félreértések elkerülése érdekében úgy oldották fel, hogy az eredeti oklevélben szereplő archaikusabb és hasonló szintű településekre már nem nagyon használt, de számukra még így is érthető és egyértelmű *villicust* alkalmazták az oklevelet átíró keretszövegben is.⁴⁷

Zárogondolatként idekivánkozik még egy érdekes megjegyzés. Azok a szabad királyi és királyi szabad városok, amelyekkel a mezővárosok népessége kapcsolatba került, egyfajta, követendő terminológiai mintát, példaképet jelenthettek a mezővárosi hivatali írásbeliség számára. Ugyanezt a szerepet azonban nyilvánvalóan a mezőváros is betölthette a környező falvak irányában. Figyelemre méltó fejlemény ugyanis, hogy olykor a falutelepülések is eltérnek okleveleikben a tőlük a számtalan példa alapján elvárható, hagyományos terminushasználattól. Erre remek bizonyíték a szabolcsi Ajak falu. Már az is ritkaságszámba megy, hogy a településnek két saját kibocsátású oklevele is fennmaradt. 1454. június 9-i levelükben, amelyet uruknak, Kállói Jánosnak írtak egy jobbágy bebörtönzése ügyében, magukat a mezővárosok módjára nevezik meg (*iudices et iurati ac universi hospites de Ayak*).⁴⁸ 1462-ben ugyanők Nagyhalász falunak írnak, szintén hatalmaskodás, jobbágyi javak elkobzása miatti ügyben. A címzés eleve elgondolkodtató: a nagyhalásziakra az általában csak mezővárosi polgárságra használt „előrelátó”, sőt, a még mezővárosokban is ritkának számító „körültekintő” jelzőt alkalmazzák, magukat pedig *universita*s-ként értelmezik.⁴⁹ Ajak és Nagyha-

⁴⁶ Az 1435. márc. 12-i királyi megerősítés a személyesen megjelenő „Joannes dictus Kethel de Visk et Benedictus magnus de Hust villici” kérésére történt. 1404. jún. 3-án pedig „fideles nostri viri providi Ladislaus de Hust, Georgius de Visk, Franciscus de Techö, [...] de Szigeth villici nostri” jártak el a megerősítés érdekében – DL 2539.

⁴⁷ Főként úgy érdekes az ügy, ha tudjuk: Hosszúmezőn már 1373-ban, Szigeten már 1383-ban bíróról és esküdtekről („iudex et iurati”) beszélnek a forrásaink, az 1435. évi megerősítés évében Técsőn pedig szintén, és ezután sem bukkan fel „villicus”-terminus a máramarosi mezővárosok bírójára nézve – *Mibályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 69., 80., 300.

⁴⁸ DL 44 729.

⁴⁹ „Providis viris ac circumspectis iudicibus ac iuratis et aliis universis et singulis in possessione Naghalaz commorantibus et existentibus”, illetve: „Iudex iurati et universitas commorantium in possessione Ayak” – DL 81 481. Persze magát jogi egységnek tekintő faluból is lehetne még említeni: ilyen volt például a Varannó melletti Szacsur, amely 1507. évi oklevelében a következőt írja: „iudex et tota communitas Sachwr” – DF 229 304. Vö. *Kubinyi András*: Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. 245–256.

lász a középkor folyamán valójában csak egyszerű faluként szerepelt az oklevelekben. A terminológia alkalmazása esetükben egyértelműen a környékbeli mezővárosok szokásjogának kivetülése lehet, azaz a helyi írástudók pontosan tisztában lehettek azzal, hogy a mezővárosokban milyen latin kifejezésekkel szokás megnevezni a települési önkormányzat egyes elemeit, valamint a közösséget, és valamilyen okból ők is hasonlóképpen jártak el.

A fenti példák alapján a 15. századi mezővárosi terminushasználat terén megfigyelhettünk ugyan bizonyos tendenciákat, de semmiképpen nem beszélhettünk törvényszerűségekről, lényegében minden egyes *oppidum* esete teljesen egyedi. A 14. században a városias jellegű településeket még gyakran neveztek *civitas*-nak, de hívhatták így a 15. században is, ha korábban rövidebb-hosszabb ideig már királyi birtokban állt, s még inkább, ha ráadásul korai város-privilegiummal is rendelkezett. Ha bányavárosról van szó, ami már elindult a mezővárossá fejlődés felé, akkor a *civitas* elnevezés még a 15. században is gyakran megjelent, elfedve a közben bekövetkezett gazdasági változásokat, például a bányák kimerülését. Ha egyházi birtokban volt a mezőváros, mindezek mellett láthatólag egy komolyabb központi funkciónak, például az ott működő hiteleshelynek köszönhetően is elnyerhette ezt a címet. A mezőváros típusától és a birtokos személyétől függetlenül egy *oppidumot* ráadásul saját lakossága is előszeretettel nevezett *civitas*-nak, amiben lakóhelyükkel kapcsolatos egyéni és elfogult elképzeléseik öltöttek testet.

A mezővárosokat olykor *possessió*-nak, esetleg *villán*-nak is nevezhették, ha a település birtokjogi vonatkozásban szerepelt egy oklevélben, illetve, ha a jobbágy és földesúr közötti diskurzus során az előbbi a függő helyzetét, az utóbbi pedig a földesúri jogait kívánta hangsúlyozni.

Abból a szempontból, hogy a mezővárost éppen milyen formában nevezik meg az oklevélben, döntő jelentőséggel bírt tehát az *oppidum* eredete és birtokosának személye, a megnevezés időpontja, a szöveg kontextusa és az abban felhasznált oklevélformulák, továbbá a legfontosabb: maga a megnevező egyén, a településről alkotott sajátos elképzelései és érdekei. A mezővárosokkal kapcsolatos terminológiai sokszínűség ennek az érdekes helyzetnek a végeredménye volt.

A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után

*Esettanulmány a Dunakanyar két városából,
Vácról és Visegrádról*

A városi régészet előtt kettős kihívás áll: a múlt és a jelen igényeinek – az értékmegtartásnak és az értékteremtésnek egyenrangú figyelembevétele. A város múltja többnyire láthatatlanul húzódik a modern építmények alatt: az egykori házak, településmagok, tájformák a város kultúrtörténeti kincsét alkotják, s ez a múlt a város alakulására, térszerveződésére is komoly hatást gyakorol. Ugyanakkor jelenre, a város folyamatos fejlődése, megújuló, újjáépülő, új igényeket kielégítő városrészei, építményei, terei – kellő odafigyelés híján – kétségtelenül el is pusztíthatják ezt az örökséget. A mai értelemben vett városi régészet, az építkezéseket megelőző régészeti kutatás (gyakran csak leletmentés) Magyarországon az 1970-es években meginduló gépesített építkezéseknek köszönhető. A felgyorsult ütemű munkák nagyobb számú feltárást eredményeztek, egyszersmind nagyobb veszélynek is kitéve a régészeti örökséget. Az új körülmények által életre hívott kutatási forma problémakörének az 1970-es évektől kezdve a tudományos életben is figyelmet szenteltek.¹ Annak ellenére, hogy a történeti városmagok megóvása érdekében azóta megszületett nemzetközi egyezmények védik a régészeti örökséget,² a régészeti tevékenység mintegy 40 éve megfogalmazott nehézségei ma is érvényesek. Az elmúlt két évtized számottevően fellendülő városfejlesztései, az egyre újabb építési technológiák alkalmazása mind a fővárosban, mind a vidéki városokban, de a határokon kívül is – akár csak a közeli Bécset, Pozsonyt tekintve – új kihívások elé állítják a városi régészetet és örökségvédelmet. A kutatás összetett: több különböző szakma feladatának megszervezésétől és összehangolásától kezdve a tudományos igényű elvárásokat, az eredmények gyors használhatóságát igényli mind a tudományos életben, mind a városfejlesztésben, a művelődésben és az idegenforgalomban, amely sokféle feladat egyidejű ellátását jelenti. Az 1970-es években megfogalmazott kérdések némelyikével, a munkaszer-

¹ Póczy Klára: Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásátások problémái. *Archaeologiai Értesítő* 113. (1986) 15–31.; Zsidi Paula: Az örökségvédelem speciális területe: a városi régészet. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk. Visy Zsolt. Bp. 2003. 28–30.; Laszlovszky József–Miklós Zsuzsa – Rombányi Beatrix – Szende Katalin: *Középkori városaink régészete*. Uo. 364–372.

² Wollák Katalin – Zsidi Paula: A régészeti örökség védelmének jogi háttere és fővárosi gyakorlata. In: *Vándorutak Múzeumi örökség*. Tanulmánykötet Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Viga Gyula, Holló Szilvia, Cs. Schwalm Edit. Bp. 2003. 241–255. A régészettel kapcsolatos legfontosabb jogszabályok: <http://regesznet.org.hu/regeszeti-jogszabalyok>. (Magyar Régész Szövetség honlapja. 2013. okt. 29.)

vezés, a kutatási módszerek és a városi örökségvédelem nehézségeivel ma is folyamatosan szembesülnek a kutatók, megoldási kísérletével nemzetközi együttgondolkodásra készítette az érintett szakembereket.³

A következő sorokban két kisebb magyarországi városban, Vácott és Visegrádon szerzett tapasztalatokkal kívánjuk gazdagítani a városi kutatás problémakörét. A két Duna-menti, hasonló történelmi gyökerű település nem hasonlítható a nagyvárosok, Budapest, Bécs építkezési kedvéhez, de saját léptékében ugyanazokkal a problémákkal találkozunk. Vácott és Visegrádon az elmúlt évtizedek tudományos eredményeit, s az ezekhez vezető kutatás tanulságait, nehézségeit vázoljuk fel, bízva abban, hogy a városi örökség kutatása és védelme módszertani kérdéseinek felvetése az utóbbi évek tendenciáját követve tovább gyarapszik majd.⁴

Kutatási lehetőségek

A történelmi város meghatározásának nehézségei köztudottak, időről időre újabb kísérletek születnek rá.⁵ Hasonló nehézséget jelent – elsősorban a törvényi háttér megteremtéséhez – a városi régészet definiálása, illetve a történelmi városmag fogalmának meghatározása.⁶ Vác és Visegrád esetében ennek meghatározása, a városok méreténél fogva, egyszerűbb. Vác gyökerei a magyarsághoz és Szent István egyházszervező tevékenységéhez köthetők, történelmi magjának térbeli kiterjedése pontosan körülhatárolható a 15. században felépült városfallal. A városfal 15–18. század közötti fennállása meghatározza a történelmi város arculatát, földrajzi kiterjedését, amelynek térszervező nyomai a mai városban is tetten érhetők.⁷ Visegrád Váccal szemben római alapokon nyugszik, középkori története több településközpontozathoz köthető. A Váccal egy időben történt kibontakozása, kiemelkedő jelentősége, majd Duna-menti településmagjának várossá alakulása tekinthető a mai település előzményének. Történelmi városmagja nem határolható

³ Például Bécs – Budapest viszonylatában: Vindabona – Aquincum. Probleme und Lösungen in der Stadtarchäologie. Problémák és megoldások a városi régészetben. Red./Szerk. Zsidi Paula, Láng Orsolya, Szu Annamária. (Aquincum Nostrum II. 5.) Bp. 2009.

⁴ A középkori régészeti kutatás feltárási, közlési módszertanáról, a városkutatás problémaköréről a középkori városi régészet atyja, Holl Imre értekezett legújabbban, munkái alapvetőek. *Holl Imre: Középkori régészet: egy interdiszciplináris tudomány módszertani kérdései. Archaeologiai Értesítő* 130. (2005) 181–194.; *Uő: Középkori régészet II. A keltezés módszertana. Archaeologiai Értesítő* 134. (2009) 117–129.; *Uő: Mittelalterarchäologie IV – Stadtarchäologie. Acta Archaeologica* 62. (2011) 381–420.

⁵ *Szende Katalin: Városkutatás és rezidencia-kutatás. Európai helyzetkép és magyar eredmények. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv VII. Szerk. Kenyeres István. Bp. 2012. 11–12.*

⁶ *Zsidi Paula: Városi feltárás. In: Régészeti kézikönyv. Főszerk. Müller Róbert. Bp. 2011. = <http://regeszet.org.hu/regeszeti-kezikonyv>. (Magyar Régész Szövetség honlapja. 2013. okt. 29.); *Uő: Integrált kutatások: A városi régészet. In: Régészeti kézikönyv i. m.**

⁷ *Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története I. Szerk. Sági Vilmos. (Studia Comitatus 13.) Szentendre 1983. 49–76.*

körül olyan pontosan, mint Vác esetében, több korszakhoz köthető, eltérő helyszíni településrajzok együttesen jelölik a történeti Visegrádot.⁸

1. A „hogyan” kérdése:

feltárásmódszertani és munkaszervezési kérdések a két városban

Lelőhely területi kiterjedése

Vácott az utóbbi évtizedek régészeti munkáinak többsége a középkori német város területére esett. A nagyarányú leletmentések az 1980-as évek második felében indultak meg, majd az ezredforduló környékén a beruházások ugrásszerű növekedésével megsokszorozódtak.⁹ Ide tartozik a német város főterén álló, mára elpusztult középkori plébániatemplom feltárása, az egykori udvarok, kertek területére eső mélygarázs helyszínének, továbbá a városkapuknak, valamint az egyes telkek területének kutatása az egykor ott húzódó épületek, pincék, kutak maradványai-val.¹⁰ Visegrádon elsősorban a mai városközpont, a feltételezett 14. századi magyar város területén folytak feltárások: több telket átfogó nagyobb, beépítetlen területen, illetve mai telkek területén, ott – Váchoz hasonlóan – középkori eredetű épületekkel, udvarokkal, kutakkal.¹¹ Mindkét városban gyakori probléma volt, hogy az előkerült régészeti örökség az építési, azaz a kutatható terület határain túl is áthúzódott, mind mélységében, mind felszíni kiterjedésében. A feltárható terület kiterjesztése idő- és költségfüggő volt: bár volt arra példa, hogy az építetők elfogadták és biztosították a feltárás bővítésének szükségességét, többnyire le kellett mondani az adott területen kívül eső jelenségek feltárájáról. Az adott régészeti emlék teljes összefüggésében való megismerése gyakran tehát nem történt meg.

Anyagi háttér, időráfordítás

A környezetvédelemben is ismeretes „polluter pays” (= szennyező fizet) elv alapján a régészeti feltárás költségeit az építető fedezte – legalábbis egyelőre el-

⁸ *Feld István*: Visegrád. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. XII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2011. 452–467.

⁹ *Miklós Zsuzsa*: 15. századi telepnyomok Vácott a Széchenyi utcában. *Archaeologiai Értesítő* 113. (1986) 237–254.; *Uő*: Leletmentés a középkori Vác területén. (Széchenyi u. 3–7.) Váci könyvek 5. (Új sorozat) 1991. 7–108.; Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Szerk. Torma István et al. Bp. 1993. (a továbbiakban: MRT).

¹⁰ A kutatásokat Batizi Zoltán, Mészáros Orsolya, Miklós Zsuzsa, Rácz Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta végezték. L. Régészeti kutatások Magyarországon kötetek 2000–2012. között; valamint: *Batizi Zoltán et al.*: A váci német város középkori polgársága. Vezető a Tragor Ignác Múzeum régészeti kiállításához. Vác 2012.

¹¹ *Mészáros Orsolya*: A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett 2003–2004. évi ásatások új topográfiai eredményei. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* IV. Szerk. Á. Varga László. Bp. 2009. 51–71.

fogadott árajánlatig. Az ásásra fordítható időtartam szintén egy előzetesen közösen megállapított időtartamot ölelt fel. Annak ellenére, hogy az adott helyszínnek környezete jól kutatott volt, a környező topográfiai adatok, geotechnikai és egyéb előkészítő vizsgálatok körvonalazták a lelőhelyek jellegét, többször nem várt régészeti emlékek változtatták meg a kutatási tervet. Az építkezési ütemtervek, a több munkafázis egymásra épülése miatt azonban az előzetesen elfogadott időtartamtól nem, vagy csak alig lehetett eltérni. A meghatározott idő- és pénzráfordítás miatt a területeket (még a régészeti érdekltség kiterjesztése nélkül sem) soha nem lehetett a teljesség igényével, teljes alaposággal feltárni. Problémaként fordulhattak elő a következők: a modern kori feltöltés gépi eltávolításának túlzott mértéke időbeli vagy megfelelő szakmai kontroll hiányában; gazdag rétegzettségű részterületek rétegsoronként, vagy betöltési szintenként történő, minden bontási fázist külön rögzítő teljes dokumentálása; a leletanyag minden esetben szakszerű kiemelése, tárolása; a több szakmát képviselő munkatársak folyamatos, illetve adott pillanatban való jelenléte; speciális műszaki megoldásokat kívánó munkafázisok elvégzése. A váci mélygarázs feltárása során a modern feltöltés gépi eltávolításának különböző mértéke, a munkálatok előtt tájékozódó kutatóár(k)ok megnyitásának elmaradása, részterületek történeti összrétagsorának teljes körű feltárása és dokumentálása, szelvényfalak teljes átbontásának hiánya bizonyult problémának, amelyet súlyosbítottak az időjárási körülmények, a januári fagyok például egyes részterületek feltárását ellehetetlenítették. A visegrádi, közel másfél hektár területű feltárás (ún. új városközpont), amelyhez hasonló léptékű a középkori városmag területén korábban még nem fordult elő, szintén nem tekinthető teljesnek. A magas, 2–4 méter vastagságú modern kori rétegsorok teljes felületben történő eltávolítása (min. 40 000 m³) anyagi okokból nem volt lehetséges, ezért csak kutatóárokokkal lehetett feltérképezni a területet. Épített örökség, vagy komolyabb kiterjedésű régészeti jelenség esetén lehetett teljes felületben kibontani a maradványokat. Végül ismert probléma, hogy a terepi munka után következő feldolgozási tevékenységnek a beruházók már nem biztosítottak anyagi háttérrel (vagy csak minimálisat), annak finanszírozását a feltáró intézménynek kellett megoldania. Az alapprobléma tehát az, hogy a finanszírozás mértéke és a feltárással szánt idő hossza erősen befolyásolja a kutatás igényességét.

Építési technológia és kutatási módszerek

A váci mélygaráznál a mélyépítés-jelleg a területen található kutak és pince feltárása szempontjából kifejezetten előnyös volt. A nagy mélységbe, jóval az antropogén rétegek alá nyúló földkitermelés, és az ezzel egyidejű, a teljes feltárási terület ipari léptékű fokozatos víztelenítése elősegítette a magas talajvízszint miatti, hagyományos régészeti módszerekkel kivitelezhetetlen kútfeltárást. Az építető munkálataival párhuzamosan szisztematikusan vissza lehetett bontani a kutakat, betöltésüket kiemelve, teljes építési struktúrájukat megfigyelve. Hasonló történt egy, az eddig közölt pincék között egyelőre igen ritka fapince eseté-

ben: annak betöltését és szerkezetét lépésről lépésre fel lehetett tární, rögzíteni, majd elbontani.¹²

A mélygarázs rőfalainak helyén az építési technika miatt nem lehetett kutatást végezni. Ennek felszíni kiterjedése azonban elhanyagolható volt.

A szelvényrendszer, a kutatóárkok és a teljes felületű bontás egyidejű alkalmazása egy-egy lelőhelyen belül változó. Ezt az adott (rész)terület régészeti jellege, valamint az anyagi- és időráfordítás határozta meg.

Újkori épület, vagy épületrész elbontására az alatta húzódó középkori maradványok feltárása érdekében Visegrádon és Vácott is volt példa. Visegrádon a késő 15. századi, a nemzetközi kutatásban is kiemelkedő jelentőségű üvegműhely egy olyan középkori eredetű nemesi kúriában helyezkedett el, amelyet – kisebb átépítésekkel – a 20. század derekáig laktak. Alaprajzi elrendezése és homlokzatának barokk és modern maradványai ezért önmagában is értéket hordoztak. Szükséges dokumentációjuk után bontásra ítéltettek, hogy a középkori maradványok hozzáférhetővé váljanak. A váci mélygaráznál mindössze egy igen nagyméretű újkori falmaradvány (egy pince része) húzódott, keresztülvágvva a középkori rétegek egy részét. A bontásra ítélt fal erősen roncsolta a korábbi rétegsorokat, azonosításuk és felmérésük a falalapozás alatti 50–80 cm szakaszon lehetetlen volt.

A megtartandó emlékek sorában Vácott, ugyanezen a helyszínen vitatott volt a középkori városfal és egy belesatlakozó falmaradvány elbontása. Mindkét falrészlet már erősen pusztult volt a 18–19. századi kőkitermelés miatt. A mélygarázs-építés nem tette lehetővé megtartásukat, de rossz minőségük és az a körülmény, hogy a városfalnak a település több pontján jobb állapotú részletei kerültek elő, nem vonták kétségbe a hatóság által engedélyezett elbontást. Visegrádon sajnos volt példa arra, hogy jó állapotú középkori fal, falrészlet a lakosság gondatlanságából vagy szándékosságából került elbontásra.

2. Az eredmények: a két város leletmentéseinek, kutatásainak hozadéka

Az elmúlt évtizedekben a Vácott és Visegrádon végzett új kutatások elsősorban az alábbi kérdésekben hoztak eredményeket. 1. a városok korai időszaka, a preurbánus település; 2. éghajlatváltozás, folyószintváltozás, építkezés kérdései; 3. topográfia (városrészek, utcahálózat, városfal); 4. lakóépületek, pincék; 5. templomok; 6. piac kérdése.¹³

¹² A mélygarázs leletmentésének monografikus feldolgozása kéziratban van. Előzetes jelentés: *Mészáros Orsolya*: Vác–Piac utca (Mélygarázs építését megelőző régészeti feltárás). In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp. 2010. 67–70. A pincéről: *Mészáros Orsolya*: Fapince a váci német hospes-település területén. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp. 2010. 177–196.

¹³ A magyarországi városkutatás új eredményeinek összefoglalásában ezek egy része előfordult: *Holl I.*: Stadtarchäologie i. m. 385–387., 400–402.; *Szende Katalin*: A Kárpát-medence középkori

A városok korai időszaka

Vácott az elmúlt évek ásatási eredményei túlnyomórészt a középkori német város helyrajzának ismereteit gazdagították. A történeti adatok szerint a német város kialakulása a tatárjárás utáni helyreállítás időszakának köszönhető. A betelepített német lakosokról az 1270-es évektől maradt fenn egyre több adat. Magát a városrészt a magyar várossal együtt 1319-ben említették először a Szent Jakab ágostonos kolostor alapítása kapcsán.¹⁴ A korai város magját, kiterjedését a mai ismeretek még nem tudják pontosan meghatározni. A német város későbbi központjában, a Március 15. tér környékén már találtak Árpád-kori falusias jellegű településcsírát.¹⁵ A tértől keleti irányban, a Piac utcai mélygarázs-lelőhely és a Káptalan utca 20., 24. számú telkek területén 6–8 méter széles, északkelet–délnyugati irányú kettős árok hosszú szakasza került elő. Valószínű, hogy térelválasztó szerepe lehetett, nem kizárt, hogy a korai német és magyar várost választotta el egymástól. Az árokrendszer szűk környezetében nem volt településnyom; távolabb, a magyar város irányában Árpád-kori leletekkel, cserépbográcstörredékekkel keltezhető tűzhelyek, kisebb gödrök húzódtak, de kifejezett településnyomok nem; ezzel szemben a német város irányában viszonylag közel, kisebb, faszervezetű, enyhén földbe süllyesztett építmények álltak. A 15. századra az árkokra már nem volt szükség, feltöltötték őket.¹⁶

Visegrádon az elmúlt évek ásatásai kimutatták, hogy a királyi vár alatt kialakuló preurbánus település nyomai a teljes település területén megtalálhatók. A 14. század második felében egységesen felépített királyi palota és a mintegy fél évszázaddal később épített ferences kolostor, valamint a mai városközpont területén előkerült 13. századi településmaradványok (kemencék és gödrök hasonló korú leletanyaggal) mutatnak a betelepített német lakosság térnyerésére.¹⁷

Az éghajlatváltozás és a városépítészeti összefüggései

A városokban folyó pince- és kútfeltárások mutattak a történeti vízszintváltozásokra: a lakóépületek padlószintjeinek, valamint a kutak vízszelő mélységének változásai a talajvízszint mozgását tükrözték, ez pedig szorosan összefüggött a folyó vízhozamának változásával. A talajvízszint változása erősen befolyásolta a városi építkezéseket. A 13–15. században szárazabb és melegebb éghajlattal lehetett számolni: mindkét városban alapvető hasonlóság, hogy a 13–15. századi terepszint a maihoz viszonyítva jóval alacsonyabban húzódtott. Az épületek, pin-

városainak régészeti kutatása az elmúlt két évtizedben. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk. Benkó Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 152., 155., 158.

¹⁴ *Kubinyi A.*: Vác i. m. 63.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I–II. Esztergom 1874–1882. II. 768.

¹⁵ MRT 432–438. (31/3g. lelőhely); *Tettamanti Sarolta – Batizi Zoltán*: Térből térre. A Szent Mihály-templom régészeti kutatásainak eredményeiről. Vác 2006. 6–7.

¹⁶ *Mészáros O.*: Piac utca i. m. 68.; *Rácz Tibor Ákos*: Vác, Káptalan u. 14. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2010. 381.

¹⁷ *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 24.

cék, utak, más városi objektumok mintegy 0,5–3,5 méterrel húzódtak mélyebben a mai átlagos terepszintnél. A kutak víznyerő szintje a mai utcaszinttől 5–8 méterrel volt mélyebben. Visegrádon az alacsonyabb középkori objektumok a terep fokozatos lejtését mutatták a várhegy oldalától a Duna-partig. A Dunaparton szélesebb sáv került beépítésre, mint ma, amelyet azután az újkorban feltöltöttek. A 16. századtól a terepszint fokozatosan és határozottan emelkedni kezdett, ami az éghajlatváltozás okozta talajvízszint-emelkedéssel, valamint antropogén hatásokkal, a törökkori háborúk utáni tereprendezéssel, újránépésítéssel és településfejlesztéssel hozható összefüggésbe. A 16–17. századi kisjégkorszak első jelei már ekkor, sőt a 15. század végén megmutakoztak. Mindkét település vertikálisan mozdult el, azaz szintfeltöltések, tereprendezések nyomai észlelhetők. A korábban használt pincéket gyakran elhagyták, és a kutak víznyerő szintje is magasabbra került. A késő középkori alacsonyabb terep- és talajvízszint azt jelzi, hogy a Duna folyó átlagos vízhozama nagy valószínűséggel kisebb lehetett a mainál, s alacsonyabb árvízi aktivitással lehetett számolni. A folyó átlagos középkori vízszintjét nem lehet pontosan megbecsülni: a folyó helyzete Visegrádon és Vácott eltérő. Míg Vácnál a Duna alluviális, saját hordalékanyagán áramlik, addig a Visegrádi-szorosban érintkezik az alapkőzettel. A sziklafelszín kemény kőzete befolyásolja a folyó alakját, így feltételezhető, hogy a vízhozam változása ezen a ponton ténylegesen tükröződött a folyó szintváltozásában, süllyedésében, emelkedésében. Ezzel szemben Vácott a víz mozgása a folyó alakját oldalirányú elmozdulással, mederváltozással is megváltoztathatta. A két településnél a késő középkorban a vízhozam alacsonyabb lehetett a mainál, s Visegrádon feltehetően alacsonyabb vízfelszínnel is lehetett számolni.¹⁸

Topográfiai kérdések

Elsősorban Visegrádon számolhatunk új topográfiai eredményekkel. Ez az elmúlt évtizedek nagy léptékű ásatásainak és az írott források topográfiai adatai összegyűjtésének eredménye. A források és az ásatási eredmények a magyar és német város helyszínét hozzávetőlegesen megállapították, noha a kettő érintkezési módja, a feltételezett városfal, és annak kapui ismeretlenek. Sikerült a középkori patakvonala és az utcahálózat egyes elemeit meghatározni, elkülöníteni házcsoportokat, a telekrendszert felvázolni, a város és a királyi palota kapcsolatát pontosítani, valamint a városi anyagi kultúra és a kézművesség kapcsán új műhelyeket és leleteket megismerni.¹⁹

Vácott a pincekutatás világított rá arra, hogy a középkori és újkori helyrajz között folytonosság mutatható ki. A feltárt nagyszámú késő középkori pince a 18. századi eleji Althann-féle telekkönyvi térképre vetítve arról tanúskodik, hogy az akkor rögzített utcák és telkek nagy része még a 15–16. századi pincefalakhoz

¹⁸ *Mészáros Orsolya – Serlegi Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. Archaeologiai Értesítő 136. (2011) 228–229.*

¹⁹ *Mészáros O.: Visegrád város i. m. 63–94.*

igazodott.²⁰ A késő középkorban kialakult utcahálózat az újkorban is, sőt jóformán napjainkig fennmaradt. A legutóbbi években a városi házak mögötti telkek, kertek szerkezetéről, az ott álló építményekről tudtunk meg többet.²¹ További eredmény a városfal több szakaszának, valamint a városi kapuknak a feltárása. A középkor végén felépült fal átlagosan egy méter széles volt, kívülről kettős árok vette körül. A török háborúk alatt rossz állapotáról írnak, ugyanakkor több ponton mégis a fal megerősítését lehetett megfigyelni. Két kapuja, a Hatvani-kapu és a Révkapu 1660 körül még állt; az északi Bécsi-kapuról nem maradt írásos emlék, de feltárt maradványai a Hatvani-kapuvallal rokonítják. A Duna közelében ma is áll a Hegyes-torony, amely az 1718. évi Althann-térképen is jól látszik.²²

Lakóépületek, pincék

Pincék kérdésében elsősorban Vácott vannak új eredmények. Több telken sikerült feltárni olyan pincéket, amelyek gyakran a középkor óta folyamatosan használatban vannak. Az eddig ismert pincék többsége kisebb méretű volt, néhány nagyobb pince a központi területeken állt. A pincék többsége a lakóépület alatt hosszan elnyúlva vagy a mögött helyezkedett el. A nyílásokat faragott kövekkel látták el, boltozatuk dongaboltozat, általában földpadlójuk volt. A házak alatti gyakori pince kialakítása a Vác fölötti dombok aktív szőlőtermesztésére és a bortárolásra vallanak.²³ Egy esetben sikerült egy, a kőpincéknél korábbi, a 13. század végétől a 14. század végéig használatban levő, fából épített pincét is feltárni.²⁴

Visegrádon elsősorban a lakóházak kérdésében jutott új eredményekre a kutatás. A városban feltárt épületek lakóházak és műhelyépületek voltak, gyakran a két funkció időben egymást követte. Ennek, valamint a több különböző épülettípus meglétének oka a 14. századi nemesi-főúri építkezésben kereshető. Az udvar körül élő nemesek rendelkezhetek a nagyobb, jelentősebb épületekkel, míg azok familiárisai a kisebb házakban lakhattak. Ez lehet az oka annak, hogy a visegrádi telkek a szokványos városi telkeknél nagyobbak lehettek. A telekadásvételek szomszédsági viszonyai, a feltárt épületek elrendezése s egy oklevél számszerű adata utal erre. Többféle műhely – fémfeldolgozó, üvegműves stb. – ismert a városból, házaik alaprajzi elrendezése és helyszíne egymástól eltérő volt.²⁵

²⁰ Miklós Zsuzsa: Vác középkori pincéi. (Váci könyvek 9) 1996. 66–68.

²¹ Mészáros O.: Piac utca i. m. 68–70.

²² Batizi et al.: Német város polgársága i. m. 5–6.; Batizi Zoltán: Vác, Bécsi kapu. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2006. 330–331.

²³ Miklós Zs.: Vác pincéi i. m. 64–69.; Rácz T. Á.: Káptalan u. i. m. 381.

²⁴ Mészáros O.: Fapince i. m. 177–196.

²⁵ Mészáros O.: Visegrád város i. m. 86–94.

Templomok

Az egyházi intézmények között legnagyobb eredménynek a váci német város Szent Mihály plébániatemplomának teljes feltárása tekinthető. A mai Március 15. téren, a tatárjárás után betelepülő németek számára épült templom első periódusa nem lehetett hosszú. Nem kizárt, hogy már ezt megelőzően is állt a helyén egy kisebb templom, amire csak a köréje temetett sírok utaltak. A 14–15. században a lakosság egy tekintélyes méretű (39×18,5 méter) kőtemplomot építtetett a régi helyére, déli oldalán mellékszentéllyel, közelében oldalkápolnával, északi részén később épült sekrestyével együtt. A templombelsőbe előkelők temetkeztek, az épület körül temető állt, amelyet kőfal vett körül.²⁶

A visegrádi városi templomok, a Szűz Mária-plébániatemplom és a Szent László-kolostor helyhez kötése régóta foglalkoztatja a kutatást. A város két, részlegesen feltárt templomát a maradványok jellege (díszítettség, sírkövek, belső elrendezés, a templomok kelezése) és az oklevelek helyszínleírásai nagy valószínűséggel azonosítják az írott forrásokból ismert, előbb említett templomokkal. A plébániatemplom azonosítása áll biztosabb alapokon. Ez, jelenlegi ismeretek szerint, a mai Fő utca hegyoldalában állt, körülbelül 60×15 méter kiterjedésű, díszes kialakítású templom volt, városi polgárok sírköveivel, kriptával, oldalkápolnával, festett falakkal, vörösmárvány kúttöredékekkel, egy nagyméretű toronnyal.²⁷

Piac kérdése

Piactér kutatásában csak részeredményekkel számolhatunk. Annak ellenére, hogy a városok legtöbbször – így Vácán is – a piac komoly városszervező elemnek minősült, beépítettségük miatt kutatásuk is nehezebb. A váci német város piactere a plébániatemplom körüli nyújtott háromszög alakú tér volt, körülötte a legelőkelőbb épületekkel. Valószínűleg a városháza is itt állt: a Szent Mihály-templomtól északra mintegy 20–30 méterre a középkor végén egy alapincézett épület állt, amit 1718-ra lebontottak, s csak 19,5×10 méteres pincéje maradt ránk. Ezt azonosították a középkori városházával.²⁸

Visegrádon a piactér pontos helye egyelőre ismeretlen. Egyes feltételezések szerint a Duna-menti gyéren beépített, de kőépületekkel – közöttük műhelyépületekkel – körülvett terület (az említett „új városközpont”) lehetett az, ugyanakkor néhány írott adat inkább arra mutat, hogy a Duna-parttól valamivel beljebb, az országút kiszélesedésében, a házak között húzódott. Nem kizárt ugyanakkor két piac megléte sem.

²⁶ *Batizi Zoltán*: Vác, Március 15. tér. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2006. 331.

²⁷ *Buzás Gergely* – *Mészáros Orsolya*: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* 44. (2008: 1. sz.) 87–97.; *Mészáros O.*: Visegrád város i. m. 46–49., 53–55., 205–206., 214.

²⁸ *Batizi et al.*: Német város polgársága i. m. 6.

3. A feltárások jövője, az eredmények hasznosíthatósága

A régészeti kutatások megszorodása és az ezzel járó adattömeg a kulturális örökség kezelésének és helyreállításának problémakörét is érinti. Ez a helyzet Vácot és Visegrádot sem kerüli el. Az utóbbi idő gyakori kérdése, elsősorban a leletmentő feltárások problémái kapcsán, hogy valóban szükséges-e mindent feltárni, illetve mennyiben engedhető meg a pusztulás/pusztítás mértéke. Városi ásatások során az egyre gyorsabban fejlődő építési technológiák következtében mind több olyan helyzet áll elő, amelyek a hagyományos módszerű régészeti feltárást lehetetlenné teszik, s ezáltal lelőhelyek pusztulhatnak el (részfalazás, cölöpalapozás, stb.) Elegendő lehet-e – legalábbis bizonyos ideig – a feltárás nélküli adattörzítés, a föld alatt húzódó régészeti örökség preventív módszerekkel történő rögzítése, kiterjedésének és korának lehetséges meghatározása egyéb adatok és források alapján, de mindenekelőtt az a kérdés, hogy mi térképezhető fel így, s mi nem. További fontos kérdés a bemutatás: mennyire szükséges helyreállítani a romos maradványokat, milyen építészeti formavilágot kell annak tükröznie, hogyan illeszkedjen bele modern környezetébe. A magyarországi városi maradványok között ma többféle rekonstrukciós példát és megoldást találunk. A két vizsgált város több, különböző felfogást tükröző emléke is ide sorolható (visegrádi királyi palota, váci Szt. Mihály templom, váci Bécsi-kapu). Végül az egyes építészeti elemek és megoldások után a teljes városkutatást figyelembe véve az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a történeti város egykori topográfiai elemei és struktúrája mennyiben kell, hogy meghatározza a mai város építészeti szövetét, illetve megjelenjen-e abban.

Visegrádon a városkutatás fiatalabb az álló középkori emlékek – a várrendszer és a királyi palota – kutatásánál, amelynek oka elsősorban a középkori város mai beépítettsége, nehéz hozzáférhetősége. Az 1950-es évektől kezdődő, majd az 1990-es évek végétől intenzívebbé váló kisebb-nagyobb kutatások egyre több régészeti elemet, történeti adatot hoztak napvilágra. A kutatás ma még az adattörzítésnek, a feltárt építmények és leletek feldolgozásának és közlésének a fázisában van, de már fel-felmerül a jó állapotban megmaradt romok konzerválásának és jövőbeli bemutatásának a kérdése is (például a 15. századi üvegműhely esetében). Visegráddal szemben Vácot a városkutatás komolyabb múltra tekinthet vissza, a kutatás és a bemutatás problémája egyszerre van jelen, kérdés ugyanakkor – többek között – a magánkézben lévő telkek, pincék, házak emlékényagának állagmegóvása és fenntartása, jó állapotuk esetén bemutatathatósága, a városrendezésben a középkori elemek felhasználhatósága.

Sáros megye egyházas települései a 14. század elején

Az első fennmaradt országos összeírás az a tizedjegyzék, amely a magyarországi papság jövedelme után a Szentföld felszabadítása céljából a pápának fizetett adóról készült az 1332–1337. években, s mely az Árpádok és I. Károly királyságának kivételes értékű dokumentuma. A lajstrom több ezer egyházas település összeírása révén a korai Magyarország csaknem egészéről ad egységes képet, használatát azonban megnehezíti, hogy az összeírást tolmácsok segítségével a pápai legátusok szolgálatában álló külföldi jegyzők végezték, az összeírt helységnevekben így sok a félreértett és rosszul lejegyzett, számos esetben akár az érthetlenségig eltorzított helynév.¹ Részint ezért, részint a mára már elpusztult, illetve más településekbe olvadt vagy névváltozáson átesett helységek lokalizálásából adódó nehézségek miatt, a lajstrom településnév-anyagának egy-egy kisebb tájegység, illetve megye vonatkozásában történő feldolgozása és adatainak értelmezése némi utánjárást igényel. A munka több-kevesebb pontatlansággal a tizedjegyzék alapján is elvégezhető, ám igazán akkor válik érdekessé, és biztat nagyobb sikerrel, ha a feladatot nem önmagában a lajstrom segítségével próbáljuk meg elvégezni, hanem akképpen, hogy a megismerni kívánt terület korszakra vonatkozó forrásanyagát még a lajstrom kézbe vétele előtt igyekszünk a teljességre törekvés igényével összegyűjteni és feldolgozni. A pápai tizedjegyzéknek ennél fogva az Árpád-kori történeti földrajz az elsődleges terepe, és Sáros megye egyházas településeinek alább olvasható összeállítása is a megye topográfiai munkálatai kapcsán történt.

Az Újvár megyéből kivált Sáros vármegye területének mintegy kilenc tizede az egri egyházmegye újvári főesperességéhez tartozott, a megye Tárca kerülete azonban a 14. század elején a szepesi prépostság joghatósága alatt állt. Ez, a Litye torkolatától a Tárca forrásvidékéig a folyó tágán értelmezett két oldalát magába foglaló terület, a régi gyepűelvének a Csergőtől a Lőcsei-hegységig nyúló része, V. István adománya révén került az egri egyházmegyéhez, amit aztán IV. László 1284-ben megerősített.² A kerület egyházi igazgatásának jogát azonban a szepesi prépostok is a magukénak tekintették és törekvésüket András egri

¹ A pápai tizedjegyzékre l. *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157.

² Reg. Arp. 3336. sz. (teljes szövegű közlés); L. még *Kovács Béla*: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger 1987. 58–59.

püspökkel szemben a 13. század végén sikerre is vitték. Alighanem ezzel, a területnek a szepesi prépostságon keresztül az esztergomi egyházmegyéhez való időleges tartozásával magyarázható, hogy az 1323-ban az egri püspök által Tárcafő néven főesperesség rangjára emelt kerület³ a pápai tizedjegyzékben annak ellenére nem található meg, hogy az egri egyházmegye környező főesperességei – így az újvári is – a lajstromban hiánytalanul fellelhetők.

A kerület egyházas helyeinek összeállítása mégsem okoz nehézséget, köszönhetően egyrészt annak a Telegdi Csanád egri püspökkel szembeni tiltakozásnak, melyet a kerület plébánosai juttattak el Rómába, s amelyre válaszul 1330 tavaszán XXII. János a név szerint felsorolt papok ügyének kivizsgálását rendelte el.⁴ Másrészt a kerület plébánosai által ez év őszén tett ügyvédvallásnak, ahol ismét név szerint említették meg őket.⁵

A megye területén osztozkodó főesperességek plébániáit reményeink szerint döntő többségében tartalmazó források birtokában tekintsük most át a bennük felsorolt egyházas helyeket. Az adatokat az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának bevett rövidítési gyakorlata szerint közlöm. A bizonytalan azonosítást csillaggal, az azonosítatlan településeket kurzív címszóval jelzem.

A pápai tizedjegyzék újvári főesperességének Sáros megyei plébániái

Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I–IV. Bp. 1885–1891.

Vat. Sl. = Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus I. Rationes collectorum pontificorum in annis 1332–1337. Ad edendum preparavit Vincentius Sedlák. Trnavae–Romae 2008.

Akol (elpusztult település *Šindliar* határában) – [sac.] de *Akol* (Vat. I/1. 371. – 2. Vat. Sl. I. 1384.) – 1335: 3 gs.

Bábapataka (*Babin Potok*) – debet eccl. de *Babapateka* (~*Babapateca*), quia ille, qui tenebatur recessit et decima eccl-e tenetur de preterito; Jac. de *Kalapatata*, ~*Kabapataka*, ~*Pabapataka* (Vat. I/1. 211., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 405., 776., 1145., 1353.) – 1332: –; 1333: 4 [gs.]; 1334: 3 gs.; 1335: –.

Bajor (*Bajerov*) – Nic. sac. de v. *Bavari* ~*Bauari*; Jo. de *Baer* (Vat. I/1. 208., 326. – 2. Vat. Sl. I. 345., 889.) – 1332: 19 gs. 4 kis d.⁶; 1333: 13 gs.

³ DL 68 973.; AOkt. VII. 514. sz.

⁴ DF 275 939.; AOkt. XIV. 176. sz.

⁵ L. az előző DF-jelzet és AOkt. XIV. 587. sz.

⁶ Sedlák kiadása szerint a fizetett tized 14 gs. 4 kis d. (Vat. Sl. I. 345.). Miklós pap éves jövedelmét 1332-ben 4 M-nál valamivel többre becsülte („ultra IIII marcas credere valere per annum”). Az újvári főesperességből befolyt tizedek elszámolása 48 garasos kassai márkában történt, azaz a bajori plébános az éves jövedelme bő 192 garas volt. Ez arra mutat, hogy a magyar kiadás 19 gs. 4. kis d. adata a helyes.

- Bártfa** (*Bardejov*) – Jo. sac. de *Bardusa*, ~*Bardafa*, Henricus de *Barstha*, ~*Bardfa*, ~*Bartwa* (Vat I/1. 210., 317., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 378., 803., 1181., 1396.) – 1332: 24 gs.; 1333: 23 gs.; 1334. 8 [gs.]; 1335: 6 [gs.]
- Belcella** (Bércalja – *Janovce*) – Franc. sac. de *Vescela*, ~*Belsella*, ~*Welzela*, ~*Beltella*, ~*Belcella!* (Vat. I/1. 210., 317., 370. – 2. Vat. Sl. I. 384., 789., 1347.) – 1332: 12 gs.; 1333: 12 gs.; 1335: 5 [gs.]
- Berki** (*Rokycany*) – Jo. sac. de *Berqui*, ~*Berchi*, ~*Berky* (Vat. I/1. 210., 317., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 376., 806., 1164., 1372.) – 1332: 7 gs.; 1333: 4 gs.; 1334: 3 [gs.]; 1335: 5 [gs.]
- Bertót** (*Bertotovce*) – Nic. de v. *Bertoldi*, ~*Pertoldi*, ~*Perehtala*, ~*Petorld* (Vat. I/1. 209., 317., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 362., 791., 1176., 1386.) – 1332: 15 gs.; 1333: 10 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: –.
- Bolyár** (*Boliarov*) – Mich. sac. de *Lokor*, ~*Bolar*, ~*Belar*, ~*Bolyar*, (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 318., 837., 1120., 1326.) – 1332: 6 gs.; 1333: 2 gs.; 1334: 2 [gs.]; 1335: 2 [gs.]
- Boroszló** (*Bresztov*) – Gabriel sac. de *Broslo*, ~*Boroslo*, ~*Borozlov*, ~*Boroslow* (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 319., 843., 1121., 1327.) – 1332: 7 gs. és 3 d.; 1333: 7 gs.; 1334: 3 [gs.]; 1335: –.
- Budamér** (*Budimír*) – Phil. sac. de *Bogner*, ~*Botimer*, ~*Podomer*, ~*Bozomer* (Vat I/1. 207., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 330., 1124., 1330.) – 1332: mint újonnan kinevezett pap nem fizet; 1334: 4 gs.; 1335: –.
- Deléte** (*Daletice*) – Jac. de *Leta!*, ~*Deleta*, ~*de Lecha* (Vat. I/1. 211., 371. – 2. Vat. Sl. I. 397., 1397.) – 1335: 4 [gs.]
- Deméte** (*Demjata*) – Math. de *Mata*, ~*de Demata!*, ~*de Mecha*, ~*de Metha!* (Vat. I/1. 211., 371. – Vat. Sl. I. 400., 1398.) – 1335: 5 [gs.]
- Deolis** (Singlér? – *Šindliar*) – [sac.] de *Deolis* (Vat. I/1. 355. – 2. Vat. Sl. I. 1174.) – 1334: 4 [gs.]
- Eperjes** (*Prešov*) – Henricus de *Epries*, pleb. de *Eperies* (Vat I/1. 211., 317., 355., 371. – Vat. Sl. I. 405., 804., 1189., 1401.) – 1333: 2 kassai M. [=96 gs.]; 1334: 72 [gs.]; 1335: 24 gs.
- Finta** (*Fintice*) – Paul. sac. de *Fruncta*, ~*Fintta*, ~*Fincta*, ~*Suncia*, ~*Finitta*, ~*Fincta*, And. predecessor ipsius; ~*Finta* (Vat. I/1. 209., 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 367., 383., 799., 1140., 1348.) – 1332: 8 gs.; 1333: 6 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: –.
- Frics** (*Fričovce*) – sac. de v. *Frig*, ~*Frych*, ~*Ferich* (Vat. I/1. 211., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 402., 1177., 1387.) – 1332: –; 1334: 2 [gs.]; 1335: 3 gs.
- Gergelylaka** (*Gregorovce*) – [sac.] de *Gregulaka*, ~*Grebulaka!*, ~*Geregurlaka* (Vat. I/1. 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 1149., 1357.) – 1334: 2 [gs.]; 1335: 2 [gs.]
- Geloch** – [sac.] de *Geloch* (Vat. I/1. 371. – 2. Vat. Sl. I. 1389.) – 1335: –
- Glucha** – [sac.] de *Glucha* (Vat. I/1. 371. – 2. Vat. Sl. I. 1392.) – 1335: 2 [gs.]
- Gusthni** – Dom. de *Gusthni* (Vat. I/1. 317. – 2. Vat. Sl. I. 802.) – 1333: 2 gs.
- Hanusfalva** (*Hanusovce nad Topľou*) – Clemens sac. de *villa Johannis*, [sac.] de *Hamusfolua* (Vat. I/1. 210., 353., 369. – Vat. Sl. I. 382., 1103., 1309.) – 1332: 6 gs.; 1334: –; 1335: 4 [gs.]

- Hedri** (Hedrikfalva – *Hendrichovce*) – Jac. de *villa Henrici*, ~*Hedrub*, ~*Hedrich* (Vat. I/1. 211., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 401., 1175., 1385.) – 1332: –; 1334: 2 [gs.]; 1335: 2 gs.
- ***Hedrikvágása** (Úszpeklény? – *Uzovské Peklany*) – [sac.] de *Hudragasa*, ~de *Hedrichuagasa* (Vat. I/1. 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 1173., 1383.) – 1334: –; 1335: –.
- Hermány** (*Hermanovce*) – Nic. sac. de *villa Armanni*, ~*S. Germa* (Vat I/1. 210., 371. – 2. Vat. Sl. I. 388., 1390.) – 1332: 6 gs.; 1335: 4 gs.
- Hrabkó** (*Hrabkov*) – Chifridus sac. de *Craponcho*, ~*Crapchon*, Syfridus (de *Crapse*, ~*Harapko*, ~*Hrabka* (Vat. I/1. 209., 317., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 357., 796., 1171., 1381.) – 1332: 15 gs.; 1333: 9 gs.; 1334: 3 [gs.]
- ***Hollódszállása** (elpusztult település vélhetőleg *Kapušany* határában) – [sac.] de *Huluh* (Vat. I/1. 355. – 2. Vat. Sl. I. 1179.) – 1334: –.
- Igrici** (elpusztult település *Ličartovce* határában) – Jo. de *Igvrcia* (Vat. I/1. 317. – 2. Vat. Sl. I. 780.) – 1333: 12 gs.
- Jakabfalva** (Magyarjakabfalu – *Jakubovany*) – *sac. de *villa Jacobi* f-rum Dionisii, ~*villa Jacobi Legel*, ~*villa Jacobi Lengen* (Vat. I/1. 211., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 404., 1150., 1358.) – 1332: –; 1334: 6 [gs.]; 1335: 6 [gs.]
- Jakabvágása** (*Chminianske Jakubovany*) – *Jo. de *villa Jacobi* (Vat. I/1. 208., 317. – 2. Vat. Sl. I. 349., 805.) – 1332: 17 gs.; 1333: 2 gs.
- Jakoris** (*Jakovany*) – sac. de *Jacoris*, ~*Jakaresse*, ~*Jacovrefe* (Vat. I/1. 211., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 399., 1161., 1369.) – 1332: –; 1334: 1 [gs.]; 1335: 3 [gs.]
- Jernye** (*Jarovnice*) – Jo. de *Gerona*, ~*Jerona* alias dictus de *S. Antonio*, ~*Jeregua* item de *S. Anthonia!*, ~*Jeregna* item de *S. Anthonio*, ~*Jerunba*, ~*Jeregua*, ~*Jeregna!*, ~*S. Anthonia* (Vat. I/1. 211., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 396., 428., 1166., 1167., 1374., 1375.) – 1332: –; 1333: 12 gs.; 1334: –; 1335: –.
- Kapi** (*Kapušany*) – Vitus sac. de *S. Mart-o de Capi*, ~*Kapi*, ~*Kopy* (Vat. I/1. 208., 316., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 350., 767., 1139., 1346.) – 1332: 19 gs. és 3 d.; 1333: 15 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: 9 [gs.]
- Kapronca** (*Koprivnica*) – St. sac. de *Crampsa*, ~*Capransa*, ~*Caprancaza*, ~*Kampricz*, ~*Kampruch* (Vat. I/1. 210., 317., 355., 371. – Vat. Sl. I. 790., 1183., 1393.) – 1332: 15 gs. (+ 16 gs.?) ; 1333: 12 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: 6 gs.
- Kellemes** (*Ľubotice*) – Lucas sac. de *Caelmes*, ~*S. Clemente*, ~*Gelemes*, ~*Kelemes* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 361., 778., 1138., 1345.) – 1332: 19 gs. és 3 kis d.; 1333: 14 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: 4 [gs.]
- Kende** (*Kendice*) – Nic. sac. de *Quendi*, ~*Kendi*, ~*Kendy* (Vat. I/1. 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 390., 783., 1135., 1342.) – 1332: 15 gs.; 1333: 8 gs.; 1335: 5 [gs.]
- Kissáros** (*Malý Šariš*) – Miquo sac. de *Cusars*, Micho de *Minori Saros*, ~*Kyssarus*, ~*Kussarus*, de Myko (Vat. I/1. 209., 317., 355., 370. – 2. Vat.

- Sl. I. 371., 771., 1162., 1378.) – 1332: 15 gs.; 1333: 10 gs.; 1334: 4 [gs.]; 1335: 9 [gs.]
- Klemberk** (*Klenov*) – de *Clentberg*, ~*Clentberk!*, ~*Clemberch* (Vat. I/1. 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 1128., 1335.) – 1334: 3 [gs.]; 1335: 2 [gs.]
- Kluknó** (Rutgerfalva – *Kluknava*) – Henricus. sac. de *villa Rudigueri* (Vat. I/1. 209., Vat. Sl. I. 360., utóbbi helyen tévesen Zsidópatakával azonosítva.) – 1332: 12 gs.
- Klyusó** (*Klušov*) – Bortardus sac. de *Senvalt*, ~*Buchardus!* (Vat. I/1. 210., 355. – 2. Vat. Sl. I. 377., 1185.) – 1332: 8 gs.; 1334: –.
- ***Kohány** (*Kochanovce*) – Cosmas sac. de *Cohica*, ~*Cocia* (Vat. I/1. 209., 317. – 2. Vat. Sl. I. 369., 792.) – 1332: 8 gs.; 1333: 6 gs.
- Komlós** (Keresztes~ – *Chmelov*) – St. sac. *S. Crucis de Comlos*, St. de *Kemlos iuratus de S. Cruce*, ~*S. Cruce*, ~*Kerestwr* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 356., 769., 1143., 1351.) – 1332: 5 gs.; 1333: 15 gs.; 1334: 4 [gs.]; 1335: 4 [gs.]
- Komlós** (*Chmelovec*) – Lucas sac. de *Comlos*, ~*Komlos*, ~*Komlus* (Vat. I/1. 209., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 370., 1141., 1349.) – 1332: 10 gs.; 1333: 7 gs.; 1334: 3 [gs.]; 1335: –.
- Komlós** (Kükemező – *Kuková*) – de alio *Komlos*, ~alio *Komlous* (Vat. I/1. 354. – 2. Vat. Sl. I. 1142.) – 1334: –.
- Kószeg** (*Kysak*) – [sac.] de *Kezeg*, ~*Kezek* (Vat. I/1. 354., 369. – Vat. Sl. I. 1126., 1333.) – 1334: 4 [gs.]; 1335: 1 gs. és 4 kis d.
- Kucsín** (*Kučin*) – Dom. sac. de *Subni*, ~*Curbin*, ~*Cuchin*, Nic. sac. de *Kucina* (Vat. I/1. 210., 317. – 2. Vat. Sl. I. 393., 795.) – 1332: 6 gs.; 1333: 4 gs.
- Kurima** (*Kurima*) – [sac.] de *Kurima* (Vat. I/1. 371. – 2. Vat. Sl. I. 1395.) – 1335: 2 [gs.]
- Kuró** (*Kurov*) – Jerminus (~Jerninus) sac. de *Cino*, ~*Curo* (Vat. I/1. 211. – 2. Vat. Sl. I. 394.) – 1332: 6 gs.
- Lapispatak** (*Ploské*) – Nic. sac. de *Lapuspatahac*, ~*Lapospatak*, ~*Lapuspotoka* (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 325., 834., 1123., 1329.) – 1332: papja 4 M-ra becsült éves jövedeme után 19 gs. és 3 kis d.; 1333: 12 gs.; 1334: 6 gs.; 1335: 3 gs.
- Lapos** (*Lopúchov*) – *Lapus*, pleb. de *Lapos* (Vat. I/1. 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 1187., 1399.) – 1334: –; 1335: –.
- Lipóc** (*Kečerovský Lipovec*) – Paul. de *Lipot*, ~*Lipoc*, Pet. de *Lypolcz*, ~*Lipouch*, ~*Lypouch*, ~*Lypolch* (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. I/1. 317., 842., 1118., 1324.) – papja 1332-ben 4 M-ra becsült éves jövedelme után 19 gs. és 3 kis d.; 1333: 10 gs.; 1335: 6 gs.
- Litinye** (*Ľutina*) – sac. de *Lytana* (Vat. I/1. 211. – 2. Vat. Sl. I. 398.) – 1332: –
- Ludvigfalva** (elpusztult település *Janovce* környékén) – [sac.] de *villa Ludvici*, ~*villa Luduici!* (Vat. I/1. 355. – Vat. Sl. I. 1184.) – 1334: 2 [gs.]

- Margonya** (*Marhaň*) – Jac. [de Zepel] de *Marganha*, ~*Marguanha*, ~v. *Margala*, ~*Margaua*, ~*Margana!* (Vat. I/1. 210., 317., 371. – 2. Vat. Sl. I. 379., 801., 1394.) – 1332: 8 gs.; 1333: 2 gs.; 1335: 3 gs.
- Mártonfalva** (Mártonháza – elpusztult település *Orkucany*, *Šarišské Michalany* és *Jakubovany* között) – Petrus de *villa Martini* (Vat. I/1. 210. – 2. Vat. Sl. I. 380.) – 1332: 5 gs.
- Miklós-vágása** (Miklósfalva – *Niklova*) – Detricus sac. de *villa Nicolai*; Dom. de ≈, ~*Mykleusuagasa*, ~*Micloysuagasa* (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 320., 844., 1129., 1336.) – 1332: 7 gs.; 1333: 6 gs.
- Mochnya** (*Chmiňany*) – Mart. sac. de *Mocnahat*, ~*Machina*, ~*Mohnia*, ~*Mehnia* (Vat. I/1. 208., 316., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 351., 765., 1169., 1377.) – 1332: 20 gs.; 1333: 20 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: 6 [gs.]
- Nyárs** (*Ražňany*) – Marcus sac. de *Naubad*, ~*Naubas*, ~*Nanbad*, ~*Nas*, ~*Naas* (Vat. I/1. 210., 317., 371. – 2. Vat. Sl. I. 392., 800., 1391.) – 1332: 22 gs.; 1333: 18 gs.; 1335: 9 [gs.]
- Orkuta** (*Orkucany*) – [sac.] de *Hurguta*, ~*Wrkata* (Vat. I/1. 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 1152., 1360.) – 1334: –; 1335: –.
- Osztrópatak** (*Ostrovany*) – Greg. sac. de *Vstropttaca*, ~*Ostropataca*, Geo.! de *Oztropotoka*, ~*Horteopathaka*, ~*Hozporvtaka* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 375., 781., 1153., 1361.) – 1332: 12 gs.; 1333: 10 gs.; 1334: 5 [gs.]
- Raszlavica** (Tót~ – *Vyšné Raslavice*) – Jo. de *Rastolnissa*, ~*Rastliovisa*, ~*Razlauiza*, ~*Kaslanicz*, ~*Raslanicz!* (Vat. I/1. 210., 317., 355. – 2. Vat. Sl. I. 386., 794., 1182.) – 1332: 24 gs.; 1333: 20 gs.; 1334: 7 [gs.]
- Regalas** – de *Regales*, ~*Regalas* (Vat. I/1. 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 1154., 1362.) – 1334: –; 1335: –.
- Salgó** (Úszalgó – *Uzovský Šalgov*) – Jo. sac. de *Selku*, ~*Salguo*, ~*Salge*, ~*Salgo*, ~*Solgon*, ~*Solkov* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 373., 787., 1157., 1365.) – 1332: 8 gs.; 1333: 6 gs.; 1334: –; 1335: 6 [gs.]
- Sáros** (Nagysáros – *Velký Šariš*) – Clemens pleb. de *Sars*, ~*Saros*, ~*Sarus* (Vat. I/1. 207., 316., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 335., 762., 1190., 1402.) papja 1332-ben 20 M-ra becsült éves jövedelme után 2 kassai M., 1333: 5 M-t és 7 gs-t ad (azaz jövedelmét ekkor valamivel több mint 51 M-ra becsülte) – 1334-ben és 1335-ben ismét 2-2 kassai M. pápai tizedet fizet, ami a legnagyobb Sáros megyei befizetés.
- Sárpatak** (*Mokroluh*) – Fridricus (~Fredericus) sac. de *Stupocat*, ~*Sarpatac*, ~*Sarpatak* (Vat. I/1. 211.) – 1332: 6 gs.
- Sebefalva** (Zsebfalu – *Župčany*) – Lucas de *villa Sebe*, ~*Sebefollus*, ~*Sebefolua* (Vat. I/1. 208., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 354., 1163., 1371.) – 1332: 19 gs. és 3 kis d.; 1334: 5 gs.; 1335: 3 [gs.]

- Sebes** (Alsósebes – *Nižná Šebastová*) – Paulus sac. de *Sebeys*, ~*Zewes*, ~*Zebes*, ~*Sebes* (Vat. I/1. 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 387., 788., 1137., 1344.) – 1332: 6 gs.; 1333: 11 gs.; 1334: 2 [gs.]; 1335: 2 [gs.]
- Siroka** (*Široké*) – Hen. de *Syroca*, ~*Syrka*, ~*Sycoka!* (Vat. I/1. 317., 355., 371. – 2. Vat. Sl. I. 797., 1178., 1388.) – 1333: 8 gs.; 1334: 3 [gs.]; 1335: 4 [gs.]
- Somos** (*Drienov*) – Nic. sac. et vicearchidiaconus de *Sums*, ~*Sumus*, ~*Sumis* (Vat. I/1. 206., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 315., 1130., 1339.) – 1332: 5 M-ra becsült éves jövedelme után 0,5 M. (24 gs.); 1334.: 10 gs.; 1335: –.
- Sóvár** (*Solivar*) – Paul. sac. de *Zouar*, ~*Souar*, ~*Sowar*, ~*Souuar*, ~*Sonnar*, ~*Souuar!* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 364–365., 785., 1134., 1341.) – 1332: 15 gs.; 1333: 22 gs. [a másik Sóvárral együtt]; 1334. I.: 3 gs.; 1335: 8 gs. [A Sóvárra vonatkozó 1334–1335. évi adatok szétválasztása nem lehetséges.]
- Sóvár** (Sópatak? – *Solivar*) – Nic. sac. de *Souar* (Vat I/1. 209. – Vat Sl. I. 365.) – 1332: 15 gs.
- Szeben** (Kisszeben – *Sabinov*) – Nic. sac. de *Sibinio*, ~*Zebeng*, ~*Zebedinio* (Vat. I/1. 208., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 347., 1159., 1367.) – Miklós nevű papja 1332-ben éves jövedelmét 10 M-ra becsülve 1 M. pápai tizedet fizet. 1334: 23 [gs.]; 1335: 20 gs.
- Szedikert** (*Zábradné*) – Seb. sac. de *Selquet*, ~*Zedekerce*, ~*Zedekercha*, ~*Zedekercha!*, ~*Zedkerze*, ~*Zedkerc!* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 359., 779., 1146., 1354.) – 1332: 15 gs.; 1333: 12 gs.; 1334: –; 1335: –.
- *Szedikert (2)** (*Zábradné*) – [sac.] de *Zedeguka* (Vat I/1. 354. – Vat. Sl. I. 1119.) – 1334: –.
- Szedlice** (*Sedlice*) – Jo. sac. *Felic*, ~*Selic*, St. de *Sedlicz*, ~*Zedlicze* (Vat. I/1. 206., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 316., 845., 1127., 1334.) – 1332: 19 gs. és 3 kis d.; 1333: 8 gs.; 1334: –; 1335: 4 gs.
- Szentgyörgy** (*Jur*, ma *Hubošovce* része) – And. de *S. Georgio*, ~*S. Georgio* (Vat. I/1. 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 389., 774., 1155., 1363.) – papja 1332-ben éves jövedelmét 6,5 M-ra becsülte és 30 gs. pápai tizedet fizet; 1333: 24 gs.; 1334: 11 gs.; 1335: 12 [gs.]
- Szentgyörgy (2)** – Nic. de *S. Georgio* (Vat. I/1. 317. – 2. Vat. Sl. I. 777.) – 1333: 3 gs.
- Szentgyörgy (3)** – Lucas de v. *S. Georgii* (Vat. I/1. 317. – 2. Vat. Sl. I. 786.) – 1333: 7 gs.
- Szentimre** (*Meretice*, ma *Radatice* része) – Jo. sac. *S. Exmerici*, ~*S. Aymerici*, Jac. de v. *Emerici*, ~*S. Emerico* (Vat. I/1. 206., 211., 319., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 322., 833., 1132., 1338.) – papja éves jövedelmét 1332-ben 2 M-ra becsülve 10 gs.; 1333: 12 gs.; 1334: 5 [gs.]; 1335: –.
- Szentjakab** – Dom. de v. *S. Jacobi* (Vat. I/1. 317. – 2. Vat. Sl. I. 782.) – 1333: 6 gs.

- Szentkereszt** (*Krížovany*) – Egid. sac. *S. Crucis*, ~*S. Cruce* (Vat. I/1. 208., 317., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 352., 798., 1170., 1380.) – 1332: 20 gs.; 1333: 8 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: –.
- Szentlászló** (elpusztult falu, ma *Prešov* része) – sac. *S. Ladislai*, Adam de *S. Ladislao* (Vat. I/1. 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 403., 784., 1136., 1343.) – 1332: –; 1333: 3 gs.; 1334: –; 1335: 4 gs.
- Szentlőrinc** – Dom. de *S. Laurentio*, (Vat. I/1. 209., 354. – 2. Vat. Sl. I. 368., 1156.) – 1332: 10 gs.; 1334: 6 [gs.]
- ***Szentlukács** (Szeben?) – St. sac. de *S. Luca*, ~*S. Lucasio* (Vat. I/1. 210., 317., 370. – 2. Vat. Sl. I. 381., 773., 1364.) – 1332: 5 gs.; 1333: 3 gs.; 1335: –.
- Szentmihály** (*Šarišské Michalany*) – Nic. sac. *S. Michaelis*, de *S. Michaelis*, ~*S. Michale*, ~*S. Michale* (Vat. I/1. 208., 316., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 353., 763., 1151., 1359.) – 1332: 19 gs.; 1333: 20 gs.; 1334: 7 [gs.]; 1335: 8 [gs.]
- Szentpéter** (*Petrovany*) – Jo. de *S. Petro*, ~*S. Petro*, ~*Scenpeter* (Vat. I/1. 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 391., 772., 1133., 1340.) – 1332: 15 gs.; 1333: 12 gs.; 1334: 5 [gs.]; 1335: 6 [gs.]
- Szilva** (Nagy~ – *Veľký Slivník*) – Th. sac. de *Silna*, ~*Silua*, ~*Zilua*, *~*Sl.* (Vat. I/1. 208., 316., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 346., 764., 1147., 1355.) – 1332: 29 gs.; 1333: 14 gs.; 1334: 9 gs.; 1335: 8 [gs.]
- Szinye** (Szinyefalva – *Svinia*) – Erbordus sac. de *Spinhan*, ~*Spunhan*, Herwordus de *Zwina*, ~*Zigua*, ~*Zigna!*, ~*Zinuga* (Vat. I/1. 209., 317., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 363., 793., 1165., 1373.) – 1332: 15 gs.; 1333: 12 gs.; 1334: 4 [gs.]; 1335: 3 gs.
- ***Szinye** (valószínűleg Janó – *Janov*) – Dom. sac. de *Sinna*, ~*Sumba*, ~*Suina*, ~*Suinha* (Vat. I/1. 206. – 2. Vat. Sl. I. 324.) – papja 1332-ben 3 M-ra becsült éves jövedelme után 14 gs. és 5 kis dénárt fizet.
- Szokoly** (*Sokol*) – Stanislaus sac. de *Sacolha*, ~*Sacalba*, ~*Zokolis*, ~*Zekole*, ~*Zekolc!* (Vat. I/1. 207., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 340., 1122., 1328.) – papja 1332-ben 2 M-ra becsült éves jövedelme után 12 gs.; 1334: 2 gs. pápai tizedet fizet. 1335: –.
- Szuhadolina** (Száravölgy – *Suchá Dolina*) – Iuanca sac. de *Sekdelino*, ~*Sokdelino*, ~*Zuhadelma*, ~*Zubadalina* (Vat. I/1. 206., 354., 369. – 2. Vat. Sl. I. 323., 1131., 1337.) – papja 1332-ben 1,5 M-ra becsült éves jövedelme után 7 gs. és 3 d. tizedet fizet, 1334: 3 [gs.]; 1335: 1 gs.
- Ternye** (*Terňa*) – Cosmas sac. de *Cerma*, ~*Terina*, ~*Ternia*, ~*Terue*, ~*Terne*, **Petrus de Turnua*, ~*Torna*, *~*Tl.* (Vat. I/1. 209., 210., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 374., 775., 1148., 1356.) – 1332: 8 gs.; 1333: 12 gs.; 1334: 2 [gs.]; 1335: 3 [gs.]
- Töltszék** (*Tulčík*) – Jo. sac. de *Cuelchet*, ~*Tuelhec!*, ~*Tolczig*, ~*Tulkzek*, ~*Tullzek!*, ~*Kelgzeg* (Vat. I/1. 208., 316., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 355., 768., 1144., 1352.) – 1332: 16 gs.; 1333: 15 gs.; 1334: 6 [gs.]; 1335: 5 [gs.]

- Trocsány** (*Tročany*) – Pet. de *Troyka* (Vat. I/1. 355. – 2. Vat. Sl. I. 1186.) – 1334: 2 [gs.]
- Újfalu** (Pécsújfalu) – Phil. sac. eccl-e de *Nova Villa*, ~*Wyfolu*, ~*Wyfelo* (Vat. I/1. 209., 317., 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 366., 770., 1160., 1368.) – 1332: 14 gs.; 1333: 15 gs.; 1334: –; 1335: –.
- Újfalu** (Vámosújfalu – *Chminianska Nová Ves*) – Paul. sac. de *Nova Villa*, ~*Wyfolu*, ~*Woyfolu* (Vat. I/1. 209., 316., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 358., 766., 1168., 1376.) – 1332: 17 gs. és 2 kis d.; 1333: 15 gs.; 1334: 7 [gs.]; 1335: 4 [gs.]
- Vitéz** (Nagyvitéz – *Vítaz*) – Nic. de *Vitelhes*, ~*Vitehes*, ~*Vitez*, *Nic. Adens (Vat. I/1. 209., 355., 370. – 2. Vat. Sl. I. 372., 1180., 1379.) – 1332: 12 gs.; 1334: 2 gs.; 1335: 2 gs.
- Vysnew** – [sac.] de *Vysnew* (Vat. I/1. 370. – Vat. Sl. I. 1382.) – 1335: –.
- Wynon** – [sac.] de *Wynon* (Vat. I/1. 355. – 2. Vat. Sl. I. 1172.) – 1334: –.
- Zsegnye** (*Žebňa*) – Bartholomeus sac. de *Segma*, ~*Zegnia* (Vat. I/1. 206. – 2. Vat. Sl. I. 321.) – 1332: 7 gs.
- Zsidópataka** (Magyarfalu – ma *Drienov* része) – de *villa Judei*, *~*villa Fillidyver*, ~*villa Fillidyver!* (Vat. I/1. 354., 370. – 2. Vat. Sl. I. 1158., 1366.) 1334: –; 1335: –.

Összesen: 100 plébánia

A tárcafői főesperesség plébánosai 1330-ban

(DF 275 939. – a másodikként jelölt adat („– 2.”) az ügyvédvállás helyneveit jelöli.)

- Alsószalók** (*Nižný Slavkov*) – Jo. de *Slauka* – 2. ≈
- Bacsamező** (Pusztamező? – *Vislanka*) – Thilo de *Paschinow*, ~*Pacznow* – 2. ≈
- Balázsvágás** (*Blažov*) – Nic. de *Blasinhov*, ~*Blasinow* – 2. ~*Blashnow*
- Berzevice** (*Brezovica*) – Mart. de *Brisovicz*, ~*Brezouicz* – 2. ≈
- Colundorf** (talán Pusztamezőhöz tartozó falu) – Hen. de *Chossinchou*, ~*Cehindorf* – 2. ~*Colundorf*
- Csircs** (*Čirč*) – Hen. de *Scyma*, ~*Scyrncz* – 2. ~*Scirncz*
- Daróc** (*Šarišské Dravce*) – Nic. de *Drauche*, ~*Dorowcz* – 2. ≈
- Felsőszalók** (*Vyšný Slavkov*) – Herbordus de *Nouo Slauka*, ~*Novo Slauk* – 2. ≈
- Hamborg** (*Brezovička*) – Herbordus de *Heymburg*, ~*Hembork* – 2. ~*Heymburk*
- ***Harcásár** (ma *Lukov* része) – Jo. de *Dopprcedorf*, ~*Doppredorf* – 2. ≈
- Héthárs** (*Lipany*) – Hen. de *Sybinlindin*, ~*Septemtilis* – 2. ≈
- Hőnig** (*Hanigovce*) – Wynandus de *Henigsdorf*, ~*Hemrigidorf* – 2. –
- Jakabvolya** (*Jakubova Vola*) – Luc. de *Jacobsdorf*, ≈ – 2. ≈

- Krīga** talán Dobóval (*Dubovica*) azonos – Nic. de *Crīga*, ~*K[r]yga*, ~*Krīga* – 2. ~*Kryga*
- Krivány** (*Krivany*) – Mich. de *Criwa*, ~*Criua* – 2. ≈
- Lubotény** (*Ľubotín*) – St. de *Lubentim*, ~*Lubetin* – 2. ≈
- Lucska** (*Lukov*) – Jo. de *Luscha*, ≈ – 2. ≈
- Olisó** (*Oľšov*) – Wenceslaus de *Elza*, ~*Elsua* – 2. ≈
- Palocsa** (*Plaveč*) – Greg. de *Plaucz*, ~*Plucz* – 2. ~*Plncz*
- Polom** (*Poloma*) – *Palim*, ~*Polom* – 2. ≈
- Pétermező** (ma *Lipany* része) – St. de *Petrau*, ~*Petraw* – 2. ≈
- ***Phiferdorf** ([véltetőleg Pfafenhof ('Papháza' ~'Papfalva')] Orló – *Orlov*) – Nic. de *Phiferhof*, ~*Phiferdorf* – 2. ≈
- Plavnica** (*Plavnica*) – Theodricus de *Plaunicz* – 2. –
- Roskovány** (*Rožkovany*) – Michael de *Roschowicz*, ~*Roscowicz* – 2. ~*R[os]kovicz*
- Semviz** (*Krásna Lúka*) – Hen. de *Schemwyse*, ~*Sempwys* – 2. ~*Sompnys*
- Tárca** (*Torysa*) – Th. de *Tarcza*, ~*Tarcha* – 2. ≈
- Tarkó** (*Kamenica*) – Gotfridus de *Lapide*, ≈ – 2. ≈
- Viszoka** (*Vysoká*) – Greg. de *Wysoka*, ≈ – 2. ≈
- Vörösalma** (*Červenica pri Sabinove*) – Ben. de *Wyrisalma*, ≈ – 2. ≈
- Wytosmau** – Hen. de *Wytosmaw* – 2. –

Összesen: 30 plébánia

Forrásaink 130 plébániát említenek Sáros területén. Közülük az alábbiak azonosítása, illetve lokalizálása igényel részletesebb magyarázatot.

Újvári főesperesség:

Akol – A Szinyei Mersék birtoka. Papja 1335-ben 3 garas pápai tizedet fizet. 1338-ban [Aba nb. Szinyei] Petőc fia Mihály Siroka falujának ÉNY-i határában, a Branyiszközi-hegység erdei között említik.⁷ A Szinyei Mersék valószínűleg 1320 után alapíthatták az *Akol vize* (véltetőleg a mai *Kanné potok*) mellett, mert Szinyei Benedek fiainak ekkor végrehajtott birtokosztálya még nem említi.⁸ Ma elpusztult település *Sendeler* (Singlér) határában.

Hrabkó – A tizedjegyzékben szereplő *Crapse* falu Szigfrid nevű plébánosa minden bizonnyal azonos személy a *Crapchon* faluból való Szigfrid pappal. Jóllehet újab-

⁷ „ad eandem plagam Occidentalem inter duos montes satis per largum spatium in silva currendo venit ad tres montes prope invicem stantes, ubi ipsa possessio Syroka separatur a possessione Akol nuncupata” – DL 38 961.; AOKl. XXII. 32. sz.

⁸ DL 70 151.; CDH VIII/2. 271. A Szinyei Mersék birtokosztályára l. *Nógrády Árpád*: Három Sáros megyei birtokról. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 416.

ban felmerült olyan elképzelés, mely szerint a *Crapse* településnév a Bártfától DK-re fekvő Hrabócot takarná,⁹ ennek egyrészt a Szigfrid személynévnek a korabeli Magyarországon való ritka előfordulása mond ellent, másrészt a *Crapse* bejegyzést követő településnevek – Siroka és Szentkereszt – is a Hrabkóval történő azonosítás mellett szólnak. *Crapse* Hrabóccal történő azonosításának ráadásul ellentmond, hogy Hrabócnak a középkor végén sem volt még temploma. A településen 1492-ben is csupán egy fakápolna állt és adott otthont a falu szakrális életének.¹⁰

Igrici – A település, melynek János nevű papja 1333-ban évi jövedelme után 12 garas pápai tizedet fizet a 13. század végén [Aba nb.] Somosi György fia Péter öröklött birtoka. Péter 1284-ben IV. László előtt tiltakozott amiatt, hogy némi szomszédja Igrici és Somrét nevű öröklött földjeit elfoglalta. Péter visszaiktatása kapcsán Igrici és Somrét egyesített határát lejegyezték. Innen tudjuk, hogy a Zsidópatakával szemközt elterülő Igricit a Tárca és a Szinye vize, valamint Radács és Újfalu határolták.¹¹ Ezek szerint Licsérd határának északi részén, Licsérd és Újfalu települések között, nagyjából a Tárca termékeny völgyében terült el. A Somosiak kihalásáig (1439) a család kezében maradt birtok a Zsigmond-kor végére elnéptelenedett. 1435-ben mint Kőszeg tartozékát írták össze, ekkor már csak pusztá.¹²

Komlós (Kükemező) – A pápai tizedjegyzékben az újvári főesperességből származó 1334. évi pápai jövedelmeknek szentelt lapokon, három egymást követő bejegyzésben, három Komlós szerepel. A háromból két Komlósnak, a Töltszék-től keletre, Asgút szomszédságában fekvő Komlóssal, illetve Kereszteskomlóssal történő megfeleltetése kézenfekvő. Ugyanakkor, a „másik Komlós” néven említett harmadik Komlós azonosításához tudnunk kell, hogy a megye e harmadik, Makovica várától és Zborótól északra fekvő Komlós nevű falujával bizonyosan nem számolhatunk, a makovicai uradalom ugyanis két Tapoly-menti települést – Sárpatatot és Bártfát – nem számítva, fehér folt a tizedjegyzékben. Sárosban

⁹ Vat. Sl. I. 796.

¹⁰ Így szerepel a makovicai uradalom becsűjegyzékében: „Item possessione Hrabocz cum capella lignea sepulturam habente” – DL 3022.

¹¹ „Incipit circa aquam Tarcha, inferius Sydoupotok, ubi sunt duos salices, et inde vadit super lignum, quod vulgo dicitur scylfa, postmodum ascendit super montem, in fluvio Melpotok, et deinde ascendit circa eandem aquam satis longe, et elongabitur a salicibus parvulis et iterum ascendit ad montem Hygyshyg et descendit super aquam, que vocatur Scicyna; et super eandem aquam ascendit satis longe, quousque venit super Sumret; et deinde vadit super fornacem cementi ex parte parvi Iob [=Radács], item ascendit ad montem unum satis longum et latum, et descendit super Buda potok, et descendit infra super prefatam aquam, et ibidem sunt vicini et commetanei sui Musidi vocati(!), iobagiones parvi Michaelisis [=Újfalu], postea circumeundo, ut supra audistis, descendit et venit iterato ad aquam Tarcha superius pontem qui vocatur Sydoupotok.” – DL 11 172.; CDH V/3. 252.

¹² „[pertinentie castri Kwsel] predium *Igryche*” – DL 12 720.

azonban egy negyedik Komlós is létezett. Erről tudnunk kell, hogy IV. Béla adományozta el Daniló fejedelemnél is megfordult követének, Visobur fia Gyármának, előbb 1251-ben majd 1259-ben. Adománya azonban nem Komlós falu területét, hanem egy kisebb uradalommal felérő birtoktestet jelölt, amely a Tapolytól (Kálnás falutól) a Gerendely patakig (Komlós faluig) nyúlt, délen Kereszteskomlóssal északon pedig Kaproncával volt határos.¹³ Gyármán több családra bomlott leszármazói közül a Nádffőiek, jöllehet a birtoktest Nádffő falujában elkülönülten éltek, a birtok szívében álló Kükemezőt, melynek Mindenszentek templomába őseik emberemlékezet óta temetkeztek, még 1402-ben is mint rokonságuk ősi birtokközpontját (*possessio originalis*) emlegették. Mindez arra mutat, hogy az Árpád-kori Komlós birtok központja Komlós néven Kükemező volt. Korai plébániatemploma miatt valamint azért, mert ez az egyetlen olyan település, amely „Komlós”-ként számba jöhet, okkal tekinthető tehát a későbbi Kükemező a tizedjegyzék harmadik Komlós falujának.

Ludvigfalva – A pápai tizedjegyzékben felbukkanó falut 1341-ben Nagymartoni Pál oklevele említi, amikor az országbíró peres eljárás során vizsgálni rendeli, hogy Jánosfalva, Kajtárvágása és Fricsvágása településekkel együtt Ludvigfalva vajon Belcella határain belül terült el vagy sem.¹⁴ 1439-ben Ludisdorf néven bukkan fel, és plébánosa a bártfai Szentlélek ispotály fejével, valamint a klusói és a richvaldi plébánosokkal egyházi ügyben együtt idéz.¹⁵ Többet nem említik. Lakói vélhetően még a középkorban elhagyták. Ma elpusztult falu Belcella környékén.

Mártonfalva – A pápai tizedjegyzékben történt említését követően csak a 15. században bukkan fel ismét, amikor Martonháza néven Sebesi László fia Sinka mester megszerzi cserébe a Nógrád megyei Malyáért.¹⁶ Talán az 1314-ben Sziszlóföldre határában említett Martonpataka környékén terült el.¹⁷ Később nem szerepel. Valószínűleg még a középkorban elpusztult. – Sziszlóföldre Szentmihály Orkuta felé eső határába olvadt, Mártonfalva így Nagysárostól északra, Szentmihály, Orkuta és Jakabfalva között kereshető.

Mochnya – A mai településtől északra, a Nagy-Szinye mellett elterülő Árpád-kori falut és Sz. István protomártír tiszteletére szentelt templomát a 14. század közepén a Szinye árvizei pusztították el. A falu ezt követően települt át határain belül mai helyére, a Szentkeresztről Vámosújfaluba vezető út egyik magasabban fekvő

¹³ „Cum lous ... iuxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cum lous, Cheruyz et Gerendul existens” – DL 491.; ÁUO VII. 506.

¹⁴ 1341: „villa Luduegfolua” – DF 243 744.; AOKt. XXV. 384. sz.

¹⁵ DF 213 034.

¹⁶ DL 43 352.; ZsO VI. 65. sz.

¹⁷ CDH VIII/1. 544.; RDES I. 1215.; AOKt. III. 768. sz.

vő szakasza mellé. A település új helyén templom a 14. század végéig nem épült. Lakosai a szomszédos Vámosújfaluba jártak át misére és oda is temetkeztek.¹⁸

Rutgerfalva – A Hernádba ömlő Vitéz-patak torkolatánál fekvő településként említi Pál szepesi prépost 1313-ban.¹⁹ A leírás alapján kétségtelen, hogy Rudi-gerfalva a később Kluknó néven felbukkanó Szepes megyei településsel azonos. Maga a falu, valamint határának a Vitéz-patak bal partja és a Hernád között elterülő fele 1336-ig azonban mint Vitézmező birtok része²⁰ Sáros megyéhez tartozott. A pápai tizedlajstrom bejegyzése, mely szerint Henrik nevű papja 1332-ben a pápai tizedet az újvári főesperesség plébánosai sorában fizette meg, még e korai állapotot tükrözi.²¹

Szentlászló – A sóvári királyi uradalomhoz tartozó egyházas falu, amelyet 1261-ben István ifjabb király Écsnek adományozott.²² 1411-ben Zsigmond cserébe a sárosi várhoz tartozó Hónigért akkori birtokosaitól, a Vitányiaktól megszerezte, és Eperjesnek adta. Úgy látszik, nem sokkal ezután a város területébe olvadt. Határa nagyjából az újkori Eperjes Tárclától Radácsig húzódó részének felel meg. Emlékét a Szentlászló-hegy (ma Malkovská horka) őrzi.

Szinye – [Aba nb.] Somosi Péter fiainak öröklött birtoka, amely 1280. évi osztályuk során a fivérek közül Abossal együtt Miklós comesnek és utódainak jutott.²³ Miklós ágának birtokai közül leginkább a Szinye jobb partján elterülő Janóval látszik azonosíthatónak.

¹⁸ 1395: „villa Mahnya ... in quadam vallicula penes fluvium Zynieuize vocatum primitus sita fuisset et in eadem ecclesia Sancti Stephani prothomartiris constructa fuisset ... demumque predicta villa Mahnya et ecclesia per nimias et crebras inundationes aquarum prorsus et omnino deleta extitissent et incole eiusdem ville in quodam monticulo condescendissent moraturi et a tempore descensus ipsorum a spatio quadraginta annorum vel citra incole et hospites ipsius ville Mahnya ad ecclesiam Sancti Pauli apostoli de dicta Wyfalu pro divinis audiendis et sacramentis ecclesiasticis percipiendis accessissent et funera ipsorum in cimiterio ... ecclesie Sancti Pauli apostoli sepellissent et cumulassent” – DL 70 194.; ZsO I. 4213. sz.

¹⁹ 1313: „ville Rudgeri ... circa rivulum Vythez, ubi cadit in fluvium Hornad” – DF 272 693.; AOKt. III. 599. sz.

²⁰ Vitézmező határait l. *Nógrády Á.*: Három birtok i. m. 411., 414.

²¹ Vat. Sl. I. 360.

²² 1261: „terram in districtu predii nostri de Souuar existentem, ubi ecclesia ad honorem Beati Ladislai regis est constructa” – DF 228 432.; ÁUO III. 4.; Reg. Arp. 1779. sz.

²³ DL 1069.; ÁUO X. 71.

Tárcai főesperesség

Felsőszalók – A később Szepes megyébe eső falu a 14. század elején, úgy látszik, Szalókmező birtokhoz²⁴ tartozott Alsószalókkal és Hamborggal együtt. Papját 1330-ban a tárcai kerület plébánosai között sorolják fel, ami arra mutat, hogy ekkor Sáros megyéhez számították.

Phiferdorf – A későbbi Lagnó határának déli részén említik 1366-ban a Pfafensyfh (Pap-ér) nevű vizet, mely nagy valószínűséggel mai Podmagurský potokkal azonos. „Papfalva” ezek szerint Orlónak felelt meg.

Végül, jóllehet az egyházas helyek fenti jegyzékében nem szerepel, a jelenség önmagán túlmutató volta miatt érdemes röviden szót ejteni arról a településről, amelyet a tizedjegyzék 2008-ban megjelent szlovák kiadása a Sáros megyei Ardóval vélt azonosíthatónak.

A falu Péter nevű, a befizetett tized összege nélkül, 1335-ben említett papját (*Petrus de Ordow*) a kiadást gondozó Vincent Sedlak a Szebennel szemközt, Nyárs tőszomszédságában elterülő, s később ez utóbbival egybeolvadt Ardó plébánosával vélte azonosíthatónak. A szóban forgó település a tizedjegyzékben közvetlenül Dercen (Bereg m.) után, a nagyobb településeket tekintve Visk, Sziget, Hosszúmező, Huszt, Técső (Máramaros m.), Beregszász, Bereg (Bereg m.), valamint Szőlős (Ugocsa m.) jegyzékbe vétele után szerepel (Vat. I/1. 371.). A felsorolás alapján egyértelmű, hogy a szóban forgó Ardó nem Sárosban, hanem a Felső-Tisza vidékén keresendő és a Bereg megyei Ardóval azonos (nem véletlen, hogy a közvetlenül előtte összeírt Dercentől mindössze 12 km-re fekszik), úgy ahogyan azt Györffy György a tőle megszokott pontossággal már fél-száz éve közölte.²⁵ A téves azonosítás a szlovák kiadvány kivonatos, a szövegkörnyezetet figyelmen kívül hagyó, önkényes településválogatáson alapuló szövegközlésre vezethető vissza. A kötet tudniillik túl azon, hogy mindössze a történeti Magyarország részben vagy egészben a mai Szlovákia területére eső főesperességeinek összeírásaira szorítkozik, azokból is kizárólag a mai Szlovákia területére vonatkozó bejegyzéseket hozza. Így azonban egyes oldalain az eredeti szövegnek esetenként jelentős része hiányzik, ugyanakkor megtörténhet, mint a fenti esetben is, hogy az eredeti szövegben egymástól távol összeírt települések kerülnek egymás mellé. A pápai tizedjegyzékek adatait ennek megfelelően első helyen továbbra is a Monumenta Vaticana Hungariae kiadása alapján érdemes használni, amelynek szövege, néhány tollhibától eltekintve ma is megállja a helyét. Ezt a szlovák kiadás itt-ott pontosíthatja ugyan, de semmiképp nem pótolja.

²⁴ CDH VIII/1. 479. – Szalókmező a Szalók-patak vízgyűjtőjét jelölte. Ezt mutatja, hogy az Árpád-kori nagy Palocsa-föld, melynek egykori kiterjedését 1323-ban is jól ismerték, s amely Szalókmezőt is magába zárta, délen épp a Szalók-patak forrásvidékéig nyúlt: CDH VIII/5. 144–146.

²⁵ Györffy, Földr. I. 538.

Gurman Kristóf Pék-utcai háza

Egy korábbi tanulmányomban részletesen kitértem annak ismertetésére, hogy az 1425 és 1446 közötti időszakból hozzávetőleg egy tucat olyan oklevél maradt fenn a Bécsi Városi- és Tartományi Levéltárban (*Wiener Stadt- und Landesarchiv*), amely Haman Antal (*Antho[n]ius Hanman*) pécsi polgár feleségének az örökségével kapcsolatos. A fenti okmányokból megtudjuk, hogy Haman Antal Gurman Kristóf (*Christof Gurman*) bécsi és budai polgár leányát, Margitot vette feleségül, továbbá azt, hogy Gurman Kristóf halálát megelőzően végrendelezett, és valamikor 1425. november 23-a előtt távozott az élők sorából. Testamentumában Bécs, Buda és Pécs városában levő ingó és ingatlan vagyonát lányára, Margitra hagyta. Margit viszont a pécsi városi tanács 1437. június 24-én kelt oklevele szerint az atyjától megörökölt javakat férjére, Haman Antal pécsi szabóra bízta, majd néhány évvel később végrendeletileg is rá, illetve az anyjára hagyta azokat.¹

A fent említett munkában aprólékosan tárgyaltam a hagyaték sorsának alakulását, így erről most nem kívánok szót ejteni. Annak oka, hogy ismételten vizsátárek Gurman Kristóf hagyatékának ügyére, abban rejlik, hogy a közelmúltban lehetőségem nyílt egy rövid bécsi kutatóútra. Ennek során olyan segédanyagokat használhattam, illetve olyan forrásokra akadtam, amelyek révén nemcsak pontosan lokalizálhatóvá vált Gurman Kristóf egykori háza, hanem nyomon követhető az ingatlan tulajdonviszonyainak minden jelentősebb változása is.² Az alábbiak-

¹ *Petrovics István*: Gurman Kristóf hagyatékának ügye. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2012. 399–407. A Gurman Kristóf hagyatékával kapcsolatos oklevelek: 1425. nov. 23. = Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abteilung. Regesten aus dem Archive der Stadt Wien. Bearbeitet von Karl Uhlirz, Josef Lampel, Hermann Hango, Gustav Andreas Ressel. Bd. I–V. Wien 1898–1921. (a továbbiakban: QGSW) Bd. II/2. 2268. sz., kiadása: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv I. (2006) 326. (1425. okt. 23-i dátummal!); 1430. nov. 28. = QGSW Bd. II/2. 2383. sz.; 1437. jún. 24. = QGSW Bd. II/2. 2605. sz., kiadása: Urbs. i. m. 326–327.; 1437. júl. 6. = QGSW Bd. II/2. 2606. sz.; 1438. dec. 3. = Uo. 2674. sz.; 1439. ápr. 30. = Uo. 2692. sz.; 1445. jan. 29. = Uo. 3050. sz.; 1445. jún. 12. = Uo. 3089. sz., kiadása: *Wenzel Gusztáv*: Pécs városának XV-ik századi címere. Turul 5. (1887) 190.; 1445. júl. 31. = QGSW Bd. II/2. 3109. sz.; 1446. aug. 21. = Uo. 3181. sz. (Az eredeti oklevelek a regesztáknál megadott sorszámok alatt a Wiener Stadt- und Landesarchivban (a továbbiakban: WStLaA) találhatóak és a <http://www.monasterium.net> weboldalon tekinthetők meg.)

² A bécsi kutatóutat a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 számú projektje segítségével tudtam megvalósítani.

ban tehát az újabb vizsgálódások során elért eredményekkel kívánom kiegészíteni a korábbi tanulmányom.

A telekkönyvi bejegyzések, valamint Paul Harrer kutatási eredményei alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a Haman Antal által megörökölt ingatlan igen előkelő helyen állt Bécsben.³ A Szent István-székesegyház (*Stephansdom*) közelében találjuk a középkorban az Elülső- és Hátsó (vagy másként: Hátulsó) Pék utcát (*Vordere* és *Hintere Bäckerstrasse*), amelyek közrefogták azt a telket, amelyen Gurman Kristóf egykori háza emelkedett.⁴ Ez a hely ma a Bäckerstrasse 3., illetve a Sonnenfelsgasse 4. számot viseli (régi helyrajzi száma: 752.)⁵ Közvetlen szomszédságában található a Regensburgi udvar (*Regensburger Hof*, ma Lugeck 4., illetve Bäckerstrasse 1., valamint Sonnenfelsgasse 2., régi helyrajzi száma: 751.). Itt, a napjainkban látható épület helyén állt az a tekintélyes méretű középkori háztömb, amely részben polgárházként funkcionált, részben pedig a Bécsbe érkezett regensburgi kereskedők elszállásolását és áruinak tárolását szolgálta.⁶ Ebben az épületben találkozott egymással 1470-ben III. Frigyes császár és Hunyadi Mátyás, akik az igen gazdag és a bécsi városvezetésben fontos tisztségeket betöltő Teschler Miklós (*Niclas Tëschlër*) vendégszeretetét élvezték.⁷ Itt jegyzem meg, hogy a Gurman-ingatlan másik, bal oldali szomszédja 1410-ben Maurperger János volt.

Gurman Kristófnak az Elülső Pék utcában található és a Hátsó Pék utcáig terjedő, pincével is ellátott házáról rendkívül értékes információkat árul el az az 1410. szeptember 25-én kelt oklevél, amelyet a bécsi városi tanács két tagja, a Szent Péter-temető mellett lakó András, illetve János kereskedő állított ki.⁸ A szóban forgó okmány tulajdonképpen egy osztálylevél, amelynek kibocsátására annak kapcsán került sor, hogy néhai Gurman Keresztély (*Christan Gurman*) és felesége, Katalin (*Kathrein*) gyermekei: Kristóf, Katalin, Margit és Kelemen megszoztak a szüleiktől reájuk szálló, az Elülső Pék utcában található ingatlanon és javakon. A hivatkozott oklevél nagyon fontos forrás, hiszen ennek segítségével rekonstruálható magának a háznak a felépítése és belső elrendezése, valamint a

³ *Paul Harrer*: Wien, seine Häuser, Menschen und Kultur. I–VIII. Kézirat. Wien 1954. Wiener Stadt- und Landesarchiv. Köszönettel tartozom a Wiener Stadt- und Landesarchiv igazgató asszonyának, dr. Brigitta Rigelenek, valamint a levéltár munkatársának, dr. Christoph Sonnlechnernek, akik lehetővé tették számomra Paul Harrer kéziratban maradt munkájának tanulmányozását, és értékes tanácsokkal láttak el. Köszönet illeti őket azért is, mert hozzájárultak ahhoz, hogy tanulmányomban közzétegyem azt a kéziratot városalaprjz-részletet, amely Harrer munkájában található. (L. alább)

⁴ Az Elülső Pék utcát (*Vordere Bäckerstrasse*) ma egyszerűen csak Pék utcának (*Bäckerstrasse*), míg a Hátsó Pék utcát (*Hintere Bäckerstrasse*) 1862-től *Sonnenfelsgasse*-nak nevezik. L. *Harrer*, *P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, II. Teil 288.

⁵ *Harrer*, *P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, II. Teil 288–290.

⁶ *Nicholas Parsons*: Vienna: A Cultural History. Oxford 2009. 15.

⁷ *Harrer*, *P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, I. Teil 26–33., különösen 26–27.

⁸ WStLaA 1810. sz. oklevél. Regesztáját l. QGSW II/1. 1810. sz. Az oklevél olvasatához, fordításához és értelmezéshez nyújtott segítségért Németh Jánosnak tartozom köszönettel.

és kápolnával is rendelkező, számos helyiségre tagolódnó ingatlan igazságos elosztásához a fent említett két bécsi tanácsnok egy kőfaragó (*Warnhafer Ulrik*) és egy ács (Péter mester) útmutatását is igénybe vette. Gurman Kristóf az 1410. évi osztozkodáskor csupán a ház negyed részéhez jutott hozzá, ám Buda városának 1438. december 3-án kelt oklevelé⁹ alapján úgy tűnik, hogy később már az egész ház az ő tulajdonában volt. Ez csak úgy képzelhető el, hogy Kristóf időközben megvásárolta testvérei örökségét. Ezt bizonyíthatja a Haman Antal által 1439. április 30-án kiadott oklevél azon kitétele, amely szerint Hans Steger polgármester és a bécsi városi tanács, egyebek mellett, három adásvétellel kapcsolatos okmányt adott át Antal pécsi polgárnak.¹⁰ Sajnos, ezek a dokumentumok az idők során minden bizonnyal megsemmisültek. Valószínűleg azért, mert Haman Antal magával hozta azokat Pécsre, és ezek az okmányok más középkori dokumentumokkal együtt a török hódoltság alatt az enyészet martalékává váltak.

A Haman Antallal kapcsolatos – általam ismert – utolsó oklevél 1446. augusztus 21-én kelt Bécsűjhelyen. Kiadója IV. Frigyes német király, aki Bécs polgármesteréhez, bírójához és a város tanácsához intézte oklevelét, amely Teschler Miklós (*Niclas Tëschlër*) bécsi polgár – későbbi polgármester – panaszával foglalkozik.¹¹ Az történet ugyanis, hogy Haman Antal egy Bécsben, a Pék utcában levő, saját tulajdonát képező házzal kapcsolatosan, amelyben az oklevél kibocsátásakor egy vendégfogadó működött, szóban és írásban elővásárlási jogot ígért Teschler Miklósnak. Erre az ígéretre alapozva Teschler jelentős összeget fektetett az említett ingatlanba, ahol ő bérelte a fogadót. Haman ügyvédje azonban az előzetes megállapodás ellenére Weiss Mihálynak (*Micheln Weysen*) adta el a Pék utcai házat. IV. Frigyes arra kérte a bécsieket, hogy egyezzenek meg Weiss-szel, s vegyék rá Weiss-et arra, hogy a szóban forgó házat vásárlás révén engedje át Teschlernek.¹²

A kutatás korábbi fázisában még úgy véltem, hogy ez az oklevél is a Gurman Kristóf által örökül hagyott házra vonatkozik.¹³ Ma már azonban – Paul Harrer kutatási eredményeire támaszkodva – úgy látom, hogy a szóban forgó diploma tudósítása egy teljesen más épülettel kapcsolatos. Ez a ház szintén az Elülő

⁹ WStLaA 2674. sz. oklevél. Regesztáját l. QGSW Bd. II/2. 2674. sz.

¹⁰ WStLaA 2692. sz. oklevél. Regesztáját l. QGSW Bd. II/2. 2692. sz.

¹¹ WStLaA 3181. sz. oklevél. Regesztáját l. QGSW Bd. II/2. 3181. sz.

¹² Teschler Miklós kiemelkedő alakja volt Bécs középkori történetének. Teschler 1410 táján született a Ravensburg melletti Bad Waldsee-ben (Németország), 1485. júl. 29. és nov. 23. között halt meg Bécsben. Tekintélyes vagyont posztókereskedőként és bankárként szerzte. 1433-tól Bécsben élt, ahol, többek között, a város polgármestereként találkozunk vele 1453-ban, illetve 1456–1457-ben. L. *Richard Perger*: Niklas Teschler und seine Sippe. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte Wiens im 15. Jahrhundert. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte Wiens*. Bd. 23/25, 1967/69. 108–182.; *Richard Perger*: Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Publikationsreihe des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Band 18.) Wien 1988. 185.

¹³ *Petrovics I.*: Gurman Kristóf i. m. 406.

Pék utcában állt, mégpedig a mai Bäckerstrasse 14. szám alatti épület helyén, s a régi helyrajzi száma 761 volt. Erről a házról annyit tudunk, hogy 1558-ig gyakorlatilag egy épületnek számított azzal, amelyik ma a Wollzeile 17. szám alatt található, és amelynek régi helyrajzi száma 778 volt. Ebben a házban kapott helyet a régi kocsmá (*alte Tavern*), amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy csakis itt árússák Bécsben a dél-európai és a magyar borokat. Így próbálták ugyanis megvédeni a hazai bortermelést a külföldi nedűk jelentette nemkívánatos versenyhelyzettől. Ez a megoldás egyben jelentős bevételt hozott a bécsi városi tanácsnak, amely két – ugyanazon épületben levő – ivóban gyakorolta a kocsmáltatás jogát.¹⁴

Sajnos, ennek a háznak a tulajdonviszonyai meglehetősen zavarosak. Az ingatlant eredetileg Jorig Rot és felesége, Dorottya kezén találjuk, akik azt utóbb idősebb Ulrich Gundloch kereskedőnek adták el. Ezt egy meglehetősen későn, 1434-ben kelt okirat bizonyítja. Gundloch azonban már 1430-ban elhunyt, ráadásul egy másik, 1433-ból származó dokumentum szerint a ház Heinrich Remsmild özvegyéé, Magdalénáé volt, aki második férjével, Thomas Swarcz-cal osztozott azon. Thomas Swarcz 1436-ban megszerezte a feleségétől az ingatlan nevére eső részét is, majd 1461-ben unokatestvérére, Wolfgang Weyerre hagyta az egész házat.¹⁵ A fent hivatkozott 1446. évi oklevél szerint azonban időközben Haman Antal is tulajdonosként tűnt fel. Az ebben a diplomában szereplő ingatlan viszont nem lehet azonos az egykori Gurman-házzal, hiszen az *alte Tavern* nem abban, hanem a mai Bäckerstrasse 14. szám alatti ház középkori elődjében működött. Azt, sajnos, nem tudjuk megmondani, hogy Haman Antal pontosan mikor és hogyan jutott ennek a háznak a birtokába, de az vitathatatlan, hogy az épület 1446-ban az ő kezén volt.

A fennmaradt források arról tájékoztatnak, hogy Teschler Miklósnak, dacára annak, hogy IV. Frigyes király támogatását is élvezte, nem sikerült megszereznie a szóban forgó ingatlant. Az a tény pedig, hogy a Pék utcai házat Thomas Swarcz 1461-ben az unokatestvérére hagyta, arra utal, hogy a Weiss részére történt eladást utóbb vagy érvénytelenítették, vagy az egyszerűen életbe sem lépett.

A fenti adatok fényében úgy látom, hogy Haman Antal a felesége halála után nem kívánt (betegsége miatt esetleg nem is tudott volna) Bécsben letelepedni. Továbbra is Pécsen lakott, és a bécsi ingatlanok csak gondot okoztak neki. Ezért döntött úgy, hogy eladja azokat. Az egykori Gurman-ház 1455-ben már Kramhofer Miklós (*Niclas Kramhofer*) kezén volt, akiről feltehető, hogy közvetlen Haman Antaltól szerezte meg ezt az ingatlant.¹⁶ A másik Pék utcai ház sorsa zavarosabb, de a Haman Antal részéről megnyilvánuló eladási szándék ott is egyértelműen kimutatható. Sajnos, az altmansdorfi majorról, valamint az ahhoz tartozó szőlőkről, szántókról és kaszálókról Hamannal összefüggésben nem maradt fenn több forrás. Ennek ellenére roppant valószínű, hogy Antal szabó azokat is értékesítette.

¹⁴ *Harrer, P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, II. Teil 370–372.

¹⁵ *Harrer, P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, II. Teil 371.

¹⁶ *Harrer, P.*: Wien, seine Häuser i. m. 4. Band, II. Teil 289.

Végezetül megjegyzem: sajnos, a Gurman-hagyatékkal kapcsolatosan még mindig marad néhány megválaszolatlan kérdés. Nem tudom megmondani például azt, hogy a Teschlernek tett ígérete ellenére miért gondolta meg magát Antal szabó, és adatta el a házat ügyvédjén keresztül Weiss Mihálynak. Talán nem járok messze az igazságtól, ha arra gondolok, hogy a Weiss által kifizetett vételár magasabb volt annál, mint amit Teschler ígért Antal szabónak. Mindez, persze, csak merő feltételezés, hiszen ebben a vonatkozásban perdöntő bizonyíték nem maradt fenn. Annak okát is csak találgathatjuk, hogy miért húzódott az egész ügy ilyen sokáig (1425-től egészen 1446-ig).¹⁷ Igaz, számunkra most nem ez, hanem egy másik dolog bír kiemelt jelentőséggel. Az nevezetesen, hogy a hagyaték sorsa egyértelműen bizonyítja: a bécsi, budai és pécsi polgárokat erős családi kötelékek fűzték össze a 15. század első felében.

¹⁷ A hagyaték átvételének elhúzódásában nyilvánvalóan szerepet játszott az a körülmény is, hogy Margit apja halálakor még kisgyermek volt. Érdemben intézkedni, természetesen, csak nagykorúvá válása és férjhez menetele után tudott.

A magyar városi írásbeliség kezdetei

Nos Iakmynus maior ville ceterique cives de vico Strigoniensi tenore presentium significamus universis ... – kezdődik az első ismert, magyar földön kiadott, hiteles városi oklevél, amely 1255-ben kelt Esztergomban.¹ Ezt a dokumentumot azután – előbb ritkán, majd egyre növekvő számban – követték és követik mind a mai napig a városi közösségek további saját kiadványai. A Solymosi tanár úr sokrétű diplomatikai és paleográfiai munkássága előtt tisztelgő tanulmányomban a szerény kezdeteket, a magyar városi oklevéladás első fél évszázadát vizsgálom meg. Az elemzés szempontjai között, az oklevelek egyes diplomatikai jellemzőinek számba vétele mellett egy általánosabb város- és társadalomtörténeti kérdés is meghúzódik: hogyan járult hozzá ebben a korai időszakban az oklevéladás a városok autonómiájának megszilárdulásához és a városiak közösséggé formálódásához?

Kiváltságok és városi öngazgatás: a fejedelmi többestől a polgári többségig

Mint tudjuk, a Magyar Királyságban a nyugat-európai fejlődéshez képest jelentős fáziskéséssel, a 13. század eleje óta részesültek írásos kiváltságokban a városi közösségek, vendég-telepesek (*hospesek*) és településeik.² Ezek a dokumentumok, nyugati társaikhoz hasonlóan, vagy már létező településeket hoztak a korábnál

¹ Elenchus Fontium Historiae Urbanae. III/2. Ed. Kubinyi András. Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus) 40. sz.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I–II. Esztergom 1874–1882. (a továbbiakban: MES) I. 431. A tanulmány korábbi változata angol nyelvű előadás formájában („In first person plural. Forging communal identity in the early charters of medieval Hungarian towns” címmel) elhangzott a European Association of Urban Historians 2012. évi prágai konferenciáján.

² *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából 14. (1961) 17–107.; új kiadása: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 238–311., 493–509. (az alábbiakban ez utóbbi kiadás lapszámaira hivatkozom). A *hospes*-kiváltságokról I. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 7–18.; a korai kiváltságokról: *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai 7.) Debrecen 2011. 32–56., részletesebben: *Katalin Szende*: Power and Identity: Royal privileges to the towns of medieval Hungary in the thirteenth century. In: Urban Liberties and Civic Participation from the Middle Ages to Modern Times. Ed. Michel Pauly, Martin Uhrmacher. Trier 2014. (megjelenés alatt).

kedvezőbb helyzetbe, vagy új alapításokhoz járultak hozzá. A városprivilegiumok, mivel szinte kivétel nélkül királyok vagy a királyi család tagjai (szlavón hercegi vagy ifjabb királyi minőségben) bocsátották ki őket, többes szám első személyben, *pluralis maiestatis*ban fogalmazódtak. Ugyanígy fejedelmi többszt használtak az egyházi vagy világi magánföldesurak is, amikor egyes, birtokaikon élő népeket *hospes*kiváltságához juttattak.³

A királyi akarat meghatározó volt a kiváltságlevelek kibocsátásában, de nem ez volt az egyetlen tényező. Az újabb kutatások – hazánkban és külföldön is – a privilegiumok kölcsönösségét hangsúlyozzák, tehát hogy ezek a dokumentumok mindkét fél számára jelentettek jogokat és kötelezettségeket egyaránt.⁴ Annak érdekében, hogy a kiváltságokon keresztül szerzett jogokat érvényesíteni tudják, illetve tisztában legyenek a rájuk háruló kötelezettségekkel, a városoknak mint közösségeknek el kellett sajátítaniuk az írásbeliség gyakorlatát. A régészetben és várostörténetben gyakran különbséget tesznek „preurbánus” és „urbánus” fejlődési szakaszok között. Ezt a terminológiát sokan vitatják, mivel a korai központok szintén városi funkciókat láttak el a maguk korának igényei szerint.⁵ Elfogadhatónak tartanám viszont a „preliterátus” – „literátus” megkülönböztetést, mivel a korai központok igazgatásában az írásbeliség szinte semmilyen szerepet nem játszott.

Ez a helyzet fokozatosan, de annál jelentősebben megváltozott a 13. századi kiváltságolási hullám következtében. A városi autonómia gyakorlása és a városi kancelláriák felállítása igen szorosan összefüggött, amint ezt Kubinyi András már egy bő fél évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányában kifejtette.⁶ Egyrészt megfelelő iratkezelés nélkül az első kiváltságlevelél és az utána szerzett további privilegiumok biztosította keretet nem lehetett volna tartalommal kitölteni; másrészt autonómia nélkül nem lett volna szükség és igény ilyen jellegű intézmények létrehozására. Az alábbiakban azt a folyamatot vizsgálom, hogyan alakult ki

³ *Solymosi L.*: Földesúri járadékok i. m. 10–11.; okleveles előfordulások: 214–256. passim.

⁴ *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok i. m. 258–280.; *Solymosi L.*: Földesúri járadékok i. m. 7–18.; általánosan: *Gerhard Dilcher*: Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter. Köln–Weimar–Wien 1996.; *Eberhard Isenmann*: Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. 2. Auflage. Wien–Köln–Weimar 2012. 173–181.

⁵ *Kubinyi András*: A magyar várostörténet első fejezete. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. (Studia Miskolcensia 2.) Miskolc 1996. 36–46.; *Anngret Simms*: Paradigm Shift: from town foundation to town formation. In: Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa. Hrsg. Wilfried Ehbrecht. Köln–Weimar–Wien 2013. 217–233., bőséges további irodalommal.

⁶ *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. In: Tanulmányok Budapest múltjából 14. (1961) 109–146.; új kiadása: *Új*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Bp. 2009. 433–464. (az alábbiakban ez utóbbi kiadás lapszámaira hivatkozom). A középkori városi írásbeliségről bő európai körképet nyújt *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy*. I. és *Using the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy* II. Ed. Marco Mostert, Anna Adamska. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 27–28.) Turnhout 2014.

az írásbeli ügyintézés – beleértve az információ tárolásának és visszakeresésének lehetőségét is –, és ennek során hogyan artikulálódott a városi lakosság saját hangja, a „polgári többsz”.

A városi írásbeliség mindkét intézményének, a kancelláriának és a levéltárnak a kialakulását is közvetett adatok, nevezetesen az általuk kiadott illetve bennük tárolt iratok segítségével vizsgálhatjuk meg. Ezen iratok fennmaradása általában igen egyenetlen: természeti katasztrófák, hadi események, emberi hanyagság, vagy a bennük tárgyalt ügyek fontossága egyaránt befolyásolják ezt. A rendelkezésünkre álló anyag mindenképpen csak töredéke annak, amely egykoron létezett. Ennek ellenére tanulságos lehet a városi hatóságok által kibocsátott, jelenleg ismert oklevelek időbeli és földrajzi megoszlásának vizsgálata (lásd a Függelékét). Ami az időrendet illeti, az 1250-es és 1280-as évek közötti időszak szórványos dokumentumai után (a dubicai hospesek által kiállított és 1244-es évszámmal ellátott oklevél hitele véleményem szerint erősen kétséges, és az eddiginél alaposabb kritikának kellene alávetni),⁷ a jogbiztosító iratok városi kibocsátása az 1290-es évektől vett jelentősebb lendületet. Az első komolyabb növekedési időszak néhány évtizedes késéssel követi az első *hospes*- és városi kiváltságlevelek kiadását: 1290-ig 48 település kapott ma is ismert privilégiumot (a korábbi privilégiumok megújítását vagy bővítését külön nem számolva).⁸ A 14. század első felében a városi kiadású oklevelek száma folyamatosan gyarapodik, és a városi könyvek és jegyzőkönyvek 14. század végén történő megjelenésével a városi hivatali írásbeliség minőségileg új szakaszához érkezik.⁹ A privilégiumok és az oklevél-kibocsátás összefüggése teljes mértékben indokolt, hiszen a kiváltságlevelek egyik legfontosabb pontja éppen a telepés- és városi közösségek bíráskodási jogának és jogi személyiségének a biztosítása volt.¹⁰

Ami a területi megoszlást illeti, érdekes kettősséget figyelhetünk meg. Az ország középső része, a *medium regni* városainak – azaz Esztergomnak, Fehérvárnak és Budának – a vezető szerepe vitán felül áll. Annak ellenére, hogy az oszmán hódoltság időszakában mindhárom város levéltára elpusztult, a más testületek, mindenekelőtt az esztergomi székeskáptalan levéltárában fennmaradt iratok

⁷ Dubica, 1244. (Itt és a továbbiakban egyes városi oklevelekre kiadási helyük és évük alapján hivatkozom, amelyek segítségével kiadási adataik a Függelékéből visszakereshetők.) Kétséget támaszt az oklevél hitelességével kapcsolatban többek között, hogy a helyi pálosoknak adott birtokról rendelkezik, akiknek kolostorát legkorábban az 1270–1290-es években alapíthatták, l. *F. Rombányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 22.

⁸ *Szende K.*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei i. m. Függelék.

⁹ *Blazovich László*: A városkönyvek és a soproni Gerichtsbuch. In: *Gerichtsbuch / Bírósági könyv, 1423–1531*. Kiad. Házi Jenő, Németh János. Sopron 2005. 33–46.; *Majorossy Judit – Szende Katalin*: Libri civitatum. Városkönyvek a középkori Magyar Királyság közigazgatásában. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 319–330.

¹⁰ *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilégiumok i. m. 284–300.; általánosságban: *Isenmann, E.*: *Die deutsche Stadt* i. m. 480–515.

ezen városi hatóságok korai és rendszeres oklevéladó tevékenységét bizonyítják. Az alábbiakban még megvizsgálandó pecsétjeik tanúsága további bizonyítékokkal szolgál majd vezető szerepükről.

E három város mellett azonban a központtól távol eső, a 13. század közepéig benépesített területek határán fekvő települések tűnnek fel a korai oklevelek kibocsátóiként. Ebbe a csoportba tartozik Radna (Rodna, Rodenau), Dés (Dej) és Szeben (Sibiu, Hermannstadt) Erdélyben; Bihács (Biháč, az oklevélben *Biheg*) a Délvidéken; Selmecebánya (Banská Štiavnica, Schemnitz) a Felvidéken, és Dubica Szlavóniában (ha az említett kétes hitelű oklevél mégis a 13. század vége előtt keletkezett). Ez a jelenség teljes összhangban van a korai kiváltságlevelek földrajzi megoszlásával: a királyi várospolitika a 13. században, érthető módon, törekedett a periférikus területek betelepítésére és fejlesztésére – annál is inkább, mivel ásványkincsekben igen gazdagnak bizonyultak.¹¹ A 13. század végétől azután a zömmel szintén határ menti kereskedővárosok is csatlakoznak a sorhoz: Kassa (Košice, Kaschau) és Késmárk (Kežmarok, Käsmarkt) északkeleten, Szatmár (Satu Mare) és Beregszász (Beregovo) keleten, Sopron, Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) és Pozsony (Bratislava, Pressburg) északnyugaton, Zágráb (Zagreb, Agram) délnyugaton, Brassó (Braşov, Kronstadt) délkeleten, valamint további bányavárosok, mint például Besztercebánya (Banská Bystrica, Neusohl) és Körmöcbánya (Kremnica, Kremnitz) a Felvidéken. A korai városi oklevelek kiadási helyei összességükben szinte képet adnak az ország akkori városhálózatáról. A 14. század közepéig gyakorlatilag minden jelentősebb városi központ megkezdte oklevéladását; az alól csak a püspöki székhelyek képeznek feltűnő kivételt: csak Esztergom, Zágráb és Győr szerepel a listán, de ezek egyúttal királyi városok is voltak. Ez az eltérés nem társadalmi, hanem jogi tényezőkkal magyarázható. Habár a püspöki székhelyeken is korán és jelentős számban telepedtek meg *hospesek* – legyen elég itt a pécsi *maior hospitum* 1181-es említésére utalni¹² –, önkormányzati írásbeliségük korai megjelenését valószínűleg a székeskáptalanok mint hiteleshelyek erőteljes szerepvállalása korlátozta.

Formulák és városi közösség

Az első, madártávlati áttekintés után fordítsuk figyelmünket az oklevelek szövegére: melyek voltak főbb szerkezeti egységeik, milyen kérdésekkel foglalkoztak, és hogyan szerepel bennük a „polgári többszben” megjelenő városi közösség? Az oklevelek részei közül különösen kettő érdekes a jelen kérdések szempontjából: az *intitulatio* és a *corroboratio*. E két elem eddig legrészletesebb vizsgálatát

¹¹ *Weisz Boglárka*: A nemesérc-bányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és Anjou-korban. Történelmi Szemle 50. (2008) 141–161.

¹² Elenchus 12. sz.; *Petrovics István*: A középkori Pécs polgárai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs 2001. 163–196., 165–166.

Kubinyi András tette közzé, aki elsősorban Buda és Fehérvár oklevéladásával foglalkozott, de szokása szerint széles körű összehasonlító anyagot is felhasznált.¹³ Az alábbiakban én is az ő megfigyeléseiből indulok ki, további szempontként kitérve az oklevelek tartalmi elemeire is. A jelen rövid tanulmány keretei nem teszik lehetővé a részletes diplomatikai elemzést, de hozzásegíthetnek a kérdés társadalomtörténeti vetületének továbbgondolásához.

Ahogy már Kubinyi András is rámutatott, a városi kancelláriák korai kiadványai között az oklevéladás teljes formai spektruma megtalálható: függő pecsétetes oklevelek (*litterae privilegiales*), rányomott pecsétetes, nyílt oklevelek (*litterae patentes*) és zárt, külső pecsétetes oklevelek (*litterae clausae*) egyaránt. Ez a tény már önmagában is mutatja, hogy a városi írásbeliség a kezdetektől fogva átfogta a korabeli oklevéladási gyakorlat egészét. Legnagyobb számban függő pecsétetes városi oklevelek maradtak ránk, elsősorban azért, mert ezek nagyobb horderejű ügyeket örökítettek meg. Egyúttal ez az az oklevéltípus, amely a legtöbb kötött formai elemet tartalmazta, míg a *litterae patentes* és a *litterae clausae* kisebb számú és egyszerűbb formulát alkalmaztak és kevésbé egységes szerkezetűek voltak.¹⁴

Mindhárom oklevélfajta tartalmazta, általában az első helyen, ritkábban másodikként, az *inscriptio (adresse)* után a többes szám első személyben megfogalmazott *intitulatiót*. Leggyakoribb formulái a *nos iudex, iurati et cives / et omnes hospites* és a *nos rector et iurati* voltak, esetenként a bíró keresztnévének beillesztésével. A város vezető tisztségét több különféle terminussal jelölhették: a *villicus, maior ville, iudex* és *rector* egyaránt előfordulhatott (lásd a példákat a Függelékben). Ez a sokféleség a kiváltságlevelekben is megfigyelhető: a pataki hospesek 1201-es privilégiumában például a *prepositus* (a francia *prevôt* megfelelője) szerepelt a közösség vezetőjeként. A változó terminológia mindkét forrástípusban tükrözhet időrendi és regionális különbségeket is. A *villicus* és a *maior ville* kifejezés leginkább a korai oklevelekben fordul elő, gyakran a *Latini* névvel illetett telepésekkel összefüggésben, míg a későbbiekben a *iudex* kifejezés válik gyakoribbá; a *rector* terminus csak Budáról ismert. Két erdélyi településen, Radnán és Szebenben a *iudices* kifejezés többes számban szerepel, nevek említése nélkül; ez a forma talán egy király által kinevezett *iudex regius*ra és egy, a helyi közösség által választott bíróra utalhat, ahogyan ezt később Kolozsváron tapasztaljuk.¹⁵

A *iurati* (tanácsosok, esküdtek) általában hatan vagy tizenketten voltak. Választásukról először Kálmán herceg 1234-es verőcei privilégiuma intézkedik,

¹³ Kubinyi A.: Buda város pecséthasználata kialakulása i. m.; *Kubinyi András*. Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 151–168.

¹⁴ Kubinyi A.: Buda város pecséthasználata kialakulása i. m. 284–287.

¹⁵ Ágnes Flóra: The Matter of honour. The leading urban elite in sixteenth-century Cluj and Sibiu. PhD dissertation, CEU, Bp. 2014. 33–40.

de a szokás nyilvánvalóan korábbi időkre megy vissza.¹⁶ A függő pecsétetes okleveleken gyakran név szerint is felsorolják őket, míg a rányomott pecséteseken csak általánosságban szerepelnek. Ezek a nevek a korai okleveleken gyakran érzékelhetően idegenek; ez a tény összhangban van a városi vezető réteg származásáról egyéb forrásokból nyerhető képpel. Például az esztergomi *Latinusok* között, akik a 13. század második felében mintegy fél tucat oklevél kiadásában működtek közre, gyakoriak voltak a francia-vallon hangzású nevek (Gean, Rubynus, Iakmy-nus, Godynus stb.), de német eredetűek (Hermannus, Cunc stb.) is többször előfordulnak.¹⁷ A legkorábbi városi oklevelekben, mint például a bevezetesként idézett 1255-ös esztergomiban, sajnos sokszor a tanácstagokat egyáltalán nem sorolják fel név szerint, vagy meg sem említik őket.

A városi lakosság további része, vagy legalábbis azok, akik a közösség teljes jogú tagjai voltak, szintén általánosságban szerepelnek az *intitulatió*ban. Ez a gesztus azt jelzi, hogy – habár nem valószínű, hogy minden polgár személyesen jelen volt az oklevél kibocsátásakor – a vezetők megválasztásában és általában a közügyekben való részvételük jogán a városi köztisztület aktív részeseinek számítottak. A dokumentumokban rögzített jogügyletek következményei szintén kötelezően érintették a közösség minden egyes tagját. A terminológia ezt a csoportot illetően is erősen ingadozik a legkorábbi városi oklevelekben: *omnes hospites, ceterique cives, tota communitas* fordul elő felváltva, míg végül az *universi cives* válik a legáltalánosabban elterjedté.¹⁸ A többes szám első személyű *intitulatió*t illetően természetesen felmerülhet olyan vélemény is, hogy a városi oklevelek ezzel közvetlenül a királyi kancellária kiadványainak mintáját vették át, hiszen az uralkodói írásbeliség szolgált más tekintetben, például a pecséteteket illetően is mintaként a városi kancelláriák számára. Van azonban egy alapvető különbség: a városi oklevelek *intitulatió*jában valódi többes számról van szó. Ha a „bíró(k), esküdtek és minden polgár” formulát szó szerint értjük, a kezdő *nos* nem *pluralis maiestatis*ként, hanem *pluralis pluralitatis*ként értelmezhető.

A dokumentumok másik formulás része, amelyben a közösség fogalma gyakran kifejeződik, az oklevelek végén található megerősítés, a *corroboratio*, ahol

¹⁶ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II–XII. Ed. Tadija Smičiklas. Zagreb 1904–1914. III. 422–423.; *Solymosi L.*: Földesúri járadékok i. m. 207–208.

¹⁷ *Székely György*: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. In: Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovszky Alán. Székesfehérvár 1972. 37–72., 52–56.; *Zsoldos Attila*: Városlakók a királyi család szolgálatában. Történelmi Szemle 47. (2005) 193–206.

¹⁸ Ezt a kérdést, a korábbi külföldi szakirodalom figyelembevételével a magyar szakirodalomban Ladányi Erzsébet tárgyalja legrészletesebben, vö. *Ladányi Erzsébet*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. (Studia Theologica Budapestinensia 15.) Bp. [1996]. 121–140.; v.ö. *Susan Reynolds*: Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300. Oxford 1997. 155–218. (Chapter 6: Urban Communities); *Beat Kümin*: The Communal Age in Western Europe, c.1100–1800. Basingstoke–New York 2013. 55–77. (Chapter 4: Communal cultures).

együttal a hitelesítés módját is leírta a dokumentum kibocsátója. Ez szinte kivétel nélkül a pecsétet jelenti, többes szám első személyű birtokos névmással (*nostrī*), vagy éppen *communitatis* vagy *universitatis nostre* kifejezéssel kiegészítve. Csak egészen kivételes esetekben fordulnak elő magánszemélyek vagy a várostól eltérő testületek pecsétjei (az egyházi testületek pecsétjeinek városi okleveleken történő felhasználására a későbbiekben még visszatérek).

A pecsétek mint szimbólumok és mint az okiratok hitelesítésének eszközei, és a pecsétképeken is megjelenített városi címerek különös jelentőséggel bírnak a városi közösség öntudatának kialakulásában.¹⁹ Jelen esetben nincs módom a részletes pecsétteni vizsgálatra és az ábrázolások szimbolikájának beható elemzésére. Néhány példa bemutatását azonban feltétlenül szükségesnek tartom, annál is inkább, mert egyes esetekben a pecsétek (illetve pecsétnyomók) jelentik a városi írásbeliség létezésének első közvetett bizonyítékát. Ahogy már fentebb említettem, a legkorábbi városi kibocsátású oklevelek az 1250-es évektől maradtak fenn, míg egyes pecsétek formája és pecsétképük motívumai ennél néhány évtizeddel korábbra mennek vissza.

A két legjobb példa erre Esztergom (illetve az esztergomi latinok) és Buda kettős pecsétje. Az előbbi esetében a pecsétnyomó (*typarium*) is fennmaradt (1. ábra),²⁰ az utóbbi csak lenyomatairól ismert (2. ábra).²¹ Mindkét pecsét előlapja az Árpádok vágott pajzsos címerét mutatja. Európa-szerte bevett gyakorlat volt, hogy a városok pecsétjükön átvették földesuruk címerét, ezzel fejezve ki lojalitásukat és kérve védelmét. Legyen elég itt az esztergomi és pesti pecséttel nagyjából egy időben, az 1220-as vagy 1230-as években keletkezett bécsi városi pecsétre utalni, amely a Babenberg-dinasztia egyfejű sasos címerét ábrázolja.²² Az Árpád-sávós címerábrázolás az esztergomi és pesti pecsétek keltezésben is valamelyes támpontot adhat. Kubinyi András szerint az Esztergom pecsétjén levő ki-

¹⁹ A téma első átfogó hazai feldolgozása, nagyrészt a fennmaradt pecsétanyag alapján: *Darvasy Mihály*: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp. 1942.; a későbbiekben Kubinyi András foglalkozott a témával behatóan már említett tanulmányaiban, vö. *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata kialakulása i. m. és *Uő*: Székesfehérvár középkori oklevéladása i. m.; az újabb külföldi irodalomból: Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung im Mittelalter. Hrsg. Gabriela Signori. Darmstadt 2007.; *Brigitte Miriam Bedos-Rezak*: In Search of a Semiotic Paradigm. The Matter of Sealing in Medieval Thought and Practice. In: Good impressions. Image and Authority in Medieval Seals. Ed. Noel Adams, John Cherry, James Robinson. London 2008. 1–8.; *Elizabeth New*: Seals and Status in Medieval English Towns. Uo. 35–42.

²⁰ *F. Vattai Erzsébet*: Az esztergomi latinok kettős pecsétje. *Archaeologiai Értesítő* 90. (1963) 39–45.; legkorábbi lenyomata: Esztergom, 1265.; *Bertényi Iván*: A vörös-ezüst sávozat funkciója néhány városunk címerében. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp. 1984. 425–448., 427–428.

²¹ *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata i. m. 272–276.

²² *Alois Niederstätter*: Das Stadtsiegel: medium kommunaler Selbstdarstellung. Eine Annäherung anhand von Beispielen aus dem Habsburgisch-österreichischen Alpen- und Donauraum. In: *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. Hrsg. Ferdinand Opll. Linz 2004. 143–156., 144., 148.

1. ábra. Az esztergomi latinok kettős pecsétjének pecsétnyomója, 1220-as évek.
Magyar Nemzeti Múzeum

2. ábra. Buda város kettős pecsétje Werner comes és a tanács 1292. évi oklevelén.
MNL Veszprém Megyei Levéltára XV.1 T191. (DF 229 963.)

lencszer vágott pajzs Imre király (1196–1204) idején és II. András (1205–1235) uralmának első felében volt használatban, a Buda (azaz korábban Pest) pecsétjén látható hétszer vágott pajzs András uralmának második felére volt jellemző, de azután nem. Bertényi Iván ugyanakkor nem tesz éles időrendi különbséget a két címerábra között, véleménye szerint „a hangsúly a sokszor vágott pajzsmezőn volt, nem a vágások pontos számán”.²³ Újabban Kiss Etele – pontosan nem részletezett érvek alapján – a fennmaradt pecsétnyomót egy „feltehetőleg II. András uralma alatt készült eredetinek ... a tatárjárás utáni megújításaként” értelmezi.²⁴ Bármelyik érvelést is fogadjuk el, mindkét pecsét eredeti *typariuma* – és hozzájuk hasonlóan a fehérvári latinoké is – még IV. Béla trónra lépése előtt keletkezett.²⁵ Az uralkodói szimbólum szerepeltetését a városi pecséteken többnyire a királyi hatalom védő, a városok számára mások befolyásától védelmet nyújtó szerepével magyarázza a kutatás. Emellett Bertényi Iván felvetette a pecsétkép és a királyi zászló szimbolikájának összefüggését, utalva a polgárok katonáskodási kötelezettségére, amelyet ugyanilyen szimbólumot viselő zászlók alatt teljesíthettek.²⁶

3. ábra. A fehérvári latinok pecsétje, 1270. DL 83 130.
(Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovánszky Alán.
Székesfehérvár 1972. 152.)

²³ *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata i. m. 276–278.; *Bertényi I.*: A vörös-ezüst sávozat i. m. 427–429.

²⁴ *Kiss Etele*: Ötvösség és fémművesség Magyarországon a tatárjárás idején. In: A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Bp. 2007. 60–68., 65.

²⁵ *Kubinyi A.*: Székesfehérvár középkori oklevéladása i. m. 151–153.; *Zsoldos Attila – Neumann Tibor*: Székesfehérvár középkori kiváltságai. Székesfehérvár 2010. 35–36.

²⁶ *Bertényi I.*: A vörös-ezüst sávozat i. m. 429–431.

4. ábra. Sopron város 1340. évi pecsétjének lenyomata a város 1389. március 15-én kelt oklevelén. MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára DL 276. (DF 201 910.) Fotó: Kücsán József.

Esztergom kettős pecsétjének hátoldala részletesen kidolgozott városfal képét mutatja, számos bástyával, belsejében palotaépülettel; Budáén, valamint számos más város (többek között Fehérvár, Zágráb, Pozsony, Sopron (4. ábra), Komárom, Vasvár, Kolozsvár és Korpona) egyoldalú pecsétjén háromtornyos városfal sematikus ábrázolása látható. Ezek az ábrák az ún. topografikus típushoz tartoznak, amelyek antik előképekre vezethetők vissza és számtalan európai város címerében illetve pecsétjén megtalálhatók.²⁷ A típus különösen a 13–14. században volt elterjedt. Kubinyi András hipotézise szerint „a várossá alakulás kezdetén egységes rendszer szerint azonos címert kaptak a várispánságok székhelyei.” Ugyanakkor maga is hoz példákat arra, hogy más városok, sőt nemesi családok címerei is alkalmazhatták ezt az ábrázolást.²⁸ Európa-szerte sem volt ritka ez a kép városi címerekben, ami bizonyára az erődítések biztonságára, a városi közösség szilárdságát jelképező szerepére vezethető vissza.

A pecsét képe és szimbolikája mellett legalább annyira fontos a jelen kérdésfelvetés szempontjából a pecséthasználattal és az oklevél-kibocsátás összefüggése, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást, és amelyek bizonyos megszorításokkal

²⁷ Darvasy M.: Középkori városaink i. m. 17–21.; Kubinyi A.: Buda város pecséthasználata i. m. 277.; Bertényi Iván: Címerpajzs szereplő és pajzsán kívüli ábrázolások. Buda város címerpajzsa és annak külső díszei. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György 80. születésnapjára. Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Bp. 2004. 203–208.; Darja Mihelčič: Siegel erzählen: Fallbeispiel: Mittelalterliche Städte auf slowenischem Gebiet. In: Bild und Wahrnehmung der Stadt. Hrsg. Ferdinand Oppl. Linz 2004. 97–117.

²⁸ Kubinyi A.: Székesfehérvár középkori okleveládása i. m. 163–166.

jelzik a kialakulóban levő városi közösségek közigazgatási és jogi autonómiáját. Természetesen itt is fokozatos fejlődésről beszélhetünk: a legkorábbi városi pecsétek, amelyek a Rajna-vidéken a 12. század második felétől jelentek meg, az uralkodói mintát követve váltak általánosan elfogadott hitelesítő eszközzé, de először csak saját ügyekben, és csak később külső felekre vonatkozó ügyletekben is.²⁹

A pecsétet birtokló közösségeket nemcsak a kép szimbolizálja, hanem a pecsétek körirata is megnevezi: Esztergomban például SIGILLVM · LATINORVM · CIVITATIS · STRIGONIENSIS, Fehérvárott S · LATINORVM · CIVIVM · ALBENSIVM, Budán + SIGILLVM · NOUI · CASTRI · PESTIENSIS (mivel a város, mint ismeretes, Pest kiváltságait kapta meg).³⁰ Ezek a példák, amelyeknek a számát más városi pecsétek körirataival is gyarapíthatnánk, képet adnak a pecsét tulajdonosának leggyakoribb megnevezési lehetőségeiről: a polgárok (*cives*) közössége vagy maga a település (*castrum* vagy *civitas*) birtokolta a pecsétet. A jogtörténészek véleménye szerint az előbbi forma a korábbi, mert a település tulajdonosként történő megnevezése az absztrakt fogalomalkotás magasabb fokát jelenti a természetes személyek egy csoportjától egy jogi személy vagy testület felé haladva.³¹ A gyakorlati példák nem mindig követik ezt az elvet teljes következetességgel, mert a korábbi pecsétnyomók folyamatosan használatban maradhattak, de a fejlődés általános menete megfelel a közösségi identitás kialakulási folyamatának. Ebből a szempontból is említésre méltó, hogy Szeben első fennmaradt oklevele, az *Andreanum* rendelkezéseinek megfelelően, a szász *universitas* pecsétje alatt került kiadásra.³²

A városi pecsétek használata a későbbiekben párhuzamosan fejlődött a városi közigazgatás által megoldandó feladatok összetettségével. A 14. század elejétől a privilegiális formában kiadott okleveleket a nagy- vagy kettős pecséttel erősítették meg, a *litterae patentes* illetve *clausae* viszont a kisebb vagy titkos pecsét alatt kerültek kibocsátásra, ha a közösség rendelkezett ilyennel.³³

Közösségi feladatok

A korai városi kiadású oklevelek bizonyos formai elemeinek ismertetése után térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a dokumentumok kibocsátása valóban közösségi részvétellel történt-e. Természetesen a választott képviselőknek a közösséget kellett képviselniük. Az is joggal feltételezhető, hogy az esküdtek gyak-

²⁹ *Manfred Groten*: Studien zur Frühgeschichte deutscher Stadtsiegel, Trier – Köln – Mainz – Aachen – Soest. Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte und Wappenkunde 31. (1985) 433–478.

³⁰ *András Kubinyi*: Die Anfänge Ofens. Berlin 1972.; *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. I–II. (Monumenta Historica Budapestinensia 15–16.) Bp. 2006–2008. I. 18–19., 53–60.

³¹ *Kubinyi A.*: Székesfehérvár középkori oklevéladása i. m. 154–155., 17/a–b. jegyz.; *Ladányi E.*: Az önkormányzat intézményei i. m. 121–166.; *Niederstätter, A.*: Das Stadtsiegel i. m. 152–153.

³² Szeben, 1292.

³³ *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata i. m. 285–286.

ran jelen voltak mint tanúk az oklevélben leírt jogi ügyleteknél vagy részt vettek a bírói döntésben. További lehetőséget ad ennek a kérdésnek a megválaszolására az oklevelek tartalmi elemeinek vizsgálata, azaz hogy milyen jellegű ügyeket tárgyalnak, és hogy ezek hogyan tükrözik a közösség érdekeit.

A korai városi oklevelek nagy része ingatlanüggyel foglalkozott. Ez teljesen érthető, ha a városi ingatlantulajdon meghatározó szerepére gondolunk. A város területe egy darabjának birtoklása volt a „belépőjegy” a közösség életében való teljes jogú részvételhez, ezért a város vezetésének naprakész, pontos képpel kellett rendelkeznie arról, hogyan változott az egyes telkek tulajdonlása a bel- vagy külvárosban. Néhány 13. századi városi kiváltságlevél is kitér a tulajdonosváltások ellenőrzésének szabályozására. Pest város 1244-ben megújított és néhány évvel ezután Buda által átvett privilégiuma kiköti, hogy városi ingatlant csak olyan személynek volt szabad eladni, aki vállalta, hogy oda költözik a városba és helyben lakik. Ugyanez a kiváltságlevél azt is megállapítja, hogy ha valaki ingatlant vásárol, és egy év és egy napon belül senki nem emel kifogást ez ellen, a vásárló mindenfajta jogi akadály nélkül birtokolhatja azt.³⁴ A városi hatóságoknak komoly feladatot adott az ilyen rendelkezések betartásának ellenőrzése.

A korai városi oklevelek fennmaradt példányai jó példakkal szolgálnak az ilyen jellegű ügyletekre. A már említett első, biztosan hiteles városi kiadvány, amely Esztergomban kelt, nemcsak egy – ez esetben a belvároson kívül (*extra fossatam*) fekvő – ingatlan adásvételének tényét tanúsítja, hanem annak öleiben mért pontos nagyságát is megadja. A földterület lemérése nyilvánvalóan olyan szakértelmet igényelt, amivel a városi hatóság rendelkezett. Hozzátettek továbbá egy jogi szempontból közömbös információt, nevezetesen hogy a birtokot eladó hölgynek gyógykezelés céljából volt szüksége a vételárból befolyó pénzüsszetre.³⁵ A legtöbb korai esztergomi oklevél, valamint a Radnán, Fehérvárott, Sopronban és Zágrábban kibocsátott legkorábbi dokumentumok is ingatlanügyletet tárgyalnak. Két esetben az eladás egy-egy korábbi zálogosítást követett, amikor az adósok nem voltak képesek kiváltani korábbi tulajdonukat.³⁶ Az ilyesfajta ügyek rendezése komoly jogi jártasságot feltételezett, hogy a későbbiekben ne támadja meg senki a megkötött szerződést.

A szabad végrendekezés joga, amely jogi és gazdasági szempontból is nagy jelentőséggel bírt, már a legkorábbi *hospes*-kiváltságokban is gyakran szerepelt. A városi családok jelentős része számára tehát az ingóságok és az ingatlanoknak is egyre növekvő hányada szabad rendelkezés alá esett, és a tulajdonos tetszése szerint lehetett hagyományozni ezeket. A végrendeleti adományok adminisztrálása szintén gyakran írásos ügyintézkést igényelt, hogy a kedvezményezett az örökhagyó rokonainak esetleges későbbi kifogásai ellenére minden kétséget kizá-

³⁴ Elenchus 34. sz.

³⁵ Esztergom, 1255.

³⁶ Esztergom, 1299.; Patak, 1305.

róan birtokába jusson a rá hagyott javaknak.³⁷ Az itt megvizsgált iratok közül ide sorolható az az oklevél, amelyben Sopron város bírása és polgárainak összessége (*cum universitate civium*) a helyi keresztes rendház főnökével együtt tanúsítja polgártársuk és a közösség egykori bírása, Pero végakarátát, amely szerint Kelén-patak (Klingenbach) nevű faluját a borsmonostori apátságra hagyja. Ez a példa azt is mutatja, hogy a városi vezetés saját polgára birtokát illetően joghatósággal rendelkezett még akkor is, ha maga a birtok a város határán kívül feküdt és a kedvezményezett egy egyházi intézmény volt. Külföldi üzletfelek (Utrecht: Esztergom, 1265; Ghent: Esztergom, 1272; Velence: Esztergom, 1299) szintén a városvezetés illetékessége alá tartoztak, ha a másik fél vagy a szóban forgó birtok a város joghatósága alatt állt.

Az ingatlanügyletek tárgyalásánál feltétlenül meg kell említeni egy különleges záradékot, az úgynevezett *evictiót*, azaz szavatosságot, amely szerint az eladó kötelezettséget vállal arra, hogy a vevőt minden esetleges jogi támadás ellen a saját költségén megvédelmezi. Ez a magyar jogrend tipikus eleme volt, amelyet az országos törvények (1298. évi 69. törvénycikk) is előírtak.³⁸ Eredete nyilván korábbra megy vissza, mert a fehérvári bíró és esküdtek által kiadott oklevelekben már 1270-ben is megfigyelhető. Nagyszombat feltehetően hamis 1258. évi oklevele is hivatkozik erre a jogszokásra, Buda város egy 1318. évi oklevele pedig *antiqua consuetudónak* titulálja.³⁹

A korai városi oklevelek kicsi, de jelentős csoportja az egyházi intézmények és városi hatóságok viszonyával foglalkozik, különösen az egyházi bevételeket illetően. Ide sorolhatjuk a pesti révészek és a budai káptalan megegyezését a sójövendelmeket illetően, amelyet Buda városának *rectora* és tanácsa mint harmadik fél közvetített.⁴⁰ Az esztergomi polgárok – feltehetően egy megelőző konfliktus lezárásaként – 1282-ben kötelezték magukat, hogy ezentúl késelem és vonakodás nélkül fogják fizetni a káptalannak a tizedet. Biztosítéskul hozzátették, hogy a tanács egyik tagja közre fog működni a tizedszedők munkájában.⁴¹

Az egyházi és világi hatóság együttműködésének másfajta példáját mutatja Bihács *hospeseinek* és a topuszkói (Toplice) ciszterci apátságnak a megegyezése,

³⁷ Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok i. m. 270–273.; *Szende Katalin*:

A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (Sopron, Pozsony és Eperjes példája). *Soproni Szemle* 53. (1999) 343–356.; *Judit Majorosy*: Archives of the Dead: Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Towns. *Medium Aevum Quotidianum* 48. (2003) 13–28.

³⁸ Ennek a szokásjogi elemnek az önálló magyar városfejlődés szempontjából játszott szerepét szintén Kubinyi András mutatta ki először egy recenziójában: *Kubinyi András*: A budai jogkönyvről. Ismertetés Mollay Károly monográfiájáról. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 14. (1961) 643–645.

³⁹ Nagyszombat, 1258.; Buda, 1318.: DF 229 964.

⁴⁰ Buda, 1268.

⁴¹ Esztergom, 1282.

hogy nem fogják egymás jobbágyait elcsábítani.⁴² Két másik korai oklevél foglalkozik a városok és a területükön megtelepedett szerzetesrendek együttélésének kérdésével. 1275-ben a selmecebányai hatóság a helyi plébánossal egyetértésben átruházta a helyi Szent Miklós plébániát a domonkosokra, sőt az oklevél röviden azt is leírja, milyen szertartást kellett a plébánosnak végeznie ebből az alkalomból.⁴³ Egy másik, 1292-ben kelt oklevélben Szeben város vezetése adja át az ot-tani ispotály felügyeleti jogát a Szentlélek-rendnek azzal a feltétellel, hogy a szerzetesek misézzenek az ispotályban gondozottak lelki üdvéért. Ez az ügy két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt ez az első olyan írásos forrás, amely a középkori Magyarország területéről városi hatóság által működtetett ispotályt említ, másrészt azt a tényt rögzíti, hogy a város feladja ezt az intézményt és át-helyezi egy szerzetesi közösség felügyelete alá. Az általános tendencia éppen ennek ellenkezője volt: legtöbbször a városok vettek át saját kezelésükbe korábbi szerzetesi alapítású ispotályokat. Sajnos erről az esetről nincsenek további forrásaink, amelyek magyarázatot adnának az események ilyen alakulására.⁴⁴ Annyit azonban általánosságban megállapíthatunk minden, a városi hatóságok és az egy-ház közti intézkedéssel kapcsolatban, hogy a megállapodások eredménye nemcsak a városvezetést, hanem a város lakosságának egészét kötelező érvénnyel érintette.

A korai városi oklevelek harmadik nagyobb tematikus csoportja a központi hatóságok rendelkezéseinek helyi végrehajtására vonatkozott: különböző vizsgálatok lefolytatására, birtokba iktatásra vagy hasonlókra. Jó példa erre Németi (ma Szatmárnémeti része) bírójának és *hospeseinek* 1299-es jelentése III. András király részére egy nemesnek a birtokáról történt elűzéséről. Az ilyen és ehhez hasonló vizsgálatokban való közreműködésre szóló utasítások bizalmat feltételeztek az uralkodó és a telepese közösségek között és jelzik, hogy a központi hatóságok a királyi városokat a hiteleshelyekhez hasonlóan felhasználták adminisztratív feladatok elvégzésére.⁴⁵ Ennek a sajátosan magyar jogintézménynek az említése egyúttal annak az igényét is felveti, hogy a magyar fejlődést tágabb, európai összefüggésekben is elhelyezzük.

⁴² Bihács, 1271.

⁴³ Selmecebánya, 1275.

⁴⁴ Szeben, 1292. Vö. *Judit Majorossy – Katalin Szende: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary*. In: *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51.) Hrsg. Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, Alfred Stefan Weiß. Wien–München 2008. 409–454.

⁴⁵ Németi, 1299. A hiteleshelyek gazdag irodalmából legyen szabad itt csak az ünnepelt néhány munkáját kiemelni: *Solymosi László: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban*. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1996. 178–201.; *Uő: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006. 204–215.; *Uő: A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században*. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 545–559.

Közös vonások és magyar sajátosságok

A városi írásbeliség kialakulása és megerősödése a Kárpát-medencében kétségtelenül egy általános európai tendencia helyi megvalósulásaként értelmezhető, amelynek során a városok önálló jogi személyiségként, testületként jelentek meg. Ennek egyik megnyilvánulása volt saját oklevéladásuk és kancelláriájuk kifejlődése is.⁴⁶ A folyamat azonban Magyarországon helyi sajátosságokat is mutat.

Ezek egyike volt az írásbeliség viszonylag késői megjelenése: miközben, amint fent említettük, Dél- és Nyugat-Európában a városi pecsét alatt kiadott oklevelek és a városi kancelláriák már a 12. század közepétől megjelentek, hazánkban mintegy 100–150 éves késéssel következett be ugyanez. Hasonló időeltolódás jellemző Kelet-Közép-Európában nemcsak az írásbeliséget, hanem a városfejlődés és a városi élet más aspektusait illetően is. További jellegzetesség az, hogy a magyarországi városokban kiadott oklevelek számos formai és formulás elemet illetően eltérnek a környező országok hasonló dokumentumaitól. Ezekre már Kubinyi András is rámutatott. Például az itt bemutatott általános típus mellett, amelyben a *nossal* kezdődő *intitulatio* az oklevél első eleme, másutt (így az osztrák tartományokban, Regensburgban, Magdeburgban stb.) gyakran előfordulnak olyan oklevelek, amelyek az *invocatio*val, *intitulatio*val, vagy éppen az *arengával* kezdődnek.⁴⁷ Még feltűnőbb az a különbség, hogy a közép-európai régióban a Kárpát-medence kivételével a 13. századi oklevelek mindenütt tartalmaznak egy külön tanúnévsort, míg Magyarországon ez az elem teljesen hiányzik. További különbség, hogy másutt városi pecsétet magánszemélyek által kiadott oklevelek hitelesítésére is felhasználtak. Ezekben az esetekben az *intitulatio* egyes szám első személyben nevezi meg a kibocsátót, és csak a *corroboratio* jelzi, hogy a dokumentum a városi pecsét alatt kelt. Ez a gyakorlat a magyar városokban elenyészően ritkának tűnik, csak néhány kései példája ismert a nyugati határszélről.⁴⁸

⁴⁶ *Marco Mostert and Anna Adamska*: Introduction. In: *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy I*. Turnhout 2014, 1–10.

⁴⁷ *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata i. m. 286–287. Arengával kezdődő példa a korai magyar gyakorlatból: Sopron, 1276. – ez esetben a soproni keresztesek közreműködése indokolja a szokatlan elrendezést; Késmárk 1301.

⁴⁸ *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználata i. m. 287–288. Ilyen „corroboratio” fordult elő például zsidó hitelezők részére kiállított adóslevelekben, ahol az adós nevében, de a város pecsétje alatt kelt az oklevél. Ez volt a gyakorlat Pozsonyban és Dévény mezővárosban is a 14. század végén és a 15. század első felében; korábbról ilyen adóslevelek nem ismeretesek. – *Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. IV. 1371–1564.* Szerk. Kováts Ferenc. Bp. 1938. 45–47., 49–50., 64–65., 69–70., 71–72., 72–73., 74–75., 77–78. Csak elvétve fordult elő a késő középkorban, hogy a zsidó hitelező adott ki oklevelet a város pecsétje alatt; ilyen esetekben a kölcsön visszafizetésének igazolásáról van már szó. – *Magyar-zsidó oklevéltár i. m. 63. L. erről a kérdéstről: Katalin Szende*: *Laws, Loans, Literates. Trust in writing in the context of Jewish-Christian contacts in medieval Hungary.* In: *Religious Cohabitation in Medieval Towns.* Ed. John Tolan. Turnhout 2014. 241–269., 258.

Ezzel szemben a Kárpát-medencén belül a városi oklevelek formai szempontból nagyon hasonlítanak egymásra. A gyakorlat közös vonásai közé tartoznak mindenekelőtt a más hatóságok – az uralkodó, az országnagyok (nádor, országbíró stb.), valamint a hiteleshelyek – által kibocsátott oklevelekével azonos formulák. Mivel ezeknek a hatóságoknak az írásbelisége jóval korábbi a városokénál, ezek nyilvánvalóan erős hatást gyakoroltak az utóbbira. Különösen nyilvánvaló az ingatlanüggyekkel foglalkozó oklevelek esetében, hogy ezek a hiteleshelyi okleveleket használták fel mintaképpen. Fontos elem ebben az összefüggésben a szavatossági formula (*formula evictionis*) átvétele a városi hatóságok részéről, amely, amint azt fentebb láthattuk, azonos megfogalmazásban terjedt el a 13. században különböző oklevél-kibocsátók körében.

A hiteleshelyek számos városban gyakoroltak döntő befolyást nemcsak egyes dokumentum-típusok formai elemeire, hanem a városi kancelláriák kialakulására általánosságban is. Mint ismeretes, ezeknek az egyházi testületeknek a különleges funkciója az írásban való kivételes jártasságuknak is köszönhetően alakult ki a magyar államiség első évszázadaiban. Így fel tudták ajánlani szolgálataikat az újonnan kialakuló városi hatóságoknak is. A két legjobban kutatott példa ebből a szempontból Sopron és Pozsony esete. Sopronban a város a johannita lovagok helyi rendházával működött együtt, akiket IV. Béla telepített le 1247-ben az ispánsági vár északi külvárosában. A rendház vezetői az 1260-as évektől a 14. század közepéig játszottak szerepet a városi oklevelek kibocsátásában.⁴⁹ Pozsonyban a helyi társaskáptalan biztosította az oklevél-kibocsátás személyi feltételeit a 14. század közepéig, akikkel a fő plébániatemplomot, a Szent Márton-egyházat is közösen használták. A városi kancellária szervezetének kialakulása után a káptalan részvétele a városi írásbeliségben lecsökkent, de nem szűnt meg teljesen.⁵⁰ Hasonló együttműködés figyelhető meg a város és az országos hatáskörű hiteleshelyként működő káptalan között Fehérvárott is;⁵¹ valamint Kolozsvár és a közeli Kolozsmonostor hiteleshelye között.⁵² Bizonyos esetekben ez az együttműködés azzal is járt, hogy a hiteleshely a saját pecsétjét is az oklevélre függesztette a városé mellett, vagy éppen ahelyett.

⁴⁹ *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. *Soproni Szemle* 10. (1956) 202–215.

⁵⁰ *Juraj Šedivý*: Die Anfänge der Beurkundung im mittelalterlichen Pressburg (Bratislava). In: *Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung. Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters*. Hrsg. Karel Hruza, Paul Herold. Wien–Köln–Weimar 2005. 81–115.; *Uő*: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava 2007.; *Károly Goda – Judit Majorossy*: *Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Eine Quellenkunde für Ödenburg und Pressburg. Pro Civitate Austriae. Information zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich*, Neue Folge, 13. (2008) 62–100.

⁵¹ *Kubinyi A.*: Székesfehérvár középkori oklevéladása i. m. 151–152.; *Solymosi L.*: A székesfehérvári káptalan i. m.

⁵² A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Bp. 1990. passim.

A fejlődés következő lépése az volt, amikor magukat a városi kancelláriákat is hiteleshelynek kezdték tekinteni, az előbbiekéhez hasonló tekintéllyel és jogkörrel. Tevékenységük két fő területet fogott át. Az egyik, amint már fentebb láthattuk, jogügyletek dokumentálása volt a felek kérésére, elsősorban olyan esetekben, amikor a felek egyike vagy mindkettő a városi polgárok köréből került ki. A másik, fentebb szintén röviden említett tevékenység a különböző hatóságok parancsára jogi ügyletekben történő eljárás volt: kivizsgálás, iktatás (*statutio*), határjárás lebonyolítása, stb. Voltak különbségek is az eljárásban a hiteleshelyekhez képest: a városi hatóságok eljárásánál nem volt jelen királyi ember (*homo regius*), ami összhangban van a városi kiváltságlevelek azon kitételével, amely teljes joghatóságot biztosít a városi magisztrátusnak a területük és polgáraik felett.⁵³ A jelen kérdésfelvetés szempontjából a legfőbb tanulság mindenképpen az, hogy a hiteleshelyi feladatok ellátása erősítette a városok bíraskodási autonómiáját és önálló jogi személyként történő elismerésüket.

Tanulságok és kitekintés

Tanulmányomban annak a folyamatnak a kezdeteit vizsgáltam, amelynek során a királyi okleveleket mintaként tekintve és az oklevelek kibocsátásában nagyobb gyakorlattal rendelkező testületek tapasztalatait felhasználva a városok megkezdték oklevéladó tevékenységüket. Idővel – gyakran több évtizeddel vagy akár egy évszázaddal az első néhány oklevél kibocsátása után – szintén megalapították levéltáraikat is és kialakították bennük az iratok és adatok tárolásának és visszakeresésének rendszerét.⁵⁴ A kancelláriák kialakítása, amely összhangban volt a városok által ellátandó adminisztrációs feladatok komplexitásával, a hivatásos jegyzők alkalmazásával és a városi pecsét(ek) használatának kiterjesztésével érte el középkori kiteljesedését a 14. század első felében. A fejlődés következő lépése a specializált tartalmú városi könyvek és a kiadott iratokról vezetett regisztrumkönyvek felfektetése volt a 14. század utolsó évtizedeitől kezdve. Erre az időszakra tehető a népnyelvi, azaz német írásbeliség megjelenése is azokban a városokban, ahol a német anyanyelvű lakosság jelentős arányt tett ki: Pozsonyban, Sopronban, Budán, majd később Szebenben és Brassóban.⁵⁵

⁵³ Kubinyi A.: Buda város pecséthasználata i. m. 288.

⁵⁴ Pálffy Ilona: Városi levéltáraink kezdetei. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 351–379.; Katalin Szende: The Uses of Archives in Medieval Hungary. In: The Development of Literate Mentalities in East Central Europe. Ed. Anna Adamska, Marco Mostert. Turnhout 2004. 107–142., 118–120.

⁵⁵ Solymosi László: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011) 479–501.; Szende Katalin: Nyelvében él a polgár? Többnyelvűség a késő-középkori Magyarországi városokban. Actas 26. (2011) 5–26.

Hogyan befolyásolták az itt felvázolt folyamatok a városi közösség és öntudat alakulását? Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a városok polgárai nemcsak névleg és a formalitások szintjén vettek részt közösségként az oklevél-kibocsátásban, hanem az azokban foglalt ügyletek jellegét és jelentőségét illetően is. A városi hatóság által meghozott és írásba foglalt döntések kötelező érvényűek voltak a közösség minden tagja számára. Ugyanakkor az ország egészének jogrendjébe illeszkedve és más társadalmi csoportok (uralkodó, főméltóságok, hiteleshelyek) írásbeliségének mintáját átvéve a viszonylag fiatal városi közösségek viszonyítási pontokat és elismertséget nyertek. Ez a következtetés összhangban van a városi kiváltságlevelek elemzése alapján levont hasonló következtetéssel, nevezetesen hogy ezen dokumentumok formája és tartalma nem annyira más külföldi városok privilégiumaihoz, hanem más hazai társadalmi csoportok (nemesség, kolostorok) privilégiumaihoz igazodott.⁵⁶ A már kialakult testületek mintájának követésével – és bizonyos helyeken kezdetben együtt is működve velük az oklevéladásban – a városi hatóság jobban meg tudta alapozni tekintélyét és dokumentumai hitelességét és elfogadottságát.⁵⁷ Az általuk kibocsátott dokumentumok iránti bizalom tette azután lehetővé, hogy a városi kancelláriák kiadványai túllépjenek a helyi ingatlanforgalom dokumentálásának feladatkörén, és hogy a városok nem elhanyagolható tényezővé váljanak az uralkodó és a nemesség mellett.

Természetesen a kancellária kialakulása és működése nem az egyetlen és nem is a leginkább szembetűnő jele volt a városi közösségi tudat és autonómia gyakorlásának. A városi tér és annak tudatos használata sokkal látványosabb benyomást tett a szemlélőkre. Elegendő, ha a városfalakra, a tornyos városházákra, vagy a plébániatemplomokra gondolunk, amelyek szó szerint a közösségi élet csúcspontjaiként szolgáltak.⁵⁸ Mindazonáltal a képi és verbális kommunikáció egyetlen eszköze sem használja olyan magától értetődően a közösség elsődleges kifejezését, a többes szám első személyt, mint a város által kiadott oklevelek.

Az itt bemutatott kép persze sok tekintetben túlzottan ideálisnak és harmonikusnak tűnhet és valóban csak az érem egyik oldalát mutatja. Szép számmal fordultak elő olyan esetek, amikor a hivatalos „mi” és a valódi „mi”, más szóval a hatalomban lévő elit és a lakosság összessége nem volt összhangban egymással, és ez feszültségekhez, széthúzáshoz, vagy végső esetben felkeléshez vezetett.⁵⁹ A városi írásbeliség alakulásának következő fejezetét jelentené annak

⁵⁶ Szende K.: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei i. m. 25–33., 45–46.

⁵⁷ Az írásos dokumentumok iránt táplált bizalom a diplomatikai és szociológiai kutatás egyik érdekes új találkozási pontja, vö. *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*. Ed. Petra Schulte, Marco Mostert, Irene van Renswoude. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 13.) Turnhout 2008.

⁵⁸ A városi tér kutatásáról lásd – „pars pro toto” – a Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat „Városi terek – városi térhasználat” címen megjelent 45. számát (2011).

⁵⁹ A városi felkelésekről általában többek között: *Rodney H. Hilton: English and French Towns in Feudal Society*. Cambridge 1992. 127–151. (Chapter 6: Urban communities and conflict);

feltárása, hogy ilyen esetekben milyen szerepet játszottak az írott szó általában és a hivatalos iratok különösen a konfliktus kialakulásában, eszkalálódásában és utóbb megoldásában. Ennek a későbbi vizsgálatnak lenne a feladata eldönteni, hogy királyi beavatkozással vagy más kompromisszumos megoldásokkal hogyan tudtak vagy kényszerültek a városi hatóságok olyan megoldást találni az együttélésre, amelynek segítségével az iparosodás kezdetéig fenntartották a közösségi élet kereteit.

Függelék

Városi hatóságok által kiadott teljes szövegükben ismert oklevelek a Magyar Királyság területén, (1244) 1255–1305

A táblázatban használt rövidítések:

† = hamis vagy gyanús oklevél

BTOE = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csányk Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Bp. 1936.

CDH = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–IX. Buda 1829–1844.

CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Slovenský diplomatár. Ad edendum praeparavit Richard Marsina I–II. Bratislava 1971–1987.

CDCr = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Collegit et digessit / sabrao i uredio T[adija] Smičiklas. II–XII. Zagreb 1904–1914.

Elenchus = Elenchus Fontium Historiae Urbanae. III/2. Ed. András Kubinyi. Bp. 1997.

MES = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. dispositis, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I–II. Esztergom 1874–1882.

UB = Carl Werner – Franz Zimmermann: Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1892.

UBB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearbeitet von Hans Wagner Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln 1955–1965.

Tk = Monumenta liberae regiae civitatis Zagrabiae. Collegit et edidit Johannes Bapt. Tkalčić. Vol. I. Zagrabiae 1889.

magyar vonatkozásban mindmáig a legteljesebb áttekintést adja *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. 278–321. Budáról l. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (Budapest története II.) Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp. 1973. 68–72., 149–153.

Dátum	Város	DL/DF	Kiadás	Fennm. forma	Intitulatio	Coram nobis	Corroboratio	Tartalom
†1244.	Dubica	DL 35 139., DL 35 141., DL 35 142., DL 35 143.	CDCr IV. 264.; CDH IV/1. 3 49–351.	átírás 1270, 1363, 1384, 1394.	Nos Erney villicus, Fridericus, Marcellus et Laztica ac omnes hospites libere ville de Dobycha	Ad terram... liberaliter fuissemus congregati	Sub sigillo commu- nitatis nostre	A dubicai hospesek tanúsítják, hogy Kálmán, Szlavónia hercege utasította őket, hogy engedjék a [pálos] remetéket letelepedni egy birtokon, amelynek határait leírják
1255.	Esztergom	DF 236 285.	Elenchus 40. sz.	Privil.	Nos Iakmynus maior ville ceterique cives	Sub nostro testimonio	Duplicis nostri sigilli munimine	Tanúsítvány birtok eladásáról betegség miatt, a birtok méreteinek leírásával
†1258.	Trnava / Nagy- szombat	DF 237 261	CDES II. 625. sz.	Privil. <i>hamis</i> 14. sz.	Nos C., villicus de Tyrna ac cives eiusdem	In nostra presentia	sigilli nostri munimine, ad petiti- onem partium	Tanúsítvány birtok eladásáról az esztergomi káptalan részére a tized tárolásának céljára; <i>evictio</i>
1265.	Esztergom	DL 76 145.	Elenchus 46. sz.	Privil.	Nos comes Rvbynus maior ville + 7 esküdt	Coram nobis	ad petiti- onem par- tium, nost- ri sigilli munimine (fennmar- radt kettős pecsét)	Földterület és fél <i>palatium</i> eladása
1268. okt. 18.	Buda	DL 106 084. Átírva: IV.László 1273, DL 105 993.	BTOE 100– 101.	Privil.	Nos comes Walterus rector castri Budensis et duodecim iurati	Coram nobis, párbeszéd- es forma	Ad petiti- onem partium, sigillum commu- nitatis nostre	Megegyezés a budai káptalan és a pesti révészek között a vámfizetés és só szolgáltatása kötelezettségéről
1268. dec. 20.	Radna	DL 73 625.	UB I. 118. sz.	Patens	[N]os iudices (!) et iurati de Radna	Coram nobis et viris religiosis fratribus minoribus et domino cruciato fratre Detrico	Sub muni- mine sigilli commu- nitatis civium, (hátoldal- on töredezett pecsét)	Birtok eladása (kő torony, faház, ezüstbányák, ház, földek, malom)

Dátum	Város	DL/DF	Kiadás	Fennm. forma	Intitulatio	Coram nobis	Corroboratio	Tartalom
1269.	Esztergom	DL 687.	Elenchus 49. sz.	Privil.	Nos Rubynus comes + 6 esküdt (név szerint)	Coram nobis	sigilli nostri munimine (fennmaradt kettős pecsét)	Birtok (terra) eladása <i>in Chohnuc, cum fundo curie</i>
1270. márc. 16.	Fehérvár	DL 83 130.		Privil.	Nos comes Egidius iudex castri Albensis et duodecim iurati ac universi cives castri eiusdem	Constitutum coram nobis personaliter	S. Latinorum Albensium (fennmaradt, 3. ábra), nincs <i>corroboratio</i>	Somogy megyei birtok eladása fehérvári polgárnak; <i>evictio</i>
1271.	Biháč/Biheg	DF 283 328.	CDCr V. 613.	Toplica cartularium	Jacobus maior ville et tota communitas civitatis de Bihig	Inter nos et ipsum (abatem de Toplica) ordinavimus compositionem	nincs <i>corroboratio</i>	Megegyezés arról, hogy egymás jobbágyait nem csábítják át a maguk területére
1272. szept. 28.	Esztergom	DL 812. Átírva: Eszt. kápt. DL 813. (1272. 11.28) és Fülöp eszt. érsek DL 814. (1272. 12. 07)	BTOE I 126–127.	Privil.	Arcynus comes iudex de vico Latinorum Strigoniensi, + 6 esküdt ceterique cives de Strigonio	Coram nobis	sigilli nostri munimine (fennmaradt kettős pecsét)	A város tanúsítja egy szőlő eladását, amely kaució volt egy ghenti kereskedő felé fennálló tartozásért „assignavimus secundum consuetudinem et libertatem civitatis nostre”
1275.	Banksá Stiavnica Selmecbánya	DL 923. DF 235 719.	CDH V/2. 308–309.	Másolat (eredeti privil.)	Halmannus iudex et XII. iurati, universique cives Banenses	Ad petitionem et instantiam nostram	Sigillum nostrum presentibus apponendum; (fennmaradt: s. civium Scheba ...)	A bíró és a polgárok a plébánossal együtt átadják a Szt. Miklós kápolnát a domonkosoknak

Dátum	Város	DL/DF	Kiadás	Fennm. forma	Intitulatio	Coram nobis	Corroboratio	Tartalom
1276.	Sopron	DF 201 647.	UBB II 91–92.; Elenchus 57. sz.	Átírás (1277)	Arenga + nos... Stephanus iudex et frater Theo- doricus cru- cifer cum universitate civium	Emerat in nostra presentia	Sigillo universi- tatis et sigillo cruciferi + 9 tanú	Pero <i>conciuis noster</i> végrendeleti adományának megerősítése: a korábban vásárolt Kelénpaták birtokot a borsmonostori apátságnak adja
1282. nov. 8.	Eszter- gom	DF 237 567.	MES II. 156– 157.; Elenchus 61. sz.	Átírás 1347/ 1694.	Nos comes Elkynus iudex Stri- goniensis + 6 iurati + universi cives	Nos promis- simus	Sigilli nostri munimine	A város kötelezettséget vállal a tized megfizetésére a káptalannak, és egy esküdtet a tizedszedőkkel küld
1284. jún. 4.	Eszter- gom	DF 237 804.	MES II. 181.	Privil.	Nos comes Elkynus iudex ceterique cives Strigo- niensis civitatis	ad nostram supplica- tionem		Locum seu terram eorum pro edificacione domus iudicialis civitatis nostre ad nostram supplicationem nobis perpetuo iure concesserunt – a városháza telkének átengedéséért a polgárok tizedet fizetnek a káptalannak és segítenek a tized beszedésében másoktól is
1287.	Dej / Dés	DF 253 362.		Átírás 1491	Nos Ladislaus No<...> iudex et iurati cives ac universi incole opidi Deii		(olvasha- tatlan)	[olvashatlan másolat]

Dátum	Város	DL/DF	Kiadás	Fennm. forma	Intitulatio	Coram nobis	Corroboratio	Tartalom
1291.	Esztergom	DF 236 348.	MES II. 311–312.	Privil.	Comes Belgyminus iudex, iurati et universi cives		Appensione dupplicis sigilli nostri ad petitionem partium	Zálogba adott bortok eladása, amelyet tulajdonosa nem tudott visszaváltani
1291. aug. 11.	Zagreb	DF 230 227.	MHEV I. 67.; Tk. 67–68.	Privil.	Nos Katharinus maior ville, iudices et consiliarii	Introducentes eundem auctoritate regia nobis tradita	Sigilli communitalis nostri munimine	A város átírja III. András oklevelét egy romos palatium és két gradeci ház birtoklását illetően Introductio et assignatio – későbbi városháza
1292.	Buda	DL 39 088. DF 229 963., MNL VeML XV.1. T191.	BTOE I. 283.	Privil.	Vernerius rector novi castri Pestiensis et 12 iurati (név szerint felsorolva)	Coram nobis constitutus retulit viva voce	Duplicis sigilli munimine (fennmaradt, 2. ábra)	Megegyezés egy fél telek eladásáról
1292. jún. 24.	Sibiu / Szeben	DF 244 566.	UB I. 260. sz.	Privil.	Iudices, iurati ac tota communitas ville Cybiniensis	Saját határozat; salutatio, arenga	Literas Cybiniensis provinciae sigillo sigillatas	A város átadja a helyi ispotály tulajdonjogát a Szentlélek Rendnek annak fejében, hogy a szerzetesek miséznek az ispotály lakóiért
1295. jún. 15.	Buda	DF 200 052.	BTOE I. 290–291.	Patens	Nos comes Vernherius rector castri Budensis et iurati de eodem		Nincs corroboratio	A tanács bizonyítja, hogy a veszprémi püspök a Buda külvárosi tized jövedelmeit zálogba adta két polgárnak
1298. máj. 4.	Košice / Kassa	DF 271 723.		Másolat:	városi könyv			

Dátum	Város	DL/DF	Kiadás	Fennm. forma	Intitulatio	Coram nobis	Corroboratio	Tartalom
1299. márc. 25.	Esztergom	DF 236 351.	MES II. 458–459.	Privil.	Comes Stephanus iudex ... iurati (felsorolva) ceterique cives de Strigonio	Nostris litteris median-tibus secundum libertatem nostre civitatis	Sigilli nostri munimine roboratas	Velencei kereskedő elzálogosította házáit és palotáit az esztergomi káptalannak, de nem tudta visszaváltani és ezért eladja azokat a káptalannak
1299. ápr. 26.	Satu Mare / Németi	DL 56 570.	HO VII. 277.; Kállay 42.	Clausae	Hanger (?) villicus et iurati et universi hospites de Nemythy	Kir. utasítás: exhibuit nobis litteras vestras ... quod nos sciscitaremur et queremus	Nincs <i>corroboratio</i> Hátoldalon zárópecsét	A városi hatóságok királyi utasításra vizsgálatot tartottak egy nemes birtokáról történt elűzésével kapcsolatban
1301.	Kežmarok / Késmárk	DF 281 692.		Privil.	Nos Theodericus iudex ceterique iurati totaque universitas civium in foro caseorum	apud nos	Sigillo comitis et terranorum	Föld eladása a határban Tylo iudex de Bela-nak, ahol census fizetése mellett lakosokat telepíthet
1305.	(Sáros)-Patak	DL 57 233.		Patens	Nos villicus Vincencius et iurati de Potok	Coram nobis	Sigillo nostro roboratas (rányomott pecsét)	Szőlő eladása, amelyet tulajdonosa nem tudott kiváltani a zálogból <i>Evictio</i>
1305.	Banská Štiavnica / Selmecbánya	DL 243 697.		Privil.	Nos Sifridus iudex et iurati (felsorolva)		Cum sigillo maiori civitatis nostre	Íngatlan eladását tanúsítják.

Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka

Sörös Pongrác, a bakonybéli apátság történetének monográfusa nem szentelt különösebb figyelmet Torvaj – általa Torvej alakban említett – birtok történetének. Ezt minden bizonnyal az indokolta, hogy a birtok mindössze egyetlen alkalommal tűnik fel az apátság fennmaradt okleveleiben: 1381-ben Pál apát „az eladás folytán idegenbe veszett Apáti vagy Torvejre keresteti a György apáttól kötött eladási szerződést, hogy megsemmisíttesse; de nem tud nyomára jönni.”¹ György apátot Sörös az 1351–1352 között tevékenykedő előjáróval azonosította és megállapította, hogy „egy Apáti másként Torvej nevű somogy megyei birtokot bizonyos összegért Torveji András ispán fiainak, Renáldnak és Andrásnak, valamint Kutasi Jóbfiá Marcellnak eladott.” A birtok Somogy megyei fekvését mindössze azzal indokolta, hogy az nem lehet azonos a Vas megyei Apátival, más néven Magasival, eredetét pedig az újonnan felmerülő birtokok között kereste, amelyek többnyire egy-egy szerzetes örökségeként kerülhettek az apátság tulajdonába.²

Sörös Pongrác még nem ismerhette azt a Szentpétery Imre által csak 1927-ben publikált 1255. évi királyi oklevelet, amely a Vas megyei Torvaj várbirtokot (*terram quandam Torwoy nuncupatam ... que ad ius castri Ferrei pertinebat*) és szomszédságában a bakonybéli apát ugyancsak Torvaj nevű faluját (*habet commiteancam villam abbatís de Beel, que Toruwoy vocatur*) említi; így csak ezután vált nyilvánvalóvá, hogy a birtokot – melynek története így kétségtávol az Árpád-korra nyúlik vissza – Vas megyében kell keresni.³

¹ A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548. Írta Sörös Pongrác. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII.) Bp. 1903. (a továbbiakban: PRT VIII.) 107. Az oklevelet l. uo. Oklevéltár 406–407. (120. sz.).

² Uo. 81. 3. jegyz. Az azonosításra bizonyára az adhatta az okot, hogy a bencés rendtörténet megjelenése idején használt Csánki-féle történeti földrajz csupán egyetlen középkori Torvaj/Torvej települést ismert, a Somogy megyei Torvajt, bár ott semmi nyoma az apátság birtoklásának. L. *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 652. Apáti és a Vas megyei Magasi kapcsolatának lehetősége azon alapszik, hogy ez utóbbi az egyetlen a bakonybéli birtokok között, amely hasonló néven is – Apátföldre – előfordul. L. PRT VIII. 28.

³ Reg. Arp. 1041. sz. Szentpétery Sörös azonosítására utalva megjegyzi, hogy a birtok „Vas–Zala határán feküdt, s minthogy a béli apátság hasonló nevű falujával volt szomszédos, természetesen ez az utóbbi sem azonosítható a somogy megyei Torvajjal.” Az apátsági birtok „Toruory” névalakja nyilván az 1371. évi átírás hibája.

Az említett oklevél kapcsán Bándi Zsuzsanna, Körmend – és tágabb környéke – középkori történetének monográfusa tisztázta egyértelműen, hogy a birtok a mai Andrásfával azonosítható és egyúttal felhívta a figyelmet arra is, hogy az 1381. évi oklevél nem a 14. század közepi György apátra, hanem a 13. század utolsó harmadában tevékenykedő (1276–1292) azonos nevű rendi előjáróra utal vissza.⁴ Ezt az azonosítást az apátság birtoktörténete is megerősíti, hisz ebből az időszakból az apátság épületének leégéséről, javainak pusztulásáról és „kényszerített birtokeladások”-ról értesülünk.⁵ Bándi Zsuzsa révén Torvaj és Andrásfa azonosítása bekerült a Vas megyei helytörténeti irodalomba, így Andrásfa új keletű szociografikus monográfiája is tárgyalja a falu különféle elnevezései mögött rejlő birtoktörténeti momentumokat.⁶

A közelmúltban azonban újabb és még korábbi adattal bővült a bakonybéli apátság Vas megyei Torvaj birtokára vonatkozó adatok sora. Solymosi László révén vált ismertté az az Árpád-kori okleveles gyakorlatban egyedülálló összeírás, amely minden bizonnyal a Vas megyei várföldek 1238. évi felülvizsgálatához kapcsolódott. A datálatlan oklevél vitás birtokok határjárását, a birtokosok felsorolását és az általuk leteendő eskük időpontját tartalmazza.⁷ Az összeírásban szerepel Torvaj (vár)birtok is, melynek szomszédai között megemlítik a bakonybéli apátot is: *Item terra Turvoy <...> quod a parte occidentali de aqua Sarusd procedit usque meridiem ad arborem <...> ad viam Zerend, de via Zerend flectitur versus orientem ad capud (sic!) usque Sarusd et ibi tenet metas cum abbate de Bel, a capite aque Sarusd procedit versus septemtrionem iuxta aquam, de illa aqua <...> orientem et postea iterum ad septemtrionem iuxta rivulum usque villam Andree, de villa Andree flectitur versus occidentem iuxta silvam procedit ad <...> iuxta aquam Sarusd ad locum molendini.*⁸

Az újabb forrás révén már kétségtelen, hogy a bakonybéli apátság itteni birtoklása a tatárjárás előtti időkre nyúlik vissza, s mivel a 12–13. század fordulójáról származó adományokban nincsen nyoma, feltehető, hogy eredete a kora Árpád-korban keresendő. Természetesen Torvaj néven nem említik a birtokot az apátság történetének korai forrásaiban sem, a Torvaj személynév viszont – mint az egyik adományozó apjának neve – feltűnik a Szent László-kori összeírás második kiegészítésében: *Nemka filius Turuoui dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibi que servantibus in predio, quod vocatur Sar.*⁹ A szövegben nem csak a Torvaj

⁴ *Bándi Zsuzsanna*: Körmend a középkorban. (Körmendi füzetek.) Körmend 1987. 18–20.

⁵ PRT VIII. 61–66.

⁶ *Kósa Csaba*: Hegyháti rapszódia. Bp. 2009. 36–56.

⁷ *Solymosi László*: Egy Árpád-kori forrás kalandos története. Előadás a „Közös múltunk Vas vármegyében” c. konferencián. Vasvár, 2004. szeptember 10. Az előadás anyaga nyomtatásban nem jelent meg.

⁸ Az idézett részt Solymosi László írta át és bocsátotta rendelkezésemre, amit ez úton is megköszönök. L. DF 287 823.

⁹ *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györfly, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 254.

név tűnik ismerősnek, hanem a Sár prédiüm is, ugyanis Torvaj és a későbbi Andrásfa a Zala folyó legnagyobb mellékvíze, a Sár vagy Sárvíz néven ismert patak medencéjében fekszik. Kiss Gábor régész kollégámmal már hosszú évek óta kutatjuk a medence történeti-régészeti topográfiáját, aminek egyik fontos eredménye éppen az volt, hogy egyértelművé vált a Sár víz névnek – és általában a vízneveknek – a korai településnév-adásban betöltött domináns szerepe. Az általunk felállított modell szerint a kora Árpád-korban az adott víznévvel nevezték meg a vízgyűjtőterület egészét, és ezt a nevet vitte tovább később a terület központi települése is.¹⁰ A vízgyűjtő területek birtokjogi felaprózódása során gyakran az egyes birtokrészek vonatkozásában is megmarad – legalább vagylagos (*alio nomine*) névként – a víznevi megnevezés, aminek következtében a homonímiának olyan abszurd esetei alakultak ki, hogy egy szűkebb területen valamennyi település és birtokrész ugyanazt a víznevi nevet viselte. Ez az utóbbi helyzet állt fenn a Sárvíz medencéjének központi részén is a 13–15. században, ahol a lassan megszilárduló településnevek mellett mindvégig megmaradt a Sár név.¹¹

Kimutatható azonban a Sár név néha azok mögött a már megszilárdult településnevek mögött is, amelyek esetében már a 13. századból sincs közvetlen víznevi adat. Ez a helyzet az Andrásfától csupán néhány kilométerre, szintén a Sárvíz mentén fekvő Gósfával. A Gósfai Gós család névadó települése a 14. század első felében tűnik fel a forrásokban (1334: *villa Geus*), de tudjuk, hogy a birtokot a 13. században Nempti néven nevezték (1255: *ad villam Nempti vocatam*;¹² 1266/1270/1391: *prope villam Nempti*;¹³ 1286: *Nicholaus comes filius Buda de Nymthy*¹⁴). Ismert, hogy a család a Sopron megyei Frankóiak közvetlen rokonságához tartozott, akik őseikként a II. Géza király által behívott Gotfried és Albrecht német jövevényeket – talán innen a Nempti / Németi név – tartot-

¹⁰ Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: Helynévtörténeti tanulmányok 2. Szerk. Hoffmann István, Tóth Valéria. Debrecen 2006. 136.; Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: Régészeti és történeti adatok egy mikrotáj topográfiájához. Vasvár délkeleti határa az Árpád-korban. In: Sötét idők falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 2. kötete. Szerk. Kolozsi Barbara, Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen 2011. 605–669.; A víznevi névadásról konkrét példák alapján I. Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: A víznevek névalkotó szerepéről – Vas megyei példák. In: Helynévtörténeti tanulmányok 6. Szerk. Hoffmann István, Tóth Valéria. Debrecen 2011. 111–119.

¹¹ Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: A homonímia a gyakorlatban – Sár terra az Árpád-korban. (Előadás a IX. Helynévtörténeti szemináriumon. Síkfőkút, 2014. május 28–31.) (megjelenés alatt). Ennek egyik látványos példája: „*possessionibus Myhalfolua, Marczelfolua, Bedefolua, Zentpetherfolua et Frenciskffelde vocatis, aliis nominibus Saar appellatis*” – 1447, DL 93 086.

¹² Reg. Arp. 1058. sz.

¹³ DL 42 500. = DL 91 981.

¹⁴ Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearbeitet von Hans Wagner, Irntraut Lindeck-Pozza. I–III. Wien–Köln–Graz 1955–1979. (a továbbiakban: UBB) II. 202–203.

ták számon.¹⁵ II. Géza király dátum nélküli adománylevelében a Sopron megyei birtokok mellett Karakó (Vas) megyében két falura való földet és Sár királyi erdőt (*in parochia Corcoyensi terram duarum villarum et silvam regalem, que Saar vocatur*) adta a testvérpárnak.¹⁶ Hogy ez a Sár erdő – és a feltehetően annak területén lévő falvak – a későbbi Nemtivel vagy Gósfával azonos, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a királyi adománylevelet maguk a Gósfai Gósok mutatták fel többször is, igaz nem vasi, hanem Sopron megyei birtokigényeikkel kapcsolatban.¹⁷ A fentiek ismeretében már az is egyértelmű, hogy a család két ágának 1263. évi birtokosztályában említett Sár birtok – amelyet közösen kell visszaszerezniük és aztán birtokolniuk is –, ugyancsak Nemptivel, a későbbi Gósfalvával azonos.¹⁸

A bakonybéli apátság Szent László-kori összeírásának második kiegészítésében szereplő Sár prédiум hasonló módon, nagy biztonsággal azonosítható az egykori Sár *terra* területén elhelyezkedő Torvaj birtokkal. A forrás kritikai kiadása és az újabb rendtörténeti irodalom Sörös Pongrác nyomán Sár birtokot a Veszprém megyei Vilonya környékére lokalizálta, amit az apátsági birokok – mindenek előtt Balatonfőkajár – közelségén kívül semmi biztosabb adat nem támasztott alá, maga Sörös nem is indokolta az azonosítást (Sár prédiум és a 14. században előkerülő Torvaj birtok azonosítása fel sem merült a szakirodalomban).¹⁹ A Vas megyei Sár *terrából* kiszakad részbirtokok – mint láttuk már a 12. század közepétől jól adatolt – Sár megnevezése, a birtokadományozó Torvaj fia Nemka apjának neve (a puszta személyneves névadás a területen 12–13. századi adatokkal is igazolható²⁰), valamint az apátság oklevelesen igazolt jelenléte Torvaj birtokon egyértelműen alátámasztják Sár prédiум és a Vas megyei Torvaj birtok azonosítását.

Az adomány keletkezésének idejében már nem tudunk ilyen egyértelműen állást foglalni. A legújabb kritikai kiadás a Szent László-féle összeírás fő szövegét hitelesnek fogadja el, a fennmaradt oklevelet közel egykorú lejegyzésnek tartja, az oklevélhez hozzáírt négy kiegészítésből kettő (köztük Nemka adománya) írásba foglalását a 12. század elejére teszi, a harmadik és negyedik kiegészítést viszont hamisítványnak tartja, amelyeket egészen későn illesztettek a szöveghez.²¹ Györffy György datálását azonban némileg elbizonytalanítja az a tény, hogy az apátság elveszett birtokainak egy késői összeírása Sár birtokot Géza király ado-

¹⁵ Wertner Mór: A Frankóiak. Turul 3. (1892) 113–120.

¹⁶ Sopron vármegye története. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. (a továbbiakban: SO) I. 1–2.

¹⁷ 1335: SO I. 134–135.; 1412: SO II. 5–9. Az 1335. évi tiltakozásnál – és a 14. század első felében még többször is – a Gósok sári nemeseknek („nobiles de Saar”) mondják magukat.

¹⁸ UBB I. 281. A birtok visszaszerzője, majd egyedüli birtokosa lehet – az eddig ismert oklevelekben csak közvetve említett – Gós, aki a falu és a család nevét adta.

¹⁹ PRT VIII. 37., DHA I. 505. (Index nominum); Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2011. 479–481.

²⁰ Kiss G. – Zágórhidi Czigány B.: Egy mikrotáj i. m. 132–134.

²¹ DHA I. 248–250.

mányaként sorolja fel: *Item registrum super donationem Geyse regis, cum quibus dotavit monasterium Sancti Mauricii in Bakonio situm. Item dedit possessionem Saar, quam non possidet ecclesia.*²² A magánadomány és a királyi donáció közötti ellentmondást Erdélyi László jól feloldotta azzal, hogy – számos példával igazolhatóan – a magánadományt királyi oklevélbe foglalták. Ez azonban egy jelentős kronológiai problémát vet fel, az oklevél szövegével közel egykorúnak tartott első és második kiegészítés ebben az esetben leghamarabb is csak a 12. század közepén keletkezhetett (természetesen ennek megfelelően a Szent László-féle összeírás ma ismert példányának írásba foglalását is jóval későbbre kell tenni, amit egyébként maga Erdélyi is javasolt).²³ A Szent László-féle összeírás kritikai kérdéseit mellőzve annyit leszögezhetünk, hogy Torvaj fia Nemka adománya nagy valószínűséggel II. Géza király korára tehető. Az adomány jól illeszkedik azoknak, az egyházi intézmények javára tett korai (tatárjárás előtti) királyi és magánadományoknak a sorába, amelyeket a Sárvíz patak medencéjéből ismerünk: 1. II. Géza király uralkodásának idején Torvaj fia Nemka a bakonybéli apátságnak adományozza mindenét, amit Sár pré–diumon birtokol (Torvaj); 2. III. Béla király a vasvári káptalannak adományozza a káptalan temploma körüli birtokot (Szentmihályfalva);²⁴ 3. III. Béla király uralkodása idején Dénes ispán (feltehetően a Héder nemzetségből) a vasvári káptalannak adományozza Pácsony birtokot egyik részét (Lakpácsony);²⁵ 4. 1198–1255 között ismeretlen (magán)személy a szentgotthárdi apátságnak adományozza a Sár birtokot a (Boldogasszonyfalva);²⁶ 5. II. András király 1224-ben a vasvári káptalannak adományozza Pácsony birtok másik részét (Várnépepácsony)²⁷

Magáról az adományozóról szinte semmit sem tudunk, az összeírásból annyi derül ki, hogy Nemka feltehetően azon magánszemélyek közé tartozott, akik kolostorba vonulva, szerzetesként (*a viris religiosis*) saját örökségüket (*omnia sua*) adták a monostornak (*Sancto Mauricio sibi que servientibus*).²⁸ A birtokról azonban a 13. századtól egyre több adat kerül elő; bizonyos, hogy ekkorra már legalább három részből állt: az apátsági birtok, a várföld és egy magánbirtok, a későbbi Andrásfa.

²² PRT VIII. 589.

²³ *Erdélyi László*: A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: PRT VIII. 243.

²⁴ *Kiss G. – Zágorbídi Czigány B.*: Régészeti és történeti adatok i. m. 656–658.

²⁵ Uo. 649.

²⁶ *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5. Szerk. Domanovszky Sándor.) Bp. 1932. 142–144. Kalász első adatként még 1274-et jelöli meg, azóta ismertté vált egy 1255. évi említés is („ad terram populorum abbatis, qui sunt apud ecclesiam Sancte Marie”) Szarakad birtok határjárásában, l. *Kiss G. – Zágorbídi Czigány B.*: Régészeti és történeti adatok i. m. 655. Nem szerepel a birtok az apátság 1198. évi birtokösszeírásában (UBB I. 32–33.), feltehetően egy magánszemély adománya lehet, talán a szomszédos Gósfai Gősök vagy a Geregye nembeli Egerváriak rokonságából.

²⁷ *Kiss G. – Zágorbídi Czigány B.*: Régészeti és történeti adatok i. m. 658.

²⁸ DHA I. 254.

Legtöbb adattal a várföldről rendelkezünk, az 1238-as összeírás ennek határait vázolja, és 1255-ben ezt adományozza el IV. Béla király a Hermán nemzetségbeli Dés *comes*nek, majd további birtoktörténete is viszonylag jól követhető. 1238-ban a várföld határait nyugatról indulva járták be, a határosok közül a keleti oldalon említik a bakonybéli apátot, a déli–délnyugati oldalon pedig egy bizonyos András faluját (*villa Andree*).²⁹ 1255-ben keletről indulva határolták meg a birtokot, itt a kiindulásnál említik a béli apát Torvaj nevű faluját, a nyugati oldalon Telekes falut (*villam Telcus*), a délnyugati szögletben pedig várjobbágyokat, Istvánt, Alust és rokonaikat (*Stephanum, Alus et cognatos eorundem, qui sunt iobbagiones castris*) neveznek meg határosként.³⁰ A két határjárásból – ha a határpontok egyértelműen nem is azonosíthatók – annyi megállapítható, hogy a mai Andrásfa keleti fele az apátsági birtoknak felel meg, a nyugati része pedig a várirtoknak és a magánirtoknak.

Kérdéses, hogy az 1238-ban említett Andrásfa és az 1255-ben említett várjobbágyok földje azonosnak tekinthető-e? Fekvésük alapján azonosak lehetnek, az említett személynevek azonban ennek ellentmondanak: egyrészt Istvánról és Alusról nem említik, hogy András rokonai lennének és későbbi birtoklásuknak sincs nyoma, ellenben viszont feltehető, hogy az 1238-ban említett András fiai lennének Rénold és András, Torvaj András fiai (*Rennoldo et Andree, filiis comitis Andree de Toruey*), akik a 13. század utolsó harmadában megvásárolták a béli apátság birtokát.³¹ Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy az 1255-ben eladományozott, három ekényi lakatlan várföld mellett még megmaradhatott némi várföld várjobbágyok kezén is, és megvolt Andrásfa magánirtok is. A későbbiekben a várföld – beleértve a várjobbágyok birtokát is – egybeolvad Andrásfával és a Hidvégi rokonság birtoka lesz: 1274-ben ugyan még a Nádas nemzetségből származó Csapó fia Adrás vásárolja meg Benedek választott esztergomi érsektől a Dés fia Dés birtokából rá maradt Torvaj birtokot (*terram Torowoy* – lényegében a várföldi eredetű birtokot vagy annak egy részét),³² de 1286-ban már Hidvégi Endre fia András veszi meg Nempti Buda fia Miklóstól azt a három ekényi Torvaj birtokot, amelyet János bántól kapott adományba (*terram suam Turuoy vocatam* – minden valószínűséggel magát a várföldet).³³

A két adásvétel között bizonyára történtek még egyéb jogügyletek is, mert a továbbiakban a Hidvégiek már kétségtelen birtokosai Torvaj várföldnek: 1312-ben, 1313-ban és 1338-ban is ők íratják át az 1286. évi adásvételt újra és újra.³⁴ Az 1255-ben eladományozott várföld és a későbbi Hidvégi birtok azonosítását – megegyező nagyságuk mellett – egyértelművé teszi, hogy az 1286. évi adásvé-

²⁹ L. fentebb a 7. jegyz.

³⁰ L. fentebb a 3. jegyz.

³¹ L. fentebb az 1. és 4. jegyz.

³² UBB II. 74–75.

³³ UBB II. 202–203.

³⁴ UBB III. 58–59., 64.; AO I. 308–309.

telhez – mint a korábbiakban láttuk, a birtokrészrel nyugatról határos – telekesi nemesek (*nobiles de Telukus*) is hozzájárultak.³⁵ Sőt az 1312. évi átírás azon kitétele, hogy az eladáshoz ugyancsak hozzájárult a Hermáni István fia Pál, megerősíti, hogy itt a néhai Hermán nemzetségbeli Dés adománybirtokáról van szó.³⁶

Feltehetően maga Andrásfa már eleve Hidvégi illetve Hermán nemzetségi birtok volt, hiszen az új szerzemény ebbe olvadt be, a későbbiekben már csak Andrásfa (és a közeli Pizd vagy Pizdalaka) szerepel a család Sár folyó környéki birtokai között, Torvajról ebben az összefüggésben többé nem esik említés.³⁷ A Hermán nemzetség – pontosabban a nemzetségből származó Árokközi, Hidvégi és Polányi család – Sárvíz környéki birtoklása a 13. század közepétől adatható,³⁸ így bizonyára az sem véletlen, hogy Hermáni Dés éppen itt kapott birtokadományt. Sőt az is elképzelhető, hogy a falu névadója a Hidvégi család első ismert tagja András vagy Endre lehetett, aki feltehetően azonos az 1238-ban a Hermán nemzetségbeliek között felsorolt Endrével³⁹ és talán az 1238. évi várföld-összeírásban Torvaj szomszédjaként megemlített falu (*villa Andree*) birtokosával. A Hermán nemzetségbeli Endréről vagy Andrásról nincs több adatunk, igazából fia, a torvajai birtokot megvásárló András lesz az, aki 1267-től egyre gyakrabban szerepel az oklevelekben, és miután királyi adományból 1280-ban megszerezte a Rába-híd őreinek Hidvég nevű földjét, következetesen Hidvégről nevezik őt és leszármazóit is (a királyi adomány egyértelműen Hermán nemzetségbelinek nevezi: *Andreas filius Endre de genere Herman*).⁴⁰

Elképzelhető – bár a szűkös forrásadottságok mellett nehezen igazolható –, hogy a 13. század utolsó harmadában (György apát kormányzása idején) az apátsági birtok eladása kapcsán említett Torvaj András fiai, András és Rénold neve mögött Hidvégi Endre fia András és egy másutt nem említett testvérét fel-

³⁵ UBB II. 203.

³⁶ UBB III. 59.

³⁷ 1404-ben „Hydueg, Pyzd, Andreasfalua alio nomine Sar” birtokokat említik mint Hidvégi Endre fia András egykori birtokait – ZsO II. 3527. sz.

³⁸ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus. V. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Vég hely Dezső. Győr 1873. 36–38.

³⁹ UBB I. 183–184.

⁴⁰ Első említése: 1267: „Andree filii Endere” – UBB III. 269–270. De már ebben az időben is HidvéGINEK nevezik: 1270: „per Andream de Hydweg” – UBB I. 374. Mivel eleve voltak birtokai Hidvégen, királyi adomány a Rába híd őreinek földjét a saját földjeivel szomszédosnak és határosnak mondja: „quandam terram Hyduig vocatam vicinam et commetaneam terre sue” – Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. II. Kiadják Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Vég hely Dezső. Győr 1865. 14–15., I. Reg. Arp. 3071. sz. A nemzetség és ezen belül a Sárvíz környékén birtokos ágak Hidvégi birtoklására már 1265-ből van adat (I. a 35. jegyz.). Karácsonyi, bár a Hermán nemzetség Vas megyei ágánál megemlíti Endre fia András, de leszármazóiról, a Hidvégi családról nem szól. L. *Karácsonyi János*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900., reprint kiadás: Bp. 1995. 618. Hasonló módon Engel is csak a Hermánikat és a Polányi családot emeli ki a nemzetség vasi ágánál, I. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. CD-ROM. Arcanum Digitéka. Bp. 2006. Középkori magyar genealógia. Hermán nem. 4. tábla: Hermáni.

tételezzük. (Természetesnek tekintjük, hogy amint az apátsági birtok és a várföld, úgy a magánbirtok is eredetileg a Torvaj nevet viselte, és birtokosaikat a konkrét adásvétel kapcsán kivételesen itteni birtokukról nevezzék meg.) Mindenesetre az, hogy Kutasi Jób fia Marcelról (1278)⁴¹ és András fia Andrásról is van adatunk ebből az időszakból, ellenben Rénoldról sem András testvéreként, sem általában helyi birtokosként nem szól egyetlen forrás sem, talán megengedi azt a feltételezést, hogy Hidvégi András fia András korán és örökös nélkül elhalt testvéreként azonosítsuk (ebben az esetben az apátsági birtok eladásának a megadott időhatárok között [1276–1292] a legkorábbi időpontban kellett megtörténnie, mivel Hidvégi András fia Andrásról az 1270-es évektől már egyre több forrás szól).

Itt kell említést tennünk még egy rokonságról (a Somogy megyei Torvaj birtokosait, mint az apátság története szempontjából érdektelen személyeket, itt nem tárgyaljuk), akiket Torvaj vagy Torveji megkülönböztető névvel említenek. 1346–1347-ben pereskedett az apátsággal Torveji Lőrinc fia Péter (*Petri filii Laurentii de Taruey*), aki azt állította, hogy ő régi nemes, az apát viszont azt állította, hogy katonáskodó nemes jobbágy.⁴² A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy Lőrinc fia Péter Kajáron (Balatonfőkajár) élt, sőt azt állította, hogy mint nemes ember a „Nagy Kajár” nemzetségéből (*de genere Kayar Magni*) származik,⁴³ tehát semmi köze Vas vármegyéhez (sem a némileg közelebbi Somogy megyei Torvajhoz). Elképzelhető, hogy ősei mint egyházi nemesek szerepet vállalhattak az apátság birtokigazgatásában, talán éppen a Vas megyei Torvaj vonatkozásában, s innen ered a megkülönböztető név. A név szívós tovább élésére jó példa, hogy két emberöltővel később Lőrinc fia Péter unokájának, Berei Sándornak az idejében is használják, akiről 1437-ben úgy tesznek említést mint Torveji Lőrinc fia Péter leányának fia (*filii videlicet nobilis domine filie Petri filii Laurentii de Torwe*).⁴⁴

Ha elfogadjuk, hogy Torvaj birtok magánbirtok jellegű részének tulajdonosa a Hermán nemzetség és ezen belül a későbbiekben a Hidvégi család volt, jól magyarázható az Andrásfalva név eredete csakúgy, mint a szomszédos birtokrészek – az apátsági birtok és a várföld – megvásárlása a család részéről (az apátsági birtok megvásárlásában közreműködött a zalai oldalról ugyancsak szomszédos Kutasi család is⁴⁵). Ebben az esetben természetesen annak lehetősége is felmerül, hogy az apátsági birtok adományozója, Torvaj fia Nemka maga is a Hermán nemzetség tagja lehetett. Ez a feltételezés azonban okleveles adatokkal nem támasztható alá (a 13. századot megelőző időszakból nincsenek adataink a nemzetség-

⁴¹ L. a 4. jegyz. Bándi Zsuzsa azonosítását.

⁴² PRT VIII. 79.

⁴³ Uo. Oklevéltár 321–324.

⁴⁴ Uo. 503.

⁴⁵ Andrásfa déli határa egybeesik a megyehatárral, melynek túloldalán a mai Nagykutas falu terül el. A megyehatár környékünkön a Sárvíz vízgyűjtője és a közvetlenül a Zalába folyó patakok vízválasztóján fut. Nagykutasnál – amely nevét éppen egy a Zalába futó patak forrásáról kapta – azonban a megyehatár kissé északabbra húzódik és magába foglalja az Andrásfán keresztül folyó patakok forrásvidékét is, ami lehet akár egy korai birtokbővítés emléke is.

ről), sőt a birtoktörténetből levonható következtetések egyenesen ellentmondanak neki: Torvaj fia Nemka ugyanis Sár prédiium mellett egy bizonyos Borsodi birtokon ajándékozott az apátságnak egy kápolnát is (*in Borsodi capellam*) három *mansióval*, amely biztosan azonosítható a Veszprém megyei Borsat pusztával, ahol a későbbiekben is volt birtoka az apátságnak.⁴⁶ Márpedig a Hermán nemzetség Veszprém megyei birtoklását egyetlen adattal sem tudjuk igazolni.

A későbbiekben azonban feltűnik Torvaj birtokon egy tősgyökeres Veszprém megyei család, a Döbrönte-i Himfi, ami más magyarázatot is lehetővé tesz. Torvaj (vagy Hidvégi) András leszármazottainak birtoklása az egykori apátsági birtokrészen nem lehetett tartós, a 15. század elején ugyanis kétségtelenül a Himfiék kezén van az apátsági Torvaj: 1411-ben a Himfi rokonság tiltja Himfi Miklós fia Benedeket az Andrásfa közvetlen szomszédságában (*in contigua commetaneitate possessionis Andrasfalua appellate*) lévő Szentkirály (*Zenthkyral*) birtok eladásától vagy zálogba adásától,⁴⁷ és ugyanebben az évben a Gersei Petőék Himfi Benedek bán fiát, Benedeket tiltják Torvajszentkirály (*Torvajszenthkyral*) birtok eladásától vagy elzálogosításától, mégpedig a Hidvégiek javára.⁴⁸ A két adatról – amelyek még továbbiakkal is bővíthetők – egyértelmű, hogy az egykori apátsági birtokról van szó, ahol ekkor már templom is áll. Nem tudjuk, hogyan kerülhetett Torvaj apátsági birtok a Döbrönte-i Himfiék kezére, mindenesetre elgondolkodtató, hogy a család törzsbirtokai Veszprém megyében, mégpedig a bakonybéli apátsági birtokok – többek között az említett Borsat – közvetlen környékén terültek el, és Torvaj mellett rendelkeztek más Vas megyei birtokokkal is, például a közeli, Vasvár környékén fekvő Újlakkal.⁴⁹ Ez a birtoktörténeti sajátosság felveti annak lehetőségét is, hogy a Döbrönte-i Himfiék elődei között keressük Torvaj adományozóját, amit persze okleveles adatokkal megint csak nehéz lenne alátámasztani. Nagy valószínűséggel merülhet fel azonban az a magyarázat is, hogy a Himfiék, akiknek több kétes ügye is volt a béli apátsággal,⁵⁰ valamiféle tisztességtelen úton jutottak Torvaj birtokába.

Kétségtelen azonban, hogy a 15. század elején a Himfiék Torvajszentkirály tényleges birtokosai voltak, az eladást a peres felek is csak a rokonság illetve a szomszédság jogán igyekeztek gátolni. Ami a birtok további sorsát illeti, azt végül megszerezték a Hidvégiek és a tágabb rokonság meg is tartotta azt a közép-kor végéig, annyi változással, hogy Mátyás király uralkodása idején – feltehetően a család kihalása miatt – Andrásfalva *possessiót* és Szentkirályföldre prédiiumot több más Vas és Zala megyei Hidvégi-birtokkal együtt a rokon Polányi család kapta meg.⁵¹

⁴⁶ PRT VIII. 37., 597. (Név- és tárgymutató); DHA I. 254., 478. (Index nominum).

⁴⁷ ZsO III. 215. sz.

⁴⁸ Uo. III. 510. sz.

⁴⁹ 1493: II. Ulászló király elrendeli Debrenthe-i Hymfy Imre bevezetését Lyther-i Mihály részeinek birtokába a Veszprém megyei Lyther és Solyfeld és a Vas megyei Wylak possessiókba, melyek „iure generationis” öt illetik – DL 102 652. (regeszta: Ila Bálint, www.mol.arcanum.hu/dldf). A családról bővebben I. *Kupovics Renáta*: A döbrönte-i vár kutatása. *Castrum Bene* 9. (2009) 31–68.

⁵⁰ PRT VIII. 137., 152., 157.

⁵¹ DL 67 955. (regeszta: Ila Bálint, www.mol.arcanum.hu/dldf).

I. kép. Andrásfa (az egykori Torvaj) Árpád-kori eredetű Szent István-temploma (A szerző felvétele.)

Figyelmet érdemel még a birtok Szentkirály-temploma is. Már Bándi Zsuzsanna is megállapította, hogy Andrásfa mai plébániatemploma „középkori kápolna felhasználásával épült és Szent István a védőszentje.”⁵² A templom tehát kétségtelenül középkori eredetű, sőt – tekintetbe véve az egyházi birtoklást, valamint a Szent István patrocíniumot – az is feltehető, hogy korai eredetű. Kiss Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy Szentkirály helyneveink keletkezése – és velük együtt Szent István-templomaink építési ideje – két szent királyunk, István és László

⁵² Bándi Zs.: Körmend i. m. 20.

2. kép. Andrásfő (az egykori Torvaj) Szent István-temploma,
a helyreállításra váró Árpád-kori szentélyvel (A szerző felvétele.)

szentté avatása közötti időre (1083–1192) tehető, tehát egy Szentkirály-típusú helynévvel jelölt település plébániatemplomáról eleve feltételezhető, hogy a 13. század előtt épült.⁵³ Sőt Torvaj fia Nemka adományának azonosítása után természetes módon vetődött fel a kérdés, hogy az adományban szereplő borsodi Szent István-kápolna nem lehet-e mégis azonos Torvajszentkirály templomával? Mint ahogy korábban is jeleztük, Borsod birtok jól azonosítható, és nem csak a birtokról, hanem templomáról is vannak későbbi adataink.⁵⁴ Biztosan állítható tehát, hogy az adomány idején a birtokon még nem állt templom. Sőt egy további negatív adattal is rendelkezünk: 1230-ban IX. Gergely pápa megerősítette a béli apátság jogait, felsorolva az apátság birtokain álló templomokat. A felsorolásban nem történik említés Torvajról, sőt a győri egyházmegye területén egyetlen Szent István-templomot sem neveznek meg (ellenben a Veszprémi püspökség területén a templomok között felsorolják a borsodi Szent István-kápolnát).⁵⁵

Lényegében ezzel megegyező álláspontra jutott Nemes András művészettörténész a templom 2013. évi műemléki kutatása során. A kis méretű, négy-

⁵³ *Kiss Gábor*: Adatok Szentkirály helységneveinkhez. *Studia Archeologica* 12. (2011) 609–628.
A Torvajszentkirályra vonatkozó adatokat l. 617.

⁵⁴ L. a 46. jegyz.

⁵⁵ PRT VIII. 278–280.

szögletes hajóból és félköríves szentélyből álló középkori templom a török időkben romba dőlt, és csak 1735-ben állították helyre, 1910-ben a hajót nyugati irányba kibővítették és bejárata fölé tornyot építettek, majd 1954-ben a déli oldalon sekrestyével toldották meg. Az átalakítások ellenére a kis templom sejtette középkori eredetét, és a kutatók – főleg e sorok szerzője – látványos eredményeket vártak a feltárástól. A falkutatás ennek ellenére szerény eredményeket hozott: a középkori épület déli falát a 18. századi újjáépítés során szinte teljesen visszabontották, a szentély falai is csak alig másfél méter magasan maradtak meg, az északi fal ugyan több méter magasan áll, itt viszont semmi jelentősebb építészeti elem nem található (a nyugati fal a 20. század eleji bővítésnek esett áldozatul). Azonban így is hosszabb szakaszon követhető az épület középkori lábazata, az innen kiinduló, a falakat tagozó lizénák, és előkerült a szentély keleti ablakának párkánya is. A kutató a napvilágra került középkori részletek alapján megállapította, hogy a templom a 13. század közepe táján, de legkésőbb 1280-ig felépült.⁵⁶

Torvaj vagy Andrásfa Szent István-temploma tehát még az apátság birtoklása idején keletkezett, így a kis templom szerény maradványai a mai napig őrzik a bakonybéli bencés apátság Vas megyei birtoklásának emlékét.

⁵⁶ *Nemes András – Kelemen István: Andrásfa, Szent István templom. Kutatási dokumentáció, 2013.* Köszönöm Nemes András művészettörténésznek, hogy a dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta.

